

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यश्चा-
स्मिन्सत्ये तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्नेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मदममृतमिदं ब्रह्मैवं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्मोऽग्र प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
मूलै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृ. २. अंक. १. [भासिक] भा. सं. १९५९.

दिग्दर्शन.

जनाः दृष्टान्तिना धार्मिकं स्थितिं विना लभन्तां, अत्र सेवकः छे-
यते दृष्टान्तिना अभिप्रेतं सेवकानां धार्मिकं स्थितिं नाथं प्र-
भावे सन्भाव्यं छे—

"With all allowance for a considerable minority who have rejected Chri-
stianity, there can be no doubt that by far the greater part of the Italian
people profess and practise the Catholic religion. The churches are nume-
rous and generally well-attended.....There is something beautiful and touch-
ing in the unanimity of an Italian village in matters of religion. The Eng-
lish visitor may be moved to a righteous envy when he observes the whole
population flocking together to the house of God, and compares with this
pleasant scene some village at home, where a great part of the population
spends the Sunday morning in bed, and the rest of the day in the public-house
or at the street-corner; where those who worship in hostile church
& chapel; where most of those who worship in church think they have fulfill-
ed the obligations of Sunday by listening to Matins, and where only a tiny
minority offer the Lord's Service on the Lord's day".

તત્પર્ય કે દૈવ્યોલિક ઇશ્વરિયા ગામડાંઓમાં લોકો ને ઉત્સાહથી દેવળમાં એકઠું છે, અને આખા ગામડાંમાં ધર્મની ને એકતા હોય છે—એમાંનું પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં : જેવામાં આવતું નથી: ઇંગ્લેન્ડના ગામડાંમાં જોશો તો રવિવારે રહવારે કેટલાક હજી તે ધારીમાં જ પડેલા હશે ! બાપ્તિસ્ટ દિવસ કલાકના ઘરમાં અથવા એવે જ ખરાબ ઠેકણે ! ગાતા હશે ! કેટલાક એક સંપ્રદાયના દેવળમાં જશે તો બીજા બીજા સંપ્રદાયના દેવળમાં જશે અને પ્રાર્થના—સંગીત સાંભળ્યું એટલે રવિવારનું કર્તવ્ય પૂરું થયું !

પારસાની અધાર્મિકતાથી પોતાની અધાર્મિકતાને બચાવ કરે એ હૃદય અધમમાં અધમ હોતું નેપછી: એવા ઉપયોગને માટે અમે ઉપરનો ઉતારો આપ્યો નથી. આમાંથી ને ઉપદેશ કાઢવા માગીએ છીએ તે એ છે કે (૧) ઇંગ્લેન્ડમાં ક્રિસ્તન ધર્મ ખરાબ પળાય છે, અને આપણો દેશ જ અધાર્મિકતાથી ભરેલો છે એવા વિચારથી આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધાર પૂરવે નિરાશ ન થતાં, એમાં ને ને સુધારા કરવા જેવા છે એ ઉત્સાહ પૂરક કરેલા નેપછી: (૨) બીજી એક વાત એ સમજવામાં આવે છે કે સ્વતંત્રવિચાર પ્રધાન ધર્મથી ધાર્મિક અક્રયનો ભંગ થાય છે, અને ન્યવરિચતસંપ્રદાયસિદ્ધ ધર્મનું અનુસરણ આ એકપત્રે અનુકૂળ છે: આ દૈવ્યોલિક ધર્મનું પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મથી ચડતાપડ્યું—માટે ધર્મનું જરૂરતા ફર થાય એટલે અમે વિચારને પ્રવેશ થવા દઈ, સામાન્ય લોકને માટે અમુક વ્યવસ્થિત ધર્મ રહે એ ઠીક છે; (૩) મનુષ્યહૃદય એવું વિચાળ, ગભીર અને અનેકતાનું ભરેલું

મિ. ચાર્લ્સ બ્રૂક્સ જેવો એક પ્રોટેસ્ટન્ટ લેખક પણ લંડનના ધર્મો સંબંધી એક એક નવા પુસ્તકમાં રોમન કૈથોલિક ધર્મની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતા નીચે પ્રમાણે કબૂલ કરે છે:—

“The reality of the power of the Church of Rome is as remarkable with the cultivated classes as with the rougher, with the educated as well as ignorant, with those who have all worldly advantages no less than with those who have none. For poor and rich alike, their religion seems to be their greater possession. True religion, however met, brings with it this equality before God. Among those of rank wealth and fashion, whether hereditary Catholics or newly won converts, their faith enters into, and I think, governs their life to a degree rare among Protestants”

(Vol. VII. p. 2)

અર્થાત્ રોમન કૈથોલિક ધર્મ ગરીબ અને તબક્કા સર્વે ઉપર એક સરખી રીતે ખરબચડા ધાર્મિક અસર કરે છે.

રોમન કૈથોલિક ધર્મની આ ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર ખાસ ભાર ચકવાનું અરણ્ય એટલું જ રોમન કૈથોલિક ધર્મ આપણા ધર્મ સાથે ઘણી બાબતમાં સામ્ય ધરાવે છે અને આ ધર્મ જેવો જ ‘બહેમી’ મનાય છે, છતાં ‘બહેમી’ મનાતા ધર્મમાં ખરૂં ધાર્મિક બળ પ્રોટેસ્ટન્ટ જેવા શુદ્ધ ધર્મ કરતાં વધારે હોય છે એ તરફ ધાર્મિક સુધારો કરવા ઇચ્છનાર જોઈએ.

છે કે એને ધાર્મિક રીતે ચિંતનવા દેતાં જ એમાંથી વિવિધ પ્રકારના ધાર્મિક આવે ઉદ્ભવી આવે છે, અને આ રીતે વિવિધ ધર્મધર્મો અને સંપ્રદાયો જન્મ પામે છે. પણ એ સર્વ ધર્મ-સંપ્રદાયની પાછળ ધાર્મિક એકતા હોવી જોઈએ. આપણે ત્યાં આવા અનેક ધર્મો હોવા છતાં, આવી એકતા સંપાદન કરવી અશક્ય નથી, આપણો કેળવણીનો વર્ગ-દિનિહાસ-દૃષ્ટિએ જોશે તો આપણા સર્વ ધર્મો—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમુદ્ધા—મગી, એક જ ધર્મ સારિ-તાનો પ્રવાહ બને છે. અને આપણો અમલ વર્તે પણ “સર્વદેવનમસ્કારઃ કેદારવં પ્રતિ ગચ્છતિ” એ સૂત્રનું સંદર્ભ—‘અમવાન બધા એકના એક’ એ વાત—સારી રીતે સમજે છે.

* * * * *

“International Journal of Ethics”—‘ઈન્ટરનશનલ ઇર્થિક ઓફ એથિક્સ’

આપણા ધાર્મિક જ્ઞાનનો માર્ગ. એ નામના પત્રમાં મિ. એ. ઈ. ટેલર નામે એક ગ્રંથ “Mind and Nature”—‘મનુષ્યદશ્ય અને પ્રકૃતિ’—એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે. એમાં, પ્રકૃતિની મનુષ્યદશ્ય ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે, પ્રકૃતિ મનુષ્ય માટે કેવી વાતચિત કરી રહી છે, એ બધું છે એ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ સુધી કહે છે કે જાડ મજાની પ્રકૃતિ વસ્તુતઃ ચેતન પદાર્થોના એક સમાજ રૂપ છે—જેમને દરેકને જ્ઞાનની અને ઇચ્છા-પ્રયત્નની શક્તિ છે.

“Nature, too, if its independent existence is to be anything more than a mere word, must be in reality a society of percipient and conative subjects. Either this, or a mere assemblage of ‘ideas in my head’; there is no third possibility which can so much as be stated in intelligible language.”

“Few of us can have gone through life without some experience of those special moods in which the aspects of external Nature are found to correspond marvellously with our own moral being. Whatever pedants may say to the contrary, it is a certain fact that there are aspects of Nature which have an inexplicable sympathy with all that is purest, kindest and most strenuous in our own human nature. If you doubt it, try the effect of a morning alone in a firewood in early summer, and you will find that Wordsworth’s lines about the moral effects of an impulse from a vernal wood are no mere idle fancy. You may not, strictly speaking, learn any new proposition in the moral sciences from a morning spent with the Mother in one of these moods, but indisputably you come away with all that makes for goodness and truth in you strengthened by the encounter.....Now it is easy to dismiss facts like these as the effects of imagination; but the problem they present is not to be got rid of in any such summary way.”

અને જણાવેલો પ્રકૃતિની (બાહ્ય પ્રકૃતિની) ચેતનતા આપણાં શાસ્ત્રોમાં જુદા રૂપે રીતે સ્વીકારાયેલી છે: પ્રકૃતિના પ્રયોગ પદાર્થોની ‘અભિમાની દેવતા’ દેવ છે એ વિચાર

આપણુ દેશમાં બાએ ૪ કોણને અન્નપુષ્પો દર્શો. પ્રકૃતિની મનુષ્યહૃદય ઉપર ગૂઢ અને અ-
વર્ણ્ય અસર છે. એ સિદ્ધાન્ત ઉપર, આપણું શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશેલી ધાર્મિક કેળવણીનો મ્હોટો
ભાગ રચાયેલો છે. આ કારણથી ૪ શાસ્ત્રોમાં નદી-પર્વત-સમુદ્ર આદિ સ્થાને તીર્થો સ્થાપ્યાં
છે, શરદ્ વસન્ત આદિ ઋતુયજ્ઞની વ્યવસ્થા બાંધી છે, અને મનોહર રીતે મનુષ્યને પ્રકૃતિની
સાથે નિકટ સંબંધમાં લાવે એવાં વ્રત-પૂજનાદિક કૃત્ત્યાં છે. અમને લાગે છે કે જ્યારથી
આ દેશમાં, માત્ર બાલ્ય વિધિ રહીને, પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યહૃદયનો જીવન્ત સંબંધ બંધ થયો,
જ્યારથી ૪ આપણી ધાર્મિક અવનતિ શરૂ થઈ. હજી હજારો હિન્દુઓ બદરિકાશ્રમ-નમૈદાતટ-
ગોદાવરી-પંચવટી આદિની યાત્રા કરે છે, આશ્વિન માસમાં નવંકુર રૂપે જગદંબાનું યજ્ઞન
કરે છે, નવીન ધાન્ય દેવને ધરાવી પોને જામે છે, પૂર્ણ ચન્દ્રનું લક્ષિત રીતે પૂજન કરે છે,
કાર્તિકી પૂણિમાએ યાત્રાએ જાય છે અને સરિત્સંગમમાં ન્દાય છે, અને એ ૪ પ્રમાણે ત્રણે
ઋતુમાં બિંમલ બિંમલ રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા પરમાત્માને પામવા ચત્ત કરે છે—છતાં એ સર્વ ચત્તો
નિષ્ફળ જતાં લાગે છે. એનું કારણ એટલું જ કે દરે એ જડ વિધિ થઈ રહ્યા છે: આપણા
લોકો ‘પ્રકૃતિ’ એવો પદાર્થ જ બાએ મમજે છે, એની સમક્ષ મનુષ્યહૃદય ખુલ્લું મુદ્રી
એમાં પ્રકૃતિનો પારિત્ત અનિવ શી રીતે લગવો એ તેઓ મરચા બલી ગયા છે.

ઉપરના ‘common-place’—તદ્દત સાધારણ—લાગતા અગ્રેજી ઉત્તારને દિગ્દર્શન માટે
ઉપયોગમાં લેવામાં અમારો ઉદ્દેશ આટલો નમ્ર અભિપ્રાય વાચક આગળ મૂકવાનો છે: તે એ કે
અમારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાર્થના-સમાજ ધર્મ-સમાજ આર્ય-સમાજ આદિ ધાર્મિક સુધારાની
સંસ્થાઓ ખોટે માર્ગે યત્ન કરે છે મૂર્તિપૂજન ખોટી છે, વ્રત-વ્રતીલાં ખોટાં છે, પુરાણો
ખોટાં છે, આલ્મશોર સ્વર્ગી દત્તા એમણે જ હિન્દુતાનું પૂજ્યું છે ઇત્યાદિ વિચારોથી
આપણો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કદી પણ થવાનો નથી આપણી પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ
સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલી છે, એ વ્યવસ્થા બાંધતાર ઋષિજનોને મનુષ્યની ધાર્મિકતા ખીલ-
વવાના અમર્યા મ ગો અનુભવથી પરિચિત દત્તા—એનો પૂર્ણ લાભ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય
છે. બીજી કે.ઈ પ્રજ્ઞના પૂર્વજોએ એમના બાલકો માટે આટલી બધી ધર્મસમૃદ્ધિ મુદ્રી નથી,
અને આપણે એ ધર્મસમૃદ્ધિનો લાભ લઈ ન જાણીએ, એને નકામી મણી ફેંટી દઈએ તો
આપણા જોવા કોઈ જ મૂર્ખ નહિ. આપણો પ્રાચીન સંપ્રદાયપ્રાપ્ત ધર્મવ્યવસ્થા છોડી ન
દેતાં, ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી એ વ્યવસ્થાતુ પૂર્ણ રદસ્વ સમજવું, અને એ વ્યવસ્થાની
જીવન્ત અગર તીએ આવવું—એ જ આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ લાગે છે.

રમણ-રસિકા.

(એક ન્દાનું અંકકાવ્ય)

માલિની.

અમિત જલ વિષ્ણુ ! દેહ ! વિશ્વ-આધાર તારો.

અકલ અનવસાની ! સર્વથા સત્ય મારો;

નિગમ નય કરીને પાર પામ્યા ન ત્યારે,

અમ કરી દરિ ! પામું અમ પ્રાણી હું ત્યારે. ૧

સકલ જગત વિશે વ્યાપ વિશ્વેશ જે છે,

પર્યો પર ગણ્યો છે જોડને કેવિદોષે;

અમિત જગ પ્રકાશી અમિતગતંદ આમી,

અમૃત અનર અસેપી આપ તેને નમામિ. ૨

વટપુર મુખ નામે મુનિકન્ધા-કિનારે,

વિભવી નગર ચાર શોભનું પૂરે દારે;

રસિક પુરસ્કૃતા ઓઝ શો આવનારી,

અમિત અદિત્યાની વાણીઓ છે રૂપાળી. ૩

પ્રદલ મુખનરમોળી બરેલા જગીચા,

પરિમલ પ્રસરાવે ઓદિશાએ દમેશાં;

જપનરમ્ય લેવા નિત્ય સાંતર રઢવારે,

અમખિત જલ આવી મોરદ દમિત મારે. ૪

(૧) અમિત—આવી ન શકાય એટલું. અકલ—કશી ન શકાય તે. અનવસાની—અંતર દિલ. નિગમ—વેદ. નય—ચિત્તાર.

(૨) કેવિદો—પંડિતો. અમૃત—સદૃશ રસ જમ એ ત્રણ મુખથી સુરિત. અનર—જગમ દિલ. અસેપી—આવામાં ન ભેષાયેલા. આપ—પદેલાં.

(૩) વટપુર—વડોદરા. મુનિકન્ધા—વિશામિત્રી નદી. વિશામિત્ર કષ્ટિએ કન્યક કરેલી મારે. વિભવી—વંશવત્યાળી. ચાર—મુંદર. પૂરેદારે—પૂરે દિશાને કીનારે. પુરસ્કૃતા—નગરની જીવાન સ્ત્રીઓ. ઓઝ—દોડ. અદિત્યા—નાગરવેલ.

નગરસ્ત્રીઓના ઓઝ શોભાવતરી પાનની મુંદર વાણીઓ નજરમાં છે. શહેરની સ્ત્રીઓ પાન આવાની મોખીન મખાવ છે.

(૪) મુખનરમો—દુલખડો. પરિમલ—મંદેષ. જપન—નજરનો અમ. જામમાં મોરદ દોડો મોરદ ભવાર કરવા જાય છે.

નરેન્દ્ર ત્યાં જાતુ માન પામી,
વમે નરો વૈભવો સંન્ય રવામી;
અનેક યુદ્ધ વિજય-પ્રાપ્તિને,
જનાવનો પન્નીસપન્નીએ કરે.

૯

પ્રિયા રસીકી રસિકાભિયાને,
પર્વે રતા સારીકી ગ્રાસ વાને;
વરી સદા સાચક જન્મ માને,
વસો રસી જે રમણેન્દ્ર ધ્યાને.

૧૦

માલિની.

સુમગ શુભગ એનું દેવી દેહે ઘટેલું,
અમલ કરે ઉભેનું એક સાથે જરેલું.
નિરાશિન નિગમે છે કાળ આનંદમાં તે,
વિવિધ રસવિલાસે પ્રેમદયે મુલે છે.

૧૧

અનિ કૃતિષ વિધિથી તે ન સાંખી શકાયું,
પુરપ્પનિવરનેથી એકલા તેટું આપ્યું;
સજ્જ થઈ જઈ અથવા ત્રણ આગા બહાર,
દૂર ગિરિયર દેશે, અવિરોધે ઘેર ત્યાંથી.

૧૨

જનપદ પોંડ માને સમપુટાદિદેશે,
દૂર વનપદ્ય ત્રાસે, તેમને રહાવાને;
મુરબિ મુખનવસી જેવીને યોગિનીને,
વિચ્છિન્ન કરી સાચો તપદેશે જવાને.

૧૩

(૯) નરેન્દ્ર—રાગ. સંન્ય રવામી—સેનાપતિ. વિજયથી—વિજયની લક્ષ્મી. પન્નીસપન્ની—પોતાની પન્નીની રોકાય.

(૧૦) રસિકાભિયાને—રસિકા એવા નામવાળી. પર્વે રતા—પર્વતમાં રમી રહેલી, પર્વતવા.
ગ્રાસવાને—ગ્રાસરંગની. વરી—પરણીને. રમણેન્દ્ર—એ નામનો જ સેનાપતિ. રમણ—
વિલાસી પ્રણયો, તેઓમાં શ્રેષ્ઠ.

(૧૧) સુમગ—આનંદશાળી. શુભગ—જેનું. દેવી—સદ્ગુણ અથવા ઈશ્વરી અંશથી બરેલી.
અમલ—નિર્મલ. ઉભેનું—બેનું. નિગમે છે—કારે છે.

(૧૨) કૃતિષ—સાંક, વિચારનેવાળી. વિધિ—નિયમ, પ્રકાર. પુરપ્પનિ—ગુપ્ત. અવન—પર,
મહેલ.

(૧૩) જનપદ—પ્રજા. સમપુટાદિ—સાતપડ પર્વત. મુરબિ મુખનવસી—મુખથી સદા રહેલી
વેલ, વેદવિતા—એ.

હિચાણેથી સતત પડતા વારિના ઝોત જોરે,
 ઝાઝાં ડાઙી સિકર સમૂહો જામતા અબ્રમાહે;
 તેમાં જાતાં રવિકિરણના તેજથી કે' હજારો,
 દષ્ટિ દારે વિવિધ વરણે ઊપજી દંદ્રચાપો. ૩૨

આખી રાત્રી વિરહદુઃખમાં પાઈ ચીસો યુગ્મરી,
 પ્રાતઃકાળે રવિકિરણને હર્ષથી લે વધાવી;
 ખેડાં આવી નિકટ નિકટ દંપતી ચક્રવાકો,
 જોઈ બંને કુશલ કરતાં હર્ષ કરા પ્રલાપો. ૩૩

શાર્દૂલવિકીરિત.

કાન્તાવકત્ર સમાન રક્ત કમલો, તે તેજ જોવાં વને,
 જોઈ અજન ખેડતાં, નિજ પ્રિયા આવે મરાસો, અને-
 વહે વહીં પિઠાર્ધ ભુંજ સરખી જાણે દશલિંગતી,
 કાલા ખોલ સમાન ખુલખુલ રવો સૂણી ધવાયો અતિ. ૩૪

માલિની.

નિરખીં નિરખીં એવું યાદ આવ્યો સ્વદેશ,
 સ્વપુર સ્વજન સ્થળી રમ્ય વિદારવેધ;
 નિજનિલય તરણી તન્વી શ્યામા સલણી,
 સ્મરણુ સહુનુ યાતાં છાતી આવી ભરાઈ. ૩૫

અનુપ્રુપ.

ભોગવ્યા પૂર્વ સંયોગે, ભોગ તે યાદ આવતા;
 વિલાસિનીની સાથે જો, આજ ચિત્ત તપાવતા. ૩૬

(૩૨) હિચાણેથી—હિંચી જગ્યાએથી. ઝોત—પ્રવાહ, ધોધ. સીકર—પાણીનાં ઝીણાં બિંદુ.
 અબ્ર—આકાશ. વિવિધ વરણે—જુદા જુદા રંગથી. દંદ્રચાપો—મેઘધનુષ્યો. જાં
 પાણીના ધોધ પડે છે ત્યાં આવે દેખાવ બહુ મનહર લાગે છે.

(૩૩) નિકટ નિકટ—પાસ પાસે. દંપતી—સ્ત્રીપુરુષ, પતિપત્ની. ચક્રવાક—એક જાતનું
 પક્ષી—ચકલો ચકલી. ચક્રવાકને—દિવસે સંયોગ અને રાત્રીએ વિયોગ હોય છે.

(૩૪) વકત્ર—મુખ. અજન—એક જાતનું પક્ષી, દીવાળી ઘોડો, જેની આંખને ઉપમા
 અપાય છે. મરાસ—હંસ. ભુંજ—દાધ. ધવાયો—દુખી થયો.

(૩૫) સ્વપુર—પેતાનું ગામ. સ્વજન—પેતાનાં માણસો, સગાં સંબંધી. સાધી—મિત્રો.
 નિલય—ઘર, મકાન, તરણી—જીવાન સ્ત્રી. તન્વી—નાચુક સ્ત્રી. સલણી—લાવણ્ય-
 વાળી, રૂપાળી સ્ત્રી.

(૩૬) પૂર્વ—પહેલાં. સંયોગે—સંયોગકાળમાં. ભોગ—વૈભોગ.

પહે અશ્રુ તણી ધારા, આંખમાં અટક્યા વિના;
સંભારે ને મુખે કાઢે, ઘણા ઉદ્ગાર શોકના. ૩૭

ઉપજાતિ.

બેસી હિંચોળે દિન એક સાથે,
હિંચ્યાં કરતાં રતિશાસ્ત્રચર્યા;
જોઈ અતુરાર્ધ નવાઈ પામી,
આંખી ઉરે તે દિન યાદ આવે. ૩૮

જાતું થતું ઘેરથી બહાર જ્યારે,
વળાવવા હાર મુઠી પધારે;
નમાવી વકત્રાબ્જ કપોલ ચૂમુ,
ને ફેરવી હાથ શિરે જતો હું. ૩૯

બીનાં દગે બોલતો એમ બાધા,
“પધારજો જુલ્હીથી ઘેર બહાલા;”
જતાં મુઠી દૃષ્ટિથી બહાર જોઈ,
પેસી પડી અંદર દેતી રોઈ. ૪૦

આતું, યદા બહારથી ઘેર ત્યારે,
એ હાર મુઠી સહામી આવે;”
લે હાથમાં હાથ ન હર્પથેલી,
જતાં પડી જીવનકલેશ મેલી. ૪૧

શિખરિણી.

વહી કાલું કાલું મધુરું મલકાને મુંખડલે,
વિઠાતી વહી શી કુસુમિતનતાંગી મમ ગળે;
ફરતી પાળેલી હરિણી સમ પૂઠે ઘર વિગે,
કરી ગોષ્ઠી મીઠી જીવનશ્રમ મ્હારો દૂર કરે. ૪૨

(૩૭) અશ્રુ. આંસુ. ઉદ્ગાર—દુઃખના ઉચ્ચાર.

(૩૮) હિંચોળે—હિંચકે, હિંચ્યાં—હિંચકા ખાધા. રતિશાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર.

(૩૯) વકત્રાબ્જ—મુખકમળ ચૂમું—ચૂબન કરે. કપોળ—ગાલ.

(૪૦) બીનાં દગે—આંસુ આવવાથી બીની આંખોએ. અંદર પેસીને રોઈ દેતી એ વિ-
રહની અસહ્યતા બતાવે છે.

(૪૧) યદા—જ્યારે. જીવનકલેશ—જીંદગી ચલાવવામાં પડતાં દુઃખો.

(૪૨) મલકતી—હસતે. મુંખડલે—મુખથી. વહીશી—વેલના જેવી. કુસુમિત—પુષ્પો લા-
ગેલાં એવી, અવયવો ખીલેલા માટે. નતાંગી—નમી ગયેલા અંગ વાળી, કુસો—અ-
વયવોના બારથી. ગોષ્ઠી—વાત. જીવનશ્રમ—જીંદગીનો થાક.

ઉપાહાર પ્રેમે પહોંચ્યો લઇ આવી ગજગતિ,
લરી લાવી હું અમલ જલ અર્પી ખુશ થતી;
કરી એવી એવી પ્રતિદિવસ સેવાવશ કર્યો,
અરે આને દેવે અખૂટ મુખનિધિ દૂર કર્યો. ૪૩

શાર્દૂલવિકીરિત.

વીણા લે કરમાંય પંચમ તણા હું ત્યાંહોં છેહું સ્વરો,
કે મહારી પ્રિય કોકિલા ટહુકતી આવાપ આપી ખરો;
મારી તાન ઝુલાવતી રસઝુલે દેહું કરી ઘેલહું,
રે ! આને મુજ એ વિના રસિકી હું એકલો આથહું. ૪૪

એસી ચોસર ખેલતાં ચતુરતાથી રહામ રહામે યદિ,
દેતાં ઘય સુલકાણી ચકવતી જ્યાં હોડ જામે ખરી;
મોહ્યા વીણુ નિહાળ્યો રહામું રિમતમાં ઉશ્કેરતી એમને.
રે ! હા ! એ દિન કેમ જાય વિસર્પા આ છવથી છવતે. ૪૫

અનુષ્ટુપ.

વિલાસો હું તજ એવા, પંથે ને દિવસે પડ્યો;
કબી આવી અટારી તે, દેખાવ હૃદયે જડ્યો. ૪૬

મૃગધરા.

અશ્વને ખાગી રાખી અનિમિષ નયને માર્ગ જોતી ઉભેલી,
દૃષ્ટિથી દૂર ધાનાં લગણુ હું રહતી જીર્ણો હોશે મિચારી;
મૂકીને હાથ હંથે ધર મદિં જાળને શીર પર્વક મહેલી,
એકાન્તે છૂટે મહોડે રડી રડી હું ખણી થે હશે ત્રેહધેલી. ૪૭

એને આશાસના હું જઈ દૃષ્ટ હવે ચાંપીને ઉર ક્યારે?
વેડેહું દિન જાજા વિરહહુંઃખ અરે રૂડી નાખીશ ક્યારે?

(૪૩) ઉપાહાર—કાચુ કોફે, ખાવાની જાણસો. ગજગતિ—હાથીના નેવી ચાલ વાળી.
અમલ—ચોખ્ખું. અર્પી—આપી.

(૪૪) વીણા—એક જાતનું વાદ્ય, સિતાર. પંચમ—પાંચમો મુર, જે ઉચેથી ગાવામાં
આવે છે. કોકિલા—કોપલા ટહુકતી—ગાવા માંગતી. રસઝુલે—રમને દિદાજે.

(૪૫) ચોસર—સોગમાંઆછ. યદિ—જો, ત્યારેના અર્થમાં. વીણુ—વિના.

(૪૬) વિલાસો—વૈભવો, મોજમજા. પંથે—રસ્તે. અટારી—જાળું.

(૪૭) અશ્વ—આંસુ. અનિમિષ નયને—એકી નજરે. પર્વક—પલંગ. પલંગપર માથું મૂકીને
એકાન્તે છૂટે મહોડે—મહોટથી રડી દશે. ત્રેહધેલી—વિરહથી માંધી થઇ ગયેલી.

(૪૮) આશાસના—દિલાસો. ચાંપીને—દાખીને. પીયુષ—અમૃત.

આનંદે પૂર્વ પેરે દર્શો મળો મુખમાં કાળ ગાળીશું ક્યારે?
તેજસ્વી મંદહાસ્યે પિયુષ ટપકતું મુખ દેખીશ ક્યારે ? ૪૮ .

માલિની.

વિરહો વર વિહારી વાટિકામાં બમતો,
રસિક રમણો કેડે નામ જીભે જપતો;
ચિતવન ચિત માંહી ભોગવિલાસ કેડે,
રમણ કરી મુંઝાઇ દુઃખ પામ્યો ઘણેડે. ૪૯

કુસુમકળો શિરે ત્યાં બંગ જોયો સમીપે,
મધુર ગુંજ કરતો શુભ પ્યારી મુખાખ્તે;
નજરથી કતરાતી જોઈ તે ભોગી રહામું,
મન મહિ બળાયો એ કુંક કામી નકામું. ૫૦

આહ અલિ ! મુખ તહાડે જોઈને હું બળું છું,
વિદૂર વસિત અત્રે પ્યારીથી શોકમાં છું;
તુમ સમ મુખિયારો કેમ રાખ્યો મને ના,
મધુર રસ સુસાવા ઇસને શું ગમ્યુ ના ? ૫૧

મધુકર હડો આલ્યો તહાણે તે રચજેથી,
સગળ નયન જોઈ દુઃખ પામ્યો પ્રવાસી;
દાણુ ભર ઉર શોચે કેમ વિયોગ રહેશે,
મુજ સમ દુઃખો યાવા વાસ ને ક્યાં રહેશે. ૫૨

કુસુમકળો ખીજ ત્યાં જે હતી ખીલતી તે,
ઉપર મધુપ ખેટા ચાંપથી ત્યાં બંધને;
નિરખો હૃદય પાંગી આવ ઉદ્દેગ ઝાઝો,
જમર તરફ જોઈ બોલવા એમ લાગ્યો. ૫૩

(૪૯) વિરહીવર—વિરહીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઘણો વિયોગી. વિહારી—વિહાર કરનાર. વાટિકા—વાડી.

(૫૦) બુંગ—બમરો. ગુંજ—છાની વાત. મુખાખ્તે—મુખરૂપી કમળે. કતરાતી—વાંકી, તિરછી. બળાયો. અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કીધા. કામી—કામના વાળો, કતરાતી નજરથી જોતું અને બળાયું એ રહામાના જેવું ચેતાને મુખ નથી તે જોઈ ઉત્પન્ન થતી અસહ્ય બતાવે છે.

(૫૧) અલિ—બમરો. વિદૂર—દુર. વસિત—વસેલા. રસ—આનંદ. સુસાવા—ભોગવવા.

(૫૨) મધુકર—બમરો. શોચે—વિચાર કરે.

(૫૩) ચાંપથી—ઉત્તારણથી. ઉદ્દેગ—શોક.

ધિક ધિક શક કામી અન્ય સ્થાને ગયો હું,
ખીંસતી નવલ ધાસે છોડી ચાલ્યો ગયો હું ?
પ્રથમ સરવ સોંધ્યો પ્યાર જે બાલિકાને,
છિનવી વળતી દોધો તે હું અન્ય ત્રિયાને. ૫૪

અધટિત ફૂલ કીધું એમ અન્યાય કીધો,
છિનવી હક ખીજાને એકનો આપી દોધો;
નથી નથી નથી મ્હારે રીત ત્હારી ગ્રહેવી,
ખજા નર બલિચારી સર્વથા નીચ જેવી. ૫૫

પૃથ્વી.

અતીવ કરી ભૂંગને નિજ મૂને તિરસ્કાર એ,
ગયો શિખિરમાં રહ્યો દિવસ રાત ઉદ્દિગ ને;
વિશુદ્ધ રૂપ પ્રેમનું ચિતરતો ચિતે, ગોખતો,
સુમંત્ર મુખ પ્રેમનો હર ઘડી જમતો હતો. ૫૬

વધી વિરહવેદના ઉભયને વિભુ ભેદને,
કરી સખસ પ્રેરણા નૃપતિને ઉરે હું હરો ?
મળ્યો દિવસ ઉગતાં હુકમ ઘેર જવા તર્જો,
પવિત્ર મનની ક્ષણી પ્રળય કામના આગ હું ? ૫૭

તપે ધરણી તાપથી અધિક શ્રીધમ માંહે અને,
કરે જલદ આવીને શીતલ જમ વર્ષા વિષે;
તપેલ ત્યમ પ્રેહથી 'સુશૌલ ધુવતિને કરી.
પ્રસાંત પણ એકમાં વિચરી ઘેર બેઠો કરી. ૫૮

સમાપ્ત.

જગજીવન દયાળજી મોહી.

(૫૪) નવલ—નવી. બાલિકા—બાળા. ત્રિયા—સ્ત્રી,

(૫૫) ગ્રહેવી—પકડવી. ખજા—હુસ્નો.

(૫૬) અતીવ—વધારે, શિખિર—તાંબુ. ઉદ્દિગ—ઉદ્દાસીન.

(૫૭) કામના—ઇચ્છા.

(૫૮) હરણી—પૃથ્વી, શ્રીધમ—ઉન્દાળો. જલદ—વરસાદ. વિચરી—જાણ.

કેશવચન્દ્રસેનકૃત "નવી સંહિતા."

(અનુસન્ધાનગત વર્ણના ૧૦ ૪૦૬ થી.)

૨૭. વળી બની શકે તો તારે નાટકશાળામાં ગાન અને શિક્ષણ સદ્બોધ અને વિ-
નોદનો વારંવાર સંગમ કરવો, અને નાટકો હારા બુદ્ધિનો અનિવિશુદ્ધ આનંદ અનુભવવા.

૨૮. નાટકની બોધશક્તિ અનુપમ છે, અને જેઓ પોતાનું અને ખીજાનું કલ્યાણ
સાધવાને અર્થે એનો ઉપયોગ કરે છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૯. નાટકોએ ધણીક પાપીઓને સુધાર્યા છે, ધણીક સાંસારિક દુષ્ણો નિવાર્યા છે.
ધણીક દુઃખી હૃદયોનાં દુઃખ દલકાં કર્યાં છે, ધણીક નકામી શ્રમિઓમાં આનંદ વર્ષાઓ છે,
ધણીક તરણ ટોળીઓને સ્વચ્છંદસચારમાં ઉગારી છે, ધણીક મદાત્માઓને નવા ઉત્સાહ-
આપ્યો છે.

૩૦. માટે હે બુદ્ધિશીલ વિનોદની તૃપ્તિવાળા તરણો, તમે એકલા મળીને જ્ઞાનથી બ-
રપૂર એવા પ્રાચીન કે નવીન નાટકોના બેલ શ્રમિને સમયે બંદરવો, અને એ પ્રમાણે તમે
તમારા મિત્ર મંડલ સદિન ધણીઓ એક સાથે મેળવી શકે એવા વિનોદોમાં ઉત્તમોત્તમ આ
નાટકોનો વિનોદ મેળવો.

૩૧. પણ સંભાળજે કે એવે પ્રસંગે દલકો વિલાસ, કે દુરાચરણી સ્ત્રી પુરુષોનો
સમાગમ, કે અયોગ્ય વેશનું નિરૂપણ, કે મન કિચિત્ પણ બદલે, નીતિબદ્ધ દીવાં પાડે,
આરોગ્યને હાનિ કરે, અગર અગત્યનાં કર્તવ્યમાં પ્રમાદ થાય એવું કંઈ પણ દ્રવ્ય તમારા
વિનોદમાં આવી ન જાય.

૩૨. નાટકશાસ્ત્ર અને તેની સર્વ સામગ્રી પ્રમુને અર્પણ કરવી, અને ગાન, વ્યં,
નાચ, અને નિરૂપણ એ સર્વે એની સમક્ષ જ કરવું, એટલે જે હારા તમારાથી આ સદિ-
નાટકના દર્શનો મહિમા મળાય.

૩૩. શ્રમિને સમયે ગાન સાથે કે તે વગર મેળાવણ કરવા એ પણ ઉચ્ચ વિનોદનું
સાધન છે અને એ ખીજી રીતે પણ લાભકારક છે, અર્થાત્ એવા મેળાવણોથી મેંત્રી દલ
યાય છે, જાતૃભાવ અને સ્નેહ વધે છે, અને બહુ કિમતી જ્ઞાન તથા માદિતી મળે છે.

૩૪. વાતચિતના પ્રસંગ પુષ્કળ આનંદ અને અતુરાહ, હાસ્ય અને ખુશ મિત્રજનના
છે, અને વળી સૈને સદા સુલભ છે.

૩૫. જ્યારે જ્યારે તમને તક મળે ત્યારે ત્યારે તમારે બેગા મળી નાના પ્રકારના ન-
સિક વિષયો ઉપર વાતો કરવી અને એમ તમારા સારા સારા વિચારો અને તર્કો એક ખીજાને
જણાવના રહેવું, અને ચિત્તરત્તિઓ અને જાતૃભાવોના પ્રકારથી જાતૃભાવ વધાર્યા કરવો.

સાકરસાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यङ्मुखज्जटुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः”

હો રાધા ? આકાશ વાદળથી ઊવાઈ ગયું છે. તમાસના ઝીડોએ આખા પનમાં અન્ધ-
કાર કરી મૂક્યો છે. તેથી તમે જ આને ઘેર લઈ જાઓ.” આ પ્રમાણે નન્દે કહ્યું. રસ્તામાં
આવેલા ઝાડીના કુંજમાં થઈ ચાલતાં રાધા-માધવના જોડાની યમુનાના કિનારાપર કરેલી એ-
કાન્ત કેલિ (મગ) જળ પામે છે.”—આનો અર્થ શું ? નથી દીકાકાર કે નથી બાપાન્તરકાર,
તે બરાબર સમજાવતા. એક બાપાન્તરકર્તા કહે છે કે ‘ગીતગોવિન્દ’ નો પહેલો શ્લોક જરા
અસ્પષ્ટ છે. કવિએ નાયકનાયિકાની કથી અવસ્થા ધ્યાનમાં રાખી એ શ્લોક લખ્યો છે તે ક-
હેવાનું નથી. દીકાકારો એમ કહે છે કે કોઈ સખીએ એવું કહ્યું હોવું જોઈએ. એ ખુલાસા-
નો ભાવ ધળો મધુર છે. પણ શબ્દાર્થમાં અસંગતિદોષ આવે છે. અર્થ જોતાં એ સંધિકાની
સખીની ઉક્તિ નથી જ્યારે બ્રહ્મવૈવર્તમાં લખેલી ઉપર જણાવેલી કૃષ્ણ-રાધાના વિવાહની
વાત ધ્યાનમાં રાખી એ શ્લોક લખ્યો છે. એ બાળપણે ભગતો ઉતારો બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી નીચે
આપ્યો છે. છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે મુનિમાના શાપને અનુસરી રાધા કૃષ્ણના કરનાં
કેટલાંક વર્ષ અગાઉ પૃથ્વીપર આવી હોવી જોઈએ. અને તેથી કૃષ્ણ કરનાં ઉત્તરમાં થણી
જોાદી હોવી જોઈએ. જ્યારે તે જુવાન થઈ હશે ત્યારે કૃષ્ણ બાળક હશે.

एकदा कृष्णसहितो नन्दो वृन्दावनं ययौ ।

तत्रોपवनમાંડારે चारयामास गोकुलम् ॥ १ ॥

सरःसु स्वादु तोयं च पाययामास तत्पथौ ।

उवास वटमूले च बाल कृत्वा स्ववशसि ॥ २ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो मायाबालकविप्रहः ।

चकार मायया कस्मान्मेघच्छन्नं नभो मुने ॥ ३ ॥

मेघावृत नभो दृष्ट्वा श्यामलं काननान्तरम् ।

ज्ञप्तावातं मेघवज्रशब्दं च दारुणम् ॥ ४ ॥

वृष्टिचारामतिस्थूला कम्पमानाश्च पादपान् ।

दृष्ट્વૈવં પતિતસ્કન્ધાન્ નન્દો મદમવાપ હ ॥ ૫ ॥

कथं यास्यामि गोवत्सं विहाय स्वाश्रमं प्रति ।

गृहं यदि न यास्यामि भविता बालकस्य किम् ॥ ६ ॥

एवं नन्दे प्रवदति रुरोद श्रीहरिस्तदा ।

માયાભિયા મેવેન્યથ પિતુઃ કણ્ઠં દધાર સઃ ॥ ૭ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राधा जगाम कृष्णमनिधिम् ।

મ્ર૦૧૦૫૦શ્રી કૃષ્ણજન્મલેખે ૧૫ અધ્યાયઃ

“એક વખત કૃષ્ણને સાથે લઈ નદ જન્મવન ગયો. ત્યાં બાંધીરવનમાં ગાયોને ચરાવતો હતો. સરોવરનું મીઠું જળ તેમને પાણું અને પોતે પીધું. અને બાળકને ખેટામાં લઈ વળી જાય નીચે ખેડો. હે મુનિ! તાર પછી માયાવટે બાળકનું સરીર ધારણ કરનાર કૃષ્ણ અકસ્માત્ માયાઠાર આકાશ વાદળથી ઘેરી નાંખ્યું. આકાશ વાદળાંથી હવાઈ ગયું, અને વનમાં અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો. જંગલાત, ગડગડત, વરણચવાત પુષ્કળ ધરસાદ અને સપાળાં વૃક્ષ દાસી ઉડ્યાં. પડું પડું ધઈ રહેલાં જોઈ નદ જી ગયો, અને જોડવા માંડ્યું કે, ‘ગાય, વાહરડાંને છોડી ઘેર કેમ જાય? અને ઘેર ન જઈ તો આ બાળકનું શું થશે?’ એટલામાં કૃષ્ણ પણ રડવા માંડ્યું. બચ્ચપી માયાથી જી નહીં, પોતે બાપને ગમે બાઝી પડ્યો. એ વખતે રાધા કૃષ્ણની પાસે આવી ઉભી રહી. રાધાનું અપૂર્વ લાવણ્ય જોઈ, નદ અન્ધ થયો. તેણે રાધાને કહ્યું કે મેં ગર્ભને મોડે સાંભળ્યું છે કે તું પદ્મા કરતાં દરિને વધારે વ્હાલી છે. અને આ બાળક પરમ નિર્મળ અમ્યુત મહાવિભૂ છે. છતાં, દું માનવ છું અને વિશ્વની માયામાં મોહિત થઈ ગયેલો છું. હે બદે, તેટલા માટે તમારા પ્રાણનાથને તમે લઈ સો, અને જ્યાં તમે સુખી થાઓ ત્યાં લઈ જાઓ. અને પછલા મનોરથ પૂર્ણ કરી મ્હારો છોકરો મને પાછો આપી દેજો.”

એમ કહી નદે રાધાને કૃષ્ણ આપી દીધો. રાધા પણ કૃષ્ણને હાથમાં લઈ ચાલી ગઈ. થોડે આંધે ગઈ એટલે તેને રસમંદસ સાંભળ્યું. તેથી ત્યાં જ મનોદર વિહારમ્મિ ઉપજાવી કાઢી, અને કૃષ્ણ પણ રાધાના હાથમાંથી નીચે ઉતરી નડી, કિશોરવરદા ધારણ કરી, અને રાધાને કહ્યું કે ત્યારે મોલોકની વાત યાદ જ આવી છે ત્યારે જે મેં કબૂલ કર્યું છે તે પૂર્ણ કરીશ. આવી પ્રેમની વાત એ જાને જાણ કરતાં દગાં એટલામાં જ્ઞાતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેણે રાધાની જાદુ પ્રાર્થના કરી, છેવટે પોને કન્યાદાન કરી, વધાવિધિ વેદ પ્રમાણે લમ કરી રાધિકાને કૃષ્ણને પરણાવી. તેમની એ પ્રમાણે લમગાંઠ ખાંધી, જ્ઞાતા અન્નધાન થયા. સવાળાં જોડે રાધિકાનું લમ શાસ્ત્રાનુસાર થયેલાં કે નહિ, અને જો થયેલાં તો તે પદેલાં કે પછી, તે એ પુરાણમાંથી જાણું નથી. આ વિવાદ પછી તેમના વિહારનું વર્ણન છે. અને એ પુરાણમાંની રસલીલા પણ એવી જ છે. એ જાણું મમે તેમ દોષ તો પણ વાંચનારને એટલું તો જાણાયું હશે જ કે અદ્વૈતવર્ણપુરાણે એક નવો જ રૂપનૃપ ધર્મ સર્જ્યો છે, કે જેનું નામ સરખું પણ બાગવત કે બીજા કોઈ પુરાણમાં છે નહિ. એ નવા ધર્મનું કેન્દ્ર તો રાધા. જયદેવ દષ્ટિએ ગીતગોવિન્દ કાવ્યમાં એ જ ધર્મનું અવતરણ કરી ગોવિન્દનાં ગીતો લખ્યાં છે. વિદ્યાપતિ-ચંડીદાસ ત્રણે બંગાળી કવિઓએ પણ તેના દાખલો લઈ કૃષ્ણ સંગીતો રચ્યાં છે. આ ધર્મનો આધાર લઈ શ્રીચૈતન્યદેવે એક નવાં ભક્તિવાદ પ્રચારિત કર્યો છે. ઉપર કહ્યું છે કે સદગા કવિ—મુનિ—પુરાણ—શાસ્ત્ર વગેરેનાં કરતાં પણ વિશેષ, અદ્વૈતવર્ણકારે બંગાળના લોકોનાં મન ઉપર અસર કરી દીધી છે. માટે એ નવા ધર્મનું તાત્પર્ય અને તદ્દનું મૂળ શું છે તે આપણે તપાસીએ.

(અપૂર્ણ)

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

ઈંગ્લંડનો ખેડૂત.

બાપાર અને હુરર એ બે સાધનોએ ઈંગ્લંડની ભૂમિને નવું જ રૂપ આપ્યું છે. એટલું તો સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ વિશેષમાં એ પણ જાણવા જેવું છે કે યદ્યપિ ઈંગ્લંડમાં આજકાલ ખેતીનો ધન્ધો ધણો ઓછો થઈ ગયો છે તે એટલે મુઠી કે લદાઈ જાગે તો ઈંગ્લંડના લોકોના ખોરાકનું શું થાય એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે—તો પણ હજી એ ધન્ધો જોટલો છે તેટલો ધણી જાગી સ્થિતિમાં છે. આ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ખેડૂત અને ખેતી બંને સંબંધે ઈંગ્લંડમાં એટલો બધો મુધારો થયો છે કે લાંનાં ગામડાં અને એની વસ્તીમાં બાલ અને આન્તર—કાંઈકે નવીન, જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

સૌથી મુખ્ય મુધારો તો કેળવણી સંબંધે જોવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર નવું મકાન, એની આસપાસ કાંબાકાંડ, એની પાસે એક ન્હાની સરખી બગીચી, અને એ બગીચીની વચમાં એક રણીઆમણું ઘર—એ મળી ઈંગ્લંડની ગામડાંની નિશાળ બને છે. * ઈંગ્લંડનાં ગામડાંઓમાં આવી હાલનો નિશાળો પથરાઈ રહી છે. ઈંગ્લંડમાં કેળવણી જર્મની જેટલી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી હજી અપાતી નથી, તો પણ આપણા દેશના કરતાં તો ધણે દરજ્જે અદ્યતી છે. દરેક નિશાળમાં હવા અજવાળા માટે જોઈએ તેટલી પૂરતી યોજના છે—નકશા વગેરે કેળવણીનાં સાધનો અને ખીજે ફર્નિચર પણ પૂરતો છે. અને આ રીતે ખેડૂતની ક્ષિયતિ મુધરવાનું મુખ્ય સાધન જે કેળવણી એ ઉપર સારું લક્ષ આપાય છે. પણ ઈંગ્લંડમાં નિશાળ એ માત્ર હોકરાં ભજાવવાનું ઘર જ નથી. અમણુ લોકોને માટે શિયાળાની ઋતુમાં રાનિશાળાં લાં બરવામાં આવે છે. રવિવારે એ જ મકાનમાં ધર્મશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અને એ ઉપરાન્ત બાપણો, વાંચનો, સંગીત વગેરે કામ માટે પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આસપાસના લોકો લાં એકઠું મળે છે, અને આખા ગામનો માનસિક પ્રદાય લાંથી જ પ્રસરતો દેખાય છે. જે દેશમાં નિશાળ આનું અગત્યનું રચાન બોગવે છે લાં જીવન કેટલું ઉન્નત અને મુખી થવાનો સંભવ છે એ વાંચનાર સદ જ દર્શી લેશે. આપણે ત્યાં ટ્રેનિંગ કોલેજનો વિદ્યાર્થી પાસ થઇને મહેતાજ થયા કરતાં તળાટી થવું વધારે પસન્દ કરે છે. મહેતાજ સાથે જે મહાનપણુનો અર્થ જોડાવે જોઈએ તેને બદલે હવે દયામણુપણું, ગરીબાઈ, તુચ્છતા જોડાયાં છે! આજકાલ આપણા લોકોની દૃષ્ટિએ સર્વ મહત્તા પોલીસ અને મહેસૂલી અમલદારના ચોરામાં સમાપ્ત થઈ રહી છે. આ ભાવનાના ફેરફારનું પરિણામ પણ આપણે યોગ્ય જ બોગવીએ છીએ. હુંકામાં, આજકાલ આપણા દેશમાં નિશાળ અને નિશાળનો મહેતાજ નિર્મલિકા, મૂર્ખતા, વ્યવહાર—અનિચિત્તા, અને નિર્મળતાની ત્રિતરૂપે ગણાય છે.

* બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાં આજરે સાડાપાંચ લાખ ગામડાં છે—જેમાંથી ૬ જેટલી મોટી સંખ્યામાં નામની પણ નિશાળ નથી, એમ ઓ. મિ. ગોખલે એમની આ વર્ષના બજેટ ઉપરની રીકામાં જણાવે છે.

આમપાસ ખેડૂતોનાં મકાનો પણ ઘણાં મુધરેલાં જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આપણી માફક ખેડૂતનું ઝૂંપડું એક વખતે હુકમ અને દોર જાંધવાના વાગ્ય જોતું હતું—આરોગ્ય શાસ્ત્રના સર્વ નિયમો તોડીને બન્ધાએલું—હતું. પણ આ રિયતિ હવે પડતાઇ ગઇ છે. હવે તો ઝૂંપડાંને બદલે ઇંટોનાં ન્હાનાં સુંદર મકાનો બન્ધાએલાં છે. નીચે, રસોડું તથા જોડવા ઉડવાની ઓરડી તથા બીજી એક ઓરડી હોય છે, અને ઉપર એક માળું હોય છે જેમાં સૂવા માટે ત્રણેક ખંડ હોય છે. ધરની પાછળ વારો હોય છે, એમાં જળતણ ભરવાનું ન્હાનું સરખું ઝૂંપડું હોય છે. આવાં ધરનું બાહુ અડવાડીએ દોઢ શિલિંગ અને ઘણામાં ઘણું ત્રણ શિલિંગ કરતાં વધારે હોતું નથી—જે ઇંગ્લેન્ડના ભાડાના દરના પ્રમાણમાં ઘણું કહેવાય નહિ. ધરની જોડે વાડી હોય છે એમાં એ ખેતાના કુટુંબને માટે શાકભાજી વાવે છે, અને એવો જ પાએક એકરનો કડકા ધરથી કેટલેક દૂર હોય છે એમાં એનાં દોરને ચરાવે છે અને વિશેષ શકભાજી તૈયાર કરે છે. આવા કડકાઓ ખેડૂતોને વર્ષ દહાડે અડધા પાઉન્ડને પરે મળે છે, કડકાઓ પાસે પાસે હોય છે અને એમાં ખેડૂનો સન્તોષ અને માન સાથે આસપાસ નજર ફેરવતા એકાદ રિયવારની સાંજે જોવામાં આવે છે. અને એ ઉપર ખેડૂનો કેવો આનંદ અને સંતોષમયો વખત કરે છે એનો એક લેખક નીચે પ્રમાણે ચિતાર આપે છે:—

• “Such allotments frequently adjoin one another, and it is a sight not unknown in more favoured districts to watch, on Sunday evening, the tenants of these slips of ground walking round their property and inspecting its condition with evident satisfaction and pride.”

ખેડૂત-મજૂર દિવસે સાધારણ રીતે લગભગ દસ કલાક કામ કરે છે: કાપણીને વખતે કામ વધારે ચાલે છે; શિયાળામાં—મેસમ ન હોવાથી—સાત આઠ કલાક બસ થાય છે. ખેડૂત (ખેતીનો મજૂર) વ્હાણામાં છ વાગ્યાને સુમારે ઉઠે છે. ઉઠીને સાડા છ વાગ્યાની અંદર નાસ્તો કરી લઈ એકદમ ખેતરે જાય છે. સાથે શેરડા, ટાંદો ચાદ, માખણ અને બીજી ખાવાની વસ્તુ એકાદ રૂમાલમાં કે ટાપડીમાં બાંધી લે છે. નવેક વાગ્યા સુધી કામ કરીને બાંધેલી ચીજોમાંથી નાસ્તો કરે છે. પાંચ કામ કરીને બપોરે એ જ ટાપડીમાંથી અથવા તો છોકરાં બાપુ લાન્ચ હોય એમાંથી રીતસર જમે છે. આપણે ત્યાં જેમ જેમ ખેતરે બાપુ (ખાવાનું) લઈ જાય છે, તેમ ઇંગ્લેન્ડમાં છોકરાંએ એ લઈ જવાનો ચાલ છે. જમીને બીડી પીને જય સહ જતું હોય તો સહ લઈ દોઢ વાગ્યાને સુમારે પાંચ કામ ચરુ કરે છે. ચાર કલાક પછી કામ બંધ કરે છે. સાંજે ઘેર આવે છે ત્યારે તાજી રસોઇ થઈ રહી હોય છે, એ પુષ્કળ ભાવથી જમે છે. પાદરીની અને ગામના મોટા માણસની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ નવી નવી તરેહની ચીજો બનાવતાં ખેડૂતોને શીખવે છે, અને પાકશાસ્ત્રની ચોપડીઓનો પણ ખેડૂતો ઉપયોગ કરે છે. ગામડાંમાં ખેડૂતોનો પહેરવેશ લંડનના મજૂરિયાત વર્ગ કરતાં હવે બહુ જુદો રહ્યો નથી. ખેડૂતની છોકરીઓ ધરકામની નોકરીમાં ઘખલ થાય છે, અને ત્યાં બઠસરને કે એવા બીજા સાથેના નોકરને પરણી, આખરે દારની દુકાનનો કે મુસાફરખાનાનો

કારભારમાં પડવા માગે છે. હવે છોકરાને, દશ વર્ષ પહેલાં જેતરે કામ કરવા મોકલવાની કાયદાથી બંધી થઇ છે. તે પહેલાં આપણે સાં જેડૂતનાં છોકરાં જેમ ન્હાનપણથી દુઆ-દુઆ કરવા વિગેરે કામ કરે છે તેમ ઇંગ્લંડમાં પણ હવું. અને એ વખતે કુદરત સાથે જેડૂતનાં બાળકો કેવો નિકટ સંબંધ ભોગવતાં એ એક લેખક નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે:—

“He would have grown up wholly unlettered, but before he was twelve he would have mastered many a valuable lesson from the book of nature; would have the names of all the horses employed on the farm, and the peculiarities and strength of each, by heart; would have become an authority on the homes and habits of the birds of the air and the beasts of the field; would have been able to tell, at a distance that defied the penetrative power of ordinary eyes, the spot on which the hare was couching or the bird had settled.”

જેતરોનાં પશુપક્ષીઓ વિષે આનું રાન ધરાવતું એ જેડૂતની જિંદગીમાં થોડું ઉપયોગી નથી. પરંતુ નવા લણતર સાથે પણ ઘણા લાભો જોડાયા છે એ જૂલવાનું નથી. આપણા દેશમાં નવી કેળવણી જેડૂતને એના કામ માટે તદ્દન નકામો બનાવી દે છે, એ ખામી હાંમે વખત ન સાક્ષે એ માટે આપણે યોગ્ય પગલાં લેવાનાં છે:” અક્ષરકેળવણી અને કૃષિકેળવણી બંનેનું સંમિશ્રણ ચવાઈ જ જેડૂતવર્ગને લાભ છે.

ઇંગ્લંડમાં મેળા તહેવાર વગેરે આપણી માફક જ છે, પણ એમ જણાય છે કે સાંના જેડૂતો શહેરના લોક જેટલા તહેવાર પાળતા નથી. માત્ર રવિવાર પાળે છે: તે દિવસે દેવળમાં ન જાય એ ખરું, પણ કામ તો કરવાના નહિજ.

જેડૂત-મજૂરને અઠવાડીએ સરેરાશ ૧૭ શિલિંગને મુમારે મળે છે: કેટલેક ઠેકાણે ૧૩ શિલિંગ અને કેટલેક ઠેકાણે ૨૦-૨૧ શિલિંગનો રિવાજ છે. ઉત્તર ઇંગ્લંડમાં ૨૦-૨૧ શિલિંગ આપવા પડે છે કારણ કે સાં દુનરનાં કારખાનાં ઘણાં હોઇ મજૂરી મોંઘી છે.

ઉપરના કેટલાક વર્ણન ઉપરથી ટાંછને લાગશે કે ઇંગ્લંડના જેડૂતની જિંદગીમાં અને એના વર્તનમાં કશી ખામી જ નથી. પણ સર્વથા એમ નથી. આમાંના કેટલાક મુદ્દાઓ તો હજી હમણાં જ થયા છે, અને તે આખા ઇંગ્લંડમાં નમરે પડતા નથી. જેડૂતની સ્ત્રીઓ હજી પણ ઘણે ઠેકાણે ઝૂંપડાંની આસપાસ કચરો અને ગંદવાડ થવા દે છે. આ ‘ટૂનેજ’ની ખામીથી થાય છે એમ નહિ, પણ આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધે તેઓ આપણા જેવાં જ અગાન હોય છે. ઉપર કહ્યાં તેવાં પાકાં મકાનો પણ હજી બધે ઠેકાણે થયાં નથી. ઉદ્યોગની બાબતમાં તો એક મ્હોટું વિષય નડે છે, અને તે એ લોકોનું મર્યાપન. કેટલાક જેડૂત-મજૂરો આ દુર્ગુણમાં એટલા ડૂબી ગયા હોય છે કે ખીસામાં પેસા પહોંચે સાં મુધી કામે પણ ન

નવ. આ દુર્મણું મિત્ર આપતાં એક લેખક કહે છે કે એક માણસ પૈસા ખુટી ગયા ત્યારે કામે ગયો અને કામેને કેટલો પહેાંચી કામે વળગતાં કાઠ કાઢે છે એટલામાં એના ખીન્નામાંથી એક પાવલી પડી-કે તુરત એ કાઠ પાછો પહેરી લઈ કલાલની દુકાને ગયો !!

ઈંગ્લેન્ડમાં વાવણી ફરતાફરતી કરવાનો (rotation of crops) નો વિચાર છે એમાં ઘણું કરી કંદ અને ધાન્ય વાવફરતી વાવવામાં આવે છે. રસાયન યાત્રે જતાં લેવાં ઑમોનિયા અને ફોસફરસનાં ખાતરો વાવવાનો પણ વિચાર થયો છે, એટલે હવે ખેડૂનો ધણો પાક ઉતારી શકે છે, પરંતુ જમીન રાખવી પડતી નથી, જમીનને આરામ આપવો નથી પડતો, તેમ જમીનનો કસ પણ જતો રહેતો નથી વરાગધી આવતાં હજો થયાં છે તથા કાપવા લણવાનાં ઓળરો એવાં થયાં છે કે જે દરેક દસ દસ માણસનું કામ કરી શકે. આપણે ત્યાં ખાતરમાં મુધારો-વધારો કરવાની ઘણી જરૂર છે. પણ ખેતીના સંચાઓ લાભ કરી શકે કે કેમ એ શક્યપણું છે. એનાં ઘણાં કારણો છે: એક તો આપણે ત્યાં સામટી જમીનવાળા ખેડૂતો બહુ યોગ છે, અને સામટી જમીન વિના સંચાથી કામ કરવું પરવડે એમ હોતું નથી. બીજું—વધારે મહત્ત્વનો વાંધો એ છે કે આપણા દેશમાં મજૂરી ઘણી જ સોંધી છે, ત્યાં મજૂર વર્ગની શી ગતિ? સરકારે હમેશાં દુકાળ અર્થસીલનું રાખવું પડે!

ઈંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડની બધી મળીને ૭૬,૩૦૦,૦૦૦ એકર જમીન છે; જેમાંથી ૨૬,૩૦૦,૦૦૦ પર્વતની પ્રાચીનચડી અને ખરાબની છે. બાકી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ એકર વાવેતર, બીડ, ગોચર અને જંગલના છે. આમાંની ઘણી ખરી મોટા જમીનદારોના હાથમાં છે. એક એકરથી ઓછી જમીનવાળાઓને બાદ કરતાં—કુલ જમીનનો ૬ ભાગ ૧૨૦૦ જમીનદારોમાં વહેંચાયેલો છે, એટલે કે એમાંના દરેક જમીનદારને સરેરાશ ૧૬,૨૦૦ એકર આવે છે; બીજા ૬ ભાગમાં ૩૧૫૦ એકરવાળા ૬૨૦૦ જમીનદારો છે; ત્રીજા ૬ ભાગમાં ૩૮૦ એકરવાળા ૫૦,૭૭૦ છે; અને બાકીના ૬ માં ૭૭૦ એકરવાળા ૨૬૧, ૮૩૦ જમીનદારો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે જમીનદારોનો મોટો ભાગ વિશાળ જમીનની માલકી ભોગવે છે, અને તેથી જમીનમાં ઘણા મુધારા કરી શકે છે. ન્હાના 'રક્ષાપરો'—જમીનદારો બહુ ઓછા થઈ ગયા છે અને ન્હાના ન્હાના ખેડૂતો તો તાલ નીકળી જ ગયા છે એમ કહીએ તો ચાલે. દિવસે દિવસે ઈંગ્લેન્ડ ખેતીનો દેશ મટી હુનર-કારીગરી-કારખાનાંનો દેશ થતો જાય છે. પચાસ સાઠ વર્ષ ઉપર મજૂર વર્ગનો લગભગ પાંચમો ભાગ ખેતીમાં રોજા-એલો હતો, હવે પૂરો દસમો ભાગ પણ આ ધન્યામાં રહ્યો નથી. આપણા દેશમાં આથી ઉલટી જ સ્થિતિ ચાલે છે. દિવસે દિવસે હાથકારીગરીના ધન્યાઓ પડી ભાગતા જાય છે, અને સોડા ખેતી ઉપર યુનિયન કરવા ધરતા આવે છે. પરંતુ આ યુનિયન કરવું હવે અશક્ય થઈ પડ્યું છે, કારણ કે વખતોવખત વરસાદની તંગીથી દુકાળ ઉપર દુકાળ આવતા જાય છે, ઠારો મરતાં જાય છે, અને આની સ્થિતિ લાંબી ચાલશે તો દેશનું શું થશે એ વિચારવંત રાજ્યમંત્રીઓને અને દેશદિવંત્રીઓને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

આથી ઉલટી, ઈંગ્લેન્ડના ખુલ્લ-મજૂર વર્ગની સ્થિતિ કેવી મુશ્કેલી જાય છે એ બિ. સિટલ નામે એક ગૃહસ્થ નીચે મુજબ જણાવે છે:—

“This education, when its effects have had time to make themselves felt, will no doubt give us a new order of British peasantry. Nor is it the only machinery at work which is gradually improving his position and extending the horizon of his views. While ploughing matches, prizes for draining, hedging, ditching, stacking and other operations of husbandry, cottage-garden shows, and other institutions, tend to make him a better labourer, the general influences of the time are all in the direction of improvement. The agricultural labourer feels that he, too, like his urban brother, is a man. He has acquired a consciousness of power, a growing sense of enlightenment, a widening perception of rights and duties, which may be used as powerful levers for his future amelioration. Talk to the average country labourer to-day, and you will find him no longer the dull, dispondent being that he was only a few years ago, the limits of his views and knowledge being the boundaries of his parish, or the field in which he was plying his task. His senses have been quickened, his moral and intellectual nature has been breathed upon with the breath of life.”

તાત્પર્ય—આ કેળવણીની અસર જ્યારે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે એટલી થશે, ત્યારે બ્રિટિશ ખેડૂતનો નવો જ વર્ગ બનેશે. ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવા માટે અને એની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાલ કરવા માટે માત્ર આ જ સાધન લેવામાં આવે છે એમ નથી. હજી ચલાવવાની સરતો થાય છે, ખેતરમાંથી પાણી બહાર કાઢી નાંખવાનાં, વાડ સરસ બનાવવાનાં, નીકો ખોદવાનાં, પૂણીઆં ખડકવાના અને એવાં ખેતીને લગતાં બીજાં કામો માટે ઇનામો અપાય છે, ફૂંપ-ડાની આસપાસ બગીચાનાં પ્રદર્શનો થાય છે, અને એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓ છે કે જેને પરિણામે ખેતીની સ્થિતિમાં દિનપરદિન થયે સુધારો થતો આવે છે. ખેડૂતને હવે જ્ઞાન થયું છે કે હું પણ માણસ છું. એને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થયું છે, પોતાની બુદ્ધિને વધતો જતો પ્રકાશ અનુભવમાં આવ્યો છે, પોતાનાં હકો અને ફરજો વધારે સમજવામાં આવ્યાં છે—જે એનું ભવિષ્ય સુધારવા માટે બહુ ઉત્તમ સાધનો થઇ પડે એમ છે. એક સાધારણ ખેડૂત-મજૂરની જોડે તમે વાત કરો તો એ તમને પહેલાંની માફક જ નિરાશ માણસ નહિ લાગે. આજ સુધી તો એનું સર્વ જ્ઞાન અને એના સર્વ વિચારો એના ગામડાની સીમમાં અને એના ખેતરમાં ભરાઇ રહ્યા હતા. પણ હવે એની ઇન્દ્રિયો સતેજ થઇ છે, અને એની નીતિ અને બુદ્ધિની શક્તિઓમાં જીવનનો નવો જ પ્રાણ દાખલ થયો છે.”

આપણા દેશને માટે આનું લખવાનો સમય ક્યારે આવશે? આપણા ખેડૂતોનું ભવિષ્ય જેટલું એમના પોતાના હાથમાં છે તે કરતાં સહસ્ત્રગણું સરકારના અને કેળવાએલા વર્ગના હાથમાં છે. ઉપરના ઉતારામાં વર્ણવ્યાં એવાં ખેતીને ઉત્તેજિત કરનારાં પ્રદર્શનો-સરતો-ઇનામો ક્યાં?

[વસન્ત-આંકિસ.]

મોતી અને તેની ઉત્પત્તિ.

(બંગાળીમાંથી)

(અનુસંધાન ગત વર્ષના ૫. ૪૬૧ થી.)

સીપની સંખ્યા ઓછી કેમ થઈ જાય છે ? અવશ્ય. પ્રતિવર્ષે લાખો સીપ કાઢી તેમાંની માછલીઓનો વધ કરી તેના ઉદરમાંથી મોતી કાઢી લેવાય છે; સીપની સંખ્યા ઓછી થઈ જવાનું આ પણ એક કારણ છે ખરું પણ કેટલાક લોકો એના એક કારણ તરીકે આ અનુમાન કરે છે કે ચોર લોક અકાસે છાનામાના આવી સીપ કાઢી જાય છે. પરંતુ લાગે છે કે આ અનુમાન સત્ય નથી, કારણ કે સમુદ્રમાંથી સીપ ચોરી લેઈ તેમાંથી મોતી કાઢી લેવાં એ ચોરથી છાનુમાનું જની શકે નહિ. છાનામાના છરીથી સીપના માંસની અંદર તપાસ કરી મોતી કાઢી શકાય નહિ; સીપને કહોવરાવ્યા પછી ધાત્રે મોતી કાઢી લેવાય ખરાં, પરંતુ કહોવાણથી સીપમાંથી એટલી બધી દુર્ગંધ નિકળે છે કે તેથી પકડાઈ જવાના બચથી ચોર એમ કરવાની હાંમત કરી શકે નહિ. કઠિન ઘાગ્રાચ્છી તેનો દેહ દંડાણે તેથી શું થઈ ગયું ? જેમ સર્વે જીવંતે શત્રુ હોય છે તેમ કાળુ માછલીને પણ જળમાં જ શત્રુ છે. પૂર્વે જણાવ્યું જ છે કે એક પ્રકારના કોટ સીપમાં છિદ્ર પાડી તેના માંસમાં પ્રવેશ કરે છે તે એક તો તેનો શત્રુ; તે સિવાય મુવન નામની એક પ્રકારની ગોકળગાય, કિલિકે નામનો એક પ્રકારનો સામુદ્રિક જીવ, જે નામનું એક પ્રકારનું મત્સ્ય, આદિ અનેક પ્રકારના શત્રુ નાની કાળુ માછલીની કોમળ સીપને બાગી તેમાંના માંસનું ભક્ષણ કરી તેને નિર્મૂલ કરી નાખે છે. જણાય છે કે સીપની સંખ્યા ઓછી થવાનું પ્રધાન કારણ આ તેના શત્રુ છે. જે રથજે શત્રુઓનો ઉપદ્રવ ધણો હોય છે તે રથજ સજી તેઓ અન્યત્ર ગમત કરે છે.

“કોટુ”માં સીપોના વિભાગ.

પાછલે પહેલાર ચાર વાગે કાર્ય બંધ કરી સર્વે મછવાઓ કિનારા તરફ આવવા માંડે છે. તે વખતે સમુદ્ર તો મનુષ્યોનાં ટોળે ટોળાં તે નૌકાઓની વાટ જોતાં જ હોય છે નૌકાઓ પણ તરંગથી ખૂબ વેગે ઘસડાઈ આવે છે. અંતે તેઓ સર્વે કિનારે આવી પહોંચે છે પૂર્વે મોતી કાઢવાનું કાર્ય રાત્રી તરફથી ઇન્કારદાર કરતા હતા; પ્રતિવર્ષે જનુઆરી માસમાં જાન્યુઆરી તે કામ રાખતા, પછી તેને જે લાભ મળે તે ખરો, વખતે હાનિ પણ થાય. હાલ એ કામ રાત્રી તરફથી જ થાય છે. પ્રતિદિન જે સીપો નિકળે તેમાંથી રાત્રી પોતાનો ભાગ કાઢી લેછે. સીપના વિભાગ પાડવા સાર ચારે બાજુએ વાડ કરી લેઈ એક રથાન બનાવે તામિલ ભાષામાં આ રથાનને “કોટુ” કહે છે. સર્વે નૌકાઓ કાંડે આવે એટલે તેમાંના દુબકી મારનાર પોતાની સીપો લેઈ “કોટુ” માં જાય છે; ત્યાં જઈ તે દિવસની સીપોના

ત્રણ સરખા ભાગ કરે છે. રાજ્યાધિકારીએ તેમાંનો એક ભાગ હુબકી મારનારને આપે છે અને બાકીના બે ભાગ રાજ્યસંપત્તિ રૂપે પોતે રાખે છે. હુબકી મારનારાઓ પોતાનો અંશ લઈ તત્કાલ સંમુદ્ર તીરે જઈ રેતીમાં નાંખે છે; તત્કાલ જ ખરીદનાર આવી તે અંશ તેમની પાસેથી ખરીદી લે છે. એક રૂપિયાની પંદરથી આઠાસ સીપ વેચાય છે, પરંતુ જે વર્ષે સીપ માંથી સિરાં મોતી નિકળે છે એમ સમજાય તે વર્ષે એક એક સીપના ચાર ચાર આના ઉપજે. રાજ્યની જે બે ભાગની સીપો તેની ગણના કરી અધિકારીઓ ભાગ પાડે છે, એક ભાગ એક હજાર સીપોનો હોય છે. સંધ્યાકાળે એક એક ભાગની સીપો લીલામયી વેચી દેવામાં આવે છે. ખરીદનારે નગદ કીંમત આપવી જોઈએ, કીંમત ન આપે તો કાંઈથી સીપોને “કાટુ” બહાર લેઈ જવાતી નથી.

સીપમાંથી મોતીની તપાસ.

જેમણે થોડી સંખ્યામાં સીપો ખરીદી હોય તેઓ જરીથી તેમને ખોલી અંદરના માંસપિંડમાંથી મોતી શોધી કાઢે છે. બહુ શું કહીએ ? બધી સીપોમાંથી મોતી નિકળતાં નથી તેમ જ બધી સીપોમાંથી સરખાં મોતી નિકળતાં નથી જો પ્રારબ્ધમાં હોય તો ખરીદેલી સીપોમાંથી ઘણાં મોતી નિકળે અને વળી તે ઉત્તમ નિકળે. જો પ્રારબ્ધમાં ન હોય તો સંકોચે. સીપ ઉઘાડી જુએ પશુ તેનાથી એક પશુ મોતી નિકળે નહિ અને કદી બે ચાર નિકળે તો તે પશુ પ્રારબ્ધવશાત્ નાના અને ઓછા મૂલ્યનાં નિકળે. તાજી સીપોને ઉઘાડી હોય તો તેમાંથી નાનાં મોતી નિકળે અને તેથી ખરીદનારને અનેક પ્રકારની હાનિ થાય, તેથી લોકો તે સીપોને કહોવાડાવી અને પછી તેના ઉપરનું ગલિત માંસ ઘોઈ નાંખી મોતી કાઢે છે. કહોવાડાવા માટે કોઈ કોઈ વ્યાપારી સીપોને રેલવે માર્ગે દૂરસ્થાને મોકલી દે છે; કિંતુ અધિકાંશે લોકો સાંજ કહોવાડાવી મોતી કાઢે છે. સીપ કહોવાડાવવા માટે એક સ્વતંત્ર “કાટુ” તૈયાર કરેલું હોય છે, એ “કાટુ”માં વ્યાપારીઓ પોતપોતાની સીપોના સ્વતંત્ર ઢગલા કરે છે. એ બધી સીપો કહોવાડાવી એટલી બધી બયાનક દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે એ સ્થાને લોકો શી રીતે વાસ કરી શકે છે એ વિચાર પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. અંતે તમે ગયા હો છો તો એક ઘડી પશુ ઉભા રહી શકીએ નહિ; પછી અભ્યાસથી શું થાય તે કહી શકાય નહિ. એ દુર્ગંધથી એક પ્રકારની નીલવર્ણના દેહની અને રક્તવર્ણની ચક્ષુની મક્ષિકા આવે છે; પુષ્કળ ખાદ્ય વસ્તુ મળવાથી દિનપ્રતિદિન આ મક્ષિકાઓની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે, ક્રમશઃ એટલી વૃદ્ધિ થાય છે કે ઝાડપાન, ઘરખાર આદિ સર્વ વસ્તુ કરોડો મક્ષિકાથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે. તે સ્થાનનો વાયુ પણ એ મક્ષિકાઓથી એટલો પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે કે પ્રતિશ્વાસે બે ચાર મક્ષિકાઓ નાકની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ જાય ! ! આહારોદિસમય લોકોને મક્ષિકાનો કેટલો ઉપદ્રવ થતો હશે તે સહજ સમજાય એમ છે. એક વારે એટલા બધા લોકોનો સમાગમ, કહોવાડાવી સીપોની બયાનક દુર્ગંધ અને માખીઓનો ઉપદ્રવ, તે સ્થાને વસન્ત (small-pox) વિપ્રચિકાદિ (Cholera &c.) રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ ન થાય એ આશ્ચર્યની કથા સમજવી. તે રોગો નથી થતા એમ પણ નથી. દોઢ દોઢ વર્ષે એ રોગો એટલા જોરથી ફાટી નિકળે છે કે તે વર્ષે કાર્ય પણ બંધ કરવું

પડે છે. સીપને ખુબ ટહોવણ્યા પછી તેમાંનું માંસ ધોવાથી તેમાંના સર્વે મોતી બહાર નિકળી પડે. કેટલીક વખત માંસમાંથી મોતી ન નિકળતાં સીપની અંદરની બાલુએ ચોંટી ગયેલાં નિકળે છે.

મોતીનું વર્ગીકરણ.

અદ્વિત યથેલાં મોતીનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. પરિમાણ, આકાર અને અને ઔત્કલ્ય એ ત્રણ ગુણાનુસારે મોતીનું મૂલ્ય થાય છે. પરિમાણમાં મોટું, આકારમાં ગોળ, અને દેખાવમાં ચાંદીની તરેહનું ઉત્કલ્ય હોય તે મોતીનું મૂલ્ય વધારે. મોતી કેવડું મોટું હોઈ શકે? હાતમતાઈ નામે ફારસી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે બરલયુ સોઘગરની કન્યા હુસનબાનુએ અનેક પણ કથાં દતાં તેમાંનું એક એવું પણ હતું કે જે મનુષ્ય મોરના ઈંડા જેવડું મોતી લાવી આપશે તેની સાથે હું વિવાદ કરીશ. અવસ્થ, આ કાષ્ઠનિક કથા છે, પરંતુ મરઘીના ઈંડા જેવડું પણ મોતી હોતું જ નથી એમ નથી. હોય નામે એક યુરોપીઅન પાસે એક મોતી છે તેનો પરિધ બે ઇંચ અને વજન ૬૦૦ રતિ છે. રૂપના વર્તમાન ઝારને એક વાર એક મોતીની માગા ઉપહાર રૂપે મળી દતી. અવસ્થ, મોટા લોકના ઘરમાં જે મોતી હોય છે તેની તુલનામાં તે બહુ ઉત્તમ નથી, તો પણ એ માગામાં જે મોતી છે તેની કીમત ઓછી નથી. સારાં ઉત્કૃષ્ટ મોતી સદજ વૃદ્ધાં કાઢી શકાય; પછી બાકીનાં મોતીનું વર્ગીકરણ ચાળણીથી કરવામાં આવે છે. એ કાર્ય સાર એ રથાને પિત્તળની દશ પ્રકારની ચાળણી ઉપયોગમાં લેવાય છે. બધી ચાળણી સરખી હોય છે પણ પ્રત્યેકના છિદ્રોના આપમાં ફેર હોય છે. પ્રથમ ચાળણીમાં માત્ર વીસ છિદ્ર હોય છે, તેથી તેનાં છિદ્રો મોટાં હોય છે. સપ્તમાં મોતી તેમાં નાખી તેમાંથી ચાળી કાઢે છે તેથી મોટાં મોટાં મોતી ઉપર રહે છે અને નાનાં મોતી છિદ્રો દ્વારા નીચે નીકળી પડે છે બીજી ચાળણીમાં ત્રીસ છિદ્રો હોય છે, તેથી તેનાં છિદ્રો જરા નાનાં હોય છે. એમ ૫૦, ૮૦, ૧૦૦, ૨૦૦, ૪૦૦, ૬૦૦, ૮૦૦, ૧૦૦૦ છિદ્રવાળી ચાળણીઓ વતી જ્યાં મોતી ચાળી તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. જે મોતી છેલી ચાળણીમાંથી નિકળી પડે છે તે અતિશય ક્ષુદ્ર ગણાય છે. ઔષધ નિમિત્તે તે મોતી ચીન ખાતે મોકલી આપવામાં આવે છે કારણ કે ઔષધમાં પણ મોતી વપરાય છે; કિન્તુ પૂર્વે બોલી જ ગયા છીએ કે મોતી એક પ્રકારના ચૂના સિવાય કંઈ જ નથી, તેથી શબ્દજ્ઞાની બરમના મેવન કરતાં એના સેવનથી વધારે કાપશે થતો હરો કે નહિ તે અંગે કહી શકતા નથી; પણ વખતે જે વસ્તુ દુષ્પ્રાપ્ય અને જનું મુલ્ય અધિક હોય તેનું સેવન કરવાથી રોગીનું મન ઉત્સાહિત થાય; એ ઉત્સાહથી અને વિશ્વાસથી રોગનું શમન થતું હોય તો કાશ્તુ જાણે!

નાના પ્રકારનાં મોતી.

જે મોતી વીસ છિદ્ર વાળી ચાળણી ઉપર રહે, જેનો આકાર ગોળ, જેનો વર્ણ શુભ્ર અને ઉત્કલ્ય તે મોતી સર્વોત્કૃષ્ટ અને તેને “આનિ” કહે છે. ત્યાર પછીનને “અનતરિ”, “સસક”, “કસિયુ”, “કુરલ”, “પિસલ”, “મદક”, અને “બરિયુ” એ નામ ગુણાનુસારે

આપવામાં આવે છે. ક્ષુદ્ર મોતીને “ટુલ” કહે છે. વર્ગિકરણ કરી તેમની માળા કરવા તેમાં છિદ્ર પાડવાં પડે છે. એક લાકડાના પાટીઆમાં અનેક છિદ્રો પાડવામાં આવે છે, તે સર્વે છિદ્રોનાં મોતી મુકી તે પાટીઆને પાણીમાં પલાળે છે; પક્ષળાને પાટીઈ કુલે છે, તેથી તેની અંદરનાં સર્વે મોતી લાકડાની સાથે દૃઢ થઈ જાય છે, અને છિદ્રો પાડતી વખતે તે સરી જતાં નથી. એ અવસ્થામાં એક સક્ષમ અને તીક્ષ્ણ યંત્રવડે તેમાં અનાયાસે છિદ્ર પાડી શકાય છે. લાર પછી તેમને રેશમના દોરામાં પેરાવી દેશ વિદેશ મોકલી આપે છે.

જે સ્થાનમાં સીપો કહોવરાવે છે અને મોતીનું વર્ગીકરણ કરે છે તે સ્થાનની રેતીમાં થોડાં ઘણાં મોતી પડ્યાં રહે છે. તે વર્ષનું કાર્ય સમાપ્ત થાય, અને જ્યારે માછી વ્યાપારી આદિ સર્વે ચાલ્યા જાય અને સમુદ્રતટ પ્રથમની પેઠે નિર્જન થઈ જાય ત્યારે પાસેના દરિદ્ર લોક એ સ્થાને આવી રેતીમાંથી રહી ગયેલાં મોતીને શોધી કાઢે છે. એમ શોધતાં ઇ.સ. ૧૭૬૭ માં એક મનુષ્યને એક બહુ મૂલ્યવાળું મોતી જડ્યું હતું.

અનેક બહુમૂલ્યવાળાં મોતીની કથા સાંભળીએ છીએ, પરંતુ એ વસ્તુનું મૂલ્ય કેટલું મોટું હોઈ શકે તે આમે ખરાબર કહી શકતા નથી. એક વખત રોમ નગરમાં એક મુક્તામાળા હતી, તેની કીમત એક લાખ વીસ હજાર રૂપિયા હતી. એ તો એક માળાની કીમત; પરંતુ માત્ર એક જ મોતીની કીમત સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ જઈએ. ૧૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે મિસર દેશમાં કિલઝોપ્પેટ્રા નામે એક રાણી હતી. અનેક બહુમૂલ્ય રત્નોમાં તેની પાસે એક મોતી હતું, તેનું મૂલ્ય દોઢ લાખ રૂપિયા હતું! એ મોતીનું ચૂર્ણ કરી તેનું સેવન તેણે કર્યું હતું. એવી જ બીજી વાત એક મોતીની છે કે જેની કીમત બે લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા હતી. ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઈંગ્લાંડની રાણી ઈલ્કિઝબેથની સભામાં એશામ નામે એક ધનવાન મનુષ્ય હતો. એક દિન વાર્તાપ્રસંગે તેણે સ્પેનના રાજદૂતને કહ્યું કે—“રાણીને હું નિમંત્રણ કરીશ, તે સમયના બોજન પ્રસંગે હું એટલું ખર્ચ કરીશ કે તમે સાંભળીને જ આશ્ચર્ય પામશો. તે ધનવાનની માતા પાસે બે લાખ પચીસ હજાર રૂપિયાની કીમતનું એક મોતી હતું. બોજન સમાપ્ત થતાં તેણે રાણી અને અન્ય સદ્ગૃહસ્થો સમક્ષ એ મોતી બહાર કાઢ્યું; પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તેમની સમક્ષ તેનું સુરામાં મિશ્રણ કરી, યથારીતિ રાણીની મંગલ પ્રાર્થના કરી તે મુક્તામિશ્રિત સુરાનું પાન કરી ગયો! શું આ બોજનનું ખર્ચ આશ્ચર્યજનક નથી? લોહિતતેજ્યુક્ત (લાલાશ પડતા તેજવાળું) અને કૃષ્ણવર્ણનું મોતી અમૂલ્ય ગણાય છે, પણ એવાં મોતી અતિ દુર્લભ હોય છે, તેથી એવા મોતીની જોડી સહ જ મળી શકતી નથી.

કૃત્રિમ મોતી.

ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ દેશ પાસેના સમુદ્રમાં લોક ખાદ્ય મુક્તામલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. જે દેશના લોક રસાયનવિદ્યાની સહાયતાથી હીરા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થયા છે, આફ્રિકાની વાલુકામય મરૂ ભૂમિમાંથી જંગલી શાહમૃગ પકડી તે દ્વારા તેમનાં બચ્ચાં ઉત્પન્ન કરે છે, આકાશમાં તાર વિના મહા સમુદ્ર પાર વિદ્યુત્ત્વારા સંદેશ મોકલવા સમર્થ થયા છે તેઓ

મુક્તામૃત્યુ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે નહિ એ સંભવિત નથી. હેન્માન નામક એક સુરો-
પીઅને આરિપુથી દોઢેક ગાઉ દૂર એક તળાવ ખોદી તેમાં સમુદ્રનું લવણ જળ ભરી
બાર હજાર કાણુ માછલીનાં બચ્ચાં છોડી દીધાં, પરંતુ તેના એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ;
અરબ કાળમાં જ વિવિધ કારણોથી તે બધાં બચ્ચાં મરણ પામ્યાં.

૧

બજારમાં સુલભ મૂલ્યે અનેક કૃત્રિમ મોતી વેચાય છે. ચીનમાં સીવની અંદર અનેક
પ્રકારનાં કણુ પ્રવિષ્ટ કરી લોક જે મોતી ઉત્પન્ન કરે છે તે કૃત્રિમ નથી. કૃત્રિમ મોતી તો
કાચનાં બને છે, તેથી જ એટલાં સરતાં વેચાય છે. ચીનના લોક બહુ કાળથી આ'વાં કા-
ચનાં કૃત્રિમ મોતી પણ બનાવતા આવ્યા છે. પરંતુ આજ કાલ બજારમાં જે કૃત્રિમ મોતી
વેચાય છે તે ફ્રાન્સ અને ઇટલિથી આવે છે. પારિસ અને રોમ નગરમાં એ વસ્તુ બહુ
બને છે. જાકુષન નામે એક ફ્રેંચે પારિસ નગરમાં પ્રથમ કૃત્રિમ મોતી બનાવ્યાં. કૃત્રિમ
મોતી બનાવવાં અતિ સહેજ છે. કાચના વર્તુલાકારના નાના ટુકડા બનાવી તેમાં એક છિદ્ર
ખાડું; પછી “વાટા” નામની એક જાતની અથવા તેવી જ અન્ય ચક્રચકિત માછલીઓનું
માંસ ગાળી પેલા ટુકડામાં પાડેલા છિદ્રદ્વારા રેડવું, પછી તે મોં બંધ કરવું. સર્વત્ર લોક
કૃત્રિમ મોતી આમ જ બનાવે છે. ટુકડાંની બહારની બાજુએ અને અંદરની બાજુએ દ્રવી-
શૂત માસનો લેપ કરવાથી પણ કૃત્રિમ મોતી બને છે. કાર્ય અતિ સહેજ ખર્ચ, પરંતુ અતિ
સામાન્ય કાર્ય પણ શિક્ષા અને અભિગતા સિવાય સાફ બનતું નથી; તેથી પારિસ જઈ
પ્રસ્તુત પ્રણાલી સ્વચ્છે જોઈ એ કાર્ય જે મનુષ્ય શિખી આવે તેને જ અમે એ કાર્યમાં
હાથ નાંખવાની ભલામણ કરીશું, કારણ કે વગર જોયે જઓ આ'વાં કાર્ય આરંભશે
તેઓ ૫થમ અવસ્થામાં અનુભવ મેળવવામાં જ મૂળ ધન નિઃશેષ કરી નાખશે અને અંતે
દેશહિતૈષિતાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમાં બિનફળ બનશે અને અંતે તેને લિજ્જાવૃત્તિ ધારણ કરી
હારે હારે ચાચના કરવી પડશે.

નવન.

મનોરમા અને હરગોવિંદ.

૧

હીરાલાલ માણેકલાલની પુતળી જેવી કન્યા મનોરમા પંદર વર્ષે વિધવા થઈ.

હીરાલાલે પોતાની કન્યા મનોરમાને એવી જગાએ પરણાવી હતી કે તેના સાસરિયાં
ઘણાં લોભી હતાં અને કન્યાને વળાવવાતા પૈસા માગતાં હતાં. બિચારો હીરાલાલ કંઈક મ-
રીચ હતો તેથી જેટલું વરના સંબંધીઓ માંગતા હતા તેટલું આપવાનું તેના મનથી બારે
પડતું હતું, તેથી છોકરી તેને ત્યાં જ રહેતી હતી. છોકરી મનોરમા પોતાના બાપને ત્યાં

ખાઈ પીને તથા કપાળે ચાંદો કરીને ફરતી, ખીજા કોઈ સૌભાગ્યવતીના સુખની અધિકારી નહોતી; તેના આ બાળવિધવાપણાએ માઆપને ઘણાં જ શોકાતુર કરી મૂક્યાં. મનોરમા પણ તેઓના દેખાદેખી કેટલાક દિવસ સુધી ઘણી રોઈ, ચહેરો કીકા કરી નાંખ્યો. પણ ખરી રીતે તેને પોતાને સમજવાની શક્તિ જ નહોતી, કારણ કે પંદર વર્ષની ઉંમરે એની યુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ બાળકના જેવી હતી: શરીરની જેડે તેના મનની યુદ્ધિ આજ સુધી ખીલી નહોતી.

બરબર તે વેળાએ તેની પડોશમાં પોતાની ન્યાતમાં બીજો એક બનાવ બન્યો. હરિવલ્લભ મણીલાલનો સત્તર વર્ષની ઉંમરનો છોકરો વિનેદલાલ માઆપને શોકમાં નાંખીને મરણ પામ્યો. હરિવલ્લભની સ્ત્રી માણેકે ઘણાં છોકરાનાં મોં જોયાં હતાં એકના પછી એક પાંચ યમના મોંમાં સોંપ્યા. એક છોકરો જ્યારે બાર વર્ષની ઉંમરનો થયો હતો, ત્યારે સંન્યાસીઓ તેને ચોરીને લઈ ગયા હતા, તેને આજે દશ વર્ષ થયાં છે. ફક્ત હમણાં એક જ છોકરો હતો—તે બે વર્ષનો હતો. એની આશા રાખવી તથા ભરૂસો રાખવો પણ શી રીતે ?

શોકનો પહેલો વેગ કંઈક શમ્યો. હરિવલ્લભે સ્ત્રી જેડે વિચાર કર્યો—ગૃહસંસાર હવે ખીજા કોને માટે છે, ચાલો કોઈક તીર્થમાં જઈએ, અને તીર્થમાં જ પડીએ. ઘર, વાડી, વિષય સર્વ વેચીને, ગાય વાછડાં વહેંચીને, રહેઠાણ ઉઘાડીને, કાશીમાં બેસીને હરિનામ સ્મરણ કરવામાં આવે તો કીક આ છોકરો જે શુભે તો પાહું બધું થશે.

પરંતુ સંસારની માયા ઘણી જખરી છે; ઘર છોડવું બહુ મુશ્કેલ છે. ઘરબાર છોડીને કાશી જવાની કલ્પના હાલમાં મુલતવી રાખી, બે મહીના તીર્થમાં ફરીને આવવાનો વિચાર નક્કી થયો.

મનોરમા એ સર્વ સાંભળીને ઘેર આવીને બોલી, “મા હું પણ કાકાની જેડે જઈશ.” હરિવલ્લભ હીરાલાલનો કંઈક પાસેનો સગો થતો હતો, બેઉ કુટુંબમાં ઘણા વખતનો નાનો હતો. મનોરમાનાં માઆપે તેમાં વાધો લીધો. મનોરમા રોવા લાગી. ખાતું પણ તેણે છોડ્યું. આંખનાં પાણી દહોતી દહોતી તેની માએ તે વેળાએ સ્વામીને સમજાવીને જવાનું નક્કી કર્યું.

તે વેળાએ નવી જ કાશીની રેલવે ઉઘડી હતી; તે વેળાએ લોકોને કાશી જવાની બારે ધૂમ હતી. જે કાશી જતાં ચાર પાંચ મહીના લાગતા હતા તે કાશી ત્રણ ચાર દહા-લમાં પહોંચાતું. તેઓની કાશી જવાની મસલત સાંભળીને તે મોહાલાની હરકુવર ડોશી આવીને બોલી, શેઠાણી મને જે સાથે લઈ જાઓ તો હું તમારી ચરણસેવા કરીશ. બે વખત ખ ઇશ, અને વિશ્વનથના માથાપર એક ગંગાજળ બે બિલ્વપત્ર મૂકી આવીશ.

હરકુવર ડોશીની પ્રાર્થના વિદ્વજ ગઈ નહિ. જવાનો દહાડો નક્કી થયો.

જવાના ઉત્સાહમાં મનોરમાએ તો ખાવાનું તથા ઉધવાનું લાગ્યું: એવી રીતે ચાલવા બોલવા લાગી, કે જાણે તે મનોરમા જ ન હોય ને ! તેની એ પ્રકૃષ્ટતાથી તેનાં માઆપને કંઈક સાન્ન્યના મળી.

મનોરમાને કાશીના વિશ્વનાથના કરતાં રેલવેમાં જવાની બહુ ઇચ્છા થઈ હતી. કારણ કે તે વેળાએ પહેલી જ મનોરમા રેલવે ગાડીમાં બેસીને જવાની હતી.

નાની કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. બધાં સ્ટેશન પર જવા નીકળ્યાં.

૨

યથાસમયે ટ્રેન છુટી. તે વેળાએ એકદમ બધો ઉત્સાહ બધો આનંદ મનોરમાને છોડીને ચાલ્યો ગયો. આગગાડીના શબ્દથી, હાલવાથી તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. કચ્છી બારીની બહાર જોઈ શકી નહિ. આખરે માણેકના બોળાપર માથું મૂકીને ઉઘી ગઈ;—તે તેના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવીને જોવાતો માથા ઉપર વા નાંખવા લાગી.

સાત ગઈ. બીજે દહાડે મનોરમા સારી ટટાર થઈ. બારીની પાસે બેસીને મેદાન, ખેતર, પહાડ જોતી હતી. પહાડ જોઈને એકીવારે ઉન્મત્ત થઈ બોલી.

“કોઈ કોઈ પહાડ લીલા ઝાડ પાનથી બરેલા છે, અને કેટલાક આવા સૂકા બજેલા જેવા શા માટે દશે કાકા ?”

“સર્વ પહાડ શું વળી સરખા હોય, બહેન ?”

“સર્વ માણસો કેમ ભારે સરખાં છે ?”

“સરખાં ? ક્યાં સરખાં છે બહેન ?” આતું કહીને માણેકે મોં ફેરવીને એક ટીપું આંસુનું લુગડાવતો લોલું.—કોને માટે ?

ત્રણ દિવસે મોગલસરાઈમાં ઉતર્યા. ત્યાંથી ઘણાંક પાંડા આવીને બેઠા. એકે હરિવંશ-ભને કળજે કરી મૂક્યા.

મોગલસરાઈથી બીજી ગાડીમાં બેસી રાજપાટ પહોંચાય છે. રાજપાટ સ્ટેશન બગઅર ગંગાના ઉપર છે. પેલે પારે કાશીના મંદિરોની દાર સર્વના તેજમાં ચળકે છે. પુણ્યમયી જાહનવી ક્ષીણવાળા તરંગ ઉછાળતી-અફાળતીવહી જાય છે. તે જોઈને ટ્રેનનાં બધાં માણસો—
“જય વિશ્વનાથકી જય” બોલીને વારંવાર ઉન્મત્તની પેઠે પોકારવા લાગ્યા.

એઓમાંથી કેટલાકેએ કાશીની તરફ જોઈને હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા. માણેક બોલી,
“જય વિશ્વનાથ—હે અત્તપૂર્ણા—મનોવાંછા પૂર્ણ કરો. આટલા સાધુસંન્યાસીઓ તમારી સેવા કરે છે, મારા છોકરાને જોવા પાતું ! દેવાધિદેવ ! વિશ્વનાથ ! તમારો જય યાઓ. તમારો જયજયકાર યાઓ.”

† કાશી પાસેનું સ્ટેશન.

* તીરથના આલેખ.

વિશ્વનાથ* વિશ્વના ધણા જ થોડા માણસોની પ્રાર્થના ઉપર કાન ધરે છે. પરંતુ માણેક તે થોડામાંની એક ફરી. તેણે દશ વર્ષેપર ગુમાવેલા છોકરાને જોયો.

એક દહાડો, તેઓ કાલભૈરવના મંદિરમાં પૂજા કરવા જતા હતા, રસ્તાપર સાધનાનંદ સ્વામીનો મઠ હતો. પાંડવે કહ્યું, “માર્ધ ! સાધનાનંદ સ્વામીજીના દર્શન કરશે કે ? ધણો મોટો મહાત્મા છે.” બધાએ સાધનાનંદ સ્વામીનું દર્શન કર્યું. તે વેળાએ સ્વામી શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં લાગેલા હતા. કેટલાંક ભગવાં વસ્ત્ર ધારી નવા સંન્યાસીઓ એસીને તે સાંભળતા હતા અને તે સંબંધમાં પ્રશ્નાદિ પૂછતા હતા. આ શિષ્યમંડળીમાં માણેકે પોતાના હરગોવિંદને ઓળખ્યા.

અદ્ભુત ફેરફાર થયો છે ! જે ૧૫૨ વર્ષનો છોકરો હતો, તે હમણાં ભર જુવાનીમાં આવી મોટા શરીરનો નવીન યુવાન પુરૂષ થયો છે. તપશ્ચર્યાના ફળથી હો કે બીજા કોઈ કારણથી હો, તેનો વર્ણ તમ કાંચનના જેવો પ્રભાવવાળો છે; માથા ઉપર લાલાશ પડતી જતાનો ભાર છે, કપાળ પર વિચિત્ર જાતનાં દીલાં છે.

તેને મેળવીને તેના માખાપને આકાશનો ચંદ્રમા હાથમાં આવ્યો હોય એમ થયું. પરંતુ તેણે કોઈ રીતે સંન્યાસ ત્યાગ કરવા માંગ્યું નહિ. એટલું જ નહિ પણ મઠ છોડીને માખાપની સાથે કેદારવાટપરના મુકામ પર રહેવાને પણ રાજ થયો નહિ. તો પણ દરેક જ આવીને આખો દહાડો તેઓની જોડે ગાળતો હતો.

એક અઠવાડિયું આરી રીતે ગયું. એટલામાં જરા ગરમ થઈ ! જેટલા દહાડાથી નવલકથા લખવાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, -કોઈ કોઈ વિદ્વાનના મનમાં તેથી પણ પહેલાંથી છે- અર્થાત્ જેટલા દિવસથી પૃથ્વી નરનારીવાળી અને નરનારી હૃદય-નયનવાળાં થયાં છે-તેટલા દિવસથી આ ગરમ થતી આવી છે. બીજાથી, તથા પહેલાં પહેલાં પોતાનાથી પણ, છાની રીતે આ સંન્યાસીવર મનોરમાને જરા વધારે ચઢાવા લાગ્યો; તે જુએ છે, વળી જુએ છે, વધારે જુએ છે. મનોરમાની છાતીમાં પણ કેવો એક નવા ભાવનો તરંગ રમવા લાગ્યો ! કેવો એક સંતોષનો તથા સુખનો ભરિ ઉત્પન્ન થયો !

એક દહાડો એ આંખની તથા છાતીની ભાપાનું ચહેરાની ભાપામાં રૂપાન્તર થવાની શરૂવાત થઈ.

તે દહાડો સવારનો હતો. હરગોવિંદે આવીને જોયું, મનોરમા બેઠી બેઠી દ્વંધ ગરમ કરે છે, -છોકરો ઉઘે છે-ધરમાં બીજું કોઈ નથી. તેણે સાંભળ્યું કે પોતાના માખાપ જંગલ પર નાહવા ગયાં છે. હરકુંવર ડોશી બજારમાં ગઈ છે. તેણે પૂછ્યું, “તું આજ ગંગા સ્નાન કરવા ગઈ નહિ ?”

“મારા શુવને જરા સાફ નથી.”

દરગોવિંદ ગમગાળને બોલ્યો, “જીવને સાફ નથી ! હાથ જોડો !”

મનોરમાએ હાથ લંબાવ્યો, દસીને તે બોલી, “શું તમે વૈધ છો ?”

જવાબ નહિ આપતાં દરગોવિંદ નાડી જોવા લાગ્યો. સાર પછી તેના કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો, “આ તો બહુ ગરમ દેખાય છે !”

મનોરમા દસીને બોલી, “મોટા વૈધ થયા છો ! મને મુદતે તાવ આવ્યો નથી.”

“શું તાવ આવ્યો નથી ? તારૂં કપાલ ધણું જ ગરમ છે.”

“એનું કારણ એ છે કે મું આગની પામે બેઠેલી છું.”

“હીકે, આગની પામેથી ખરીને આંત્ર જોઈએ સારી રીતે હાથ તપાસું.” આમ બોલીને દરગોવિંદે મનોરમાના હાથ જાલીને તેને ખસાડીને તેનો મુંદર કેમળ હાથ પોતાના એક હાથમાં સત્કૃષ્ણ જાવથી આલિંગન કરીને ગાળ્યો. બીજા હાથની આંગળીથી નાડી તપાસવા લાગ્યો. મનોરમાના મનમાં એક જાતનો ડર ફેલાય થયો. એકદમ નાના શબ્દ બોલાતો હતો; તેના પગ રૂપરૂ ધર ધર ધ્રુજતા હતા; તેમ જ દરગોવિંદની પજુ તેવી જ હાસલ હતી. દરગોવિંદે કહ્યું—“મનો.”

તે દિવસે આખો દહાડો હરગોવિંદ આવ્યો નહિ. મઠમાં જઈને પોતાની ઓરડીનો દરવાજો બંધ કરીને બેઠો.

પછી થોડી વાર ચુપચાપ થઈને બિછાનાપર પડી રહ્યો. મનમાં આવ્યું કે જાણે નીશા ચઢી હોયને, તેમ માથું ઝણુ ઝણુ કરતું હતું.

મરતક જરા શીતળ થયાથી તે ધારવા લાગ્યો, ‘આજ હું મોટું એક કુલ્કર્મ કરી આવ્યો છું.’

પોતાના ચિત્તચાંચલ્યના વિષયમાં તે અજાણ્યો નહોતો. તેને માટે તે પોતાને ક્ષમા કરતો હતો. આવી રીતે ચિત્તચાંચલ્ય પહેલાં પણ કોઈ કોઈ વખતે થયું હતું—પરંતુ મનનું પાપ, કર્મથી કદી પણ બહાર પાડ્યું નહોતું. એ ચાંચલ્ય લોહીમાંસનો નહિ હુટે એવો ગુણ છે—તેને ઉખેડવાનો કંઈ પણ ઉપાય નથી. સહન કરવું જોઈએ, સંયત રહેવું જોઈએ.—એ જ ‘ધાર્મિકત્વ’, સંજ્ઞાનનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ આજે સવારમાં તે સંયમ તેનો ક્યાં ગયો? આજે તે શું કરી બેઠો? ‘બીજે કોઈ વખતે કદી પણ આકાંક્ષાવાન થઈને કોઈ પણ સ્ત્રીને મેં નિર્દોષ કયો નહોતો; આજે શું થયું!’

પોતાના ઉપર ચિકારથી, અતુશાયનાથી હરગોવિંદ અસ્થિર થયો: આ તેનો સંન્યાસ ધર્મ! આટલો ગર્વ—આટલું તેજ—સર્વ પાપમાં રસ્તાપરના કીચડમાં ફસાઈ ગયું.

પુરાણને યાદ કર્યો—અપ્સરા મોહલીને દેવનાઓએ મુનિઓનો તપોભંગ કરવાનો પાત્ર કર્યો હતો—ચિત્તશક્તિની પરીક્ષા લેતા હતા, તે કેટલી સખ પરીક્ષા છે! તેની સરખામણીમાં આ શું છે? કંઈ જ નહિ—પરીક્ષા જ નથી. તો પણ તેનો શરમાવે એવો પરાજય છે!

ધીરે ધીરે મનમાં આવ્યું: મુનિઓને ઘણા વર્ષોની સાધના હોય છે, હું તો પરમ દહાડે જન્મ્યો છું માત્ર! વળી આ દશ વર્ષમાં મેં જે કર્યું છે તે તો તપશ્ચર્યા પણ નથી. થોડુંક વ્યાકરણ બણ્યો છું—કાવ્ય વાંચ્યું છે—દર્શનનાં કે દિલસુધી સૂત્રો મ્હોંએ કર્યો છે—શ્રુતિના બાખ્યની નકલ કરી છે, માત્ર !

ધીરે ધીરે તેના મનમાં સાન્ત્વનાનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો, શાસ્ત્રોમાં મુનિઓની કેવી ચિત્તશક્તિની ઝોળખાણ આવી છે—ઘણા ખરા તો પરાજિત થયલા છે;

પુરાણની બીજી ઘણી કથાઓ યાદ આવી. તેનાથી પોતાની સાન્ત્વનાનો માર્ગ રવચ્છ થવા માંડ્યો.

સારે વિચાર ઉત્પન્ન થયો—આ જામ મનમાં શા માટે પોપણ કરવો? હું તો સંત નથી; વિદ્યા શીખવા માટે આટલા દહાડા જીવનચર્ચત પાડ્યું હતું.

પોતાના માઆપના જ અડવાડિયા સુધીના કરુણાવાળા બોલ ધીરે ધીરે યાદ આવવા લાગ્યા.—“અમારૂં હવે બીજું કોઈ નથી બેઠા—ધર ત્યાલ—અમારૂં ઘર અધારૂં છે—મારી આંખના મણિ, તું લમ કર—લમ કરીને સંસારી થા.”

જે તે લમ કરે—જે તે સંસારી થાય, તો શું થાય ?

કેવો બચાવક વિચાર ? તે કદી પણ બને ? શુરુ સાધનાનંદ શું કહેશે ? સાથે બહુનારા બાળગોપાલ, કરુણાકંદ, માધો ઉપાધ્યાય, સીતાપતિ શું કહેશે ?

તે વેળાએ તેણે વિચાર કર્યો,—કેવું આશ્ચર્ય ! કોણ શું કહેશે તે વિચારીને શું હું મારૂં કામ નક્કી કરું ? શું કહેશે ? જે ધમ્મ હોય તે બલે કરે, હસે તો છા હસતા તેમાં તારું શું જનારૂં છે !

પોતાના ભવિષ્યત્ જીવનની કલ્પના કરવાને મત્તવાન થયો. પેલા વાળ નથી, ગેરવાં વસ્ત્ર નથી, દેશમાં ગયો છે, લમ કર્યું છે. ઘરમાં વહુ—જેલું કેવી વહુ છે ?—મનોરમા. છી ! મનોરમા નથી. બીજી કોઈ છે. પરંતુ મને માન્યું નહિ બાળકના હાથમાંથી એક રમકડું ઝુંટાવીને તે છુપાવેલા રમકડાને જલ્દે સેંકડો રમકડાં તેના હાથમાં આપ્યાથી તે જેમ ફેંકી દે છે, તેમ હરગોવિંદના પ્રભુચાળકે પણ મનોરમાના વિના કોઈ પણ દેવો, નારી અથવા કિત્તરીને વહુ કરવાને ચાહું નહિ.

તે વેળાએ એકદમ એક વર્ષનો જૂનો બનાવ તેના મનમાં આવ્યો. એક વર્ષ પહેલાં પંડિત ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગરનો એક શિષ્ય વિધવા વિવાહની શાસ્ત્રીયતાનો વિચાર કરવા માટે કાશીમાં આવ્યો હતો. કાશીના પંડિતસમાજમાં તે વખતે તે પ્રશ્ન સળગી ઉઠ્યો હતો. શેઠમાં પંડિતની કેટલી મસ્કરી થતી હતી !—કેટલા સખ બોલ બોલાતા હતા ! એકે કહ્યું હતું કે એની ચોટલી કાપીને ગુંદર લગાડીને પછવાડેના બાગમાં ચોટાડીને પૂછડી બનાવો !

તે પંડિતની યુક્તિનો—તર્કનો હરગોવિંદ મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. બારી ઉઘાડીને ચોરડીમાં અજવાળું લાવીને પોતાની પોથીનાં પાનાં વાંચ્યાં. મનુ, યાગ્નવાલ્ક્ય, પરાશર, રઘુનંદન, કુમારિલમદ—પાનાં ઉઘાડીને વિસંવાદના શ્લોકો વાંચવા લાગ્યો, તેની ટીકા બાળ્ય વાંચ્યાં, સ્વાધ્યાના નવા પ્રકાશથી બધા શ્લોકોના અનુકૂળ અર્થ મુગ્ધવા લાગ્યા.

પુર્નિમમને કાપદો લઈને મુંબઈ કલકત્તામાં કેવી ગડબડ મચી હતી તે તે જાણતો નહોતો. તે વખતે તો કાશીમાં હતો. કાશીના પંડિતોએ વિરોધ ઉભો કર્યો હતો ખરો, પરંતુ એક બે જણાએ તેની પ્રુટિ પણ આપી હતી.

સંધ્યાની પહેલાં નહીં કર્યું કે ‘મનોરમાની જોડે યથાશક્ત લમ કરીશ એ જ્યાં શાસ્ત્ર દેખાડીને યુક્તિ દેખાડીને બેઠનાં માઆપને પોતાના મતમાં લાવીશ. હાય બાળક !’

જ્યારે તે જહાર નીકળ્યો, ત્યારે વિશ્વેશ્વરની આરતિના ઘંટા વાગતા હતા. ટોળે-ટોળાં

માણસો મંદિર તરફ દોડતા હતા. કેવો સુંદર સુગંધીર દેખાવ ! હજારો કંઠમાંથી ઉચ્ચારિત મંત્રમય વેદનાં ગાયન થાય છે !

૫

આરતિ પછી હરગોવિંદ દેવારઘાટપરના સુકામપર આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો ઘરમાં મનોરમાના પિતા શિવાય બીજું કંઈ નહોતું. હરગોવિંદને જોઈને મનોરમા આદ્લાદથી ચંચળ થઈ પડી.

“ મનો—બધા ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ બધા આરતિ જોવા ગયાં છે, હજી તેઓ પાછા ફર્યા નથી, ”

“ હું પણ આરતિ જોવા ગયો હતો. બીડમાં કદાચ તેઓને જોવા પામ્યો નહિ હોઈ. તેઓ કદાચ અન્નપૂર્ણાની આરતિ જોઈને આવશે. કેમ છે મનો ? ”

“ હીક છું. આખો દિવસ કેમ આવ્યા નહિ ? ”

“ હું આ વખતે આવ્યો છું. હમણાં હવે જલદી જુદશ તે જાણે છે ? ”

“ ખરેખર ! મહામાં જશે કે ? ”

“ નહિ, મહા છોડી દીધો છે. હવે સંસારી થઈશ, લગ્ન કરીશ, મનો. ”

“ ખરેખર ?—કાકી ધણી પુરૂષી યશે. ધણી દેવતાઓની માનતા કરી છે. ” આટલું બોલીને મનોરમાને પરસેવો છૂટવા લાગ્યો.

એ જણાઓએ ધણીક વાતો કરી જે વાત આંખ આંખથી ધણીકવાર યઈ ગઈ હતી તે વાત મોં મોં પણ યઈ. હરગોવિંદે કહ્યું પુર્નલગ્ન હમણાં શાસ્ત્રસંમત થયું છે. હું બેઠે માઆપને સમજાવીને તારી જોડે લગ્ન કરીશ મૂઠ બાલિકા સંસારનું કંઈ પણ જાણતી નહોતી;—એ બોલતું ખરું સમજતે માન્યું. વિધવાનાં લગ્ન થાય છે એવો તેનો એક ખુમારો પહેલાં સાંભળ્યો હતો. હરગોવિંદને મનમાં ને મનમાં સ્વામી તરીકે ગ્રહણ કર્યો.

હરગોવિંદે કહ્યું, “ આજ રાતે ત્યારે માને કહું. ” મનોરમા બોલી, “ નહિ—પાછા દેશમાં જઈને કહેજો ! ”

હરગોવિંદે મનોરમાનો હાથ જાલીને પૂછ્યું, “ શા માટે, મનો ? ”

“ તેમ થયાથી મને ધણી શરમ લાગશે. હું તમારી જોડે વાતચિત્ત કરી શકીશ નહિ. એક ઘરમાં જ્યાં સુધી છીએ, ત્યાં સુધી કહેશો ના. હું તમારે પગે પડું છું. ”

“ હરગોવિંદે કહ્યું, ત્યારે દેશમાં જઈને કહીશ. ”

એટલામાં માખાપ દેવદર્શન કરીને આવ્યાં.

“ હરગોવિંદની માએ બ્યારે સાંભળ્યું કે હવે હરગોવિંદ મકમાં જશે નહિ, ધરમાં જ રહેશે,—ત્યારે તેણે હાથમાં સ્વર્ગ મેળવ્યું હોય એવું ધાર્યું. મનના સુખથી દેવદર્શન કરવામાં વધારે ફરવા લાગી; બે યુવક યુવતી પણ વધારે એક એકનો સંગ મેળવવા લાગ્યાં.

હરગોવિંદનાં માખાપ ધણા જ ટુંકા વિચારનાં હતાં—ખચીત હરગોવિંદ અથવા મનોરમા એક બીજાની નેડે લમ કરી શકે એવો વિચાર કરે પણ તેઓના મગજમાં તે વાતે પ્રવેશ કયો નહિ. તથાપિ એ બેઉના તરફ તેઓનું એક કર્તવ્ય હતું—તેઓને એકાંત મળવાદનો અવસર આપવો ઉચિત નહોતો. પરંતુ બે કારણથી તેઓને એ અધતા આવી હતી: છોકરા ઉપર સ્નેહ, અને એની વિદ્યા પ્રુદ્ધિ તથા ધાર્મિકપણું.

૬

અતે દેશ પાછા ફરવાનો વખત આવ્યો—હરગોવિંદની મા હમેશાં મનોરમાની સલાહ પૂછતી હતી કેઈ છોકરીની નેડે હરગોવિંદનું વેશવાળ કરવું? એક દહાડો હરગોવિંદની પાસે એ બધી વાતચિત્ત કરતાં કરતાં મનોરમા બોલી, “ માને બ્યારે તમે કહેશો કે મારી નેડે લમ કરશો, વળી શાસ્ત્રમાંથી બધું દેખાડશો કે તેમાં વિધવાના લમ કરવાનું છે, ત્યારે માને ધણી ખુશી થશે એવું જણાય છે. ” મનોરમા ધારતી હતી કે આ મારે સસરા અને આ મારી સાસુ છે. તે ધારતી હતી કે હું તેઓની પુત્રવધુ થઈશ, તે હમણાં જણવા પણ પામ્યાં નહોતાં,—કેવી મજા!

“ જ્યાં દેશમાં પાછાં આવ્યાં. હરગોવિંદને નેડેને જ્યાં આશ્રય પામ્યાં. તેનું બોલવું હિંદી ભાષાથી મજેલું હતું. તેનો સંસ્કૃત અભ્યાસ નેડેને લોકો સ્તબ્ધ થતા.

માલેક દેશમાં આવતાં જ હરગોવિંદનાં લમ કરવા માટે કન્યા શોધવા લાગી, હરગોવિંદે તેને કહ્યું, “ મા, તારી નેડે કંઈક વાત કરવાની છે. ”

વાત કરી. તે સાંભળીને મા જાણે આકાશમાંથી પડી હોયને એમ જણાઈ.

હરગોવિંદે કહ્યું, “ એ શું મા? સાંભળને? પુનલમની રૂઢિ આવી છે. ”

માએ કહ્યું, “ કાયદાને અગ લગાડ, અગ્રેજો સ્નેહ છે, તેઓ નહિ કરે. ”

“ અગ્રેજો સ્નેહ—પણ કલકત્તાનો પંડિત ધર્મચંદ્ર મા પંડિત ગિરિસંભ ફરસરામ શાસ્ત્રી, અમદાવાદના રાવજહાદુર જોજાનાથ, મહીપતર સાવ હરિ દેવી ન્દરી લાલસાંકર વગેરે પરમ પંડિત છે, પરમ હિંદુ છે, તેઓએ પ્રમાણ કર્યું છે. ”

મા વિદ્યાસાગર વગેરે ઉપર એવી એક કટુકિત બોલી કે તે કલમથી બહાર કાઢવી શકાય છે.

હરગોવિંદ ધણો જ નિરાશ થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે મારો પિતા શાસ્ત્રદર્શી છે તે સમજશે.

પિતાએ સાંભળીને કાનમાં આંગળાં નાખ્યાં—“હિ હિ હિ—આટલા દલાડા શાસ્ત્ર અ-
ચાતું આ કળ તારૂં થયું ?”

હરગોવિંદે શાસ્ત્રના તર્ક ઉપાડ્યા પિતાએ કહ્યું, શિવ ! શિવ ! એની ચર્ચા કરવામાં પણ પાપ છે.”

એના કરતાં પ્રબળતર વિરુદ્ધ યુક્તિ ખીજી શી હોય ? હરગોવિંદે ન્યારે જોયું કે પિતાની પાસેથી કિનારો મળ્યો, ભારે નિરાશ થઈને પોતાના સૂવાના ઓરડામાં આવીને બારણાં બંધ કરીને બેઠો.

આકવાડિયામાં ઘેર ઘેર આ વાત ચર્ચાઈ પડી.

હીરાલાલ માણેકલાલે આખા લાલ કરીને હરિવલ્લભ મણિલાલના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. દરવાજે બંધ કરીને બે જણાએ ઘણીક વાતચિત કરી. એક કલાક પછી હરિવલ્લભે બહાર આવીને હરગોવિંદને લઈને તે ઓરડામાં જઈને દરવાજે બંધ કર્યો.

તેને ખીજે દિવસે હીરાલાલે જણાવ્યું કે મારી કન્યા મનોરમાને હૃદયનો રોગ થયો છે, ડાક્ટરને દેખાડ્યા માટે મુંબઈ જવું છે. સહકુટુંબ મુંબઈ ગયો. કેટલાક દિવસ પછી હરિવલ્લભના ન્યાતીલાઓએ સાંભળ્યું કે ફરી હરગોવિંદ કાશીના મઠમાં ચાલ્યો ગયો છે. થોડા દિવસ પછી સાંભળ્યું કે મનોરમા મરણ પામી છે !

મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ વિધ્વજી ક્રમસરામ શાસ્ત્રીએ યથાવિધિ પુર્નગ્રમ કરાવીને, વર તથા કન્યાને આસીર્વાદ આપ્યો છે. અને તેને કેટલાકે તરફથી સીકારસના પત્રો મળીને, કોલેજમાં હરગોવિંદને સંસ્કૃત શીખવવાની નોકરી મળી.

પણ હરગોવિંદ પેન્સન લઈને શુરતમાં રહે છે. છોકરાં હંયાં ધણાં છે. વખતોવખતની ચોટલી હલાવીને, હાથમાં લઈને, સરનેહથી સ્ત્રીને કહે છે—“કહે હૃદયનો રોગ કેવો છે ?”

નારાયણ હેમચંદ્ર.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां प्रध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्वा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુદાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયશ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ. ૨.   અંક. ૨.   [માસિક]   ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૫૬

દિગ્દર્શન.

(અનુસન્ધાન પાપ૦ ૧૬ ૪૪૩ થી.)

શ્રીકેળવણીનો   મુંબઈ ઈલાકાની નિશાળો અને કોલેજોમાં બજતી શ્રીઓની
વિસ્તાર.   સંખ્યા:—

$$\begin{array}{r|l} ૧૮૯૧-૯૨ & ૧૯૦૧-૨ \\ \hline & ૬૭,૪૪૨ / ૮૧,૨૭૭ \end{array}$$

અમે આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રીકેળવણીના વિસ્તારની ખરી કસોટી 'સેકન્ડરી' થા મધ્યમ પ્રતિની યાગાઓ છે—શરબ્ધ કે પ્રાથમિક કેળવણી એ નદિઓની કેળવણી છે, અને કોલેજોની—ઉચ્ચ પ્રકારની—કેળવણી બહુ વિસ્તાર પામી શકે એ અસંભવિત છે. આપણા દેશાકામાં 'સેકન્ડરી' સ્કૂલોમાં બજતી શ્રીઓની સંખ્યામાં જુદી જુદી ક્રમવાર ઉછાં દસ વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે વધારો થયો છે:—

ક્રોમ.

૧૮૯૧-૯૨ . ૧૯૦૧-૦૨.

હિન્દુ.	૧૪૬	૨૬૧
મુસલમાન.	૧૩	૫૫
નેટિવ ક્રિશ્ચિયન.	૧,૩૯૧	૧,૬૯૧
યુરોપિયન.	૧,૮૫૫	૨,૧૩૬
બીજા (ઘણું કરી પારસી)	૬૪૭	૧,૦૬૫

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે કે હિન્દુ ક્રોમમાં હજી સ્ત્રીકેળવણીનો જોરો વિસ્તાર થવો જોઈએ તેટલો થયો નથી. બંગાળમાં “ મદાકાળી-પાકશાળા ” નામે સ્ત્રી-કેળવણીની મોટી સંસ્થા છે, એની અનેક શાખાઓ છે, અને એમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ પડે તેવું શિક્ષણ—ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ—પણ—આપે છે એમ સાંભળ્યું છે. એ શાળા વિષે બંગાળના કેળવણી ખાતાના અધિકારીએ ઊંચો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. આવી શાળાઓ અત્રે રચવામાં આવે તો સ્ત્રીકેળવણી વિશેષ લોકપ્રિય થવાનો સંભવ છે.

* * * *

“Changes analogous to those which we contemplate with so much satisfaction have been witnessed, already in the history of વર્તમાન સમય ? other nations. The Roman in the time of the Antonines might have looked back with the same feelings on the last years of the Republic. The civil wars were at an end. From the Danube to the African deserts, from the Euphrates to the Irish Sea, the swords were beaten into ploughshares. The husbandman and the artisan, the manufacturer and the merchant, pursued their trades under the shelter of the eagles, secure from arbitrary violence, and scarcely conscious of their masters' rule. Order and law reigned throughout the civilized world. Science was making rapid strides. The philosophers of Alexandria had tabulated the movements of the stars, had ascertained the periods of the planets, and were anticipating by conjecture the great discoveries of Copernicus. The mud cities of old world were changed to marble. Greek art, Greek literature, Greek enlightenment, followed in the track of the legions. The harsher forms of slavery were modified. The bloody sacrifices of the Pagan creeds were suppressed by the law; the coarser and more sensuous superstitions were superseded by a broader philosophy. The period between the accession of Trajan and the death of Marcus Aurelius has been selected by Gibbon as the time in which the human race had enjoyed more general happiness than they had

ever known before, or had known since, up to the date when the historian was meditating on their fortunes. Yet during that very epoch, and in the midst of all that prosperity, the heart of the empire was dying out of it. The austere virtues of the ancient Romans were perishing with their faults. The principles, the habits, the convictions which held society together were giving way, one after the other, before luxury and selfishness. The entire organization of the ancient world was on the point of collapsing into a heap of incoherent sand."

J. E. Froude.

“વર્તમાન સમયમાં જે ફેરફારો થતા જોઈ આપણે આટલો બધો આનંદ પામીએ છીએ એવા ફેરફારો ખીલુ પ્રગ્મણોના ઇતિહાસમાં પણ જોવામાં આવ્યા છે. ઍ-રોનાઇનસના સમયના રોમનને રિપબ્લિક (રોમન પ્રગ્મસત્તાક રાજ્ય) નાં છેવટનાં વર્ષો તરફ નજર ફેરવતાં એવી જ આનંદની લાગણી થાતી ‘સિવિલ વૉર્સ’ કહેતાં પ્રગ્મણા જૂદા જૂદા (અ-મીર અને સામાન્ય) વર્ગ વચ્ચેની લડાઈઓ શમી ગઈ હતી. ડાન્યુબથી આફ્રિકાના રણ સુધી અને યુક્રેટિસથી આઇરિશ સમુદ્ર સુધી તલવારોને બાગીને લગ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખેડૂત કારીગર અને વેપારી, રોમન રાજ્યના વાવટાની છાયા તજે રહી, પોતાપોતાના ધંધા શાન્તિથી કર્યે જતા હતા: એમને કોઈ પણ તરેહના અકારણ જીલમની ખીંક ન હતી, અને એમના ઉપર કોઈ રાજ્ય કરે છે એનું પણ એમને પૂરું બાન ન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. આખી સુધરેલી દુનિયામાં વ્યવસ્થા અને કાયદાનું રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું. ‘સાયન્સ’ એટલે કે ભૌતિકપદાર્થવિજ્ઞાન એ ઝડપથી પગલાં ભરતું હતું હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પરિતોએ તારાની ગતિ અને ગ્રહનું કાલમાન નક્કી કર્યું હતું, અને કૉપર્નિકસની મહાન શોધની પણ એમને અગાઉથી કંઈક અટકળ થઈ હતી. અસલનાં માટીનાં ઘરને બદલે આરસનાં ઘર બંધાયાં હતાં. ગ્રીક કલા, ગ્રીક સાહિત્ય, અને ગ્રીક વિજ્ઞાન રોમન લશ્કરની પાછળ પાછળ ફેલાતાં જતાં હતાં. ગુલામગીરીનાં જીલમી સ્વરૂપો બદલાઈ નરમ થતાં હતાં. જોખમી ધર્મના રથિરપૂર્ણ યજ્ઞ કાયદા વડે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. જંગલી અને હનિયતર્પક વહે-મોને બદલે વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન સ્થપાયું હતું. ટ્રોજનના રાજ્યારોહણથી માર્કસ ઓરેલિયસના મૃત્યુ પર્વતના સમયમાં મનુષ્યજાતિએ જેટલું સામાન્ય સુખ ભોગવ્યું હતું તેટલું એથી પહેલાં વા પાછળ કદી પણ ભોગવ્યું નથી એમ ગિણન કહે છે. છતાં, એ જ સમયમાં અને એ જ સર્વ આબાદીની વચમાં રોમન રાજ્યનું દૃઢ્ય મરણવશ થતું જતું હતું. અસલી રોમનોના દોષોની સાથે એમના સખ (સુખ-દુઃખની દરકાર ન કરતા) ગુણો પણ અરત પામ્યા હતા. જે નિયમો ટેવો અને નિશ્ચયોથી જનમંડળ એકત્ર બંધાઈ રહ્યું હતું એમાં એસઆરામ અને સ્વાર્થના બળને લઈ સિધિલતા આવતી જતી હતી. ગ્રામીન જગતનું સમસ્ત તન્ત્ર, પડી બાગી, છૂટા છૂટા રેતીના કણની માફક વિસીર્યું થઈ જવાની તૈયારીમાં હતું.”

અમને સામાન્ય રીતે હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન જાગૃતિ માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય હોઈ, એના બિવિધ માટે બહુ આશા છે. પરન્તુ ઉપરના વિચારો રખેને હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિને લાગુ પડે, એવા બધથી હૃદય ક્ષણવાર કંપે છે.

*

*

*

*

ફિલ્મી દરબાર વખતે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન રિવાજને અનુસરી કરમાં ઘટાડો કરવામાં

આવશે એમ પ્રજા તરફથી આશા રાખવામાં આવતી હતી. પણ કરમાં ઘટાડો.

કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લઈ, બજેટ મુધી એ વસ્તુનો વિચાર

મુદતવી રાખવાનું લૉડકંઝન સાહેબે જણાવ્યું હતું. ઇશ્વરકૃપાથી આ બજેટમાં બે કર ઘટાડી શકાયા છે—અને ઘટાડા માટે હરેલી કરની પસંદગી પણ સંતોષકારક છે. ઇન્કમ ટેક્સની હદ પાંચસે રૂપીઆથી ખજોડી હજાર રૂપીઆ આગળ મૂકી મધ્યમ વર્ગના લોકને, અને મીઠાનો કર મણે અઢી રૂપીઆ હતા એ બે રૂપીઆ કરી સર્વ વર્ગના લોકને (પણ વિશેષતઃ ગરીબ લોક જમનાથી એ કર સહન થઈ શકતો નહતો એમને) સરકારે ઉપદ્રુત કર્યા છે.

ઇન્કમ ટેક્સ—ઉપજ ઉપર કર—પહેલવહેલો ૧૮૬૦ ની સાલમાં નાંખવામાં આવ્યો. સાર પછી, ૧૮૬૨ ની સાલમાં ૫૦૦ રૂપીઆની, અન્દરની કમાઈ ઉપર એ માફ કરવામાં આવ્યો. ૧૮૭૩ માં તદ્દન રદ કરવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૮૬ ની સાલમાં—લૉડ કંઝરિનના વખતમાં—લશ્કરી ખર્ચ વધવાથી, એ કર ફરી નાંખવામાં આવ્યો. એમાં હદ પાંચસે રૂપીઆ પર્યંતની હતી તે વધારીને આ બજેટમાં ૧૦૦૦ રૂપીઆ પર્યંતની કરી—જેથી વર્ષે દહાડે રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ વચ્ચેની કમાઈના મધ્યમ વર્ગના લોક આ કરથી મુક્ત થયા છે. આ ફેરફારથી સરકારને ધણું નુકશાન નથી, અને પ્રજાને ઘણું લાભ છે એ મુંબાઈ ઇલાકાસંબંધી નીચેના કોષથી સમજશે.

વાર્ષિક ઉપજ	મુંબાઈ ઇલાકામાં કર, ભરનારની સંખ્યા.	કર.
રૂ. ૫૦૦ થી ૭૫૦	૩૬૬૮૫	રૂ. ૩૬૩૬૪૫
રૂ. ૭૫૦ થી ૧૦૦૦	૧૩૭૪૮	રૂ. ૨૧૪૧૮૫
	૫૦૪૩૨	રૂ. ૫૭૭૮૪૦

મુંબાઈ ઇલાકામાં કુલ આ કર ભરનારા લોક ૮૬૩૭૫ હતા, તેમાંથી ૫૦૪૩૨ આ કરમાંથી મુક્ત થયા—અર્થાત્ આશરે સેંકડે ૬૦ ટકા જેટલા લોક ઉપર ઉપકાર થયો. સરકારને આ ઇલાકામાં કુલ ઇન્કમટેક્સની ઉપજ રૂ. ૩૭૬૪૧૧૩ હતી—એમાંથી રૂ. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ વચ્ચેની પેદાશ ઉપર કર માફ કરવાથી લગભગ સાતમો હિસ્સો એટલે સેંકડે ૧૪ ટકા જેટલો કરની ઉપજમાં ઘટાડો થયો.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં બહું મળી સુમારે પાંચ લાખ લોક આ કર ભરતા હતા, અને એની ઉપજ આશરે સવા કરોડ રૂપીઆ થતી હતી. આપણો દેશ એવો ગરીબ છે કે પાંચ લાખમાં રૂ. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ ની વચ્ચેની પેદાશવાળા આશરે ત્રણ લાખ માણસો છે, અને એમની પાસેથી સુમારે ૩૬ લાખ રૂપીઆ સરકારને ઉપજતા હતા. ‘ઇન્કમ ટેક્સ’ નાં આજ ક્ષેત્ર ત્રીશક વર્ષ થયાં—એ દરમિયાન સરકારની તીંગેરીમાં કુલ ૨૦ કરોડ રૂપીઆ ભરાયા એમ ગણતરી કાઢવામાં આવી છે.

(૨) 'હન્કમૅટ્સ' કરતાં પણ મીઠાના કરમાં ઘટાડો થવાથી પ્રજાને અધિક ઉપકાર થયો છે. મીઠું ચોડું ખાવાથી અનેક રોગ ઉપજાય છે એમ દાકતર લોકોનો મત છે—જેમાંના કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે મરકી વગેરે રોગો હમેશાં મીઠું વધારે ખાવાથી અટકાવી શકાય છે. ગમે તેમ હો પણ આ દેશના ગરીબ લોકો કરતાં લીધે મીઠું ઓછું ખાય છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે:—૧૮૮૨ ની સાલમાં લૉર્ડ રિપન સાહેબે 'હાલની માફક મીઠાનો કર મણે અઢી રૂપીઆને બદલે બે રૂપીઆ કર્યો, અને આ સ્થિતિ પાંચ-છ વર્ષ ચાલી' એ પાંચ વર્ષમાં મીઠાનો ઉપાડ ૨૮૩૭ લાખ મણથી વધીને ૩૩૭૧ લાખ મણ થયો—એટલે સેંકડે ૧૮ ટકા જેટલો વધ્યો. સને ૧૮૮૭-૮૮ માં પાછા અઢી રૂપીઆ થયા, અને પરિણામે વધારો થતો અટક્યો એટલું જ નહિ પણ એકંદર વરતી વધ્યા છતાં તથા ઉત્તર બ્રહ્મદેશ હિન્દુસ્તાનમાં ઉમેરાયા છતાં, મીઠાની વપરાશમાં ઘટાડો થયો. ૧૮૯૧-૯૨ માં પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ—અને છેલ્લાં ચૌદ વર્ષમાં ૭ ટકા કરતાં પણ ઓછો વધારો થયો છે.

મીઠાનો ઉપાડ વધવાથી કરની એકંદર ઉપજમાં ઘટાડો થવાનો ભય નથી, એ ઉપરના આંકડાથી સમજાશે: છતાં, હાલ સરકારને દર વર્ષે ચાર-સાડાચાર કરોડ રૂપીઆ મીઠાના કરના ઉપજતા હતા—એમાંથી સુમારે પોણા બે કરોડ રૂપીઆ સરકારે છોડી દીધા એ માટે સરકારનો જેટલો પાડ માનીએ એટલો ઓછો છે.

૧૮૫૬—૫૭ ના બળવા પછી આ કર વધારવામાં આવ્યો છે—અને તે કેટલો બધો એ નીચેની હકીકતથી જણાશે. બળવા પછીના પહેલા જ વર્ષમાં બંગાળમાં સેંકડે ત્રીસ, વાયવ્ય પ્રાન્ત પંજાબ અને અયોધ્યામાં સેંકડે પચાસ, મદ્રાસમાં સેંકડે ત્રેતાણીસ, અને મુંબાઈ દક્ષિણમાં સેંકડે છાસક ટકા વધ્યો. આ પ્રમાણે વધતાં છેવટે સરકારને મીઠાના કરના એક કરોડ અને છાસક લાખ રૂપીઆ ઉપજવા લાગ્યા. એકંદર છત્રીસ વર્ષમાં આ કરના સરકારની તીજેરીમાં સુમારે ૫૪ કરોડ રૂપીઆ ભરાયા છે એમ ગણતરી કાઢવામાં આવી છે. દિલ્હીની વત એટલી જ છે કે હિન્દુસ્તાન દેશ ઘણા ગરીબ હોવાથી એશઆરામીનો એવો એક પણ પદાર્થ વડતો નથી કે જે ઉપરના કરમાંથી આટલી બધી ઉપજ થઈ શકે.

અત્રે ફરી એકવાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબનો પૂર્વોક્ત બે કરમાં ઘટાડો કરવા માટે ખરા હુકમથી ઉપકાર માનીએ છીએ.

*

*

*

*

'ઇન્ડિયન સોસાયલ રિફોર્મર'—પત્રકાર મિ. એઇન્સે તૈયાર કરેલા હિન્દુસ્તાનની ધર્મવાર વસ્તી વિન્દુસ્તાનના છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાંથી નીચેના આંકડા ઠાંકે છે, અને એ ઉપર કેટલીક ટીકા કરે છે:—

* કરનો દર ઓછો કર્યો છતાં, ઉપાડ વધવાથી કરની ઉપજમાં ઓટ નહિ આવે, તો કરનો દર બે રૂપીઆથી પણ ઓછો કરવામાં આવશે—એમ લૉર્ડ ન્યૉર્વ હેમિસ્ટને હમણાં જણાવ્યું છે.

સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં 'બ્રાહ્મણધર્મ પાળનાર' ની સંખ્યા સેંકડે ૭૨૬ ટકા હતી—એમાંથી ૧૯૦૧ ની સાલમાં દસહજારે ૪૦ એટલે સેંકડે ૪ ટકા ઘટેલી માલુમ પડી. એ દરમિયાન મુસલમાનધર્મીઓની સંખ્યા સેંકડે ૭૬ ટકા વધી. ૧૮૯૧ માં કુલ વસ્તીમાંથી સેંકડે ૨૦ ટકા વસ્તી મુસલમાનધર્મીઓની હતી તે વધીને હાલ (૧૯૦૧) સેંકડે ૨૧ ટકા થઈ છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મીઓમાં સેંકડે ૨૭૬ ટકા વધારો થયો છે: અને હિન્દુસ્તાનની કુલ વસ્તીનો સેંકડે લગભગ ૧ ટકો એ લોકોની વસ્તીનો છે.*

ઉપરના આંકડાથી કદાચ કોઈને એમને લાગશે કે હિન્દુસ્તાનની મોટી વસ્તી હજી હિન્દુઓની છે એટલે હજી હિન્દુઓએ ચિન્તા રાખવા જેવું ન—પરંતુ એ આંકડા સ્પષ્ટ રીતે તપાસતાં જણાશે કે હિન્દુઓની સંખ્યામાં ઉપર જતાવેલો ઘટાડો થોડો નથી, અને બ્યારે બીજા ધર્મનાં માણસો વધતાં જાય છે ત્યારે આ ઘટાડો ખાસ મહત્ત્વનો થઈ પડે છે. આ ઘટાડો કેટલો ભારે છે એ અસરકારક રીતે સમજાવવા માટે 'રિર્ષર્મ'કાર મુંબાઈમાં પ્લેગથી થતાં મરણની સંખ્યા લેણે, અને જતાવે છે કે આઠ લાખની વસ્તીમાં ૪૦૦ માણસ મરતાં જોઈ આપણે ચમકીએ છીએ, પરંતુ હિન્દુઓના ઘટાડાની સંખ્યા આઠ લાખે ૩૨૦૦ થાય છે: મરણસંખ્યા એક દિવસની છે, અને આ સંખ્યા દસ વર્ષની છે એ ખરૂં, પણ હિન્દુધર્મ કેવો પુરાણો છે એ જોતાં આ સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી ગણવા જેવી નથી. બીજું—આજ સુધી બીજા વગેરે જંગલી પ્રાણી 'હિન્દુઓ'માં ગણાય છે, પણ જતે દહાડે તેઓ માટે ક્રિશ્ચન ધર્મ નિર્માઈ ચૂક્યો છે.

આટલી જ ટીકા કરીને એ લેખકે સન્તોષ વાળ્યો હોત તો અમારે કાંઈ જ કહેવાનું નહતું. હિન્દુધર્મીઓની સંખ્યા ઘટતી જોઈ એમને પૂર્ણ ખેદ થાય છે—અને જે અનિષ્ટ કારણોથી (જેવાં કે, બાળવિવાહથી થતી નિર્બેજતા અને તેથી મરણસંખ્યામાં વધારો અનાથ હિન્દુ સ્ત્રીઓ પુરુષો અને બાળકોની ઉપેક્ષા વગેરેથી) એ સંખ્યા ઘટે છે એ દૂર કરવા દરેક હિન્દુએ જનતો શ્રમ કરવો જોઈએ એમ અમે આગ્રહપૂર્વક જણાવીએ છીએ. પરંતુ આટલી જ ટીકાથી ન અટકતાં 'રિર્ષર્મ'કાર હિન્દુ ધર્માભિમાનીઓનો ઉપહાસ કરે છે, અને આવી ચિન્તાજનક બિનાના સંબંધમાં જે ગંભીરતાથી લખવું જોઈએ અને પોતાના બંધુઓને સ્વકર્તૃત્વ પરવે ઉદ્બોધન કરવું જોઈએ એમાંનું કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી: બાલિશતા, કર્કશતા, દુરાગ્રહ અને સંકુચિત દૃષ્ટિ એ દેશોદ્ધારનાં સાધન નથી. પ્રસંગોપાત્ત અત્રે એટલું જણાવવું જોઈએ કે આપણામાં અંગ્રેજ અને બીજાં જુજરાતી મરાઠી વગેરે મજબૂત સુધારાના પત્રની ધણી જરૂર છે—પણ તે અસરકારક નીવડવા માટે ગંભીર ઉદાર અને પરિપક્વ વિચારવન્ત પુરુષને એ ઉપર નિયોજવાની જરૂર છે, 'સેન્ટ્રલ રિર્ષર્મ એસોસિએશન' યાને 'પ્રધાન સુધારા મંડળ' સ્થપાય ત્યારે એ મંડળનું પ્રથમ કર્તૃત્વ આવી યોજના કરવાનું છે.

* 'રિર્ષર્મ'કારે જોઈ ધર્મીઓની સંખ્યા આખી નથી. જોઈ ધર્મીઓની સંખ્યા એ દસ વર્ષમાં ૭૫ લાખથી વધીને ૯૫ લાખ થઈ હતી. તન્ત્રી.

હિન્દી સંસારસુધારાસમાજ.

(પ્રમુખ—ડૉક્ટર ભાંડારકર—નું ભાષણ, અને એ ઉપર એ બોલ.)

"In conclusion, allow me to remind you that the great discovery of the nineteenth century—the law of evolution is receiving confirmation from every side. The law implies that there has been throughout the universe a progress in the material as well as spiritual world from the simple to the complex, from the dead to the living, from good to better, from the irrational to the rational. This is the law of God, and if, instead of obstinately clinging to what is bad and irrational we move forwards to what is good and rational we shall be obeying the law of the universe and cooperating with God. If, however, we continue to go down from what is bad to what is worse, from good to bad and from rational to irrational, as we have been doing for so many centuries, we shall have to seek another universe to live in."

Dr. Bhandarkar

"છેવટે, આપને એટલું સ્મરણ કરાવવા દો કે ઓગણીસમી સદીની મોટી શોધ—પરિણામવાદનો નિયમ—ચારે તરફથી સિદ્ધ થતો આવે છે. એ નિયમનું તાત્પર્ય એવું છે કે આખા વિશ્વમાં—ભૌતિક જગતમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક જગતમાં—એકતામાંથી અનેકતા તરફ અર્થાત્ સાદાઈમાંથી ગુચળી તરફ, જડમાંથી ચેતન તરફ, સારામાંથી વધારે સારા તરફ, બુદ્ધિહીનતામાંથી બુદ્ધિમત્તા તરફ વિકાસ થતો જાય છે. આ પરમાત્માનો નિયમ છે. ખરાબ અને બુદ્ધિહીનતાના માર્ગને દુરાગ્રહથી વળગી ન રહેતાં, સારા અને બુદ્ધિમત્તાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરીએ તો આપણે વિશ્વનો નિયમ પાળ્યો, અને પરમાત્માની સાથે ચાલ્યા એમ કહેવાય. પણ જો આપણે, આટલાં બધાં વર્ષોથી કરતા આવ્યા છીએ તેમ, વધારેને વધારે ખરાબ થયો કરીએ—સારામાંથી ખરાબમાં, બુદ્ધિના માર્ગમાંથી મૂર્ખતાના માર્ગમાં—ઉતરતા જઈએ, તો આપણે રહેવા માટે ખીજી જ દુનીઆ શોધી કાઢવી જોઈએ."

ડૉ. ભાંડારકર.

૧. ગઈ "હિન્દી સંસારસુધારા સમાજ"ની બેઠકમાં પ્રમુખસ્થાન આપણા વૃદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત અને નિર્ભય સુધારક ડૉક્ટર ભાંડારકરને આપવામાં આવ્યું હતું. સંસારસુધારાનું આદ્ય સૂત્ર. પ્રમુખ તરીકે એ વિદ્વાને કરેલું ભાષણ 'પ્રાચીન'—'નવીન' ઉભય પક્ષે વિચારવા જેવું હતું. શુદ્ધ અને સમાજરૂપ સંસાર એક પટ છે, તેના ઉપર દરેક પ્રજાનું રાજકીય બંધારણ એક ચિત્ર માફક આધાર રાખે છે—એ સંસારસુધારાના આદ્ય સૂત્રથી ડૉક્ટર ભાંડારકરે પોતાના ભાષણનો આરંભ

કર્ષો. દરેક શાસ્ત્ર—ભૂમિતિ, ખગોળ વગેરે—અમુક વસ્તુઓને અને સંબંધોને સિદ્ધવત્ (postulates રૂપે) માની લઈ પ્રવર્તે છે, અને એ રીતે ઝંકટર ભાંડારકરને સંસારસુધારાના ભાષણમાં પૂર્વોક્ત સૂત્રને સિદ્ધવત્ માની લેવાનો હક હતો—જે કે વસ્તુતઃ, જેમ સર્વ શાસ્ત્રનાં postulates (સિદ્ધવત્ સ્વીકારેલાં તત્ત્વો) ની પાછળ વિચાર ચલાવતાં એક અખંડ તત્ત્વ આવી ઉભું રહે છે, તેમ મૂઠ-સમાજ-રાજ્ય આદિ સંસ્થાઓનાં સ્વતન્ત્ર શાસ્ત્રોની પર જઈ વિચાર કરતાં એ સર્વનો પરસ્પર આશ્રયાશ્રયિભાવસંબંધ નજરે પડે છે: અર્થાત્ સર્વ મળી એક અખંડ વસ્તુ બને છે એમ સમજાય છે—તથાપિ સંસારસુધારાના ભાષણમાં ભાષણકર્તા સંસારસુધારાનું જીવન વધારે એમાં અનૌચિત્ય નથી.

૨. આપણી સામાજિક સ્થિતિનું પરમ દૂષણ જે અસંખ્ય નાત જાતના વિભાગ લાંઘી ઉપડી, ડા. ભાંડારકરે સુધારાની વિવિધ બાબતો ગણાવી: હિન્દુસ્તાનમાં જૂદી જૂદી લગભગ ૫૦૦૦ નાતો છે, જેઓ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર નથી, જેથી કન્યા આપવા લેવામાં ઘણી અડચણો પડે છે; નીચલી નાતોને બહુ દયાએલી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે છે, એમને કેળવણી અપાતી નથી, એમને અડવાથી અમડાઈએ એમ મનાય છે, અને એ લોકો ક્રિશ્ચન ધર્મમાં જતા રહે છે; સ્ત્રીઓની છેક અદ્ય સંખ્યા કેળવણી લે છે, અને સ્ત્રીકેળવણીને અભાવે યુદ્ધિ અને નીતિની અડધી સમૃદ્ધિ બોવામાં આવે છે; છોકરાઓ અને ખાસ કરીને છોકરીઓ બહુ ન્હાની ઉંમરે પરણાવાય છે, એથી દેશની શારીરિક ક્ષીણતા થાય છે; છોકરીઓને ન્હાનપણમાં પરણાવવાથી એમનું શિક્ષણ વહેલું (બાર વર્ષની ન્હાની વયે) અટકી પડે છે; બાળ વિધવાઓને પરણવાની છટ ન હોવાથી તેઓને દુઃખમાં અને અનીતિમાં દહાડા કાઢવા પડે છે; સમુદ્રયાનની મના હોવાથી લોકોને આર્થિક ઉત્સાહ-પરાક્રમ-સાહસની વૃત્તિ કુંઠિત રહે છે—ઇત્યાદિ.

૩. આ પ્રમાણે સંસારસુધારાની મુખ્ય બાબતોનું સૂચન કરી જઈને, ઝંકટર ભાંડારકરે એક બહુ જ સુદાનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો. કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સંસારસુધારો તો વિધવા વગેરેનાં-તે તે વ્યક્તિઓનાં, સમસ્ત દેશનાં નહિ પણ અમુક મનુષ્યોનાં—દુઃખો ટાળવા માટે છે, એને સમગ્ર દેશના હિત સાથે કંઈ જ લેવા દેવા નથી. આ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં ઝંકટર ભાંડારકરે જણાવ્યું:—

“સંસારસુધારો એ સમસ્ત દેશના હિતની હિલચાલ છે: સને ૧૮૫૩ થી હું આ પ્રમાણે માનતો આવ્યો છું. સંસારસુધારામાં આખા દેશનો પ્રશ્ન રહેલો છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકીને, આ મ્હારો વિચાર મેં શાલાપુરમાં (ગઈ પ્રાન્તિક સંસારસુધારા સમાજની બેઠકમાં) જણાવ્યો હતો. આમાં હું કંઈ પણ નવું પહેલીવાર જ કહું છું એમ મારા ધારવામાં નહતું. છતાં, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે કેટલાકે એમ માન્યું! જેઓને આ મારો વિચાર પસન્દ પડ્યો તેમને તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ કેટલાક એમ માને છે કે સંસારસુધારાને—જેમકે વિધવાવિવાહને—દેશહિત સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી, માત્ર બાળ વિધવાઓનાં દુઃખ

ટાંગવા માટે જ એ દિલચાલ છે. આ લોકોની સમજણ પ્રમાણે અમુક માણસોનાં દુઃખનું નિવારણ એ સંસારસુધારાને હેતુ છે. સમુદ્રપ્રયાણ કરી પરદેશ (ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશ) જવાની છૂટ થાય એ સુધારકો માગે છે, પણ એમ છુટ ન હોવાથી, જે પરદેશ જનારાઓને નાતજાતનું દુઃખ પડે છે એમનું દુઃખ મટાડવું એ સુધારકોને હેતુ નથી. એ જ પ્રમાણે ઘણા દાખલાઓ આપી શકાય. માતિભેદ એ દુઃખનું કારણ નથી, છતાં સુધારક યતિભેદ તોડવા માગે છે. અસલના બૌદ્ધોએ—ખાસ કરીને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધોએ—પરદુઃખ-નિવારણને પરમ કર્તવ્ય માન્યું હતું. પારકાનું સુખ કરવા માટે તેઓએ પ્રાણાર્પણ સુદ્ધાં કર્યું હતું—છતાં એમણે માતિભેદ ટાંગવા રીતસર ચલ કયો નહતો: જો કે માંદોમાંદા બૌદ્ધ ભિક્ષુકો માતિભેદ માનતા નહતા. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે પારકાના દુઃખ માટે દયા એ સ્વતઃ પ્રવર્તક હેતુ નથી. ખરેખર એ જગ્યામાં જિયો હેતુ છે, અને એ તરફ દુનીઆએ વળવા પણ માંડ્યું છે—જો કે એમાં પણ મને લાગે છે કે ખરી કૃતિ કરતાં ખાલી વાતો વધારે થાય છે: યુનાઇટેડ રેટસના પ્રેસિડન્ટ રસવેલ્ટે ત્યાંની હબસી પ્રજા તરફ ન્યાય અને નિષ્પક્ષપાત વર્તન કરવા જે જે ચત્રો કર્યા હતા, એ તરફ યુનાઇટેડ રેટસના લોકોએ કેવી વૃત્તિ દેખાડી એ તમે જાણો છો! પણ મારકાનાં દુઃખો માટે દરકાર-દયા એ જ જો સંસારસુધારાને હેતુ હોય તો આપણે આપણા યત્નો હિન્દુનિવાસીઓ માટે જ શા માર કરીએ છીએ?—ચીન અને યુરોપના લોક માટે શા માટે નથી કરતા? પરદુઃખનિવારણને આ જગ્યામાં જિયો હેતુ પણ આપણે વ્યવહારમાં—કૃતિમાં હિન્દના લોક માટે જ રાખવો પડે છે. એટલે આ રીતે જોતાં, સંસારસુધારા એ દેશહિતની (મતુષ્યજાતિના હિતની નહિ, પરદુઃખનિવારણની નહિ, પણ સ્વદેશહિતની) દિલચાલ બને છે.”

સંસારસુધારાને સમગ્ર દેશહિત સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી એમ કહેનારાઓને આ પૂરતો જવાબ છે: પણ આ જવાબ જેમ એક તરફથી સંસારસુધારાને નામો ગણી કાઢનારાઓને લાગુ પડે છે, તેમ બીજી તરફથી દેશહિતને ઉદેશ નજર આગળથી જુલો જઈ માત્ર તે તે સંસારસુધારાઓને જ કર્તવ્ય ગણનારાઓને પણ ખોટા ઠરાવે છે. દેશહિતના ઉદેશ ઉપર ભાર મૂકવામાં ડૉક્ટર ભાંડારકરે એક સામાન્ય સસ જ જણાવ્યું છે એમ સમજવાનું નથી. સંસારસુધારાની આજ સુધી ચાલતી પ્રવૃત્તિનું ખરૂં પ્રયોજન, એનો પ્રયત્ન હેતુ, શોધી કાઢી, એ પ્રવૃત્તિને નવીન બળ આપ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. ‘દેશહિત’ એ સ્પષ્ટ રીતે રાજકીય ભાવના છે, અને સંસારસુધારાને એ જ પરમ હેતુ છે એમ જણાવી, ડૉક્ટર ભાંડારકરે સંસારસુધારાને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ડૉ. ભાંડારકરે શાલાપુરમાં મળેલી બેઠક વખતે જણાવેલો એક વિચાર પણ આ સાથે જ યાદ રાખવાનો છે: એ પ્રસંગે એ વિદ્વાને જણાવ્યું હતું કે માતિભેદ વગેરે પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાઓમાં પણ હતું. પરંતુ અત્રે દેશહિતની ભાવનાને અભાવે એ વલણ આગળ વધી અસંખ્ય નાતજાતો પડી, અને રોમ વગેરેમાં દેશહિતની ભાવનાએ એ અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવ્યું. અર્થાત આમાંથી ફક્ત એ ચાલ છે કે સંસારસુધારા એ જેમ એક તરફથી આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજકીય ચિત્રના પટરથાને છે, તેમ બીજી તરફથી સાંસારિક અવનતિ રાજકીય ભાવનાના અભાવને કારણે ઉદ્ભવે છે: સંસાર (ગૃહ અને સમાજ) અને રાજ્ય બંને એક

બીજાની અપેક્ષા કરે છે. આ સિદ્ધાન્ત કૃવણસંસારસુધારકાને—જેઓ રાજકીય બાબતો સરકારને સોંપી દઈ વિધવા વિવાહ કરાવવામાં જ સર્વેની કૃતકૃત્યતા માને છે એઓને—અનિષ્ટ લાગશે, પણ એ સિદ્ધાન્ત ડૉક્ટર ભાંડારકર જેવા પ્રતિષ્ઠિત સંસારસુધારકના બાપણોમાંથી નીકળી આવે છે એ યાદ રાખવા જેવું છે.

૪. આ પ્રમાણે સંસારસુધારાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરી, ડૉક્ટરે ભાંડારકરે સર્વને વિચારપૂર્વક કૃતિપરાયણ થવા ઉદ્દેશ્યેન કર્યું: એમણે જણાવ્યું કે ‘કિટલાક લોક એમ માને છે કે આજકાલ એવાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં છે કે જેઓ એની મેળે જ સુધારો ઉત્પન્ન કરશે, અને તેથી આવી સલાહો અને મંડળોનું કાંઈ જ પ્રયોજન નથી ! તેઓ કહે છે કે આપણે પાશ્ચિમાંથી પ્રગ્ભઓની સાથે સંબંધમાં આવ્યા છીએ, સ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં આપણને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળે છે, અંગ્રેજ સરકારે શાલો અને શાદા માટે એક જ કાયદા રાખ્યા છે, રેલવેગાડીમાં બ્રાહ્મણ અને દેડ સાથે સાથે એક જ ખાનામાં બેસે છે, અંગ્રેજી રાજ્યની શાન્તિને લીધે વસ્ત્રી વધતી જાય છે અને તેથી બ્રાહ્મણોને પણ કડીઆ સ્ત્રી તરફ વળીને વગેરેના ધન્યા કરવા પડે છે—છત્તાદિ સુધારાનાં કારણોએ એની મેળે જ આપણી રીતભાત ઉપર અસર કરી છે, એટલે બુદ્ધિ અને યત્નપુર:સર સુધારો કરવાની શી જરૂર છે ? આના ઉત્તરમાં ડૉક્ટરે ભાંડારકરે યથાર્થ કહે છે કે—“ આ સર્વેની આપણી રીતભાત ઉપર બેશક અસર થવા માંડી છે, પણ આપણી હાલ તુરતની જરૂરિયાત પૂરી પડશે એટલે એ શક્તિઓનો વ્યાપાર બંધ પડવાનો—એનાથી કાંઈ વ્યવસ્થિત પદ્ધતિસર સુધારો આપણને મળશે નહિ. બીજું—સંસારસુધારો જે આ કારણોની સ્વાભાવિક અસરને જ સોંપી દેશે તો એ ક્રિયામાંથી હમેશાં ઝઘું પરિણમ જ નીકળશે એમ ભરેસો રાખી શકાશે નહિ. આપણી હાલની પરિસ્થિતિથી જ ફેરફાર થવાનો સંભવ છે એ સારા હોય તેમ જ ખોટા પણ હોય. આ સંબંધમાં ઘણીવાર એમ બોલવામાં આવે છે કે ‘વખત વખતનું કામ કરશે જ’—કાળે કરી જરૂરના ફેરફારો એની મેળે થશે. પણ વખત—કાળ એ કાંઈ શક્તિ નથી: એ તો ફક્ત એક બનાવને બીજા બનાવથી જૂદો ઓળખાવવા માટે બુદ્ધિની યોજના છે. જે પરિસ્થિતિમાં માણસો આવ્યાં હોય છે, એ પરિસ્થિતિ મનુષ્યહૃદયના અમુક અમુક ઉદ્દેશો—ધર્મ—તૃક—પ્રયોગક હેતુઓને બહાર લાવે છે, અને એ હેતુમાં કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. માટે જ કાળ કાંઈ ફેરફાર કરે છે, તો તે મનુષ્યના હેતુઓ દ્વારા જ કરે છે. હવે મનુષ્યના હેતુઓમાં નીચ હેતુ—નીચ છતાં—ઉચ્ચ હેતુ કરતાં હમેશાં વધારે પ્રબળ હોય છે, તેથી જ તમે મનુષ્યશક્તિને એનો સ્વાભાવિક માર્ગ જ લેવા દેશો તો પરિણામ એ આવશે કે નીચ હેતુ જ વિજયી નીવડશે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે જ ફેરફાર થશે તે હમેશાં સારા હતાપણુવાળા જ નહિ થાય. માટે આપણી રિથિતિથી ઉપર જણાવેલાં કારણોથી જ ફેરફાર ઉપજે એ સારા હતાપણુવાળા ઉપજે એટલા સાર, કયા ફેરફાર આપણે જોઈએ છે અને કયા નથી જોઈતા એ ચર્ચા કરીને નક્કી કરવાની જરૂર છે. અર્થાત્ સામાજિક સુધારાને એની મેળે થવા ન દેતાં, વિચાર અને સદસહના વિવેકને ધોરણે કરવા એ જરૂરનું છે.

ઠાંકર ભાંડારકરના આ ઉત્તરમાં એ પ્રકારના લોકો માટે બોધ રહેલો છે. કેટલાક બધું કર્તવ્ય વખતને સોંપી પોતાની કાંઈ જ જવાબદારી સ્વીકારતા નથી—તેઓ જેમ જૂલ કરે છે, તેમ એ બીજા લોકો પણ જૂલ કરે છે કે જેઓ આજકાલ જે જે ફેરફાર રાજાસાધિક રીતે ઉદ્ભવી આવે છે એ સર્વ સુધારા જ છે એમ માને છે. પહેલી તરેહની જૂલ ‘પ્રાચીન’—‘નવીન’ એ બે માર્ગની વચમાં નિર્ણય લેવન ગાળનારાઓ કરે છે, અને આપણા જનમંડળમાં આવેલા મોટા વર્ગ છે. બીજી જૂલ અવિચારશીલ સુધારકો કરે છે—જેઓ એમ માનતા જણાય છે કે પાશ્વિભાત્ય પ્રજાની જોડે સંબંધમાં આવવાથી આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે જે જે ફેરફાર થાય છે એ સારા જ થાય છે, અને સુધારાવાળાઓનો એક ખોટો સિદ્ધાન્ત પણ કાળબળે કરીને ફાપી જતો હોય તો એમાં એ સિદ્ધાન્તનું જાણે ખરાપણું જ સાબિત થાય છે ! આ બંને પક્ષે ઠાંકર ભાંડારકરના ઉપરના શબ્દો ખૂબ મનન કરવા જેવા છે.

સાર પછી ઠાંકર ભાંડારકરે આપણા પહેલાંના ઇતિહાસમાંથી કેટલાક દાખલા આપ્યા, અને બતાવ્યું કે જે ફેરફાર આપણે વિચારપુરઃસર કરતા નથી પણ એની મેળે જ થાય તે થવા દઈએ છીએ એ ઘણીગર ખોટા અને દુષ્ટ હોય છે. એક દાખલો એમણે ‘કાનીન પુત્ર’નો આપ્યો. પરણતા પહેલાં કન્યાને પેટે જન્મેલો પુત્ર એ ‘કાનીન’ કહેવાય છે—જેને કેટલાક સ્મૃતિકારો જનક પિતાનો પુત્ર માને છે અને કેટલાક એની માતાને પછીથી પરણનાર પતિનો પુત્ર માને છે. આ “કાનીન પુત્ર” માટે સ્મૃતિકારોએ સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા કરી છે, એ ઉપરથી એનું અસ્તિત્વ કેટલું હશે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ “કાનીન પુત્ર” ના અસ્તિત્વ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે મોટી ઉંમરે કન્યાઓને પરણાવવાનો જે રિવાજ હતો એનું કાળે કરી ખોટું પરિણામ આવ્યું, અને કન્યાઓમાં અનીતિ દાખલ થઈ. વગર વિચારે મોટી ઉંમરે કન્યાને પરણાવવાના રિવાજને અન્યતાથી વગાડી રહેવાનું આ પરિણામ હતું. આગળ જતાં આ દુષ્ટ પરિણામ મટાડવા માટે કેટલાક શાસ્ત્રકારોએ બાળવિવાહવિધિ રચ્યો છે. એ જોતાં એમ જણાય છે કે તેઓના વખતમાં કન્યા મોટી ઉંમરે પરણાવવામાં આવતી. બીજા કેટલાક ઋષિઓ એ સામાન્ય નિયમ બતાવીને પછી ઉમેરે છે કે “છોકરી મોટી થતા પહેલાં—સ્નેહદર્શન પહેલાં—પરણાવાય તો સારું” વળી બીજા કેટલાક ઋષિઓ એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેઓ આ નવીન રિવાજ—કન્યા મોટી થતા પહેલાં પરણાવવાનો રિવાજ—નાપસન્દ કરે છે, અને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે કન્યાને મોટી થયા પછી જ પરણાવવી. આ સમય સુધી, આ નવો રિવાજ હાથપણના કાચુમાંથી ખરી ગયો નહોતો. પણ પછીથી એ ખરી ગયો, અને રખેને કન્યા અનીતિ કરે એટલી વાત ઉપર જ લક્ષ્ય અપાયું—અને આ રીતે બાળપણમાં કન્યા પરણાવવાનો રિવાજ જામી ગયો. કન્યાકાળ દિનપરદિન ઘટતો ગયો, અને હવે તો બે ચાર મહિનાની બાળકીને પણ પરણાવવામાં આવે છે. આ રીતે વિચાર અને વિવેકના કાચુને અભાવે, સારા ઉદ્દેશથી દાખલ કરેલો રિવાજ પણ કાળને સોંપી દેવાથી એની યોગ્ય હદ ઉલ્લંઘી ગયો, અને ખરાબ થયો. એ જ પ્રમાણે છોકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ તથા એક પતિને સો સો કન્યાઓ પરણાવવાના રિવાજ મળી તો સારા હેતુથી જ ઉત્પન્ન થયા હતા. છોકરીઓને પરણાવવી તો સારા માણસને ઘેર જ પરણાવવી એ મૂળનો સારો ઉદ્દેશ—વિચારનો કાચુ ખરી જતાં—બૂલાઈ ગયો,

અને એનો આત્માચાર યર્ષ, નીચ કુળમાં કન્યા આપવા કરતાં એને મોરી નાંખવી સારી એવી બ્રાન્તિ દાખલ યર્ષ. એ જ રીતે સ્ત્રીની પવિત્રતા પરિપૂર્ણ રીતે સાચવવાના ઉત્તમ ઉદ્દેશથી વિધવાવિવાહનો નિષેધ દાખલ થયો—પણ એથી કાળે કરી ખીન્ન અનિદ પરિણામ નીપજ્યાં એ ઉપર કાંઈએ લક્ષ ન આપ્યું. તેમ જ, આપણે આજકાલ જે અસંખ્ય નાતો જાતો જોઈએ છીએ એ શુદ્ધ રહેવાના ઉદ્દેશથી નીપજી હતી, પરંતુ એથી રાષ્ટ્રીય હિતને કેવું નુકશાન થાય છે એ વિચાર નજર આગળ રહ્યો નથી.

આ પ્રમાણે ડૉક્ટર બાંડરકરે અનેક દાખલાઓ આપીને બતાવ્યું કે સારા ઉદ્દેશથી દાખલ થએલા રિવાજો પણ, એ ઉપર યોગ્ય દેખરેખ રાખવામાં ન આવે તો, બગડી જાય છે. માટે આપણી દુરુજ છે કે કાળને આધારે બેસી ન રહેતાં વિચાર અને વિવેક પુરઃસર તે તે સમયને ઉચિત સુધારા કરવા જોઈએ. ડૉક્ટર બાંડરકરે આપણી પ્રાચીન સંસ્થાઓનો તે તે સમયને માટે કરેલો બચાવ સર્વ સુધારકોએ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે. મિ. નર્સિસ રાનડેએ પ્રાચીન આર્યાવર્ત માટે—આપણા ઋષિઓની દીર્ઘદષ્ટિ માટે અને એમના ઉદાર સમયાનુસારિત્ય માટે—વખતો વખત જે માન દર્શાવ્યું હતું, એમાં જોઈએ એ મહાદાયના ઋદેશભિમાનનો ખોટો વેગ જણાતો હોય તેઓ ડૉ. બાંડરકરે ઉપર જણાવેલી હકીકત લક્ષમાં લેશે તો તેઓને ખાતરી થશે કે મિ. રાનડેનાં એ બાપણો આક્ષરશઃ સત્ય હતાં. આપણા પ્રાચીન રિવાજો મૂર્ખ સ્વાર્થા અને નિર્દય બ્રાહ્મણોએ રચેલા હતા એમ ડૉ. બાંડરકરના આ સપ્રમાણ અને પ્રતિષ્ઠિત વિવેચન પછી કોઈ જ કહી નહિ શકે.

૫. આગળ ચાલતાં, ડૉક્ટર બાંડરકરે સુધારાના એ ઉદ્દેશો બતાવ્યા: (૧) વર્તમાન રોગો દૂર કરવા, અને (૨) નવાં ઉપદેશો કારણોમાંથી જે રોગો એની મેળે સુધારાના એ ઉદ્દેશ. ઉપજ થવાનો સંભવ છે એને અટકાવવા. આમાંના પહેલા ઉદ્દેશના સંબંધમાં, ડૉ. બાંડરકર કેટલોક અસંતોષ બતાવે છે—અને એ અમને કેટલોક દરજ્જે વાજબી લાગે છે. એમનું કહેવું યથાર્થ જ છે કે જ્યાં સુધી આપણામાં કૉબ્ડન જેવા બગીરથ શ્રમ કરનારાં માણસો નહિ થાય—જેમ કૉબ્ડને દાણા ઉપરની આવાત ઉપરથી જકાત કઢાવી નાંખવા માટે આપણું ઈર્ષ્યાંદુહલાવી મૂક્યું અને એ જકાત વિરુદ્ધ મનબૂત લોકમત ઉભો કર્યો એમ સંસાર-સુધારાના અગ્રણી આખા સિન્દુસ્તાનને આપણે ગજબી નહિ મૂકીએ અને જે સુધારક ડરીને પાટો હઠે એ સખ નિન્દાને પાત્ર થાય એવો સુધારાનો પ્રયત્ન લોકમત નહિ ઉપજાવીએ—ત્યાં સુધી આપણું શ્રેય દૂર છે એમ નક્કી જણાયું. જે આ પ્રમાણે હમેશાં સુધારાની વાતો જ કર્યા કરીએ અને કાંઈ જ પગલું ન બરીએ તો સુધારાની મહત્તા આપણા મન ઉપરથી ખરી જશે, અને સુધારાની માત્ર વાતો કરવાની ટેવ પડી જશે—આ ધણું જ અનિદ છે. માટે અનેક જીવંત સંસ્થાઓ દ્વારા—ખરા ઉદ્યતાં બાપણો, મોખાનીઆં વગેરે પ્રસિદ્ધ કરીને—સુધારાનું બળ વધારવું, અને ખરો કિસ્સો જાણત રાખવો. ખીજે ઉદ્દેશ નવા સમયની સાથે જે રોગો આપણા જનમંડળમાં દાખલ યર્ષ જવાનો સંભવ છે તે અટકાવવાનો છે—અને આ તરફ ડૉક્ટર બાંડરકરે સુધારકોનું લક્ષ ખેંચ્યું છે એ ધણું જ સારું કહ્યું છે. નવા સમયની સાથે ઉંચ વર્ગમાં ઘરનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો છે—એ રિવાજ સુધારકોએ સખમાં સખ

રીતે નિન્દવો જોઈએ. કેટલાક છાની રીતે નાતજાતનાં બન્ધનો તોડે છે, અને બહારથી જૂના પંથના રહે છે—એથી અત્યંત જૂઠાણું અને બાધલાપણું વધવાનો સંભવ છે. આ અને આવાં અનેક અણુધાર્યાં દોષો ઉત્પન્ન થતા અટકાવવા માટે, સ્વદેશદિતની દર-દાર એ ખરેખરો ઉપાય છે.

૬. ડાહર ભાંડારકરના ઉપરના તેમ જ શોલાપુરમાં બતાવેલા વિચારો ઉપરથી કેટલાક એમ ધારશે કે હિન્દુ કામ માટે એમને બિલકુલ સારો વિચાર આશા કે નિરાશા? નથી અને હિન્દુઓનું ભવિષ્ય નિરાશા ઉત્પન્ન કરે એવું તેઓ માને છે. પરંતુ આમ ધારનારાઓ જૂઠાં કરે છે એમ પોતે જણાવે છે: “ જો કે શોલાપુરમાં મેં કશું હતું કે આપણે હિન્દુઓએ એક કામ તરીકે આપણા દત્તિકાસમાં સમય પ્રજ્ઞના દિત ઉપર બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નથી અને તેથી પરદેશીઓએ આપણા ઉપર છત મેળવી છે, છતાં મેં એમ નહોતું કશું કે આપણા લક્ષ્યો સાધવાનો વર્ગ હમેશ માટે નષ્ટ થઈ ગયો છે કે બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ગની ખાસ ખૂબીઓ અસ્ત થઈ ગઈ છે. શક્ય-યવન આદિ પરદેશી લોકોએ તથા ચાર ચતક મુધી હિન્દુ-રાજાના મહેલા બાગમાં રાજ્ય કર્યું ત્યાર પછી ગ્રામ વંશના હિન્દુ રાજાઓએ પાછું રાજ્ય મેળવ્યું અને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ વંશના પ્રખ્યાત રાજા વિક્રમાદિત્યે, પરદેશીઓને હાંકી કાઢ્યા. આ પ્રસંગે બ્રાહ્મણોએ લોક ઉપર પાછી પોતાની સત્તા મેળવી—જે તેઓ ઔદ્યોગિક વર્ગના ફેલાવાને લીધે ખોઈ બેઠા હતા; અને પોતાની સમ-જણ પ્રમાણે સામાજિક બંધારણમાં—નિયમોમાં અને સંસ્થાઓમાં—ફેરફાર કર્યો. યશો-ધર્મા નામે રાજ્યએ હજુ લોકો કે જોડોએ આ દેશમાં આવી કેટલોક વખત પોતાની સત્તા બેસાડી હતી એમને દાણી દીધા અને વાલ્યવ્યભાજવા-પ્રાન્તમાં અને રત્નપૂતાનામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અર્ચાચીન સમયમાં, ઉત્તરમાં ગ્રીષ્મ અને દક્ષિણમાં મગસાઓએ હિન્દુઓનું રાજ્ય પરદેશીઓ પાસેથી પાછું મેળવ્યું હતું. બહુ જૂના વખતમાં ત્યારે આર્યો ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના જૂના જૂના ભાગોમાં ફેલાયા ત્યારે એમની રાજકીય પદ્ધતિમાં રાજ્યસત્તા અમુક અમગધ્ય વર્ગમાં વહેંચાએલી હતી. બુદ્ધના વખતમાં મગધ દેશમાં સ્વતંત્ર રાજાનું રાજ્ય હતું, પણ પાસેના એક પ્રાન્તમાં વરિજ નામના દાનિયોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. આવાં બીજાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વિશે પણ જૂનાં પુસ્તકોમાં લખેલું છે. જે પ્રાન્તમાં અમુક કુળના દાનિયો જીવે વસતા તે પ્રાન્ત એ કુળને નામે ઓળખાતો. આ રીતે:—જ્યાં પાંચાળ નામના દાનિયો જીવે રહ્યા એ પ્રાન્ત પાંચાળ કહેવાયો, અને જ્યાં કુરુકુળના દાનિયો રહ્યા એ પ્રાન્ત કુરુ કહેવાયો. એ ઉપરથી પણ અનુમાન નીકળે છે કે તેઓમાં એક વખતે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હેતું જોઈએ. પશ્ચિમાત્સ્ય પ્રજાઓમાં પ્રથમ ઉચ્ચ વર્ગના હાથમાં રાજકીય સત્તા હતી, તે સમય પ્રજાના હાથમાં આવી; હિન્દુસ્તાનમાં ઉચ્ચ વર્ગને બાદે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ—રાજાના હાથમાં એ સત્તા આવી, અને પછી હમેશાં આપણા દેશનું રાજકીય બંધારણ એ પ્રકારનું જ રહ્યું છે: આપણે રાજકીય વિકાસ આ રીતે અટકી પડ્યો. આ પરિણામ લાવવામાં બ્રા-હ્મણવર્ગનું પ્રાબલ્ય પણ એક કારણ છે—એ પ્રાબલ્યને લીધે લોકની વિચાર અને આવચારની સ્વતંત્રતા ધરી હતી. આ સર્વ ઉપરથી જણાશે કે આપણામાં દેશદિતની બાવના સર્વથા અ-

શક્ય છે, આપણે દેશહિતાયે એકલા રહી કદી પણ કામ કરી શકીએ જ નહિ એમ હું માનતો નથી, માની શકું જ નહિ. પણ નવી અસરો નીચે આ ઇલાકામાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં અને બંગાળામાં છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં આપણે જે સુધારો કર્યો છે એ અત્યંત ઘોડો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં નિરાશા રહેલી હોય, તો સત્ય પણ નિરાશનું જ ભરેલું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અને હું ધારું છું કે આશાભર્યું અસત્ય કાનમાં રેડાય એ કરતાં નિરાશાભર્યું સત્ય કાનમાં વારંવાર ઠસાવવામાં આવે તો વધારે સારું. એકથી આપણે જાગીશું, બીજાથી ઊંઘીશું. છેલ્લાં ફક્ત ૩૫ વર્ષમાં જાપાનના લોકોએ કેટલો સુધારો કર્યો છે એ જુઓ. પૂનામાં મને એક જાપાની વિદ્વાન મળ્યો હતો એ કહેતો હતો કે ૩૫ વર્ષ પહેલાં, ત્યાંના લશ્કરી અને વ્યાપારી વર્ગ વચ્ચે કન્યા વ્યવહાર ન હતો, પણ હવે એ પ્રતિબંધ જતો રહ્યો છે. જાપાની લોકો એક વિલક્ષણ પ્રજા છે, અને એમના જેટલી ઝડપથી આપણે સુધારો કરી શકીએ એમ આશા રખાય નહિ. પણ એમના કરતાં બમણા વખતમાં, અને તે પણ એક પાશ્વિભાત્ય પ્રજાને હાથે કેળવણી પામીએ છીએ તે છતાં પણ, એક જ નાતની પેટાનાત વચ્ચે કન્યાવ્યવહાર કરવાની છૂટ ન થાય એ કેવું? આ રીતે સુધારાની વર્તમાન ગતિથી સત્તોય ન પામી ડૉ. ભાંડારકરે એમના સ્વભાવને અનુસરી કેટલાંક સ્પષ્ટ વચનો કહ્યાં. અને છેવટે જણાવ્યું કે—“સુધારો એ આખા વિશ્વનો અને પરમાત્માનો નિયમ છે—એ નિયમ જે પાળશે એ જ આ વિશ્વમાં રહી શકશે, જેને એ નિયમ પાળવા કમ્પટા ન હોય, એણે બીજું વિશ્વ શોધી લેવું.”

આવા બન્ય શબ્દોમાં એક અત્યંત ગંભીર, વજનદાર વિચારથી ભરપૂર, અને ‘પ્રાચીન’-‘નવીન’ ઉભય પક્ષે બોધ લેવા લાયક બાવણની સમાપ્તિ થઈ. સંસારસુધારાસમાજમાં—બહુ રાજકીય વા કોઈ પણ સુધારાસમાજમાં—આવાં બાવણો વિરલ જ સાંભળવામાં આવે છે.

૭. આપણા સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારા સંગમ્યે ડૉક્ટર ભાંડારકરના સર્વ વિચારો અમને ગ્રાહ્ય નથી હોતા, છતાં પણ અમે એ પૂજ્ય વિદ્વાનનાં ડૉ. ભાંડારકરના બાવણમાંથી ‘પ્રાચીન’-‘નવીન’ ઉભય પક્ષે બોધ લેવા લાયક બાવણની સમાપ્તિ થઈ. સંસારસુધારાસમાજમાં—બહુ રાજકીય વા કોઈ પણ સુધારાસમાજમાં—આવાં બાવણો વિરલ જ સાંભળવામાં આવે છે.

આપણે એમને આ પત્ર તેમ જ અન્યત્ર (સંદર્શનમાં) પૂર્ણ માન સાથે અવિસ્તર પ્રસિદ્ધિ આપવાનું એક પત્રકાર તરીકે અમારું કર્તવ્ય માનીએ છીએ. આ વિષયો ઉપર વિચાર બાંધવા માટે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું જે વિરાગ જ્ઞાન અપેક્ષિત છે એ ડૉક્ટર ભાંડારકર જેટલું માન્ય કોઈમાં પણ મળતું અસક્ય હોઈ, એ વિદ્વાનનાં બાવણો સદુ કરતાં વિશેષ લક્ષ્યથી સાંભળવા જેવાં થાય છે. તેમ જ એ મહારાષ્ટ્રમાં વિદ્વાતા સાથે જે જુદિની સાચાઈ, નિશ્ચયનું બળ અને કૃતિની નિર્ભયતા જોવામાં છે, એ એમનાં સર્વ વચનોને અસાધારણ ગૌરવ અર્પી એ વચનોનો પૂર્ણ માનથી સત્કાર કરવાની ફરજ ઉપજાવે છે. પરંતુ આ ઉપરાન્ત, પ્રકૃત બાવણુ ઉપર મોડા મોડા પણ જે શબ્દો લખી એ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું એક વિશેષ કારણ છે—અને તે એ કે ડૉક્ટર ભાંડારકરના આ બાવણે, શોલાપુરના એમના બાવણુ સાથે એને જોડી લેતાં, સંસારસુધારાની વિલચાલના દૃતિદાસમાં એક અગત્યનું સ્થાન સંપાદન કર્યું છે. સંસારસુધારાનો

ધર્તિદાસ અવલોકનારને મુવિદિત છે કે છેલ્લાં દસ-બાર વર્ષથી મિ. જર્જિસ રાનડેએ સંસાર-મુધારાના સંબંધમાં એવો દીર્ઘદર્શી ઉદાર અને વિશાળ ઉપક્રમ આરંભ્યો હતો કે જેને પરિણામે આજ સુધારા રહામે વિચારશીલ 'પ્રાચીનોત્થાન' ધણો ખરો વિરોધ મટી ગયો છે. પહેલાં 'પ્રાચીનોત્થાન' અને 'નવીનો વચ્ચે, અમુક મુધારા દૃષ્ટ છે કે નહિ એ સંબંધે જે દલો મતભેદ હતો તે કરતાં આધિક મતભેદ તો મુધારાની પદ્ધતિ અને પ્રાચીન સંસ્થાઓ તરફની જ્ઞાતિ પરત્વે હતો. પરંતુ આ બંને બાબતમાં મિ. રાનડેના વિચાર એવા વિશાળ અને સ્વદેશભિમાની જણાયા કે પૂર્વોક્ત પ્રાચીન માર્ગોએને પણ એ માલ્ય થવા માંડ્યા. અને ત્યારથી સંસારમુધારા તિરસ્કારને બંદો મન ભોગવવા લાગ્યો છે. પણ મિ. રાનડેના માર્ગ દુરાશ્રદ્ધી અને સંકુચિત જ્ઞાતિના મુધારાવાળાઓને નાપસન્દ હતો એમ લાગે છે—તેઓએ એમના બગીચામાં માટે બહારથી પ્રશંસા કર્યા વિના ચાલનું નહિ, પણ અંદરથી પોતાના દુરાશ્રદ્ધ અને માનસિક સંકોચને લઈ એ પદ્ધતિ એમને બાંધે જ પસન્દ પડતી: સત્તાદશાન્તિ ખાતર મિ. રાનડે સત્યનો ભંજ થવા દેછે એમ એમનું કહેવું હતું.

પરંતુ આ આશ્ચર્ય ડા. ભાંડારકર રહ્યો હતો મુખી કોઈએ પણ—ઉપર જણાવેલા સંકુચિત જ્ઞાતિના મુધારાવાળાએ પણ—કયો નથી. ડા. ભાંડારકરના આ બાવણથી ૨૫૪ જણાઓ કે એ વિદ્વાન પણ સંસારમુધારાને રાજકીય બાવનાથી વિયુક્ત કરતા નથી, અને એમના માનવા પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનો તે તે વખતે આવશ્યક હોઈ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે તે વખતને માટે શ્રેયસ્કર હતા—માત્ર કાળ જતાં એ પ્રતિકૂળ થવા લાગ્યા, અને અનિષ્ટ-વિશ્વામી નીવડ્યા—પરંતુ આ લય આપણા હાલના 'મુધારા'ને માથે પણ રહેલો છે અને હાલે કરી એ પણ હાલપણે અભાવે તુકશાનકારક નીવડે તો આશ્ચર્ય નહિ એમ ડૉક્ટર ભાંડારકર મુધારકોને ચેતવણી આપે છે. આ સર્વ ઉપરથી એટલું ખુદ્દ છે કે સંસારમુધારાની બાવના હવે સ્પષ્ટ રીતે ઉદાર અને પ્રાચીન સંસ્થાઓ તરફ માનભરી થઈ છે. તો હવે સર્વ દેશદિર્ઘીઓએ એ દિલચાલમાં શા માટે ભાગ ન લેવો જોઈએ ? માત્ર એક શ્રુતિવાક્ય સ્મરણમાં રાખવું કે—

“ ન પ્રમાદ્યેત્તન્નાતીયાત્ ”

“ ન પ્રમાદ કરવો, ન અતિક્રમણ—અત્યાચાર કરવો.”

ગુર્જરસાક્ષરજન્યન્તી.*

પ્રમુખતું લાપણુ.

‘ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન’ના સાહિત્યસોધક પક્ષે ‘તરૂંધી ગુર્જરસાક્ષરજન્યન્તી’ની યોજના કરવામાં આવી છે તેનો આ પ્રસંગે પહેલો મેળાવડો છે. ગુર્જરાતના સાક્ષરોની જન્મતિથિને દિવસે એકત્ર થઈ તેમના જીવન અને લખાણોનો અભ્યાસ કરવામાં કંઈક કાલ કહાડવો એવો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ સાક્ષરની જન્મતિથિ ન જડે તો તેના કોઈ લેખ કે કૃત્ય સંબંધે વિશેષતા પામેલા દિવસે આ કાર્ય માટે મળવું, અને વર્ષમાં બનતા સુંધી બધા સાક્ષરોની જન્યન્તી આ પ્રમાણે કરવી, એવી ધારણા છે. ‘સાક્ષર’ના જેવા અર્થવાળો ઇંગ્લેશ શબ્દ Man of Letters છે, અને જેમણે અભ્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરી હોય તથા શિષ્ટ ગ્રન્થો લખ્યા હોય તેમને ઇંગ્લેશમાં એ પદ આપવામાં આવે છે, એટલે, કેવળ ‘લેખક’ નહિ પણ ‘વિદ્વાન લેખક’એ નામથી ઓળખાય છે. એ શબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી English Men of Letters નામે ઇંગ્લેશ સાક્ષરોની જે જીવનમાલા રચાઈ છે તેમાં મહાકવિ શેક્સપિયરને દાખલ કર્યો નથી કેમકે તે વિદ્વતાસંપન્ન પंडित નહોતો. આવો બેદ ગુર્જરસાક્ષરોની જન્યન્તીમાં ઉદ્દિષ્ટ કર્યો નથી. ગુર્જરાતના પ્રાચીન લેખકોના અભ્યાસ વિશે આત્મી માહીતી મળી નથી, તથા લેખકના લેખમાં જણાઈ આવતા સંસ્કાર તથા વિચાર પરથી તે સાક્ષરવર્ગમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે નહિ એ ધોરણુ યથાર્થ છે.

આજ સંવત ૧૯૫૯ ની મહા સુદ ૯ ને દિવસે લાહીના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં “કલાપી”ના ઉપનમથી તેઓ પ્રસિદ્ધ છે અને એ રાજકવિથી આ સાક્ષરજન્યન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઈ વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રાજ્ય અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ શ્રી અને સરસ્વતીનાં રહેણાણુ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકો, લેખકો, ઘણા ખરા સામાન્ય વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજવર્ગના સાક્ષરો અપવાદ રૂપ હોય છે. પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સમજાતાથી ખેંચે છે. પહેલાં ભોજ, હરપંદેવ અને વિશાખદત્ત વગેરે રાજ-કવિઓ આ દેશમાં થઈ ગયા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરામણસિંહજીનો “પ્રવીણસાગર” આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્લેશ કેળવણી દાખલ કર્યા પછી સુરસિંહજીએ રાજ-કવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો

* અમદાવાદની “The Social and Literary Association” તરૂંધી થયેલી યોજના અનુસાર “કલાપી” ની જન્યન્તી તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ ના રોજ કરવામાં આવેલી તે પ્રસંગે તે સભાના પ્રમુખ રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે કહેલું (ઉપોદ્ધાત અને ઉપસંહાર રૂપ) ભાષણુ અને રા. રા. મણિશંકર રત્નજી બટ્ટે લખી મોકલેલો લેખ.

વિકાસ પામના શુદ્ધતાની સાહિત્યને સમજવા તથા કવિત્વના યોગથી ન્યૂન રહેવા દીધું નથી. માટે સમજવું અને કવિત્વ બંનેની તેમના તરફ ઉપકારશુદ્ધિ દેવાની જોઈએ. અને બંનેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ વ્યવસ્થાના મંગલાચરણમાં તેમનું સ્મરણ વમાયોગ્ય છે.

દાકર સુરસિંહજીના જીવનનો હુંકો હેવાસ આજના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવ્યો છે. જીવતા પુરુષોની અને જોમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય તેવા ગત પુરુષોની જીવંતની વિશેષ પૂરેપૂરો વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. તેથી, આ વૃત્તાન્ત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવા જોઈએ. સુરસિંહજીનાં લખાણ હવે પછી સંપૂર્ણનિઃશયમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે તે બેલાસક સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થશે.

શુદ્ધતાની કવિતામાં એક ખુશીદાર નવીન રીતિ દાખલ થઈ છે તેના સુરસિંહજી અનુયાયી છે. ફારસી સુધીઓનાં ગદ્યોની રીત પ્રમાણે આ કાવ્યોનાં રચના થઈ છે. એ રીતના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદેશ સાક્ષર મણિલાલ નવજીભાઈ દિવેદી છે.

‘કદો લાખો નિરાશામાં અમર આશા યુવાન છે,
ખદા ખંજર સનમનીમાં રદમ કોડી લપાઈ છે;
જુલાઈ જાંઘળી બરતી કરી રો રો બધાં કાઢી,
રહી ગઈ વરસની આશા અગર ગરબ કપાઈ છે.’

અમરઆશા.

‘ધરી આશા તણો પાયો ચણાવાં ને ઉપર કાસમત.’
નવનિકા, અબેદોમિ.

‘વારો દીવાનો તેં જ પાયો મુઠને મગે સરખ,
માર કે જવાઃ આસે શું હવે લપટાઈને ?’

પ્રેમજીવન.

એ અને એવાં ચ. મણિલાલનાં મનોરંજક રમણીય કાવ્યો સંગે વિદિત છે. સ. બાલાશંકરની કેટલીક રચનાઓ પણ આ શૈલીમાં થયેલી છે. તેમજ, “વર્તિલપ્રાણપદ્ય” માંની ગદ્યોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ જોવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઈ એક જ રીતિ કે શૈલી હોતી નથી. વિગિજવામાં કવિઓની કલા મ. માથેલી છે. દયારામે શુદ્ધતાની કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે તેથી શુદ્ધતાની સાહિત્યમાં ઉમેરાયેલી સુંદરતા આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. શૈલીની પેઠે બાપામાં પણ કવિઓએ નવીનતા વખતો વખત દાખલ કરેલી છે. દિંદુસ્તાનમાં એકવાર બધી કવિતા તરફ બાપામાં લખાતી, તે પછી પ્રાન્તોની બાપામાં કવિતા લખાવા માંડી, ત્યાર પછી પણ તરફ બાપામાં શુદ્ધતાની કવિઓએ કવિતા રચી છે. દયારામના સમયે, ગોધાના મનદર રવા-

ગીનાં પદ, એ વગેરે કવિતા હિંદી ભાષામાં લખાયેલી મશહૂર છે. દ્વારકાનો યુગળી આસિયું મુકુંદ જે વિક્રમ સંવતના ૧૭ મા સૈકામાં થઇ ગયો તેના “ગોરક્ષચરિત્રમાં” માં આડંબી શુન્દરાતી આડંબી હિંદી ભાષા છે:

“કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી,
મિથ્યા સર્વ સમાજ દૈ;
મોટા મોટા લોક આપ્યા છે,
કાશી કા ન્યાં રાજ હે.”

દ્વારામી મરાઠીમાં કાવ્ય લખ્યાં છે:

પહાવેં માંગ્ય નરાસિંહ મહેતાચેં, વટ્ટમદેયા ચે;
જીર્ણગડવાશી વિપ્રજાતી નાગરાંચી જ્ઞાતી,
મોટીલે મગવંત અદ્ભુત રીતી અગ્નિલ વિશ્વરૂપાતી.

જીર્ણગડવાશી બાળ્યાન કરનાર શુદ્ધ “કલાપી” વિશે વિવેચન કરવાના કાર્ય માટે વિશેષે કરી લાયક છે. તેઓ એમના મિત્ર હતા, છે. ‘કલાપી’ના હૃદયની ગતિ તેમને વિદિત છે. હવે વધારે વિવ્રળ ન કરતાં તેમણે મોકલેલો લેખ વાંચવા હું સૂચના કરું છું.

કલાપીને સમ્બોધન.

(“ જોધવજી સંદેશો નકલેને સ્થામને ” એ રાગમાં).

સુરતાની વાડીના+ મીઠા મોરલા
જાછળતી શા ઉરસાગર ઉઘાસ ને !
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન ડ્યોરિનકા !
નયને જળકે નમણું નિર્મલ દાસ ને !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

આંજો ને અજવાળે આંખડી સખી !
અન્તર ઉપર ઉઘડે આશ્રમ નર ને !
“ હેત હયાનાં વહતી વાજે વાંસળી ”
જડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર ને !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

+ સુરતાની વાડી is the garden of all that constitute angelhood.
સુરતા—દેવત્વ. angelhood.

(૨)

નન્દનવનના પ્રાસાદાની રામથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉમરાવ લે!
મુરબીઓની સાથે મંસારે મરી,
અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય લે,
મુરંતાની ઘાડીના મોંઘા મોરલા!

"તત્સવિતાંતું વર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ!"
ગાયત્રીનો જૂનો બેઠક મન્ત્ર લે!
આજે અન્ય પ્રકારે આ માયું નમે!
નમનો સાથે આત્માત્મા એ તન્ત્ર લે!
મુરંતાની ઘાડીના મીઠા મોરલા!

કાન્ત.

કલાપી વિશે વ્યાખ્યાન.

મદાસય અધ્યક્ષ સાહેબ, મૃદસ્થો, બન્ધુઓ,

આજે આપણી ગરબી મુન્દરાનના રાજકવિ કલાપીની જન્મતિથિ છે. કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા લાડી સંસ્થાનના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ મુરસિંદ. તેઓ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ ના જૂનની ૧૦ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જૂનની ૨૨ મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કૌસેજમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેરટર એકનોટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૮૯૧ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કૌસેજ છોડી તે પહેલાં ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે તેમનાં કન્થ રોડા અને કોટણ એ બે સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન થયેલાં. પાછળથી એક પત્ની કલાપીએ લખ્યું છે, કે—

"લગ્ન થયાં પછી અને મદાસ અધ્યાસમાં નડનાર તે અગચિત્તર હતાં."

૧૮૯૧ ના ઑગસ્ટની ૧ લીએ મુરસિંદ દ્વિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા, ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મીએ જગન્નાથપુરીથી "પ્રિય મારનાર સાહેબ લેક્ષીજી" ઉપર લખેલા એક વિસ્તીર્ણ અને સુંદર પત્ર પાછળથી "કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગર્થનું સ્વપ્ન" એ નામે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. ૧૮૯૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ મુસાફરી પૂરી કરી પાછા આવેલા.

૧૮૯૨ ના ઑક્ટોબરની ૧૫ મીએ “કુટીરી હાલ” એ નામથી એજ સાક્ષના ને-
રેખરના મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગદ્યો લખાઇ,—ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં
કલાપીની કેટા સંભળાવી શકે યદ, જે કલાપીના રવગેરોદણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમજે શોભના સાથે લખ કરેલું. કલાપી અને
શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આત્મર જીવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ દુનિવાસ ગુ-
જરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ નિષ્પન્ન છે.

એજ સાક્ષના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે:—

“કવિતા ! મહારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ હું એવું હું માની જ
શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિશ્ટન કે શેક્સપિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણું નથી, અને
ખડુ કાલ મુખી આવવાના નથી. અહીં કોઈને “કવિ” કહેતાં ને શબ્દને જ હક્કો કરવા
નેવું છે, અને એ પણ શું નથી થઈ ગયું ? આપણે હમણું જને “કવિ” કહીએ છીએ
તેને ‘poet’ કહી શકીશું ? મને વિચારે ગોઠવતાં આવડતું નથી, મહારા જીવનમાં કલા નથી,
માત્ર લાગણીઓ છે; અને મહારી કવિતા પણ તેવીજ છે, હું ને કોઈ લખું ને મને જ
આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું, ભારે
થણી વખત મન થઈ જાય છે, જાણે મહારી કવિતાને—એ કાગળોને બાળી નાખું. વળી
સ્વાતંત્ર્યચરમિક કવિમાં અને મર્વાતંત્ર્યચરમિક કવિમાં હું બંદુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્ય-
ષ્ટિને ગદ્યચર ગાઈ શકે તે શું મમદિનું જ ગીત નથી ? એકજ ચાવી બંધે લાગી રહી છે.”

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ ગોપનાથથી કલાપીએ રષીડખોર્ગના “સ્નેહવિન્ધ”
ઉપર એક વિખતીયું પત્ર લખેલો, જે પાછળથી “એક જગત” ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયે-
લો છે. એ લેખમાં કલાપી જણાવે છે, કે, “અહા કાલોમાંથી નહીં, પણ કાલો જા-
દામાંથી આવે છે.” પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બંધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે,
તે ઉપર થણું કહેવાની જરૂર છે, જે કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જયેષ્ઠના “અન્દ” માં “કાન્તનો દિનચર્યા લેખ” એના-
મનો એક ઈન્દિય નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે થણું કરીને ક-
લાપીનો છેલ્લો મહત્વનો લેખ છે, એ લેખમાં તે લખે છે:—

“પોતાનું મરે” અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગ-
યેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાપીર કલામાં અને દયાલુ દલામાં ગળી પડે છે,
આં કોને પારકું પોતાનું હોય છે ? ને બાકા હમણું ઉઠી ગઈ, તેમાં પ્રજાએ તેવી દયા
મૂર્છાં હતી. એવા જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો બીજો જીવ કેવું ચાહેછે ?
તે કાન્તને પૂછે આત્માર.”

કલાપીનાં થણું કાગ્યો મુદ્દર્શનમાં અને યોગ્યએક અન્દમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. થણું

હજી અપ્રસિદ્ધ છે. મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે “તેમાં મનુષ્યહૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ બેદપ્રબેદ સાથે કીક ઉત્પન્નવામાં આવી છે.” મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કલામાં ઓછું કશું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજાના વૃક્ષિક જન્મ્યો કલાપીને પર્ણ વધારે માન આપશે, કારણ કે મુદ્દર્શનના વિદ્વાન તન્ત્રીએ જીવનની જે “વિવક્ષણ મધુરતા”ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ અનુભવી શકાય તેમ રહેલી છે. •

કલાપી સનમનો શોધક છે. તેની કેશમાં પ્રાપ્તિનો ઉદ્ઘાસ નથી, પણ સાચી પ્રીતિનો આનંદ છે. તે ગાય છે:—

“પેદા થયો છું દૃઢતા તને સનમ!
કમ્મર ગુજરી દંદનાં તને, સનમ!

અને તરત ને અકસોસ કરે છે—

છે દુશ્મનો લાખો બુલાવા રાદને;
દુશ્મન બનાવી યાર અંગભો, સનમ!

ઓ પ્રભુ, તારા તરફના રાદને બુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે, અને તું એ દુશ્મનોને યાર બનાવી અંગભો!

ગદલત મહી હું, અલિખો કાળીલ એ:
જૂદાઈ યારોની મજા એને, સનમ!

ઓ પ્રભુ તું ગદલતમાં, અને એ દુષ્ટો પ્રીતીભુ: નાગપી ગારી જૂદાઈ—તમામ યા-
ગેની જૂદાઈ એમને તો મજા!

જે રાદગરીમાં અમેને લટનું,
ઉમેદ ખર આવો નરી એની, સનમ!

ઓ પ્રભુ, જે અમને મારે ચાલતાં લટે છે તેની અમને લટવાની ઉમેદ સફલ ન થાઓ!
ગૃહસ્થો આ બંધ મજાનો સાંભળતાં આપને લાગશે કે “કલાપીને સમ્બોધન” માં તેના નીચે રહેલા જન્મ્યોએ કહી અનિશ્ચયોક્તિ કરેલી નથી. આવનગર, ૩ : ૨: ૦૩.

કાન્ત.

ઉપસંહાર.

આ સુખોદયન તથા વ્યાખ્યાન ધંધાઈ રહ્યા બાદ પ્રસુખે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે—

આ વ્યાખ્યાન હુંકે છે, પણ મનનયોગ્ય છે. “સકાર”પણું, “ધો”પણું, અને “સાહેબ”પણું મુઠ્ઠી “કલાપી”ના નામથી સાહિત્યના પ્રબલસત્તાક રાજ્યમાં દાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિશે આથી આપણને કાંઈ ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચાર-વંત અને રસમય જીવનનો અન્ત આવ્યો એ સમયે કરતાં આપણને ખેદ થાય છે, પરંતુ બાચરત, શેલી, કીટ્સ, એ સર્વ આટલી જીવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ જીવનમાંથી હુતા થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને થાદ આવે છે કે કવિત્વને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી. ઝીંક વીર એકીલિઝને કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ ભેગાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કલ્પનાની પૂરેપૂરી કદર જાણુવા તેનાં સર્વ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ તેમાંથી થોડાં ઉદાહરણ અહીં સંભારીયું.

પતંગને દીપમાં પડી બળી જતું જોઈ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે,

‘કાંઈ મીઠું સુખ નહીં હશે પ્રેમિને બાળવામાં,
કે કે નેથી વધુ સુખ દશે પ્રેમિને દાઝવામાં.’

“તુલશી.”

ઉપર આદંબમાં સચવેલી શૈલીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદગાર આવા છે.

‘સાકી જે શરણ મને દીધો દીલદારને પાથો નહીં,
‘સાકી જે નિશો મુજને ચડયો દિલદારનેય ચડયો નહીં.’

સાકીને કપકો.

‘ચુનાલ પર શી રહમ! માથક! કતલ કર એ હુકમ લક જો !’
કરે તો દે મને ખંજર ! જખેલ આ દિલ કફે હું તો !’

ચુનેદગાર.

આજના વ્યાખ્યાનકાર રા. મણિદાસેલી એક મૈત્રીનું પણ કલાપીએ અનુસરણ કર્યું છે.

‘ઢાલાં ઉર જાગંતે પાગે,
થોડાંતે ગાગંતે ગાગે ને સ્હાગે.
ગાતાને, સ્હાતાને સ્હાતાંને સ્હાગે,
સ્હાગે ઢાલાં ઢાલાંગાંતે.’

એક પ્રાર્થના.

એ આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. નામદાસ સ્વામી નામના મરાઠી કવિએ લખેલા અંબતી ગીતની આ શૈલી છે, તેમાં માપ આંવીનું જણાય છે.

૨. મણિચંદ્રની લેખનશૈલીની એક બીજી છાપ ઠાકોર મુરસિદજી ઉપર પડી છે. સંવાદ (dialogue) રૂપી લેખની શુદ્ધરાતી સાહિત્યમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લૅન્ડોરના Imaginary Conversations ના નમુના પ્રમાણે ૨. મણિચંદ્રે સંવાદની કેટલાક કલ્પિત પ્રસંગો લખ્યા છે અને તેમને ધોરણે કથાપીએ પણ એ વિષયમાં પ્રયાસ કર્યો છે. "જલંદર અને ગોપીચંદ"ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડા ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે.

'ગોપીચંદ: મને તો એજ લાગે છે કે પુરાણ પણ અમર છે.'

'જલંદર: નહિ નહિ' એટા જે ઉપયોગી છે તેજ કાવના મદાન ધસારામાં દહી શકેછે.'

'જલંદર: એટા! તું હજી મુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી. પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.'

'ગોપીચંદ: સત્ય શુદ્ધેવ.'

'જલંદર: અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી.'

'જલંદર: પણ ભાષ—ભાગ કરનાં યોગ એટા બયસજો નથી. ક્ષમ બગડેછે ત્યારે વિષ અને છે. યોગ, તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ આવે છે.'

'જલંદર: વિદાગ મેનાવતીએ અપાળો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?'

'જલંદર: મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે "ઉનાવગતી જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે." પણ તે પુત્રના લાવણ્યને અમરત્વ ઇચ્છતી નથી.'

ગોપીચંદ: અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકો.

જલંદર: ખરું, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ: આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ દિન એ કયું ?

જલંદર: હું ઇચ્છતો હતો તે શાન્તિ.'

'ગોપીચંદ: પણ, શુદ્ધેવ, બગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઈ ગયેલાને રાજ્યની સીનેરી દેવે ખુંચશે નહિ ?

જલંદર: હાલ તો નહિજ ખુંચે, ખુંચે ત્યારે ફેંકી દે ને.'

સ્વીડનભોગના ધર્મવિચારો ઉપર કલાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે તેમાં તેમના ગદ્ય લેખનનું ખીલું ઉદઘટરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તાવનામાં તે ધણા વિનયથી લખે છે કે 'લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે સમજાવવા નહિ' પણ પોતાની જૂલ હોય તે જાણવા વિશેષ હેતુક છે ?' વાર્તિક લખતાં તે કહે છે કે 'સ્વીડનભોગ તેના "સ્નેહ" ના પુસ્તકમાં જ કહે છે તેજ તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાતું છે એમ મને સમજાયું. અને એમ જ હોય, એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી. પરમાત્માના કોઈ એક ખિંદુની જ ઝાંખી એક ઝીંછીમાં થઈ શકે છે.'

સુસંહજનું દાકોરપણું આ લેખમાં એક ઠેકાણે કાયમ રહેલું જણાય છે. સ્વપુત રાગની સાંસારિક ભાવના તેમને છોડી શકી નથી અને તેની અસરથી આ વાર્તિકમાં તેઓ એક ઠેકાણે કહે છે, 'અનેકસ્ત્રીલક્ષને વ્યભિચાર માનતાં કલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ જોલાં જાણી દેવાય તેમ વધારે સાફ એમ માનવું પડશે * * * અનેક સ્ત્રી પરણનારા સુસલમાનોને એક જવા તેવક હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદખોથી છંટાવું (સ્વીડનભોગે) બનાવ્યું છે. કદાચ હું જ રીતે અનેકસ્ત્રીલક્ષને યોગ્ય ગણું છું તેવી રીતે સુસલમાનોએ નહિ' ગણ્યું હોય * * * મને તેમ હોય પણ સ્વીડનભોગના પ્રવાહની સફળતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જતાં અનેકસ્ત્રીલક્ષ સ્વર્ગીય હરે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી.'

અનેકસ્ત્રીલગ્નમાં રહેલો અન્યાય અને અનર્થ રાગવર્ગના ધ્યાનમાં આવવા માંગ્યા છે અને સર્વ ગાદીપતિઓ ક્રમે ક્રમે એકપત્નીવ્રતધારી સમચંદ્રના આદર્શનું અનુકરણ કરતાં શીખશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

આજનો સમારંભ હવે સમાપ્ત થયો છે. અને સમાપ્તિ કરતાં એટલી આશા પ્રદર્શિત કરીશું કે ગુજરાતના સાક્ષરો તરફની આપણી આ પ્રકારની દૂરજળ જાગૃતવાનો પ્રયાસ આજી રાખવામાં આવશે, અને એ સાક્ષરોના જીવનકાયેનો અભ્યાસ કરવાનો જેમને વિશેષ આવકાશ ન મળે તેમને વર્ષમાં એક દિવસ પણ એ અભ્યાસમાં ગાળવાનો પ્રસંગ આ રાખા આપી શકશે.

કેળવણીનું સ્વરૂપ.

૧. કેળવણીની વ્યાખ્યા:—ત્યારે એક મનુષ્ય તરફથી બીજા મનુષ્યોને તેમનાં હિતમાં પ્રવૃત્ત થાય એવા હેતુથી કાંઈ બીજા કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ પહેલાં માણસે બીજાને: ‘શિષ્ય’ એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી—‘શિષ્યવતું’ ‘શિક્ષણ’ એ શબ્દો ઉપયોગી દ્રવ્યો કહી જવા અથવા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાના અર્થમાં વપરાય છે. માત્ર કહી જવા અને જ્ઞાન આપવાથી બાળકને બિવિધમાં ધણો ઝોટો લાભ થાય છે, શિક્ષકોનું કામ માત્ર જ્ઞાન આપવાનું નથી પણ તે પૂર્ણ મનુષ્ય થઈ શકે તેવી યોગ્યતા આપવાનું છે, અને તેને માટે શિક્ષકે બાળકને જીવનની ઉપયોગી શુભો અને શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ—એ વગેરે શિક્ષકો પ્રતીત થયા પછી ‘શિક્ષણ’ અને ‘કેળવણી’ એ શબ્દોના અર્થ વચ્ચે તફાવત ગણવા લાગ્યો છે.†

જો કાંઈ પણ જીવિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો પણ સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યો કેટલાએક જીવનની ઉપયોગી શુભો અને શક્તિઓ મેળવી શકે છે પણ તેટલાપરથી બધા માણસો દબેશાં છટ મારે અને પૂર્ણ રીતે શક્તિમાન થાય છે, અને જીવિપૂર્વક પ્રયત્નની જરૂર નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. કાંઈ પણ દેખરેખ વગર કેટલાંક જણો સ્વાભાવિક રીતે કુળો આપે છે. પણ જો તેમને શાસ્ત્રીય રીતે ઉછેરવામાં આવે છે તો પરિણામ ધણું સારું—વખતે આપણે ધાર્યું હોય તેવું—આવી શકે છે. તેમ જ બાળકોને પણ બીજાં મનુષ્યોની વિચારશક્તિ કેળવણીદ્વારા શાસ્ત્રીય રીતે ઉછેરી શકે, અનિષ્ટ માર્ગે જતાં અને કાળજીપ કરતાં અટકાવી શકે; અને તેનું જીવન વિશેષ શુભ ફળદાયક બનાવી શકે. એ ક્રિયા તે કેળવણી એટલે બાળકોને પૂર્ણ મનુષ્ય કરવા સારું જે કાંઈ જીવિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે.

૨. પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રદેશ. બાળકો અને મોટા મનુષ્યોનું અવલોકન કરતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે બાળકોમાં પરસ્પર જોડાણ સામ્ય રહેતું છે, તે કરતાં મોટા કમરના મનુષ્યોમાં પરસ્પર ઝોટું હોય છે. વિચાર કરતાં એમ પણ જણાય છે કે:—

† અરેબરી રીતે તો ત્યારે બીજા માણસ શિષ્યો હોય ત્યારે જ ‘શિષ્યવતું’ એમ કહેવું જોઈએ. આપણે કહ્યું હોય અને તેણે સાંભળ્યું હોય તેટલાપરથી નહીં. આમ જોતાં ‘હું શિષ્યવતું છું પણ તે શિષ્યો નથી’ એમ કહેવામાં વલેનાં આધાર થાય છે, તે સાંભળે શકશે.

† એ તફાવત લક્ષમાં રાખીને એ શબ્દોનો સર્વ સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી છે. માટે અમુક પ્રસંગે તેને ક્યા અર્થમાં વાપર્યો છે આસપાસના સંબંધપરથી નક્કી કરવું પડશે.

* કેટલાક અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારોનો પણ આ મત છે. આપણા દલાકામાં બે વર્ષ ઉપર આજે કાયદો પસાર થયો તે વખતે, આપણા અસલ લૅડરવેન્ચુરકાયદાના પિતા અને એ વિષયના અતિ ઉત્તમ અનુભવી વૃદ્ધ અંગ્રેજ અમલદાર મિ. રૉબર્ટ્સ સાહેબે ઈન્ડિયી પત્રો લખ્યા હતા—જેમાં એ નવા કાયદા વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. પંબજમાં આવો. કાયદો પસાર થયો, પણ સાંના થોડા વખત ઉપરના અમલદાર સર મેન્ડવર્થ યંજે પોતાનો અભિપ્રાય એ વિરુદ્ધ બતાવ્યો હતો. હાલમાં યુનિવર્સિટી માટે એવો કાયદો પસાર થયો છે. પણ આંતરખલ મિ. રૉબર્ટ્સે એ રહામે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. તેમણે ઘણું દરજ્જો ઇટ છે. સારે આથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે આપણે કેળવણી આપીને બાળકોનું એ દેખીતું વૈવિધ્ય દૂર કરીને વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું નોંધ્યું. એટલે કે એ વૈવિધ્યના અંશો બાળકોમાં અસ્પૃશિત છે, તેવું પ્રસ્તાવન કરવું નોંધ્યું. આને માટે મુખ્ય બે યોજનાઓ કરી શકાય. (૧) મનુષ્યોમાં આખરે વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું છે, સારે પહેલેથી જ બાળકોના અસમાન અંશોને કેળવવા એટલે પહેલેથી જ તેને વિવિધ તરેહની કેળવણી આપવી. અને (૨) પહેલાં તેમનામાં જ સમાનતા છે તે ઉપર લક્ષ રાખીને બધાં બાળકોને અમુક સુદૃઢ સુધી સરખી રીતે કેળવણી આપવી, અને પછી તેમના અસમાન અંશોને કેળવણી આપીને વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું. પણ પહેલી યોજનાની વિરુદ્ધમાં એમ કહી શકાય કે બાળકની બધી શક્તિઓ જન્મથી અસ્પૃશિત હોય છે, માટે તેમને અમુક હદ સુધી પ્રસ્પૃશિત કર્યા સિવાય દરેક બાળકની વિશેષ યોગ્યતા સમજી શકાય નહીં, અથવા અમુક બાળકની શક્તિ કરી પ્રવૃત્તિમાં કે ધધામાં પ્રબળ થશે તે કહી શકાય નહીં. અને તેટલા જ માટે વિદ્વાનોએ બીજી યોજના ઇટ ગણેલી છે. એ બીજી યોજના પ્રથમ મનુષ્યના સમાન અંશોનો અને પછી અસમાન અંશોનો વિચાર કરેલો હોવાથી તેના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગની કેળવણી આપનારો શાળાએને ‘પ્રાથમિક શાળાઓ’ અને બીજા ભાગની કેળવણી આપનારો શાળાએને ‘ઔદ્યોગિક શાળાઓ’ કહેવામાં આવે છે. આપણી બાળવર્ગથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીની શાળાઓ પ્રાથમિક શાળાઓ, અને વૈદ્યશાળા, ન્યોતિપશાળા, કલાભવન અને તેના નેવી શાળાઓ ઔદ્યોગિક શાળાઓ છે. પ્રાથમિક શાળાનું કામ બાળકોને ઔદ્યોગિક કેળવણી લેવાને માટે તથા મનુષ્ય તરીકે પોતાનું જીવન ઉત્તમ રીતે ગાળવા શક્તિમત્ર થવા માટે યોગ્યતા આપવાનું છે; અને ઔદ્યોગિક શાળાનું કામ નિર્વાહને માટે કોઈ ખાસ ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ આપવાનું અને અમુક વિશેષ મનુષ્ય તરીકે ફરજે બળવવાને શક્તિમાન કરવાનું છે. આપણે હવેથી ‘કેળવણી’ શબ્દને પ્રાથમિક કેળવણીના અર્થમાં વાપરીશું, અને તેના સંબંધમાં પ્રાથમિક કેળવણીને લગતું જ કાંઈક અંશે વિવેચન કરીશું.

૩. કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો:—પણ કેળવણી સંબંધી વધારે સ્પષ્ટ વિચાર

* મહેતાજીઓ ઉપર દેશના હિતનો ઘણો આધાર છે, અને તેથી મહેતાજી વર્ગમાં આ પત્રનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો ઇરાદો હોવાથી ‘કેળવણી’ ના વિષય ઉપર વારંવાર લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમજ મહેતાજીઓમાં લેખકોનો વર્ગ વધે એવા હેતુથી એમના લખાણોને ખાસ પ્રસિદ્ધ કરી ઉત્તેજન આપવામાં આવશે.

તન્ત્રી.

હરી સહાય તેટલા માટે તેનાં આવશ્યક કારણો સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. જે વગર કેળવણીની ક્રિયા હોઈ જ શકે નહીં, તેને કેળવણીના કારણો ગણવાં જોઈએ. કોઈ પણ હેતુ વગર કેળવણી આપી શકાતી નથી, જેને કેળવવાનાં છે તે-જાળકો-હોવા વગર કેળવણી આપી શકાય નહીં; અમુક યોજના સુકરર થયા સિવાય કેળવણી આપી શકાતી નથી, અને છેવટે એ યોજના પ્રમાણે ક્રિયા થયા સિવાય કેળવણી અપાતી નથી. આ ઉપરથી કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો સ્પષ્ટ થઈ શકશે. જે હેતુથી જે વસ્તુ ઉપર જે યોજના પ્રમ.જો અને તે શક્તિ વાપરીને કેળવણી આપવામાં આવે છે તે ચારેય કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો છે. આ ચાર કરતાં બીજું એકેય વધારે નથી; અને એટલું પણ નથી. આ કારણોને એરિ-સ્ટોટલસનું કારણત્રય કહે છે. કેળવણી શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો થઈ શકે તેવો યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવા માટે આપવામાં આવે છે, તે હેતુકારણ; કેળવણી જાળકોને આપવામાં આવે છે માટે જા-ળકો તે વસ્તુકારણ; અમુક યોજના અને પદ્ધતિ સુકરર થયા પછી કેળવણી અપાય છે તે રૂપકારણ; ને તે યોજના પ્રમાણે શિક્ષકો કામ કરે છે તે શક્તિકારણ. પ્રથમ જાળકોનું વસ્તુનું-જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી તેને કેટલો દરજ્જો પૂર્ણતા આપી શકાય તેનું-હેતુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે જાળકોને લાગુ પડે તેવી યોજનાનું જ્ઞાન આવ-શ્યક છે અને છેવટે એ યોજના પ્રમ.જો ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે ચાર કારણો સ્પષ્ટ થવાથી શિક્ષકે શું શું જાણવું જોઈએ, તેના ધધાનો પ્રદેશ કેટલો વિસ્તીર્ણ છે, તેમાં ક્યાં ક્યાં લક્ષ રાખવાનું છે, વગેરે ઘણી બાબતો સંબંધી વિવેચન કરવાનું સુગમ થઈ શકશે.

૪. કેળવણીનો હેતુ. ઉપરનાં ચાર કારણો પૈકી હેતુકારણનો સૌથી પડેલો વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે ક્રિયા કે જે છેવટે આવે છે તેનો આધાર યોજના ઉપર છે, અને અમુક હેતુ સુકરર થયા સિવાય પદ્ધતિ સંબંધી વિચાર કરવામાં કશું સાધ્ય નથી.

કેળવણીનો હેતુ ઉત્કૃષ્ટ ઇવનને માટે યોગ્યતા આપવાનો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ ઇવનના મુ-ખ્ય અંશો નક્કી કરવાની જરૂર છે. ઉત્કૃષ્ટ ઇવનમાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો થવાં જોઈએ; અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો થવામાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારશક્તિની આવશ્યકતા છે. ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો કરવાની શક્તિ તે નીતિ-શક્તિ, અને ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનની શક્તિ તે બુદ્ધિશક્તિ, તેમ મનશક્તિ અને નીતિચક્તિને પ્રવૃત્તિ કરવા સારૂ યોગ્યતા આપનાર અનુકૂળ શારીરશક્તિ—એ ત્રણ કેળવણીના હેતુનાં ઉત્કૃષ્ટ ઇવનનાં મુખ્ય અંગ છે. માટે કેળવણીમાં નીતિશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને શારીરશક્તિના પ્રદેશનનો સમાવેશ થાય છે. અને એ ત્રણને અનુસરીને નીતિની કેળવણી, બુદ્ધિની કેળવણી અને શારીરની કેળવણી, એ ત્રણ કેળવણીનાં મુખ્ય અંગ છે. એટલું પછુ' શાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણીનો હેતુ પરસ્પર ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પણ એ ત્રણેની મદદથી-ત્રણેના યોગ્ય પ્રમાણમાં થયેલા પ્રદેશનથી-એક ઉત્કૃષ્ટ ઇવનને માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

હેતુ સંબંધી વિચાર કરવામાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેમાં દરેકનાં કાર્ય કરતાં કારણપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. હાંદગીની યોગ્યતા માટેનાં જ્ઞાન, ધન, માન આદિ જૂઠાં જૂઠાં સાધનો તે કાર્ય છે; અને તે જ્ઞાનાદિ મેળવવાની અને તેનો મુકયોગ

કરવાની શક્તિ અથવા માન મેળવવાની નીતિ એ કારણ છે. જે કે આપણે વ્યવહારમાં કાર્યોનેજ પ્રવૃત્ત થતાં દેખીએ છીએ, પણ તેટલા ઉપરથી કારણની અવગણના કરવાથી ખંડિત બેકને કહ્યું છે તેમ જરૂર અને મગજના કરતાં હાથ અને બીજી ઈન્દ્રિયોને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપીએ છીએ; અને પરોક્ષ મદદનું વિસ્મરણ કરી તેની અવગણના કરીએ છીએ. શક્તિ, હોય તો સાધનો મેળવી શકાય છે. સાધનોથી શક્તિ મળી શકતી નથી. પુસ્તકોથી પુસ્તકો વાંચવાની શક્તિ આવી શકતી નથી. પણ પુસ્તકો વાંચવાની શક્તિથી પુસ્તકો મેળવી શકાય છે. છતાં સાધનો નિરુપયોગી નથી પણ બેમુમાર સાધનો પૈકી બધાં મેળવવાની મહેનત કરવી તે કરતાં દરકોઈ સાધન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ મેળવવી એજ બહેતર છે.

બીજું એ પણ હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનું છે કે શિક્ષણક્રિયામાં જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી, જે કોઈ યોજના કરવી, અને જે કોઈ સાધનો વાપરવાં તે બધાં કેળવણીનો એ હેતુ અથવા તેનો કોષપણ અંશ પૂર્ણ કરવાને માટે જ હોવાં જોઈએ. અને એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ગૌણ હેતુ કરતાં મુખ્ય હેતુ વરદ જેમ વધારે લક્ષ આપાય તેમ વધારે સારું. કોઈ પણ કામમાં અનિયમિત ઉદ્દેશરહિત પ્રયત્નો કરવાને બદલે નિશ્ચિત એક ઉદ્દેશને માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એટલે કે નીચે મુજબ વિચાર કરવો જોઈએ—એથી વારત્તવિક રીતે શું પરિણામ આવશે ? આમ કરવાનો હેતુ શો છે ? એથી કયો ગૌણ હેતુ સધાશે ? એથી સાધન પ્રાપ્ત થશે કે શક્તિ ?

૫ શિક્ષણક્રિયાનું ગાંઠીય—કેળવણીની આખ્યા પૂરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કેળવણીમાં નવું ઉત્પન્ન કરવાનું—એકનો નાશ કરી તેમાંથી બીજું ઉત્પન્ન કરવાનું—નથી, પણ અમુક છે તેને સંવર્ધિત કરવાનું—પૂર્ણ કરવાનું—છે. એટલે એ શિષ્યના જેવી ઉત્પાદનાત્મક કક્ષા નથી, પણ વૈદક અને કૃષિના જેવી સંવર્ધનાત્મક કક્ષા છે. જેમ બધી સંવર્ધનાત્મક ક્રિયાઓમાં વસ્તુમાં અમુક સ્વાભાવિક રીતે પ્રદેશન પામવાની યોગ્યતા હોય છે, તે પ્રમાણે કેળવણીમાં પણ બાળકોને કુદરત પણ (શિક્ષકો કે બીજા કોઈની મદદ ન હોય તો પણ) કેટલીક અસરો કરીને અમુક મુદ્દે અમુક યોગ્યતા આપી શકે છે. અર્થાત્ કુદરત પણ અમુક અંશે શિક્ષકનું કામ કરે છે. માટે શિક્ષકોએ કુદરત પોતાનું કામ બરાબર રીતે કરે તેને માટે પ્રતિરોધો દૂર કરવા જોઈએ; અને જે કુદરતથી પણ ન બની શકત તેવાં પરિણામો ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ. તેણે પ્રકૃતિની અવગણના કરવાની નથી, તેમ તેને થયેલ પ્રવૃત્તિ કરવા દેવાનું પણ નથી, પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું અને તેને ઇષ્ટ માર્ગેજ પ્રવૃત્ત થવા દેવાનું છે. સહજ વિચાર કરતાં જણાશે કે આ કામ કેટલું બધું ગહન છે ! અને તેટલાજ માટે કેન્દ્રે ‘શિક્ષણનું કામ બરાબર રીતે કરવા સારું તો કોઈ દેવ જેવો માણસ જોઈએ’ એમ કહેવું છે. શિક્ષકથી પ્રકૃતિના કરતાં ઉચ્ચતર કેળવણી આપી શકાય તોજ તે ઉપયોગી છે. નહીં તો નિરુપયોગી નહીં પણ નુકસાનકારક છે. કેમકે અયોગ્ય શિક્ષક ઘણી વખત કુદરતના પ્રતિરોધો દૂર કરવાને બદલે વધારે છે +

+શિક્ષકો નુકસાનકારક થઈ શકે છે એ માનવું કોઈને વિષમ લાગે પણ અવલોકન કરનારને સહજ જણાશે કે નાનું બાળક કેટલું સ્વર્ગ હોય છે, અને નિશાળે જવા માંડ્યા પછી ઘણી વખત તેની એ જન્મદત્ત સ્વપ્નતાનો નાશ થાય છે. એ સ્વપ્નતા નુકસાનકારક છે, અને તેનો નાશ થવો જ જોઈએ એમ તો કોઈથી કહી શકાય જ નહીં.

એકદમ આમ દહેવાનો હેતુ એવો નથી કે કોઈ માણસ સારો શિક્ષક થઈ શકે નહીં. હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે શિક્ષકે ક્રિયાનું સ્વરૂપ અને હેતુ હમેશાં લક્ષમાં રાખીને કુદરતના મદદગાર થવા અને ઉત્તરોત્તર સારાં કામ કરવા આમિદ રાખવો જોઈએ. મહારા વૈદ્યશી યથેચ્છી હાનિ વિશે વારંવાર બોલવામાં આવે છે, પરંતુ નક્કર શિક્ષકોથી યથેચ્છી હાનિ તે કરતાં અનેક ઘણી વધારે છે. આ હકીકત શિક્ષણકલા અને વૈદકકલાની સરખામણી કરવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૬. શિક્ષણકલાની વૈદિક કલા સાથે સરખામણી:—શરીરના રોગોને દૂર કરવાને તથા શરીરને પુષ્ટિ આપવાને માટે ઔષધ વગેરે ઠારા ક્રિયા કરવાનું કામ વૈદક કલાનું છે. તેમજ મનના રોગો દૂર કરવાને તથા તેને પુષ્ટિ આપવાને માટે ક્રિયા કરવાનું કામ શિક્ષણ કલાનું છે. એ ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે શિક્ષકે એ માનસિક વૈદ્ય છે. આપણે જાણીએ છીએ શિક્ષણ અને વૈદક બંને સંવર્ધનાત્મક કલા છે, બંનેમાં પ્રથમ વસ્તુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, બંનેમાં પ્રકૃતિ તરફથી અમુક મદદ મળે છે, અને બંનેમાં કુદરતના દોષો સુધારીને તેનાથી કલ્યાણ ન ઉત્પન્ન થાય તેવાં પરિણામ લાવવાનું છે. પરંતુ એ બંને કલાઓમાં જે ભિન્નતા છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે (૧) પહેલો અર્ગ મુખ્ય ભેદ એ છે કે શરીરના સંબંધમાં લગભગ બધાં મનુષ્યો કાષ્ઠક સમાન છે, પરંતુ મનના સંબંધમાં તેવું નથી. અને તેજ કારણથી વૈદક કલામાં અમુક યોજના લગભગ બંધે લાગુ પડી શકે, પરંતુ શિક્ષણકલામાં તેમ ચર્ચા શક્ય નથી; અને એ વિદ્વાન દહે છે. તેમ આત્મસ્વરૂપ અને આત્મકર્તવ્યના વિચાર જેમ બદલાતા જાય છે તેમ શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પણ બદલાતા જાય છે. (૨) બીજો તફાવત એ છે કે વૈદકનો વિષય આધિભૌતિક અને શિક્ષણનો વિષય આધ્યાત્મિક હોવાથી શિક્ષણકલા એ વૈદક કલાના કરતાં ઘણું દુરંતર હોય છે અને તેટલા જ માટે વૈદકકલામાં અમુક માણસ જેટલી પ્રવીણતા મેળવી શકે તે કરતાં શિક્ષણ કલામાં ઘણી ઓછી મેળવી શકે. કારણ કે વૈદકકલામાં ભૌતિક સાધનો મદદ કરી શકે છે. પરંતુ શિક્ષણકલામાં નો નૈસર્ગિક શક્તિ જોઈએ. અને આપણે જાણીએ છીએ કે ભૌતિક સાધનોની પેઠે નૈસર્ગિક શક્તિ વારંવારમાં મળી શકતી નથી. (૩) ત્રીજો તફાવત એ છે કે વૈદકકલાની સફલતામાં વસ્તુની દૃષ્ટાંતનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. પણ શિક્ષણકલામાં શિષ્યોની ઇચ્છાનું મહત્ત્વ વધારે છે. ખરે જોતાં શિક્ષણકલામાં સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું કામ શિષ્યોની દૃષ્ટાંતને ઉત્તેજિત કરવાનું (૪) ચોથો તફાવત એ છે કે વૈદકકલાનું પરિણામ દૃશ્ય અને તાત્કાલિક હોય છે, પણ શિક્ષણકલાનું પરિણામ અદૃશ્ય અને દીર્ઘકાલે સમગ્ર સકાય તેવું હોય છે. અને તેથી જ સામાન્ય મનુષ્યો શિક્ષણકલા કરતાં વૈદકકલાને વધારે મહત્ત્વ આપવાની બૃથમાં પડે છે, એટલું જ નહીં પણ વખતે મુશ્કિલ મનુષ્યો પણ તેથી મુક્ત રહી શકતા નથી. *

૭. કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો:—હાંએ એટલું પાઠ રાખવાની જરૂર છે જે કેળવણી આપવાની રીતના જ્ઞાન કરતાં જે મૂળતરૂને આધારે કેળવણી આપવામાં આવે છે,

* સર્વને વિદિત છે કે આ હસાકામાં વૈદકને માટે હયા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાની જો-
લેજો છે, પરંતુ શિક્ષણને માટે દ્વંશ દવે બવરયા મવાની છે.

પદ્ધતિઓ નક્કી કરવામાં આવે છે, તે ભૂગતરવોનું જ્ઞાન વધારે મહત્વનું છે. ભૂગતરવો યોગ્ય અને સર્વદેશી હોય છે, અને પદ્ધતિઓ અનેક અને એકદેશી હોય છે. સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનથી પદ્ધતિ વાપરવામાં ઘણું સામર્થ્ય આવી શકે છે. કારણ કે તેથી પદ્ધતિનું કારણ સમજાય છે. અને અમુક પદ્ધતિના હોય વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય છે એટલું જ નહીં પણ વખતે નવી પદ્ધતિઓ પણ યોગ્ય શકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે એ સિદ્ધાંતો કયા કયા છે અને તે શી રીતે શોધાયા છે. પાછળ એક પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કુદરતની કામ કરવાની રીત ઉપરથી શિક્ષણના કામના સિદ્ધાંતો નિકળી શકે છે. પેરટેલોટસી નામે વિદ્વાને આપણને સમજાવ્યું છે કે “શિક્ષણનાં સિદ્ધાંતો ગમે ત્યાંથી શોધવાને બદલે જનસ્વભાવમાંથી શોધવા જોઈએ.

ત્યારે આપણે કુદરત કેવી રીતે કામ કરે છે તે તપાસીએ. વિદ્વાન ડાર્વિન કહે છે કે “કુદરત બધી શક્તિઓને કસરતથી કેળવે છે; અને ઉપયોગથી સંવર્ધિત કરે છે.” અને જે તે ખરું છે તો આપણે પણ તેજ પ્રમાણે કેળવણી આપવી એટલે જે આપણે બાળકોને સત્વવાદી કરવાં હોય તો તેમને સત્ય બોલાવી બોલાવીને કરવાં, અને ઉત્તરોત્તર વધારે નીતિ પળાવીને પૂર્ણ કરવાં. જે આપણે બાળકોને વિચારવંત કરવો હોય તો વિચાર કરાવી કરાવીને કરવો, અને ઉત્તરોત્તર સારા અને ખરા વિચાર કરાવીને પૂર્ણ કરવાં. જે આપણે બાળકોને અશક્ત કરવાં હોય તો કામ કરાવી કરાવીને તેમને શક્તિ આપવી. ખરે-ખર કેળવણીનો આ સિદ્ધાંત બીજા સર્વ સિદ્ધાંતોનો પિતા છે, એમ કહેવામાં દક્ષી અતિશયોક્તિ નથી.

પણ ગમે તેવી કસરત અને ગમે તેવી રીતના ઉપયોગથી કેળવણી આપી શકાશે ? કદી નહીં, અને તેટલા માટે ઉપરના નિયમના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે “જે અવયવ જ્યાં રીતે કામ કરે છે તે અવર્ણ્ય તેવી રીતે કેળવાય છે; અને જે પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં આવે તે પ્રમાણમાં સંવર્ધન પામે છે.” વિચારશક્તિ કેળવવાને ગમે તેવા વિચાર કરાવવા એટલુંજ બસ નથી. પણ તે એવી ઉત્કૃષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે કરાવવા કે વિચારમાં ઉત્કૃષ્ટતા અને પૂર્ણતા આવે. અવલોકનશક્તિ પ્રસ્ફુટિત કરવી હોય અથવા સામ્યમહણશક્તિ કેળવવી હોય તો યોગ્ય પદ્ધતિથી તે જ શક્તિ ખીણે તેવાં કામો સારામાં સારી રીતે કરાવી કરાવીને અને તે નિરંતર ચાલુ રાખીને જ થઈ શકે. બીજાના વિચાર જાણવાના સંબંધમાં પણ તેના વિચાર જાણે એટલુંજ બસ નથી, પરંતુ તે એવી રીતે જાણે ત્યારે સંતોષ માનવો કે જ્યાં બીજે પ્રસંગે પણ તે કામ સારી રીતે કરી શકે.

હવે આપણે શું બધી કેળવણી એકજ વખતે આપવી ? તેને માટે પેરટેલોટસીએ કહેલું છે કે “કુદરત યોગ્ય વખતની રાહ જોઈ શકે છે.” બધી શક્તિઓ એકી વખતે કેળવવા યોગ્ય હોતી નથી: અમુકશક્તિ અમુક કાળે પ્રસ્ફુટિત થાય એમ હોય છે. તેટલા માટે અમુક સમયે બાળકોમાં કંઈ કંઈ અને કેટલી કેટલી શક્તિઓ છે, તેનું અવલોકન કરવું. “અવલોકન કરો, અનુસરો અને દોરો” એ શિક્ષણનો પ્રાથમિક નિયમ શિક્ષકોએ

હમેશાં યાદ રાખવાની જરૂર છે. અવસોકન એટલા માટે કે તેથી પ્રરોદાનકારક જાણી શકાય. અનુસરણુ એટલા માટે કે તેથી બાળકોની શક્તિઓની પ્રરોદાનયોગ્યતા જાણી શકાય. અને એ તો સિદ્ધ છે કે બાળકોને નવે અને ખરે રસ્તે દોષો સિવાય અવસોકન અને અનુસરણુમાં સાક્ષ્ય નથી.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે કેળવણીમાં ક્રિયાનું મહત્ત્વ વધારે છે, અને તેમાં બાળકોને જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરાવીને તેમને અમુક ગુણ અને શક્તિ આપવાની છે. એ ક્રિયા બાળકોની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી થાય તોજ સફળ છે. અને તેટલા માટે દરેક કામમાં બાળકોનું પૂર્ણ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. અને તેમ થવા માટે “આત્મશિક્ષણ એજ ખરા શિક્ષણ છે” એ મુખ્ય સ્મરણુમાં રાખવું જોઈએ. શિક્ષકો પોતે જે પ્રવાસ કરે તે પરથી તેના શિક્ષણની કિંમત નહીં કરતાં તે બાળકો ઉપર જે અસર કરે તે ઉપરથી કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. શિક્ષકે બાળકની જનમદત્ત ચપગતા કાયમ રાખવી જોઈએ, અને તેનો ઉપયોગ કરીને તેમાં વધારો કરવો જોઈએ. નીતિની કેળવણીમાં પણ તેની ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી જ નીતિવાન બને તેમ ચૂંવું જોઈએ.

એ “આત્મશિક્ષણ ગોચર રીતે થવા સારું” “ઘણું, ઘણો નહીં.” એ નાના પિલનીનું મહાવાક્ય સમજીને સ્મરણુમાં રાખવા યોગ્ય છે. એક કામ પૂર્ણ રીતે કરવાથી બીજા ઘણાં કામ કરવાની શક્તિ આવે છે પણ ઘણાં કામ અપૂર્ણ રીતે કરવાથી એક પણ સારું થતું નથી. પ્રાપ્તિ થાય પણ પ્રરોદાન નહીં, ઉપસન્ધિ વધે પણ ઉપસન્ધતા નહીં.

છેવટે “જ્ઞાન કરતાં શક્તિનું, અને ગુણ કરતાં વૃત્તિનું મહત્ત્વ વધારે છે” એ સિદ્ધાંતનું સ્મરણુ આપીને વિષય સમાપ્ત કરતાં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આટલા સિદ્ધાંતો અને કદાચ તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડવાથી કેળવણીનું બધું કામ યોગ્ય રીતે થઈ શકે એ શંકાસ્પદ છે. કારણ કે જરૂર કરતાં ચેતનમાં વૈવિધ્ય અતિશય છે. અને કદાચ જુદાના સંબંધમાં કોઈકે ચલાવી શકાય, પરંતુ નીતિની પરમ ગહન કેળવણીમાં તો બહુ જ યોગ્ય બની શકે. બેશક સધળું શ્રમસાધ્ય હોવાથી યોગ્ય આગ્રહ રાખવામાં આવે તો ન બની શકે એમ નથી. જેમની ખરી દેશપ્રીતિ હોય તેઓ જરૂર આ આવશ્યક વિષયમાં પોતાનું ધ્યાન લગાડ્યા સિવાય રહેશે નહીં જ કેમકે કેળવણી સધળા મુદ્દાનાં મૂળ છે.

શિવાભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ.

હિન્દના દારિદ્ર્યનાં કારણ સંબંધી ચર્ચા.

(મિ. ચોર્બર્નના ભાષણનું અવલોકન.)

પ્રથમ કરતાં હવે હિન્દુસ્તાનના રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન રોકે છે એ યોગ્ય સન્તોષકારક નથી. હજી પણ હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે પાર્લમેન્ટમાં હાજર રહેનાર સભાસદોની સંખ્યા જૂજ જ હોય છે—તથાપિ મિ. રમેશચન્દ્ર દત્ત, મિ. દાદાભાઈ નવરોજીજી વગેરે આપણા દેશસેવકોના ભગીરથશ્રમને પરિણામે ઈંગ્લેન્ડની સભાઓમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નો ઉપર અગ્રેજ અધિકારીઓએ પોતાના અભિપ્રાયો વધારે છૂટથી દર્શાવવા માંડ્યા છે. એ અધિકારીઓ, આપણે આપણા પ્રશ્નો જે રીતે અને જે દૃષ્ટિબિન્દુએથી વિચારી શકીએ છીએ તે રીતે અને તે જ દૃષ્ટિબિન્દુથી, વિચારે એ અસંભવિત છે—તથાપિ અનેક રીતે અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી આ પ્રશ્નો ચર્ચાય એ સત્યને બહાર લાવવામાં યોગ્ય સાહાયકારક નથી.

હમણાં ઈંગ્લેન્ડની ફેબિયન સોસાયટી મારફત 'Problems of Indian Poverty' યાને 'હિન્દુસ્તાનના દારિદ્ર્ય સંબંધી પ્રશ્નો' એ નામનું પંચમળના માણ ફિર્નફેલ્ડ દમિશનર મિ. ચોર્બર્નના ભાષણનું એક મોપાનિયું પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં જણાવેલા વિચારો અવલોકવા જેવા છે.

મિ. ચોર્બર્ન પૂર્વપક્ષ રૂપે ખ્રિષ્ટીય રાજ્યપદ્ધતિ ઉપરના મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તના આક્ષેપોનો નીચે પ્રમાણે સાર આપે છે:—

અંગ્રેજો જણાવે છે કે અમે હિન્દુસ્તાન ઉપર હિન્દુસ્તાનના હિત અર્થે જ રાજ્ય કરીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તેઓ એકાંથી પોતાનો સ્વાર્થજ સાધે છે. આ વાતના પુરાવામાં તેઓ ચાર વાત મુકે છે:—

(૧) હિન્દુસ્તાનની આયાત કરતાં નિકાસ ત્રણ કરોડ પાઉન્ડ જેટલો વધારે છે—જે ખોટને તેઓ 'ખંડણી' (Tribute) યા 'અપવાહ' (Drain) નામ આપવું યોગ્ય ધારે છે. આટલો નિકાસ હિન્દુસ્તાનને વધારે દરવો પડે છે એનું કારણ એ કે વિલાયત કેટલોક પૈસો એવો મોકલવો પડે છે કે જેમાંથી એક પાઈ પણ પાછી આવવાની નહિ; અને પૈસો કાંઈ પૈસાના આકારમાં વહાણ ભરીને મોકલાય નહિ તેથી તે નિકાસી માધને આકારે મોકલવો પડે છે. આ પૈસો અનેક નિમિત્તે મોકલવામાં આવે છે—જેમકે, પેનશન—ખાનગી હુદીઓ—ઈન્ડિયા બોર્ડિસ વગેરેનું એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ—હિન્દુસ્તાન બહારની લશ્કરો અને લશ્કરી રેલવે વગેરે નિષ્પ્રયોજન અને નિષ્ફળ ખર્ચ માટે દેવું કરેલું તેનું વ્યાજ ઇલાદિ ઇલાદિ.

(૨). હિન્દુસ્તાન કેવળ ખેતી ઉપર ઊભે છે અને તેથી વારંવાર દુકાળનાં સંકટો બોગવે છે. માટે હિન્દુસ્તાનમાં હુજર ખીલવવાની જરૂર છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારની આર્થિકનીતિ એવી છે કે જેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનના સર્વ જમ્ના ઉદ્યોગો પણ નાશ પામી ગયા છે.

ઈંગ્લંડના સ્વાર્થ માટે હિન્દુસ્તાનના રેશમના ધન્યાને અંગ્રેજ લોકોએ પાયમાલ કરી નાંખ્યો, અને હાલ પણ ઈંગ્લંડથી આવતા સુતરાઉ કાપડ ઉપર જે નૂલ જગત મૂકી છે એ કાદી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે, કે જેથી સંચાવડે કાપડ વણવાનો ધંધો પણ હિન્દુસ્તાનમાં ફાવી શકે નહિ.

(૩). ઉપર (૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે જે કરોડો રૂપિયા હિન્દુસ્તાનમાંથી ઈંગ્લંડ ચલાવાય છે એ ક્યાંથી આવે છે? ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી. અને તેથી જમીન ઉપરનો કર ઘણો ભારે છે.

(૪). ૧૮૫૮ ના મહારાણીથીના ટંકરાતું વચન તોડીને દેશીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે બેદ ગણવામાં આવે છે. ભારે ભારે બધી તોડરીઓ અંગ્રેજો માટે જ છે.

આ આક્ષેપોની પરીક્ષામાં મિ. ચોર્મન, એક મુખ્ય વાત જણાવે છે કે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરે છે એ પરાપકાર કરે છે એમ જે અંગ્રેજો તરફથી કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે એ ખોટું છે, અને તેથી મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તનો મૂળ આક્ષેપ અંગ્રેજો સ્વાર્થ ખાતર રાજ્ય કરે છે એ ઘણું ભારે છે.

અંગ્રેજો સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ રાજ્ય કરે છે એ વાતનો જરા પણ ઇન્કાર ન કરતાં મિ. ચોર્મન—જનણે એક કોંગ્રેસનો વક્તવ્ય બોલતો નહોત્ય, એમ નિઃસંકોચ રીતે જણાવે છે કે—

“Looking back over our whole connection with India, it shows, I think, progression on our part from narrow to what I may call enlightened selfishness. For long years some of our best selves, under the name of the East India Company, ruled a large part of India on commercial principles, the chief aim being dividends. As the Company's dominion expanded, we realized that being a handful of foreign sojourners, we could not govern a continent except with the goodwill of its inhabitants. With a view to secure that goodwill, we gave India what was most likely to content her people—impartial justice internally between man and man; but externally we subordinated India's interest as a whole to our own. In furtherance of these principles, we strangled those of our dependency's industries which clashed with England's—India's silk, calico, and muslin trades, for instance—and we rigorously excluded outsiders from sharing in the profits of our Indian estate. After the Mutiny, when the nation collectively became directly responsible for the good government of India, we opened the country to all comers, and gave Indians as full a measure of justice as was compatible with the superior claims of our own people. With these objects in view, we completed the destruction of the handloom cotton-weaving manufactures of India, and insisted on the abolition of the duty on imported cotton goods, and not until the Indian Treasury was empty and the whole Press of India, English and Vernacular, united for once

in history, condemned with one voice the selfishness of our proceedings; did we in 1896, sanction the re-imposition for revenue purposes of very light cotton duties. 'It was the coercion of shame and fear, and not the pricks of conscience, which induced Parliament to accept what all India was demanding—shame at the *exposé* of our selfishness, fear that persistence in refusal would alienate from us not only Indians but Anglo-Indians as well.

Again, in the domain of foreign policy, India for many years was treated by both Conservatives and Liberals as a football to be kicked about in the great game of vote-catching. As India, not England, has always to pay the bill, consequences mattered little to either side, provided that the play was pushed to a win."

“આપણામાંના સારા સારા માણસો—હસ્ટ પ્રિન્સિપા કંપનીએ—હિન્દુસ્તાનમાં ટ્રેડલેક વખત વ્યાપારી દૃષ્ટિએ રાજ્ય કર્યું. જેમ જેમ એ રાજ્ય વધતું ગયું તેમ તેમ આપણને જણાયું કે મૂડીબર પરદેશીઓ એક વિશાળ ખંડ ઉપર લોકોના બાવ સંપાદન કર્યા વિના રાજ્ય કરી રાષ્ટ્ર એ અસંભવિત છે. આથી આપણે સાંના લોકોને તેઓમાં માંલો માંલો ન્યાય આપ્યો—પણ ન્યાય આપણે અને એમની વચ્ચે સ્વાર્થનો સવાલ ઉભો પડે તો સાં આપણે આપણા સ્વાર્થને મુખ્ય કર્યો છે. આ પદ્ધતિએ ચાલીને, આપણે હિન્દુસ્તાનના છોટ મલ-મલ અને રેશમી કાપડના ધન્ધાઓના વિનાશ કર્યો, અને બીજી પરદેશી પ્રજાને આપણા નફામાં ભાગ પણ પાડવા ન દીધો. ૧૮૫૮ ના બળવા પછી હિન્દુસ્તાન આખી અંગ્રેજ પ્રજાને તાબે આવ્યું ત્યારથી બીજી પ્રજાઓને એ લાલ લેવાની જૂટ આપી, અને આપણા સ્વાર્થનું પ્રધાનપણું સાચવતાં દેશીઓને માલોમાંલો જેમ્સો ન્યાય આપી શકાય તેટલો આપ્યો. આ હેતુથી, સુતરાઉ કાપડના વણાટનું પણ આપણે સત્યાનાશ વાળ્યું; અને હિન્દુસ્તાનમાં આવતા પરદેશી કાપડ ઉપરથી જકાત કાઢી નાંખવાનો આમ્રદ કર્યો—આખરે ત્યારે હિન્દુસ્તાનની તીજેરી ખાલી પડી અને અંગ્રેજ અને દેશી સર્વ વર્તમાનપત્રોએ આપણી આ સ્વાર્થ નીતિ સ્લામે પોકાર ઉઠાવ્યો ત્યારે આપણે એ જકાત મૂકવા દીધી*.....”

આટલું કહેવાની સાથે મિ. યોર્જન ઉમેરે છે કે અંગ્રેજોને સ્વાર્થનો ઇન્કાર કરવાની ટેવ છે, બાકી ખરું જોતાં તો હરેક પરદેશી રાજ્યકર્તા પ્રજા સ્વાર્થ ખાતર રાજ્ય કરે એ જ સ્વાભાવિક છે: ફ્રાન્સ, હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, રશિયા વગેરે પ્રજાઓ માથાગારકર, જાવા, કૉંગો, એન્ડ્રલ એશિયા વગેરે પોતાના તાબાના દેશ ઉપર આ કરતાં ‘વધારે સ્વાર્થ’ રીતે અને ગાનના યોગ પ્રકાશ પૂર્વક ‘(more selfishness and less light in her administration)’ રાજ્ય કરે છે એ યાદ રાખવાનું છે. મિ. યોર્જનનું આ કહેવું અમે સારી રીતે માનીએ છીએ, અને તેથી જ રશિયા વગેરે સર્વ પરદેશી રાજ્ય કરતાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય અમે વધારે પસન્દ કરીએ છીએ. પણ અંગ્રેજોમાં ન્યાય મુખી પરાધર્મી બાવના

* આ જકાત કાઢી નાંખવા માટે ઇંગ્લંડના વ્યાપારીઓ તરફથી આગ્રહાસ ત્યાં ત્યારે દિલચાસ થઈ રહી છે.

છે—ભક્ષે પરાર્થનો આચાર ન હોય, પણ ભાવના હોય તો પણ થાય છે—ત્યાં સુધી અમને બ્રિટિશ પ્રજાને હાથે ન્યાય મળવાની આશા છે. પણ જ્યાં મિ. થોર્ન્ટન જેવા પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજોને સ્પષ્ટ રીતે સ્વાર્થની ભાવના કબૂલ કરવામાં સંકોચ ખાતા નથી ત્યાં જ અમારી નિરાશાનો આરંભ થાય છે, પણ એકંદરે, અમને ખાતરી છે કે મિ. દાદાભાઈ અને દત્ત જેવાના નિરુત્તર આંકડા અને દલીલો અંગ્રેજોને કટલીક વાર આ પ્રમાણે જવાબ અપવાની ફરજ પાડે છે, પણ આગળ જતાં એ આંકડા અને દલીલોનો સ્વીકાર થઈ, એનો આવો નિર્લેશ ઉત્તર ન મળતાં અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિ આ દેશ તરફ વધારે ન્યાયી અને એના ઉત્કર્ષને વધારે અનુકૂળ થશે.

આ પ્રમાણે મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તના સામાન્ય આક્ષેપનો ઉત્તર હઈ, મિ. થોર્ન્ટન ઉપર જણાવેલા ચાર આક્ષેપોની ક્રમશઃ પરીક્ષા કરે છે.

(૧) હિન્દુસ્તાને દરેક વર્ષ પેનશન વગેરેના કરોડો રૂપીઆ ઇંગ્લંડ મોકલવા પડે છે એ સંબંધમાં મિ. થોર્ન્ટન જણાવે છે અંગ્રેજ રાજ્યના છત્ર નીચે હિન્દુસ્તાન ને શાન્તિ અને સુખ ભોગવે છે તેની કિંમત રૂપે આ રૂપીઆ ગણવાના છે; પરાપકાર અર્થે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય કરે છે એમ કહેવું અને માનવું એ જ ખૂલ જરૂર છે.

“A part only of these charges can fairly be called a drain. This drain, or ‘tribute’—which is called by its apologists the cost of ‘insurance’—must be accepted as part of the price paid by India for the *pax Britannica* secured to her by her dependence upon England. It is inevitable, unavoidable, and must of fear, be endured. Regarding the first group of items, it is unreasonable to expect that Englishmen, whether officials or merchants, will exile themselves in a bad climate for the best years of their lives except for their own good. If so, it is nonsense to assert, though the proposition has, I believe, been seriously advanced by responsible statesmen, that the rule India for her good alone. We did not conquer India from philanthropic but from selfish motives. We hold India now for her good certainly, but for our own as well.”

અંગ્રેજો “બુદ્ધિમતી સ્વાર્થદષ્ટિ” (‘Enlightened selfishness’) ના ઉદાહરણ તરીકે મિ. થોર્ન્ટન ‘ અધીશ્વ કમિશન ’ અને એનું બધું ખર્ચ હિન્દુસ્તાન ઉપર નાંખવાનો યત્ન, પરદેશી ખાંડ ઉપરની જકાત નાંખવા સાથે લૉર્ડ એલ્ફિન્ગ્લેના વખતમાં ઇંગ્લંડથી લેવામાં આવેલો વાંધો, તથા હિન્દુસ્તાનમાં સવિવારે મિત્રો બન્ધ રખાવવા માટે હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ રેલ્વે પાસે હિન્દી સરકાર ઉપર કરાવેલું લખાણ ગણાવે છે.

(૨) ખીજો પ્રશ્ન ઇંગ્લંડની આ દેશ તરફની વેપાર સંબંધી નીતિનો છે. આ સંબંધમાં મિ. થોર્ન્ટન મિ. દત્ત વગેરેના મતને સંપૂર્ણ રીતે મજા છે. અને ઇંગ્લંડથી આવતા સુતરાઉ કાપડ ઉપર દાવ છે તે કરતાં પણ વધારે જકાત લેવી જોઈએ એમ પોતાનો અભિપ્રાય બતાવે છે.

(૩) જમીનની મહેસૂલ બારે છે એ આલોપના જવાબમાં 'મિ. ચૌર્બર્નનું એમ કહેવું છે કે જમીનની મહેસૂલ હલકી કરવાથી 'યાવચ્ચન્દિવાકરૌ' કાયમ કરી નાંખવાથી રાજ્યને તેમ જ પ્રજાને ઉભયને નુકશાન છે. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે બંગાળમાં દાખલ કરેલી કાયમ જમાનતીને એ 'an English landlord—Governor-General's ignorance and folly'—એક અંગ્રેજ જમીનદાર ગવર્નર જનરલનું અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા' કહે છે, અને એથી હિન્દુસ્તાન-સરકારને વર્ષે દહાડે પચાસ લાખ પાઉંડનું ભારે નુકશાન થતું જણાવે છે. મિ. ચૌર્બર્નનું એવું માનવું છે કે આ દેશમાં જમીનની જ મહેસૂલ લેવામાં આવે છે એ પ્રજાની જમીન ઉપર રાજ્યનો કર નથી, પણ રાજ્યની જમીનનું પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતું બાંધું છે. આ છેવટનો મત કેવો ભૂલભરેલો છે એ સિદ્ધ કરવા માટે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અને જૂના વહીવટનો પૂરાવો 'બ્રાએલેન્ડ રેવેન્યુ એક્ટ ઓફ ૧૮૬૩' નો કાયદો પસાર થતો હતો તે વખતે પ્રજાના પક્ષકારો તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો 'કાયમ જમાનતી'ના કાયદા તેમ જ ગેરકાયદા છે: કાયદો એ કે રાજ્ય અને ગરીબ ખેડૂત પ્રજા વચ્ચે એક પ્રજાના ધનાઢ્ય જમીનદારનો વર્ગ ઉભો થાય છે, જે એના ધનથી જમીન મુદ્દારી દેશની સંપત્તિમાં વધારો કરે છે એટલું જ નહિ પણ જે વધારાના ધનમાંથી સાહિત્ય વગેરેને આશ્રય આપીને તેમ જ હુજૂર-ઉદ્યોગનાં કારખાનાં કાઢીને દેશની અનેક રીતે ઉત્તરિ કરે છે-તેમ જ રાજકીય પ્રજ્ઞાની જાગૃતમાં પણ, સરકાર તરફથી ગેરવાજબી પગલું ભરવામાં આવતું હોય તો તે મ્હામે યોગ્ય પોકાર કરી ટકર લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એક બય છે તે એ કે જમીનદાર વર્ગ ખેડુતોને કંગાળ સ્થિતિમાં રાખે, અને એમના ઉપર જુદામ કરે પરંતુ આનો ઉપાય બંગાળમાં 'ટેનન્સિ એક્ટ' થી લેવામાં આવ્યો છે: અર્થાત્, જમીનદાર ખેડુતો પાસેથી અમુક લદ કરનાં વધારે મહેસૂલ લઈ શકે નહિ, અને જ્યારે જ્યારે એ મહેસૂલ વધારે ત્યારે એ વધારવાનાં વાજબી કારણ છે એમ એલે કૉર્ટમાં સિદ્ધ કરી આવ્યું. જોછએ એમ એ કાયદાથી હ્યું છે. કાયમ જમાનતીનું એક નુકશાન છે તે એ કે જમીનનો નફો આપા દેશની તીન્નેરીમાં ન જતાં અમુક વર્ગના ખીસામાં પડે છે: ઇંગ્લંડમાં લૉર્ડ લોકે કાયમ જમાનતી બોગવે છે એ રહામે 'partic-

* 'કાયમ જમાનતી' થી સમસ્ત પ્રજાના નુકશાને જમીનદાર વર્ગ ન્યાહાલ થઈ ગયો છે એમ માનનારાઓને હાલમાં બંગાળના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર રાજા પ્યારીમોહન મુકરજીએ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની સભામાં જવાબ દીધો છે. એમનું એમ કહેવું છે જમીનદારોની મ્હોટી સંખ્યા ગરીબ છે, એમની જમીન ઉપર પુષ્કળ દેવું હોય છે, અને એમની સરેરાશ ઉપજ વર્ષે દહાડે ૭૦ રૂપીયાથી વધારે હોતી નથી. એમનાં દુ:ખો એ જ બળે: ૧. ૨) વસત કરવા જતાં એમને ૩. ૧-૮ અર્થ થઈ જાય છે. સરકાર એમ માને છે કે જમીનદારોના તાજાતો ખેડૂત વર્ગ એમના કરથી ચગદાઈ જઈ ગરીબ થઈ ગયો છે. જમીનદારો વર્ષે દહાડે ૧૬૫૫ કરોડ ખીસામાં નાંખે છે અને સરકારને તો માત્ર ૩ કરોડ ૯૮૫ લાખ જ ભરે છે. એ ઉપરથી સરકાર એમની અદેખાઈ કરે છે! પણ જમીનદારોના હક સરકાર વેચાણ લઈ લે તો ખરી હકીકત થી છે એ એમના સમજવામાં આવે.

રાજા પ્યારીમોહન કહે છે એમ જ ખરી હકીકત હોય તો આ કાયમ જમાનતીથી

nalization of Land'—દેશની જમીન ઉપર આખી પ્રજાનું સ્વામિત્વ સ્થાપવું એ મતના હિમાયતીઓનું આ જ કહેવું છે. પણ આખે બાળુઓમાંથી કયો બાળુ ખરી છે એ પ્રશ્નનો મુકદ્દો કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિથી જ નહિ પણ રાજકીય વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી કરવાનો છે, પણ હાલ હિન્દુસ્તાનના વર્તમાન પ્રશ્નોમાં આ પ્રશ્ન ગૌણ થઈ ગયો છે—કારણ કે મિ. દત્તે પણ હવે 'કાયમ જમાખન્દી' નો આગ્રહ છોડી દઈ, જમાખન્દી સહન થઈ શકે એવી દલકી હોવી જોઈએ અને કાંઈક સ્થિર હોવી જોઈએ—એકાએક, ગમે તે કાંઈપણ કારણો બતાવી એમાં વધારો કરવો ન જોઈએ એટલો જ આગ્રહ રાખ્યો છે. પરંતુ મિ. યૌર્નને તો બારે જમાખન્દી વધારે પસન્દ કરે છે!—એ આપણે આગળ જોઈશું.

(૪) રાજ્યમાં મોટી મોટી નોકરીઓ અંગ્રેજોને જ આપવામાં આવે છે એ ફરિયાદ વિશે લખતાં મિ. યૌર્નને દેશીઓ સહામેની સુપ્રસિદ્ધ દલીલોનું પુનરાવર્તન કરી જાય છે; દેશીઓ ન્યાયખાતાને લાયક છે, પણ જેમાં શારીરિક અથગ્રમણ પડે અને દરતાથી અને હિંમતથી કામ કરવાનું હોય એવી અમલદારીની જગ્યાને તેઓ લાયક નથી; હિન્દુસ્તાનની ફેગવણીની પદ્ધતિ ઉપરના શુભોને કલ્પત કરે, ખીલાવે એવી નથી; ઇંગ્લંડની 'public school system' પશ્ચિમ સ્કૂલની પદ્ધતિએ જેઓએ ફેગવણી લીધી છે એ જ અમલદારીને લાયક છે; દેશી અમલદારોનું પોતાના પ્રાન્તમાં માન પડતું નથી અને એનાથી ન્યાયી રહેવાનું નથી, પારકા પ્રાન્તમાં અને પરદેશી ગણે છે; ખેડત વર્ગ દેશી અમલદાર કરતાં 'સાદેજ લોક' ને વધારે પસન્દ કરે છે.

લાભ કોને થયો છે એ નક્કી કરવા જોઈએ છે. સરકાર માને છે કે કાયમ જમાખન્દીથી એમની ઉપજતે નુકશાન થયું છે, જમીનદાર દેવું થઈ ગયાની ફરિયાદ કરે છે—ત્યારે શું આનો બધો કામ માત્ર ખેડૂતને જ મળે છે? અંગાળાનો ખેડૂત વર્ગ સુખી છે એમ મિ. દત્તે પણ કહે છે. અને ખેડૂત પાસેથી જમીનદારને જે મળે છે એનો આશરે અડધો ભાગ જમીનદાર પાસેથી સરકાર કાયમ જમાખન્દીરૂપે લે છે એમ કહેવાય છે, ત્યારે જમીનદારને દેવું થઈ જવાનું શું કારણ એ જમાખન્દીની પદ્ધતિમાંથી સમજાતું નથી. માત્ર એક જ ખુલાસો નજરે આવે છે—અને તે એ કે જમીનદારો એમના સાંસારિક રિવાજોમાં અથવા નો ઉપજોગ બોગવવામાં બહુ ખર્ચાળ હોવા જોઈએ, અથવા તો—યા વિશેષમાં—કોર્ટની ન્યાયપદ્ધતિને લીધે એમને મુકદ્દમા લડવામાં બહુ ખર્ચ થઈ જતું હશે.

હાલમાં મિ. રૉગરસે 'ઇસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ' પત્રમાં કાયમ જમાખન્દી સહામે એક એ કારણ બતાવ્યું છે કે હજી હિન્દુસ્તાનના સર્વ બાજોમાં રેલવે વગેરે સાધનો પૂરેપૂરાં ફેલાયેલાં નથી અને તેથી ખેતીની ઉપજતી કિંમત હજી સ્થિર થઈ નથી—એટલે હાલ તુરંત "વાવચ્યન્ડિવાક્ટરી" જમાખન્દી સ્થાપવામાં અન્યાય રહેલો છે.

* આને માટે ગુજરાતી શબ્દ આપવો જરાજર નહિ ગણાય, કારણ અંગ્રેજોનું કહેવું છે કે એને મળતું આ દેશમાં કાંઈજ નથી—એટલે શબ્દ ક્યાંથી હોય?

આ દલીલોમાં કાંઈક કાંઈક સલાહ હશે, અને બધા અંગ્રેજોની બધી જગ્યાઓ એકદમ દેશીઓને આપી દો એમ કોઈનું કહેવું પણ નથી. પણ એટલું તો પૂછવું એમ વાળખી ધારીએ છીએ કે—દેશીઓને એ જગ્યાઓ ન આપવાથી દેશને થતું આર્થિક નુકશાન ન ગણવા એવું છે ? હિન્દુસ્તાનના લોકોએ એમના ઇતિહાસમાં સારી અમલદારીનાં દર્શાવેલા બતાવ્યાં જ નથી ? અમલદારીના ગુણો એમનામાં નથી એમ માને, પણ એ લાવવાનો માર્ગ શો ? અમલદારીનો અનુભવ કરાવ્યા વિના એ ગુણો એમનામાં કદી પણ આવશે ? થોડા ધણા હશે એ પણ અસ્ત નહિ થઈ જાય ? ફરી ઇતિહાસમાં કદી પણ એ પાછા આવશે શકશે ખરા ? કોઈ પણ પ્રજાને આવા ગુણોથી તદ્દન રહિત કરી વીર્યહીન કરી મૂકવી એ થોડું ખોટું છે ? દેશી અમલદારોમાં જ અન્યાયનો ઇન્કારો તમે ક્યાં જોયો ! સ્વદેશીઓમાં અન્યાયનો જ સંભવ છે એ કયા પ્રજામાં નથી ! એ અંગ્રેજ વચ્ચે ત્રીજો અંગ્રેજ ન્યાય કરશે એ કરતાં ત્રીજો એક હિન્દુ વધારે સારો ન્યાય કરે એ સંભવિત નથી ? પણ પરદેશી ન્યાયાધીશો અને અમલદારો લાવીને ઇચ્છાનું રાજ્ય ચલાવવાની સૂચના હજી મુખી દોષએ જ કરી નથી. ખેડૂત ઉપર એમનો ભાવ અને ખેડૂતોના એમના ઉપર ભાવ એ સંબંધ ખેડૂતોનો અને અંગ્રેજોનો જ હોય છે—દેશીઓનો હોતો નથી એ કહેવું પણ વિચિત્ર છે. ખેડૂતો દેશીઓ કરતાં અંગ્રેજ અમલદારોને વધારે પસંદ કરતા હોય તો એ અમારા દેશનું હત ભાગ્ય છે: એનું મૂળ કારણ અમુક ખેડૂતોનું અગ્નિ છે, તેઓ બિચારાને આજ પર્યન્ત દેશી રાજ્યની અધાધુન્ધીમાં બળને અને હુકમને માન આપવાની અને પારકાની તબેદારી ઉઠાવવાની ટેવ પડી છે, અને એને પરિણામે જ્યાં કડકાશ અને પ્રતાપ જુએ છે ત્યાં જ એમને સન્તોષ થાય છે, તથા આજ મુખી સ્વદેશીઓના નામ સાથે એમણે જુદા જુદા જોડા છે. કેટલાક ગોતાના દેશજન્યુઓના અદિતમાં સજી થઈ દેશી અમલદારો સામે અંગ્રેજ અમલદારો પાસે ખરી ખોટી ફરિયાદ કરવામાં જ આનંદ માને છે. એમાંના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોને વધારે પસંદ કરતા હોય તો તેનું એક કારણ એમને તો લાગે છે કે દેશીઓમાં અંગ્રેજ અમલદારોના કેટલાક ગુણોની ખોટ છે એ ખરું, પણ એ ગુણો અમલદારીના અનુભવથી આવી શકે એમ છે, તથા ખેડૂત વર્ગ દેશીઓ આમળ મન ખુલ્લું કરીને જેમ ખોટી શકે છે તેમ અંગ્રેજ આગળ ભાગ્યે ખોટી શકે છે. અંગ્રેજોનો ખેડૂતો ઉપર પ્રેમ હોય છે એમ જ કહેવામાં આવ્યું ને સંબંધમાં એટલું જ કહેવાનું કે ખેડૂતો અગ્નિ હોવાથી એમને બાળક તરીકે તેઓ ગણે છે—અને જ રેલ દર્શાવે છે એ એક બાલક તરફના સ્નેહ જેવો છે—જેને ભાગ્યે જ કિંમતી ગણી શકાય.

હિન્દુસ્તાનના સર્વ દારિદ્ર્યનું મૂળ મિ. ચાર્લ્સ પોર્ટે અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિને જ માને છે: દેશ પશ્ચિમની રાજ્યપદ્ધતિને લાપક નથી, અને તે છતાં એ રાજ્યપદ્ધતિ વગર વિચાર આ દેશમાં દાખલ કરી છે—જેથી જગતના રથ નીચે માણસો ચગદાય એમ ગરીબ ખૂટ વર્ગ નથી રાજ્યપદ્ધતિ નીચે ચગદાય છે. ખેડૂતવર્ગ પાસેથી હલકી જમાખન્દી લેવાથી ઉત્પાદિત તેઓ વધારે દેવાદાર થાય છે, અને તેથી પંજગ અને મુંબાઈ ઇલાકામાં જમીન વેચવા સ્થાને હાલમાં સરકારે જે પ્રતિબંધ દાખલ કર્યા છે એ પસંદ કરે છે. જમીન વેચવાની અને એ ઉપર કરજ કરવાની જૂટ એ ખેડૂતની દેવાદારીનું કારણ છે એમ એનું માનવું છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણા ઇલાકામાં એ વર્ગ ઉપર જ ‘બોમ્બે લેન્ડ રેવેન્યુ બિલ’ ન-

ખતે થઈ હતી—અને અમને લાગે છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાનો આ બૂલભરેલો* માર્ગ છે. આથી તો ખેડૂતોનું એમની જમીન ઉપરનું સ્વામિત્વ લઈ લઈ એમને મજૂરની

* કેટલાકે અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારોનો પણ આ મત છે. આપણા ઇલાકામાં બે વર્ષ ઉપર આવેલ કાયદો પસાર થયો તે વખતે આ વિષયના અતિઅનુભવી અંગ્રેજ અમલદાર મિ. રૉબર્ટ્સ સાહેબે ઇંગ્લેન્ડથી પત્રો લખ્યા હતા—જેમાં એ નવા કાયદા વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. પંચાયતમાં એવો કાયદો થયો છે. એ વિરુદ્ધ સર મેક્લર્થ યંગે વાંધો લીધો હતો. અને હાલમાં બુદ્ધેલખંડ માટે એવો કાયદો પસાર થયો છે. પણ આનરેબલ મિ. રૉબર્ટ્સે એ વિરુદ્ધ મત બતાવ્યો છે.

મેજર હિપ્સન નામે એક લેખકે “એશિયાટિક ક્વાર્ટર્લી” —પત્રમાં ખેડૂતોનું ઘરિય ફર કરવા માટે એક સૂચના કરી હતી કે ખેડૂતો પાસે વાણીઆનું દેવું અપાવતું જ નહિ ! આના ઉત્તરમાં “ઈસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ” —પત્રમાં મિ. રૉબર્ટ્સે નીચે મુજબ લખે છે:—

“The next suggestion, as to non-recovery of debts due by rayats to money-lenders, would mean the denial to a particular class of the community of the right to resort to our Courts of Law for the enforcement of their claims that is common to all British subjects. It must be remembered that the existence of village money-lenders is as necessary to an Indian rayat as that of a Banker is to an English farmer, and the former is equally entitled to the protection of the law in the exercise of his calling as the latter, and to kill out the money-lender would be to ruin the rayat, to the injury of the State revenues.”

હુંકામાં બાવાર્ય કે વાણીઆને દેવું વસૂલ કરવા માટે ન્યાય કોર્ટનો આશ્રય લેવાનો એક બ્રિટિશ પ્રથમ તરીકે પૂરું હક હોવો જોઈએ, અને ગામમાં વાણીઆની ખરેખરી જરૂર છે: વાણીઆનો નાશ કરવાથી ખેડૂતનો જ નાશ થશે એમ ખાતરીથી જાણવું.

આની જ દલીલ મિ. ફ્રોડેન્શાહ મહેતા વગેરે આનરેબલ મેમ્બરોએ આપણી ધારા સભામાં નવા મહેસૂલી કાયદા વખતે સરકાર આગળ રજુ કરી હતી. પણ એ કાયદા વિરુદ્ધ સઘળી હિલચાલ ખેડૂતોને નાણાં ધીરનાર વાણીઆઓએ કરી છે, અને ધારાસભાના આ સભાસદો વાણીઆના પક્ષકાર છે એમ સરકારી અમલદારો તરફથી સૂચવવામાં આવ્યું હતું. મિ. રૉબર્ટ્સે સ્લામે આવી સૂચના કરવી અશક્ય છે.

તથાપિ આ વિષયમાં અમારું એટલું કહેવું છે કે આવા ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર પક્ષ બંધાઈ જાય, અને એ પ્રશ્ન માત્ર દલીલોનો વિષય થઈ પડે—એમ થવું ન જોઈએ. વાણીઆની સાર્યકતાનો પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન પણ નિષ્પક્ષપાત હિમાયતી કબૂલ કરશે કે વાણીઆ જેમ એક પાસા ખેડૂતને અનેક રીતે કામ લાગે છે તેમ બીજી પાસા એનું લોહી ચૂસવામાં પણ કાંઈ જ ખામી રાખતો નથી. જો ખેડૂત એકવાર વાણીઆના પંજામાં આવે છે—પછી તે વાણીની પાછળ વરો કરવા માટે હો વા સરકારનું ભરણું ભરવા માટે હો—એ યંત્રી કદી

સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં આવે છે; સરકારે જે પગલું ભર્યું છે એ દયાથી પ્રેરાઇને ભર્યું છે એમાં તો સન્દેહ નથી, પણ વસ્તુતઃ એ દયા પરિણામે ફરતા જ નીપજશે એમ બપ રહે છે. ખરું જોતાં, સરકાર માને છે તેવી આપણી ખેડૂત પ્રજા ઉગાડી નથી; મહેનતુ પણ થોડી નથી. એમના કરજનો મોટા ભાગ તો સરકારનું ભરણું ભરવા માટે ઉપાડેસો હોય છે. એઓ અગ્નિ—અભણ હોય છે એ પણ એમની વાણીઆ ઉપરની પરવશતાનું કારણ છે. માટે એમના ઉદ્ધારનો ખરો ઉપાય કેળવણી—સામાન્ય કેળવણી અને ખેતી સંબંધી વિશેષ કેળવણી—મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં નરમાશ અને સમયાનુસારિતા, તથા જરૂર પડે હોયે થોડે વ્યાજે નાણાં મળી શકે એવી સગવડ એ જ છે. આ ઉપાયો મિ. યોર્જન પણ સ્વીકારે છે. ખેડૂતો માટે દિલસોજી ધરાવો, મિ. યોર્જન મીઠાનો કર ઘટાડવાની સૂચના કરે છે—અને મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્ત એ સૂચના નથી કરતા એમ કહી આશ્ચર્ય ખતાવે છે. પણ ખરું જોતાં મીઠાનો કર ઘટાડવાની સૂચના કોંગ્રેસ જેટલી જ જૂની—બદકે એવી પણ જૂની છે. જામીનની મહેસૂલ ઘટાડવાની સૂચના ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે એનું કારણ એટલું જ કે ખેડૂતના જીવનનો મુખ્ય આધાર જમીન ઉપર છે, અને મહેસૂલનો ખોળે એ એના જીવોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. વળી મિ. યોર્જન અંગ્રેજીમાં લેકાગ હિન્દુસ્તાનની Village Communities ‘ગ્રામ્ય મંડળી’ ના ચિનાશ માટે ખેદ દર્શાવે છે. ‘ગ્રામ્ય મંડળી’ ની ગ્રામના હિત માટેની એકતા ધણે અંશે લાભદાયક છે, અને એ હાલના જમાનામાં જેટલી શિથિલ પડી જાય છે તેટલું ગ્રામના સમસ્ત હિતને નુકસાન છે—પણ વ્યક્તિના સ્વામિત્વનો એટલો સુધી નિષેધ કરવો કે જમીન વેચવાનો અને એ ઉપર કરજ કરવાનો કોઇને અધિકાર જ ન રહે એ અવગચ્છીન સમયના વિચારને જમીનના મુદ્દારને અને ઉત્તરોત્તર અબ્યુદયને પાઘકારક છે. મિ. યોર્જન ખેડૂત વર્ગ માટે દયા એટલે સુધી દર્શાવી છે કે દેશી ન્યાયાધીશો અને વકીલો નાણાં ધીરનાર વર્ગના હોવાથી ખેડૂતોને અન્યાય કરવામાં સાધનજૂત થાય છે એમ કહેવામાં પણ આંચકા આધો નથી! આપ જ ઉદ્દગાર નવા બોમ્બે રેવેન્યુબિલ વખતે ધારાસભામાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ તરફથી કાઢવામાં આવ્યા હતા. મિ. દત્ત કે મિ. ગોખલે કે મિ. ફિરોઝશાહ મહેતા નાણાં ધીરનાર હોઈ, ખેડૂતોની જમીન વેચવાની સત્તા કાયમ રાખવા ઇચ્છે! અને મિ. રાનડે જેવા ‘ખેડૂત સંકટનિવારણના કાયદા’ ના ન્યાયાધીશ ખેડૂતને અન્યાય આપે!—એમ મિ. યોર્જન કોઇ પણ હિન્દવાસીને મનાવી શકશે ?

[વસન્ત-અંકિસ.]

પણ તરી શકતો નથી. ખેડૂતની આ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે કેળવણી. પણ એ માર્ગ સર્વવ્યાપક થાય ત્યાં સુધી એમની મદદ આવવાની સરકારની અને કેળવણી પ્રજાવર્ગની ફરજ છે.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ. ૨. અંક ૩. [માસિક] ચૈત્ર, સંવત ૧૯૫૯.

અષ્ટાવક અને બન્દી.

મહાભારતમાં કથા છે કે:—

*ઉદાસક નામે એક ઋષિ હતા એમને કહોડ નામે એક શિષ્ય હતો. શિષ્યને વિદ્યા ભણવાની ધણી ઇચ્છા હતી તેથી તે ગુરુની આગામાં નિરન્તર રહેતો અને સારો અભ્યાસ કરતો. શિષ્યની સેવા જોઈ ગુરુ પ્રસન્ન થયા—સારી પેટે વિદ્યા ભણાવી, અને પોતાની એક સુખતા નામે કન્યા હતી તે પણ એને પરણાવી. કાલે કરી સુખતાને ગર્ભ રહ્યો, ગર્ભ મહોરો થયો. કહોડ ઋષિને વિદ્યાનો શોખ હજી એવો ને એવો જ હતો: કેટલીકવાર આખી રાત અધ્યયનમાં જ ગાળતા. એક સમયે પિતાને આમ આખી રાત અભ્યાસ કરતા જોઈ, પેલો ગર્ભ અન્દરથી બોલી ઉઠ્યો: “ પિતા, તમે આખી રાત અધ્યયન કર્યાં કરો છો—એ કાંઈ દીક થતું નથી. ” આમ શિષ્યમંડળની વયમાં ગર્ભ કપકો દીધો એથી ઋષિ ધણા ગુસ્સે થયા, અને ગર્ભને શાપ દીધો: “ તું પેટમાં રહ્યો રહ્યો પણ આ પ્રભાણે બોલે છે, માટે તું આ કંઠેકાણેથી વાંકો થઈ જા. ” આ ગર્ભ તે પાછળના અષ્ટાવક ઋષિ; એતકેતુ ઉદાસક મુનિના પુત્ર એ એના મામા થાય. અષ્ટાવક આ પ્રભાણે ગર્ભમાં હતા, અને એમનાં આંતરે અંગ પિતા (કહોડ ઋષિ)ના શાપથી વાંકાં થએલાં હતાં, તેથી એમની માતાને કુક્ષિમાં બહુ ખીણ થતી હતી, એસડવેસડના પૈસા જોઈએ, અને કહોડ ઋષિને તો વિદ્યા શિવાય

* ઉપનિષદમાં આ ઋષિ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખીનું ધન જ નહતું—ત્યાં શું કરવું ? સુખતાએ પતિને એકાન્તમાં પ્રાર્થના કરી કહ્યું:—
 “મહર્ષે! મહારી આ સ્થિતિ છે. દસમેા મહિનો જાય છે. ઓસડવેસડ માટે પૈસા જોઈએ
 અને ધરમાં તો કોડી સરખી પણ નથી. હું આ પ્રસવની આપત્તિ શી રીતે તરી શકીશ ?”
 આ સાંભળી કહોડ ઝપિ ઉઠ્યા, અને વિત્ત-અર્થે જનકરાજને ત્યાં ગયા. જનકરાજને ત્યાં
 એક બન્દી-સૂત-પંડિતનું પ્રાબલ્ય ઘર્ષ પડ્યું હતું. જે વિદ્વાન એ બન્દી સાથે વાદવિવાદ
 કરી શકે એનો જ સંહાર થતો. બન્દી એવો વિવાદકુશળ અને બુદ્ધિશાળી હતો કે કોઈ
 પણ બ્રાહ્મણ એને જીતી શકતો નહિ. જે બ્રાહ્મણ એની સાથે વાદવિવાદમાં હારે એને એ
 પાણીમાં ડૂબાવરાવતો. એવા અનેક બ્રાહ્મણો એણે ડૂબાવરાવ્યા હતા, અને કહોડ ઝપિની
 પણ એ જ ગતિ ઘર્ષ. ઉદાલક-અણ્ણવકના વડવા-એમણે આ વાત સાંભળી અને સુખતાને
 કહી, પણ તે સાથે સુખતાને એટલી આશા કરી કે તારે આ વાત અણ્ણવકને કહેવી નહિ.
 અણ્ણવક વડવાના ધરમાં ઉછરે છે—ઉદાલકને પોતાના પિતા માને છે, અને શ્વેતકેતુને પોતાનો
 ભાઈ માને છે. એમની બાર વર્ષની ઉમ્મર ઘર્ષ છે—એવામાં એક વખતે અણ્ણવક વડવાના
 ખોળામાં એકો છે. એ જોઈ શ્વેતકેતુએ એનો હાથ તાણી ‘આ તારા બાપનો ખોળો નહોય !’
 એમ કહી ઉઠાડી મૂક્યો. એણે ઘેર જઈ માતાને કહ્યું: “મા, મહારા બાપ ક્યાં છે ?” મા-
 તાએ દુઃખિત સ્વરે સઘળી હકીકત જણાવી: એ ઉપરથી અણ્ણવકે પિતાનું વેર લેવા જનક-
 રાજને ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો. અને શ્વેતકેતુને કહ્યું: “મામા, આલો આપણે જનકરા-
 જનો યત્ન જોવા જઈએ. એ યત્નમાં બહુ બહુ જોવા જેવું છે એમ કહે છે. ત્યાં બ્રાહ્મ-
 ણોનો વિવાદ સાંભળીશું, અને સારી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ થશે, તે સારા સારા પદાર્થો પણ
 જમીશું. આપણામાં કેટલીક વિચક્ષણતા આવશે, તેમ જ મંગળમય અને સૌમ્ય બ્રહ્મધોય
 પણ કાને પડશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મામેા-ભાણેજ બંને જનકરાજને ત્યાં ગયા. દાર
 આગળ આવીને ઉભા—ત્યાં દારપાળે એમને અટકાવ્યા, અને વિવેકપુર:સર કહ્યું:—“મહારાજ,
 નમસ્કાર. અમે ઘણીની આશા પ્રમાણે, કરનારા છીએ. અહીંયાં બાળકને પેસવાની છૂટ નથી—
 પછી ભલે તે બ્રાહ્મણ હોય; અત્રે ફક્ત વિદ્વાન અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને પેસવા દેવામાં આવે
 છે.” આના ઉત્તરમાં અણ્ણવકે પોતાનો અભ્યાસ જણાવ્યો, અને માત્ર શરીરે કરી બાળહોય
 એને બાળ ન માનવો જોઈએ ઇત્યાદિ કહીને દારપાળને થોડો સમજાવ્યો. દારપાળ જોલ્યો:
 “અહીંયાં તો વિનીત અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પ્રવેશ મળે છે—ત્યાં હું તારા જેવા બાળકને
 શી રીતે પેસવા દઉં?—છતાં યત્ન કરીશ.” એમ કહી દારપાળે એકદમ, જનકરાજ યત્નજ-
 મિની બહાર હતા એમની સાથે અણ્ણવકને મેળવી દીધા. જનકની સ્તુતિ કરી અણ્ણવકે કહ્યું
 “રાજ, અમે સાંભળ્યું છે કે તમારે ત્યાં એક બન્દી છે, એ વૃદ્ધ વિદ્વાનોને પણ વાદમાં
 ચુપ કરી, તમારા માણસો પાસે તેઓને પાણીમાં ડૂબાવરાવે છે. મેં બ્રાહ્મણોને મુખે આ
 વાત સાંભળી, તે ઉપરથી અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા હું આપને ત્યાં આવ્યો છું. એ
 બન્દી ક્યાં છે ? મને બતાવો. એની સાથે વાદ કરી, સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોનો નાશ કરે એમ
 એનો નાશ કરું.” આના ઉત્તરમાં—આ કામ કેવું અશક્ય છે ઇત્યાદિ રાજએ કહ્યું. છેવટે,
 રાજએ પોતે અણ્ણવકની પરીક્ષા લેવા ખગોળવિદ્યાના અને બ્રહ્મવિદ્યાના કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.
 એ પ્રશ્નોના અણ્ણવકે સન્તોષકારક ઉત્તર આપ્યા. એથી રાજએ ખુશ થઈ બન્દી સાથે
 વાદવિવાદ કરવા દેવાની હા પાડી.

અણ્ણવક અને બન્દી રહ્યામ-રહ્યામા એા છે. બન્દીના, બ્રાહ્મણો ઉપરના ગુણમયી અને પિતા ઉપરના ગુણમયી ખાસ કરીને, અણ્ણવકને ક્રોધ ચડ્યો છે. અણ્ણવકે બન્દીને કહ્યું: " હું પૂછું એનો તમે ઉત્તર આપો, તમે પૂછો એનો હું ઉત્તર આપું. "

બન્દીએ કહ્યું:—

“ एक एवाग्निर्वह्निर्वा समिध्यते एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।
एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामाश्वरक्षक एव ॥ ”

ભાવાર્થ:—એક અગ્નિ અનેક પ્રકારે પ્રત્યક્ષ છે, એક સૂર્ય આ આખા જગતને પ્રકાશે છે, શત્રુને સંહારનાર ઇન્દ્ર એ એક વીર છે અને પિતૃલોકનો સ્વામી યમ પણ એક છે.—માટે એક સંખ્યા એ વિશ્વનું પરમતત્ત્વ છે.

બ્રાહ્મણો પૂર્વેથી જ એક તત્ત્વને માનતા આવ્યા હતા, જ્યાં પ્રતિપક્ષી જ આમ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે, ત્યાં એને ઉત્તર શો દેવો? આ મુંડવણથી અનેક બ્રાહ્મણો વાદમાં હારી ગયા હશે એમ લાગે છે. પણ અણ્ણવકને ખલ્લરિવાનો ધણો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ હતા, અને તેથી એમના સમજવામાં હતું કે આ એક તત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત ખોટી રીતે પણ મુકાઈ શકે છે. ચૈતન્યને ઉઘાડી દઈ જડ એકલાને રાખવું (Materialism) એ જેમ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે, તેમ જડના અસ્તિત્વ તરફ આંખ મીચી ચૈતન્ય એકલાને જ રાખવું (Subjective Idealism) અને Sensationalism) એ પણ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે. ખરો સિદ્ધાન્ત કેવલ સર્વાન્તર્યામી વિજ્ઞાનધન પરમાત્મવાદ (Absolute Idealism અને Pan-theism) નો છે. પણ તે એવો તો સૂક્ષ્મ છે કે ખીબા ખોટા સિદ્ધાન્તોની સાથે એ પાણીવાર ગોટાઈ જાય છે, અને તેથી એ સિદ્ધાન્તના ઉત્તમ પ્રતિપાદકો ઉપર પણ હુકી સમજણવાળા પ્રતિપક્ષીઓએ ‘ નાસ્તિક ’-‘ પ્રગ્લબ બૌદ્ધ ’ ઇત્યાદિ આક્ષેપો કર્યા છે ઉપરના શ્લોકનું રહસ્ય નીચે પ્રમાણે લેતાં જ સિદ્ધાન્ત નીકળે છે એ ખોટા સિદ્ધાન્ત છે: એ બૌદ્ધનો ‘ વિજ્ઞાનવાદ ’ અને ખોટી રીતે સમજાવેલો વેદાન્તવાદ છે, અને એ અને એને મળતા સિદ્ધાન્તો ‘ કેટલાક પાશ્વિમાત્વ તત્ત્વચિન્તકોએ બાંધ્યા છે એ પણ એ જ પ્રમાણે જૂલબરેલા છે:—

(૧) જેમ અગ્નિ અને સૂર્ય—એમને કોઈ અન્ય પ્રકાશનું નથી પણ એ પોને જ સ્વ-પ્રકાશે છે, તેમ અહમ્=હું પદાર્થ એવો છે કે એ અન્યથી અપ્રકાશ્ય અને અન્યનો પ્રકાશક છે. માટે સ્વપ્રકાશ ‘ અહમ્ ’=‘ હું ’ એ વિશ્વનું તત્ત્વ છે. જેમ ઇન્દ્ર દેવોનો રાજા છે, તેમ “ અહમ્=હું ” એ ઇન્દ્રિયોનો રાજા છે, અને એને જ શત્રુરૂપ—પ્રતિકૂલ યદ્દ પડે છે એનો એ સંહાર કરે છે. આ શરીરનું પાલન કરનાર ઇન્દ્રિયો છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયોને ‘ પિતૃ ’ઓનું રૂપક આપવામાં આવે છે. એ ‘ પિતૃઓ ’ ને-ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ‘ યમ ’—કર્તા અને બોક્તા ઇશ્વર—તે આ “ અહમ્=હું ” છે. માટે “ અહમ્=હું ” એ જ વિશ્વનું તત્ત્વ છે.

(૨) જેમ અગ્નિ અને સૂર્ય અન્ય-અપ્રકાશ્ય અને અન્યપ્રકાશક છે, તેમ બુદ્ધિ અ-

ન્ય સર્વ પદાર્થોની પ્રકાશક છે અને એને કોઈ પ્રકાશી શકતું નથી: સ્વયંપ્રકાશ છે. “અહ્” =હું” પણ બુદ્ધિનો પરિણામ છે. માટે બુદ્ધિ એ જ પરમતત્ત્વ છે.

“અહમ્=હું”ને, અને “બુદ્ધિ”ને પરમતત્ત્વરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર આ બંને સિદ્ધાન્તો વાસ્તવિક વેદાન્તના અદ્વૈતવાદથી જૂદા છે, અને ખરા અદ્વૈતવાદ ઉપર આવવા માટે દ્વૈતવાદમાંથી પસાર થવાની જરૂર છે. માટે અણવક ને “અદ્વૈત બ્રહ્મતું નિરૂપણ કરવા” આવ્યા છે તે અદ્વૈતને અપ્રતિકૂલ બદલે આવશ્યક એવું દ્વૈત નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે:-

“દ્વાચિન્દ્રાગ્ની ચસ્તો વૈ સન્ધાર્યો દ્વૌ દેવર્ષો નારદપર્વતૌ ચ ।
દ્વાચશ્વિનૌ દ્વે રથસ્યાપિ ચક્રે માર્યાપતૌ દ્વૌ વિહિતૌ વિધાત્રા ”

“ભાવાર્થ:—ઇન્દ્ર અને અગ્નિ બે સખા છે, બંને એકઠા કરે છે; તેમ જ નારદ અને પર્વત બે દેવર્ષી મિત્રા છે; અશ્વિનો બે છે; રથનાં ચક્ર બે છે; વિધાતાએ સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે કર્યાં છે. માટે દ્વૈત—દ્વિત્વ સખ્યા એ વિશ્વતું પરમ તત્ત્વ છે.”

“દ્વા સુપર્ણા સયુજા સન્ધાર્યા સમાનં ધૃક્ષં પરિપસ્વજાતે તયોરન્યઃ
વિષ્ણુલં સ્વાદ્યત્થનશ્ચન્નન્ધોઽભિચાકરીતિ ”

ભાવાર્થ:—એ દ્વૈતવાદી શ્રુતિ “અહમ્=હું”ની અને “બુદ્ધિ”ની પરમ તત્ત્વરૂપે અપર્યાપ્તતા માને છે. આપણાં સર્વનાં “હું”નું અધિદાન “હું” થકી પર છે તેમ જ ભોગ ભોગવતી બુદ્ધિનો સાક્ષી બુદ્ધિ થકી પર છે. આ દ્વૈત વાસ્તવિક અદ્વૈતને પ્રતિકૂલ નથી, પણ આવશ્યક છે. દ્વૈતમુખે અત્રે ‘અદ્વૈત બ્રહ્મ’નું જ નિરૂપણ છે.

“અહમ્=હું” એ વિશ્વતું પરમતત્ત્વ શી રીતે હોઈ શકે? “અહમ્=હું” એ “ત્વમ્=તું” યા “ઇદમ્—આ” નું સાપેક્ષ નથી? તમે ન હો, આ જગત ન હોય તો “હું” કેવો? માટે ‘આ-તમે’ અને ‘હું’ બંનેનો જે સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકાર થાય એ જ સિદ્ધાન્ત ખરો. તેમ જ બુદ્ધિને પરમ તત્ત્વ મનાવવાનો યત્ન થાય છે એ પણ વૃથા છે. બુદ્ધિ પરિમિત હોઈ, દૃશ્ય હોઈ, કોઈ પર પદાર્થનો જ આધારાય છે. માટે “અહમ્ =હું”નું અદ્વૈત અને બુદ્ધિનું અદ્વૈત-બંને ખોટાં અદ્વૈત છે. બંનેની ભૂલ સમજવા માટે, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષતા-દ્વૈત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

પોતે અદ્વૈત બ્રહ્મતું નિરૂપણ કરવા આવ્યા છે એમ પોતે અણવકે આરંભમાં જ કહ્યું છે. બન્દી કોટિ કરે છે:—

“ત્રિઃ સૂયતે કર્મણા વૈ પ્રજેયં ત્રયો યુક્તા વાજપેયં વહન્તિ ।
અપદ્મર્યવઃ ત્રિઃ સયનાનિ તન્વતે ત્રયો લોકસ્ત્રીણિ જ્યોર્ત્સાવિ ચાદુઃ ॥”

ભાવાર્થ:—કર્મ કરી આ પ્રજાની ત્રણ પ્રકારની ગતિ થાય છે; પુણ્યે કરી દેવ સ્થાવર

અને મનુષ્ય, પાપે કરી નરક સ્થાવર અને તિર્યગ (પક્ષી વગેરે). ત્રણ વેદ મળી વાજપેય યગ યજ્ઞાવે છે; અધ્વર્યુ ત્રણ સવન કરે છે; લોક ત્રણ છે—સ્વર્ગ, નરક અને પૃથ્વી; અને જ્યોતિઓ ત્રણ ત્રણ છે—સૂર્ય ચન્દ્ર અને આગ્રિ. માટે ત્રિત્વ—સંખ્યા એ વિશ્વતું પરમ તત્ત્વ છે.”

અષ્ટાવકે યુદ્ધિ અને ‘હું’ થી પર એવું પરમાત્મતત્ત્વ બતાવ્યું અને ખોટા વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કર્યું. એટલે બન્દીએ ઉપર પ્રમાણે કર્મવાદનું સૂચન કરી મીમાંસકોના સિદ્ધાન્તનું અવલંબન કર્યું. જ્ઞાનવાદનો અને કર્મવાદનો તેમ જ બ્રહ્મવાદનો અને નિરીશ્વરવાદનો અનાદિ કાળથી વિરોધ છે. મીમાંસકો કર્મચક્રી સ્વર્ગાદિ મળે છે એમ માને છે, અને હ્રિષ્ક-મોક્ષ એવા પદાર્થો સ્વીકારતા નથી. કર્માનુસાર આ લોક અને સ્વર્ગનરકલોક વચ્ચે હમેશાં આવ-વ-જાય થયાં કરે છે, કર્મનું ફલ કર્મ જ ઉપજાવે છે, ફલપ્રદાતા હ્રિષ્ક માનવાની જરૂર નથી એમ મીમાંસકોનો મત છે. સમસ્તજીવન વાજપેય આદિ યગ કરવામાં જ શુભરત્નું, આ લોક અને સ્વર્ગલોકનાં વિષયસ્તુત્ત કરતાં ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત્ય જ ન સમજતું, આ અખિલ વિશ્વને પરમાત્માના શુભરૂતેજ્ઞેરૂપ ન જ્ઞેતાં જડકર્મના એક લોહ્યનરૂપ જ્ઞેતું—એ માનસિક સ્થિતિ ખરી ધાર્મિકતાની, ઉચ્ચતાની, પ્રયિતાની નથી. જ્ઞેને બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ નથી એ “બ્રહ્મણ” નથી, પણ “કૃપણ” છે, અત્યંત શોચનીય છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. વસિષ્ઠ મુનિ બહુ સખ શબ્દ વાપરી કહે છે કે:—

“ચતુર્વેદોઽપિ યો વિપ્રઃ સૂક્ષ્મં બ્રહ્મ ન વિન્દતિ ।
વેદભારમરાક્ષાન્તઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ગર્દભઃ ॥”

ભાવાર્થ:—“જે બ્રાહ્મણ, ચાર વેદ ભણ્યા છતાં પણ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરતો નથી—એ વેદના ભારથી લાદેલો બ્રાહ્મણગર્દભ સમજવો.”

માટે જે તન્ત્રમાં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત્યર્થ જ્ઞાનાશ્રમને અવકાશ નથી એ તન્ત્ર—કર્મમીમાંસા-તન્ત્ર—ખોટું છે. આવા તાત્પર્યથી અષ્ટાવક ઉત્તર આપે છે કે—

“ચતુષ્ટયં બ્રાહ્મણાનાં નિકેતં ચત્વારો વર્ણા યજ્ઞમિમં વહન્તિ ।
દિશશ્ચત્સો વર્ણચતુષ્ટયં ચ ચતુષ્પદા ગૌરપિ શશ્વદુક્તા ॥”

ભાવાર્થ:—“બ્રાહ્મણોના આશ્રમ ચાર છે; ચાર વર્ણ આ યગ કરે છે; દિશાઓ ચાર છે; વર્ણ કહેતાં ચત્સર એ પણ ચાર છે; અને ગૌ—વાણી—પણ સદા ચતુષ્પદા કહેલી છે.”

શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ જણાવ્યો છે. અને એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને ઉદ્દેશીને જ વર્ણ—આશ્રમ આદિની વ્યવસ્થા રચી છે, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, સકલ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે અતિ આવશ્યક જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન એ જ્ઞાનથી યુદ્ધિને પરિપૂર્ણ બરવી. પરંતુ એ વ્યવસ્થામાં બ્રહ્મનો સક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સંસારમાં પડે છે—શ્રુતિ કહે છે તેમ, “વાદોઽસ્ય વિશ્વા મૂતાનિ” આ સર્વ ભૂત માત્ર એનો એક પાદ છે—અને તેથી ખરી સમજણવાળાને સંસારમાં બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. શ્રી પુત્ર ધન આદિ માટે મનુષ્ય અનેક સ્વાર્થત્યાગ કરે છે, અને એ રીતે એની સ્વશરીર

માત્રમાં પૂરાઈ રહેલી આત્મભાવના વિસ્તાર પામી, સર્વાત્મભાવ સાક્ષાત્કારની અનુકૂળતા ખતે છે. અર્થાત્, ગૃહગૃહ જેમ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાથમિક શાળા છે, તેમ કુટુંબ અને સમાજ એ એ સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ કેળવણીનું સ્થાન છે—જેમાં, બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં શ્રવણ—મનન કરેલાં સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી એની વ્યર્થતા અનુભવપુરઃસર સમજવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ માટે જ, આપણા શાસ્ત્રકારોએ ગૃહસ્થાશ્રમની વારંવાર પ્રસંસા કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં “અહંતા”નો સંકેત ટાળવા માટે ઉત્તમ યોગ્ય છે, પરંતુ એ આશ્રમની એક મુખ્ય ખામી એ છે કે એમાં “મમ”તા વૃદ્ધિ પામે છે, અને એને લીધે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં વિરોધી એવી અનેક રાજસ-તામસ પ્રવૃત્તિઓ અને કર્તવ્યહાનિઓ ઉપજે છે. આ દોષના પ્રતીકાર રૂપે વાનપ્રસ્થાશ્રમ યોજાયેલો છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં, વનમાં રહી વનદ્રુણ વગેરેથી—અર્થાત્ જોના ઉપભોગથી અન્યના ઉપભોગને અન્તરાય ન આવે એવા પ્રકારના ખાન-પાન-વસ્ત્રાદિ વડે-નિર્વાહ કરવાનો વિધિ છે, જેઓ પોતાના જીવનના નિર્વાહ અર્થે સમાજ ઉપર ભોજન રૂપ નથી, એમને નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળવાનો હક છે એટલું જ નહિ, પણ એમના જીવન-આદર્શમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ-પ્રકાશ પડે છે અને એ પ્રકાશ ત્યાંથી પ્રતિફલિત થઈ સર્વ સાં-સારિક જનમંડળને પ્રકાશિત કરે છે—એનું જીવન ઉચ્ચભાવનાનુસારી અને પરમ-પ્રયોજનવાળું બતાવે છે. આ આશ્રમમાં સ્ત્રીને પુરુષની સાથે નિષ્કામ થઈને રહેવાની છૂટ છે—એટલે સહધર્મચારથી આગળ વધી સહબ્રહ્મચારને માર્ગે ઉભય ચાલે છે—

“વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાઽપ્યસ્મિન્નહાયોં રસઃ
કાલેનાવરણાત્યપાત્પરિણતે યત્સ્નેહસારે સ્થિતમ્”

જેમાં હૃદયનો વિશ્રામ છે, ઘડપણ પણ જોના રસને હરી શકતું નથી, અને કાળ જતાં લ-જ્ઞાદિક આવરણ નીકળી નહીં જે રતેહના સારરૂપ બની રહે છે—એ લગ્નપ્રેમની ઉચ્ચ ભાવના ગૃહસ્થાશ્રમને અન્તે પ્રકર્ષ પૂર્યન્ત પહોંચી પરિપક્વ થઈ, સહબ્રહ્મચારમાં પરમસાધન રૂપ થાય છે. બ્રહ્માનન્દનો રસ એ જ સમજે કે જેણે આવી ઉચ્ચ ભાવના ગૃહસ્થાશ્રમમાં “હૃ” છે—અને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉચ્ચ અનુભવ પણ એણે જ ક્યો કહેવાય કે જેણે ગૃહ-સિદ્ધાન્ત ખરી, તેના અન્તે વાનપ્રસ્થાશ્રમના સહબ્રહ્મચારમાં પરિણમ્યા છે—તે શિવાયના ગૃહસ્થા-છે. યુદ્ધિ પરિમિત હોઈ, દર-શવ જીવન જેવું છે.
“હૃ”નું અર્થ અને યુદ્ધિનું
ઉપર અતાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષતા-દૈત .

(અપૂર્ણ)

પોતે અર્થેત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા આવ્યા છે એમ પોતે અજ્ઞાવકે આરંભમાં જ કે, ખન્દી કોટિ કરે છે:—

“ત્રિઃ સૂપતે કર્મણા વૈ પ્રજેયં ત્રયો યુક્તા વાજપેયં વહન્તિ ।
અશ્વર્યવઃ ત્રિઃ સઘનાનિ તન્વતે ત્રયો લોકસ્ત્રીણિ જ્યોતીર્ણિ ચાદુઃ ॥”

બાવાર્થ:—કર્મે કરી આ પ્રભાની ત્રણ પ્રકારની ગતિ થાય છે: પુણ્યે કરી દેવ ૨

દિગ્દર્શન.

તા. ૮ માર્ચના ગુજરાતીમાં, મિસિસુ અને બેસેટે કલકત્તામાં આપેલા એક ભાષણ-
માંથી નીચેનો ઉતારો ટાંક્યો છે:—

દિગ્દર્શનનો ઉ-

દ્વારકા મં.

✓ Read the history of the past, and one fact would come out before you plainly and clearly, not only in India, but in all the past great civilizations. When you study a great civilization whether it be that of Egypt, China, Persia, Greece, or Rome, you will find that in the palmiest days of that civilization religion was the guiding force of the State. When were the days when India was mightiest, when her thrones were most secure, when her people were most intelligent, when her manufactures and arts and industries and commerce flourished, when her sailors were known in far distant lands, and the products of her artizans covered the face of the world? It was in the days when religion was more cherished than wealth, in the days when the philosopher was thought of more than the prince, in the days when the Rajas would bow before the Rishis that instructed them, and when the basis of the royal authority lay in that loyalty which grew out of a belief in Divine Government. Slowly spirituality decayed, slowly the highest religion disappeared, slowly, in the beginning of the descent, spirituality ceased to sway the minds and hearts of men with its imperial sceptre. What was the next step? Spirituality having gone far down the descent, then began the descent of intelligence. Still followed the pathetic descent, the final step being the decay of material prosperity. Slowly, very slowly, India took the three steps of national decay; first the spiritual; secondly, the intellectual; and thirdly the material. The conclusion to which the thoughtful man would come was that this descent must be retracted step by step, and that first they must go to the root of things and revive the decayed spirituality. The first step towards the raising of India was to lay again deep and broad the basis of her ancient spirituality. The second step was the building up, by a wise and well thought-out education, the intelligence of the young, so that they might be highly educated in an education adapted to the needs of the country, and might restore its perished intellectual supremacy. When these two things were done, when spirituality was revived, when education of the right sort was spreading, when the new generation, brilliant in brain, came forth upon the theatre of Indian public life—then was the redemption of India and the place of the men, who would restore their lost power, their lost prosperity, their perished individuality, their arts and their industries. The restoration of that material prosperity was the third step and not the first, not only by the testimony of history but also by the arguments of reason."

ભાવાર્થ—“ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વાંચશે તો એમાં એક વાત તમને સ્પષ્ટ નહીં પડશે—અને તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના જ નહિ પણ સર્વ દેશના મુધારામાં. ઇજિપ્ટ, ચીન, ઈરાન, ગ્રીસ, રોમ—ગમે તે દેશનો મુધારો લેશો તો એમાં તમને જણાશે કે એ મુધારાના પૂર્ણ જાહેરજવાહીના દિવસોમાં ધર્મ એ રાજ્યને દોરનારી શક્તિ હતી. જે દિવસોમાં હિન્દુસ્થાન પ્રબળમાં પ્રબળ હતું, એનાં રાજ્યાસનો મુસ્લિમ હતાં, એના લોકો બુદ્ધિમાં પ્રથમ રથાને હતા, એની ખનાવટ એના હુન્નરો એની કારીગરીઓ એના ઉદ્યોગો અને એનો વેપાર સર્વોત્તમ આબાદીમાં હતાં, એના ખલાસીઆઓ દૂર દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતા અને હિન્દુસ્તાનની કારીગરીની ચીજો પૃથ્વીને છાઈ રહી હતી—એ દિવસો કયા? એ એ જ દિવસો કે જ્યારે દ્રવ્ય કરતાં ધર્મ વધારે વહાલો હતો, રાજ કરતાં યાની મોટો ગણાતો, રાજ્યો અધિઓને ગુરુ કરીને નમતા, અને જેમ ઇશ્વર સર્વ લોકોનો નિયંત્રા છે તેમ ઇશ્વરના અંશ-ભૂત-દેવાંશ—રાજ્યો પૃથ્વીલોકના નિયંત્રા છે એવી સમજણ ઉપર રાજ્યાધિકાર રથપા-એલો હતો. ધીમે ધીમે લોકમાંથી ધર્મવૃત્તિ ઘટલી ગઈ, ઉત્તમોત્તમ ધર્મ લાવના નષ્ટ થઈ, ધાર્મિક વિચારોનો અમલ લોકનાં મન અને હૃદય ઉપરથી ખસતો ગયો અને પછી-તુરત શું થયું? ધાર્મિકતાની અવનતિ થઈ, એટલે એની પાછળ બુદ્ધિ પણ ઉતરતી થઈ. આવી દયાજનક પડતી થતાં થતાં, છેવટે દ્રવ્યસંપત્તિ પણ ક્ષીણ થવા લાગી. ધીમે ધીમે, ઘણું જ ધીમે ધીમે, હિન્દે રાષ્ટ્રીય અવનતિનાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં: પહેલો ધર્મનો હ્રાસ થયો, પછી બુદ્ધિનો, અને પછી દ્રવ્યનો. આ ઉપરથી વિચારવનત પુરુષ જ સિદ્ધાન્ત બાંધે તે એ કે જે ક્રમે અવનતિ થઈ તેથી ઉલટું ક્રમે ઉન્નતિ થઈ શકે. અર્થાત્ આ અવનતિના છેક મૂળ મુધી પહોંચવું જોઈએ, અને પ્રથમ તો ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનું પહેલું પગલું, એની પ્રાચીન ધાર્મિકતાનો પાયો ઊંડો અને વિશાલ કરવો એ છે. બીજું પગલું એ કે—હાપણથી અને વિચારપૂર્વક કેળવણીનું સ્વરૂપ રચીને એનાં બાલકોની બુદ્ધિ ખીલવવી, જેથી પોતાના દેશની જરૂરિયાતોને અનુકૂલ ઉત્તમ શિક્ષણુ તેઓ લઈ શકે, અને એનો બુદ્ધિવૈભવ જ અભારે નષ્ટ થએલો છે એ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ જો વાનાં થયાં—એની ધાર્મિકતાનું પુનરુજ્જીવન થયું, અને પરી કેળવણી પ્રસરવા લાગી અને ઉજ્જવળ માનસિક શક્તિવાળો જમાનો હિન્દની દેશહિતાર્થી નિર્દોશી રંગભૂમિ ઉપર બહાર પડ્યો—એટલે હિન્દુસ્થાનનો ઉદ્ધાર થયો સમજો: જેઓ પોતાનો ગએલો અધિકાર ગએલી આબાદી નષ્ટ થએલી વિશિષ્ટતા અને હુન્નરો અને ઉદ્યોગો પાછાં લાવવા માગે છે તેઓનો સમય સારો જ આવશે. આર્થિક-દ્રવ્યસંબંધી—ઉદ્ધાર એ ત્રીજું પગલું છે, પહેલું નથી. આ વાતમાં ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે, એટલું જ નહિ પણ વિચાર કરતાં પણ એજ સિદ્ધ થાય છે.”

મિસિસ બેસન્ટના લાપણમાંથી ઉપર આપેલો ઉતારો જેટલો છટાદાર વક્તવ્યથી અંકિત છે, તેટલો જ ગંભીર સહયો ભરપૂર છે. હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર ધર્મ-બુદ્ધિ-દ્રવ્ય સર્વ વિષયમાં થવો જોઈએ છે; અને ત્રણે એવા પરસ્પર ગૂંથાએલા છે કે તેઓને એક બીજાથી છૂટાં પાડવાં અશક્ય છે: (૧) ધાર્મિક ઉદ્ધાર બુદ્ધિને કેળવ્યા શિવાય થશે નહિ, કારણ અગાન-બ્લેમ એ ધાર્મિક ઉન્નતિનાં પ્રતિબંધક છે; તેમ જ ધાર્મિક ઉદ્ધાર માટે મહાન સંસ્થાઓ

રચવી પડશે, બ્રૂખમરાથી પરધર્મમાં જતાં રહેતાં અનાથ સ્ત્રી-પુરુષો અને બાલકોનું સંરક્ષણ કરવું પડશે, ઇલાદિ ધર્મોદ્દેશનાં કાર્ય માટે પણ દ્રવ્યની પુષ્કળ જરૂર છે. (૨) યુદ્ધિ ધર્મથી જ પવિત્ર અને વિશુદ્ધ થઈ શકે છે, અને યુદ્ધિના વિકાસ માટે ઉચ્ચ કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓની જરૂર છે—જે દ્રવ્ય વિના અશક્ય છે. (૩) એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સદુપયોગ ધાર્મિકતાના પાયાની અપેક્ષા કરે છે, તથા યુદ્ધિ કેળવાયા વગર આ હરીફાઈના વખતમાં દ્રવ્ય સંપાદન કરવું અશક્ય છે. આ રીતે ધર્મ, યુદ્ધિ અને દ્રવ્ય ત્રણ પરસ્પર ગુંથાએલાં છે તથાપિ એટલું કહેવામાં બાધ નથી કે એ ત્રણમાં પણ ધર્મ એ, વિલક્ષણ રીતે ઉગ્રમાં ઉડી અને સર્વ વ્યાપક વસ્તુ હોઈ, બીજાં બેનું મૂલરથાન છે.

* * * * *

• પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન માર્કસ ડૉરજ, રૉમન, ઈથેલિક ધર્મના ઇતિહાસ સંબન્ધી હમણાં જ બહાર પડેલા “Rome and Reform” નામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થનું અવલોકન, લખતાં, નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસકારોને એક ચેતવણી આપે છે:—

“As every one who has given the slightest attention to the subject knows, the argument from results in national character and prosperity is extremely risky. There is in all Christendom so much wickedness, in all Churches there appear so many perplexing and disconcerting facts, that to cast the balance, is a supremely difficult task. No country has been more steadily Protestant or more intelligently religious than Scotland, yet no country is so unashamedly drunken.”

ભાવાર્થ—“આ વિષય ઉપર જોણે જરા પણ વિચાર કર્યો છે એ જાણે છે જ કે પ્રજાની નીતિ અને આબાદી ઉપર રચાએલી દલીલ બહુ જ જોખમ ભરેલી છે. આખી ક્રિસ્તીયન દુનિયામાં એટલી બધી કુદૃષ્ટતા ભરેલી છે, ક્રિસ્તીયન ધર્મના સર્વ સંપ્રદાયોના લોકમાં એટલી બધી મુંઝાવનારી અને ખેદ તથા નિરાશા ઉપજાવનારી હકીકતો જોવામાં આવે છે કે એમાં ધર્મની જવાબદારી કેટલી છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સ્કૉટલેન્ડ જેવું દૃઢતાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને વળગી રહ્યું છે અને સમજણ સાથે ધાર્મિક છે, તેવો બીજો દેશ નથી—જતાં એના જેવો નિર્લજ્જ મદ્યપાની દેશ પણ બીજો નથી.”

જાડ સાઈ છે કે ખોટું એ જોખમ એના કૃણથી જણાય—તેમ અમુક ધર્મ સારો છે કે ખોટો એની એક કસોટી પ્રજાની નીતિ અને આબાદી સંબન્ધે એ ધર્મની કેવી અસર થઈ છે એ છે. પરંતુ વિચારવન્ત પુરુષ, અમુક ધર્મને પ્રજાની નીતિ સાથે અને એની રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિ સાથે સહસા જોડી ન દેતાં, અન્ય કારણો પણ—રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને આકસ્મિક કારણો પણ—ધ્યાનમાં લે છે. હિન્દુસ્તાન વિષે બોલતાં, માર્કસ ડૉરજે ખતાવેલી ભૂલ બચા લોકો કરે છે.

હાલમાં “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” પત્રમાં “ Burma, Buddhism and the Hindus ” એ મથાળાના એક મુખ્ય આર્ટિકલમાં, લોકની નીતિ ઉપર અસર કરનારાં ખરાં કારણોનું દિગ્-દર્શન થએલું જોવામાં આવે છે. લખે છે કે—

“Attempts have been made to analyse away the Buddhist influence in Burma, it has been described as a thin veneer on a solid block of Animism, its monks have been denounced as fanatical sectaries living in idleness and in undeserved and undesirable social and religious prominence. If a similar scrutiny were applied to Christian Europe, we are not sure that it would be difficult to formulate similar conclusions in respect of Christianity. *The mass of people will always and everywhere be strangers to the highest morality of their creed. And the greater will be this distance, the loftier the ethical standard inculcated by a religion. But they are moved by the general trend of its influence, by its institutions, and by the personal character of its recognised exponents.*”

(ઇટાલિક ટાઇપ વાચકનું લક્ષ ખેંચવા અમે મૂક્યાં છે.)

ભાવાર્થ—“ બ્રહ્મદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મની અસર થઈ નથી એમ જતાવવાને ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે લોકનો મુખ્ય ધર્મ જડ પદાર્થોમાં પ્રાણુ-રોપણ કરી એમને અનેક દેવ તરીકે પૂજવાનો છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ તો માત્ર ઉપર-ઉપરનો જ છે. વળી એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે એના ધર્મગુરુઓ પંથના દુરાચારથી ભરેલા છે, આજસુ યદ્દિ પડ્યા રહે છે, અને તેઓ જે સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રાધાન્ય ભોગવે છે એને એ લાયક હોતા નથી, અને એ પ્રાધાન્ય એમની પાસેથી છીનવી લેવું હય છે. પરન્તુ ક્રિશ્ચન યુરોપને પણ આ રીતે તપાસવામાં આવે તો અમને શક રહે છે છે ક્રિશ્ચિએનિટિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ કહી શકાય; લોકનો મ્હોટો જથ્થો—સામાન્ય લોક—તો હમેશાં, દરેક દેશમાં, પોતાના ધર્મની સર્વોત્તમ નીતિથી અપરિચિત જ રહેશે; અને જન્મ અમુક ધર્મનું નીતિનું ધોરણ ચરિયાતું, તેમ એ ધોરણ અને લોકના આચરણ વચ્ચે છેદું વધારે. સાધારણ લોક ઉપર એમના ધર્મનું સામાન્ય વલણ-સ્વરૂપ, એ ધર્મની સંસ્થાઓ, અને એના આચાર્યોની પોતાની—નિતિકી—નીતિ, એ અસર કરે છે.”

ઉપરના ઉત્તારાના છેલ્લા શબ્દો ગંભીર સત્યથી ભરેલા છે. આપણા દેશમાં વર્તમાન સમયમાં લોકની નીતિ બહુ અભિમાન કરવા જેવી રહી નથી, એનું કારણ આપણું ‘વેદાન્ત’ કે આપણો ‘પ્રારબ્ધવાદ’ કે આપણી ‘મૂર્તિપૂજા’ નથી; પણ આપણી આન્તર અને બાહ્ય અવનતિની સાથે આપણા ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ જે હલકી ભૂમિકાએ ઉતરી પડ્યું છે એ, આપણી ધાર્મિક સંસ્થાઓ એનો આત્મા ઉડી જઈ જડ યદ્દિ પડી રહી છે એ, અને આપણા આચાર્યો અગાન, કુમાર્ગી અને સ્વાર્થપરાયણ થઈ ગયા છે—એ જ છે.

લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે બંગાળના 'ચેમ્પર ઑફ કૉમર્સ' નામના વ્યાપારી મંડળના ખાણા હિન્દુસ્તાનની મૂકી. વખતે લાપણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે—હિન્દુસ્તાનના લોટાએ ૮૨૫ કરોડ રૂપિયા ભોંયમાં દાટી મૂક્યા છે વા તિબેટીમાં ભરી મૂક્યા છે, અને દેશના ઉદ્યોગ ખીલવવામાં એનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને તે છતાં તેઓ ખૂબ મારે છે કે પરદેશીઓ અત્રે મૂકી લાવી ધન્યો કરે છે, અને દેશનો સધલો નફો પરદેશ ખેંચી જાય છે, અને અત્રેના વતનીઓને માટે તો માત્ર મજૂરી જ રાખે છે!

લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબના આ લાપણ ઉપર વર્તમાનપત્રો નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

(૧) લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે આ આંકડો ક્યાંથી મેળવ્યો એ પ્રશ્ન છે, પણ ધણું કરીને અત્રે વખતો વખત કેટલું સોનું રૂપું આવેલું અને એમાંથી કેટલાના સિક્કા પડેલા છંસાદિ ઉપરથી આ આંકડો ઉપજાવી દાટ્યો હશે એમ લાગે છે. એ આંકડાના ખરા-ખોટાપણાનો પ્રશ્ન જરા દબાવે-એ આંકડો ખરો જ છે એમ માની લઈએ; તથાપિ લૉર્ડ કર્ઝન આ રકમને મહોટી રકમ બતાવવા માગે છે એ વાત યથાર્થ જણાતી નથી. ૮૨૫ કરોડ રૂપિયાને હિન્દુસ્તાનની ૩૦ કરોડ વસ્તીની સંખ્યાથી ભાગતાં—માથુસ દીઠ ૨૫-૩૦ રૂપિયા આવેછે. ધારો કે વર્ષે દહાડે ૨૫-૩૦ રૂપિયા સંઘરાય તો એ રોજનો આનો સર્વાં આનો—અર્થાત્ એક માથુસનું પેતાનું પેટપૂર અન્ન—થયું. આટલો સંઘરો લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબને વધારે પડતો લાગે છે? હિન્દુસ્તાનનો માથુસ આટલો સંઘરો પણ ન કરે તો એનું જીવન કેમ ચાલે? ઘરનાં ગાયરમ્પીલામાં આટલી રકમ સહજ રોકાઈ જાય છે. બીજા દેશોમાં તો અમને લાગે છે કે વ્યાપારમાં રોકાએલી રકમ બાદ કરતાં આથી વધારે રકમ સંઘરા રૂપે આવતી હશે.

(૨) સરકારે લોકના રૂપાના સિક્કા પાડવા બન્ધુ કર્યા તેથી લોકને રૂપાની કિંમતમાં ૧૫૦-૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનું નુકશાન થયું ગણાય છે, એ વાત પણ સંઘરાની ગણતરી કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાની છે.

(૩) દેશીઓ એમની આ મૂકી ખેતીમાં, ચાહ વગેરેની વાવણીમાં, અને હુન્નર-કારખાનામાં રોકતા નથી એ માટે કર્ઝન સાહેબ એમનો દોષ કાઢે છે. પણ આ ત્રણે બાજુનો કમચાર વિચાર કરતાં જણાશે કે કર્ઝન સાહેબે કરેલો આરોપ તદ્દન ખોટો છે. મિ. કેપ્લનની ગણતરી પ્રમાણે ૨૩ કરોડ પાઉંડ એટલે લગભગ ૪૫૦ કરોડ રૂપિયા વાણીઆઓએ ખેડૂતને ધીર્યા છે. બીજું—સરકારે લોક માટે રૂપિયા પાડવા બન્ધુ કર્યા અને સરકારને ભરણું ભરવાનું તો એનું એ રહ્યું તેથી ખેડૂતને માથે બોલે વધારે થયો, અને તેથી પરિણામે ખેતીના ધન્ધાને ધક્કો લાગે તો એમાં આશ્ચર્ય શું? ચાહ વગેરેની વાવણીમાં ૧૮૯૭ થી આજ પર્યન્ત મૂકી ઉપર સેંકડે ૪૩ ટકા જેટલું નુકશાન થયું છે, એમ મિ. બ્યોર્ન સેટને ગણતરી કાઢી છે. હુન્નરનાં કારખાનાંઓમાં—શણનો ઉદ્યોગ બાદ કરતાં—૧૮૯૫ થી આજ સુધીમાં મૂકી ઉપર ૫૦ ટકા જેટલું ભારે નુકશાન ધર્ષ ચૂક્યું છે. વળી કાપડના વણાટ ઉપર સરકારે જે જકાત નાંખી છે એ પણ એ ઉદ્યોગને મન્દ પાડનાર એક કારણ છે,

સામાન્ય ખેતી, આહ વગેરેની વાવણી, અને હુન્નરનાં કારખાનાં એ ત્રણે સંબંધે જ્યાં ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે—ત્યાં એ ધન-ધાઓમાં વધારે મૂડી ન રોકવા માટે કર્ઝન સાહેબ દેશીઓનો વાંક કાઢે એ આશ્ચર્ય જરૂં છે.

(૪) ખરી વાત છે કે ‘ડિરેક્ટર-જનરલ ઑફ સ્ટેટિસ્ટિક્સ’ જણાવે છે તેમ અત્રે ૨૬૪૦ લાખની વસ્તીના દેશમાં માત્ર ત્રણ કરોડ પાઉંડ જ વ્યાપાર-ધન-ધામાં રોકાએલા છે. અને આયર્લેન્ડ જેવા એક સામાન્ય વર્ગના દેશમાં ૪૫ લાખની વસ્તી છતાં, ૪૮૮૪૫૦૦૦ પાઉંડ બેંકમાં જમે થયેલા છે. એટલે કે ત્યાં માથા દીઠ ૧૧ પાઉંડ અને અત્રે માથા દીઠ એક ગિલિંગ નવ પેન્સ જ થાય છે. આ ભેદ થોડો નથી. પણ એનું મુખ્ય કારણ લોકની દરિ-દ્રાવરથા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધન-ધાઓમાં જરૂર નુકશાન એ જ છે.

માટે દેશના ઉદ્યોગો વધારવાનો ખરો માર્ગ હુદ્દિશાળી વિદ્યાર્થીઓને જાપાનની માફક પરદેશ મોકલીને ઉંચા પ્રકારનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અપાવવું, અને આ દેશમાં સ્થળે સ્થળે પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઔદ્યોગિક શાળાઓ સ્થાપવી—એ શિવાય બીજું નથી. ઉદ્યોગોની કાંઈક પણ શક્યતા અને સરળતા કરી આપ્યા શિવાય એમાં આ દેશના વતનીઓ વધારે મૂડી રોકતા નથી એમ ફરિયાદ કરવી વૃથા છે.

લૉર્ડ કર્ઝનના બાપણ ઉપર વર્તમાનપત્રકારોએ કરેલી આ ટીકા મનનયોગ્ય છે. પરંતુ આ સાથે એટલું પણ કખૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી કે દેશની મોટી મૂડી અનેક અંગે માર્ગે ખર્ચાઈ જાય છે એ માર્ગ એટલા તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે અત્રે ગણાવવાની જરૂર નથી.

*

*

*

ઓ. મિ. ગોખલેએ
વડી ધારાસભામાં
ટાંકેલા આંકડાઓ.

ઓ. મિ. ગોખલેએ વડી ધારાસભામાં આપેલા બાપણ માટે
હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, દેશી-યુરોપિયન સર્વ તા-
રૂથી એકે અવાજે, એમને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ-

સ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે એમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે, પરંતુ પોરબ જકાત વગેરે ખાતાના આંકડા સક્ષમ રીતે તપાસતાં આ વાત ખોટી ઠરે છે એમ એ બતાવી આપે છે. આ ઉપરાંત મીઠાનો કર, લશ્કરી ખર્ચ, કેળવણી, (ઉચ્ચ અને પ્રા-થમિક) દેશી નોકરો વગેરે વિષયો ઉપર એમણે સારી ચર્ચા કરી હતી. મીઠાનો કર અને લશ્કરી ખર્ચ એ બે વિષયને લગતા આંકડા આ પત્રમાં અન્યત્ર આપવામાં આવ્યા છે. અત્રે ઉચ્ચ અને પ્રાથમિક કેળવણી અને ઉંચા પગારના દેશી નોકરોની સંખ્યા એ ત્રણ વિષય ઉપર ઓ. મિ. ગોખલેએ ટાંકેલા આંકડા નીચે ઉતારીએ છીએ:—

૧

ખાતું. અમલદાર. માસિક પગાર યા હોદ્દો. દેશી અમલદાર.

સમસ્ત હિંદુસ્તાન:—

સન્દે ખાતું.

{ ૧૩૨ ૩૧, ૩૦૦ થી ૨૨૦૦. ૨* [* ૩૧, ૩૦૦]
૪૫ ૩૧, ૧૫૦ થી ૩૦૦. ૧૦

હિંદુસ્તાનું સરકારી તાર ખાતું.	૫૨	રૂ. ૫૦૦ અને એથી ઉપર.	૧
હિંદુસ્તાન અને વિલાયત વચ્ચે તારનું ખાતું {	૧૩	"	૦
ટંકશાળા ખાતું.	૬	રૂ. ૫૦૦ થી ઉપર.	૦
પોસ્ટ ખાતું.	૧૦	"	૧૪ [રસિધિ સ. વિસમાં પાસ થ. પેલા તરીકે.]
ભૂસ્તર-સન્દે ખાતું.	૧૪	"	૨
વનસ્પતિ-સન્દે ખાતું.		"	૦
'ફારિન ડિપાર્ટમેન્ટ' (પરદેશ ખાતું.)	૧૨૨	"	૩
પરચુરણ.	૨૨	"	૦
'ફિનન્સિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ' (પરચ-હિસાબી ખાતું.)	૫૮	"	૧૪

મુંબાઈ ઇલાકા :—

જંગલ ખાતું.	૨૯	રૂ. ૫૦૦ અને એથી ઉપર	૧
મીઠા ખાતું,	૧૩	રૂ. ૪૦૦ અને તેથી ઉપર.	૦
'કસ્ટમ્સ' યા જકાત ખાતું.	૧૩	રૂ. ૩૦૦ અને તેથી ઉપર.	૩
દાક્તરી ખાતું.		લગભગ યુરોપિયનોનું.	

ખાતું. કુલ અમલદાર, માસિક ચગાર યા હોદ્દો. દેશી અમલદાર.

પોલીસ ખાતું.	૪૮	રૂ. ૨૦૦ અને એથી ઉપરના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને એસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પ્રોપ્રિયેટરિયા અજમાસી એસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ	૦
કેળવણી ખાતું.	૨૫	રૂ. ૫૦૦ અને તેથી ઉપર	૫
'પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ' (ઇન્જનેર ખાતું.)	૮૧	એકિઝક્યુટીવ એન્જિનિયર અને એસિસ્ટન્ટ એન્જિનિર.	૨૬

બંગાળા ઇલાકા.

જંગલ ખાતું.	૨૬	રૂ. ૨૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીમાં	૨૪ [* સૌથી હાલકેદરજો]
મીઠા ખાતું.	૪	રૂ. ૩૦૦ થી ૧૦૦૦	૦

જરૂરત ખાતું.	૪૧	રૂ. ૨૬૦ થી ૨૨૫૦	૦
અધીશુ ખાતું.	૮૭	રૂ. ૧૪૦ થી ૩૦૦૦	૧૨
સ્ટેમ્પ અને સ્ટેશનરી ખાતું.	૨	એક રૂ. ૧૧૦૦ નો	૦
જેલ ખાતું.	{ ૧૭	ખીજો રૂ. ૫૦૦ નો.	
		૧. ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ.	૧ *
		૧૨. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ,	[* ૩૦ સુ. ૩.૩૦૦
		૪. ડિપુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.	થી શરૂ. રૂ. ૫૦૦ સુધી વધવાનો.]

૨

દેશનું નામ.	વસ્તી	પ્રાથમિક નિશાળમાં આવતા	વસ્તીના પ્રમાણમાં તેનો ફલાવો	કેટલા પાઠક અર્થ યાપછે.	માથા દીક શિક્ષણને માટે થતું અર્થ.
-------------	-------	------------------------	------------------------------	------------------------	-----------------------------------

યુરોપ

શી. પે.

ઑસ્ટ્રિયા હંગરી	૪૧૦૪	૬૨	૧૫	૫૦૩૫	૨-૬
બેલજિયમ.	૬૦૭	૮	૧૪૫	૧૫	૪-૬
ડેનમાર્ક.	૨૦૨	૪	૧૪	—	—
ફ્રાન્સ.	૩૮૫	૫૫	૧૪૪	૮૦૮	૪-૧૧
પ્રશિયા.	૩૪૫	૬૩	૨૦	૮૦૨	૫-૪
ધર્મ્મ તથા વેસ.	૩૧૦૭	૫૦૭	૧૭૦૭	૧૨૦૧	૫-૦
સ્કોટલેન્ડ.	૪૦૩	૦૭	૧૭	૧૦૬	૭-૮
આયર્લેન્ડ.	૪૦૫	૦૮	૧૭૫	૧૦૨	૫-૫
ગ્રીસ.	૨૦૫	૧૬	૬૦૭	—	—
હાલાન્ડી.	૩૨	૨૦૪	૭૦૩	૨૦૫	૧-૭
નોર્વે.	૨	૦૩	૧૬૪	૪૦૫	૪-૬
પોર્ટુગલ.	૫	૦૨૪	૪૦૭	—	—
રશિયા.	૧૨૬૦૫	૩૦૮	૩	૪	૦-૮
સ્પેન.	૧૮૦૨	૧૦૪	૭૦૪	—	—
સ્વીડન.	૫૦૧	૦૭૪	૧૪૦૫	૧૦૧	૪-૨
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ.	૩૦૧	૦૬૫	૨૦૭	૧૦૩	૮-૫

એશિયા.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન.	૨૨૧૦૨	૩૧૬	૧૪	૭૬	૦-૮૩
જાપાન.	૪૨૦૭	૩૦૩	૭૦૮	૨	૦-૧૧

આફ્રિકા.

કેપકોલોની.	૧૫	૧૫	૮૬૫	૨૭	૩—૬
નાતાલ.	૫૪	૦૨	૪૫	૦૬	૨—૬
ઇજીપ્ટ.	૮૭	૨૧	૨૧૭		

અમેરિકા.

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ.	૭૫૩	૧૫૩	૨૦૦૮	૪૪૫	૧૬—૦
કેનેડા.	૫૨	૮૫	૧૮	૨	૭—૮

ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૪૦	૭૮	૧૮	૨૫	૧૧—૭
----------------	----	----	----	----	------

૩

દેશનું નામ.   કુલ ખર્ચ કેટલા લાખ.   માથાદીઠ ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર કરવામાં આવતું ખર્ચ.

પેન્સ.

ઓસ્ટ્રીયા.	૫૬	૬
બેલજીયમ.	૧૬	૬
ડેનમાર્ક.	૦૬	૮
ફ્રાન્સ.	૮૨	૬
જર્મની.	૧૬	૭
ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડ.	૧૭	૧૧
ગ્રીસ.	૮૨	૨
હાલાન્ડ.	૪૬	૩૬
નોર્વે.	૧૪	૪
રશિયા.	૮૫	૨
સ્પેન.	૧	૧૬
સ્વીડન.	૧૪	૬૬
સ્વીટઝર્લેન્ડ.	૧૪	૧૧
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ.	૩૫	૧૧
કેનેડા.	૨૧	૧૦
ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૧૩	૮
હિન્ડુસ્તાન.	૨૮	૪

પ્રાચીન માનવ.

પ્રોફેસર ટાઇલર બધી માનવજાતિને ત્રણ ભાગમાં વહેંચે છે, જેમકે જંગલી (Savage) અસભ્ય (Barbaric) અને સુધરેલી (civilised). * માણસની પહેલી અવસ્થા જંગલી છે. જંગલી માણસ ખેતી કરવી જાણતા નથી, જનાવર પાળવા સીખતા નથી. તે જંગલે જંગલે ફરતા ફરે છે, જંગલી પશુઓ મારીને અથવા જંગલી ફળમૂળ એકઠાં કરીને ખાય છે, ઝાડીમાં અથવા ઝાડની નીચે સૂએ છે. જંગલી માણસનું એવું કંઈ મુકરર રહેવાનું સ્થાન નથી, જને એ પોતાનું 'ઘર' કહી શકે. દંડા દેશમાં એ અવસ્થાના માણસ કોઈએક સ્થાનમાં વધારે દહાડા રહી શકતા નથી, કારણ કે ત્યાં તેઓ આખું વર્ષ ખાવાની વસ્તુ મેળવી શકતા નથી. 'ઇકવેટર' એટલે કાન્તિવલયમાંના જંગલમાં ખચીત ખાવાની વસ્તુ ઘણી હોય છે; કેટલાક કુટુંબો એક જગાએ થોડા વખત સુધી રહે તો વિનાકષ્ટે રહી શકે છે. જંગલી અવસ્થામાં માણસનો ધણો ખરો ગુજરાનનો ભાગ શિકાર ઉપર જાય છે, થોડોક શિકાર કરી શક્યાથી તે ખાઈ શકે છે, નહિ તો જૂએ તરવું પડે છે.

પરંતુ શિકાર બધી વખતે મળતો નથી, માણસને જીવનધારણને માટે બીજે કંઈ ઉપાય શોધવાની જરૂર પડે છે. સુધારાના પહેલા પગથિયારૂપે પાળવા લાયક જનાવરોનો સંગ્રહ હોવો જોઈએ. બકરાં અથવા ગાય પાળી શક્યાથી ગુજરાન ઘણી કરીને સહેલું થાય છે, અને ખાવાની ચિંતા કરવી પડતી નથી. પરંતુ કોઈ રીતનાં જનાવરો રાખવાં હોય તો તેને ખાવાનો બંદોબસ્ત કરવો પડે છે. બકરી બકરાં અથવા ગાયને ચરવા માટે મેદાન જોઈએ, ઘાસ જોઈએ ઇત્યાદિ. તેથી જનાવરો પાળ્યાથી માનવ ત્યાં ત્યાં ફરી શકતું નથી, એક જગાપર અને સ્થિર થઈને બેસતું પડે છે. વળી મેદાનની પાસે એવું મુકરર રહેવાનું થયાથી માણસ ધીરે ધીરે ખેતીવાડી શીખે છે, એમાં તવાઈ શી? જંગલી શિકારી માણસ જનાવરને પાળ્યાથી અથવા જમીન ખેડવાનો આરંભ કર્યાથી સુધરેલો થઈ જાય છે તેમ નથી; તેઓ હજી પણ ઘણા અસભ્ય છે; પરંતુ આ વિષય શક નથી કે તેઓ માનવજીવનની બીજી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છે. તેઓ ઉત્તરિના માર્ગ ઉપર જાય છે. માણસને ખેતી કર્યાથી પોતાના ખોરાકને માટે ઘણી ચિંતા કરવાની જરૂર પડતી નથી. તે એક પાકમાં ઉત્પન્ન થયેલું અનાજ બીજી ફસલ સુધી એકઠું કરી રાખી શકે છે તેથી તે જલદીથી ૨ હેક્ટર છોડતા નથી. ધીરે ધીરે એ ચાર હુપડીઓની જગાએ ગામ થઈ જાય છે. અને તે ગામના રહેવાસીઓની દહાડે દહાડે નીતિની અને સમાજની ઉત્તરિ થાય છે. આવી રીતે સમાજના શાસનના અને રાજ્યતંત્રના ફળગા નીકળે છે. તે વેળાએ આપણા માનવજીવનની ત્રીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે: માણસ જાતિને સુધરેલી દશાએ પહોંચેલી જેવામાં આવે છે. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કર્યાથી આજે વીસમી શતાબ્દીમાં આપણે ત્રણ જાતના માણસો જોઈ શકીશું. અમેરિકા અથવા આસ્ટ્રેલિયામાં જવાની જરૂર નથી. સિંહલદ્વીપમાં જ જંગલી માણસ છે, તેઓને 'બેડા' કહે છે. છાટનાગપુરના 'સોંતાલ' લોક—અસભ્ય—વગર સુધરેલા છે અને આપણે સુધરેલા છીએ.

આજ સુધી પ્રાગૈતિહાસિક (Prehistoric) સમયના માનવજીવનના સંબંધમાં જે શોધો થઈ છે, તેના વિશે કંઈક લખવામાં આવે છે. આ કહેવું વધારે પડતું છે કે, આદિમ માણસના સંબંધમાં આપણે હજી સુધી કંઈ જાણતા નથી, કદી પણ કંઈ જાણવા પામીશું નહિ એમ ભય રહે છે. હાવિનના જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ આદિમ માનવનાં કાર્યાનિક ચિત્રો દોર્યાં છે. સાધારણદેહતત્ત્વવિદ્યાપરથી જે પ્રમાણ મળે છે, તેપરથી એ ચિત્ર ઘણું કરી ખરા જેવું જણાય છે. કલકે બનાવેલા 'આદિમમાનવનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાં આવું એક ચિત્ર હાવેલું છે.

આપણે પહેલાંના માણસના વિષયમાં કંઈ જાણી શકતા નથી ખરા, પરંતુ પ્રાચીન માણસના સંબંધમાં હાલમાં ઘણું જ્ઞાન મળ્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં (ખ્રી. પૂર્વ) એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને પ્રકટ કર્યું છે કે પિકાડિયાના આવે વીલ નગરની સીમામાં સોમનદીના કિનારાપર કેટલાક પથરો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી માણસના બનાવેલાં સુંદર કારીગરીનાં કામ જોવામાં આવે છે. સોમનદી જે પહાડની તલાટીની અંદરથી વહે ત્યાંના કેટલાક ખાડામાંથી આ પથરો મળે છે. તે મુકમલ પથરના કડકા છે, પરંતુ દરેક એવી રીતે માગેલા છે કે તેણે એક જાતની આકૃતિ ધારણ કરી છે, હથિયાર તરીકે કામમાં આવે એવા છે. આ શિલાખંડની આસપાસ માટી તથા રેતીમાં ડાઘલા મોટા શરીરના હાથી, ગેંડા અને બીજા ઇતિહાસપટ પરથી હુમ ચએલાં જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે. એ જોઇને એ વિદ્વાન અનુમાન કરે છે : કે આ બધાં શિલાહથિયારો મોટા શરીરના હાથીના બાજમાં માણસોએ તૈયાર કર્યાં હોવા જોઇએ. એ વિષય લખતે ઘણો તર્કતથા વાદાનુવાદ થયો; કારણ કે વિદ્વાનમંજી સ્વભાવતઃ નવી શોધના વિષયમાં અવિશ્વાસી થાય છે. લગભગ વીશ વર્ષ પછી શોધક તથા જૂતત્ત્વવિદોએ સોમનદીના કિનારા ઉપર ફરી પરીક્ષા કરીને પૂર્વેનો સિદ્ધાન્ત કબૂલ કર્યો.

પૂર્વેની શોધનો ખરો અર્થ સમજવા માટે કેટલાંક તત્ત્વ જાણવાની જરૂર છે. પહેલાં, પૂર્વે ઘણા કાલ પહેલાં, પૃથ્વીમાં આવા નાના પ્રકારનાં જનાવરો હતાં. જેઓ હમણાં નજરે પડતાં નથી. જૂતત્ત્વવેત્તાઓએ ઘણી શોધાથી ઘણુંક નક્કી કર્યું છે કે કેટલા કાલની પહેલાં કિયું જનાવર પૃથ્વીના કિયા ભાગમાં મળતું હતું. એ માટે કાઈ જગ્યાએ કિયા જનાવરોનાં હાડકાંનાં માળો મળ્યાથી આપણે કેટલા કાળની પહેલાંનાં જૂતર (પૃથ્વીની પડ) જોઈએ છીએ તે સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ. આવું ધારો કે આ નક્કી થયું છે કે મોટા શરીરનો હાથી તુવારયુગનું મોટા લોમવાળું જનાવર છે. તે વેળાએ પૃથ્વીનો વધારે ભાગ તુવાર (ખરફ)થી ઢંકાયેલો હતો, આકાશ પાણીની વરાળથી પૂર્ણ હતું, મધ્ય યુરોપમાં ચરિજીવનીહારખુંજ (Glacier—દરિયામાં તરતો ચાલતા ખરફનો દગલો) રહેલો હતો. પૃથ્વીના જીવનમાં આ તુવારયુગ લગભગ ૮૦૦૦૦ વર્ષ ચયાં પૂરો થયો છે, ૨૪૦૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એનો આરંભ થયો હતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ધીરે ધીરે જ્યારે ટાક ઓછી થતી ગઈ, હિમગણિ ઉત્તર તરફ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે શીતપ્રિય જનાવરો પણ ઉત્તર તરફ ચાલ્યાં ગયાં. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે (reindeer) રેન હરણ ક્રાન્સમાં ફરતાં હતાં. હમણાં તે હરણ મીનસોટા તથા સાયબેરિયાથી દક્ષિણમાં મળતાં નથી. તે આ કેટલા દિવસની વાત છે તે જો

પૂછો તો તેનો ખરાબર જવાબ કોઈ વૈજ્ઞાનિક આપી શકશે નહિ તો પણ તેના પછી લાખથી વધારે વર્ષ આપ્યાં ગયાં છે, તેમાં સંદેહ નથી.

ખીલ જે જાણવી જોઈએ, તે એ કે નદીની ઊંડાઈ ગભીરતર થઈ જાય છે. પહેલો નદીકિનારો ધીરે ધીરે પાણી ગતિવગરતું થવાથી સાંકડો પડી જાય છે. સ્થગ તરી ઉઠે છે, પાણી ઉઠ્ઠી જાય છે. કોઈ વખત હતો, બ્યારે યુરોપમાં ઉત્તર સાગર તથા ઇન્ડીયન ઓસિયનની જગાએ એક મોટી નદી વહેતી હતી અને તેની શાખા નદી રહાઈને, એ-લ્ડ, ટેમસ, ટાઇન વગેરે તે સાગરમાં પોતાના પાણી અર્પણ કરતાં હતાં. ધીરે ધીરે નદીઓ સાંકડી તથા ઉઠી થઇ પડી અને તેઓના કિનારામાં તે કાલના જીવજંતુના અવશેષ (ફોસિલ) ઘણાક ડાયા વખત જતાં એ જમીન ઉપર શિલા, રેતી વગેરે વસ્તુ ઢાંકણ પડ્યું. એ વાસ્તે જરા ખોદવામાં નહિ આવ્યાથો જીવાવશેષ (Fossil) વગેરે તે વખતનાં ચિહ્ન મળતાં નથી. લગભગ ટાા હાથ જમીન ખોદીને સોમનદીની તલાટીપર ચક્રમકના પત્થરનાં હથિયારો તથા મોટા શરીરના હાથોનાં હાડપિંજરો મળ્યાં હતાં. એ જગા વળી સોમના હાલના તળીયાથી ઘણી ઊંચી છે, કેટલોક ભાગ ૩૦ હાથથી ઓછી ઊંચાઈવાળો નથી, કેટલોક ભાગ ૫૯ હાથ થઈ શકે. હમણાં હિસાબ કરીને જોવામાં આવ્યું છે કે, નદીનું તળીયું અડધો હાથ ઊંડું થતાં ૧૮૦૦ વર્ષથી ૧૧૭૦૦ વર્ષ લાગે છે. વાંચનાર સહજ અનુમાન કરી શકશે કે, કેટલાં હજારો વર્ષની પહેલાંના પાર્થિવજીવનાવશેષ આ સોમનદીના કિનારે શોધવામાં આવ્યા હશે.

ફક્ત સોમનદીના કિનારે જ નહિ પણ પૃથ્વીની ઘણીક જગાએ આવાં માનવ ચિહ્ન મળ્યાં છે, બ્યારે વિદ્વાન સમજ્યા કે, આ ચક્રમકના પત્થરના કડકા પ્રાચીન માણસનાં હથિયારો છે, ત્યારે તેઓ ઘણી જગાપર આવાં માણસનાં ચિહ્ન જોવા પામ્યા પહેલાં માણસો આવા કડકાની મર્યાદા સમજતા નહોતા, તેઓએ મળ્યાથી કેટલાક એકઠાં કરી રાખતા હતા. અજણ માણસો તેની પૂજા કરતા હતા, અથવા વજ્ર સમજીને ઉપાડતા હતા. પરંતુ હાલમાં પૃથ્વીના બધા ભાગમાં ઘણું કરીને આવા ચક્રમકના પત્થર વગેરેનાં હથિયારો માટીની નીચે મળે છે. ઘણાંક હાલની અસુધરેલી જાતિનાં વપરાતાં પત્થરનાં હથિયારોની જોડે સરખામણી કર્યાથી કંઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી કે, આ પત્થરના કડકાઓ માણસના હાથથી જ નેલાં હથિયારો છે. દિંદુરયાનના પૂર્વ કિનારાપર મદ્રાસ ઇલાકામાં પણ આવા પત્થરના કડકા મળ્યા છે. અહલદેશમાં તુપારયુગના પૂર્વકાલના (Pliocene) જૂસ્તરમાંથી આવા પત્થરના કડકા એકઠા કરવામાં આવ્યા છે.

સર જૉન એવાન્સે પોતાના પ્રખ્યાત પુસ્તક ("Ancient Stone Implements") માં જણાવ્યું છે કે, નદી તથા સમુદ્રના કિનારાપરથી મળેલાં ચક્રમકનાં હથિયારો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ શકાય છે.

(૧) શિલાફલક-એ ચાકુ અથવા બાણ રૂપમાં વપરાતાં હતાં એવું જણાય છે.

(૨) નિશિત (અણીદાર) શિલાખંડ-એ ખરછીની અણીના રૂપમાં વપરાતા હતા એવું એના ધાટ ઉપરથી જણાય છે.

(૬) ડિમ્બાકાર (ચક્રાકાર) શિલાખંડ-એની ચારે બાજુએ ધાર છે. ચક્રમકના પથ્થર ધણા મજબુત હોય છે, પરંતુ કોઈ કંઈ ગોળાકાર વસ્તુથી ધારીને ધા માર્યાથી એમાંથી સહેલાઈથી ધણીક પતરી નીકળે છે. આવી પતરી નીકળેલા એ ચક્રમકના પિંડ ધણા મજબૂત છે. પ્રાચીન હથિયાર બનાવનારોનું કૌશલ એનાથી સહેલાઈથી જણાય છે, એ માટે એ લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં એક ચિત્ર આપ્યું છે જેમાં એક ચક્રમકના પિંડના ઉપર પતરી ગોઠવીને દેખાડી છે. જે દેશમાં ચક્રમકનો પથ્થર વિરલ હોય છે અથવા સુદલે મળતો નથી, તે દેશમાં ખીજ પથ્થર-આ જ મતલબના પથ્થરના કકડા-વાપરતા હતા; જેમકે quarried Jasper, વગેરે.

આવી રીતનાં હથિયારો નદી તથા સમુદ્રના કિનારા વિના પહાડની ગુફામાંથી પણ મળ્યાં છે. એ ગુફાઓ તે વેળાએ રહેવાને માટે વાપરવામાં આવતી હતી અને ધણાકું છેવટનું સંસ્થાન પણ હતું એવું જણાય છે. ધણીક ગુફામાંની નીચેની જમીન ખોદાથી જૂના પ્રાણીઓનાં ચિહ્ન મળે છે; એક પોપડાની પછી નીચે ખીજે એક જૂનો પોપડો છે. આવી રીતે એક ગુફામાં જૂદા જૂદા વખતનાં ચિહ્નો મળે છે. અપાણે હમણા જે વખતના માનવ જીવનના વિષયે વિચાર કરીએ છીએ, તેનાં ચિહ્ન નીચલા પોપડામાંથી મળે છે. મોટા શરીરના હાથી, ગુફામાં રહેનાર રોંછ, રેન હરણ વગેરેનાં હાડપિંજર ફ્રાન્સિસની પાસે જ અથવા તેમાં વિધવાના ચક્રમકના હથિયારો મળે છે. તેના શિવાય હડકાના ટેકા અથવા સોઘના આકારનાં હથિયારો, જૂદી જૂદી જાતનાં ચિત્રેલાં હાડકાંના કકડા, પશુનાં દાંતના બનાવેલા દુટલા હાર, તથા માણસનું કપાલ અને ખીજાં હાડકાં, પણ મળે છે. નેમરમાંના સ્પાઈ ગામની એક ગુફામાં બે માણસોનાં હાડપિંજર મળ્યાં છે.

પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે કેટલીક ગુફાના ઉપજા પોપડામાં પ્રાચીન કાલના જૂદા જૂદા અવશેષ એટલે-શસ્ત્ર મળે છે, પરંતુ એ જેટલા જોઈએ તેટલા જૂના હોવા નથી. એ પોપડામાં મોટા શરીરના હાથીનાં હાડપિંજરો મળતાં નથી ખરા, પણ કોઈ કોઈ જુમ જતાવરોના હાડપિંજરો મળે છે. અને તેની જોડે જે પથ્થર અથવા હાડકાંનાં બનાવેલાં હથિયાર મળે છે તે જોવાથી સમજાય છે કે, તેઓનો બનાવનાર માણસ, પહેલાં કરતાં થોડાક ઉત્તર થયો છે. આ હથિયારો પહેલાના જેવા ચક્રમકના પથ્થરના કકડાના કરતાં ધણીકરીતે સ્વચ્છ, એ હથિયારોને ચત્તથી છોલેલાં છે, ખીજ પથ્થર ઉપર ઘસીને ધારવાળાં કર્યાં છે. તે વેળાના અને હાલના અસુધરેલા જીવનમાં વિશેષ તફાવત નથી એ તેઓની શિષ્ટતાપુણ્યની સરખામણી કર્યાથી જ સમજાય છે. આદિથી ન્યુઝિલેન્ડવાસીઓ આજે જે કુહાડી વાપરે છે, તેની જોડે પ્રાચીન તુપારયુગના પથ્થરનાં હથિયારોની કુહાડીની તુલના કર્યાથી એ વાતનું ખરાપણું જણાશે. પરંતુ એ કાલ, આ તુપારયુગ, ઐતિહાસિક સમયના ધણાં વર્ષ પહેલાં છે; જૂતત્વવિદો એ કાલને જૂજીવનના ચોથા યુગ તરીકે બતાવે છે. એ વખતે યુરોપમાંથી હિમાની અને બરફનાં ચોસલાં ગયાં હતાં ખરાં, પરંતુ તે વેળાએ ટાઢ પુષ્કળ હતી, ફ્રાન્સમાં રેન હરણ મળતાં હતાં. ત્યાર પછી કેટલા હજાર વર્ષ ગયા પછી પૃથ્વીમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે, તે વેળાએ પણ માણસને તાંબુ, લોહું વગેરે કોઈધાતુ મળી નહોતી, તે વેળાએ પણ પથ્થર, હાડકાં અને લાકડાં એજ તેઓનાં હથિયારો અને ખીજાં ઉપકરણ બનાવવાની સામગ્રી હતી.

શુદ્ધ વિના ખીજ એ જગાપર આ ચોથા યુગનો જન્મ જાતના, ચિત્તને ખેંચે એવો, અવશેષ એટલે ફૅસિલ મળ્યા છે. સમુદ્રકિનારા ઉપર ઠેક ઠેકાણે એક એક સ્તૂપ છે, જેને અંગ્રેજમાં Kitchen-middens કહે છે. લોકો પહેલાં એ ઢગલાને કુદરતી તરીકે માનતા હતા. પરંતુ પરીક્ષાથી સાબેત થયું છે કે એ કચરાનો ઢગલો શોષકને માટે ઘણાક ચિત્ત હરતાર છે. ડેનમાર્કમાં આવા જે ઢગલા છે, તેમાંના કોઈ કોઈ ૧૦૦૦ ફુટ લાંબા અને ૩૦૦ ફુટ પહોળા છે. આ ઢગલામાં નાના પ્રકારની વસ્તુઓ મળે છે. જેમ કે હરણ, કુતરા અને ખીજ હાલનાં જનાવરોનાં હાડપિંજરો, હંસ વગેરે નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ તથા નાના પ્રકારનાં માછલાંનાં હાડકાં અથવા કાંટા, અને દરિયાના જીવની પુષ્કળ છીપો છે. એ ઉપરાંત પથ્થરા લાકડાં અને હાડકાંની બનાવેલી જૂદી જૂદી જાતની વસ્તુઓ અને કેટલાંક માટીનાં વાસણ પણ મળ્યાં છે. આ બધું જોઈને સારી પેઠે સમજાય છે કે, ઢગલાઓ એક એક ઉપનિવેશના સ્મશાન જેવા છે; અને એ જગાપરના રહેવાસીઓ માછલાં પકડીને અને હરણ વગેરેના શિકાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા કુતરાં શિયાળ ખીજ કોઈ જાતનાં પાણેલાં જનાવરોનાં હાડપિંજરો મળતાં નથી. એના ઉપરથી સાબેત થાય છે કે, આ લોકો શિકારી જીવન સંપૂર્ણ રૂપે ગાળીને, તે વેળાએ પશુપાલક જીવનને પ્રાપ્ત થયા નહોતા.

વળી એક જગાપરથી આ પ્રાગૈતિહાસિક કાલના અવશેષ (ફૅસિલ) મળ્યા છે. તે જગા સુષ્કઋત્વમાં કેટલાંક તળાવ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં જ્યુરિક તળાવના પાણી કંઈક સફાયાં હતાં અને તેથી મોટી જમીન સૂકી થઈ હતી. એ જગાને સ્વચ્છ કરવાની કોશેશ કરવા ઉપરથી જણાયું કે, માટીની થોડેક નીચે નાના પ્રકારના ઝાડની ઝળીઓ તથા મૂળિયાં પાતળાં થઈને ડટાયલાં છે તેની પાસે ઘણાંક લાકડાં અને પથ્થર અથવા હાડકાંનાં હથિયારો અને ઘણું કરીને વપરાશમાં આવતાં વાસણ પણ મળ્યાં છે. ડાકટર કેલરે એ વિષયમાં ઘણી તપાસ કરી, હમણાં સાબેત કર્યું છે કે પ્રાચીન કાલમાં આ તળાવના ઉપર ધર બાંધીને લોકો રહેતા હતા લાંબા લાંબા લાકડાં દારીને પાણીના ઉપર ઝુંપડી બનાવતા હતા, જેમ હાલમાં પણ ઘણીક જગાએ—આપણા હિંદુસ્થાનમાં—થાય છે. શોધ ઉપરથી જણવામાં આવ્યું છે કે આવી રીતનાં પાણીમાં રહેલાણ સુષ્કઋત્વમાં ૧૬, ફ્રાન્સમાં ૩૧, ઇટાલિમાં ૩૬, ઑસ્ટ્રિયામાં ૧૧ અને જર્મનીમાં ૪૬ હતાં. પછી કોઈ વખતે એ સર્વ આગથી બળીને નાશ થઈ ગયાં બચીત એ ઝુંપડીઓ સર્વે તે વખતની નથી, એ તેઓના અવશેષ (ફૅસિલ) જેવાથી જણાય છે. કેટલાકમાં પથ્થર, હાડકાં, શિંગડાં વગેરેથી બનાવેલી વસ્તુઓ મળી છે, પરંતુ કોઈ જાતની ધાતુનાં હથિયાર મળ્યાં નથી. ખીજ ઝુંપડીના રહેવાસીઓ તાંબા અને પિત્તળ વાપરતાં શીખ્યા હતા એવું જણાય છે. પણ સોખ્મડની ખોદ નજરે પડે છે, અલંકારના વિના ખીજ કોઈ વાપરવા લાયકની વસ્તુઓ મળતી નથી.

આ તો બધી જગાની હકીકત થઈ. ત્યાં પ્રાચીન મનુષ્ય જીવનના અવશેષ (ફૅસિલ) મળ્યા છે. એ ફૅસિલ જોઈને તે કાળના માણસના વિષયમાં શા શા વાજબી અનુમાન કરી શકાય છે તેનો હવે વિચાર કરવામાં આવે છે.

(અપૂર્ણ.)

નારાયણ હેમચન્દ્ર

કૌઝેસના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનને પ્રસંગે મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે કરેલું ભાષણ: એનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન.

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગો સંબંધે અને એના આર્થિક ઉદ્ધારના ઉપાય સંબંધે ઘણી વાર ઘણાં વિદ્વાનો રાજ્યતંત્રીઓ અને તે તે ઉદ્યોગોના અનુભવીઓ તરફથી ખોલવા-સળવામાં આવે છે—પરંતુ કૌઝેસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વખતે મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે આ પ્રશ્ન ઉપર જે ભાષણ કર્યું હતું તેવું ભાષણ અદ્યપિ કોઈ પણ સ્થળે ભાગ્યેજ સાંભળવામાં આવ્યું હશે; મહારાજશ્રીનું આ ભાષણ એવી અસાધારણ ગંભીરતા, વિચાર, માહિતી અને દેશદાઝથી ભરેલું હતું કે એની * મોડી મોડી પણ આ પત્રમાં નોંધ લેવી આવશ્યક છે.

મહારાજશ્રીએ પોતાનું નામ કૌઝેસનાં પ્રયત્નની એક શાખા સાથે જોડવા દીધું, એ કૌઝેસના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ મહત્ત્વની અને આશાજનક બિના ગણાય છે. પરંતુ અમે મહારાજશ્રીના ભાષણથી સુખ્ય લાભ ખીજે જ થયેલો ગણીએ છીએ: આપણા આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો આપણે એક જ બાબતથી—પ્રજાપક્ષની બાબતથી જ—જોઈ શકીએ છીએ, અને રાજ્યકર્તાઓના દૃષ્ટિબિન્દુની—ખાસ કરીને તેઓ પરદેશી હોવાથી—આપણે અવગણના કરીએ છીએ. મહારાજશ્રીના ભાષણથી રાજ્યકર્તાના દૃષ્ટિબિન્દુનો પૂણ આપણને લાભ મળ્યો છે. તેઓ દેશી રાજ્યકર્તા છે એટલું જ નહિ, પણ પૂર્ણ દેશાભિમાની અને દેશનો ઉદય જોવાને અત્યંત ઉત્સુક છે. એમના વિચારોમાં પરદેશી રાજ્યકર્તા તરફ પક્ષપાત આવવાનો સંભવ નથી. અને તેથી પ્રજાના કર્તવ્ય સંબંધે એમના શા વિચારો છે એ ખાસ જાણવું ઉપયોગી થશે.

મહારાજશ્રીના ભાષણના પાંચ વિભાગ હતા:—

(૧) ઉપોદ્ધાત.

(૨) હિન્દુસ્તાનના લોકો જેવી શિવાય અન્ય કોઈ પણ ધંધાને લાયક નથી એ વિચારનું ખંડન.

(૩) કૃષિ: એને સુધારવાના ઉપાય.

(૪) હુન્નર: એને ખીલવવાના ઉપાય.

(૫) ઉદ્યોગન.

* જે કે—કમનશીએ હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોને બહુ ટુંકા વખતમાં નીવેડો આવતો નથી, એટલે પત્રકારોને એમાં પડવાનો તો જય જ નથી!

તંત્રી.

૧. મહારાજાએ ઇંગ્લેંડ ક્રાન્સ વગેરે અનેક દેશો અનેકવાર જોયા છે, અને અંવશેષન કરતાં આ દેશના અને એ દેશના લોકો વચ્ચે એમને એક મહોટો તફાવત એ જણાયો છે કે—આ દેશના લોક દરિદ્રાવરથામાં સન્તોષ માને છે, અને એ દેશોમાં લોક સુખ—આર્થિક સુખ—ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા હોય છે. પરિણામે, આપણા દેશમાં હુચર ખીલવવા તરફ લોક ઉદ્દાસીન રહે છે, અને એ દેશોમાં હમેશ નવાં નવાં સુખનાં સાધન શોધાતાં જાય છે. સુખનાં દાર ખુલાં મૂક્યાં વગર સુખની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરવી એ તો મહારાજા પણ સલાહ-ભરેલું માનતા નથી, તેમ જીવનની રહેણીમાં સાદાર્થ પણ એમને પસન્દ છે. પરન્તુ એમનું એમ કહેવું છે, અને એક રીતે એ યથાર્થ છે કે સંપત્તિની વચમાં સન્તોષ રાખવો એ જ ખરી ભાવના છે, અને લોકની સુખવિપયક ઇચ્છા દબાવવાને અહીં સુખનાં દાર—સુખના માર્ગો ઉઘાડી આપવા એ રાજ્યતંત્રીઓનું કર્તવ્ય છે.

ઉપર જણાવેલો સિદ્ધાન્ત આર્થિક ઉદ્દાસના ભાવણમાં આઘ સત્ર તરીકે સંપૂર્ણ રીતે સસ છે. મહારાજાશ્રીની સાથે અમારે કંઈ પણ મતભેદ હોય તો તે એટલો જ છે કે—આ દેશના લોકને જોઈતા માપમાં પણ સુખની ઇચ્છા નથી એમ માનવું યથાર્થ જણાવું નથી. જો આ દેશના લોકને સુખની ઇચ્છા ન હોય તો મહારાજા પોતે જ આગળ જતાં જણાવે છે તેમ અસહના વખતમાં તેમ જ મધ્યકાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં આર્થિક જાહોજશાહી હતી એનો શો ખુલસો ? આપણા દેશનું સાહિત્ય આજ સુધી ઘણું ભારે બ્રાહ્મણ અને સંતોને—અર્થાત્ દરિદ્રાવરથામાં સન્તોષ વૃત્તિથી રહેનાર વર્ગને—દાથે લખાયું છે, એથી ઘણીવાર એમ મનાઈ જાય છે કે અસહ તો એમાં ઉપદેશી ભાનનાઓ જ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. પણ જરા ઊંડી દૃષ્ટિએ એ સાહિત્ય વિચારતાં તેમ જ દેશની તે વખતની રિધ-તિનાં અન્ય રથને મળતાં ચિત્રો જોતાં, જણાય છે કે મનુષ્યસ્વભાવ સર્વત્ર એક જ આવી રહેલો છે—અને આજ જેમ યુરોપની પ્રજાઓ ધનઅર્થે આક્રિષ્ટ થીન જવા વગેરે તરફ ધસારો કરે છે, તેમ હિન્દુસ્તાનના લોકો પણ કરતા: માત્ર જ્યારથી એમની રાજકીય પડતી થઈ, અને એમનું સઘળું ધ્યાન અત્રેનાં રાજ્યોના પરસ્પર ઝઘડાઓમાં રોકાવા લાગ્યું તેમ તેમ એમનો પરદેશ સાથેનો વેપાર ઘટતો ગયો—અને આર્થિક પરાક્રમ નાશ પામ્યું. છતાં, અન્ય પ્રજાઓ કરતાં આ પ્રજામાં આધ્યાત્મિક સત્ત્વ અધિક હોવાથી કાંઈક સન્તોષની વૃત્તિ અધિક જોવામાં આવે છે એ ખરું. પણ એ વૃત્તિ વરતુત: નિરુદ્ધમતાનું કારણ નથી, માત્ર નિરુપાયતાને વખતે ધૈર્ય ધરવાનું, અને પશુતામાં—જંગલી કૂરતામાં—ઉતરી પડતાં અટકવાનું સાધન—અવસંખ માત્ર છે. વળી, સંપત્તિની વચમાં રહી સન્તોષ રાખવો એ જ ખરી ભાવના છે એ કહેવું એક રીતે યથાર્થ છે. પરન્તુ એ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ખુશીથી આર્થિક દરિદ્રાવરથા ભોગવતા, અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં રાચતા યતિઓ પણ દેશનું બૂબલુ છે, એટલું જ નહિ પણ દેશનું ઓજા-હૃદયબળ—એ વર્ગમાંથી જ ઉતરી આવી સર્વત્ર પ્રસરે છે એમ માનવામાં પણ ખોટું નથી. છતાં, અમે ઉપર કહ્યું તેમ આર્થિક ઉત્તતિના ભાવણમાં “ અર્થ ” (દ્રવ્ય સંપત્તિ) નું ગૌરવ કરવું એમાં કાંઈ જ અનૈયમ નથી, અને એક મર્યાદિત સસ તરીકે મહારાજાશ્રીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં અમને બાધ નથી.

૨. હિન્દુસ્તાનના લોકો ખેતી શિવાય અન્ય ધન્ધાને લાયક નથી એ વિચારતું મહારાજાએ મિ. જર્જિસ રાનડે તથા મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તાનાં પુસ્તકોને આધારે બહુ સારી રીતે ખેડન કર્યું છે.

"Our early history is scanty and, in many respects, uncertain. But no uncertainty, no scantiness can do away with the fact that this was once a great commercial people. We see a very wealthy nation with organised guilds of artisans, a flourishing inland commerce, a large Export and Import trade. We hear of busy and flourishing ports through which the manufactures of India flowed out to Europe, to Arabia, and Persia, and from which in those early times we sent out our delicate cotton textures, our chintz and muslin, our clothes and silk thread, a fine quality of steel; indigo, sugar, spices, and drugs; diamonds, ivory, and gold. In return we received brass, tin and lead, coral, glass, antimony; woollen cloth, and wires, from Italy and also specie and bullion. All through the Middle Ages, our manufactures and industries were at a very high level. Every traveller attests the existence of large and flourishing towns, (a sure index of Industrial prosperity), and praises the skill and ingenuity of our workmen. It is on the Eastern trade that Venice builds her greatness, for, then we were indeed the "Gorgeous East." Notice that it is especially in the manufactures, which required delicate work, originality of design, or instinctive taste that our products were famous, our carving, our inlaid work and our gossamer cloth.

આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં અને મધ્યકાળમાં હિન્દુસ્તાન, યુરોપ—અરબસ્તાન—ઇરાન વગેરે સાથે અમૂલ્ય રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, હીરા, હાથીદાંત, સોનું, પેશાદ, ખાંડ, તેલના વગેરે અનેક પદાર્થોનો વેપાર કરતું. એ વેપાર પડી ભાગવાનું કારણ માત્ર યુરોપનાં વસાળ વગેરેનાં યન્ત્રો જ નથી, કારણ કે એ યન્ત્રો શોધાયાં તે પહેલાંથી એ વેપાર મન્દ પડ્યા માંડ્યો હતો. યન્ત્રો ઉપરાન્ત, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આ દેશ સાથેની આર્થિક નીતિ એ આ વેપારના નાશનું મુખ્ય કારણ છે. મહારાજા યોગ્ય જ કહે છે કે—

"There is a tendency in fact to hypnotise ourselves into apathy by continual repetition of the formula that Indians, as a race, are lacking in enterprise, deficient in business faculties, barren in organizing power.....We were a trading and manufacturing country from ancient times down to the present century, and if our manufactures have fallen into decay, our commerce languished, it was under a burden which would have crushed the most flourishing industry of the most energetic people."

"હિન્દવાસીઓમાં સાહસવૃત્તિ નથી, ધન્ધાની કુશળતામાં તેઓ બિણ્ણ છે, વ્યવસ્થા ઉપજાવવાની એમનામાં શક્તિ નથી—ઇલાદિ યન્ત્રોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરીને આપણે મૂઠ

ખતજું ન જોઈએ.....અસલના વખતથી ઝોગણસમી સહીની શરૂઆત સુધી આપણે વેપાર રહ્યો—અને ત્યાર પછી પડી ભાગ્યો—પણ તે એટલા ભાર તળે કે એ ભારથી તે જખરામાં જખરી પ્રગતો જખરામાં જખરો ઉદ્યોગ પણ પડી ભાગે.”

મહારાજશ્રીએ આ પ્રમાણે આ દેશના લોકને આર્થિક એવની ખાખતમાં નિશચ ન થવા પૂર્ણ ઉત્સાહભર્યા શબ્દોમાં ઉપદેશ કર્યો છે, અને એ એવમાં પરમ વિશ્વરૂપ આપણી કેટલીક નાતગતતી રૂઢિઓ સમુદ્રપાન પ્રતિબંધન વગેરે ત્યજવા આમ્રહ કર્યો છે.

“ We have allowed the home-keeping propensities and the out-of-date semi-religious prejudices, which have gathered round the institution of Caste, to prevent us from choosing the line of activity most consonant with our abilities or from seeking other lands in search of fresh markets and the knowledge of new industries. The restriction against foreign travel is one of the most serious obstacles in the way of commercial success and must be utterly swept away, if we are not to go on stagnating.”

વળી, આપણા લોકને આર્થિક ઉન્નતિ માટે કેટલીક ખાસ સગવડો છે—જે મહારાજશ્રીએ બરાબર બતાવી છે: જેમકે, (૧) કુદરત: આપણા દેશની જમીનમાં પુષ્કળ કાર્યુધન પડેલું છે; (૨) પાણીની છૂટ: એથી યન્ત્રો ચલાવી શકાય એમ છે; (૩) સૌંધી મન્જૂરી; (૪) વંશપરંપરાનો ધન્ધો હોવાથી, આપણા કારીગરોમાં જોવામાં આવતી હાથની અને નજરની સારી ચાલાકી.

૩. કૃષિની ખાખતને મહારાજશ્રીએ પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનની મોટી વસ્તી કૃષિ ઉપર જીવે છે, અને એ જ એક એવો ધન્ધો છે કે જેમાં સુધારો કરવાથી દેશના મોટા ભાગને લાભ કરી શકાય એમ છે.

કારીગરીના ધન્ધા પડી ભાગવાથી, તેમ જ હથિયારનો ધન્ધો તદ્દન જતો જ રહેવાથી આ દેશની મોટી વસ્તીને ખેતી ઉપર શુભરાત ચલાવવાની જરૂર પડી છે. ડૉક્ટર વોલ્કરે આ દેશની ખેતીની પદ્ધતિનાં ધણાં વખાણ કર્યાં છે, પણ મહારાજશ્રી એ મતમાં મળતા નથી: ખેતીનાં ઝોજરોમાં, ખાતરમાં, વાવણીમાં, અને પાક ઉતારવાની રીતમાં ધણા સુધારા થઈ શકે એમ એમનો મત છે. અધન-ઈ-અકબરી લખાઈ ત્યાર પછી—એટલે સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગ પછી—એકરે સેંકડે પચાસ ટકા પાક કરી ઉતારે છે, એવો આ દેશની જમીનનો રસકસ ઉતરી ગયો છે, તેથી ખેડૂત ગરીબ થતો જાય છે.

ખેતીમાં સુધારો કરવાના બે પ્રકારના ઉપાય છે.

(૧) સાધન, પદ્ધતિ વગેરેમાં સુધારો; અને

(૨) કેળવણી.

(૧) ખેતીનાં ઓઝારમાં સુધારો થવો જોઈએ; ખેતીનાં ઢોર પણ સુધરવાં જોઈએ: એ માટે દરેક ગામમાં 'આંકેલા સાંઠ' રાખવાનો પ્રાચીન રિવાજ ઉત્તમ હતો; ખેતરની આસપાસ ઝાડ પુષ્કળ વાવવાં જોઈએ; ખેતરમાં પાણી ભરાઈ ન રહે એ માટે જોઈતી નીકો ખોદવી જોઈએ; ખેડૂતને ઉત્તમ ખી મળી શકે એવી જોઈતી કરવી જોઈએ; અને વારાફરતી કપી મીજો વાવવી એ તરફ ખેડૂતનું લક્ષ દોરવું જોઈએ; 'ઈરિગેશન' કહેતાં નહેર, તળાવ, કુવા વગેરે પાણીનાં સાધન પુષ્કળ કરવાં જોઈએ. પ્રાચીન હિન્દુ રાજ્યો આ ઉપર કેવું લક્ષ આપતા એ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ને જૂનાં તળાવો અને નહેરો છે એ જોતાં સમજાય છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અસલના દેશી રાજ્યોએ બન્ધાવેલાં ૧૦,૦૦૦ તળાવો છે. એના બન્ધની લંબાઈ કુલ ૩૦,૦૦૦ માઇલ છે, અને ૩૦૦,૦૦૦ જૂદા જૂદા બન્ધ—ચૂના-કામ—છે. અને એ વઠે ૨૪ લાખ કરતાં વધારે એકર પાઈ શકાય છે ને રાજ્યોમાં મોટાં પાણીકામ રચી શકાય એમ ન હોય ત્યાં કુવા ખોદાવવા હીક છે. 'ઈરિગેશન' થી જેમ લાભ છે તેમ કેટલીક હાનિ પણ છે: એ હાનિ થતી અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ખાતરની જરૂર છે. કપાશીઆ અને એરંડા વગેરે પરદેશ ચલવવામાં આવે છે, એથી અત્રે ખાતરની ઘણી ખોટ પડે છે. રસાયનશાસ્ત્રની મદદથી કૃત્રિમ ખાતરો શોધી કાઢી એનો ઉપયોગ કરવાની મહારાજ સાહેબ સલાહ આપે છે. જમીનમાં ઊંડી ધાસની જરૂર હોય છે એ કાઢી નાંખી જમીન સુધારવાની પણ જરૂર પડતી છે.

(૨) પરંતુ જ્યાં સુધી ખેડૂતને સામાન્ય કેળવણી મળશે નહિ ત્યાં સુધી એક પણ સુધારો સારી રીતે દાખલ કરી શકાશે નહિ. કૃષિશાસ્ત્રની શાળાઓ અને કૌલેજો ઉભી કર્યા છતાં, બહુ ફાયદો જણાયો નથી એવું એક કારણ એ છે કે દેશ બહુ મોટો છે, જૂદા જૂદા પ્રાંતની અને જિલ્લાઓની જૂદી જૂદી ખાસિયતો છે—અને તે ઉપરાંત લોક બહુ અમાન, ઉદારીન અને જડ છે. ખેતી માટે લોકોનાં મંડળો સ્થપાય, એઓ દરેક સ્થળની ખાસિયતો અને જરૂરિયાતોથી વાકેફ થઈ ખેડૂતોને સલાહ આપે અને નવા સુધારા દાખલ કરે, ત્યારે જ ખેડૂતોનો ઉદ્ધાર થાય. સરકાર ગમે તેટલું કરે, પણ એ જે કરે તે બહારથી જ કરે, માટે એનો ફાયદો થોડો છે; જ્યારે આ બાબતો લોક પોતે જ ઉપાડી લે ત્યારે જ ખરો લાભ થાય—એમ મહારાજ જણાવે છે. આ વિષયની આખરે એમણે એક ઉત્તમ સૂચના કરી છે: ખેતીનું કામ જ્યારે થોડું હોય, અથવા ને વર્ષે વરસાદ થોડો પડ્યો હોય તે વખતે ખેડૂતો ઘેર બેઠા કરી શકે એવા બન્ધાઓ એમને શીખવવા જોઈએ: પુરુષો કોતર-કામ અને રમકડાં કરે, અને બેરોં બરતકામ કરે.

કૃષિ સંબંધે મહારાજ સાહેબે કરેલી આ સૂચનાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે—એમાં પ્રથમ એટલો જ છે કે એ અમલમાં શી રીતે આવી શકે? સુધારા થોડા છે, પણ સર્વમાં પુષ્કળ ખર્ચની જરૂર છે. નહેરો-તળાવો-કુવાઓ માટે દ્રવ્ય જોઈએ. કૃષિશિક્ષણ અસરકારક થવા માટે સ્થળે સ્થળે એની શાળાઓ જોઈએ—દરેક ગામમાં જેવો ચારો અને પોલિસ્ટનું ચાલું, એવી જ ખેતીની એક નિશાળ જરૂર જોઈએ. એ સર્વ માટે અઘાગ દ્રવ્યની અપેક્ષા છે.

એની રૈયત પાસે આશા રાખવી બર્થ છે: એને માટે . જોઈતું સામર્થ્ય સરકાર જ ધરાવે છે. પરન્તુ આ સંબંધમાં આપણા કેળવણીએલા વર્ગની અને ધનાઢય વર્ગની કેટલીક ફરતે અને કબૂલ કરીએ છીએ: આપણી મોટી રૂઢીઓમાં અને કોલેજોમાં ગામડાંમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, એમણે સમજતું જોઈએ કે પરીક્ષાઓ પાસ કરી સરકારની નોકરી લેવાનું ઉદ્દેશ પ્રત્યે અને કુટુંબ પ્રત્યે જોઈતું એમનું કર્તવ્ય છે, તેટલું જ કર્તવ્ય એમના અજ્ઞાન દેશબંધુઓને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાનું છે. આપણો ધનાઢય વર્ગ પણ આ સંબંધમાં કેટલોક ઉપકાર કરી શકે એમ છે. દરેક ગામડાંઓમાં હમેશાં એક બે પૈસાવાળા હોય છે, એઓ 'શહેરી' થવાનો લોભ ન રાખી, અને ખેડૂતોનું 'લોહી ચૂસનારા વાણીઆ' થવાનું જતા દઈ, પોતાના ગામની ઉન્નતિ શી રીતે કરવી એ તરફ લક્ષ રાખે તો ગામ ઉપર ઘણો ઉપકાર કરી શકે. સરકારે આવા લોકને થોડા મોન વતન આદિ વડે ઉત્તેજન આપતું જોઈએ. અમને લાગે છે કે જ્યારે શહેરની ધાંધળ જવા દઈ ગામડાં તરફ આપણા કેળવણીએલા મિત્રો—સામાન્ય ઍડ્યુએટો વકીલો દાકતરો—ધ્યાન દેતા થશે, વખતો વખત ગામડાંમાં ફરી, લોકની ખરી જરૂરિયાતો જાણી, એમના હિતની વાતોથી એમને મોહિતગાર કરશે ત્યારે જ 'હવે દેશના ઉદ્ધારનો ખંડો માર્ગ શરુ થયો' એટલું કહી શકશે.

૪. હુજર-કારીગરી-કારખાનાંનો વિષય વિશાળ છે. એ સંબંધમાં બોલતાં મહારાજાજીએ લોકનું જૂદા જૂદા ધંધાઓ તરફ લક્ષ દોર્યું છે. આપણે ત્યાંથી યુરોપ ધડં ચડે છે, એ ધડંની યુરોપનાં કારખાનાંઓમાં રોટલી બને છે; આપણે ત્યાંથી આમડું પરદેશ જાય છે, એ આમડું કમાવીને પાછું આપણે દેશ મોકલે છે; આપણા દેશમાંથી—ખાતરનું તુક-શાન ચર્ધ—પરદેશ હાડકાં જાય છે, એ હાડકાંનાં ચપ્પુ વગેરેના હાથ જનીને આવે છે, એટલું જ નહિ પણ એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી ખાંડ માટે પાક વધારવામાં આવે છે, અને એ ખાંડ આપણા દેશની ખાંડ સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી આપણી ખાંડના ધંધાનો વિનાશ કરે છે! ગમે વર્ષે આપણા દેશમાં ૯૦ લાખ રૂપીઆનો કાચ આવ્યો હતો. આ સર્વ ધંધાઓ આપણે ત્યાં ચર્ધ શકે એમ છે. સાપુ, મીણગત્તી, કાચ, ફર્નિચર, લખવાની ચાંચો, શેતરંજીઓ—ચટાઈઓ વગેરેનાં કારખાનાં અત્રે સારી રીતે ફોલોઅપ થઈ શકે. કેટલીક વાર આવા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે, એનાં એક બે કારણો મહારાજાજી આ પ્રમાણે બતાવે છે: એક તો આપણા લોકમાં ધંધાને લાયક મનોવૃત્તિ હોતી નથી (" absence of a real business spirit amongst people themselves "), અને બીજું આપણા લોકને પોતામાં તેમ જ સહાગમાં વિશ્વાસ હોતો નથી (" our lack of confidence in ourselves and in one another. "). મૂડીનો અભાવ એ ધંધાઓ ન કરી શકવામાં કારણ છે એમ મહારાજાજી માનવું નથી. કરોડો રૂપીઆ રોકોઓનાં ધરણીમાં અને સરકારની પ્રેમિસરિ નોટોમાં રોકાઈ રહેલા છે, અને કેટલાંક દેશી રાજ્યો આ બીજી બૂલ બટુ કરે છે—એમ મહારાજાજીની ફરિયાદ છે.

મહારાજાજી એ ઉપર બતાવેલાં કારણો બેશક વિચારવા જેવાં છે. આપણા લોકમાં ધંધાને લાયક મન નથી હોતું—એ કહેવું યથાર્થ છે. પરન્તુ આ વિષયમાં એક ખુલાસો ઉમેરવાની

જરૂર છે. ધનધાને ક્ષાયક મન નથી હોતું એનો અર્થ એમ સમજવાનો નથી કે ધનધો કરવાની એમની રીત ઉચ્ચ હોય છે, અથવા તો ધનધામાં એમની નજર પહોંચતી નથી. વસ્તુતઃ હોય છે એમ કે પહેલેથી જોવે છૂટે દાથે—પણ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને દૂરના ફળની દૃઢ આશાએ અને ધીરજથી—કામ કરવું જોઈએ એ પ્રમાણે કામ ચતું નથી. એમાં કંઈ તો ક્ષુદ્ર લોભ, યા એક બ્યક્તિનો સ્વાર્થ, યા મૂડીનો અભાવ એ વિચાર્ય થઈ પડે છે. અને એક વખત આમ નુકશાન થયા પછી, આપણા લોક એવા તવંગર નથી હોતા કે એ ધનધાને વળગી રહી શકે, અને એક વખત ચએલું નુકશાન પાછું વાળી શકે. આપણા લોકને પોતામાં તેમ જ રહામામાં વિશ્વાસ નથી હોતો એ કહેવું સર્વથા યથાર્થ છે. પણ આમ વિશ્વાસ ઉઠી જવાનું કારણ આપણી વાસ્તવિક નિર્બળતા અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થપરાયણતા છે. મૂડીની બાબતમાં મહારાજાનું કહેવું અંશતઃ ખરૂં છે. અન્ધાધુન્ધીનાં સેંકડો વર્ષ ગયાં તેથી દરેક જણને પોતાની મૂડી સાચવીને બેસી રહેવાની ટેવ પડી છે એ ખરૂં, પણ ધનધાના અગ્રાનને લીધે અને આપણા લોકની વિશ્વાસ-અનર્હતાને કીધે આર્થિક સાહસ ઘણી વાર નુકશાનકારક નીવડે છે એ પણ એટલું જ ખરૂં છે. આપણા લોકને આર્થિક સાહસ સજાતું નથી તેમાં મુખ્ય કારણ અમને એ લાગે છે કે આપણી આસપાસની હવા યુરોપ-અમેરિકાની મફક અસંખ્ય ધનધોથી ભરેલી નથી. યુરોપ-અમેરિકામાં પણ દરેક જણ નવો ધનધો શોધી કાઢે એટલી દરેકમાં અપૂર્વ શક્તિ હોતી નથી, પણ આસપાસ એટલા ધનધો હોય છે કે એમાંથી ગમે તે એક ઉપાડી લેવાય છે, અને એમાં સહજ સુધારો કરવો પણ સરળ પડે છે. આપણે ત્યાં તો શોધકનું અને દ્રવ્યસંપાદકનું કામ એક જ જણને માથે પડે છે—અને દરેક જણે મહાન શોધ કરવાની જરૂર હોય છે! આપણે નવા ધનધો શોધવાના નથી, માત્ર યુરોપનાં કારખાનાંઓમાંથી શીખી આવવાનું છે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. પણ આ શીખી આવવું એને જ અને શોધવું કહીએ છીએ. આપણા ધનાઢ્ય દોકો મિ. ટાટાની માફક—પોને પરદેશ જઈને ધનધાની માદિતી મેળવી આવે, અથવા ત્યાં અસંખ્ય ગરીબ પણ જુદિયાળી યુવાનોને મોકલી એમને ધનધો શીખવી અત્રે પાછા લાવે અને અર્ધાંઆંતી દવાને ધનધોના જ્ઞાનથી પ્રપૂર્ણ-તરખતર-કરે, ત્યારે જ અત્રે વિવિધ કારખાનાંઓ ઉભાં થાય. મહારાજાને આ બાબત લક્ષમાં છે, અને તેથી તે જનપાનનું અતુકરણ કરી નીચેના ત્રણ ઉપાયો લેવાનું કહે છે: (૧) અત્રેના યુવાન વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ—ખાસ કરીને જર્મનિમાં—ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લેવા મોકલવા; (૨) મહોટી કૉલેજને સ્થાપવી; એમાંથી યોગ્ય વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી યુરોપિયન શિક્ષકોને કામે લગાડવા; (૩) શરૂઆતમાં કારખાનાંઓમાં પણ યુરોપિયન કારીગરોને રાખીને કામ શીખી લેવું.

આ બાબતમાં સરકારની પણ કેટલીક ફરજો છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળાઓ સ્થાપવી એ સરકારનું કામ છે. અને પરદેશના માલ સાથે હરીદાઓમાં ટકી શકે એટલા માટે શરૂઆતમાં પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખી દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું એ પણ દેશહિતાયે સરકારનું કર્તવ્ય છે. મિ. સનડેનો આ સિદ્ધાન્ત મહારાજા સાહેબે બહુ નિશ્ચયથી સ્વીકૃત્યો છે. પરદેશી માલ ઉપર જકાત ન હોય તો આપણા લોકને એ માલ સોંપો મળે એ દલીલનો જવાબમાં મહારાજા સાહેબ કીક કહે છે—

“...this cheapness is dearly bought by the loss of industrial status, and the reduction of a whole people to a helpless proletariat. National defence against alien industrial inroads is more important than the cheapness of a few articles.”—અર્થાત્ દેશના હુન્નરો નષ્ટ થઈ જાય એ કરતાં એ ચાર ચીજો બલે મોંઘી મળે.

આ ઉપરાન્ત, રેલવે-સ્તાઓ વગેરે માલ લઈ જવા લાવવાની સરળતાનાં સાધનો વધારવાં, ઝેંકા સ્થાપવી, અને લોકને ધન્યા માટે આછે વ્યાજે નાણાં ધીરવાં એ પણ મહારાજા સરકારની ફરજ માને છે.

સ્ત્રીઓને માટે મહારાજા સાહેબે ધર શજીગારવાના કેટલાક ધન્યાઓ સૂચવ્યા છે; એ સૂચના ઉત્તમ છે.

૫. છેવટે, બહુ જુરસાદાર શબ્દોમાં મહારાજા લોકને ઉદ્દ્યોધન કરે છે :—

“But before any of these undertakings and enterprises, which I have mentioned, can succeed, India must be thoroughly awakened. Understand what this means. It means action. There is no reality in our social reform, our political progress, our industrial revival, because, as you know, there is scarcely one of us who dares to act even in his own household.

India needs a great national movement in which each man will work for the nation and not for himself or for his caste, a movement carried out on commonsense lines.

It does not mean that we are to adopt a brand new system from Europe, but it does mean that we must borrow a little common sense in our solutions of the problems of life.

Wait no longer, but strike and strike home.

We have our ‘ancient regime’ of custom and prejudice to overcome; let us meet them by a new Liberty, equality and Fraternity: a Liberty of action, Equality of opportunity, and the Fraternity of a great national ideal.”

ઉપરના શબ્દો ભાષાના બળથી અને અર્થના ગાંભીર્યથી ભરેલા છે. એનો અર્થ માત્ર સાર જ આપી શકાયો: મહારાજાનું કહેવું છે કે હવે વખત જવા દેવાનો નથી; કામ કરવાનું છે અને તે જલદી કરવાનું છે; એ કામ માટે યુરોપના લોકોનું યોગ્ય વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપણા લોકોએ લેવા જરૂરું છે; આપણા જૂના રિવાજોમાં સુધારો કરી નવાં સ્વાતંત્ર્ય સમતા અને બ્રાતૃભાવ સ્થાપવાનાં છે; ક્રિયામાં સ્વાતંત્ર્ય, પ્રસંગમાં—તકમાં—સમતા, અને એક મહાન દેશહિતની ભાવનાનો બ્રાતૃભાવ.

શ્રી રાધા.

૨

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૧ થી)

જરતખંડના બધાં દર્શનોમાં છ દર્શન પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. તે છમાં પણ એ-વેદાન્ત અને સાંખ્ય બહુ મોટાં મણાય છે. ઘણાઓનું એવું માનવું છે કે વ્યાસે રચેલા બ્રહ્મસૂત્રમાંથી વેદાન્ત દર્શન હયાતીમાં આન્યું છે. ખરૂં જોતાં વેદાન્તસૂત્રનું મૂળ બ્રહ્મસૂત્ર નહીં પણ ઉપનિષદો છે; ઉપનિષદને પણ વેદાન્ત કહે છે. ઉપનિષદમાં કહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ તે હુંકામાં કહીએ તો, “ઈશ્વર શિવાય બીજું કંઈ નથી. આ જગત્ અને જગત્તા જીવો તે ઈશ્વરતા જ અંશ છે. તે એક જ હતો પણ સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની ઇચ્છાવડે બહુ થયો. તે પરમાત્મા છે. અને જીવાત્મા તે એ જ પરમાત્માનો અંશ છે. ઈશ્વરની માયાવડે જીવાત્મા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માયામાંથી મુક્ત થયા કે પાછા ઈશ્વરમાં વિલીન થઈ જાય છે.”-આ અદ્વૈતવાદ કહેવાય.

પહેલજેવાં વૈષ્ણવ ધર્મની દીવાલ એ વેદાન્તી ઈશ્વરવાદ પરજ રચાયેલી હતી. વિષ્ણુ અને વિષ્ણુનો અવતાર કૃષ્ણ તે વેદાન્તનો ઈશ્વર. વિષ્ણુપુરાણ બાગવત અને એવા જ બીજા અંધોમાં જે વિષ્ણુસ્તોત્ર વા કૃષ્ણસ્તોત્ર છે તે સંપૂર્ણ અથવા અસંપૂર્ણ રીતે અદ્વૈતવાદને અનુસરતાં જ છે. પરંતુ એ વિષયનું મોટું ઉદાહરણ શાંતિપર્વમાં બીજાં કરેલી કૃષ્ણની સ્તુતિ છે.

પરંતુ દૈત ને અદ્વૈતવાદ પણ ઘણા પ્રકારના હોઈ શકે છે. હાલ શંકરાચાર્ય સમાનુ-નચાર્ય મધ્વાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય એ ચારે જણાએ અદ્વૈતવાદની ચાર જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી અદ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, અને વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદ રચાવ્યા છે. પણ અસલ એવું કંઈ હતું નહીં. તે વખતે તો ઈશ્વર અને ઈશ્વરસ્થિત જગત્ એ બેને સંબંધ જ વ્યાખ્યા મળી આવે છે. એક તો એ કે “ઈશ્વર શિવાય બીજું કંઈ જ નથી. ઈશ્વર જ નથી. ઈશ્વર જ જગત્ છે. તે શિવાય જગતમાં બીજાં કંઈ પદાર્થ નથી.” બીજાં મત એ કે “જગત્ ઈશ્વર નથી કે ઈશ્વર જગત્ નથી. પરંતુ ઈશ્વરમાં જગત્ છે.” “સૂત્રે મણિગ-ળા રૂપ” જગત્તા સર્વ પદાર્થમાં ઈશ્વર છે. પરંતુ ઈશ્વર તેનાથી વિશેષ છે. પ્રાચીન વૈષ્ણવ ધર્મ આ પાછલા મત ઉપર રચાયેલો છે.

બીજું મોટું દર્શનશાસ્ત્ર સાંખ્યનું છે. કપિલનું સાંખ્ય ઈશ્વરને કણ્ઠ કરતું નથી. પરંતુ સ્વારપણીના સાંખ્યમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર થયેલો છે. સાંખ્યનો મત એવો છે કે જડ જગત્ અથવા જડ જગત્ની શક્તિ તે પરમાત્માથી સંપૂર્ણ રીતે જુદી છે. પરમાત્મા અથવા પુરુષ તદન સંગચત્ત્ય છે. તે કંઈ જ કરતો નથી. અને જગત્ની સાથે તેને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. જડજગત્ અથવા જગન્મયી શક્તિને એ કોટી “પ્રકૃતિ” કહે છે. એ પ્રકૃતિ

જ બધું સર્ગવે છે, ચલાવે છે, બચાવે છે અને સંહારે છે. એ પ્રકૃતિ-પુરુષ તત્ત્વમાંથી, જે તાંત્રિક ધર્મ—શક્તિનો ધર્મ—કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રકૃતિ મુખ્યસ્થાન ભોગવે છે, તે નીકળે છે. પ્રકૃતિપુરુષના એકત્વ અથવા ગાઠ સંબંધને લીધે પ્રકૃતિ પ્રધાનપણું ભોગવતી હોવાથી એ ધર્મ લોકોને ધણો રચતો આવ્યો. જે વૈષ્ણવોના અદ્વૈતવાદથી અસંતુષ્ટ થયા હતા તેમણે તાંત્રિક ધર્મનો આશ્રય લીધો. એ તાંત્રિક ધર્મનો સારાંશ, વૈષ્ણવ ધર્મમાં બેળવી, દર્ધ, વૈષ્ણવ ધર્મને પાછી ફરેલ આપવા માટે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણકારે આ નંવો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. અથવા એ ધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર કર્યો છે. તેની સર્ગવેલી રાધા તે સાંખ્યવાળાઓની મૂળ પ્રકૃતિને ઠેકાણે જગ્યા લેનારી શક્તિ. બ્રહ્મવૈવર્તના બ્રહ્મખંડમાં એવું કહ્યું છે કે કૃષ્ણે મૂળ પ્રકૃતિને સર્ગવી, પછી રાધાને સર્ગવી: પણ શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે કૃષ્ણ પોતે જ રાધાને વારંવાર મૂળ પ્રકૃતિ કહી બોલાવે છે. જેમકે “મમાર્દ્રીશસ્વરૂપા મૂલપ્રકૃતિર્રાશ્વરી” “મારો અર્ધો અંશ જેવું સ્વરૂપ છે એવી તું હૈયરી મૂળ પ્રકૃતિ છે.” (શ્રીકૃષ્ણજન્મકાંડે ૧ અઠ ૬૭ શ્લોકો).*

પરમાત્મા જેડે પ્રકૃતિને અથવા રાધા જેડે કૃષ્ણને શો સંબંધ છે તે પુરાણકાર શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ૧૫ મા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કૃષ્ણોક્તિ—

“જ્યાં તું, ત્યાં હું છું. આપણા વચ્ચે જરૂર કંઈ બેદ નથી. દુધમાં જેમ સફેદાઈ, અગ્નિમાં જેમ બાળવાપણું, પૃથ્વીમાં જેમ ગંધ, તેમ હું સર્વદા તારામાં જ છું. કુંભાર માટી વિના વાસણ બનાવી શકતો નથી, સોની સોના વિના કુંડલ ધડી શકતો નથી, તેમ હું તારા શિવાય કંઈ સર્ગવી શકતો નથી. તું-શક્તિની આધારમૂલ છે. હું અચ્યુત તેના બીજરૂપે છું. * * * જ્યારે હું તારા વિના હોઈ છું ત્યારે હોદ્દા મળે “કૃષ્ણ” કહે છે. અને તારી સાથે હોઈ છું, તારે “શ્રીકૃષ્ણ” કહે છે. તું શ્રી (લક્ષ્મી), તું સંપત્તિ, તું આધારસ્વરૂપ છે. બધાંની તથા મહારી શક્તિનું સ્વરૂપ તું છે. હે રાધા, તું સ્ત્રી ને હું પુરૂષ છું. વેદ એનો નિર્ણય કરવા પાર પામતો નથી. હે અક્ષર (જેનો કદી નાશ નથી તે) તું સર્વસ્વરૂપ છે. હું સર્વરૂપ છું. હું જ્યારે તેજસ્વરૂપ હોઈ છું, ત્યારે તું તેજસ્વરૂપ હોય છે. જ્યારે હું શરીરવિનાનો હોઈ છું ત્યારે તું પણ અશરીરવિધી હોય છે. હે સુંદરી જ્યારે હું યોગદારા સર્વજ્ઞીજ છું ત્યારે તું શક્તિસ્વરૂપ હોઈ સર્વસ્ત્રીસ્વધારિણી છે.”

વળી,

“જેમ દૂધ હોય ત્યાં સફેદાઈ હોય છે તેમ જ્યાં હું ત્યાં તું હોય છે. તારામાં અને મહારામાં કંઈ અંતર છે જ નહીં એ નક્કી છે. આ દુનીઆની બધી સ્ત્રીઓ તારા કર્ણાશની અંશકળા છે. જે જે સ્ત્રી છે તે તું છે. જે જે પુરૂષ છે તે હું છું. કલાદારા હું અગ્નિ છું; તું દાહ કરનારી મારી પ્રિયા સ્વાદા. તું જેડે હોય તો મહારાથી કાદને બાળી શકાય.

તું ન હોય તો તેમ યદ્યપિ શકે નહીં. હું હોમિમાન (વસ્તુ) મધ્યે મૂર્ધ છું. તું કસાંચરો પ્રમા
 છે. તું જોડે હોય તો મ્હારાથી હોમિમાન થવાય, તું ન હોય તો થવાય નહીં કલાદાર હું
 ચંદ્ર છું; તું શોભાની રેહિણી છે. દે ચંદ્રી તું જોડે હોય તો હું મનોદર જાણું, ન હોય
 તો ન જાણું. હું સતિ, કલાદાર હું છું; તું અર્ધવશ્મી છે. તું જોડે હોય તો હું દેવનો
 ચન્ન થાઉં, ન હોય તો હું ચન્નલક્ષ્મી વિનાનો. કલાદાર હું ધર્મ, તું ધર્મિણી મર્તિ છે.
 ધર્મક્રિયાનું સ્વરૂપ જેવી જે તું તેના ચિવાય મ્હારાથી ધર્મકાર્ય યદ્યપિ શકે નહીં. કલાદાર
 હું યજ્ઞ છું; તું પોતે દક્ષિણ છે. તું જોડે હોય તો હું કલ્પના થાઉં, તું ન હોય તો
 તેમ થવાય નહીં કલાદાર હું પિતૃલોક છું; દે સતિ, તું સ્વર્ણ છે. ત્હારા ચિવાય પિંચાન
 રૂપ છે. તું સંપત્તિનું સ્વરૂપ છે. તું જોડે હોય તો હું પ્રભુ યદ્યપિ શકું. તું લગ્ન છે. ત્હારા
 ચિવાય મ્હારાથી ત્રણ થવાય નહીં. માત્રી ચિવાય જેમ કુમાર વાસણ ઘડી શકે તે નથી
 તેમ ત્હારા ચિવાય મ્હારાથી સૃષ્ટિ પેદા યદ્યપિ શકે નહીં. હું કલાદાર શ્રેય છું; તું વર્ણવશ છે.
 હું ચંદ્રી, ધાન્ય તથા રત્નના આધારનું તું સ્વર્ણ ને હું નને ગાથા ઉપર લઈ રહ્યું છું. દે સતી,
 તું સાંતિ, કાન્તિ, મર્તિ, તુષ્ટિ, પ્રુષ્ટિ, લગ્ન, કુમા, વૃષ્ટા છે. તું શ્રેષ્ઠતા, શુદ્ધ નિઝા,
 તંદા, મર્જા, સંતતિ, કિષા, મર્તિરૂપ, બક્તિરૂપ અને છવને દુઃખરૂપ છે. તું સદા મ્હારો
 આધાર છે. હું ત્હારો આત્મા છું. ત્યાં તું, ત્યાં હું: પ્રાણિ-પુણ્ય સરખાં છે. દે દેવી!
 બેમાંથી એકને અભાવે સૃષ્ટિ પેદા થાય નહીં."

આના બીજા ઘણા ઉત્તારા આપી શકાય એમ છે. પરંતુ તેમાં જે દર્શાવેલ છે તે જા-
 ન્યાર સાંખ્યવાદની પ્રકૃતિને મળતી આવતી નથી. તાંત્રિક ધર્મમાં સાંખ્યની પ્રકૃતિ શક્તિ-
 રૂપે બદલાઈ ગઈ છે. પ્રકૃતિવાદ અને શક્તિવાદ વચ્ચે ફેર એટલો છે કે પ્રકૃતિ પુરુષથી તા-
 દ્દન અલગ છે. સાંખ્યવાદીના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો સંબંધ તે રક્ષાટિક પાત્રમાં
 જળાપુષ્પની છાયા જેવો છે. જો કે એ રક્ષાટિક પાત્ર તથા જળાપુષ્પ એક બીજાથી જુદાં
 છે તો પણ પુષ્પની છાયા રક્ષાટિકપર પડે છે. એટલો જ સંબંધ એ બેને છે. પરંતુ આ-
 ત્મા જોડે શક્તિનો સંબંધ તો એવો છે કે આત્મા જ શક્તિનો આધાર છે. જેમ આધાર-
 થી આધેય વસ્તુ ભિન્ન હોઈ શકે નહીં તેમ આત્મા અને શક્તિ વચ્ચે પર્થક્ય (પૃથક્-
 પાતું) નથી. આ શક્તિવાદ માત્ર તાંત્રિકોમાં છે એમ નથી. વૈષ્ણવપુરાણકારોએ સાંખ્યની
 પ્રકૃતિને વૈષ્ણવની શક્તિમાં ફેરવી નાંખી છે: જેમ કે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે—

“નિલૈવ સા જગન્માતા”

×

×

×

‘વિષ્ણુની શ્રી જે અસૂય’ અને નિલ એવી જગતની માતા છે. દે દિવેમાં હતમ !
 વિષ્ણુ જેવા સર્વગત છે તેથી જ તે છે. એ વાસ, અને વિષ્ણુ અર્ધ છે; એ નીનિ, અને વિષ્ણુ
 નય છે. એ બુદ્ધિ, વિષ્ણુ બોધ; એ ધર્મ, આ સત્યક્રિયા; વિષ્ણુ સદ્, એ સદ્દિ દરિ જૂથર, શ્રી બ્રહ્મ;
 દે મૈત્રેય ! બ્રહ્માન સંતોષ છે, અને ભક્તી સાધન તુષ્ટિ છે. શ્રી હન્ડા, ભગવાન કામ; તે

ભગવાન યર, આ દક્ષિણ છે. જનાર્દન પુરોગ્રસ, દેવી આધાદુતિ છે. હે-મુનિ! લક્ષ્મી યર શાલા, મધુસૂદન યરૂપ છે. લક્ષ્મી સ્વાહા, જગન્નાથ વાસુદેવ અમિ; હે દ્વિજેત્તમ! ભગવાન શંકર, લક્ષ્મી ગૌરી; હે મૈત્રેયા કેશવ સૂર્ય, કમળા તેની પ્રભા છે. વિષ્ણુ પિતૃગણ અને પ્રજા એ નિસતુષિની આપનારી સ્વધા છે; શ્રી સ્વર્ગ અને સર્વાત્મક વિષ્ણુ અતિ મોટા વિસ્તારવાળા આકાશરૂપ છે. શ્રીધર ચંદ્ર અને શ્રી તેની અક્ષય કાન્તિ; લક્ષ્મી જગત્સ્રેષ્ઠા, અને વિષ્ણુ બધે રહેનારો વાયુ છે. હે દ્વિજ! ગોવિન્દ જલ્લાધ, અને શ્રી તેમાં આવનારી હરતી છે. લક્ષ્મી ઇન્દ્રાણી સ્વરૂપ અને મધુસૂદન દેવેન્દ્ર (ઇન્દ્ર) છે. ચક્રધર પોતે યમ છે, અને લક્ષ્મી ધુમોર્ણી છે. શ્રી ક્રદ્ધિ છે. શ્રીધર પોતે દેવ ધનેશ્વર છે. કેશવ પોતે વરુણ અને મહાભાગ્યવાન લક્ષ્મી ગૌરી છે. હે વિષ્ણુન્દ્ર! શ્રી દેવસેના, હરિ દેવસેનાપતિ છે. ગદાધર પુરુષકાર, અને હે દ્વિજેત્તમ! લક્ષ્મી શક્તિ છે. લક્ષ્મી કાશ, ભગવાન ત્રિભેષ; એ મહર્ત અને તે કલા; લક્ષ્મી આલોક અને સર્વેશ્વર હરિ દીવા નેવા છે. આખા જગતની માતા લક્ષ્મી લતા અને વિષ્ણુ ઝાંડ; શ્રી વિભાવરી (રાત્રિ) અને ચક્રગદાધર દિવસ; વિષ્ણુ વર, અને પ્રજા કન્યા; ભગવાન નદસ્વરૂપ અને શ્રી નદી રૂપ; પુંડરીકાક્ષ ધ્વજ, અને કમળા પતાકા; લક્ષ્મી તૃષ્ણા, અને જગત્સ્યામી નારાયણ પરમાત્મા; હે ધર્મરા! લક્ષ્મી રતિ, ગોવિન્દ રાગ છે. વધારે કહેવાની જરૂર છે. પણ હુંકામાં એટલું જ કહું છું કે દેવ તિર્થક મનુષ્ય યગેરેમાં જે પુનામવાળો (પુંલિંગ) છે તે હરિ, અને સ્ત્રીનામવાળો (સ્ત્રીલિંગ) લક્ષ્મી—એ બે શિવાય બીજું જગતમાં કંઈ જ નથી.”

વેદાન્તમાં જે માયાવાદ તે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિવાદ કહેવાય છે. પ્રકૃતિમાંથી શક્તિવાદ થયો. ઉપરના કેટલાક શ્લોકોમાં શક્તિવાદ અને અદ્વૈતવાદ ભેળાઈ ગયા છે, અને એવું જણાય છે કે એ જ વાત ધ્યાનમાં રાખી બ્રહ્મવૈવર્તકારે કૃષ્ણ પાને રાધાને કહેવડાવ્યું હશે કે “જે તું ન હોય તો હું ‘કૃષ્ણ’ અને જે તું મારી સાથે હોય તો હું ‘શ્રીકૃષ્ણ’ કહેવાઈ.” વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલી શ્રીને લીધે જ તે શ્રીકૃષ્ણ થયા. વાચકે જોયું હશે કે વિષ્ણુપુરાણમાં શ્રીસંબંધે જ જ કહ્યું છે તે તે ધાતું ખરે બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધાને સંબંધે કહ્યું છે. માટે રાધા એજ શ્રી.

આ પ્રકરણનું નામ “શ્રીરાધા” આપ્યું છે. ‘રાધા’ તેજ ઇશ્વરી શક્તિ. વિધિને લીધે બનેલું થએલું લગ્ન તે શક્તિમાન ઇશ્વરની શક્તિની સ્ફૂર્તિ, અને શક્તિનો વિકાસ તે બંનેનો વિહાર.

હાલના બ્રહ્મવૈવર્તમાં જે “રાધાતત્ત્વ” છે તેનો ખુલાસો હવે વાચકને મળી શક્યો હશે. પરન્તુ આદિબ્રહ્મવૈવર્તમાં ‘રાધાતત્ત્વ’ હતું કે નહિ? વખતે હશે. પરન્તુ આ પ્રકારનું નહિ હોય. ‘રાધા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હાલના વૈવર્તમાં ઘણી રીતની જોવામાં આવે છે. તે માની એક બે આગળ આપી છે, અને ત્રીજી ત્રીજી પ્રમાણે છે.

“रेफो हि कोटिजन्माद्यं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।

:आकारो गर्भवासं च मृत्युं च रोगमुत्सृजेत् ॥

ધકાર આયુષો હાનિર્માકારો ભવબન્ધનમ્ ।
 શ્રવણસ્મરણોક્તિભ્યઃ પ્રણશ્યતિ ન સંશયઃ ॥
 રાકારો નિશ્ચલાં ભક્તિં દાસ્યં કૃષ્ણપદામ્બુજે ।
 સર્વેષ્પિતં સદાનન્દં સર્વસિદ્ધયોષમીશ્વરમ્ ॥
 ધકારઃ સહવાસં ચ તત્તુલ્યકાલમેવ ચ ।
 દદાતિસાષ્ટિસારૂપ્યં તત્ત્વજ્ઞાનં હરેઃ સમમ્' ॥

બ્રહ્મવૈં શ્રીકૃં ૧૩

“શ્રવણુ રમરણુ તથા ઉચ્ચાર કર્યાથી રેફ એટલે રૂફાર કાટિ જન્મનાં પાપ અને શુભ તથા અશુભ કર્મનાં ફળને ટાળે છે. તથા આકાર ગર્ભવાસ મૃત્યુ અને રોગને ટાળે છે. ધકાર આયુષ્યની હાનિને તથા આકાર ભવના બન્ધનનો નિઃસંશય નાશ કરે છે. રાકાર કૃષ્ણના પદકમળની નિશ્ચળ ભક્તિ તથા સેવા અને સમજા બેની છન્દા કરે તેવા આનન્દને તથા સર્વ સિદ્ધિઓના સમૃદ્ધ રૂપ સ્વશરને આપવાવાળો છે. ધકાર તેનો સહવાસ તથા સમકાલીનપણું અને ધશ્વરુત્થ શક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેની સમાનતારૂપ મુક્તિ આપેછે.” ખરૂં જોતાં આ ‘રાધા’—શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ નથી. રાઘ્ ધાતુ આરાધના—પૂજાને અર્થે વપરાય છે. જે કૃષ્ણની આરાધિકા તે ‘રાધા’ અથવા ‘રાધિકા’ હાલના બ્રહ્મવૈવર્તમાં એ વ્યુત્પત્તિ નથી. જે ‘રાધા’ શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ છુપાવી રાખી વૈયાકરણિકકળા—કુશળતા બતાવી લોકોને બ્રાન્તિમાં નાંખવા પ્રયત્ન કરે અને તે બ્રાન્તિના પ્રતિષેપણાર્થે સામવેદની સત્તા આગળ કરે તે માણસ કદી એ શબ્દનો બનાવનાર હોય નહિ. જે ‘રાધા’—શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિને અનુસરી તે શબ્દના રૂપકો રચે નહિ તેના મગજમાંથી કદી પણ એ શબ્દ નીકળ્યો હોય નહિ. તેથી એમ લાગે છે જે અસલ બ્રહ્મવૈવર્તમાં એ શબ્દ પહેલવહેલો વપરાયો હશે, અને હાં ‘રાધા’ તે કૃષ્ણને ‘આરાધનારી’ કોઈ ગોપી હશે. એમાં સન્દેહ નથી. ‘રાધા’ શબ્દ એક બીજોનો પણ અર્થ છે. વિશાખા નક્ષત્રનું એક નામ ‘રાધા’ છે. કૃત્તિકાથી વિશાખા ચૌદમું નક્ષત્ર છે. પહેલાં કૃત્તિકા નક્ષત્રથી વર્ષ ગણાતું હતું. કૃત્તિકાથી રાશિઓ ગણીએ તો વિશાખા મધ્યમાં આવે છે. તેથી રાશભંડળમાં રાધા મધ્યમાં હો કિંવા ન હો, પરંતુ રાશિભંડળ યા રાશભંડળમાં તો રાધા વચમાં છેજ. આ ‘રાશભંડળ’—મધ્યવર્તિની રાધા જોડે ‘રાશભંડળ’ની મધ્યવર્તિની રાધાને કોઈ સંબંધ છે કે નહિ તે મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તની ગેરહાજરીમાં નક્કી કહી શકાતું નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

* “રાધાશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ સામવેદે નિરૂપિતા”

વ્ર. વૈ. કૃં ૧૩, ૧૫૩.

† “રાધા વિશાખા પુષ્પે તુ સિદ્ધિતિથ્યૌ પ્રવિષ્ટયા. અમરકોશ.

કેશવચન્દ્રસેનકૃત “નવી સંહિતા.”

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૧૭ થી)

૮.

અભ્યાસ.

૧. રાત્રે વાળુ પહેલાં કે પછી તારી નવરાશની વેળાએ તારે સારા અથો અને માસિકો વાચવાં.

૨. જ્યેમ તારા શરીરને અને આત્માને વ્યાયામની જરૂર છે તેમ તારા મનને પણ નિન્તર કેળવનાની જરૂર છે, કે જેથી તેની સર્વ શક્તિઓ પ્રખલ અને આરોગ્ય થઇને સત્ય અને જ્ઞાન અહણુ કરે છે.

૩ તારે અમથું કે નકામું કંઈ વાચવું નહીં, તેમ તારી નીતિ ભ્રષ્ટ થાય એવું પણ કંઈ વાચવું નહીં

૪ અથો મોખતીઓ જેવા છે. નહારા પુસ્તકો દુષ્ટ સોખતીઓની પેઠે મનને ધુપી રીતે બગાડે છે, ત્યારે સારા પુસ્તકો સત્સંગતિ જેવાં શુભ સરકાર લગાડીને રૂઢિલ આપે છે.

૫ ખરેખર જ્ઞાનનો અંથ આત્માનો શ્રેષ્ઠ શિક્ષક છે અને એકાંતનો મિત્ર છે

૬ એવો અથ વગર ઝભે પુષ્કળ શીખામણ આપે છે, અને વગર હાથે શોકના આસુ લે છે.

૭. ગૃહસ્થે ધરમાં ઉત્તમ અથોનો સંગ્રહ રાખવો, અને તે પરમ જ્ઞાનમય ઇશ્વરને અર્પણ કરવો.

૮ અને તેણે વખતોવખત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીજી યોગ્ય પુસ્તકો આણીને તે સંગ્રહમાં ઉમેરો કરવો

૯ ધરનો પુસ્તકસંગ્રહ ન્હાનો હોય તેની ચિંતા નહીં, પણ તેમાં શ્રેષ્ઠ અથો હોવા જોઈએ અને યુગ યુગના મહાત્માઓનાં વચન અને લેખનનો મધુર ઉચ્છવાસ તેમાંથી નીકળવો જોઈએ.

૧૦. વળી અથો પસંદ કરવા તે અનેક નાના પ્રકારના વિષયોના કરવા, કે જેથી દેહની પેઠે મનને પણ તેના જુદા જુદા સ્વાદને રુચિતા નવો નવો ખોરાક દિન પ્રતિદિન મળતો જાય.

૧૧. સ્ટિચાન અને સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી, ઇતિહાસ અને છવનચરિત્ર, કાવ્યો અને નાટકો, નીતિબોધક આખ્યાનો અને દેશ-દેશનાં વર્ણનો, ધર્મવિષયક આખ્યાનો અને બકતોના ઉદ્દગારો, અને મુખ્યત્વે કરીને સર્વ પ્રજાઓનાં ધર્મપુસ્તકો, એમ જુદા જુદા વિષયોના અંગે રાખવા.

૧૨. અને તારે તારાં પુસ્તકોને કિંમતી ખાતના જેવાં ગણીને - મોટી સંખ્યાથી સાચવી રાખવાં. વળી પુસ્તકોને પવિત્ર માનવાં કેમકે એ પરમ સહના બંધાર છે.

૧૩. સહ માત્ર ઇશ્વરજન્ય છે એ લક્ષમાં રાખવું, અને જુદાં જુદાં સહમાં નીતિ, ઇતિહાસ, સ્ટિચાન એમ વિષયપરત્વે ભેદ હોય તેથી તેમની પૂજનીયતામાં ભેદ ન ગણવો.

૧૪. તારે વાંચવામાં અતિશય ન કરવો, માફકમર રહેવું.

૧૫. કેમકે જેમ અતિશય આહારથી દેહ ઉપર બોલે આવી પડીને તેની રિયતિ મંદ થાય છે અને પાચનમાં દરકત પહેલે છે, તેમ અતિશય વાંચ્યાથી મનની જાગૃતમાં પણ બને છે.

૧૬. જે તું તારૂં ખાધેલું પચાવી શકીશ નહીં તો તે તને વિપરીત ધર્મ પડશે અને રોગ ઉત્પન્ન કરશે.

૧૭. તેમ જ જે તું હદ ઉપરાંત પુસ્તકો વાંચીશ તો તારાં મન ઉપર નકામો ભાર આવી પડીને તે નિર્બલ થશે અને તેના અંગમાં પાકો વિચાર કરવાની શક્તિ રહેશે નહીં.

૧૮. ખરા વિદ્યાર્થીએ રોજ થોડીક લીટીઓ કે થોડાંક પ્રકરણ વાંચવાં અને આગળ વાંચતાં પહેલાં તે મનમાં ઉતારીને બરાબર સમાવવાની કાળજી રાખવી.

૧૯. માહિતી કે ગંમત મેળવવી એ અંગે વાંચવાનું નથી, પણ વિચારવડે મનને કેળવી પાકું બનાવવું એ તેનો હેતુ છે.

૨૦ મનને વિષે વિચાર બહારાગિનું કામ કરે છે, અર્થાત્ એના થોગે, બોધ મળતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે, માહિતી મળતાં તેનાથી ગુણ બંધાય છે, અને અંગેના જુદા-જુદા વિષયોનું સૂક્ષ્મ લોહી અને ચરખી બને છે.

૨૧. માટે બહુ વાંચવાનો કે બહુ શીખવાનો કે બહુ યાદ રાખવાનો લોભ નહીં ધરતાં તારે વિચારશીલ થવાને ઉત્સુક રહેવું કે તારી જીદિ સદા આરોગ્ય, પ્રજલ, અને તે જરૂરી થાય.

૨૨. તું જે કંઈ વાંચે તે ઉપર વિચાર કરવો અને મનન કરવું, અર્થાત્ પ્રસંગોપાત્ત તોલન અને વિવાદ, સરખામણી અને સામાન્ય રૂપાંતર, પૃથક્કરણ અને સમીકરણ, અને

પાકા નિયમોનું પ્રતિપાદન, એવા જુદા જુદા પ્રયોગો કરવા, કે જેથી બાલક સત્યો તારા અંતરમાં ઉતરીને તારા જીવન અને તારી પ્રકૃતિ સાથે ભળી જાય.

૨૩. જે લોકો વિશાલ અંધસાગરની સપાટી ઉપર જ બમ્યા કરીને, માત્ર તણખામાં બેસી કરે છે તેઓને ધિક્ક છે.

૨૪. જે લોકો ડુબકી મારીને તળેથી મોતી લઈ આવે છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૫. ઉપરચોટિયા તથા વિચારશૂન્ય વાંચનારને આખા પુસ્તકાલયમાંથી કંઈ લાભ મળતો નથી, પણ વિચારવંતને તો ચાર શબ્દોમાં જ્ઞાનનો ભંડાર મળી આવે છે.

૨૬. શીખવવાનો કંટાળો આણવો નહીં, તેમ જ તું હવે વયે એટલો બધો વૃદ્ધ થયો કે તારાથી શીખાય નહીં એવો વિચાર કદિ આણવો નહીં, પણ તારાં આયુષના છેલ્લા દિવસ સુધી જ્ઞાનગ્રહણ કરવામાં મગ્યા રહેવું.

૨૭. પરમશિક્ષકના ચરણારવિંદમાં સદા શિક્ષણ લેવું એ તો ખરેખર મોટા યશ અને અધિકારનું લક્ષણ છે.

૨૮. પૃથ્વી એક શાલા છે અને તેમાં આપણે સર્વ શિક્ષણ અને સ્વભાવનિયમનું પ્રાપ્ત કરવા આવીએ છીએ એ વાત લક્ષમાં રાખવી; જેઓ એ શાલામાંથી કિંમતી વિદ્યા સંપાદન કરીને વર્ગ ચઢી સ્વર્ગમાં માન અને ઇનામ લેવા જાય છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૯. વાર્તાના અધોની લજ્જતા રાખવી નહીં, કેમકે તે માત્ર હૃદયને મોહ પમાડી કદપનારને રંજન કરે છે, પણ તેમાંથી મનને કંઈ સંગીન પોપણ મળતું નથી.

૩૦. જેને વાર્તાઓનો અતિશય રાગ છે તે માત્ર છાયાનું ભક્ષણ કરી અર્ધવૈનગ શેમાં વસે છે.

૩૧. મલિન તથા બ્રહ્મ વિપયના અધોનો તારે સ્પર્શ પણ ન કરવો.

૩૨. નાસ્તિક મનનાં પુસ્તકોથી દૂર રહેવું, કેમકે તે મહા ત્રાસરૂપ છે.

૩૩. હે આસ્તિક જન, શું ખોટી સ્વતંત્રચુદ્ધિની ખાતર તું તારી મેજ ઉપર ઇશ્વરનો નિષેધ તથા તેની નિંદા કરનારા નિર્લજ્જ અધો મુકીને તેને બ્રહ્મ કરીશ ? ઇશ્વર એવો વખત ન આણે !

૩૪. જે તું નાસ્તિકમતનું એક પાનિયું જ વાંચીશ તો તે જેઈ બીજો મનુષ્ય એવાં વીશ પુસ્તક વાંચશે અને એ પ્રમાણે એ કુદ એવં જ્યાં લાં ફેલાશે.

૪૫. માટે પ્રત્યેક નારિતક ગ્રંથને ઇશ્વરના તથા મનુષ્યના મહા દેહ શત્રુ પેડે ગણીને તે દુષ્ટ પરતુની છાયા પછુ તથા દેવી.

૪૬. કાલ કાલના ધર્મશુરેઓનાં રચેલાં શાસ્ત્રોને સૌથી વધારે માન આપવું અને તે સર્વને અભિજનાવે પૂજ્ય અને વંદ્ય ગણવાં, કેમકે એ પવિત્ર સેષોમાં ઇશ્વરપ્રેરિત અગાધ જ્ઞાન રહેલું છે.

૪૭. અને હે ભાવિક વિદ્યાર્થી, તું જે કંઈ વાંચે તથા શીખે તે દ્વારા "નવવિધાન" ના સરસ્વતી મંદિરનો મહિતા વધે એમ થાઓ!

૫૮

દાન.

૧. જે ઘરમાં દાન થતું નથી તે ઇશ્વરનું ઘર નથી, પછી તેમાં નિશ્ચ સેવાનું ગમે તેવું, એળ જોવામાં આવતું હોય અને પ્રાર્થનાઓનો ઘોંઘાટ ગમે તેટલો ગાજતો હોય.

૨. દાન વિનાની શ્રદ્ધાને પોષણ પવિત્રતા સમજવી; તે એક ફલહીન વાંચિયા ધર્મ જેવી છે.

૩. જે મનુષ્ય પિતા પ્રતિ પ્રેમ દર્શાવે છે પછુ જોને પોતાના ભાઈ—બીજાં મનુષ્ય—પ્રતિ સમૂળો પ્રેમ નથી તે દાંભિક ધુતારો છે, અને ભગવાં વચ્ચ તથા દેહકલ્પના વેશમાં પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ છુપાવે છે.

૪. પછુ ખરા ભક્તાનનનો ઇશ્વરપ્રેમ નદીનાં પૂર જેવો છે. તે ભરાઈ ઉભરાઈ જાય છે, સર્વ અંતરણ્ય ઝોળાવે છે, દુનિયાના વિશાલ પટ ઉપર ફેલાઈ જાય છે, અને જાડી કરોડા ભરી લેછે, તથા સૂકાં જળી ગયલાં ખેતરોમાં ઇશ્વરની લીલાલહેર વર્ષાવે છે.

૫. માટે શુદ્ધ સ્વાર્થવૃત્તિને પાપ તથા દુષ્ટતાનું લક્ષણ ગણીને પરદરવી, અને પોતાના ઘરને દાન તથા પ્રેમનું ભવન બનાવવું.

૬. પરંતુ ગરીબોને તું જે કંઈ આપ તે અહંકાર અને ગર્વથી ન આપ; તેઓ જાણી નીચ, જ્ઞાતિબ્રહ્મ, અને કુવલ ધિક્કાર કે દયાપાત્ર હોય એમ માની તેમનો તિરસ્કાર ન કર.

૭. ગરીબ અને ગરજવાન મનુષ્યને તારે માન આપવું, અને તેમની સેવા ધુણવાથી છે તથા તારો અધિકાર વધારે છે એમ સમજવું,

૮. કેમકે દાન દાન લેનારનું કલ્યાણ કરે છે, તે સાથે દાન કરનારનું સોગણું કલ્યાણ નથી કરતું; લેનારના હાથમાં રૂપું આવે છે પણ દાતાને તો તેના બદલામાં સોનું મળે છે.

૯. ખરેખર, ખરેખર, ગરીબને આપતું એ પ્રભુને આપતું છે, માટે દાનનો મહિમા સદૈવ પ્રભુને આપવાના જેટલો મોટો છે.

૧૦. સ્વારે આવા મોટા પરમાર્થના કામમાં સુરતી કે પ્રમાદ રાખવો તહીં અગર કંટાળતું નહીં, પણ જે થોડી ઘણી તક તને મળે તેનો લાભ લઇને તારી અલ્પ શક્તિના પ્રમાણમાં જેટલું દાન થઈ શકે તેટલું કરવાને તારે સદા ઉત્સુક રહેવું.

૧૧. વળી તું જુસ્સાના આવેશમાં એટલે ક્ષણિક પ્રેરણાને વશ થઇને માત્ર ક્યારે ક્યારે દાન કરે એમ બનતું ન જોઇએ.

૧૨. તારા ઘરમાં જેમ બીજાં કાર્ય તેમ દાન રોજ નિયમસર થાય એમ તારે કરતું કે ઇશ્વરના ધામમાં દયાનો સંદોષિત વાસ હોય.

૧૩. જ્યારે જ્યારે ગરીબ મનુષ્યો તારી પાસે આવીને આશ્રય અથવા વગેરેની આશા કરે ત્યારે ત્યારે તેમને સંતોષવા તારે તત્પર રહેવું; તારાં હાર બંધ દેખીને અગર તારો અભાવ જોઇને તેઓ ખિન્ન થઈ પાછા ફરે એમ થવું ન જોઇએ.

૧૪. ચાચક ગમે તેવો નીચ અને કંગાલ હોય પણ તારે તેને આવકાર દેના, તે જે કંઈ કહેવા માગતો હોય તે સધળું સાંભળવું, અને પછી શાંત તથા દયાલુ વૃત્તિએ તેની હકીકતના ગુણદોષનો વિચાર કરવો.

૧૫. જો તે દાનને પાત્ર હોય તો હર્ષપૂર્વક અને પૂન્યભાવથી તેને અન્નવસ્ત્ર આપવાં અથવા બીજી રીતે તેની સેવા કરવી.

૧૬. જ્યારે તું તારા કુટુંબ માટે મહિનાનું અનાજ ખરીદે ત્યારે બિશુકો માટે એળા તથા લોટ પણ ખરીદવાં અને તે સીંળે તારા કોઠારમાં હિલાયદી રાખવી અને દાન ખાતે અર્પણ કરીને માત્ર તેમાં વાપરવી.

૧૭. અને તારાં જીનાં વસ્ત્ર અને જીર્ણ ચપલી વસ્તુઓ તારે દર મહિને ઉંચી મુકવી અને જેમને તેનો અપ હોય તેમને આપવી, કે નકામી ગણીને કઢાડી નાખેલી સીંળેના પણ સદુપયોગ થાય.

૧૮. વળી તારે ધર્માદ્ય આશ્રમોમાં નિયમસર દર મહિને તારી શક્તિના પ્રમાણમાં બક્ષીસો આપવી, અને નિર્ધનતાના સખલથી એવી બક્ષીસો તારે કદિ અટકાવી રાખવી નહીં કે બંધ કરવી નહીં.

૧૯. કેમકે જે તારી શક્તિ ઘટી જાય અને તારાં પોતાનાં કુટુંબ માટે નિરાહતા પુરતાં સાધન તારી પાસે ન રહે તો તે પ્રમાણમાં તારે ઓછું દાન કરવું પણ ગરીબનો હક છીનવી લેવાનો તને કંઈ અધિકાર નથી.

૨૦. આ વાત લક્ષમાં રાખવી કે તારું દ્રવ્ય તે તારી મિલકત નથી કે તેનો તું તારી મરજી મુજબ ઉપયોગ કરે; એ તો પ્રભુએ પોતાના હેતુઓ માટે તને સોંપેલો એક પવિત્ર જુમ્મો માત્ર છે.

૨૧. અને પ્રત્યેક આસ્તિક જાને, છેક રંક રિયતિ વાળાએ પણ, દર મહિને તે દ્રવ્યનો અમુક હિસ્સો પરીપકારમાં વાપરવો, એવી પ્રભુની આજ્ઞા છે, માટે એ હિસ્સાનો તારો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં કંઠાપિ દુરુપયોગ ન કરવો.

૨૨. પ્રભુના ધર્મોદ્ધાર દ્રવ્યના વહીવટ માટે જવાબદાર શ્રદ્ધાઓ, તમારા જુમ્માનો ઓખો હિસાબ તમારે પ્રભુને આપવો અને ગરીબના હકના પૈસા ખરેખર અપાયા છે એમ દર મહિને ચોપડાની ઉધાર બાબતે બતાવવા સમર્થ રહેવું.

૨૩. દાન દ્વારા ધણાં ધણાં લોકોપયોગી કામ કરવાનાં છે, અને દયાની વાપરના અન્યેકાનેક પ્રસંગો છે.

૨૪. જુખ્યાને અન્ન, તરસાને પાણી, નવજ્ઞાને વસ્ત્ર, માદાંત્રી સારવાર, ઘર વગરના રહેવાનાં મકાન, મૃત્યુએ વિયોગી નિરાશ્રિત કરેલાંને દિક્ષાસો, વિધવા અને નિરાધાર બાલકોનું દુઃખનિવારણ, સાધનહીન વિદ્યાર્થીને પુસ્તકોદિ મદદ, ઔપધશાલાઓ, વિદ્યાલયો, દેવાલયો સ્થાપનાં અને આજી રાખવાં, એ સર્વ સામાન્ય પ્રકારનાં ધર્મોદ્ધાર કામો છે, અને તે બજાવવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે તારાં તન મન ધન અર્પણે તારે અપરથ બજાવવાં.

૨૫. એ શિવાય વળી સમયોચિત અને પ્રસંગોચિત અસાધારણ ધર્મોદ્ધાર કામો કરવાની પ્રભુની તને આજ્ઞા છે.

૨૬. જ્યારે દેશમાં દુકાળ પડે અથવા મરડી કે એવી રોગ પ્રસારે કે આગ લાગે, અથવા તારા પોતાના કે અન્ય દેશમાં સેંકડો લોકો ઉપર અકસ્માત આક્રમણ ગુજરે અને તે-તેમાંથી વિનાશ, ભૂખમરો, અને સંકટ નીપજે, તે વેળા તારે સત્વર મદદ આપવી અને અને દુઃખનિવારણ માટે બધી રીતે તારાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો.

૨૭. ઉન્દાળામાં સૂર્ય ધણો તપે છે ત્યારે તરસાને માટે શીતલ જલ શરબત તથા ખીરની જોગવાઈ કરવી, અને થાકેલો મુસાફર તથા કુદાયલો મજૂર તારા દ્વારા આગળ આવે ત્યારે તેને વિસામો, આરામ, અને દયાના ઝરામાંથી વહેતું સ્વચ્છજલ સદા મળે એમ કરવું.

૨૮. તેમ શિયાળામાં કડકડતી હંડીથી હેરાન થતા રૂંક અને ચીથરે હાલ લોકોને તારે ગરમ તરબૂતર આપવાં.

૨૯. વિચારશૂન્ય દાન કરીને તારે આલસ અને દરિદ્રતાને ઉત્તેજન આપવું નહીં. પણ માત્ર સુખાનને આશ્રય આપવો.

૩૦. વળી લોકો તારી પ્રશંસા કરીને વાહવા ખેંચે એમ ટોચ વગાડીને તું દાન કરે એ ખોટું; તું જે કંઈ આપે તે ગુપ્તપણે અને નમ્ર ભાવે આપવું, અને તેમાં કીર્તિની આશા કરવી નહીં.

૩૧. ખરું દાન હાથથી નહીં પણ હૈયાથી થાય છે, તેનો મહિમા આપવાના કૃત્યથી નહીં પણ મનના સંકલ્પથી છે, અને પ્રભુને વગર હૈયાની મોટી મોટી સખાવતો કરતાં રૂંક વિધવાની મૂઠી ચપટી વધારે પ્રિય છે.

૩૨. જાત અને જીવન, દેહ અને આત્મા પરહિતને અર્પણ કરી દેનાર, અને જાન-મંડળની સેવા કરવાનું અખંડ વ્રત સ્વીકારનાર વિરલ પુરુષોને ધન્ય છે; તેઓનું આ લોક અને પરલોક ઉભયમાં કલ્યાણ થશે.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયશ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ. ૨.   અંક ૪.   [માસિક]   વૈશાખ, સંવત ૧૯૫૮.

દિગ્દર્શન.

આપણી કેળવણીની ખામી. " Virgil' and Sophocles, logic and geometry, with the ordinary university pass-man, are as much lost to him in twenty years from his degree as if he had never construed a line or worked a problem. Why should we expect better of the pupil of the middle or lower class, whose education ends in his boyhood? Why should his memory remain burdened with generalities of popular science, names and dates from history which have never been more than words to him, or the commonplaces of political economy, which, if he attaches any meaning at all to them, he regards as the millionaire's catechism, which he will believe when he is a millionaire himself? The knowledge which a man can use is the only real knowledge, the only knowledge which has life and growth in it, and converts itself into practical power. The rest hangs like dust about the brain, or dries like raindrops on the stones."

J. A. Froude.

આપાયાં:—વર્જિલ અને સોફોકલિસ (લેટિન અને ગ્રીક કવિઓ), તર્ક અને ભૂમિતિ એ, યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થએલા સામાન્ય ગ્રેડ્યુએટમાં તો, ડિગ્રી લીધા પછી વીસ વર્ષની

અન્દર, એવાં બૂસાર્થ જન્ય છે કે જાણે એણે કદી પણ એક લીટી ખેસાડી ન હોય અને એક પણ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કર્યો ન હોય. એડ્યુએટનું આમ છે, તો પછી મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પંક્તિનો બાલક-જેની કેળવણી બાળપણમાં જ સમાપ્ત થાય છે-એની પાસે શી જ આશા રાખવી? બૌદ્ધિકપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં સામાન્ય સત્યોથી અને ઇતિહાસનાં નામ અને તારીખોથી એની સ્મરણશક્તિ શા માટે લદાએલી રહેવી જોઈએ? એ જ પ્રમાણે, અર્થશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો જોખી રાખવાનું પણ એને શું પ્રયોજન? અર્થશાસ્ત્રથી એ કાંઈ પણ સમજતો હોય તો તે એટલું જ કે લક્ષાધિપતિનો એ ધર્મઅથ-એની પ્રત્નોત્તરમાલા છે, અને પોતે લક્ષાધિપતિ થશે ત્યારે એનાં સત્યો માનવા માંડશે-હાલ એને એની સાથે કાંઈ જ લેવા દેવા નથી. જે જ્ઞાન બાણસના કામમાં આવે એ જ જ્ઞાન એને માટે ખરું જ્ઞાન છે, એ જ્ઞાનમાં જ જીવન અને અભિવૃદ્ધિનો સંભવ છે, અને એ જ્ઞાન જ વ્યવહારમાં ઉતરી શકે છે. બાકીનું જ્ઞાન તો એના મગજ ઉપર ધૂળ મારક પડી રહે છે, અને પથ્થર ઉપરથી વરસાદના જિન્દુઓ સૂકાર્થ જન્ય એમ સૂકાર્થ જન્ય છે.

આ ઉતારો આપણી કેળવણીની ખામીનું, એ ખામી કેવી સાર્વજનિક છે એનું, અને એ દૂર કરવા માટે કેળવણીનાં ધોરણોમાં કેવા કેવા ફેરફારો કરવા-જોઈએ એનું દિગ્દર્શન કરાવશે.

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી. "In the campaign against the supremacy of classical literature in higher education, with its constant demand for the recognition of English and other modern literatures in the curricula of public schools and Universities, the continuity of ancient and modern literature is some times unduly ignored. The Universities of Oxford and Cambridge, for example, have established honour schools in English literature, from which the collateral study of the Greek and Roman classics has been expressly excluded, even as a special or optional subject. It is not surprising that under such conditions these new schools have not attracted many students, or that preparation for them should tend to run on somewhat narrow philological lines in the study of Anglo-Saxon forms and other constituent ingredients of early English. For the linguistic and grammatical side of English literature such studies are very important and find a place just as deserved as a knowledge of Greek dialectic varieties or of early Italian forms in the study of the ancient classics.

But to exclude from the literary side of an examination in English literature the consideration of its relationship to that of ancient Greece and Rome must cramp its usefulness as a branch of higher study. The study of ancient classical literature, freed from the incubus of grammatical pedantry that has discredited it for a time, must always be a valuable instrument for the highest culture, not only for its intrinsic value and interest as a branch of belles

lettres, but for its historical importance in the influence which it has had upon our own literature. To exclude it from all connexion with the academic study of English has seemed to many a retrograde step, against which some protest was needed.....It is for the Universities to reconcile the conflicting claims of modern and ancient culture by insisting that one presupposes the other, and that our English literature, in particular, cannot be studied apart from those earlier influences to which so much of its grace and inspiration are due."

The (London) Times.

નાવાર્ય—ઇંગ્લિશ અને બીજાં વર્તમાન સાહિત્યોને પબ્લિક સ્કૂલોમાં અને યુનિવર્સિટીમાં લખાવ કરવાની માગણી પૂર્વક, ઉચ્ચ કેળવણીમાં 'ક્લાસિક્સ' (ગ્રીક અને લૅટિન જેવી શિષ્ટ ભાષા)ના સાહિત્યને જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે એની સ્થાને જે લલન ચલાવવામાં આવી છે-એમાં એ પ્રાચીન શિષ્ટ સાહિત્ય વર્તમાન સાહિત્યો સાથે કેવું અવિચિત્ર લેણાએલું છે એ વાત અયોગ્ય રીતે બૂલી જવામાં આવે છે. દરે આકસ્મિક અને કેગિલ્લની યુનિવર્સિટીઓએ ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં માન સાથે પસાર થવાની શાક્ષાઓ સ્થાપી છે, અને એમાંથી ગ્રીક અને રોમન ક્લાસિક્સનો અબ્ધાસ સર્વથા-ખાસ યા ઐતિહાસિક વિષય તરીકે પબ્લ-કારી નાંખી છે. પરંતુ આ નવી શાખા તરફ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાતા નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને ઇંગ્લિશ સાહિત્યના અભ્યાસમાં ઘણે ભાગે ઍંગ્લોસેક્સન રૂબો અને પ્રાચીન ઇંગ્લિશ ભાષાનાં મૂળતરવો શીખવા તરફ લક્ષ આપાય છે. ઇંગ્લિશ ભાષાના વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં આ અભ્યાસ ખુબ ઉપયોગી છે, અને ગ્રીક અને હટલિયન નામ અને પાત્રોનાં રૂપોનું જ્ઞાન જેટલું ઉપયોગી છે તેટલું જ આનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે. પણ ઇંગ્લિશ સાહિત્યની પરીક્ષામાં પ્રાચીન અને રોમનાં સાહિત્ય સાથેના એના સંબંધ તરફ લક્ષ ન આપવું એ અભ્યાસની ઉપયોગિતામાં ઘટાડો કરનાર છે વ્યાકરણનું પાંડિત્ય કારી નાંખીએ તો પ્રાચીન ક્લાસિકલ ભાષાનો અભ્યાસ ઉચ્ચ કેળવણી માટે ઘણે ઉપયોગી છે, અને સામાન્ય સાહિત્ય શિક્ષાના અંગ તરીકે કિમતી છે એટલું જ નહિ પણ આપણા સાહિત્ય ઉપર એની કેવી અસર થઈ છે એ પણ હતિહાસદ્રશ્યા જોવા જેવું છે, ક્લાસિકલ ભાષાના અભ્યાસને સર્વથા ખાતલ કરવો એ બૂલભરેલું છે. ઇંગ્લિશ ભાષાનું લાલિત્ય અને એનો પ્રાણ ક્લાસિકલ ભાષામાંથી ઉતરી આવ્યાં છે, અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યોના દકનો યોગ્ય સંમન્ય કરવો એ યુનિવર્સિટીનું કામ છે.

ગુજરાતીનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, એના અભ્યાસમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કેટલો ઉપયોગી છે એનું દિગ્દર્શન ઉપરના ઉત્તરથી થશે. 'એમ. એ'માં ગુજરાતી લઈ પરીક્ષામાં બેસનારા ઉમેદવારોને આ ઉત્તરો ખરા અભ્યાસની દિશા સચવશે.

વડોદરાનો સાલવિવાહપ્રતિબંધક નિબંધ.

(ત્રણ મિત્રો વચ્ચે એક સંવાદ.)

પંડિત—કેમ વકીલ સાહેબ! પછી પેલું વડોદરાનું બિલ વાંચ્યું ?

વકીલ—હા. પણ જેમ જેમ એના ઉપર વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને તે બિલ—વધારે ને વધારે—અનર્થકારક અને નિર્થક લાગે છે. કેમ ચમક્યા ? મારી બાપા મારા વિચાર કરતાં જરા પણ આગળ ગઈ નથી. અને હું અરેખર એમ માનું છું કે મહારાજ સાહેબના મુદ્દાહકારો એમને આડે રસ્તે દોરે છે.

દેસાઈ—મી. વકીલ, આમાર મહારાજ સાહેબને તમે અન્યાય તો નથી કરતા ? સામાજિક સુધારણા સંબંધી મહારાજના વિચારો ધણા સંગીન છે એવું તો એમનું આગ-લાવાદના પ્રદર્શન સમયનું બાપણુ સાંભળી અ.પણે સર્વે કબુલ કરતા હતા. અને તેમાંના એક વિષયમાં મહારાજ સાહેબનું આ બ્યાવહારિક પગલું અનર્થકારક અને નિર્થક કહો છો, એ અભિપ્રાય સાહસિક તો નથી ? માફ કરજો. પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આમાર મહારાજ સાહેબ પ્રજાનું હિત શેમાં સમાવ્યું છે તે સારી પેઠે સમજે છે. અને અગ્તાન લોકમતના કેવળ શુભામ યથાને રાજ્ય કરવું એ તમારા ‘સ્વતંત્રતા’ (Liberty) ના સિદ્ધાન્તને પોતે સ્વીકારતા નથી.

વકીલ—હા. ખરી વાત છે પોતાના રાજ્યપદનું પેતાને પૂર્ણ સંવેદન છે એ તો એમની આવી કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી આપે છે અને જેને તમે ‘અગ્તાન લોકમત’ કહો છો તેવા લોકમતની બેદરકારી રાખવાથી તેમના રાજ્યવત્તે જ ખામી આવે એ પણ પોતે સારી પેઠે સમજે છે, એમ આ ખરડા ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. અગ્તાન લોકમતની સ્વચ્છંદતામાં એમનું આ બિલ કંઈ પણ વિઘ્ન કરતું નથી, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં એમ પણ જણાય છે કે આ વિષયમાં ધીમે ધીમે મંદ પડતા જતા અગ્તાન લોકમતને એમનું આ બિલ ઉત્તેજિત કરશે, અને જે ધારેલા હુકમનો પોતે પોતાના બિલથી ઉચ્છેદ કરવા માંગે છે તેની ઉલટી વૃદ્ધિ થશે.

દેસાઈ—જરાક વિસ્તારથી અને દાખલા દલીલથી વાત કરો. મી. વકીલ, તમને ઠરાવ આપવાનો હક્ક નથી. તમારી દલીલ અમે પૂર્ણ ધીરજથી સાંભળીશું. ઠરાવ આપવો એ તો કોર્ટના હાથમાં છે.

પંડિત—ખરાબર છે, દેસાઈ. ચાલો, મી. વકીલ આ ગિરિરાજની બબ્બ અને પૌરપવતી વન-શાબાને યોગ્ય આ પ્રસંગે હીક નીકળ્યો.

વકીલ—પંડિતરાજ! તમે પણ હીક છો. વાત છેડીને તટસ્થ થઈને ઉભા રહ્યા. મ્હારા ઉપર જ બધો બોલો પડ્યા દીધો, અને હવે પણ જાણે કે આપને તો એ સંબંધમાં

કંઈ કહેવાનું ન હોય તેમ—‘હા ! હીક, ચાલવો’ એ રીતિ ધારણ કરી. અરવું. ‘પણ મી. દેસાઈ તમને એમ કૃતવા નહિ કે એવાં મને ખૂણે બંધાશે છે.

દેસાઈ—નહિ’ ન, એમણે પણ તરદી લેવી ન પડશે. પણ અસારે તો સાર કરવાનો હક્ક તમારો છે.

વડીલ—જેવી કોઈની આજ્ઞા જૂઓ—મદાઈ એમ કહેવું છે કે મદારાજ સાહેબનું આ મિલ-નિરર્થક અને અનર્થકારક છે; અજ્ઞાન લોકમતને ઉત્તેજિત કરશે—અને જે ધારણા કુબ્ધસનો ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છા છે તેની ઉલટી થકિ કરશે. મનુષ્યનો સ્વ-ભાવ છે કે લોખા વખતથી ચાલી આવેલી એક વસ્તુ ખોટી છે, એમ તમે જ્યાં કંઈ ત્યાં સાધારણ રીતે ન ‘તેના ઉપર આમદ બુધાય, અને આમદબળે તે તમારી ‘ખોટી’ વસ્તુનો પ્રચાર વિશેષ થાય છે. આ ‘ખોટી’ કહેનાર જ્યાં રાજ્યના હોય, અને તે રાજ્યનાનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિક્ષાપાત્ર થાય ત્યાં આ આમદ અસંત દંડ થાય છે. હવે જે આ શિક્ષા એવી સખ હોય કે જેના ઉચ્ચે ન માત્ર પ્રજાજન તેમજાથી નિરૂત થાય તો તો આવા પગલાના ખીજ જ્યાં વાંધા કોરાણે મૂકીને એટલું તો કહેવાય કે તે આજ્ઞા સાર્યક છે. પણ અદિ’ તો જ્ઞાતિવાદનો પ્રતિપદ કરવાના મિલમાં શિક્ષા દરાવી તે એટલી ન કે—રાજ્યની અનુમતિ મિત્રાય વિવાદ કરનારનો સો રૂપીઆ દંડ. હવે આ તો બહુ ન દેખીતી વાત છે કે સાધારણ રીતે જ્ઞાતિવાદ ઉર્મી અને ખાતી પીતી (ધનાદય નહિ કહું, કેમકે ધનાદયના આ-પણા દેશમાં બહુ ગિરલ છે) ક્રોધોમાં થાય છે. તેઓને ભગાદિ પ્રસંગમાં અનેક રીતે ખર્ચ પણ કરવું પડે છે. તે ખર્ચમાં શું તો સો રૂપીયાની કસર કરશે, કે એ રૂપીઆ વધારે વાવડવા પડે છે, રાજ્યનું ઘણું છે એમ માનશે—અને તેથી આવા પ્રકારની રાજ્યના નિરર્થક યશે.

દેસાઈ—આમાં તો અમારી પ્રજા જે એમ માને છે કે આ તો મદારાજનો ઉપજ વધારવાનો એક ઉપાય છે એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

વડીલ—હા ! પુષ્ટિ તો નહિ. પણ તમારી પ્રજા આ કાયદો પસાર થાય તો પોતે શું કરવા માંગે છે એ, તમે કહો છો એ અભિપ્રાયદાર, સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

દેસાઈ—સારે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો? કે સગ વધારે હોવી જોઈએ!

વડીલ—ખીલકુલ નહિ, મદારાજની એમ થાય ન નહિ. કારણ કે હું એમ જાણું છું કે તમારા મદારાજ ‘સ્વતન્ત્રતા’ના પૂજક છે. અને આવી જાગૃતિમાં રાજ્ય તરફથી કંઈ પણ દબાણ કરવાથી લોકની સ્વતન્ત્રતામાં ક્ષતિ આવે છે તે તમારા મદારાજ સારી પેઠે સમજે છે. અને એટલા માટે ન, પોતાની આઠા વિરુદ્ધ જ્ઞાતિવાદ થાય તે જ્ઞાતિવાદને પોતે રદ નથી મળ્યા. સગ પણ આમ નામની ન સખી છે, અને અપવાદો પણ પૂરેપૂરું રાખ્યા છે.

દેસાઈ—વડા ! આમાં સમજવામાં તો એમ છે કે આમ કરવાનો મહારાજનેનો જહુ શુભ હેતુ હોવો જોઈએ. લમ એ આપણામાં ધર્મક્રિયા મનાય છે, એ વાતનો તેમણે થએલું લમ રદ ન કરવાથી સ્વીકાર કર્યો, અને લોકને અડચણ ન-આવે તે સાર તેમણે અપવાદો સ્વીકાર્યા, અને સગ્ન પણ નામની ગુખી. મહારાજના ખરડાનાં આ અંગે સારાં લેખાય છે અને તે જ અંગેને તમે વળોડો છો. કેવી અવજાઈ !

વકીલ—નહિ સાહેબ, નહિ. એમ ઉતાવળા ન થાઓ. મારી દલીલ એ છે કે કાયદાનું ઉક્ત ધન કરીને થઈ ગયેલા બાલવિવાહનો સ્વીકાર, નામની સગ્ન, અને અપવાદોની પૂર્ણતા, એ ત્રણે વાનાં એકઠાં થઈને મહારાજ સાહેબના બિલને નિરર્થક કરે છે. અને નિરર્થકતા એ 'કાયદાનું' એક મ્હોટામાં મ્હોટું દૂષણ છે.

દેસાઈ—ઓ !! (જરાક વિચાર કરીને) 'અપવાદોની પૂર્ણતા' શબ્દ તમે વાપર્યો. એટલે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે બાલવિવાહના બધા બનાવો એ અપવાદોમાં જ આવ્યા જશે ?

વકીલ—બધા તો નહિ, પણ ઘણા ખરા, એકાંક. અપવાદો શા શા છે એ તો આપને યાદ હશે ?

દેસાઈ—મને બે યાદ છે. એકથી કંઈક કણખીઓનો બચાવ થાય છે. અને બીજાથી ખરડાં અથવા રોગચેસ્ટ માળાપોને બાલવિવાહ કરવાની છૂટ મળે છે.

વકીલ—એક ત્રીજો પણ છે. અને તે સહુથી વધારે વ્યાપક છે. તે એ છે કે-અરજદારની ગાતિના ચાલુ વહિવટથી અરજદાર ગાતિબદાર થવા પાત્ર થશે તો. અને આ અપવાદમાં મારી સમજ પ્રમાણે જે વર્ગમાં અત્યારે મહારાજની વ્યાખ્યા પ્રમાણે બાલલમ થતાં હશે તે બધા વર્ગનો સમાવેશ થશે.

દેસાઈ—ઓહો ! મહારાજને ગાતિના બંધનને પણ સ્વીકાર્યું છે ?

વકીલ—બેશક ! તમારા મહારાજને રાજ તરીકે તે સ્વીકાર્યા વિના ચાલે જ નહિ. સ્વીકારવાને માટે તેમની પ્રજા મહારાજનો ઉપકાર માનશે. પણ તેથી આ બિલ નિરર્થક થાય છે. અને આ એક અપવાદ એવો છે કે જે ગાતિની મંદ પડેલી સત્તાને અને તેથી કેટલીક ગાતિઓમાં મંદ પડેલા 'નમિસ્કાવિવાહ' (અરજસ્વલા કન્યા સાથે વિવાહ)ના આમ્રહને ઉત્તેજિત કરશે. છોટરીની ઉમ્મર શ્રાદ્ધ વર્ષની કરનાર એક બાપને જ્યાં એક ગાતિએ ન્યાતબદાર મૂક્યો એટલે બીજો ન્યાતબદાર મૂકવાને પાત્ર થયો. એટલે તે અપવાદમાં આવ્યો.

દેસાઈ—પણ જો ચાલુ વહિવટ નહિ હોય તો ન્યાતબદાર મૂકી કેમ શકશે ?

વકીલ—ગાતિએ અમુક જણને ન્યાતબદાર મૂક્યો તે વાળખો રીતે મૂક્યો છે કે ગેરવાળખો

રીતે તે તપાસ કરવાનો સરકાર આ કાયદામાં દેખાઈ નથી. અને જાતિ જે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તન રાખવા રખાવવાનો આમદ સંખે તે તે સરકાર દ્વારા થવા પછી લગ કરવું એ સ્પષ્ટ રીતે આપણા શસ્ત્રોની આગામી વિરુદ્ધ છે અને તેના પ્રસંગમાં જાતિ ધારે તે ન્યાતબદાર મૂકી શકે ન. અને વળી જેમ સરકાર કાયદો કરે છે તેમ જાતિ પણ કાયદો કરી શકે છે. અને આવા પ્રસંગમાં દરેક જાતિ એવો દાવ કરે કે અમુક વય સુધીમાં ગમે તેવું સાંસારિક વિગ્ન હોય તેની દરકાર કર્યા વિના કન્યાને પરણાવી દેવી, નહિ તે ન્યાતબદાર—પછી મહારાજાનો કાયદો ક્યાં રહ્યા ?

દેસાઈ—આ અપવાદ ખરેખર બહુ ગંભીર છે. જે તમે કહો છો તે પ્રમાણે એકમતથી ન્યાતબદાર મૂકાય-અથવા દાવ થાય તે કાયદો નિરર્થક થાય છે. હું એમ માનું છું કે આ જગતમાં એમાંનું કોઈ સહેલાઈથી નહિ થાય. પણ જાતિમાં મહાભારત કણ્ઠથી ઉત્પન્ન થશે, પછે બધાથી અને જીવનની સર્વ શાન્તિ નષ્ટ થશે. પાટણની નાગરી નાતમાં થયેલો રામાનુજ અને રમાતેનો કનિયો તમારા જીવનમાં દશે જ : એ કનિયામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં વૈદે દશ પણ તદ્દન નષ્ટ થયાં નથી એમ સાંભળ્યું છે. આ અપવાદ કાયદાનું આખું સ્વરૂપ ફેરવી નાંખે છે એ તે નિઃસંશય છે.

વકીલ—અને જાતિ કદાચ એવો દાવ શાન્તિથી પસાર કરી શકી તે આવી બાબતમાં જાતિ હાલમાં જે ઘટ ઉપેક્ષા રાખે છે તે ઉપેક્ષાશક્તિનો હાસ થશે અને જાતિ-બંધન વધારે બલવાન થશે. જાતિને ઔદાર્ય (toleration) નુકસાન કરવાની આપણી ઇચ્છા સિદ્ધ કરવામાં આમ આ એક મોટું વિગ્ન થઈ પડશે.

દેસાઈ—એ પણ ખરું છે. પણ તમે મહારાજાનાં જિલ્લાનાં કારણે વાંચ્યાં છે ? એ ઉપરથી આવા કોઈ કાયદાની અગત્ય તે જણાય છે, બાઈ.

વકીલ—આપણે કારણે પણ તપાસીશું. પણ જુઓ મી. દેસાઈ, પંડિતરાજ દશ સુધી કોઈ જ બોલ્યા નથી. એટલે અમારા ઉપર આપનો દક્ષ હવે ઝાટો થતો જાય છે.

પંડિત—હું આખો વખત સને ૧૮૯૩ માં મહારાજા તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલો એક બાલકમ-પ્રતિષેધક નિબંધ વાદ કરતો હતો.

વકીલ—હા. એક નિબંધ તેમણે તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો ખરો.

પંડિત—અને હું બૂઝતો ન હોઉં તે તેમાં સામાજિક સુધારાના સંબંધમાં કાયદાની દરમિયાનગીરી હોવી યોગ્ય નથી, અને દરેક લોકસભાને આવી બાબતમાં આગેવાની લેઈ પોતે પોતાનો સુધારો કરવો જોઈએ-એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી કોઈકે ચો-જના કરી હતી.

વકીલ—જરાબર છે. આપે લગભગ તેના શબ્દોમાં જ એ સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કર્યો. અને

તો નિર્દોષ હતી કે લોકને તે સ્થાને બોલવાનું કંઈજ નહતું.
ઉલટું જાતની સંસ્થાનો સંકુલયેષ્ય કરવાની એમાં પ્રશસ્ત યોજના હતી.

દેસાઈ—પણ એ બિલ કંઈજ કામમાં ન આવ્યું. ગાંધીને એવી શી પડી હોય કે પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર પોતાની જાતે અંકુશ મૂકે ! અને તેટલા જ સાર મહારાજ સાહેબને આ નવીન પગલું બરડું પડ્યું.

પંડિત—ખરૂં છે, દેસાઈજી. પણ આપણે એ બે બિલની સરખામણી કરીએ તો આપણને જણાશે કે આ નવા બિલમાં મહારાજ સાહેબે સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યનીતિના પરમ આવશ્યક સિદ્ધાંતોને કોરાણે મૂક્યા છે. સમાજશાસ્ત્રનો એક એવો નિયમ છે કે પ્રત્યેક સમાજ હમેશાં પોતાની જરૂરિયાતો સમજે છે અને વખતો વખત પોતાની સ્થિતિ રીતિ યોગ્ય પ્રકારે ફેરવતો જાય છે. અને આપણા સમાજની સ્થિતિ ઉપર નજર નાંખતાં આપણને પણ જણાશે કે—આપણે ઘણા જ ‘conservative’ (પ્રાચીનપંથી) છીએ છતાં આપણે પણ નવીન વિચારો અને નવીન આવશ્યકતાઓને અનુસરવા—સ્વીકારતા થયા છીએ. બેશક તેમ થવામાં જે જે બળો કામે લાગ્યાં છે તેનો આપણે ઉપકાર માનીએ. પણ તે બળોની અસર થઈ એ આપણા સમાજની જીવનદશા બતાવી આપે છે. અને એને મૂત ગણી કાયદારૂપ કૃત્રિમ જીવ આરોપવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ સમાજના જ્ઞાન-તંતુ ઉરકેરાઈ જતાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે થવા સંભવ છે. સને ૧૮૮૩ ના બિલે આપણા સમાજની આ સ્થિતિ સ્વીકારી હતી, અને તેને માટે શીત અને સંગીન દવા યોજી હતી. હાલના બિલે તો સમાજને દિરેક્ટરિયામાં નાંખ્યો છે, અને કાયદો થશે તો જ્ઞાનતંતુના અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરશે.

વકીલ—મી. દેસાઈને યાદ હોય તો પ્રથમના બિલમાં દસ વર્ષની હદ બાંધી હતી. દસ વર્ષ એ હદ એવી છે કે જને શાસ્ત્રાદિકનો અને શારીરિક યોગ્યતા સંબંધી સવાલ સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તમારા મહારાજનું આ બિલ તો મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આપણા સમાજના મનના બંધારણની બીલકુલ અવગણના કરે છે. અને કન્યાવિક્રય વિગેરે અધમ ક્રમે સાડે જ માથાપો અલારે અદાર અને વીસ વર્ષની કન્યાઓ કરે છે તેમની સ્થિતિમાં બધાને મૂકવા માંગે છે. સુજરાત કાલીઆવાડમાં કેટલીક એવી ગાંધીઓ છે કે જ્યાં વધારે પૈસા મેળવવા માટે કન્યાઓને મ્હોટી કરવા રીવાજ છે. એવી મ્હોટી કન્યાઓ ઘરડા ઘરડાઓને માટે નિમાયેલી હોય છે. અને આ પ્રમાણે મ્હોટી કન્યા એ એક વ્યાપારનો માલ થઈ પડ્યો છે. આ દ્વપણ સ્થાને કેટલાક સમજી નાતીલાઓ એક તરફથી પોકાર કરે છે ત્યારે બીજી તરફથી તમારા મહારાજ સામાન્યતઃ એવી સ્થિતિ લાવવા માંગે છે કે જ્યાં કન્યા-વિક્રયને પણ ઉત્તેજન મળે, અને બાલવિવાહનો પ્રતિજ્ઞ કરવા જતાં જુદામાલ વિવાહ હાલના કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થાય.

દેસાઈ—આ વળી તમે નવું કહાડ્યું. હું તો એમ માનું છું કે છોકરાઓની પણ ઉમર અ-

દાર વર્ષની ક્યાંથી તમે હમણાં કહી તે મુશ્કેલી નથી. બાલવિવાહ બહુ સંભવ નથી. એટલું તો ખરું જ કે જે દેટલાક જુદા વરોને અસારે મોટા કન્યાઓને અભાવે પરણવાનું માંડી વાળતું પડે છે તેવા જુદાવરો લગ્નના બજારમાં વિશેષ સંખ્યામાં આવશે. પણ સામાન્ય રીતે કન્યાઓની એ જ વય હોવાથી કન્યાવિક્રય તો કંઈક ઓછો થશે. અને તે લાભની લાલસા ઓછી થવાથી જુવાન અને જુદા વચ્ચે જુદાને પસંદ કરવાનું કંઈ ખાસ પ્રયોજન નહિ રહે.

વકીલ—આપ કહો છો તેમ થવા પણ સંભવ છે. પણ સમાજ એ એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે તે બજબલ્લાની ગણતરીઓને રદ કરે છે. પૈસાનો લોભ એવો છે કે પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તે આગળ આવ્યા વિના રહેતો નથી. અને તે લોભને સંતુષ્ટ કરવા મનુષ્યનતિ હરેક રીતના માર્ગ શોધી કાઢે છે. જુદાં સંબંધમાં પસંદગીનું પ્રયોજન નહિ રહે તે, તમે કન્યાવિક્રય હાલ જેમ આપવાદિ છે એમ જ રહેશે એમ માની કહો છો. પણ બીજી સ્થિતિ પણ સંભવિત છે કે દરેક મોટા કન્યા વેપારનો માલ ગણાય અને પછી તેનાં આનુયાયિક પ્રસંગો પ્રમાણમાં વિશેષ બળથી પ્રવર્તે.

દેસાઈ—તમારો વિકલ્પ હું તો કમળ નથી કરી શકતો. મને તો લાગે છે કે તમે તમારી—વકીલોની—રીત પ્રમાણે ‘દધિ’માંથી ‘ધ’ કાઢવા જેવું કરો છો.

વકીલ—આ તો હું આપને એક દટાનત માત્ર જ આપું છું. કેવા પ્રસંગમાં સમાજ—એક જીવંત વસ્તુ—કથો પરિવર્ત શેશે તે, હમેશાં એવું અનિશ્ચિત છે કે તે ઉપર કોઈ પણ ગણતરી સંગીન રહી શકતી જ નથી. અને તેટલા માટે સમાજના સંબંધમાં બહારની દરમીયાનગીરી ન હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયેલો છે. સમાજ પોતાનું હિત ધીમે ધીમે પણ સમજે છે. અને આ બિલ્લનાં કારણોમાં કમળ કરવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક ઉપરની માતિઓમાં કન્યાના વિવાહની ઉમર વધેલી જોવામાં આવે છે.

પંડિત—સમાજ હમેશાં આ જ પ્રમાણે કામ કરે છે, અને જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તેમ સહ વધારે સમજાતું જશે અને અનુરૂપ સ્થિતિ એ સમાજ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત કરશે.

વકીલ—અચાનક છે. અને આ વસ્તુનો અપૂર્ણ ગ્રહ આવા પ્રકારના પ્રયત્નો કરાવે છે. બીજા બધા દેશોમાં આમ છે ને આપણે ત્યાં નહિ માટે તે હોતું જોઈએ એવો આગ્રહ, અને આપણા સમાજના માનસિક અને શારીરિક તથા ઐતિહાસિક બંધારણની સમજણની અપૂર્ણતા આવા પ્રયત્નોનાં પ્રયોજક છે. દેસાઈજી, જરા માફ કરજો. તમારા મહારાજાને માટે અમને ધણું માન છે. પણ આપણા લોકોનાં મનનાં રહસ્યો—અને ઇતર દેશની પ્રજાને મુકાબલે આપણા જીવનની ખાસીયતો—એથી મહારાજા સાહેબ હજી પૂર્ણ રીતે વાકેફ નથી. મહારાજા સાહેબ

શું એમ માનતા હશે કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓને મોટી કરવાનો રીવાજ હતો અને માછળથી તે રીવાજ પલટાઈ ગયો તે છે કે કારણ વિના જ અથવા નિર્ણય કારણથી? અને તે કારણથી શરીરના ધર્મની જે રિયતિ સાંપ્રતમાં બધાંય તે રિયતિ આવા પ્રતિબંધથી એકદમ અટકશે? ધણા કાળના બાલવિવાહથી બાલાઓ સ્ત્રીધર્મમાં જલહીથી આવી જાય છે એ વાત સ્વીકારવા યોગ્ય છે. પણ આવી જાય છે એ જો અત્યારે ખરી વાત છે તો પછી તે કાસે તે ધર્મથી વિમુખ રાખવાનાં માફાં પરિણામ માટે જવાબદારી ક્યાં માળાપ હાયે કરીને બહારી ક્ષેત્રે? અને કયું રાજ્ય તેવા પ્રકારની જવાબદારી માળાપ ઉપર ફરજની રીતે રાખવામાં વાજખી ગણાય? અને બાલવિવાહ એ જો આપણાં અનેક દુઃખો વચ્ચે અવશેષ રહેલા યુગ્મસુખનું પોષક છે, તો પછી તેના સ્કામું એવું શું કારણ છે કે જે આપણા આ અમૂલ્ય સુખની અવગણના કરે? આપણે દિવસે દિવસે નમ્મળા પડીએ છીએ એ વાત ખરી છે, પણ તેને માટે બાલવિવાહ એ કંઈ કારણ નથી, બાલ-સંયોગ એ એવું કારણ છે, અને એ પણ અનેકમાંનું એક છે, એ તમારા મહારાજા નથી જાણતા?

દેસાઈ—પણ જેટલા અંશમાં એ એક કારણ છે તેટલા અંશમાં તો તેનો કંઈક પ્રતિ-કાર કરવો જોઈએ જ. માર્ક દૃઢ માનવું છે કે જેમ અમુક કારણથી પ્રાચીનકા-ળનો કન્યા મોટી કરવાનો રીવાજ પલટાઈ ગયો, તેમ આજ એવાં કારણો પ્રાપ્ત થયાં છે કે જેને લીધે કન્યાના લક્ષ્મી ઉમ્મર પાછી વધવી જોઈએ. બેશક બાલ-વિવાહ કરતાં બાલસંયોગ એ શારીરિક અવનતિનું મુખ્ય કારણ છે. પણ તમે નથી જાણતા કે લક્ષ્મવયની હૃદ વધતી જશે તો સંયોગવયની હૃદ એની મેળે જ વધશે? લક્ષ્મવય નહાની રાખી સંયોગવય સ્વાભાવિક રીતે નહાની થઈ જાય છે એ આપણે આજ પર્વે જોતા આવ્યા છીએ. વળી કન્યાઓ સ્ત્રીધર્મમાં વહેલી આવે છે એ ધણા કાળના બાલ લક્ષ્મનું પરિણામ છે એમ જો તમે સ્વીકારો છો તો તે જ કારણસર બાલલક્ષ્મ અટકાવવાની જરૂર છે. કન્યાઓ આજકાલ સ્ત્રીધર્મમાં વહેલી આવતી દેખાય છે એ વિશ્વનિયમને અનુસરીને નથી, પરંતુ અસ્વાભાવિક-કૃત્રિમ-વિશ્વનિયમવિરુદ્ધ રીતિનું પરિણામ છે. માટે હાલની સ્ત્રીધર્મની વય વધારવા સારું પણ બાળલક્ષ્મ અટકાવવાની જરૂર છે. વળી આથી બાળવિધ વાઓની સંખ્યા ઓછી થશે, એ પણ થોડો લાભ છે ?

વકીલ—લક્ષ્મવયની હૃદ વધે સંયોગવયની હૃદ વધશે. પણ તે સંયોગવયની હૃદ સમજણથી પણ વધી શકે છે. અને હું તો એમ માનું પણ છું કે પ્રથમ કરતાં હાલ સંયોગની વય પણ વધવા માંડી છે. જે વાત સમજણથી થાય તેને માટે બળ વાપરવું એ પ્રજાની ગરીબાઈનો લાભ લેવા સરખું છે. મારા વાંધાનું કેન્દ્ર જ દેસાઈજી આ વિચારમાં સમાયેલું છે કે કુટુંબજીવનમાં, અને તેમાં પણ પતિપત્નીના સંબંધ જવાબિયમાં, જે ફેરફારો ઘટ જણાતા હોય તે સારું સમજણ એ જ ઉપાય

કામે લગાડવો જોઈએ. અને એટલા જ હેતુથી હું-કહું છું કે પ્રતિકાર લોકોના હાથમાં જ રહેવો જોઈએ, આપણા લોકો જીવન ધર્મ સાથે એટલું તો ગુંથાયલું છે અને ધર્મના સંબંધમાં આપણી ઉંચી કામોની લાગણી એવી તો તીવ્ર છે કે-પોતે પોતાની મેળે માર્ગ કહાડે પણ જો તે ધર્મવિરુદ્ધ ચાલવા રાજ્ય આગ્રહ કરે તો તેમાંથી વિપરીત થાય. લગ્ન એ નિઃસંશય ધર્મક્રિયા છે અને તેમાં આપણો સમાજ દરમીયાનગીરી ખીલકુલ સાંખી શકશે નહિ. તેવી જ રીતે રજોદર્શન યદ્ય જ્ય તો પછી પણ સ્ત્રીને સ્વામિથી વિમુખ રાખવી એ પણ બળથી કરવું એમાં કૌટુંબિક પવિત્રતાને ક્ષતિ લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ માફ તો એમ પણ માનવું છે કે સમાજસંસ્થાની દૃષ્ટિએ, શરીરધર્મની દૃષ્ટિએ, નીતિમાર્ગની દૃષ્ટિએ, અને આપણા સમાજની આસીયતો ધ્યાનમાં લેતા સ્ત્રીપુરુષના સંયોગને રજોદર્શન પછી રાજ્યબળથી વિધિત કરવો એ હરેક રીતે દુષ્કર્મચરણ છે. મી. દેસાઈ, આ એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રાખવાનો હક્ક રાજ્ય રહામે પણ ધરાવી શકે છે. આ બિલના સંબંધમાં સંમતિવચનો કાયદો કરી ચૌદ વર્ષની હદ બાંધવાની સૂચનાઓ થાય છે. પણ તેવો કાયદો ચૌદ વર્ષની હદ બાંધીને રચવો એ ઇષ્ટ નથી એમ પણ આટલાથી સમજાશે. મરતુ ઇષ્ટ હોય પણ એમાં રાજ્યબળ-એટલે પોલીસ બળ, અને ન્યાયાધીશીનું બળ-વાપરવું એ કેવળ અનર્થકારક છે. શાન્ત અને ગરીબ પ્રજાના ખાનગી ઓરડામાં સરકારનાં ચક્ષુને અવકાશ મળે એ સર્વથા અનિષ્ટ છે.

દેસાઈ—તમે રાજ્યબળ ઉપર બહુ બાર મૂકો છો મી. વકીલ, તે ઉપરથી તમારું એમ કહેવું છે શું કે સંજ્ઞાએ કોઈ પણ રીતે આવી બાળતોમાં કંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવો નહિ ? રાજ્યની દરમીયાનગીરી હું પણ અનિષ્ટ માનું છું. પણ તમે જે મૂળ વિચારથી આગળ ચાલો છે કે-આપણો સમાજ જીવન-તે પોતાનાં લાભ હાનિને પોતાની મેળે જ સમજી શકે છે તે વિચારને હું મળતો આવતો નથી. માફ તો એમ માનવું છે આપણો સમાજ અત્યારે એવી સ્થિતિમાં છે કે જ્યાં એને માર્ગ દોરનારની ખાસ જરૂર છે. અને મહારાજાનો આ કાયદો કોઈપણ પ્રકારની અનિષ્ટ હરકત વગર તેને માર્ગ દોરે છે. સંમતિવચનો સંબંધમાં તો તમે જે કહો છો તે મને યથાર્થ લાગે છે. પણ તે ઉપરથી વિવાદના સંબંધમાં જે નિર્દોષ કાયદો મહારાજાએ ધડપો છે તેથી રાજ્યની દરમીયાનગીરી ઘણી આવી જાય છે એમ હું નથી ધારતો. આપણે જે અનિષ્ટ વસ્તુઓ વચ્ચે પસંદ કરવાનું છે, બાલક જેવો જનસમાજ-અને રાજ્યની સહાય. એ જેમાંથી કયું સાફ તે વિચારવાનું હું આપને જ સોંપું છું.

વકીલ—રાજ્યની દરમીયાનગીરીને જો તમે અનિષ્ટ માનતા હો તો પછી મ્હારે બહુ કહેવાનું રહેતું નથી. સમાજ બાલક છે તે વાત પણ કંઈક અંશે હું સ્વીકારીશ. પણ દેસાઈ, આપ નથી જાણતા કે બાલક પણ ભય કરતાં પ્રીતિથી વધારે સીખી સમજી શકે છે, અને મારથી તો ઉલટું નહોતું થઈ જાય છે ? વળી આ બાલક ઘણા વર્ષના

અભ્યાસથી ધર્મની સાથે જરા પણ સંબંધ ધરાવનાર વસ્તુના સંબંધમાં હઠીલું થઈ બેઠું છે. એટલે પોતાની મેળે જો તમારું નહું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજે તો સમજે. બાકી “જ્ઞાનલવડુર્વિદગ્ધં વ્રજ્યામિ નરં ન રજ્યયતિ” ॥

પંડિત—મી. વકીલ, આ તમારી દલીલ તો કાયદો કરવાની આવશ્યકતા બતાવે છે. સંમતિ-વચના સંબંધમાં સરકારે આવી બાબતમાં હાથ ન ધાલવે એ પક્ષ ઉઠ્યો હતો પણ તેમાં મુખ્ય કારણો બે બતાવાયાં હતાં. એક તો એ કે બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં પરરાજ્ય હોવાથી; તે પારકા લોકો આપણા ધરના વ્યવહારમાં હાથ ધાલે એ વાજબી નથી એમ કહેવાયું હતું. અને બીજું એ કે એક મુઠીબર મુધારકો પરધર્મના રાજ પાસે જઈ ગરીબ લોકો ઉપર રાજબજાની સહાયતાથી એમના માનીતા પરાપૂર્વના રિવાજોને રહેંચી નાંખે એ પણ અથોગ્ય છે એમ બતાવાયું હતું. અને આ બે કારણોની વાસ્તવિકતા અત્યારે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે. પણ આ બેમાંનું એક પણ કારણ આ પ્રકારણમાં લાગુ પડતું નથી. ગાયકવાડ સરકાર પરરાજ્ય નથી; આપણા જ, આપણા ધર્મના, અને આપણા દેશના જ છે એટલે પહેલું કારણ લાગુ પડતું નથી. અને બીજા કારણના સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે અપવાદો મહારાજાએ મૂક્યા છે તે અપવાદો આ દેખીતી દરમીયાનગીરીને કેવળ નિર્દોષ કરે છે. અને એ દૃષ્ટિ બોતાં આપ પણ કમુલ કરશો કે મહારાજાનું આ બિલ દરમીયાનગીરીના જ કારણથી એકદમ વળોડી નાંખવું એ વાજબી નથી બિલ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે રાજ્યની દરમીયાનગીરી અનિષ્ટ છે એ સિદ્ધાન્ત મહારાજાને ગ્રાહ્ય છે, અને તે અનિષ્ટતાને અટકાવવામાં અટક કરવાનો મહારાજાના સ્તુત્ય પ્રયત્નની અવગણના કરવામાં મહારાજાને ગેરઈન્સાફ થાય છે.

વકીલ—પંડિતજી, મહારાજાને ગેરઈન્સાફ થાય છે એમ આપ માનતા હો તો હું અત્યંત દીલગીર છું. મહારાજા ‘પર’ નથી એ વાત સ્પષ્ટ અંશમાં જ ખરી છે. આપણા જનસમાજ જેને ધર્મ માને છે તેના સંબંધમાં મહારાજાનું કૃતું વલણ છે તે તમને અગાત નથી. જેને આપણે સ્મૃતિનો ધર્મ કહીએ તેના સંબંધે મહારાજા બહુ તો માત્ર માનની નજરે જોતા હશે, એને પોતે પ્રમાણ માનતા નથી. અને એટલા અંશમાં દેશના છતાં મહારાજા ‘પર’ જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

પંડિત—તમારા મોંમાં આ દલીલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે, મી. વકીલ! ત્યારે તમે એમ કહેવા માંગો છો કે આપણા લોકો જેને ધર્મ કહે છે તેમાં કાંઈ પણ ગેરસમાજ નથી અને અત્યારે જો આચારવિચાર છે તે હમેશાંને માટે કાયમ રાખવા ? તમારા મુખમાં આવા પ્રકારની દલીલ આ પહેલવહેલી જ છે.

વકીલ—હું એવું કાંઈ પણ કહેવા માંગતો નથી. હું અત્યારે એક આપણા જનસમાજના જીવનને અસર કરના એક કાયદાની તપાસ કરું છું. અને તેમાં મ્હારે મુખ્ય તપાસ કરવાની એટલી છે કે આ બિલની સમાજ ઉપર શી અસર થશે. સમજો

અગર વગરસમજ્યે આપણો સમાજ શાસ્ત્રને પ્રેરણા મેળવી શકે. અને શાસ્ત્રાચાર્ય અને રાજાઓ એ જેનો બ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં હમણાંના સંયોગોમાં શાસ્ત્રાચાર્ય ઉપર સમાજની ચોટ રહે છે, અને મદારા સમજવા પ્રમાણે વાજબી રીતે. અને હું તો એટલે સુધી પહોંચું કે રાજાના અભિપ્રાયમાં બ્યાં શ્રદ્ધા રહે એવું નથી ત્યાં કંઈ પશુ સુકાન વિના આત્મા કરતાં શાસ્ત્રાચાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વર્તવું એ પરિણામે વધારે શ્રેયસ્કર છે. શાસ્ત્રાચાર્યમાંથી નિવૃત્ત કરાવવાની વ્યક્તિના પોતાના અથવા સમાજસમક્ષિના મન સિવાય હું કોઈની સત્તા સ્વીકારતો નથી. વ્યક્તિ પોતે બ્યારે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણ કરે—તેમ કરવાને તેને પૂરતાં કારણ હોય—ત્યારે તે પોતે બધી જવાબદારી પોતાને માથે રાખે છે. સમાજસમક્ષિ બ્યારે અમુક વિદ્યમાન શાસ્ત્રાચાર્યની બીજી રીતનું વર્તન ઇષ્ટ ગણે ત્યારે તે જ શાસ્ત્ર થાય છે. બાકી અત્યારે પશ્ચિમની વિદ્યાથી અને પશ્ચિમના દેશોની ભૌતિક જાહેજલાલીથી અંતઃક્રમ ગમેજા એક મહારાજાને આપણી જૂની સંસ્થાઓ અને શાસ્ત્રાચાર્યોનો વિમર્શ કરવાની સત્તા હું કદી પશુ સ્વીકારેશ નહિ. ઈર્ષ પશુ ગેરસમજૂત ન થાય તે સારું અહીં હું ફરી કહેવું દુસ્તર ધારું છું કે, મહારાજા સ્વદેશીય હોવાથી કાયદાદારા ગૃહ-વ્યવહારમાં એમની દરમીયાનગીરી અનિષ્ટ નથી એવી સામાન્ય દલીલને જ આ વાત લાગુ પડે છે. ચાલતા પ્રકરણમાં મહારાજા આવા આદેશને પાત્ર નથી કેમકે એમણે શાસ્ત્ર અને જ્ઞાતિ એ બન્નેને પોતાના કાયદામાં પૂરતું માન આપ્યું છે. અને તે એમના જોવા ઉદાર અને નીતિપરાયણ મહારાજાને જેવું લટેતું છે.

પંક્તિ—આટલું તમે કયુલ કરતા હો તો ચાલતા પ્રકરણને માટે એ દલીલ આપણે બાજુ ઉપર મૂકીએ.

વકીલ—અસ્તુ. પણ તે ઉપરથી હું આ બિલની ઇષ્ટતા હું નથી સ્વીકારતો એ સ્મરણમાં રાખજો. રાજાના ધર્મવિરોધી હોય ત્યાં પ્રજાને ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રજાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ મહારાજાનો ધર્મ હોવાથી અપવાદથી નિર્દોષ હોય છતાં એવી આજ્ઞા કરવી એ તો હું કેવળ અનિષ્ટ માનું છું. અને હાલના જમાનામાં પ્રજાના મનમાં પશ્ચિમ દેશના રીતિરીવાજોના અનુકરણના માફક પરિણામોનો મ્હોટો ભય દાખલ થઈ ગયો છે, તેવા પ્રસંગમાં મહારાજા સુધારકોથી દોરાય છે અને સુધારાના પંથને મહારાજા રાજ્યસત્તાથી અમલમાં મૂકશે એવી લેશ માત્ર ધણુ શંકા પ્રજાના મનને અત્યંત વ્યથિત કરે એ સ્વાભાવિક છે. અને પ્રજાને શાન્ત અને સુખી રાખવી એ જો મહારાજાનો ધર્મ તમે સ્વીકારતા હો તો હજી નવા અભિપ્રાયો કાયદા દ્વારા અમલમાં મૂકવાનો સમય નથી આવ્યો એમ તો આપ સ્વીકારશો. 'ડોહરી' મુવાનો ભય ન હોય, તો પણ જમ પેખાનો ભય' કોડને વધારે વ્યથિત કરે છે. પ્રજાના ધર્મ અને પ્રજાના એકત્ર મત ઉપર દુર્લેશ રાખવું એના જેવું રાજ્યને બીજું જોખમ હું જોઈ શકતો નથી.

પંક્તિ—ઓહો! વાતમાં ને વાતમાં આપણે બહુ દૂર આવી પહોંચ્યા. બેસો હવે તો નરા વિશ્રાન્તિ લઇએ.

દેસાઈ—ચાક ખુલુ લાગ્યો. પણ આપણા વિષયનો અંત ન આવ્યો. ગમે તેમ કહો પણ મહારાજાએ જે કારણો આપ્યા છે તે જોતાં કંઈ કર્યું તો આવશ્યક છે ખરું.

વકીલ—કારણો તો ઠીક છે. બીજા લોકોમાં લમની ઉમરની હદ છે ને આપણે ત્યાં નથી. એ જ તમારું કારણ કે બીજું ?

દેસાઈ—એ એક જ કેમ ? બિલના બીજા પેરેઆફમાં આંકડા આપ્યા છે તે જોય છે !

વકીલ—એ આંકડામાં નાતો દર્શાવેલી નથી એટલે નકામા છે. મને તો લાગે છે કે તે ફક્ત કડવા કણુબીએને જ લાગુ પડતા હશે. અને તેઓમાં તો પુનર્વિવાહને ખાટું કંઈસકોય નથી એટલે લમની જે મહત્તા બ્રાહ્મણવાણીયામાં છે તે તેમાં નથી. વળી બીજા અપવાદથી મહારાજાએ એ કામને તો બાલવિવાહપ્રતિબંધ નિષેધમાંથી બાતલ કરી છે. બીજી કેમોના આંકડા નથી એટલે કંઈ કહી શકાતું નથી.

દેસાઈ—બિલનાં કારણોમાં શાસ્ત્રનો જે અનુવાદ કરેલો છે તેનું શું !

વકીલ—તેમાં બહુ મોટી તકરારો સમાવેલી છે. અને તે સંબંધી સ્વતંત્ર ચર્ચા આપણે કોઈક કાળે કરીશું અસારે તો આપણે એટલું જ જોવાનું છે શાસ્ત્રમાં શું છે તેની લોકની માન્યતા જ મહારાજાએ ધ્યાનમાં લેવાની છે અને એ માન્યતા ત્યાં સુધી ફેરવાય નહિ ત્યાં સુધી શાસ્ત્રમાં ખરી રીતે ગમે તે હોય તેનો લોકને સ્પર્શ જ નથી થવાનો. રાજ્યકર્તાઓએ સમજવું જોઈએ કે લોકમતને ફેરવવો એ કંઈ લાકડું ફેરવવાનું નથી.

દેસાઈ—તારે આ બાબતમાં રાજ્યની કાંઈપણ ફરજ સ્વીકારે છે કે નહિ ?

વકીલ—રાજ્યની કાંઈ પણ ફરજ હોય તો તે લોકમતને કુળવવામાં જ સમાઈ રહે છે. જે કામ સમાજના અગ્રણીઓનું છે, અને જે તેઓ કરી કરે છે, એ પોતાને માથે ખેંચી લેવાની તમારા મહારાજા સાહેબને હોંસ હોય તો એમને કહો કે અશોકનાં જેવાં અનુશાસનો શિલા લેખદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

“ હાઉસ ઑફ કૉમન્સ. ”

માને

ઇંગ્લંડની આમની સભા

“Before the House passes yearly every national anxiety. Whatever occupies the attention of this great empire makes its appearances there, be the subject trivial or important, be it the state of Rotten Row or the conduct of a war. A parliamentary discussion also is sure to turn a subject inside out, and to disclose its precise nature. To hear this well done is no sorry amusement; intellectually it is a great gain. Moreover, the gossip of the House is of first rate quality. To tell or to hear some new thing it is the best possible, nor are the new things repeated in Parliament only gossip. Passing events do not merely furnish talk to the House; they are a part of the history of our land.”

“The House of Commons,” by

Reginald F. D. Palgrave,

p. 41.

“દેશનું દરેક સંકટ હાઉસ આગળ આવે છે; આ મહાન સામ્રાજ્યનું જે જે બાબતમાં લક્ષ રોકાય છે તે દરેક બાબત—હાની મોટી બધી, એક નહાની ગામની સ્થિતિથી માંડીને એક મોટી લડાઇ પર્યન્ત—હાઉસ આગળ રજુ થાય છે. એ દરેક વિષય ઉપર એવી સારી ચર્ચા થાય છે કે, એનું હાર્દ તુરત પકડાઈ જાય છે, એનું ચોક્કસ સ્વરૂપ થું છે એ સમજાઈ જાય છે. આ ચર્ચા સારી રીતે થતી જોઈ માત્ર ગમ્મત આવે છે એટલું જ નહિ પણ એથી બુદ્ધિને પણ બહુ લાભ થાય છે. હાઉસની ગપસપ પણ ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે. કાંઈ પણ નવી હકીકત કહેવી હોય કે સાંભળવી હોય તો એ માટે આ ઉત્તમ સ્થાન છે. અને ત્યાં જે જે નવી વાતો થાય છે તે માત્ર ગપસપ જ સમજવી નહિ. ચાલતા બનાવો ઉપર હાઉસમાં માત્ર વાતો જ થાય છે એમ નથી, પણ દેશના કલિદાસનો એ એક ભાગ છે.”

ઇંગ્લંડના જીવનમાં હાઉસ ઑફ કૉમન્સ કેવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે એ ઉપરના

ઉત્તરથી સમજાશે. મિ. જૉન મોર્ગે એમના “Compromise”

હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો મેમ્બર એની સાધન સંપત્તિ અને કરોને.

નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં એક સ્થળે કહે છે કે દરેક અંગ્રેજ સ્પષ્ટ યા અસ્પષ્ટ રીતે પાર્લામેન્ટની એક માટે ઉમેદવાર હોય છે. અને ઉપરની હકીકત જોતાં આ વાતમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. વળી

અંગ્રેજના હૃદયમાં રાજકીય વિચારો નહાનપણથી જ નોંધેલા હોય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે મોટાપણમાં એની નજર પાર્લામેન્ટ તરફ વળે છે. પરન્તુ પાર્લામેન્ટની એક

સર્વને સુલભ હોતી નથી. એને માટે જે પુદ્ગિના અને હૃદયના ગુણો જોઈએ છે એ બાબત પર મુક્તિ, વિશેષ મુશીબત દ્રવ્યપરત્વે હોય છે. પાર્લામેન્ટના મેમ્બર થવા માટે ચૂંટણી વખતે પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ મેમ્બર થયા પછી પાર્લામેન્ટના કામ પાછળ પુષ્કળ વખત કાઢવો પડે છે, અને એથી પાર્લામેન્ટની એક ધનવાન શિવાય અન્યને પોસાતી નથી. આ કારણથી, જે કે આજકાલ મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ—*Lib-Lab*—પણ પાર્લામેન્ટમાં જિરાજે છે, તો પણ ઘણે ભાગે તો હજી પણ પૂર્વવત રકવાયુરો-જ-મીનશરોની સંખ્યા છે પરંતુ હવે ખાસ કરીને તો જેમ જેમ વેપાર-ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય વધતું જાય છે, તેમ તેમ વેપારીઓ અને કારખાનાંવાળાઓની સંખ્યા વધતી જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં જેમ વિદ્વાનો અને તત્ત્વવેત્તાઓ જ રાજ્યતંત્રના કર્તાહર્તા હતા તેમ ઇંગ્લંડમાં નથી. દ્રવ્ય એજ અજેજ પ્રજાનો ધંધર છે, અને એની પૂજા રાત દિવસ થયાં કરે છે.

અસાધારણ રાજકીય ઉત્સાહવાળા પુરુષો તો બધા દેશમાં અને બધા કાળમાં પોતાનો માર્ગ કરી લે છે—પણ ઇંગ્લંડમાં મર્ફિ સહીના મધ્ય સુધી સાધારણ ઉત્સાહવાળાને દ્રવ્યને અભાવે રાજકીય અભિલાષા તૃપ્ત કરવી અશક્ય હતી. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વર્તમાનપત્રો રૂપી રાજકીય ચર્ચાનું એનું મ્હોટું સાધન હાય લાગ્યું છે કે જેઓને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવું પોસાતું નથી તેઓ પોતાનો રાજકીય ઉત્સાહ વર્તમાનપત્રોમાં લખીને બહુ સારી રીતે તૃપ્ત કરી શકે છે. આથી હવે ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર પહેલાંના જેટલું પાર્લામેન્ટને અધીન નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પાર્લામેન્ટના વિચારો ઉપર અને વર્તણૂક ઉપર વર્તમાનપત્રો બહુ પ્રજાળ કાપુ બોગવે છે, અને તેથી પ્રથમના કરતાં પાર્લામેન્ટનું ગૌરવ કાંઈક ઘટ્યું છે. પાર્લામેન્ટની એક સાથે આજ સુધી જે ઉચ્ચ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા હમેશાં જોડાઈ હતી એ પણ હવે ઘણી રૂઢી નથી. એક લેખક લખે છે તેમ—

“He may receive more invitations, and when he is being entertained by certain hosts may have the gratification of knowing that he secures greater attention, but he seldom succeeds in entirely changing his social level. His social position in fact, is not so much exalted as emphasised.”

અર્થાત્, એને વધારે નિમન્ત્રણ આવે; પોતે મુખ્ય પરાણા તરીકે કેટલેક કેમણે નોતરાય

*Liberal-Labour Party ના મેમ્બરોને હવેથી આ નવું નામ અપાવા માંડ્યું છે.

ફૂ કુળ કરતાં દ્રવ્યને હવે વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે એ મિ. ઍરક્રોટના નીચેના શબ્દોથી સમજાશે—

“The truth is that we see everywhere in politics what we have seen in society, the general substitution of the plutocratic principle for the aristocratic although, as has been already pointed out, it is a plutocracy round which there have crystallised many of the prejudices and sentiments of aristocracy.”

એ સન્તોષ પણ મળે—પણ પોતાનું સામાજિક પદ તદ્દન બેદરકારી જાય એમ થવું અશક્ય. એનું સામાજિક પદ ખાસ કરીને ઉન્નત થવું નથી; માત્ર એના ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચાય છે એટલું જ.

પાર્લામેન્ટના મેમ્બર રહેવા માટે દ્રવ્યવાન હોવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ, પણ અભ્યાસ અને શ્રમની પણ થોડી અપેક્ષા નથી. વર્ષમાં ૭ મહિના જનસભામાં કાટવા પડે છે. જે મેમ્બરને પાર્લામેન્ટમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરવું છે એણે જ્યોર પહેલાં એ સંબંધી કામ ઉપર બેસવું જોઈએ, અને એ કામ મધ્ય રાત પછી બે તથા વાગે થઈ શકે. જાર વાગે કમિટીરૂમમાં દાખલ થઈ, લગભગ જાર વાગ્યા સુધી એને કામ કરવું પડે છે. પછી હાઉસ જવાનો વખત થાય છે, અને ત્યાં ખીજા દલાડાના પેરોરિયા સુધી રહેવું પડે તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ. દરેક મેમ્બરે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થતા પહેલાં, સર ચાર્લિસ મેનું “પાર્લામેન્ટ પ્રિન્ટસ” નામનું આંકડા અને વિગતવાર દુકીકતનું ગૌરવું લગભગ આઠસો પાનાનું પુસ્તક શીખ્યા સિવાય તો છૂટકો જ નહિ. ખીજું—જે પાર્લામેન્ટનું કામ ચલી જતા રેવું ન હોય અને જરાજર કરવું હોય તો ‘પેપર’ નો અને ‘બુ-બુક’ નો ટમ્કો—વર્ષ દહારે આઠેક પૌન્ડનું જેટલું પૂર—વાંચી જવું પડે. વળી દિવસે દિવસે વેપારને લગતાં જનહેર અને ખાનગી કામો પણ હાઉસ આગળ ધણાં આવે છે, અને એ સર્વનો વિગતવાર માહિતી મેળવવી જોઈએ: અમુક ગામોમાં ‘વોટરનક્સ’ થાય છે, અમુક ટેકાણે રેલવે બંધાય છે, એમાં ખર્ચ કેટલું થશે, એની પરવાનગી આપવા જોવી છે કે કેમ, એથી કોઈના દહને તુકશાન થવાનો બચ છે કે કેમ, એના કાયદા કાનુન કેવા ઘડવા ઇલાદિ બાબતોનો નિર્ણય કરવો પડે છે. આ બધું કામ ધ્યાનમાં લેશે તો જણાશે કે પાર્લામેન્ટના મેમ્બરને ખાનગી કામ માટે કેટલી થોડી કુરસદ રહી શકે એમ હોય છે.

આ ઉપરાંત, એના વોટરોને લમેલાં ખુશ રાખ્યા માટે એણે તબક્કા રહેવું પડે છે. પાર્લામેન્ટના મેમ્બરથી, ૭ મહિના કે ૭ અઠવાડિયાં પણ, વોટરો એને વગળ્યા રહેશે એમ વિશ્વાસ રહેવાનું નથી. ગઈ વખત એ એના હુકામાં ગયો ત્યારે કોઠાએ એને વધારી લીધો હતો—આજ હાઉસની ટ્રાણિમાં એને કેટલાંક માણસો મળ્યાં એમની સાથે વાતચિત્તથી તથા એના નિલામાંથી કેટલાંક પત્રો આવ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાંક વગવાળા માણસો કાંઈકે કારણથી એના ઉપર નાખુશ થયા છે. ખેડૂતો અને વેપારીઓ ગુસ્સે છે કે એમનું દિત એણે જરાજર સાચવ્યું નથી; થોડાક મહિના ઉપર એ નિલાનો ‘મેમ્બર’ (નગરસેક) લંડનમાં આવ્યો ત્યારે એણે એની દરકાર કરી નહતી! પરન્તુ જે વોટરો એના

“ Besides these purely parliamentary labours, there are those which his private relations, with his constituents involve. No mistress was ever more intolerably jealous and exacting of her lover, than the ordinary constituency of its representatives. The member of parliament was never certain for six months or six weeks together of the loyal affection of his electors. The last time, he was among them they received him with the most cordial and effusive

મેમ્બરો-જેઓનો પક્ષ હાથ પડી જાય છે તે હોવાથી સત્તા ભોગવતો નથી એવા મેમ્બરો-
 બેસે છે. બેઠાની વચ્ચે, જ્યાં આવ કરવું હોય તે પડે એટલા માટે જગ્યા હોય છે. એ જગ્યા
 મૂકીને નીચે, 'સ્વતંત્ર મેમ્બરો-એકે' પક્ષના નહિ એવા મેમ્બરો-બેસે છે. અને એમની પછી
 યા એમના ભેગા 'આધારિય હોમરૂલ' મેમ્બરો બેસે છે. સ્પીકરની બેઠકની નીચે ટેબલ
 પાસે ત્રણ કુર્સાઓની બેઠક હોય છે. સ્પીકરની બાજુએ નજર ફેરવતાં ગેલેરિમાં વર્તમાનપત્ર-
 કારોના પ્રતિનિધિઓની બે હાર નજરે પડે છે; પહેલી હારમાં ઘણું કરીને, કામે લાગેલા રિ-
 પોર્ટરો હોય છે, અને બીજી હારમાં પોતાનો વારો લેવાં વાટ જોઈને રિપોર્ટરો અથવા
 વર્તમાનપત્રોના 'લીડર રાઇટરો' (મુખ્ય આર્ટિકલ લખનારાઓ) હોય છે. એથી પણ ઉપર
 નજર ફેરવતાં, દિવાલમાંથી લોહાની જાળીમાંથી (જે 'GALLERY' કહેજો અને પાંજરા
 કહેવાય છે) અવલોકન કરતી સ્ત્રીઓ જોવામાં આવે છે. આ લોહાનો કડોરા કાઢી નાંખવાની
 ઘણી સૂચનાઓ થઈ છે, પણ એ હજી અમલમાં મૂકવામાં આવતી નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓ
 સ્પષ્ટ નજરે પડે તો મેમ્બરોનું પોતાના કામમાં બરાબર ધ્યાન રહે નહિ એમ ભય રહે છે.
 બીજી બાજુએ લોડ લોકો, પરરાજ્યના એલચીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત જનોને માટે ગેલેરિમાં
 બેઠકો હોય છે, જ્યાંથી હાઉસનું કામ ચાલતું સારી રીતે જોઈ શકાય છે આની પાછળ
 વેસ્ટમિન્સ્ટર રફૂલના છોકરાઓ માટે બેઠકો હોય છે. એ બેઠકોમાં ખાસ મહત્ત્વના પ્રસંગે
 મેમ્બરોના પ્રતિષ્ઠિત મિત્રોને બેસવાની છૂટ હોય છે. એની પાછળ, 'સ્પીકર્સ ગેલેરિ' કહેવાતી
 ગેલેરિમાં બે લાંબી હારો હંક ભરાઈ જાય છે. અને સૌથી પાછળ, સાધારણ જોવા ઇચ્છના-
 રાઓ માટે જગ્યા હોય છે. અને પાછળ એક 'પાંજરા' માં સ્પીકરના કુટુંબ માટે જોડાયેલું હોય
 છે. આ પ્રમાણે હાઉસનો અંદરનો દેખાવ છે.

(અપૂર્ણ)

[વસંત-આંદ્રિસ.]

ભગવદ્ગીતા

(અનુસન્ધાન ગત વર્ણના પૃષ્ઠ ૪૨૨ થી)

આ મૂળ અર્જુન અને ભગવંત (મહાત્મા) નો સંવાદ. દંતકથામાં એની આ પ્રમાણે કથના રચી છે.

‘ધાર્તરાષ્ટ્ર’ કહેતાં ધૃતરાષ્ટ્રના ‘છોકરા કિંવા વંશજ’ એમનામાં વયોટક વગેરે માં-છુસો પણ હતા, પણ તેઓ અન્યાયથી ચાલનારા હતા. અર્જુનને એમની સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇચ્છાની સાથે લડવું અર્જુનને પસન્દ પડ્યું નહિ; તેથી તે એક ‘ભગવંત’ કહેતાં મહાત્મા એની પાસે ગયો, અને એમની સલાહ લીધી. અર્જુન એ શિષ્ય, અને ‘ભગવંત’ એ ગુરુ—એમ ગુરુશિષ્યનો નાતો એ વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો (શ્લોક ૫-૮ અં ૨) ‘ભગવંત’ જેનો પહેલો ઉપદેશ અર્જુનને કર્યો એ મૂળનો ‘ભાગવત’ ધર્મ: પહેલા ઉપદેશનું તાત્પર્ય.

૧. માણસના વર્ગ એ. જે માણસો શોક કરવા યોગ્ય એ એક વર્ગમાં; જે શોક કરવા યોગ્ય નહિ એ બીજા વર્ગમાં. ન્હાનો છતાં શુણી હોય એ શોક કરવા યોગ્ય; વૃદ્ધ છતાં દુર્ગણી હોય એ શોક કરના યોગ્ય નહિ. (શ્લોક ૧૧, અં ૨.)

૨. કેટલાક માણસો જન્મ-માન્તર માને છે; કેટલાક દેહને અનિત્ય અને જીવને નિત્ય માને છે. કેટલાક એક જ જન્મ માનીને, પ્રાણી આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં એ સમજવું નથી એમ કહે છે. પણ મરણ સર્વની પાછળ લાગેલું છે, એ કાષ્ટને છોડવું નથી. ગમે તે પક્ષ હો, પણ મરણ જેવી અપરિહાર્ય વસ્તુ જે બાબત શોક કરી બેસવું બરોબર નથી. તેમજ, જીવ નિત્ય અને દેહ અનિત્ય એ જે સત્ય છે તો અનિત્ય વિષે, અને વિશેષે કરી અશોચ (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શોક કરવા યોગ્ય નહિ તે) વિષે, શોક શું સમજીને કરવો ?- (શ્લોક ૧૨-૨૧, ૨૬-૩૦, અં ૨) દેહ અનિત્ય છે અને ઉપર કહેલા માણસો અશોચ છે એ એક મુદ્દો લક્ષમાં રાખવો.

૩. જે યુદ્ધ ન્યાયની રીતે આવી પડ્યું, એ કરવું—એ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય. એવું યુદ્ધ છોડીને પાછા ગયા તો ક્ષત્રિયનું નામ બેળ્યું. આ યુદ્ધ ન્યાયે કરી તારા ઉપર આવી પડ્યું છે, માટે તારે કરવું જોઈએ. (શ્લોક ૧૧-૩૬, અં ૨) યુદ્ધ ન્યાય થકી પ્રાપ્ત છે એ બીજો મુદ્દો લક્ષમાં રાખ.

૪. મરીશ તો સ્વર્ગનો ભોગ, જીતીશ તો આ લોકનો ભોગ; મૃત્યુરૂપી દાર મેળવીશ તો ભોગ, અને શત્રુનો સંહાર કરી જય મેળવીશ તો પણ ભોગ—એ સર્વે મળી ભોગરૂપી મ્હોટું ફળ છે જ છે. માટે આ મ્હોટા ફળ તરફ દૃષ્ટિ મ્હોંચાડીને તારે લડવું—આવી સલાહ આ પ્રસંગે તને “સાંખ્ય” (શ્લોક ૩૭-૩૮, અં ૨) આપશે.

૫. કૃણ તરફ પ્રિયકૃત્ય, નિશ્ચયના જાણ સાથે કર—આવી સજાહ "યોગી" તને આ પ્રસંગે આપશે. યશ આવે તો વાહવાહ, અપયશ આવે તો વાહવાહ. યશ-અપયશની દરકાર ન કરતાં, ફક્ત પોતાનું કર્તવ્ય સમજી, સમાધાનરૂપી અદૃશ્ય કૃણ માટે પ્રયત્ન કરવો,—એ "યોગ"નું લક્ષણ. બ્યારે તું વેદ ઉપર લાગેલો તારો નાદ છોડી દેશ, ત્યારે આ યોગનું લક્ષણ તારા અંગમાં ચોખ્ખું નમશે, નિશ્ચયનું બળ આવશે, સમાધાન હાથ લાગશે. પણ જો તું વેદને પકડી બેસીશ તો અનિશ્ચયના ખાણમાં પડીશ, અને સમાધાન ખોદશ. પ્રયત્ન કરવો એટલું જ તારા હાથમાં છે; પ્રયત્ન વગર રહીશ નહિ, પણ દૃશ્ય કૃણ તરફ દૃષ્ટિ કરીશ નહિ. પ્રયત્ન દૃશ્ય કૃણ માટે ન હોવો જોઈએ; પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ જાણવાથી જ સમાધાન રૂપી અદૃશ્ય કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ માટે પ્રયત્ન સમજ. (સ્કો. ૪૧-૪૫, ૪૭-૪૮, ૫૦નો ઉત્તરાર્ધ, ૫૨-૫૩ અ. ૨). આ પ્રમાણે બીજા અધ્યાયમાં ૩૮ શ્લોક.

૬. પ્રયત્ન વગર કોઈ ક્ષણભર પણ રહેતું નથી; પ્રયત્ન નહિ કરે તો સ્વાભાવાનુરૂપ પ્રયત્ન એની મેજે થયાં કરશે. હાલવાને પ્રયત્ન નહિ કરે તો તારાં હાથપગ જ ચાલશે નહિ. માટે તારા ઉપર આવી પડેલો પ્રયત્ન તારે હાથે જ કરવો. (સ્કો. ૬ અને ૮. અ. ૩)

૭. કૃણ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં, તારું કર્તવ્ય તારે બળવડું જોઈએ. આ પ્રકારે જ કર્તવ્ય બળવે છે એ પુરુષ કૃતકૃત્ય થયો સમજવો. જનક વગેરે રાજા પોતાનું કર્તવ્ય કરીને જ કૃતકૃત્ય થયા હતા. જનકાદિ જેવા લોકોએ જ દાખલો પાડ્યો છે, એ જ દાખલો તું પાડ. એક લોકો જે દાખલો પાડે છે એ જ દાખલો પ્રાકૃત (પરચુરણ) લોકો લે છે. એક લોક જે પ્રમાણ માને છે એ જ પ્રમાણને અનુસરીને પ્રાકૃત (પરચુરણ) લોક આવે છે. (સ્કો. ૧૧-૧૨, અ. ૩)

૮. એક અને પ્રાકૃત અને લોક પોતાનું કામ આચારથી કરે છે. ફર એટલો જ કે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી, લાભ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખી, એટલો પોતાનું કામ કરે છે; અને પ્રાકૃત-જનોની દૃષ્ટિ લાભ તરફ વળેલી હોય છે. (સ્કો. ૨૬ અ. ૩.)

૯. ગમે તેટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય પણ પ્રયત્ન ન કરવાનો નિશ્ચય એણે કરવો નહિ; કારણ કે સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રયત્ન એને હાથે યશે જ યશે. પ્રત્યેક દન્દ્વિય સાથે પ્રિય અપ્રિયની જોડ જોડાએલી જ છે; એ પ્રિય-અપ્રિયને મુખ્ય ન માનતાં, કર્તવ્યની દિશાએ જતું એને મુખ્ય માનતું. પોતાનું કર્તવ્ય બળવડું સાફ, બીજાના કર્તવ્યમાં હાથ ન નાંખવો; પોતાનું કર્તવ્ય બળવડાં આવેલું મરણ સાફ, બીજાનું કર્તવ્ય બળવડાં આવડે એ કામ બંધકર (સ્કો. ૩૩-૩૪, અ. ૩) આ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયમાં ૯ શ્લોક.

૧૦. પ્રયત્ન એટલે શું?, અપ્રયત્ન એટલે શું?, એનો ખુલાસો કરતાં યજ્ઞ માણસો પણ મૂંઝાય છે. પ્રયત્નથી શીખતું, અને અપ્રયત્નથી પણ શીખતું.—જે કૃણ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તો પ્રયત્નને અપ્રયત્ન જાણવો; જે કૃણને વિચાર આવેલો હશે તો પ્રયત્ન ન હોઈને પણ પ્રયત્ન સમજવો. (સ્કો. ૧૬-૨૮, અ. ૪) ચોથા અધ્યાયમાં ૩ શ્લોક.

(૧.) એક તો ઉત્તમ 'પુરુષ'—જે જોઈએ તે ક્રિયાથી જ મેળવી શકાય છે.
(શ્લોક ૨૨, અ. ૮)

(૨.) એક 'પુરુષ' નાશવંત, એની જોઈએ તે ક્રિયાથી જ મેળવી શકાય છે.
'જીવાત્મા'; ત્રીજો પુરુષ અવિનાશી—એ 'પરમાત્મા'. આ પ્રમાણે
ત્રણ પુરુષ છે. (શ્લોક ૧૬-૧૭, અ. ૧૫)

આ ત્રણ શ્લોક ધણા જ અસ્થળે ભાસે છે. આગલી આશ્વત્થાઓમાં એને સ્થળ આપવું અશક્ય ક્ષામવાથી આ આશ્વત્થામાં ઘખલ કર્યા છે:

૧૧. કેટલાક કહે છે કે જેટલાં સંદોષ કામ હોય એ બધાં છોડી દેવાં; કેટલાક કહે છે કે યજ્ઞ દાન તપ એ ત્રણને તો ન જ છોડવાં. એ બાબત મહારો મન એવો છે કે—ત્યાગ તણ પ્રકારનો છે. 'યજ્ઞ-દાન-તપ' એને છોડવાનું કામ નથી, એ દરેકે કરવાં જ નોંધએ; પણ અંદિક ફળ માટે ન કરતાં, પોતામાં પવિત્રપણું આવે એટલા માટે કર્યું જવાં. (શ્લોક ૩-૬, અ. ૧૮) "યજ્ઞ"=ઇશ્વરને શરણે જવું; "દાન"=પાત્રને દાન કરવું; "તપ"=કાષા ઉપર વાંચા ઉપર અને મન ઉપર દાબ રાખવો.

૧૨ નીમેણું કામ મૂખ્યપણે છોડી દેવું, એ તામસી પ્રકૃતિ; દુઃખથી બંદીને છોડી દેવું, એ રાજસી પ્રકૃતિ; ફળ અને ફળની ઇચ્છા છોડી દઈ, નીમેણું કામ કર્તવ્ય સમજીને કરવું એ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ. કાંણુ જાણીને એક કામ છોડવું, અને બીજું કામ ઓણું કાણુ છે વા જિલકુલ કાણુ નથી માટે હાથમાં લેવું,—એ લશ્ચણ સાત્ત્વિકનું નથી. સધળાં કામ છોડી દેવાનું કાંઈથી બનતું નથી, માટે ફળ ઉપર દષ્ટિ ન દેતાં કામ કર્યું—એટલે ત્યાગપણું આવ્યું. (શ્લોક ૭-૧૧, અ. ૧૮)

૧૩. કોઈ પણ પ્રયત્ન લેશે, તેમાં સ્થળ, કર્તા, સાધન, ક્રિયા અને પ્રભુની ઇચ્છા એ પાંચનું સાહિત્ય (સમુદાય) નોંધશે. પ્રત્યેક જણમાં જે કાંઈક વાંચિક ક્રિયા માનસિક પ્રયત્ન થાય છે એમાં આ પાંચેનું સાહિત્ય હોય છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હકીકત હોવાથી જે એકલો પોતાને જ કર્તા માને છે, એ કંઈ સમજતો નથી. જેને આ કર્તૃત્વ-અહંકાર નથી એને હાથે થયેલો સંહારનો દોષ એને લાગતો નથી. (શ્લોક ૧૩-૧૭, અ. ૧૮)

૧૪. પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરીને દરેક જણુ કૃતકૃત્ય થાય છે. જેનામાંથી આ સંબંધી સહિ યદ્ય છે એને જે પોતાનું કર્તવ્ય અર્પે છે એ કૃતકૃત્ય થાય છે. પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરવામાં દોષ નથી. પોતાનું સ્વાભાવિક કાર્ય સંદોષ હોય તો પણ છેડવું નહિ. જેમ ધુમાટા વિના અગ્નિ નહિ, તેમ દોષ વિના કર્મ નહિ. (શ્લોક ૪૫-૪૮, અ. ૧૮)

૧૫. "હું લલીસ નહિ" એમ કહે છે એ ફેલટ; સ્વભાવ તને ખચિત લદાવસ-પરો. મોઢે કરી જે 'નહિ કહે' એમ કહે છે, તે સ્વભાવે કરી તારે હાથે ખાસ યશે.
(શ્લોક ૫૨-૬૦, અ. ૧૮)

૧૬. ધર્મર પ્રત્યેકના કર્તવ્ય રહેશે છે. એના હાથમાં સપથું સુધ છે. એને અનન્યભાવે શરણે જા, મારના બળ સાથે કે તને આ લોકમાં શાન્તિ અને પર લોકમાં અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થશે. (શ્લોક, અપવશ આ ૦૧૮)

૧૭. આ પ્રમાણે અત્યેનો તારો એવું જ્ઞાન તને કહ્યું. એનો વિચાર કરીને, જેમ ધુમ્મસ થાય તેમ કર. આ તું બરણી સમજ્યો કે નહિ? તારો મોહ ગયો કે નહિ? શ્લોક ૬૩-૭૨, અ ૧૮)

૧૮. અર્જુન કહે છે: “તમારી કૃપાથી મોહ ગયો, કર્તવ્યની સ્મૃતિ આવી, સંશય ગયો—તમારા કલા પ્રમાણે કરીશ.” (શ્લોક ૭૩, અ ૧૮)

આ પ્રમાણે અરાઠમા અધ્યાયમાં ૨૫ શ્લોક.

૨	જા અધ્યાયમાં	૩૮	શ્લોક.
૩	જા ”	૬	”
૪	થા ”	૩	”
૧૮	મા ”	૨૫	”
		૭૫	”

આ પ્રમાણે બધા મળીને “ભૂગની” ભગવદ્ગીતામાં ૭૫ શ્લોક થયા. તે ઉપરાંત, આઠમા અધ્યાયનો ૧ (એક), અને પંદરમા અધ્યાયનો ૨ (બે), એમાં ઉમેરી લેવાથી શ્લોકની સંખ્યા ૭૮ થશે.

સારાંશ—૭૮ થી વધારે શ્લોક ભગવદ્ગીતાની પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતા. કદાચ એથી કમી હશે, પણ એથી વધારે હોવાનો તો બિલકુલ સંભવ નથી.

આ પહેલો ‘ભાગવત’ ધર્મ સર્વથી જૂનો, માટે ‘સનાતન’ નામ એને શોભે છે. એટલું જ કે એ ગાયત્રી નથી. આ ‘ભાગવત’ ઉર્ ‘સનાતન’ ધર્મનું તાત્પર્ય—ધર્મર છે, એણે આ સૃષ્ટિ કરી છે, એ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં વસે છે. પ્રત્યેકને કર્તવ્ય છે, એને ખુલાસો અન્તર્યામી દેવતા પાસે કરી લેવો, અને એ પ્રમાણે પોત પોતાના કર્તવ્યની દિશામાં (ચનારે દુગ તરફ જરા પણ દૃષ્ટિ ન નાંખતાં) પ્રયત્ન ચલાવવો. દોષ હોય વા દેખાય તો તેથી કરીને કર્તવ્યથી વિમુખ થવું નહિ. કોઈ પણ કર્તવ્ય વા કર્તવ્ય માટેનો પ્રયત્ન લેશે, તો એમાં યોગે ધણો દોષ તો હશે જ હશે. વૃદ્ધ આગળ વિનયથી રહેવાનો માર્ગ જુદો, અને વૃદ્ધ આગળ સત્ય નિવેદન કરવાનો માર્ગ જુદો. ગમે તેટલા વૃદ્ધ હોય, પણ જેઓ અશોચ્ય તે અશોચ્ય જ, એ કદાપિ શોચ્ય ધર્મ ચક્રતા નથી. અશોચ્યને માટે શોક કરવો એ અયોગ્ય, શોચ્યને માટે શોક કરવો એ યોગ્ય. પ્રસંગ આવતાં, અપવશ કે દુઃખથી બિલકુલ ન બંધીતાં, અન્તર્યામી દેવતાની કૃપા થકી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગેલા કર્તવ્યની દિશા એ સ્પષ્ટ પ્રયત્ન કરવો,

અને સધળું ઇશ્વરને અર્પણ કરવું, એ જ ઇશ્વરને આર્પણ કરવું, એ જ માર્ગ, અર્થાત્ જ, 'પ્રયત્ન
એ પરમેશ્વર' એ જ "એકમેવા દ્વિતીય" એ જ માર્ગ, અર્થાત્ જ, 'પ્રયત્ન
'પ્રયત્ન એ પરમેશ્વર' એ જ માર્ગ, અર્થાત્ જ, 'પ્રયત્ન એ પરમેશ્વર' એ જ માર્ગ, અર્થાત્ જ, 'પ્રયત્ન
ગવતે (ઇશ્વરના) દેરા પામેલા મહાભાગે (ઇશ્વરના) દેરા પામેલા મહાભાગે (ઇશ્વરના) દેરા પામેલા મહાભાગે
"ભાગવત" - આ "ભાગવત" - શબ્દનો અર્થ હોય છે કે આ મુસલમાન હો, યાદુદી
હો યા પારસી હો - ખીજે ગમે તે હો, - પણ જે એના માર્ગ ઉપર જતાવ્યો તેવો જ છે તે
એ ખાસ "ભાગવત" થયો; સર્વ પ્રકારના સંસારવ્યવહારને યોગ્ય થયો; પછી તે ગમે તે
ખાઓ પીઓ, અર્જુન ખાસ ક્ષત્રિય હતો; 'ભગવાન' કોણ હતા એ જાણવામાં નથી, પણ
'અર્જુન' એ વિશેષણ કરીને (શ્લો ૭૩, અં ૧૮) એ જાણવાની હશે એમ શંકા
નય છે. ક્ષણવાર, એ જાણણ હતા એમ માનીએ; તો પણ એ વેદ માનનારા પૈકી નહોતા
એટલું તો ખુદ્દ જ છે. બિશ્નુકોએ 'અશ્લીલ ભાષણો' જેવા મન્ત્રો વેદમાં ધુસાડ્યા તેથી
વેદને નિન્દાપાત્રું આવ્યું હતું, એવે વખતે આ "ભગવન્ત" જન્મ્યા હતા. ત્યારે બિશ્નુકોએ
વેદનો કચરધાણ વાળ્યો હતો તેવે વખતે અર્જુનને કચરાની બહાર કાઢવાની "ભ-
ગવન્ત" ને પ્રજલ ઇચ્છા હતી; અને તેથી 'વેદ કેંકી દે' એ જ એક ઉપદેશ યોગ્ય
હતો. 'વેદ પકડી રાખ' એ ઉપદેશ આવે વખતે તદ્દન અયોગ્ય હતો. ધર્તરાષ્ટ્ર એટલે ધૃ-
તરાષ્ટ્રના હોકરાઓ બિશ્નુની વેદનો અને 'અશ્લીલ' અશ્વમેધનો આશ્રય કરીને કચરા જેવા
લાભ થયા હતા, અને એમનામાંના જુદા માણસો પણ એ જ તત્વના અનેલા હતા - એટલે
"ભગવન્ત" ને એમને માટે શોક કરવાની એમની યોગ્યતા જણાઈ ન હતી. જુદાપણું ગમે
તેટલું હો, ગમે તેટલાં વર્ણોં હો, સેંકડો કિંવા હજારો વર્ણોં હો - પણ કચરા તે
કચરો; એ શાસ્ત્રના નામ ઉપર ઉપર હો યા રહિતા નામ પર હો, એ કાદી જ નાંખવો
નેહ્યો. એ કાદી નાંખતાં શોક કરવા એસવું એ 'અર્પણ' નું લક્ષણ, એ 'પંડિત' નું
લક્ષણ, બિલકુલ નહિ (શ્લો ૧ અં ૨). ગંગા ગોદાવરી - કૃષ્ણા એવી પવિત્ર
નદીઓને તીરે અને સંગમે બિશ્નુકો વેદોનો કચરો આજ કેક વર્ષથી બેઠક મારી બેઠ્યો
છે. એ રથોનો 'પાપક્ષેત્ર' પણું કાઢી, પુનઃ પૂર્વે 'પુણ્યક્ષેત્ર' પણું - 'ધર્મક્ષેત્ર' પણું લ વવાનો
ખરા મનથી યત્ન થશે? 'પ્રયત્ન સાં પરમેશ્વર' ખાસ કરીને છે. ત્યાં મુઘી કુરુક્ષેત્ર
'ધર્મક્ષેત્ર' હતું, ત્યાં મુઘી બધું હીક હતું; 'ધર્મક્ષેત્ર' હતું માટે જ આરંભમાં 'ધર્મક્ષેત્રે
કુરુક્ષેત્રે' એમ કુરુક્ષેત્રને 'ધર્મક્ષેત્ર' એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે. બિશ્નુકો વેદોનો કચરો છે
તેવો ને તેવો રહેવા દીધો, તો ધૃતરાષ્ટ્રના વંશનું આખરે શું થયું એ આપ સર્વને માહિત
છે જ. મોરોપંત કહે છે કે -

‘ હાંસત કર્મ કરાવે મોગાવે રહત તેંચિ પરિણામી ’

"કર્મ કરે હસતાં હસતાં, અને એનું પરિણામ મોગવનું પડે તે રોતાં રોતાં." મહાકે
કહેવું કેટલાકને અપ્રિય લાગશે, પણ એનો છલાજ નથી. ખારવિએ કહ્યું છે તેમ

“ હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં ઘચઃ ”

આગળ ઉપર, ભગવદ્ગીતાની ખડેલી આવૃત્તિ અર્થસંહિત ત્રાંચનાર સમક્ષ રજુ

કરવામાં આવશે. ભગવદ્ગીતા ભારત—મહાભારતનો એક અવયવ મનાય છે, માટે ત્રીજો હપ્તો ભારત—મહાભારત સંબંધી : એક દિવસ. ત્રીજા હપ્તામાં વાંચનારની ભારત—મહા-ભારત સાથે ઓળખાણ કરાવી, અપરંપર અનુમાં ભગવદ્ગીતાની પહેલી આવૃત્તિ અર્થસ-હિત બતાવવામાં આવશે.

સમાધાનરૂપે
એ તારે જે

રામરામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

પ્રાચીન માનવ.

(અનુ સંધાન ૫૦ ૧૦૦ થી)

પહેલાં તેઓની બદારની આકૃતિના ઉપર વિચાર કરીએ. કેટલીક શુદ્ધામાંથી અતિ પ્રાચીન માનવનાં હાડપિંજરો અથવા હાડપિંજરોના પથ્થરો થયેલા મળ્યાં છે ખરા, પણ તે એટલા ઘોડા છે કે કેટલાં તે જોઈને કોઈ પક્ષે સિદ્ધાન્ત કરી શકાય એમ નથી. મનુષ્યના હાડપિંજરો એટલા ઘોડા મળવાનું કારણ એ છે કે, માણસનાં હાડકાં સ્વભાવતઃ નાનાં અને પાતળાં છે, જલદીથી નાશ પામે છે અથવા જનાવરો ખાઈ નાખે છે. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં માણસની સંખ્યા ખીજા જનાવરોની સંખ્યાની તુલનામાં ઘણી ઓછી હતી. હાલના કાલમાં પણ શિકાર ઉપર જીવનાર જંગલી માણસના રહેણાંચવાળા દેશોમાં ખીજા જનાવરોમાં એક માત્ર માણસ મળે છે; પરંતુ જે ઘોડાં માણસના હાડપિંજરો મળ્યાં છે, તે જોઈને વૈજ્ઞાનિકોએ તે વખતની માનવાકૃતિનું એક ચિત્ર દોરવાનો યત્ન કર્યો છે. તો પણ તેના ઉપર ઘણો ભરસો રાખી શકાય એવું નથી, કારણ કે તે હાડપિંજર જોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે વખતે આખા યુરોપમાં એક જાતના માણસો રહેતા નહોતા; તેઓના ઘાટ તથા બનાવટમાં કંઈકે જૂદાપણું જોવામાં આવે છે. કોઈ જાતના માણસનાં માથાં લાંબામાં વધારે છે તો કોઈનાં પહોળા છે. જેમકે હજારોનાં માથાં લાંબાં વધારે છે અને આપણાં વિસ્તારમાં મોટાં છે. હાલમાં જે જાતનાં માથાં અતિ પ્રાચીન ભૂસ્તરમાંથી મળે છે. કેઈ જાતિ પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તે કહેવું સહેલું નથી. તો પણ સ્પષ્ટમાંથી જે હાડપિંજર મળ્યું છે તે જોઈને જણાય છે કે પ્રાચીન માનવ ઘણો બળવાન હતો, પરંતુ ૫ ફુટના કરતાં વધારે લાંબો નહોતો. તેઓના પગનાં હાડકાં, પહોળાં, છાતીનાં હાડકાં ગરિલા વાંદરાના જેવાં વાંકાં, માથું લાંબું, કપાળ નીચું અને ઉપર તરફ ઢળતું જુ ઉચ્ચ, નાક ચપટું, કાન નાના, ચોપાણ મોટા અને ચહેરો ઉપરના કરતાં ખેડ તરફ વધારે પહોળો (Prognathous), સામેના દાંત મોટા અણીદાર, અને હડપ્પની ઘણી નાની થતી.

હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ માનવતત્ત્વવિદ્ કાંતરક્રાન્સ ધારે છે કે, પ્રાચીન માણસના ચોથાલ વાંદ-
રાના નેવા Prognathous (ઉપરના કર્ણો નીચે તરફ વધારે પડેલા) થતા હતા અને
તેઓનો રંગ હળદર જેવો અને વાળ લાલ હોય તેવો વિદ્વાન હેકેલના મતે આ આદિમ
માણસ કેટલીક રીતે હબ્સીના જેવો હતો, જોકે તેઓ, ગાળો, વાળ પરાળના નેવા બાકા
અને વળેલા હતા. આ બે મત અનુમાન મૂકે છે.

ખીલું, પ્રાચીન માણસની બહારની તથા અંતરની અવસ્થા અને જે વખત વિશે
વિચાર કરીએ છીએ તે ઐતિહાસિક કાલના પહેલાંની સમજળી. તે માટે હાલની કોઈ નર-
બતિવિશેષના સંબંધમાં જીવું આપણે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ તેવું આ જગ્યાએ સંભ-
વતું નથી. વિદ્વાનોએ કેવળ અનુમાનથી, પ્રાચીન અધારાના પડછાને જરા ઉપાડવાનો પત્ત
કર્યો છે. આ અનુમાનના પાયા બે છે, એક તો પ્રાચીન માનવના બનાવેલાં ઉપકરણાદિ; ખીલું
તેથી અવસ્થાવાળા હાલના જંગલી અથવા અસુધરેલી જાતિના આચારવ્યવહાર. તેઓના
બનાવેલા પદાર્થ વળી બે જાતના છે: પથ્થર વગેરેથી બનાવેલાં હથિયારો વગેરે, અને હાડકાં
અથવા શિંગડાં ઉપર બે દેલાં ચિત્રો વગેરે. જોકે જાણવામાં આવે છે તેના ઉપરથી અતિ
પ્રાચીન માનવ શિકારી અવસ્થા હોવા પામ્યા નહોતા એમ સમજાય છે. નાના પ્રકારનાં ભયાનક
જંગલરોનો જોડે લશ્કાર કરીને માણસ તે વેળાએ કાંઈ રીતે પોતાનું પેટ ભરતો હતો. તે મોટા
શરીરના હાથીને મારતો હતો, ગુફામાંના રીંછને મારતો હતો મોટા હરણને મારતો હતો; અને
ક્યારના દગલામાં મોટા સમુદ્રનાં માછલાનાં જે હાડકાં મળ્યાં છે, તે જોવાથી જણાય છે કે,
ધીરે ધીરે હોડીઓ બનાવીને પાણીના માર્ગે મુસાફરી કરવા શિખ્યાં હતા. એ પછીથી થયું.
હથિયારની આકૃતિ તથા બનાવટમાં શિલ્પનૈપુણ્યના તારતમ્યથી સારી રીતે સમજાય છે કે
જો કે આ પ્રાચીન માણસો પથ્થરનો યુગ (Stone Age) ત્યાગવા પામ્યા નહોતા (અ-
ર્થાત પિતલ લોખંડ વગેરે ધાતુનો ઉપયોગ કરવા શીખ્યા નહોતા), તથાપિ તેઓને બે
પંક્તિમાં વહેંચી શકાય છે. એક પંક્તિ ખીજી પંક્તિના પછી થઈ હતી, અને તેઓએ
પોતાના કરેલા પથ્થર, હાડકાં તથા લાકડાનાં બનાવેલાં હથિયારના ઘાટમાં વધારે સુધિનાં
તથા કારીગરીનાં પ્રમાણ મૂકી ગયા છે. પ્રાચીન માનવેતિહાસના આ બે વિભાગને લાર્ડ
એવવારે પહેલાના પથ્થરયુગ અને પછીના પથ્થરયુગ તરીકે બતાવે છે. ફ્રેન્ચ વિદ્વાનો
ભાંગલા પથ્થર તથા આખા પથ્થરના પ્રબેદ કરે છે. પથ્થરયુગના આ બે વિભાગમાં ઘણાક
કાળનો તફાવત જોવામાં આવે છે. જે ગુફામાંથી બે જાતના અવશેષ એટલે ફોસિલ મળ્યા
છે, ત્યાં જોવામાં આવ્યું છે કે આ બે પોષકમાં એક ઘણો મોટો પથ્થરનો સ્તર છે. આ
છેલ્લો કસો પોપડો એટલો જાડો થતાં હજારો વર્ષ લાંબાં હોવાં જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાન
ધારે છે કે પહેલાના પથ્થરના યુગની આખરે પશ્ચિમ યુરોપમાં માનવ જાતિ નીકળી ગઈ
પછી વળી એશિયા તથા પૂર્વ યુરોપથી જરા વધારે સુધરેલી જાતિ આવીને ફ્રાન્સ, જર્મની
વગેરે દેશમાં અને ડેનમાર્કના સમુદ્ર કિનારા ઉપર વસેલી હતી.

પહેલાના પથ્થર યુગમાં માણસ પર્વતની ગુફામાં, શૈલ નીચે અથવા નદી કિનારે રહેતા

હતા. નદીકિનારો શિકારને માટે સારો સમજીને, પસંદ કર્યો હોવો જોઈએ. આ યુગના માણસો ખેતી કરવા શીખ્યા નહોતા ગાંધીજી જે જનાવરો પાળવા શીખ્યા નહોતા, માટીનાં વાસણો પણ તૈયાર કરતાં શીખ્યા નહોતા. હથિયારથી અથવા ખાડમાં નાખીને પશુ વધ કરવો એ તેઓના જીવનનું મોટામોટું કામ હતું. પશુનું માંસ તેઓ કદાચ કાચું ખાતા હશે. પરંતુ તેઓના હથિયાર વગેરેને સાથે કોપલા તથા બજેલા પથ્થર મળે છે. એના ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પ્રાચીન માનવ અગ્નિના ગુણ જાણતા હતા. એક જર્મન વિદ્વાન કહે છે કે, માણસ જ એક માત્ર અગ્નિપ્રજ્વલાલક પ્રાણી છે. અગ્નિ જ બધા હવા સુધારાનું મૂળ છે. અગ્નિની મદદથી ખાવાની વસ્તુ રંધાય છે, જંગલો સાફ થાય છે, ઝાડના થડમાંથી હોડી બને છે, લઢાઈને માટે બાઈ તૈયાર થાય છે, પાણીમાં રહેલા માટે લાકડાના ચાંબલાનો આગલો ભાગ પાતળો કરવામાં આવે છે. અગ્નિથી ટાંદનું કટ્ટ શેકાય છે, અગ્નિ ઘરમાં આરામ લાવી મૂકે છે, અગ્નિ જોઈને જંગલી જનાવર નાસે છે, અગ્નિના સંયોગથી લૌહાદિ ધાતુ વળે છે. અગ્નિ બાળવાનો ઉપાય શીખવો એ પણ મુશ્કેલ નથી; આપણા દેશમાં આજ પણ હોમની વખતે પુરોહિતો લાકડાં ઘસીને આગ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાચીન માણસોએ પણ ઘસવાથી આગ ઉત્પન્ન થાય છે એ તત્ત્વની શોધ કરી હશે. પોતાના બે હાથ ઘસવાથી ગરમ જણાય છે, વળી એક એક પથ્થરને માર્યાથી અથવા પથ્થરમાં ખાડો કરવાના ચત્રથી અથવા ઝાડની ઝળીને ઘસવાથી અગ્નિનો આવિર્ભાવ જોયો હશે. તો પણ અવશ્ય તેઓ આપણા જેવા રંધતા શીખ્યા નહિ હશે. તેઓ કદાચ માંસને આગમાં નાંખીને ખાતા હશે, નહિ તો અમેરિકાની કોઈ કોઈ હાલતી અસુધરેલી જાતિની પેટે પાણીમાં તપેલો પથ્થર નાખીને પ્રાણી ગરમ કરીને તેમાં માંસ પકાવી લેતા હશે. માનવ-આવાસના પ્રાચીન અવશેષમાં પ્રાણીનાં હાંબાં-હાડકાં વચ્ચેમાંથી ચીરાપલાં જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે હાડકાની અંદરનું માંસ માંસનો જાડો રસ પ્રાચીન માણસને વહાલું ખાવાનું હતું. પેરિગર્ડની ગુફામાંથી રેન-હરણના શિંગડાનો બનાવેલો એક જાતનો ચમચો મળ્યો છે, તે કદાચ હાડકાંની અંદરથી રસ કાઢવાને માટે વપરાતો હશે. કોઈ કોઈ ગુફામાં માણસનાં હાડકાં પણ વચ્ચેમાંથી ચીરેલાં અથવા બાળેલાં મળ્યાં છે. એ જોવાથી જણાય છે કે પ્રાચીન માણસો માણસનું માંસ પણ ખાતા હોવા જોઈએ. એમાં આશ્ચર્યનો વિષય કંઈ નથી. કારણ આજ પણ ઘણીક અસુધરેલી જાતિમાં તેમ કરે છે. જનાવરને મારીને પ્રાચીન માનવો તેઓનાં ચામડાં હોદવા માટે વાપરતા હતા. પથ્થરના કકડાથી તેની અંદર સાફ તથા સ્વચ્છ કરતા હતા, પછી માંસના લોચા તથા નસોને પકાવીને ચામડાંને શીવતા હતા. ચિત્ર જોવાથી જણાય છે કે તેઓ હાથમાં ચામડાના મોજાં પહેરતા હતા. હાડકાની સોઈ મળી છે, તેનાથી પ્રમાણ થાય છે કે પ્રાચીન માનવને સીવતાં આવડતું હતું. આ શિંગડા ઉપર નાના પ્રકારનાં ચિત્ર પણ તેઓ ખોદતાં શીખ્યા હતા. તે 'પૂર્વ પથ્થર-યુગ'ના માણસો હાથીદાંતમાં પણ મુંદર ચિત્ર દોરતા શીખ્યા હતા, એક મોટા શરીરના હાથીના આવા હાથીદાંતમાં ખોદેલાં ચિત્ર ઘણાક પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં વાળ મુધી સ્પષ્ટ ચિત્રરેલા છે. એના વિના જનાવરના દાંત

ગણના કામમાં પણ વાપરવામાં આવતા હતા. દાંતમાં કાણું પાડીને હાર તૈયાર કરવામાં આવતો હતો. માનવને સર્વત્ર અલંકાર પ્રિય. આમાં અસુધરેલી માણસની વાત તો પૂ-છવી જ નહિ. * વસ્ત્ર પહેરવાની પણ મૂળ તરીકે દાંતવાના કરતાં ચંદ્રીરની શોભાને માટે વધારે છે. એ વાસ્તે પ્રાગૈતિહાસિક ગુપ્ત કાળે દાંતનો હાર અથવા કાળા પ-થ્થરનું શુભાંગ મળે છે તો તેમાં આશ્ચર્ય થઈ શકે છે. આ વસ્ત્રવત્તા માનવજાત-ની સાથે ઝીનકાંડના અસ્થિઓ જીવનનું ધણુંક સરખાપણું જોવામાં આવે છે. હસડે જાવાનના ધમેજો ખેટના રહેવાસી અપનુગતિની જોડે અતિ પ્રાચીન માણસની દુલ્લતા કરી છે.†

‘ઉત્તર પથ્થરયુગ’માં આવીને આપણે જોઈએ છીએ કે, માણસ પહેલાના કરતાં ઉત્તર થયો છે. તેઓનાં હથિયારો વધારે સારાં થયાં છે, તેઓ એક બે જનાવરોનું પોપણુ કરે છે. (સુધકરકાંડના સરોવર ઉપરના રહેનારાઓ કુતરા, શ્વર, ગાય, બકરા બકરીને પાલતા હતા; પોડો એ વખતે પાળવામાં આવતો નહોતો.) તેઓ માટીનાં વાસણુ પણ અમિના તાપથી તૈયાર કરતાં શીખ્યા હતા. પ્રૈક્ષર જલિ કહે છે કે, પ્રાચીન માણસના મનમાં વાસણુ તૈયાર કરવા માટે માટીની ઉપયોગિતા ધણી સામાન્ય વસ્તુ જોઈને ઉદ્ભવ થઈ હશે. જેમકે ચૂંસામાં શેકાએશે અથવા તડકામાં ગરમ થએલો કીચડનો પિંડ, અથવા લોખંડી માટીમાં ધોડાની ખરીની નીચાની+ ટાઇલરના અને લોકો પૂર્વકાલમાં લાકડા અથવા નેતરના બના-વેલા વાસણુને અમિથી રક્ષા કરવા માટે તેના ઉપર કાંઈ ચોપડતા હતા. એકદમ આગ લાગ્યાથી તેઓ જોતા કે લાકડું અથવા નેતર નાશ થઈ ગયાં છે, પરંતુ કાંઈવું દાંડણુ બળીને ઘણું સખ્ત થઈ પડ્યું છે. એ જોઈને તેઓ કીચડના વાસણુ બનાવીને તેને આગમાં શેકતાં શીખ્યા.† આવી રીતે કુંભારની વિદ્યા શોધવામાં આવી. ઉત્તર પથ્થરના યુગના લોકો માટીનાં વાસણુ તૈયાર કરતાં શીખ્યા હતા, નખ અથવા લાકડાની અણીથી તેના ઉપર નાના પ્રકારનાં ચિત્ર કરતા હતા, પરંતુ કુંભારનું પૈડું શોધી શક્યા નહિ. કેટલાક શોધકો ધારે છે કે, તેઓ જમીન ખેડતા શીખ્યા હતા. અનાજને ભરું કરવા માટે ઉપયોગી પથ્થરો એક ટેકાણે મળે છે, અને માણસો ખેતીને ધધો લઈને તેનો વ્યવહાર કરતાં શીખ્યા હમણાં તે ધણીક હાલની અસુધરેલી જાતિના બરાબર થઈ પડી.

પથ્થરના યુગના રહેવાસી મનુષ્યના મનોવૃત્તિઓને વિષે આપણે કંઈ ઘણું જાણતા નથી. હાલની અસુધરેલી જાતિયોને જોઈને તેઓના માનસિક વિકાસ અથવા સામાજિક નીતિ તથા આચાર સંસ્કારના સંબંધમાં કંઈ અનુમાન કરી શકાય એમ છે. આટલું તો નિશ્ચય છે કે તે પુરાતન માણસની મનોવૃત્તિઓ ઉગ્ર હતી, તેની દ્રષ્ટિયો વશમાં નહોતી. Cromagnon માંથી એક સ્ત્રીની ખેપરી મળી છે, તેમાં એક મોટું કાણું છે; કોઈ સખ્ત હથિયારના ધા પડ્યો હશે એમ લાગે છે પ્રાચીન માનવનો માનસિક વિકાસ હાલના નાના

* Ratzel, History of Mankind Vol.I p. 11.

† Clodd, Story of Primitive Man p. 71.

+ Joly, Man before Metals p. 310.

† Tylor, Anthropology p. 274 .

છોકરાનાં કરતાં વધારે નથી, કારણ કે તે વેળાએ નરજીવનની વાધ્યાવસ્થા હતી. તે તેઓને પોતાની બુદ્ધિબળથી પોતાનો સુખદેવો બનાવે પડતો હતો. તેથી ચતુર તો તેઓ નહોતા. કેવળ વિદ્યાન લાભે પ્રાચીન ધર્મની પદ્ધતિની જોડે સરખામણી કરી કહે છે. કામનાકાલમાં કેટલાંક માણસોએ સમાજ બનાવ્યો હતો. તેનો વિશ્વાસ છે કે હિંદુવાળાં દરજ્જાના નાશગાંઓ મળ્યાં છે તે તે વેળાએ મોટી પદ્ધતિના માણસના પદસૂચક દંડ (Wands of office) તરીકે વપરાતાં હતાં. એ ઘણું સંભવતું છે કે અતિ પ્રાચીન માનવ પોતાની વહુ છોકરાના વિના બીજા કોઈની ચિંતા કરતો નહોતો. પૃથ્વીને કદાચ દુરમનવાળો જોતો હતો. પરંતુ સમાજ સર્વેન કુટુંબરૂપી પાયા ઉપર ચણાયો છે.

વિદ્વાનો કહે છે કે કાંઈ માણસ એકંદરે ધર્મભાવ વગરના થતા નથી. પરંતુ અતિ પ્રાચીનકાલમાં માનવ પોતાના સાથીની અત્યેષ્ટિક્રિયા શી રીતે કરતા હતા, તે સુધ્ધાં આપણે જાણતા નથી. જાણ્યું હોત તો તેઓની ધર્મસંબંધી માનતા બાબત કંઈક અનુમાન કરી શકત ઉત્તર પથ્થર યુગમાં મૃતશરીરને બાળવામાં આવતું હતું, અથવા શુદ્ધમાં પથ્થરના દગલાની નીચે નાંખી દેવામાં આવતું હતું. મૃત શરીરને સ્વાડી અથવા ખેસાડી રાખવામાં આવતું હતું. અને તેની વાપરવાની વસ્તુઓ તેની પાસે રાખવામાં આવતી હતી. કદાચ સમાધિસ્થળમાં વરખાળી પણ થતો હતો. આવું જોવાથી જણાય છે કે તે વેળાએ આવો વિશ્વાસ હતો કે માણસ મર્યાદી બધું જાતું નથી. તેઓને પરલોકના રહેવાસને માટે તૈયારી કરવાની જરૂર છે. આ જીવનના પછી બીજું એક જીવન છે. પ્રસ્તર-ચૈતન્ય જે વર્ણન કર્યું છે, એ કહેવું એવું જ ઉડી જતું નથી. એ નાના પ્રકારના થાય છે. ફક્ત એક ઉચ્ચો પથ્થર થઈ શકે છે, અથવા ૪ પથ્થરના ઉપર એક મૂકેલો થઈ શકે છે અથવા ઘણા પથ્થરથી ઘેરાયેલા એક ગોળાકાર સમાધિ બની શકે છે. હિંદુસ્થાનમાં બધી રીતના જોવામાં આવે છે. આસામ પ્રદેશમાં ખાસિયાઓ હમણાં પણ સમાધિ પથ્થર સ્થાપીને મૃતનો સત્કાર કરે છે. વિલાયતના (Stonehenge) સ્ટોનહેન્જને વિશે ઘણાંકેએ સાંભળ્યું હશે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એવી એક પથ્થરથી ઘેરાયેલી સમાધિ છે. તેનું ગ્રિન લૉર્ડ એવરિએ પોતાના origin of civilisation પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

હુંકામાં કહી શકાય કે જો કે પ્રાચીન માણસ આપણા કરતાં સુધારામાં ઘણા નીચેના સ્તરમાં રહેતા હતા, તથાપિ તેમનો દેહ તથા બુદ્ધિ અને વૃત્તિ જોતાં તેઓ બધા ત્રિપદમાં માણસના પદને લાપક હતા, તેમાં શક નથી.

નારાયણ હેમચંદ.

લસકરી ખર્ચ.

બળવા પહેલાંના સમયની ખર્ચનો વધારો.

કરોડ ખર્ચ

સને ૧૮૩૭-૩૮થી ૧૮૫૬-૫૭ (૨૦ વર્ષ)

૧૦.૮૫

અપવાદરૂપ ખર્ચ બાદ કરતાં, સરે-
રાશ ખર્ચ; સઘત લગાઈઓ અને
મુલક ખાત્રસા કર્યાનો સમય.

સને ૧૮૬૧-૬૨થી ૧૮૭૩-૭૪ (૧૩ વર્ષ)

૧૫.૬૮

હિન્દુસ્તાનખાતાનું અને ઇંગ્લંડ
ખાતાનું—જને લસકરોને ભેગાં કર્યાનું
પરિણામ; પરંતુ સાવચેતીથી ખર્ચ,
કરકસર અને શાંત વ્યાખાઈનો સમય.

સને ૧૮૭૪-૭૫થી ૧૮૮૦-૮૧ (૭ વર્ષ)

૧૬.૧૮

આશ્વાન લઠાઈનું ૨૦ કરોડ ખર્ચ બાદ
કરતાં; સીમારાની આગળ વધવાની
રીતિની શરૂઆત.

સને ૧૮૮૧-૧૮૮૨થી ૧૮૮૪-૮૫ (૪ વર્ષ)

૧૬.૫૫

લોર્ડરિપનનો શાંત સંત્યવહીવટ; પરંતુ
લસકરી બંધારણમાં અગલના ફેરફાર.

નીચે લખેલા આંકડાઓમાં હુંડીઆમણ, લગાઈઓ, લસકરી બાંધકામો, ખાસ બચાવ
માટે કિલ્લા વગેરે કામો વગેરે સર્વ ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે—પણ બળવા પછી લોર્ડ ડર્રિ-
નના સમય સુધી આશ્વાન લઠાઈ શિવાય આ બાબતોને લગતું બહુ જ થોડું ખર્ચ થયેલું
હોવાને લીધે સરખામણી આપી નથી.

રૂપીઆ

૧૮૮૫-૮૬	૨૦,૦૬,૧૬,૬૯૦
૧૮૮૬-૮૭	૧૮,૭૩,૮૯,૧૯૦
૧૮૮૭-૮૮	૨૧,૦૦,૪૭,૮૩૦
૧૮૮૮-૮૯	૨૧,૦૯,૪૭,૩૫૦

હાંદી લસકરી સંખ્યામાં ૩૦૦૦૦ માં
લુસોનો વધારો;
ખર્ચો (અલદેશ)ની ઝત.

૧૮૮૯-૯૦	૨૧,૫૧,૭૫,૩૧૦
૧૮૯૦-૯૧	૨૧,૫૭,૨૯,૦૧૦
૧૮૯૧-૯૨	૨૩,૨૬,૯૭,૬૯૦
૧૮૯૨-૯૩	૨૪,૧૬,૪૩,૭૬૦
૧૮૯૩-૯૪	૨૩,૮૬,૩૦,૫૬૦

વિલાયતની હુંડીના બાવમાં ઘણો વધારો,
અને તેથી યુરોપિયન નોકરોને એનો અડધો
વાળો આપવા માટે પગારમાં કરેલો વધારો.

૧૮૯૪-૯૫	૨૪,૨૫,૧૦,૫૮૦	ધારો ન થએલો. હિન્દુસ્તાનની સીમા બહાર (અફઘાનિસ્તાન તરફ) લઘાઇઓ.
૧૮૯૫-૯૬	૨૫,૬૭,૭૭,૭૪૦	
૧૮૯૬-૯૭	૨૪,૪૯,૨૩,૫૮૦	
૧૮૯૭-૯૮	૨૭,૨૫,૪૮,૪૮૦	

પાઉંડ. માટે

૧૮૯૮-૯૯.....	૧૬,૦૦૧,૩૨૬	હાઈલી લક્ષરોને ચીન તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં લઘા મોકલવાથી અત્રેના ખર્ચમાં ઘટાડો.
૧૮૯૯-૦૦.....	૧૪,૮૮૫,૨૨૬	
૧૯૦૦-૦૧.....	૧૫,૦૮૨,૭૯૯	
૧૯૦૧-૦૨.....	૧૭,૧૩૫,૩૦૦	
૧૯૦૨-૦૩.....	૧૭,૬૬૪,૭૦૦	મો. ઑફિકે લક્ષરી અંધારણમાં ફેરફાર કર્યો તેથી થએલો વધારો.

[* * આ વર્ષની કોંગ્રેસ વખતે જ્યેંચાએલા એક ચોપાનીયામાંથી ઉપરના આંકડા લીધા છે. આ ચોપાનિયું મિ. સુબ્રહ્મણ્ય આયરનું રચેલું હતું એમ કહેવાય છે.]

લક્ષરી એક માણસ દીઠ ખર્ચ:—

	પાઉંડ.		
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ—	૨૧	રશિયા—	૧૦
ધટાલિ—	૪	ફ્રાન્સ—	૧૨
ઑસ્ટ્રિયા—	૭	પ્રિટન—	૧૩
જર્મની—	૯	હિન્દુસ્તાન—	૫૨

!!! [* * ચોડા વખત ઉપર પાર્લામેન્ટમાં મિ. કેને ટાંકેલા આંકડા.]

૧૮૮૨-૮૫ ની ઉપજ કરતાં,	એ દરમિયાન,
૧૮૮૫ થી ૧૮૯૮ સુધીમાં	લક્ષરી ખર્ચમાં વધારો.
ઉપજનો વધારો.	
જમીનની મહેસૂલમાં,	૩૬ કરોડ
મીઠાની ઉપજમાં,	૨૫ કરોડ
રતાંપની ઉપજમાં,	૧૨ કરોડ
‘એક્સાઇસ’—દારૂ વગેરે ઉપરના કરની ઉપજમાં,	૧૮ કરોડ
‘કસ્ટમ’—જહાતની ઉપજમાં,	૧૫ કરોડ
ધંકમ ટેક્સ વગેરેમાં,	૧૩ કરોડ
કુલ વધારો	૧૨૦ કરોડ. ૮૦ કરોડ.

	૧૮૮૨-૮૫ની સરેરાશ	આ વર્ષના બજેટમાં માંડેલા આંકડો.	સેંકડે કેટલાંક વધારો.
લશ્કરી ખર્ચમાં વધારો.	૧૭ $\frac{૩}{૪}$ કરોડ.	૨૬ $\frac{૩}{૪}$ કરોડ.	૫૦
ઉપજમાં વધારો.	૫૧	૬૯	૩૫

* ઓનરબલ મિ. ગોખલેએ આ વર્ષના બજેટ ઉપરના બાપણમાં ટાંકેલા આંકડા.

આપણા દેશનું લશ્કરી ખર્ચ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કેટલું બધું વધી પડ્યું છે, અને ખીજા દેશની સરખામણીમાં એ કેટલું બધું ભારે છે, એ ઉપરના આંકડાઓથી સમજવામાં આવશે. આ વધારા ઉપર પ્રજાપક્ષના અગ્રણીઓ તેમ જ સરકારી અમલદારોમાંના કેટલાકે વિચારવંત પુરુષો બહુ ફિકરભરી દૃષ્ટિએ જુએ છે. જે દેશની ઉપજનો એક મત્તીયાંસ ભાગ લશ્કરખાતામાં જ ખર્ચાઈ જાય ત્યાં લોકહિતના સુધારા થવા મુશ્કેલ છે એ ખુદલું છે. લૉર્ડ કર્ઝન જેવા હિન્દના હિત માટે અસંત લાગણી ધરાવનારા રાજ્યતંત્રીઓના હાથ પશુ લશ્કરી ખર્ચના ભારથી એવા ફળાઈ ગયા છે કે દેશ હિતનો એક પણ સુધારો તેઓ થયેગ્યો બહોળે હાથે ખર્ચ કરીને કરી શકતા નથી. હવે, નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરનારે એટલું તો કમૂલ કરવું જ પડશે કે કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે તેમ આ ખર્ચ સોલજરોનાં ખીસાં ભરવા માટે કે કચાન્ડરોના કીર્તિલોસને લીધે નકામાં કુદરત ઉત્પન્ન કરવાથી થાય છે એમ નથી. ખરી વા બેટરી રીતે, સરકાર માને છે કે પરરાજ્ય સાથે એકાએક ભારે લડાઈ થવાનો સંભવ છે અને તેથી તેઓને આ ખર્ચ વધારવાની જરૂર પડી છે. આજ કાલ ચારે તરફ લશ્કરી વાદળાં કેનાં ભરાતાં જાય છે એ જુઓ: હિન્દુસ્તાનના વાયાજ્ય કાણુ તરફ મધ્ય એશિયામાંના રશિયાનું બળ ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે ધસારા કરતું આવે છે; અગ્નિ કોણુની દિશામાં ‘અપર માંગસે’ તરફ ફ્રાન્સની સત્તા વધતી જાય છે; શાન્તંગમાં જર્મની જામી બેઠું છે; અફઘાનીસ્તાનમાં લશ્કરી કેળવણી દાખલ થવાથી એ એક ભારે લશ્કરી રાજ્ય ઘર્ષ પડ્યું છે અને જૂનો અમીર—જે અંગ્રેજોનો સાથો મિત્ર હતો—તે ગુજરી ગયો; ધરાનના આખાતમાં ફ્રાન્સ જર્મની અને રશિયા દાખલ ઘર્ષ ગયાં છે; અને બગદાદ રેલવેનો કાણુ રશિયાએ મેળવ્યો છે, એટલે ધરાનના રાજ્યમાં પણ એનું બળ જમ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં, અંગ્રેજ સરકારે. ચોગ્ય લશ્કરી તૈયારી કરી રાખવી એમાં બેશક ડહાપણ સમાયેલું છે. આ કારણથી સરકારને લશ્કરની સંખ્યા વધારવી પડી છે એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ ‘સાપ્સ’ ની જટિલી સાથે દાર-ગોળા બન્દુકા-તોપો વગેરેમાં નવા નવા સુધારા થાય છે અને એ સુધારા પરરાજ્યોમાં દાખલ થતા જાય છે તેમ તેમ આપણે ત્યાં પણ એ સુધારા

+ “આપણા લશ્કરી ખર્ચમાં જર્મનીની સઘળી મહેસૂલ જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે; બધી બાબતોના ‘સિવિલ ખર્ચ’ કરતાં લશ્કરી ખર્ચ એકલું ૨૬ કરોડ વધારે છે.” ઓનરબલ મિ. ગોખલેના બાપણમાંથી.

દાખલ કરવા પડે છે: આજ દાખલ કરેલી બન્દુક કાલે રદ થાય છે અને તેથી કરોડો ખર્ચ ફરી ફરીને કરવું પડે છે. (આ વર્ષે નવાં હથિયારોનું રા કરોડ રૂપીઆ થવાનું છે. તથા કિનારાનું રક્ષણ કરવા માટે એક નવી તોપ લેવી પડશે એનું રા કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થશે એમ બજેટ વખતે જણાવવામાં આવ્યું છે.) સારે, આ લશ્કરી કાઈ રીતે પણ ઘટાડો શકાય એમ છે કે નહીં? સરકાર દેશીઓને લશ્કરી ખાતામાં જગ્યાઓ આપતા નથી, તેથી દેશીઓને એ ખાતાનો અનુભવ હોતો નથી, તેથી ક્યાં ક્યાં વધારે પડતું ખર્ચ છે એ તેઓ ખતાવી શકતા નથી. છતાં ખર્ચ ઘટાડવા લાક સામાન્ય માર્ગ છે, અને એ તેઓ સૂચવે છે:—

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ ત્રણ વર્ષ લડાઈ ચાલી તે વખતે, તેમ જ લડાઈમાં—હિન્દુસ્તાનમાંથી ધણું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ નેતાં હિન્દુસ્તાનમાં આટલા બધા લશ્કરની જરૂર નથી.

૧૮૭૯ ની સાલમાં આપણા લશ્કર સંબંધી વિચાર કરવા સિમ્લા હતું—એના લૉર્ડ રૉબર્ટસ સાહેબ મેમ્બર હતા—એ કમિશને કહ્યું હતું એ નેધએ તે કરતાં વધારે છે. હિન્દુસ્તાનના ખર્ચ સંબંધી વિચાર કરવા એ વખતે વળતર શન આગળ જનરલ બ્રેક્કનગરિએ પણ જણાવ્યું હતું કે હાલ હિન્દુસ્તાનમાં એ એનો કેટલોક ભાગ આખા બ્રિટિશ રાજ્યની સલામતી ખાતર રાખવામાં આવે એ પછી હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર અને કિનારા ઉપર કિલ્લાઓ પણ ખુબજ નાંખે એ ૧૩,૦૦૦ તો વૉલન્ટિયરો વધ્યા છે. ૧૮,૦૦૦ દેશી રાજ્યોમાંથી ‘દમ્પિરિયલ સર્વિસ’ એ છે ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. અને ૨૦,૦૦૦ દેશીઓનું ‘રિઝર્વ ફોર્સ’ અર્થાત્ કામગીરીમાં નોકરી આપવાને બંધાએલું લશ્કર—છે. આ સર્વ મળીને નેધએ તે કરતાં વધારે થાય છે. આટલેથી અટકી ભવિષ્યમાં વધારો કરવામાં ન આવે તો પણ ઘણું છે.

૨. કલમ, લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે બજેટ વખતે કહ્યું હતું તેમ, ત્રણ વર્ષ યોગ્ય આદ્ય ખર્ચ પણ ચારે તરફથી પરરાજ્યોનું વધતું જતું બળ નેતાં લશ્કરની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ શકે એમ નહિ હોય. પરંતુ એટલું તો ખુશ્કું છે કે લૉર્ડ લિટન અને એલિંગનના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણા તરફ જે અવિચારી ચડાઈઓ કરવા આવી હતી એવી ચડાઈઓ બંધ રહે તો પણ ઘણું છે. (આવી ચડાઈઓથી લશ્કર ખર્ચ કેટલું બધું થઈ ગયું છે એ માટે ઉપરના આંકડામાં જુઓ.) લૉર્ડ કર્ઝન સારે હિન્દુસ્તાનમાં આવીને તુરત જ પહેલાંની લશ્કરી નીતિમાં ફેરફાર કરીને આ બાબતનું કમી કર્યું છે, અને એ નીતિ જ ભવિષ્યમાં ચાલવી નેધએ. પહેલાંની નીતિ કોણ તરફ આગળ વધવાની નીતિ—બ્રહ્મચરેલી હતી એ લૉર્ડ કર્ઝનની નવી નીતિથી રખિત થયું છે એટલું જ નહિ, પણ ખુદી રીતે પરરાજ્ય રહામે ધસારો કરવાની નીતિ લંડનના “ટાઇમ્સ” પત્રમાં એક અનુભવી લેખકને હાથે હમણાં આ વિષય ઉપર જે ઉલ્લાખો પ્રસિદ્ધ થાય છે એમાં નાપસન્દ કરવામાં આવી છે.

૩. અંગ્રેજ સોલજરોને બદલે દેશી સિપાઈઓની સંખ્યા વધારવામાં આવે તો

could see its way to recommending the abolition of these accounts for military and naval services, for the Secretary of State's salary, and the expenses of the India Office, for diplomatic and consular charges for Persia, China and elsewhere, and to substitute for them a fixed contribution from India, as her return for the advantages she derives from Her Majesty's Government and Her Majesty's Navy, treating India more generously than she is at present treated in these accounts, the acceptance of such a recommendation would remove many constant causes of irritation, and would do much to convince all classes in India of the desire of this country which rules India, to treat India justly and generously."

"Look at the hundreds and thousands of people that we know whose sons have gone out to India and got employment there; and the great commerce which we have with India. And with regard to that, what I would point out is that if India, for instance, were to fall into the hands of Russia, we know perfectly well that our commerce there would become practically extinct; because, if she did not practically prohibit the importation of British goods; Russia would put on such differential duties on them that she would make it practically impossible for them to be exported, as she does in Central Asia and elsewhere."—*General Brackenbury.*

ઉપરના ઉત્તારનો સાર કે:—

- (૧) હિન્દુસ્તાનનું લસ્કર ઇંગ્લેન્ડના લસ્કરને પુરિષ્કારક થઈ પડે છે.
- (૨) મહોટા મહોટા લસ્કરી અમલદારો હિન્દુસ્તાનમાં જ લસ્કરી કેળવણી મેળવે છે જેમકે લૉર્ડસે ફાઈર્ટસ વગેરે.
- (૩) હિન્દુસ્તાનના લોકોને આ બાબતમાં મત લેવામાં આવતો નથી, માટે આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય ઉદાર મનથી થવો પડે છે.
- (૪) હિન્દુસ્તાનને લીધે ઇંગ્લેન્ડને બ્યાપારનો લાભ ચોરા નથી.
- (૫) હિન્દુસ્તાન એ એશિયાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાચવવામાં મુખ્ય સાધન છે.

[વસન્ત ઑફિસ.]

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુદાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૯૧૬	અંક ૫.	[માસિક]	જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૫૮.
-----------	--------	-----------	----------------------

દિગ્-દર્શન.

મુંબઈ ઇલાકામાં મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણીના વિસ્તાર સંબંધે નીચેની વિગત
જણાવણી.

મુંબઈ ઇલાકામાં ૨૫૫ લાખ માણસની વસ્તી છે, એમાં ૨૪૦ લાખ અબળ છે.
સેંકડે ૬૦૪ ટકા બહેનો વર્ગ છે, એમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૦૦,૦૦૦ કરતાં સદગ ૪
વધારે છે. અર્થાત્, એમ કહીએ તો ચાલે કે ૬૦૪ ટકામાં પૂર્ણાંક એટલે ૬ ટકા
પુરુષ વર્ગ છે, અને દશાંશ એટલે ૪ સ્ત્રી વર્ગ છે.

લખતાં વાંચતાં આવડે એવા.

	પુરુષો.	સ્ત્રીઓ.
મુંબઈ ઇલાકા (દેશી રાજ્ય તથા સિન્ધ બાદ કરતાં.)	૮૬૪૦૦૦	૭૮૦૦૦
સિન્ધ.	૮૭૦૦૦	૭૫૦૦૦
દેશી સંખ્યા.	૪૨૬૦૦૦	૨૪૦૦૦

ધર્મવાર, કેળવણીના વિસ્તારમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે વધારો થયો છે:—

	૧૮૯૧	૧૯૦૧	મોંઠડે કેટલા ટકા વધારો.
હિન્દુ.	૯૯૧૦૦૦	૧૧૬૮૦૦૦	+ ૧૭
મુસલમાન.	૧૬૩૦૦૦	૧૮૭૦૦૦	+ ૧૫
જૈન.	૧૨૯૦૦૦	૧૪૪૦૦૦	+ ૧૧
ક્રિશ્ચન.	૪૭૦૦૦	૬૩૦૦૦	+ ૩૪
પારસી.	૩૮૦૦૦	૫૧૦૦૦	+ ૩૪

હજાર દીક બહેલાંઓની સંખ્યા.

પારસી.	૬૫૦
ક્રિશ્ચન.	૨૯૪
જૈન.	૨૬૯
હિન્દુ.	૫૯
મુસલમાન.	૪૧

પારસીઓમાં બહેલાંઓની સંખ્યા અન્ય ધર્મીઓના કરતાં ઘણી વધારે છે અને તે માટે એમને ધન્યવાદ થતો છે. ક્રિશ્ચનોનો આંકડો ઓછો આવવાનું કારણ રોમન કેથોલિક નેશિય ક્રિશ્ચનોની મોટી સંખ્યા અબણુ છે એ છે જેઓનો પારસી મુસલમાન ક્રિશ્ચન અને જૈન ધર્મમાં સમાવેશ થતો નથી, એ સર્વ હિન્દુ ધર્મમાં પડે છે—અર્થાત્ આ દેશનો દલકો ગરીબ વર્ગ—બીલ, કોળી, વાધરી, દુબળા—સર્વ હિન્દુઓમાં આવે છે, અને એ કારણથી હિન્દુઓમાં કેળવણીનો વિસ્તાર છેક અધ્ય દેખાય છે.

હિન્દુઓમાં જાતવાર, કેળવણીના આંકડા દર હજારે નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

આલણુ.	૪૨૨	મરાઠા.	૨૮
પ્રભુ (પરબુ).	૪૨૭	કોળી.	૧૩
વણિક.	૪૪૪	મરાઠા કણુખી.	૧૧
બાટીઆ.	૧૮૧	દેડ.	૭
લિંગાયત.	૬૯	મદાર.	૧
તોદાણા.	૧૫૭		

કેળવાએલા વર્ગ તરીકે બ્રાહ્મણોની સંખ્યા સર્વોત્તમ આવવી જોઈએ, છતાં તેમ ન થવાનું એક કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોમાં સિન્ધના બ્રાહ્મણોનો (જેઓમાં બ્રાહ્મણત્વનો છાંટો પણ રહ્યો નથી તેઓનો) પણ સમાવેશ થયો છે. એમને કાઠી નાંખીએ તો બ્રાહ્મણોનો આંકડો ૩૪૩ આવે છે. આ આંકડો પણ વણિક વર્ગના આંકડા કરતાં ઘણો ઓછો છે. દ્રવ્યસંપત્તિ એ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવું આવશ્યક સાધન છે એ આ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

શ્રીકેળવણીની જાગતમાં, હિન્દુઓમાં જાતવાર દર હજારે નીચે પ્રમાણે આંકડા છે:—

બ્રાહ્મણ.	૨૭	મરાઠા કણબી.	૧
વણિક.	૮૫	લોદાણા.	૬
ભાટીઆ.	૧૭	કોળી.	૪
લિંગાધત.	૨	દેડ.	૦૫
પ્રભુ (પરભુ)	૨૭	મહાર.	૦૭
મરાઠા.	૪		

આ આંકડા પણ વણિક અને પ્રભુ એ બે જાત માટે ખાસ સંતોષકારક છે. પ્રભુ વર્ગ અસહ્યથી જ કેળવણી માટે પ્રસિદ્ધ છે—તેમાં પણ મુંબાઈ તળમાં એમની વસ્તી વિશેષ હોવાથી, શ્રીકેળવણી ઉપર એમની પ્રીતિ વિશેષ ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનોમાં કેળવણીનો વિસ્તાર ખીજી સઘળી કોમો કરતાં ઉતરતો છે. હિન્દુઓની વડકી વર્ણ કરતાં એમના આંકડા ચરીઆતા નથી.

જૈન કોમમાં (જેને વસ્તીપત્રકમાં હિન્દુઓથી જૂના ગણવામાં આવ્યા છે) કેળવણી હિન્દુઓ કરતાં પણ વધારે ફલાએલી છે—પરંતુ તેઓમાં ગુજરાત અને મારવાડના જૈનો નેઓ વેપારી છે તેઓના આંકડા જ ખાસ કરીને સંતોષકારક છે. દક્ષિણના જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી ઉપર જીવે છે, અને તેઓ કેળવણીમાં આગળ પડતા નથી.

ક્રિશ્ચનોમાં યુરોપિયનોનો તેમ જ નેટિવ ક્રિશ્ચનોનો (અસલના રોમન કથોલિક અને હાલના તામ્બ પ્રોટેસ્ટાંટોનો) સમાવેશ થાય છે. યુરોપિયનોની સંખ્યા ઘણી ખરી કેળવાએલી છે, અને રોમન કથોલિક ક્રિશ્ચનો દક્ષિણના ગરીબ લોકો પૈકી હોવાથી ઘણે ભાગે અભણ છે. નવા ક્રિશ્ચનોની મ્હોટી સંખ્યા ખેડા અને દક્ષિણ અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલી છે.

હજારની વસ્તીમાં કેળવાએલાં નેટિવ ક્રિશ્ચનની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે:—	શ્રીઓ	પુરુષો.
	૩૬	૧૫૦
ખેડા જિલ્લામાં.	૬૬	૧૧૦
અહમદનગર.	૧૦૨	૧૭૫

પારસીઓ કેળવણીમાં સ્ત્રી કરતાં અગ્રચાને છે:—

કેળવાએલાં પારસીની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે:—	સ્ત્રીઓ	પુરુષો.
મુંબાઈ શહેર.	૫૨૭	૧૭૨
સુરત.	૪૫૦	૫૭૬
થાણા.	૪૭૭	૧૦૫

આ આંકડા પારસી કોમને યોગ્ય અભિમાન કરાવતી નથી.

આત્માર સુધી આપણે કાંઈ પણ લખતાં વાંચતાં આવડે એનું નામ કેળવણી—એ અર્થમાં કેળવાએલાં સ્ત્રીપુરુષોના આંકડા જોવા દરે અંગ્રેજીના યોગ્ય ધણા સંસ્કાર પડતા હોય એવાં કેળવાએલાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા તપાસીએ.

વરતી પત્રક વખતે, દક્ષાદાયાં અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા ૧૬૩૦૦૦ જોવામાં આવે છે. એમાંના લગભગ ચોથો ભાગ યુરોપિયનોના છે. એમને બાદ કરતાં કૌભવાર અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવે છે.

દિન્દુ.	૭૮,૯૭૦
પારસી.	૨૦,૧૫૨
મુસલમાન.	૧૦,૫૨૪
હિંદુ.	૫,૦૩૬

દબારે અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા:—

પારસી	૨૫૮
હિંદુવન	૨૦૯
હિંદુ	૯
દિન્દુ	૪
મુસલમાન	૨

અર્થાત્—આર પારસીમાં એક પારસી અંગ્રેજી બજોલો; અને અદીસો હિન્દુમાં એક હિન્દુ અંગ્રેજી બજોલો! સ્ત્રીકેળવણીમાં ક્રિશ્ચનો સ્વાભાવિક રીતે સૌથી આગળ છે: પારસીઓમાં સેંકડે પાંચ ટકા સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી બજોલી છે, અને ક્રિશ્ચનોમાં સેંકડે છ ટકા આવે છે. જૈનમાં અંગ્રેજી બજોલો (વસ્તીના પ્રમાણમાં) હિન્દુઓ કરતાં વધારે છે—પણ એ આંકડો પુરુષોની સંખ્યાને લીધે છે. એઓમાં અંગ્રેજી બજોલી સ્ત્રીઓ ૫૩૫,૬૫૦ની વસ્તીમાં માત્ર ૩૪ છે !

હિન્દુઓની જાતો લઘુએ તો—

	હજાર દીઠ.
પ્રભુ (પરભુ)	૧૫૬
બ્રાહ્મણ	૫૩
વશિષ્ઠ	૩૩
લોદાણા	૨૦
ભાટીઆ	૧૯

પ્રભુઓમાં અંગ્રેજી બજોલી સ્ત્રીઓ હજારે આઠ આવે છે: બીજી જાતોમાં હજારે પૂરી એક પણ નથી !

કેળવણી ઉપર દેશના સઘળા અબ્યુદયનો આધાર છે. ઉપરના આંકડા જૂદી જૂદી કોમોના વર્તમાન અને ભવિષ્યના અબ્યુદય સંબંધે ચોક્કસ અને ઉપયોગી પ્રકાર આવે છે. આપણે જૂદી જૂદી કોમો અને જાતોના આગળપાછળપણા વિષે ઘણી અચોક્કસ વાતો કરીએ છીએ—અને પાછળ પડેલી કોમ આગળ પડેલી કોમની અદેખાઈ પણ કરે છે. પરન્તુ જીવનચાત્રના જ્યપરાજ્યનો ખરો ખુલાસો ઉપરના આંકડાથી બરાબર અને સતોષકારક રીતે મળે છે. કેળવણીને વિસ્તાર વધારવાની આપણે માથે કેવી ભાર જવાબદારી છે એનું પણ ખાતર થાય છે.

વિવેક અને અભેદ.

આપણા અનુભવમાં જે પદાર્થો—વસ્તુતઃ જૂદા છતાં—એકલા યર્થ ગણેલા બાસે છે; એને જૂદા પાડીને જોવા એનું નામ “વિવેક” છે. પેદાન્તર્યામ્ય-જેમાં ન્યાય સાંખ્ય આદિ સર્વ શાસ્ત્રો પરિસમાપ્તિ પામે છે—એમાં વિવેક જે પ્રકારનો વર્ણવ્યો છે—

(૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક.

(૨) આત્મ-અનાત્મવિવેક.

હવે આ ઉભયનું સ્વરૂપ વિચારીએ. એ વિચારવા માટે, વિવેક પરત્વે જગતના તત્ત્વ-નાનના ઇતિહાસમાં કેવા કેવા સિદ્ધાન્તો ઉદ્ભવ્યા છે એ જોઈએ. અને છેવટે વિવેકની પાર જઈ અભેદ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા કેવા કેવા યત્નો થયા છે એ પણ અવગણીએ.

(૧.) નિત્યાનિત્યવસ્તુ-વિવેક.

મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓમાં એક મુખ્ય ભેદ એ છે કે અન્ય પ્રાણીઓ માત્ર વર્તમાન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી શકે છે, અને મનુષ્ય જૂના ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેને પોતાની નજર આગળ સ્થાપી પોતાના હિતાદિ-

વતો વિચાર કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગાય આગળ ધાસ નાંખે તો જોઈતું ધાસ એની વર્તમાન ભૂખ શાન્ત કરવા માટે જોઈશે તેટલું બધું એ ખાઈ જશે—એથી એને ખીજે દિવસે તદ્દન જૂથ્થા રહેવું પડે એમ જશે તો પણ, એ દિવસ માટે કાંઈક જૂથ્થા રહીને પણ થોડું રાખવું હીક છે એવો વિચાર એને આવી શકશે નહિ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાની વર્તમાન ભૂખને અર્ધ શાન્ત કરીને પણ ખીજે દિવસે તદ્દન ભૂખે મરવું ન પડે એ માટે ગોઠવણ રાખશે. અર્થાત્ મુધાશાન્તિ રૂપી અનિત્ય સુખ સાથે જીવવા રૂપી (પ્રમાણમાં) નિત્ય સુખની સરખામણી કરવી એ મનુષ્યથી યર્થ થકે છે, અન્ય પ્રાણીઓથી યર્થ થકું નથી. મનુષ્યમાં જેઓને અધિક વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એ આ જન્મના વિચારથી ન અટકતાં જન્માન્તરનો-પરજીવનનો વિચાર કરી શકે છે, અને એની સુખની અભિલાષા ઐહિક સુખમાં સમાપ્ત ન થતાં આધુનિક—પરજીવનના, સ્વર્ગાદિકના—સુખને પણ લક્ષી શકે છે.

• કેટલાંક પ્રાણીઓમાં કાંઈક આવો વિચાર જોવામાં આશે છે ખરેખર કોડીઓ કણ સંધરે છે, અને ફૂટકે રોટલો જમીનમાં દાટી મૂકે છે. પણ આ સહજ પ્રેરણા છે—જેમાંથી આગળ વધતાં મનુષ્યનો વિવેક પ્રકટ થાય છે. આ પ્રેરણાને અને વિવેકને તદ્દન અસંબદ્ધ માનવાનો ક્રિયન સુપ્રદાય જૂઝવેલો છે. છતાં, મનુષ્યમાં અને, અન્ય પ્રાણીઓમાં ઉપર જણાવ્યો છે તેવો વિવેકના વિકાસમાં ભેદ છે એ બાબત કોઈ ના પાડી શકશે નહિ.

પણ આ કરતાં અધિક વિચારશીલ મનુષ્યને વિચાર થયા વિના રહેતો નથી કે 'સુખની લીટી ગમે તેટલી લખાવીએ, આ જન્મનાં જન્માન્તરનાં અને સ્વર્ગનાં સુખો એક એકમાં ઉમેરતા-અનુભવતા જાણે તો પણ શું?—એ સુખો તો બધાં અનિત્ય છે: શ્રમ અને સુખ, સુખ અને શ્રમ એ ક્રમ હમેશાં ચાલ્યો જ જવાનો!—કોઈ એવું સુખ નથી કે જે નિત્ય હોય?—જે એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી સતત ચાલ્યાં જ કરે, જેમાં શ્રમનું—દુઃખનું લેણભાર પણ સંમિશ્રણ ન હોય?'

આમ એક તરફથી જેમ સુખાભિલાષા મનુષ્યને નિત્ય પદાર્થ તરફ દોરે છે, તેમ બીજી તરફથી સત્ય-નિરાસા પણ એને આ અનિત્ય દેખાવોની પાછળ નિત્ય સત્ય શું છે એમ પ્રશ્ન પૂછાવી, એ નિત્ય પદાર્થની શોધમાં પ્રેરે છે. આ રીતે સુખાભિલાષા અને સત્યનિરાસા ઉભય એને એક જ પ્રશ્ન ઉપર—'આ ક્ષણે ક્ષણે ફરતી ચિત્રાવળિના પટરથાને, આ અહર્નિશ ચાલતા વિશ્વચક્રના નાભિરથાને ગિરાજતો નિત્ય પદાર્થ શો છે?' એ પ્રશ્ન ઉપર—લાવી મૂકે છે.

આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપણા દેશના તેમ જ ગ્રીસ વગેરે પશ્ચિમ દેશના તત્ત્વચિન્તકોએ અનેક રીતે આપ્યા છે: કેટલાકે વિચાર્યું કે જલ સર્વત્ર છે, થેલ્સુથી પ્લેટો.

વનસ્પતિ વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ જલ ઉપર આધાર રાખે છે, માટે જલ એ આ વિશ્વનું આદિકારણ—નિત્ય પદાર્થ—છે. આ જ પ્રમાણે, કેટલાકેનો તર્ક તેજ ઉપર ગયો, કેટલાકેનો વાયુ ઉપર, કેટલાકેનો આકાશ ઉપર, અને કેટલાકેનો પરમાણુ ઉપર અને પચમહાભૂત ઉપર ગયો. [આ વિચારની પ્રથમ ભૂમિકા.]

પણ પૃથ્વી-જળ-તેજ-વાયુ-આકાશ-પરમાણુ એ સર્વે દ્રવ્ય જગતના જ પેટામાં નથી પડતાં? એ દ્રવ્ય જગતના વિશેષ માત્ર જ નથી? માટે, અનિત્ય-દ્રવ્ય જગતની પાછળનો—પારનો નિત્ય અધિષ્ઠાનરૂપ પદાર્થ તે " સામાન્ય સત્ " એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે. આ રીતે, " સત્ "—" સામાન્ય સત્ "—એ જગતનું અધિષ્ઠાન-કારણ કહ્યું. [આ વિચારની દ્વિતીય ભૂમિકા.]

આ અધિષ્ઠાન-કારણ અને એના દ્રવ્ય વિવર્તો—એમાંથી કેટલાકે એકનો નિષેધ કર્યો, કેટલાકે ખીન્નનો કર્યો, અને કેટલાકે ઉભયને સ્વીકાર્યો: હાલના હુબેર્ટ સ્પેન્સર વગેરે કેટલાક તત્ત્વચિન્તકો પરમ તત્ત્વને અજ્ઞેય માને છે એમ આ પ્રાચીનોએ માન્યું નથી. એમણે એ " સત્ " ને જ્ઞેય માન્યું: મનુષ્યમાં ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એવાં બે ગાનનાં દ્વાર માન્યાં, અને જગત્ ઇન્દ્રિયગ્રાહ અને " સત્ " બુદ્ધિગ્રાહ, અતીન્દ્રિય—એમ વ્યવસ્થા કરી. જગત્ ઇન્દ્રિયગ્રાહ અને " સત્ " બુદ્ધિગ્રાહ, અતીન્દ્રિય એમ વ્યવસ્થા કરી. તથા—ગ્રાહ અને ગ્રાહક મળતાં હોવાં જોઈએ એ નિયમાનુસાર, જગત્ ઇન્દ્રિયગ્રાહ માટે જડ, અને સત્ બુદ્ધિગ્રાહ માટે વિજ્ઞાન રૂપ! એ બેમાં વિજ્ઞાન એ બિન્ન, અને જડ એ પ્રતિબિન્ન—એમ માન્યું. અને એ રીતે એક પ્રકારના અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કર્યો. આ થેલ્સથી પ્લેટો પર્યન્તનો પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ થયો.

(૨.) આત્મ-અનાત્મ વિવેક.

પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તાકોને આ કરતાં—દૃશ્ય અને તદ્વધિજન્યૂત સત્તા વિવેક કરતાં—
અધિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હતું એમ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારો કહે છે.*

વિચારમાં આથી આગળ વધતાં, શંકા થાય છે કે આ દૃશ્ય અને સત્ સર્વ બ્રાહ્મી
માત્ર જ હોય એમ ન બને? બને. ત્યારે તો સર્વ શબ્દ જ થઈ
ડેકાઈ,
રહ્યું, કાંઈ જ ન રહ્યું! એમ થાય તો પણ શું? પણ વસ્તુતઃ એમ
થતું નથી: સર્વના નિષેધમાં નિષેધકર્તાનો નિષેધ આવતો નથી—વિષયમાત્રનો નિષેધ કર્યા
છતાં, એક એવો પદાર્થ રહે છે કે જેનો નિષેધ બની જ શકતો નથી. એ પદાર્થ તે નિ-
ષેધકર્તા પોતે જ—આત્મા. શંકર ભગવાન એક રથને કહે છે તેમ—

“ય એવ હિ નિરાકર્તા તદેવ હિ તસ્ય સ્વરૂપમ્”

“જે નિરાકર્તા એ જ એનું સ્વરૂપ.”

આ ડેકાઈનું તત્ત્વજ્ઞાન આ સમયથી પાશ્ચિમાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અર્વાચીન યુગનો આરંભ,
આ આત્મ-અનાત્મ વિવેકનો પશ્ચિમ દેશોમાં પ્રથમ પ્રકાશ. [આ વિચારની તૃતીય ભૂમિકા.]

ડેકાઈ આત્મા અને અનાત્મા યાને ચિત્ અને જડ એવા બે સ્વતન્ત્ર-અત્યન્તભિન્ન
પદાર્થો માન્યા. પરન્તુ એ બેનો સંબન્ધ શો છે, શી રીતે થાય છે એનો એ ખુલાસો આ-
પી શક્યો નહિ: દ્વિતીઓ એ ખુલાસો આપી શકતા જ નથી—આપણે ત્યાં નૈયાયિકો અને
સાંખ્યો પણ એટલા જ કારણથી એ ખુલાસો આપી શક્યા નથી. ડેકાઈનો આત્મ-અના-
ત્મવિવેક છેવટ સુધી વિવેક જ રહ્યો: અબેદજ્ઞાનમાં એ પર્યવસાન પામી શક્યો નહિ.

(૩.) અમદ.

પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આગળ વધતાં,—ડેકાઈ પછી મહાન તત્ત્વજ્ઞાની
રિપનોઝા આવે છે. રિપનોઝાએ ડેકાઈની માફક આત્મા-અના-
રિપનોઝા.
ત્માને-ચિત્ અને જડને—એ સ્વતન્ત્ર, અત્યન્તભિન્ન પદાર્થો ન
માનતાં, બંનેને એક જ ‘સામાન્ય સત્’ પદાર્થના વિશેષો-વિકાસો-વિવર્તો માન્યા. પણ જેમ
ડેકાઈના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જડ ચિત્થી બહાર રહ્યું હતું-અનાત્મા આત્માથી અત્યન્તભિન્ન રહ્યો
હતો-તેમ રિપનોઝાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘સામાન્ય સત્’ પદાર્થ જડ અને ચિત્, આત્મા-અનાત્મા

* આ કહેવું આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને લાગુ પડતું નથી. પ્લેટો માટે પણ એ સંપૂર્ણ
સત્ય નથી એમ આ લેખકનું માનવું છે. હાલમાં પ્રો. સિગવિકનો ડૉ. માર્ટિનોના નીતિસાત્ત્વ
સંબન્ધે એક લેખ બહાર પડ્યો છે, જેમાં આ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે.

ઉભયથી બહાર રહ્યા: 'સામાન્ય સત્'માંથી જડ અને ચિત્ત સ્ત્રી રીતે ફલિત થાય છે એનો ખુલાસો આપાયો નહિ.

ઉકાર્ટનું દૈત ટાળવાનો સ્થિતોજાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. જેમ ઉકાર્ટમાં છેવટ સુધી આત્મ-અનાત્મવિવેક કાયમ રહ્યો, તેમ સ્થિતોજામાં આત્મ-અનાત્મવિવેકને અભેદ-જ્ઞાનમાં વિલય પર્માડવા જતાં, એક પાસ સામાન્ય નિર્વિશેષ સત્ અને બીજી પાસ આત્મા અને અનાત્માનું યુગલ—એ બે વચ્ચે અણધાર્યો ભેદ ઉત્પન્ન થયો: ઉકાર્ટનું એક પ્રકારનું દૈત, સ્થિતોજાનું અન્ય પ્રકારનું દૈત: પણ ઉભય દૈત જ. [આ વિચારની ચતુર્થ ભૂમિકાનો દક્ષિણ ખંડ.]

જેમ યુરોપનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક ઉકાર્ટ, તેમ ઇંગ્લંડનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક એકન. પરંતુ બંનેના તત્ત્વચિન્તાનના માર્ગ જુદા. જેમ ઉકાર્ટે શંકા-નિષેધ-થી આરંભ કર્યો, તેમ એકને પણ કર્યો. પણ એકની શંકા આખા જગત્ પરત્વે હતી, બીજાની જગત્તા તે તે પદાર્થો પરત્વે હતી: આથી એકને વધારે ચોક્કસ ફિલસૂફીની જરૂર જણાઈ, બીજાને સ્વતંત્ર 'સાયન્સ'ની જરૂર જણાઈ. જેમ એકનો સિદ્ધાન્ત આત્મ-અનાત્મ વિવેકમાં આવી ઠયો, તેમ બીજાએ શ્રદ્ધા અને તર્કના પ્રદેશ વચ્ચે વિવેક કરવા આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એ વિવેક એથી આગળ વધીને જગત્ આખાના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપના વિચાર પર્યન્ત પહોંચ્યો નહિ. આથી આપણે જોને સંકુચિત અર્થમાં 'તત્ત્વજ્ઞાની' યા 'ફિલસૂફ' કહીએ છીએ એમાં એકનની ગણના થતી નથી. તર્ક શ્રદ્ધાની શૂંભલાથી વિમુક્ત થયો કે તુરત પ્રશ્ન ઉઠયો આ જગત્ વસ્તુસત્ છે ? કે કેવલ ભ્રાન્તિજ છે ? ઉકાર્ટને આ પ્રશ્ન થયો હતો અને એના ઉત્તરમાં એણે એમ ઠરાવ્યું હતું કે જગત્ કહેતાં 'અનાત્મા'—એ વસ્તુસત્ છે. ઇંગ્લંડમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લોકે સૂક્ષ્મવિચારપૂર્વક આપવા યત્ન કર્યો: એને જણાયું કે જગત્તા પદાર્થોમાં બે પ્રકારના ધર્મ

લોક.

છે—કેટલાક વસ્તુગત છે, હું હોઉં વા ન હોઉં પણ એ તો પદાર્થમાં છે જ છે: જેમ કે પરિમાણ, આકૃતિ વગેરે; બીજા મ્હારા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે: જેમકે રૂપ, ગંધ વિગેરે. એકને પ્રધાન યા વસ્તુગત ધર્મ કહીએ અને બીજાને ગૌણ યા ઔપાધિક ધર્મ કહીએ. આપણે જોને જગત્ યા વિષય કહીએ છીએ એ આ ધર્મોનું જ બનેલું છે. આ ધર્મોની પાછળ ધર્મો હોવો જોઈએ. પણ આપણું જ્ઞાન તો માત્ર ધર્મોને જ વિષય કરે છે, ધર્મો સદા-સર્વદા અજ્ઞેય જ છે.

જે અજ્ઞેય જ છે એને 'છ' એટલું પણ શું કરવા કહેવું ?' ધર્મ-ધર્મિરૂપ જગત્-પદાર્થમાંથી અધિજ્ઞાનજૂત ધર્મો કાઢી નાંખ્યો. એટલે ધર્મો માત્ર બાકિ.

માનસિક આભાસ થઈ રહ્યા. અને ધર્મોમાંથી વસ્તુગત અને ઔપાધિક એ ભેદ ટળી ગયો. આ લોક પછીનું બાકિલિનું તત્ત્વજ્ઞાન.

† સાધારણ રીતે સ્થિતોજાનું તત્ત્વજ્ઞાન આ પ્રમાણેજ સમજવામાં આવે છે. આ લેખકને આ સમજણની યથાર્થતા માટે કાંઈક શંકા છે.

બાર્કલિએ વિષયમાંથી અધિજ્ઞાન ઉઘડી દીધું, પણ જ્ઞાતાને-જ્ઞાનાધિજ્ઞાનને-કાયમ રાખ્યું, ઉકાર્ટનો અનાત્મા એક સ્વતંત્ર ધર્મી હતો, બાર્કલિનો અનાત્મા આત્મધર્મ ધર્મ રહ્યો. યદ્યપિ ઉકાર્ટનું આત્મા-અનાત્માનું દ્વેત બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં ન હતું. તથાપિ બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં અનેક આત્મા, આત્માઓના ધર્મો અને એ ધર્મો ઉપગમ્યનાર એક પરમાત્મા એવાં અનેક તરનો કાયમ રહેલાં હતાં.

બાર્કલિ પછીનો અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હ્યૂમ. બાર્કલિએ જેયમાંથી અધિજ્ઞાન ઉઘડી દીધું હતું, પણ જ્ઞાતામાં રાખ્યું હતું. આવો પક્ષપાત શો માટે હ્યૂમ. જોઇએ ? બાહ્ય અને આંતર સર્વ પદાર્થ ધર્મરૂપ જ, આભાસરૂપ જ છે-અધિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ માનવાની જરૂર જ શી ? બાહ્ય દલીલને પરિણામે હ્યૂમના સિદ્ધાન્તમાં સકલ વિશ્વ, આત્મા અનાત્મા સર્વ, આભાસ માત્ર થઇ રહ્યું. સ્વયંપ્રકાશ આત્મદીપને નિષેધી, આભાસ માત્રને સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્ત તે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ, અર્થ શન્યવાદ, એ વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નહિ. એકન અને લોકકથો શરૂ થએલો ઇશ્વરના તત્ત્વચિન્તનનો પ્રવાહ હ્યૂમમાં એની પરકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. [આ વિચારની અનુરૂપ ભૂમિકાનો વાંચન ખંડ.]

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આગળ ચાલતાં મહાન નામ કાન્ટનું આવે છે. ઉકાર્ટ અને જોના અનુયાયિઓએ-એક વૌદ્ધ નામના તત્ત્વજ્ઞ પર્વન્ત-માની લીધું

હતું કે મનુષ્યબુદ્ધિ આ મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરવા સમર્થ છે : સમર્થ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ એમના મનમાં ઉઠ્યો નહતો એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે. લોક અને જોના અનુયાયિઓએ-હ્યૂમ પર્વન્ત-એમ માની લીધું હતું કે મનુષ્યબુદ્ધિથી જે કંઈ ઉપજે છે એ કલ્પનામાત્ર જ છે. ઉભય પક્ષમાં મનુષ્યબુદ્ધિની શક્તિ પરત્વે વિચારશન્યતા જ હતી. પૂર્વે કોઇએ નહિ ઉકાર્ટેલો એવો પ્રશ્ન કાન્ટે ઉઠાવ્યો : આ સર્વ આત્મા-અનાત્માની વાત તો શીક, જે કંઈ છે અને દેખાય છે એમ કહેવાય છે એ આભાસ માત્ર છે એ વાત પણ શીક-પરંતુ આ બાબત કોઇએ એ નિર્ણય કર્યો કે મનુષ્યબુદ્ધિની અત્યુક્ત પદાર્થ છે યા નથી એમ કહેવા માટે જોઇતી શક્તિ છે કે નહિ ? અને છે તો તે કેટલી છે ? એકે શક્તિ માની લીધી અને બીજાએ શક્તિનો અભાવ માની લીધો !-પણ કોઇએ વિચારપૂર્વક શક્તિનું અસ્તિત્વ દર્શવવા અને એનું માપ નક્કી કરવા યત્ન કર્યો નહિ. આપણે જેને અનાત્મા યાને દર્શ્ય જગત કહીએ છીએ એને જાણવાની આપણામાં શક્તિ છે કે નહિ ? છે તો કેટલી છે ? કેટલે દરજ્જે એ જગત આ શક્તિનું જ પરિણામ છે ? અને એ જગત સ્વતઃ છે એમ કહી શકાય કે નહિ ?-આવા આવા પ્રશ્નોએ કાન્ટના મગજને મથ્યું, અને એ ઉપર બુદ્ધિવડે રીતસર વિચાર કરતાં કાન્ટને જાણ્યું કે દર્શ્ય જગતનું સ્વરૂપ-એનો આકાર-મહારા અન્તઃકરણથી જ નિર્માએલો છે, એનું તત્ત્વ-એનું સ્વતઃસિદ્ધ પોતાપણું-કાંઈક, અત્રેષ, અનિર્વચનીય છે : જેમ સૂચામાં એક છેડે ૩ નાંખીએ એ બીજે છેડે કાપડરૂપે વણાઈને નીકળે, તેમ બહારથી કોંઈક આવી આપણા અન્તઃકરણમાં પડે છે, અને ત્યાં તે રૂપ-આકાર પામે છે. આ રીતે કાન્ટે આત્મ-અનાત્માના વિવેકથી ન અટકતાં, તેમ એ બંનેને નિરધિજ્ઞાન આભાસ માત્રમાં નિષેધી ન દેતાં, એ વિવેક અને એ નિષેધ બંનેની પાર

જઈ, અનાત્મા આત્માથી અત્યંતભિન્ન નથી, તેમ અનાત્મા આત્માનો ધર્મસમૂહ જ નથી, પણ અનાત્માનું સ્વરૂપ-અનાત્માનો આકાર-આત્માનો બનેલો છે એવું લગભગ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કર્યું. ‘લગભગ’ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે અનાત્મા સર્વથા આત્માનો બનેલો છે એમ ન માનતાં, અનાત્માનો આકાર માત્ર આત્માથી ધરાવેલો-આત્માનો બનેલો છે, અર્થાત્ આપણે જોને અનાત્મા વાં દૃશ્ય જગત્ કહીએ છીએ એ તો જો કે આત્માનું બનેલું છે પણ એ દૃશ્ય જગત્ની પાર કાંઈક અનિર્વચનીય સ્વતંત્ર સિદ્ધ પદાર્થ રહેલો છે કે જે આત્માના અદેશની બહાર છે: આવો કાન્ટનો સિદ્ધાન્ત હતો. અર્થાત્ હજી પણ દ્વૈત રહ્યું, અનાત્મપદાર્થ સર્વથા વિશ્વ ન પામ્યો, તેમ એના અસ્તિત્વનો વિચાર કે ખુલાસો પણ ન થયો. એકરસ અદ્વૈત ન થતાં, એ અદ્વૈતમાં કાંઈક વગરઓગળેલી છલ્લી રહી ગઈ. પણ ઉકાર્ટ ચૂને સ્પિનોઝા કરતાં, તેમ જ લોક બાર્કલિ અને હ્યુમ કરતાં કાન્ટે વિચારક્રમમાં એક પગલું આગળ ભર્યું એમાં તો સંદેહ નહિ જ. [કાન્ટનું તત્ત્વજ્ઞાન એ વિચારની પાંચમી ભૂમિકા.]

કાન્ટની મુશીબતમાંથી મુક્ત થવા કેટલાકે, જેમકે ફીશ્ટેએ, અનાત્માને સર્વથા આત્માનો ઉપસ્થાપેલો માન્યો. આ વિચાર ખરેખર બહુ ભ્રમ્ય લાગે છે. આખું શીરડે.

જગત્ મનોવિલાસમાત્ર થઈ રહે છે ! આવો જ વિચાર કાંઈક બાર્કલિએ

પ્રતિપાદન કર્યો હતો. પણ બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં આ મનોવિલાસ પરમાત્મા ઉપર આધાર રાખે છે, અને ફીશ્ટેના સિદ્ધાન્તમાં એ મનોવિલાસ આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે એટલે બાર્કલિ કરતાં ફીશ્ટેમાં અદ્વૈતવાદ વિશેષ છે. આ પ્રમાણે આત્મા-અનાત્માના વિવેકને બદલે અનાત્મા આત્માનો કલ્પેલો છે એવો એક પ્રકારનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થયો. ફીશ્ટેનું અદ્વૈત એ આપણો “દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ” યા “એકજીવવાદ”* બની રહે છે. [આ વિચારની છઠી ભૂમિકા.]

ફીશ્ટેનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘વાદ’ ‘સિદ્ધાન્ત’ ‘જ્ઞાન’ એ નામને પણ પાત્ર નથી; ‘વાદ,’

‘સિદ્ધાન્ત,’ ‘જ્ઞાન’ એ જ્ઞાતા ઉપરાંત જ્ઞાતા સાથે મૂળથી જ

હેતુ

સાપેક્ષ સંબંધ એ પદાર્થની અપેક્ષા કરે છે. ‘તમે’ ન હો, ‘આ’ ન

હોય, તો ‘હું’ પણ ન બને. ‘હું’ છે એવો ‘હું’નો વાદ-સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા જતાં જ ‘હું’— ‘આ’ આવીને ઉભું રહે છે. ‘હું’ અને ‘આ’ ઉભયના દ્વૈતમાં જ ખરું અદ્વૈત રહેલું છે: આ હેતુજ્ઞનો સિદ્ધાન્ત. [આ વિચારની સાતમી ભૂમિકાનો દક્ષિણ ખંડ.]

* આ લેખકના મતમાં ‘એકજીવવાદ’નો એક જીવ તે કેટલાક વેદાન્તીઓ સમજે છે તેમ આ ન્હાનો સરખો ‘હું’ નહિ, પણ હિરણ્યગર્ભ (Cosmic Soul):—એમ અર્થ થવો ઘટે છે. અને આ માનવું મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ જેવા આકરશ્રવણના મનન-પૂર્વક થયું છે. ફીશ્ટે પણ આ વિશાલ આત્માને જ અનાત્માનો ઉપસ્થાપક માને છે.

‘એકજીવવાદ’ અને ‘દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ’ સંબંધ છે.

હવે દ્યૂમના મુખ્ય વંશને તરફ વળીએ. ઈંગ્લંડમાં દ્યૂમ પછી આગળ વધતાં બૉન મિલ.
રૂઝવર્ટ મિલનું નામ આવે છે. મિલની ખ્યાતિ ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિ-
શાસ્ત્ર, અને રાજ્ય-શાસ્ત્રમાં છે. તત્ત્વચિન્તક તરીકે તો એ દ્યૂમના

સિદ્ધાન્તનો જ અવલંબ કરે છે. પરંતુ એના તરફથી રહામા પક્ષને અપાતી કબૂલાત જાણવા જોવી છે. મિલ જેય(ભાસ)સન્તાન અને જાન(બાન)સન્તાન એવા બે સન્તાન (પ્રવાહ) સ્વીકારે છે,—અને દ્યૂમને અનુસરી, એ સન્તાનોની પાછળ અધિજ્ઞાન—આલય (આશ્રય) માનવાનું કાંઈ જ કારણ નથી એમ કહે છે. પરંતુ તે જ સાથે, ‘ભાસ ઉપ-જાનવવાંની સ્થિર યોગ્યતા’નું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એ યોગ્યતાના આશ્રયભૂત પદાર્થનું અસ્તિત્વ અન્યથો સ્વીકારી દે છે.

સિદ્ધાન્તદ્વાનિ વિપ્રત કરનારી આવી બૃહ ફ્રેંચ વિદ્વાન કોન્ટે કરતો નથી. આ ભાસ-માન—દૃશ્ય—જગતની પાછળ અધિજ્ઞાન છે એ વાત એને કબૂલ કોન્ટે.

નથી. જે છે તે આ દેખાય છે તે જ છે: એની પાછળ (અ-જ્ઞાન) કાંઈ નથી, છે તો તે અજ્ઞેય હોઈ નથી જ: તેમ એની રહામે (દ્રશ્ય) પણ કાંઈ ની. આત્મા પોતે પોતાને પોતાના ધર્મસંદિત વા ધર્મસંદિત જોઈ શકે એ અશક્ય છે, છુ કે એક જ પદાર્થ કર્તા અને કર્મ ઉભય કેમ હોઈ શકે? માટે આત્માને અને આ-ની આન્તર સ્થિતિને વિષય કરતું માનસ શાસ્ત્ર સંભવતું નથી: શાસ્ત્રમાત્ર બાહ્યને જ વિષય છે. આ એક પ્રકારનું અદ્વૈત છે. પણ એ વેદાન્તનું અદ્વૈત નથી. આ અદ્વૈત અધિજ્ઞાનનો નિષેધ કરી, માત્ર પ્રલક્ષને જ સર્વસ્વ માનવામાં રહેલું છે, અને તેથી વેદાન્તનાથી તદ્દન ઉલટું છે. વેદાન્ત અધિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી દૃશ્યનો એક રીતે નિષેધ કરે માટે દૃશ્ય માત્રને જ સ્વીકારી અધિજ્ઞાનને નિષેધ છે.

હયાત અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હર્બર્ટ સ્પેન્સરને અધિજ્ઞાનનો નિષેધ અચુક લાગે છે.

કોન્ટની માફક ભાસ અને ભાસમાન પદાર્થ એ બેનું દ્વૈત એ સ્વીકારે

સ્પેન્સર.
છે. ભાસ જેય છે, ભાસમાન પદાર્થ અજ્ઞેય છે. એક જેય હોઈ પરિ-
જ છે, બીજું અજ્ઞેય હોઈ અપરિચિત્ત છે. એક સાપાધિક છે, બીજું નિરુપાધિક છે.

[આરની સાતમી ભૂમિકાનો વામ ખંડ.]

સ્પેન્સરનું તત્ત્વજ્ઞાન આ કરતાં આગળ વધ્યું નથી. આજકાલ પશ્ચિમમાં બે સિદ્ધાન્ત સમ્રાજ્ય ભોગવે છે: સ્પેન્સરનો અજ્ઞેયતાવાદ, અને હેગલનો વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ.

શંકર વેદાન્ત જોડે સરખાવતાં, સ્પેન્સરનો સિદ્ધાન્ત ખામી ભરેલો લાગે છે. સ્પેન્સરના સિદ્ધાન્તમાં શંકરવેદાન્તનું “નેતિ નેતિ”નું સ્વ આપ્યું છે, પણ “તત્ત્વમસિ” અને “સત્યં જ્ઞાનમનન્ત”નું રહસ્ય દૂર રહી ગયું છે. સ્પેન્સર પરમતત્ત્વને અજ્ઞેય માનવામાં ‘સત્’ અને ‘ચિત્’ને છટાં પાડે છે—એમનું દ્વૈત કરે છે. એમ કરવામાં દોષ એ રહેલો છે કે એ રીતે ‘સત્’ અને ‘ચિત્’ બેમાંથી એકે સિદ્ધ થતું નથી, બંનેની સ્વરૂપદાનિ—નાશ થાય છે: જ સત્ ચિત્તમાં પ્રદાશનું નથી એ અન્યકાર અને અન્યતાથી

અસ્ત હોઈ સત્ ગણાયા યોગ્ય નથી; અને જે 'ચિત્' 'સત્' ને પ્રકટાવતું નથી. એ પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યધર્મથી રહિત છે, અને નિઃસત્ત્વ હોઈ ખાલી-શૂન્ય છે. 'સત્' અને 'ચિત્' ને એકવાર એક એકથી જૂદાં સંખ્યાં તો તે પછી હમેશાં જૂદાં જ રહેવાનાં; એમનો સંબંધ અશક્ય જ થવાનો. જૂદા પદાર્થોનો સંબંધ તે સંયોગ, અને સંયોગ તો જડનો જ અને, ચિત્તનો ન અને. માટે 'સત્' અને 'ચિત્' ને જૂદાં માન્યાં કે તત્ત્વ-ગાનની એક મ્હોટામાં મ્હોટી વૃથા મુશીબત ઉપજી. વસ્તુતઃ 'સત્' અને 'ચિત્' એક ખીજામાં સમાએલાં છે એમ માનવાથી વસ્તુરિચિતિને અતુસરાય છે, અને તે જ સાથે વૃથા મુશીબત ઉપજતી અટકે છે.

આ ખામીથી—સત્ અને ચિત્તના દ્વૈતની ખામીથી—હેગલનું તત્ત્વગાન મુકત છે. બંધે એ એનું અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરતું એ જ એના સિદ્ધાન્તનું પરમ તાત્પર્ય છે.

આત્મા-અનાત્મા યા ચિત્-અચિત્, અને ઉભયથી પર હોઈ ઉભયમાં અનુસ્યૂત પરમાત્મા, એ અદ્વૈત-તત્ત્વત્રયનો સ્વીકાર એ હેગલનો સિદ્ધાન્ત આજકાલ માન પામતો સિદ્ધાન્ત છે. પરન્તુ શાંકરસિદ્ધાન્તને તત્ત્વગાનનું શિખર માનનાર આ લેખકને હેગલના સિદ્ધાન્તમાં એક મ્હોટી અસંગતિ લાગેછે: હેગલ પરમ તત્ત્વને વિશેષાતીત-વિશેષ થકી પર (Absolute) માને છે, તે જ સાથે એને વિશેષમાં અનુસ્યૂત-સવિશેષ પચ્ચ માને છે, અને વળી એ વિશેષોને સત્ય માને છે. વિશેષોની અને વિશેષાતીત પદાર્થની સત્તા સમાન નથી એ હેગલ-સિદ્ધાન્તવાળા કબૂલ કરે છે; એકની સત્તા ઉતરતી છે, અને ખીજાની ચઢીઆતી છે એમ કહે છે. પરંતુ સત્તાના ચઢતા-ઉતરતાપણનો શો અર્થ થાય છે એ સંબંધે તેઓ વિચાર કરતા નથી. ઉતરતી સત્તાનો અર્થ જ એ થાય છે કે ચઢીઆતી સત્તા આગળ એનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ છે—ચઢીઆતું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતાં ઉતરતા દૃષ્ટિબિન્દુને અવકાશ જ રહેતો નથી. હેગલ જેને Absolute યા પર દૃષ્ટિબિન્દુ કહે છે, એ જ્ઞાતા (Subject) અને જ્ઞેય (Object) નાં દૃષ્ટિબિન્દુનો સરવાળો નથી, પણ બંનેના સમન્વયમાંથી પ્રસક્ત થઈ આવતા પર પદાર્થનું દૃષ્ટિબિન્દુ છે: અર્થાત્ ત્રણે દૃષ્ટિબિન્દુ સરખી રીતે 'છે' કહી શકાય એમ નથી: નીચેનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુમાં સમાઈ જાય છે. જેમકે મત્સ્યમાંથી કમે કમે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે: ત્યાં મત્સ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ અને મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ બંને સરખી રીતે ખરાં નથી: મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતાં મત્સ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ મિથ્યા બને છે. માટે શંકરાચાર્યે જાહેર વિશેષાતીત માને છે, વિશેષોમાં અનુસ્યૂત પણ માને છે, પણ વિશેષોને મિથ્યા માની જાહેરની નિર્વિશેષતાને અબાધિત રચાપે છે. એ તત્ત્વ થકી પર તૃતીય તત્ત્વ શોધી કાઢવાનું પ્રયોજન જ એ છે કે બંને તત્ત્વના દૃષ્ટિબિન્દુને ખોટાં સમજી ઉચ્ચતર-તૃતીય-દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવું. જગતને સત્ય માનીને ચાલનાર જેટલી ભૂલ કરે છે, તેટલી જીવને એકલાને સત્ય માનીને ચાલનાર પણ ભૂલ કરે છે. એકનું જીવન ઐહિકતાથી દૂષિત છે, ખીજાનું મનોરાજ્ય માત્ર છે. બંને દૃષ્ટિ-બિન્દુનો સમન્વય ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢ્યા વિના અશક્ય છે. અને એ ભૂમિકાએ ચઢ્યા, એટલે નીચેનાં બંને દૃષ્ટિબિન્દુઓ અપૂર્ણ અને અર્થોત્તર બ્રહ્માત્મક સિદ્ધ થયાં. આ શંકરાચાર્યનો માયાવાદ [આ વિચારનું પરમ શિખર-પાત્રિભાત્ય તત્ત્વગાનની અવિષ્યની અન્તિમ ભૂમિકા.]

મનુષ્ય.

(એક મહાત્માના લેખ ઉપરથી.)

બધાં મનુષ્યો પોતાનાં આન્તરોમાં જીવે છે; અને જીવે પૃથ્વી ઉપર પાર્થિવ શરીરથી આચ્છાદિત થઈને વસે છે. શરીર સર્વોંશે જીવના વિચારને તથા તેના સગના નિર્ણયને અધીન છે; કારણ કે જીવ એતન હોઈને વિધાયક તથા શરીર જડ હોઈને વિધેય છે. વળી પાર્થિવ શરીરના ત્યાગ પછી પણ પૃથ્વી પરના રૂપને મળતા અમુક રૂપમાં જ મનુષ્ય રહે છે.

મનુષ્ય એવી રીતે સંજાયેલો છે, કે તે એક જ કાલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને સ્થિતિમાં રહી શકે છે. સૂક્ષ્મ સ્થિતિ હોવાનું રહેલાં છે, તથા સ્થૂલ સ્થિતિ મનુષ્યોનું; અને એવી રીતે સંજાયેલો હોવાથી તે એક આન્તર અને એક બાહ્યથી સમ્પન્ન છે—જે વડે એ સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં છે તે આન્તર, અને જે વડે સ્થૂલ સ્થિતિમાં છે તે બાહ્ય. તેનું આન્તર છે, તેજ આન્તર મનુષ્ય કહેવાય છે, અને તેનું બાહ્ય છે તેજ બાહ્ય મનુષ્ય.

મનુષ્ય જીવન નથી, પણ ઈશ્વરમાંથી જીવનનો ગ્રાહક છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે, કે જીવન મનુષ્યમાં છે, અને તેનું પોતાનું છે; એટલે કે તે જીવનનો ગ્રાહક માત્ર નહીં, પણ ખરેખર જીવન છે. આ સાધારણ મતિ આભાસ ઉપર સ્થપાયેલી છે; કારણ કે મનુષ્ય જાણે કે પોતાની મેળે જીવતો હોય તેમ જીવે છે, અર્થાત્ એ રીતે જ તેને લાગે છે, તે વિચારે છે, બોલે છે તથા કર્મ કરે છે. પણ જે અનન્ત છે તે સાન્ત સિવાય ઈતર કંઈ સંજી શકે જ કેમ? મનુષ્ય માત્ર એક રૂપ છે, કે જેને અનન્ત પોતાના જીવનથી જીવન કરે છે.

મનુષ્ય જીવનનું એક પાત્ર છે: ઈશ્વર જ કેવલ જીવન છે. ઈશ્વર તે પાત્રમાં અને તેના બધા ભાગોમાં જીવન પ્રેરે છે, જેમ સૂર્ય દરેક જાડમાં અને તેના બધા ભાગોમાં પોતાનો તાપ પ્રેરે છે તે રીતે. તથા ઈશ્વર મનુષ્યને એવી લાગણી આપે છે કે તેની પોતાની અન્દરનું જીવન તેનું પોતાનું છે. મનુષ્યને આવી લાગણી થાય, એવી ઈશ્વરેચ્છા એટલા માટે છે, કે તે જાણે પોતાની મેળે અધિકારના નિયમો પ્રમાણે જીવે અને આ પ્રમાણે ઈશ્વરનો રતેહ ગૃહવા માટે પોતાને ધટિત કરે. છતાં ઈશ્વર જાણે કે તુલા ઉપરના સીધા કાંટાને અતિ પડતો બચાવવા આંગળી રાખે છે; અને તોપણ તે કદાપિ બલાકારથી મનુષ્યના સુક્ત નિર્ણયનને હાનિ કરતો નથી. મનુષ્યનું નિર્ણયન સુક્ત છે, તે એટલા માટે ભોગવાતું જીવન તેનું પોતાનું છે એવી તેને લાગણી છે.

મનુષ્યનું ખરૂં જીવન તેના રતેહ છે; અને જેવો રતેહ હોય છે તેવું જ જીવન અને તેવો જ આખો મનુષ્ય હોય છે. પણ આ શાસક અથવા નિયામક રતેહના સમ્પન્નમાં સમજવાનું છે; કારણ કે તે રતેહ મનુષ્યના શુભને નિર્ણીત કરે છે. તે રતેહને બીજા ધણા સહાયકો છે, જેમને તેના સન્તાન સમજવા.

મનુષ્યને સ્નેહની સત્તાની ખબર છે, પણ પ્રકૃતિની નથી. તેને સ્નેહની સત્તાની ખબર છે, કારણ કે એ શબ્દ સાધારણ વાતચિતમાં વપરાય છે. છતાં જો કે “સ્નેહ” શબ્દ મનુષ્ય મનુષ્યોનાં વદનમાં એટલો સાર્વત્રિક છે, તથાપિ સ્નેહ શું છે એ બાબે જ કોઈ જાણે છે. તેના ઉપર મનન કરતાં તે સમ્બન્ધી વિચારની કશી કલ્પના રૂપી ન શકવાને લીધે કોઈ એમ કહે છે, કે એ કશી વસ્તુ નથી, અથવા તો એવી કંઈક વસ્તુ છે, કે જે દૃષ્ટિ, શ્રુતિ, લાગણી અને વાતચિત દ્વારા વહીને તેને અનુભૂત થાય છે. મનુષ્ય એ હકીકતથી કેવલ અચૂંટ છે, કે સ્નેહ તેનું ખરું જીવન છે. અને તે આખા શરીરનું તથાજવા વિચારોનું સામાન્ય જીવન માત્ર નહીં, પણ તેમના તમામ વિશેષોનું સુદ્ધાં જીવન છે. કોઈ પણ સુદ્ધ મનુષ્ય નીચેના પ્રશ્નોમાંથી તે સમજી શકે. કોઈપણ વિષયમાંથી તમે સ્નેહનો રાગ લઈ લો, તો તમે તેમાં વિચારી શકશો? જે પ્રમાણમાં રાગ, કે જે સ્નેહનો છે તે, થડો થાય છે, તે પ્રમાણમાં વિચાર, વચન અને કર્મ પણ થાડાં થતાં નથી? અને જે પ્રમાણમાં રાગ ગરમ થાય છે, તે પ્રમાણમાં તેઓ પણ ગરમ થતાં નથી? પણ સુગ્રો આ સમજે છે, એ સ્નેહ મનુષ્યનું જીવન છે એવા જ્ઞાનમાંથી નથી, પણ ઉપલી હકીકતના અનુભવમાંથી.

એ સુવિચાર છે, કે મનુષ્યમાં અને દરેક પ્રાણીમાં જીવનની ઉખા છે, પણ તેનું કારણ જણાયેલું નથી. દરેક મનુષ્ય તે સમ્બન્ધી અટકળથી બોલે છે. તેટલા માટે જમને આધિભૈતિક વસ્તુઓના આધિદૈવિક વસ્તુઓ સાથેના સમરૂપનું કશું જ્ઞાન નથી, તેઓ સૂર્યના તાપને જેના કારણત્વનો આરોપ કરે છે, અથવા પરમાણુઓની પ્રવૃત્તિને, કે જીવનને પોતાને; પણ જીવન શું છે તે જાણતા ન હોવાથી આટલું કહેવા માત્રથી આગળ તેઓ વધી શકતા નથી. પણ જે કોઈ સ્નેહ અને તેના સંગોના હૃદય અને તેના ઉપકારકો સાથેના સમરૂપને જાણે છે, તે જાણી શકે, કે સ્નેહ જીવનની ઉખાનું કારણ છે સ્નેહ તાપ તરીકે ચેતન સૂર્યમાંથી પ્રસરે છે, અને દેવો સુદ્ધાં તેને તાપ તરીકે અનુભવે છે. આ ચેતન તાપ, જે તત્ત્વતઃ સ્નેહ છે તે, સમરૂપ દ્વારા હૃદય અને રધિરમાં વહીને તેને ઉખા આપે છે તથા સાથે સાથે તેને જીવન કરે છે. મનુષ્ય પોતાના સ્નેહ પ્રમાણે અને તેની કોટિમાં તમ અને જાણે કે જ્વલિત થાય છે, તથા સ્નેહના ઓટ પ્રમાણે મંદ અને થડો થાય છે, એ હકીકત સુવિચાર છે, કારણ કે તે લાગે છે, અને દેખાય છે; એ આખા શરીરના તાપમાંથી લાગે છે, અને ચહેરાની રતાશમાંથી દેખાય છે, અને બીજા તરફ જોતાં તેનો અભાવ શરીરના શૈલ્યમાંથી લાગે છે, અને ચહેરાની ક્ષિપ્તશમાંથી દેખાય છે.

કાન્ત.

શુર્જરસાક્ષર જયન્તી.

૨.

અખો અને તેનું કાવ્ય.

શુર્જરી ભાષાના અભ્યાસક્રમે અખાનું નામ અગ્રણ્ય હોવું સંભવતું નથી, પણ આજ સુધી ચાલેલી ઉચ્ચ કેલવણીની પદ્ધતિની શોચનીય અસર એ થઈ છે કે પ્રત્યેક કેળવાયેલો વિદ્યાર્થી મિસ્ટન, શેક્સપીઅર, વર્ડસવર્થ, શેલી આદિ અંગ્રેજી કવિ અને તેનાં કાવ્યોના રહસ્યોમાં નેટલો પ્રવીણ હોય છે તેટલો પોતાની માતૃભાષાના ઉત્તમ સાક્ષરોની કૃતિથી પરિચિત હોતો નથી. આપણે સ્ત્રીવર્ગ આપણા શુર્જર કવિઓની કૃતિથી નેટલો નળણીતો છે એટલો નવી પદ્ધતિથી કેળવાયેલો યુવક નળણીતો નથી. આથી આપણી શુર્જર પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિમાં ઓપુરુષના ભાવ અને વિચારના સંમેલનની જે અગત્ય છે એ આ માતૃભાષાની ઉપેક્ષાને લીધે પૂરી પડતી નથી. અદ્ય સમય થયાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સહજ બદલાવું આવ્યું છે. માતૃભાષાની ઉપાસના થવાનાં ચિહ્નો સર્વજન જણાવા લાગ્યાં છે; પ્રાચીન શુર્જર કવિની કૃતિઓ પરીક્ષકદૃષ્ટિથી હવે અવલોકાવા માંડી છે; સ્વભાષામાં ખૂબીન વિચારોને સ્વતંત્ર રીતે ઉતારવાના પ્રયત્નો થયા છે; અને આપણી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ એમ. એ. ની સર્વોત્તમ પરીક્ષામાં આપણી માતૃભાષાના અભ્યાસને સંસ્કૃત કારસી આદિ ગ્રંથો ભાષાનું સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

સર્વ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો આરંભ પ્રથમ થયેલો હોય છે અને તે જ ન્યાયે આપણી શુર્જરી ભાષામાં પણ કાવ્યોની પ્રતિતિ પ્રથમ થયેલી છે. શુર્જરની કાવ્યના વિકાસકર્મમાં ત્રણ પગથીયાં છે. (૧) પ્રાચીન કાવ્ય : જેની સાદી શૈલી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતામાં, ભક્ત કવિ વિશ્વજીવસ તથા ભાલજીમાં, અને કેટલાક જૈની કવિઓમાં જગકે છે. (૨) મધ્યકાલીન કાવ્ય : જેમાં કથારસમાં નિપુણ સામળ, સર્વરસચતુર પ્રેમાનંદ, તત્ત્વ-વિચારમાં કુચળ અખો, ભોજો, ધીરો, તથા પ્રીતમ, અને શૃંગારસિક દયારામની કૃતિઓ

‘ધી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન’ તરફથી ઉજવાની જયન્તીઓમાંની બીજી જયન્તી વેળા આ નિમિષ વંચાયેલો હોય. પ્રથમ જયન્તી વખતે તિથિ નક્કી કરવાનો નિયમ જણાવ્યો હતો. તે મુજબ ‘અખેગીતા’ માંથી મળી આવેલી ‘રામનવમી’ ની તિથિએ જયન્તી પાળવા વિચાર હતો. પરંતુ કેટલાક કારણસર તેમ થઈ શક્યું નહોતો આપાદ સુદ ૮ ને શુરવારે ‘ભોજાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ માં મેળાવડો રા. રા. રમણભાઈ મહિપત-રામના પ્રમુખપદ નીચે ભવ્યો હતો.

“શુર્જર સાક્ષર જયન્તી”ની સઘળી લેખમાળા આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એસોસિએશનના પ્રમુખે અને મન્ત્રીએ અમને જે ખાસ અનુકૂળતા કરી આપી છે એ માટે એમનો, તેમ જ તે તે લેખોના વિદ્વાન કર્તાઓનો, અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

તત્ત્વી.

પ્રધાનપદ ભોગવે છે. (૩) અર્વાચીન કાવ્યનો આરંભ કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ છેલ્લા સમયમાં પશ્ચિમના વિચારોની છાયાની સંક્રાન્તિ થયેલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી વૃદ્ધ માતૃભાષા સંસ્કૃતના અભ્યાસના ફલ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક પ્રવેશ પામેલી જણાય છે. આ સમયના કેટલાક તારાઓ નર્મદાશંકર, બાલાશંકર, આદિ અસ્ત થયા છે, અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય ઝગકે પણ છે.

છંદો છાપાના અભ્યાસથી જન્યુત થતા નવીન વિચારોનો અનુગમ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય જેમાં અધિક સ્ફુરે છે એવા મધ્યકાલીન કવિઓમાંના અખાની ગુજરાતી ભાષામાં જે ચમત્કૃતિ છે તે અન્યમાં નથી. ગુજરાતના સાક્ષરોની જ્યંતી કરવાના ઉત્સાહવાળા મંડળના પ્રશસ્ત પ્રયત્નને ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાની ચૈત્ર શુદ્ધ નવમીના જ્યંતીના મંગલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની આધ્યાત્મિક અવિનાશી મૂર્તિને નમન કરીશું.

અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં સોનીની વ્યવહારકુટિલ ગણાતી નાતમાં આશરે સને ૧૮૧૯ માં જન્મ પામનાર આ કવિ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાની કેન્દ્રવણીમાં સંસ્કાર પામેલો નહતો, તો પણ ધર્મ તથા નીતિનું બલ સ્વભાવસિદ્ધ હોવાને લીધે, રૂઢ કુટિલતા અને પ્રપંચ પ્રતિ તેને તિરસ્કાર થયો, અને પોતાનું સાદું ધાર્મિક જીવન મહાત્માના સંગના પ્રભાવથી એટલું તો નિર્દોશરૂપ તે કરી શક્યો કે બ્રાહ્મણાદિકે ઉંચી વર્ણના વિદ્વાનોના વિચાર તથા આચાર તેના આગળ ઝાંખા પડ્યા. સાંપ્રદાયિક ધર્મોની અવનતિ એની સૂક્ષ્મ નજરમાં સત્વર જણાઈ આવી, અને શુદ્ધ વેદાંતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી તેનું મનન કર્યું. અને તેના ફલ રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ધણા માર્મિક છપ્પા લખી ભાષાના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો.

અખાને કવિ ગણવો, ભક્ત ગણવો, તત્ત્વવિચારક ગણવો, કે તત્ત્વજ્ઞ ગણવો એ સખં-ધમાં ધણા મતભેદ પરીક્ષકની વૃત્તિના ભેદથી હોવા સંભવે છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અજ્ઞકારમાં જ કાવ્યનો આત્મા આવી હ્યો એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવાનો નહિ. પણ નિર્દોષ શબ્દ વડે કોઈ પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં કાવ્યનું રહસ્યે રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિ રૂપે ભાસવાનો. જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ થવા સાર જે શબ્દનું, અર્થનું, વર્ણનું, ભાવનું ઔચિત્ય જોઈએ તે ઔચિત્ય જેમાં સ્ફુરે છે તે શબ્દરચના જ કાવ્ય છે, અને તેવા ઔચિત્યવાળા જ અખાની રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાશે. આ ઔચિત્યને કાવ્યનો આત્મા ગણી વેદકાલીન મંત્રદ્રષ્ટાને પણ કવિ કહેવાની ત્રયા સંસ્કૃત ભાષામાં આસે છે; કેમકે તેઓ 'કાંતદર્શી' એટલે વિશ્વદષ્ટિવાળા હતા. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ હતી નહિ. “માનિની કવિતા ન ગણીશ” — એવું માનનાર અખાની દષ્ટિમાં, જે શબ્દરચનાથી હૃયોપાદેયરહિત અર્થાત્ ત્યજ્યા યોગ્ય તથા મહણ કરવા યોગ્ય જેમાં કાંઈ રહ્યું નથી એવું અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચના જ કાવ્ય હતી:—

“ અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કશી ન પોચે શરે;
 “ કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આધેરું રહે.
 “ એવું કવતાં આવે લાજ, સમજ્યાં સરખો છે મહારાજ;
 “ ઉકેલ પડે તે જોડ્યું ખરું, જેણે જીવપણું જાણે પડું.
 “ બાકી સઘળો મોહ જોડાય, મનનું ગમતું સૌ કો ગાય;
 “ અખા અર્થસહિત કેજો સાર, નાચે પૂત તવ લાજે માત.”

(આત્મલક્ષ અંગ.)

અખાના ઉપરના વિચારમાં ધણો ઉડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસનો અનુભવ થાય છે, પણ અંતઃકરણમાં બોધની હાથ પડતી નથી તે કાવ્ય પ્રગતી નૈતિક ઉન્નતિમાં કાંઈ પણ ઉપયોગનાં નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વનિતાનું સૌંદર્ય નથી પણ તેનાં અંગ-ઉપાંગોમાં આકૃત લાવણ્યમાં જ સૌંદર્ય છે તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી પણ શબ્દાર્થને પડે રહેલા બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે. વળી જેમ નમ્રતામાં સૌંદર્ય નથી, તેમ કટોર વાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ બોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ બોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય સજન અલંકૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી બોધ ધ્વનિત થવો એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે કથા માંડી આમ-કરવું જોઈએ તેમ કરવું જોઈએ એવો રપટ ઉપદેશ કરવા બેસવું. આ કારણથી જ કાવ્યદ્વારા બોધ આપવાની શૈલી અલંકારશાસ્ત્રકારોને વધારે સમ્મત છે. અને કાવ્યના પ્રયોજનોનું વર્ણન કરતાં મમ્મટાચાર્ય—કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે—એમ કહી કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે.

આ પ્રકારની વિદગ્ધ વાણી દ્વારા બોધરૂપ શાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખો અતિશય કુશળ છે. આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દરચના તરીકે અખાએ છાપાને પસંદ કર્યો છે, સરળ અને હૃદયભેદક આર્થિક વાણીનો આશ્રય કર્યો છે, અને પ્રૌઢ સંસ્કૃત બાળમાં જે ગદ્યન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુર્જરાતીમાં પ્રસાદમય શૈલીથી ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ એ-ણીમાં ને કેટલે અંશે સફલ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જોઈશું.

બોધપ્રધાન અખાની કવિતાનો મોટો ભાગ સાતસો છેત્રાલીસ છાપામાં છે, અને તેના ચૂમાળીશ અંગ પાડ્યાં છે. અખાએ આ છાપાને વ્યવસ્થાસર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તે છાપાઓ ભિન્ન ભિન્ન વખતે લખાયેલા હોવાથી તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનાં સાધનો તે સમયમાં હાલના જેવાં નહિં હોવાથી તેણે જુદામાં કાંઈ વ્યવસ્થા ધારી દશે પણ તેનાથી તે પ્રકટ રૂપમાં મૂકાઈ નથી. અખાના અભ્યાસકને આ અંગોમાં વર્ણાયેલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ કરતાં નીચેના ચાર વર્ગમાં છાપાઓ પડેલા જણાશે:—

પ્રથમ તો ૩૬ થયેલા સંપ્રદાયોના ધર્મેના દોષોના ઘટનાંથી છુટવા સાર તેણે કેટલાંક અંગો રચ્યાં છે. આ અંગમાલાને આપણે દોષનિવારક અંગવર્ગ કહીશું. આ વર્ગમાં—(૧)

વેપ નિંદા, (૨) આભડશેટ નિંદા, (૩) સ્થૂળ દોષ અંગ, (૪) પ્રપંચ અંગ, (૫) ચાનક અંગ, (૬) સંક્ષેપ દોષ અંગ, (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખળગાની અંગ, (૯) જડભક્તિ અંગ, (૧૦) સચ્ચુભક્તિ અંગ, (૧૧) દંભભક્તિ અંગ, (૧૨) જ્ઞાનદંધ અંગ, (૧૩) દશવિધ-જ્ઞાની અંગ, (૧૩) વિભ્રમ અંગ, (૧૫) કુટકળી અંગ.

ખીજ વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ ગુણુગ્રાહક અંગ વર્ગ આપણે આપીશું. તેમાં નીચેનાં તેર અંગોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) ગુરુ અંગ, (૨) સદ્ગત અંગ, (૩) કવિ અંગ, (૪) વૈરાગ્ય અંગ, (૫) વિચાર અંગ, (૬) ક્ષમા અંગ, (૭) તીર્થ અંગ, (૮) સ્વાતીત અંગ, (૯) ચેતના અંગ, (૧૦) કૃપા અંગ, (૧૧) ધીરજ અંગ, (૧૨) ભક્તિ અંગ, (૧૩) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રમેયો અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય પદ્યોનું તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને સિદ્ધાન્તપ્રતિપાદક અંગ વર્ગ કહીશું. તેમાં નીચેનાં ચૌદ અંગોનો અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) માયા અંગ, (૨) સૂત્ર અંગ, (૩) મહાલક્ષ અંગ, (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સ્વભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૭) જીવ હૃદય અંગ, (૮) આત્મલક્ષ અંગ, (૯) વેપ વિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ, (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોથા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે. આ ફલપ્રતિપાદક વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

અખાના છપ્પા ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અખેગીતા, અનુભવખિંદુ, કૈવલ્યગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, તથા કેટલાક વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને અર્થતાં છુટક પેટોનો સંગ્રહ છે. અખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું બાન કરાવવા પ્રથમના ચાર ગ્રંથો ખસ છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રસાદમય વાણીમાં પ્રતિપાદન નેટલું છુટક પદ્યોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વવિદ્યાની સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્વાનના અનુભવમાં છે. જ્યાં અનુભવ નથી. પણ માત્ર પરાક્ષ જ્ઞાન છે ત્યાં શ્રોતાના મન ઉપર અસર કરવાની શક્તિ નથી. અખાના સંબંધમાં વિશેષ આલોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્મલ બ્રહ્મત્વના અનુભવનો ચંદ્રમા એની ગંભીર પદ્યસ્રોતસ્વિનીના પ્રત્યેક તરંગમાં જળકે છે, અને તેથી અવ્યાસકને કંઈ નહિ તો ક્ષણભર આ સંસારના મિથ્યાત્વનું તથા તેના અંતરપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની યથાર્થતાનું જ્ઞાન સત્તર થાય છે. આ અનુભવની ખુમારી “અક્ષય લીલા” ના પદ્યોમાં એટલી સ્ફુરે છે કે તેની કેટલીક પંક્તિઓ અત્ર ટાંકવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“સંતોરે વનરપતિ કુલી, માયા કેશ ધામમાં;

“ધર ગયો છે જૂલી, સંતોરે વનરપતિ કુલી.

સંતોરે. ૧

“વણ ખેડુ વણ વરખડો, જઈ ગગન માંહે મોયો;

“શાસ્ત્રો કૃષ્ણો અદ્ધ કૃષ્ણો, ત્રિલોકમાં દાયો.

સંતોરે. ૨

- “ પગ વિના પગ કાઢવો, વણુ વાટે દીવો બાળો;
 “ જે ઘર જાતું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાળો. સંતોરે. ૩
 “ પથીલ થઇને પરવરો, ધરધન જેમ ફેરો;
 “ જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ વિરલા વેરો. સંતોરે. ૪
 ઘટ ધુંધટ ઘેરી રહ્યો, માયા મનસું બાધો;
 “ ઘટ ધુંધટ અળગો કરો, તે સાંધ આપે લાધો. સંતોરે. ૫
 “ અનેક પદવી ઉપરે, અક્ષર એક સજે;
 “ અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અખો એ અક્ષય બૂજે. સંતોરે. ૬
 “ સંતોરે વરેતે નવ વહીએ, આત્મા શું અવિલંબતાં;
 “ લહેમાં લીન થઇએ, સંતોરે વહેતે નવ વહીએ.”

* * * * *

અખાના રોએ રોમમાં જે બ્રહ્મરસ પ્રસરી રહ્યો છે તે એના “ અનુભવ ખિંદુ”ના અભ્યાસીને સદાજ જણાય તેમ છે. આ ગ્રંથ લઘુ છે, તો પણ તેનું ગાંભીર્ય અવર્ણનીય છે. હાખામાં જે અખાને આપણે અવિચારી ધર્માન્ધોને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાની લેખિની અને આ ગ્રંથની લેખિનીમાં ધણો ભેદ છે. જેમ ઉત્તરરામચરિતમાં ભવ-ભૂતિની પરિણત પ્રતા જગદે છે તેમ આ લઘુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત ગંભીર બ્રહ્મતત્ત્વમાં ફરેલી મતિ સ્ફુરે છે:—

- “ જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ્ ઋતુ રૂડી દીસે;
 “ હાગિની હોડી પળાય, વાય મન હળવા દીસે.
 “ એદિશ અળદે ચંદ, હંદ બહુ મનનો લાગે;
 “ તેમ ભાગે ભવજ્ઞાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
 “ વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
 “ સિદ્ધાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.”

અખાનાં કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદલાક્ષિત્યાદિ શુભો વધારે સ્ફુ-રતા નથી. પોતાની વ્યવહારપૂરતા સંસ્કાર પામેલી વાણીદારા બ્રહ્મવિદ્યાનાં તત્ત્વોને સામાન્ય પ્રેમ આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયલું છે. સંસારરસમાં મગ્ન જીવોના હૃદયમાં ઉડી લાગણી થાય અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિ પ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપજે એવી માર્મિક વચનશ્રેણીનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય બોધક કવિ એમાં જણાતી નથી. આ વચનોની શ્રેણીમાં એક દહાંત અને બીજી દાષ્ટાંતિક એને “ અને ” શબ્દથી જોડી, બન્નેના સમાન ધર્મોની શ્રેયદારા અભિવ્યક્તિ અખો ધણી ચમત્કારક રીતે કરે છે. અખાની જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવેના આ કવિ એક સ્થળે કહે છે કે:—

“અણુ સમઝ્યો જીવ ને ખીલું અંખરું, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરું;
 “ પ્રકૃતિ મળે ત્યાં તે અડે, નહિં તો પાછું વાટે પડે.
 “ એમ અખા સધળો સંસાર, જામર ઝોળે કરે વેપાર. ”

(જીવ ધૃશ્વર અંગ.)

અજ્ઞાન જીવ અને અંખરાતું સામ્ય “ વળગવામાં ” રહ્યું છે, અર્થાત્ જેમ અંખરું રસ્તે જનાર માણસને વળગે છે તેમ અજ્ઞાન જીવ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ સંસારના વિષયો સાથે ગુંચાય છે. જો વટેમાર્ગીનું લુગડું અંખરાંને વળગી રહે તેવું હોય તો અંખરું સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે. તેમ જીવતું અંતઃકરણ સગદ્દેશવાળું હોય તો વિષયોના સંસ્કાર ચોંટે છે, નહિ તો ત્રિપક્ષરૂપ અંખરાં વળગી રહેતાં નથી.

સચ્ચ જાગૃતિ કરતાં નિર્જીવ જાગૃતિની પ્રશંસા કરતાં વળી અખો અન્યત્ર કહે છે કે:-

• “ પડતું સુવર્ણ ને ખીલું મન, તેનું ધોતું ધોતું ન હોય જતન.
 “ જો મર્મ ખાર આંખને મળે, તો થાય ચૈદુ મન પછું વળે.
 • “ મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીત અખા આરાધ્ય. ”

(સચ્ચ જાગૃતિ અંગ.)

અહીં જેમ દલકા સોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી જ થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મનમોહન આગળ ધુધરી વગાડવા રૂપ સચ્ચ જાગૃતિની લીલાથી થતી નથી પણ નિર્જીવ તત્ત્વના સ્પર્શથી સંયમાગ્નિથી જ થાય છે એ ધણી સાદી અને ચમત્કારક ભાષામાં વર્ણવ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

નર્મદાશંકર કેવશંકર મહેતા.

હિંદુસ્તાનની રેલ્વે સંબંધી રાજનીતિ.§

પ્રકરણ ૧ લું.

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બાંધવાના પ્રથમ વિચાર, સર મેકડોનલ્ડ સ્ટીવનસનના અગ્રણીપણા નીચે, એક કંપનીના પ્રયોજકોએ સને ૧૮૪૩-૪૪ માં પ્રદર્શિત કર્યા, આરંભકાળ.

તે વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં 'રેલ્વેના ઉન્માદ'(Railway mania)નો આરંભકાળ હતો. પ્રત્યેક જાણીતી જૂમિમાં રેલ્વે લઈ જવાની કલ્પના પ્રયોજકો કરી રહ્યા હતા. ઘણે ભાગે વિલાયતનાં નાણાં એમાં રોકવાં પડશે એમ તે ધારતા હતા તેની સાથે તેમની એમ પણ સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે અંગ્રેજ ઈંગ્લેન્ડે શીવાય બીજાની એ કામ થઈ શકવાનું નથી. આવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાન તરફ તેમનું લક્ષ્ય પ્રથમ ખેતીના એમાં નવાઈ નહિ. પરંતુ તે વખતની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ યોગી આશ્ચર્યજનક હતી; કારણ કે સિંધ દેશ તાજેતરે જીતવામાં આવ્યો હતો; ગવરનર-જનરલ લોર્ડ હાર્ડિન્ગ નવા આવ્યા હતા; અને જે તકરારને અતિ પંખજ ખાલસા કરવામાં આવ્યું, તે તકરારમાં રણજીતસિંહની સાથે ઉતાવળે ઘસડાવું પડે એમ હતું. વિલાયતમાં પણ આ વખતે રેલ્વે નવાઈની હતી; અને બીજા અગત્યનાં અને ગંભીર કામમાં લક્ષ્ય આપવાનું હતું. આ શીવાય પણ ઉપર જણાવેલાં કારણને લઈને ના. બોર્ડે આ વિચાર કદાચ ક્વખતના અનુ અપકરણ ગણી કાઢ્યા હોત તો તેમાં આશ્ચર્ય નહિ. તેમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં કે વિલાયતમાં એવો ખ્યાલ કદિ લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાવું નથી. વધારે અગત્યનું કામ હાથમાં છતાં રેલ્વેના પ્રયોજકો પ્રત્યે આવકારની નજરે નેવામાં આવ્યું હતું; અને તેમની યોજનાઓને અટકાવવાને બદલે મદદ આપવાની ઇચ્છા બતાવવામાં આવી હતી.

એક કંપની જામી કરવાની રીતસર ઘડેલી જાહેરખબર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોની કોર્ટ સમક્ષ, સને ૧૮૪૫ ની શરૂઆતમાં મુકવામાં આવી જણાવેના આરંભ. હતી. તેમાં એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે, કલકત્તાથી અલહાબાદ એટલે પ્રાગરાજ તરફ ૧૪૦ માઈલની 'અજમાશી' રેલ્વે બાંધવા સારૂ દશલાખ પાઉન્ડનું બંડોળ એકઠું કરવું. એ કંપનીની પ્રથમ માગણી એમ હતી કે તેમને જે ખર્ચ થાય તે ઉપર સરકારે ત્રણ ટકાની હામી (ગેરેન્ટી) આપવી. અગર હામી આપતાં વાંધા જેવું જણાવું હોય તો, 'હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે દાખલ કરવાને ઉત્તેજન દાખલ' દર વરસે ૩૦ હજાર પાઉન્ડની બક્ષીસ આપવી, અને બ્યારે દસ લાખના બંડોળ ઉપર રેલ્વેમાંથી ૩૮૩૦ ઉપરાંત નફો મળવા માંડે ત્યારે એ બક્ષીસ આપવી બંધ કરવી. પાછળથી એમ નક્કી થયું કે હામી અથવા બીજી એટલી નાણાંની મદદ મળ્યા શીવાય કામ આગળ ચાલે તેમ ન હતું. ઘણી

§ સને ૧૮૬૪માં જાપાએલા મિ. હાર્ડેસ બેલના અગ્રેજ પુસ્તક ઉપરથી.

ચર્ચા ચાલ્યા પછી આ અને બીજી દરખાસ્તોનો સારી પેઢે વિચાર કરીને કોર્ટે આદેશો આપીને ગવર્નર જનરલને એ બાબત સને ૧૮૪૫ ના મે માસની ૭ મી તારીખે લખાણ કર્યું. આ વખતથી વિલાયત તથા હિંદુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે લખાણની શરૂઆત થઈ. એ લખાણ રેલ્વે સંબંધી રાજનીતિ દર્શાવનારા દ્વિતર તરીકે આજે ઘણું ભારે થઈ ગયું છે, અને તેની સાથે તેટલુંજ રસિક થઈ પડ્યું છે.

ઉગ્રંડમાં અથવા વાસ્તવિક કહીએ તો યુનાઇટેડ કિંગડમમાં રેલ્વે બાંધવાના કામને વૃદ્ધિ પામવામાં, સરકાર તરફથી કે કાયદા બાંધનાર સત્તા તરફથી, વિલાયત તથા હિંદુસ્તાનની સ્થિતિમાં તફાવત. દિગ્દર્શન શીવાય ભાગ્યેજ કાંઈ વધારે મદદ મળી હતી. વધારે મદદની તેને જરૂર પણ હતી નહિ. એ કામ થોડા વખતમાં ચમત્કારક રીતે લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું, અને જામી ગયું હતું. લોકોની રેલ્વેથી અને ધંધારોજગારને અનુકૂળ થઈ પડવાના સંબંધમાં કાંઈ સંદેહ હતો નહિ. શરૂઆતમાં ભેડાળ એકઠું કરતાં કોઈ મોટી અડચણ નહીં નહોતી, તેમજ પોતાનો કાણુ રાખવા માટે કાયદાના અથવા બીજા સાંકેતિક પ્રતિબંધ મુકવાનો સરકારનો ઇરાદો હોય એવાં દૃશ્ય ચિન્હ પણ જણાયાં ન હતાં. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ એથી કેવળ જુદી તરેહની હતી. જે મહાન રાજ્ય આજે હિમાલયથી કેપકોમોરીન સુધી રાજ્ય કરે છે અથવા અમલ ચલાવે છે, તે રાજ્ય સને ૧૮૪૪ માં પરિપૂર્ણ નહોતું એ વખતે એ રાજ્યમાં પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, નાગપુર અને અયોધ્યા પ્રાંતો ભળ્યા નહોતા. લોકો પોતે એક મહાન સર્વોપરિ સત્તાની પ્રજ્ઞાપ બનવાના હતા એવું ભાન તેમને નહતું. વળી એ સત્તાનું જે જોરબળવાના વખતમાં પ્રદર્શિત થયું તેનો તેમને ખ્યાલ પણ ન હતો. તેમજ હાલ દૂર દૂરના દેશો વચ્ચે બાંધેલા રસ્તા અને રેલ્વેને લીધે જે નિકટ સંબંધ બધાયો છે તે તેમની કલ્પનામાં પણ નહોતો. વળી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો પ્રથમ આવેલા તે વખતની લોકની સ્થિતિ અને રીતભાતમાં આજસુધીમાં ભાગ્યેજ કાંઈ ફેરફાર થયો હતો. જે કાંઈ ફેરફાર થયેલો તે કલકત્તા અને મુંબઈની આસપાસના પ્રદેશમાં જ. દેશી કે યુરોપીઅનને માટે લાંબી મુસાફરીનું વાહન પાલખી શીવાય કાંઈ ગણાતું નહિ. આખા દેશમાં બાંધેલો રસ્તો જોઈએ તો તે માત્ર કલકત્તાથી પેશાવર તરફનો 'ગ્રાન્ટ્રન્કરોડ' હતો. કેપ કોમોરીનની પાછળ ફરીને વહાણમાં જવા શીવાય ઈંગ્લંડ જવા આવવાનું સાધન બીજું કાંઈ હતું નહિ. ભૂત અને વર્તમાન કાળનો એથી પણ મોટો તફાવત એ હતો કે તે વખતે હિંદુસ્તાનનું રાજતંત્ર ત્રિપુડીથી ચાલતું હતું; એટલે કે (૧) વિલાયતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, અને (૨) તેમનું બાઈ આફ કન્ટ્રોલ, એ અને (૩) હિંદુસ્તાનની સરકારને હુકમ આપતાં તથા તેમની સાથે ચર્ચા ચલાવતાં.

આવી સ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે દાખલ કરવા સંબંધી વિચારોમાં વિચિત્ર મતભેદ અસ્થિત મુસોલીમા. હોય એમાં નવાઈ નહિ. સારા મનોબળવાળા પુરુષો પણ સામાન્ય કલ્પનાઓથી દોરાઈ ગયા હતા; અને એ કામ દરેક રીતે નિષ્ફળ નીવડશે એમ ધારતા હતા. એ વખતે એમ માનવામાં હતું કે હિંદુસ્તાનમાં માલની તો જાન-આવ હીક થશે, પણ ઉતાડોની એટલી થશે નહિ. એમ પણ માનવામાં હતું કે આ

દેશની હવા મોટા-અંતરાયરૂપ થઇ પડશે. વાર્ષિક ચોમાસાની, બારે પવનની અને સૂર્યની ગરમીની ધણી માઠી અસર થશે એવી ધાર્તી રાખવામાં આવતી હતી. સરકારે તથા સાગના સંલેપાદને જીવજંતુઓ તુલકાન પહોંચાડશે તથા ઉષ્ણ પ્રદેશની ઉદ્દમિદ્ગ શક્તિથી પણ તુલકાન પહોંચશે એમ કેહેવામાં આવતું હતું. પરંતુ વધારે મનાય એવી અને વજનદાર હરકતો એ ખતાવવામાં આવતી કે હિંદુસ્તાનમાં રેલવેસ્તા બાંધવાને તથા રેલ્વે ચલાવવાને હુશીઆર ઇજનેરો તથા કારીગરો જોઈએ તે મળી શકશે નહિ.

ડિરેક્ટરોએ ગવર્નર જનરલને જે લખાણ મોકલ્યું હતું તેનો ભાવાર્થ એ હતો કે, ઇંગ્લેન્ડના અનુભવ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અહિં ધણીખરી ઉપજ સંબંધી કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોના વિચાર. આવક ઊતારોઓની છે; માલની આવક તો ધણી જૂજ છે. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ તદ્દન જલસી છે. વિલાયતની વસ્તી ધણી ધીચ અને તવંગર છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તી આછી અને ગરીબ સ્થિતિમાં છે; પરંતુ તેને જલ્દે હિંદુસ્તાનમાં કોમતી પેદાશ ધણી છે. તેને લાવજઈવ કરવાનાં સોંધાં અને અડપવાળાં સાધનો ન હોવાથી જનરભાવ બરોબર ઉપજતા નથી. એટલા માટે હાલમાં તો રેલ્વેને માલની પેદાશ થશે, ઊતારોઓની નહિ થાય એમ અટકળાય છે. આ અટકળાં કેવી અચોક્કસ હતી અથવા એ સંબંધી કેવું અજ્ઞાન હતું તે નીચેની દર્શકત ઉપરથી જણાશે. જે ભાગમાં થઇને આ રેલ્વે લઈ જવાની હતી તે ભાગની વસ્તી જેટલી દુનીયામાં કોઈ ભાગમાં ધીચ વસ્તી ન હતી. ઇંગ્લેન્ડમાં એક ચોરસ માઇલે વસ્તીનું જે પ્રમાણ આવે તે કરતાં તે વખતે હિંદુસ્તાનનાં તે ભાગમાં સામાન્ય રીતે ગણતાં સરાસરી વધારે વસ્તી હશે. ઇંગ્લેન્ડની સાથે સરખાવતાં હિંદુસ્તાન ગરીબ હતું અને છે એ વાત ખરી, પરંતુ તે વખતે એટલે આજથી અરધા સૈકા ઉપર, સર્વ વર્ગના લોક ધંધાચે, સેહેલ કરવા, અથવા યાત્રાચે મુસાફરી કરવાને સમર્થ તથા ખુશી હતા, એ વાત સારી પેઢે જણીતી હોવી જોઈએ. એ વખતે જાગ્યુઓનાં ટોળેટોળાં પગે ચાલીને દેશમાં મુસાફરી કરતાં હતાં. કદાચ એમ માનવામાં આવ્યું હશે કે રેલગાડીમાં બેસી દેવરથાને જવામાં ધર્મને બાધ ગણતો હશે પણ એ માનવું પાછળથી તદ્દન ખોટું હતું છે. પેહેલાં ત્રણ વરસની ઊતારોઓની ઉપજ માલની ઉપજ કરતાં ધણી વધારે થઈ હતી; અને આજ સુધી એમાં વધારો થતો જતો માલમ પડ્યો છે.

ઉપજું લખાણ હિંદુસ્તાનમાં મોકલ્યા પછી કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોને એમ થોડું લાગ્યું કે એક અનુભવી રેલ્વે-ઇજનેરને હિંદુસ્તાનમાં મોકલશે. તે હિંદુસ્તાનમાંના ઇજનેર વર્ગના જે અનુભવી અને પંકાયેલા અમલદારો સાથે મળી તજનીજ કરીને સાધારણ લંબાઈની પ્રથમ અજમાયશ દાખલ એક યોજના સૂચવે. આ કામ માટે મિંગ્સ સિમ્સને ઇંગ્લેન્ડથી મોકલ્યા. સને ૧૮૪૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તે હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યા. કંપનીઓ મારફત હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બંધાવવાના અને ચલાવવાના વિચાર વિરુદ્ધ ધરત ઈડીઆ કંપનીના ડિરેક્ટરો હતા નહિ. પણ ઇંગ્લેન્ડમાં એવી યોજનામાં જે અવ્યવસ્થા જોવામાં આવી હતી તે ઉપરથી તેમણે એવું ઠકાપણ વાપર્યું કે, બીજી નહિ તો મુખ્ય રસ્તા ઉપરની રેલ્વે તો એવી સરતોએ બંધાવવી કે, જ્યાં તેના ઉપર કાણ રાખવાની અને જરૂર પડે તો વેચાતી લઇ લેવાની સઘા સરકારને રહે. એટલા

સાર તેમણે એવી સૂચના કરી કે, જે કંપની જિભી થવાની હોય તેનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું છે, તથા તેની સરતો શી છે, અને જે રેલ્વે બાંધવાની હોય તેના સુવિસ્તાર નકશા (પ્લાન) અને ખર્ચનો અંદાજ (એસ્ટીમેટ) જેવા સાર તથા મંજૂરી મેળવવા સાર સરકારમાં રજુ કરવાં જોઈએ. અને એવી તપાસ સાર નીમેલા અમલદારોને, જ્યારે જોઈએ ત્યારે, ચોપડા અને હિસાબ જેવા દેવાં જોઈએ. રાજનીતિના પ્રથમ અંકુર અને કાષ્ઠ રાખવાની પદ્ધતિનો આરંભ અહિંથી થતો જેવામાં આવશે. દિનપ્રતિદિન એનો વિસ્તાર થતો ગયો, અને હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે-યોજનાઓનું આ મુખ્ય સ્વરૂપ થઈ પડ્યું. મિ. સિંઘે ચોડા માસમાં એટલે સને ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં, આવા કામમાં નાંખ્યાં રોકનાર અંગ્રેજો સાથે કેવી સરતો કરવી તે નીચે પ્રમાણે સૂચવ્યું:—જે કંપની જિભી થાય તેને સરકાર તરફથી પટો કરી આપવો. તે પટાની રૂબરૂ અમુક વર્ષની મુદત સુધી તે કંપની અમુક રેલ્વે બાંધી શકે, ચલાવી શકે, અને તેનો ઉપભોગ કરી શકે. જાથુનાં કામને માટે સરકારે જમીન મફત આપવી. રેલ્વે બંધાતી જાય તેમતેમ તેના ઉપર કર નાંખતા જતું નહિ; ને તે કંપનીનો પોતાના નોકરો ઉપર કુલ અખતીઆર. એના બદલામાં કંપનીએ જોઈતી માપણી અને નકશા કરાવવા અને મંજૂરી સાર રજુ કરવા. મંજૂર થયેલા ધોરણ પ્રમાણે રેલ્વે બાંધવી, અને પટાની મુદત પુરી થતા સુધી બધાં કામની બસબસ મરામત કરાવતા રહેવું. મુદત પીત્યા બાદ કાંઈપણ બદલો માગ્યા વગર સરકારને સ્વાધીન કરી દેવી. મંજૂર થયેલા નકશામાં સરકારની પરવાનગી મેળવ્યા શીવાય કાંઈ ફેરફાર કરવો નહિ. અને એ કામની તપાસ રાખનાર અમલદારને એવી સત્તા આપવી કે કોઈ કામ નકશા પ્રમાણે ન થયું હોય તો તે નાપાસ કરી શકે, અટકાવી શકે, અથવા ફરી બાંધવાનો હુકમ કરી શકે. જે કોઈ કંપની આ સરતો પ્રમાણે ન વર્તે તો તેની આખી મીલકત સરકાર પોતાને સ્વાધીન લઈ શકે, અને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી વ્યવસ્થા કરે. કોઈપણ રેલ્વે બાંધાઈ રહ્યા પછી અમલમાં લાવવાના સઘળા ધારા, નિયમો કે ઉપનિયમો, માલ તથા જીતાડ્યોના દર તથા બાડાની તપશીલ, દરરોજની કેટલી ટ્રેનો ચાલશે તે, અને તે કયે કયે વખતે ઉપડશે એ સઘળું મંજૂર કરાવવું જોઈએ. ટુકામાં ઠહીએ તો દરેક બાબતમાં સરકારની મંજૂરી મેળવવાની હતી. અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ રેલ્વે ચલાવી ન શકાય. વળી દરેક રેલ્વેએ ટપાલ, લશ્કર, અને લશ્કરી સરંજામ ઓછે ભાવે ખેંચી જવાનાં હતાં. કોઈપણ રેલ્વેને એક છોડેથી બીજે છોડે દરરોજ એક ટ્રેન પણ ન જતી હોય તો તે રેલ્વે ઉપયોગમાં આવતી નથી એમ ગણવું. હિંદુસ્તાનમાંની બધી રેલ્વેઓ એકજ ધોરણ પ્રમાણે બાંધવી; અને ચલાવવી પણ એકજ પદ્ધતિથી, એન્જીન, ડ્રા વગેરે એકજ નમુનાના રાખવા. દરેક કંપનીએ પોતાના હિસાબ મંજૂર થયેલા ફારમમાં રાખવા; અને નાંખ્યાં સંબંધી કે વેપાર સંબંધી સરકારને યોગ્ય લાગે તેવાં પત્રકો માગે તે રજુ કરવાં.

ઉપરની ઘણીખરી સરતોમાં, હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેસોની સાથે થયેલી ચર્ચાના પરિણામરૂપ, હઠાપણ અને પુખ્ત વિચાર નજરે પડે છે. ત્યાર પછીથી કંપનીઓએ જે જે રેલ્વે બાંધી છે અને તેમની સાથે જે જે સરતો કરવામાં આવી છે, તેનું મંડાણ ઉપરની ઘણીખરી સરતોના યોગ્ય રૂપાંતર ઉપર થયેલું છે. આ સરતો કેટલીક રીતે એક પક્ષના લાભની છે, અને

જે. સી. (હામી)ની લામણ.

તેથી નાંખ્યાં રોકનારા આગળ નહિ પડે એમ જાણતા હોય તેમ, મિ. સિમ્સે બીજી બસા-
મણુ એવી કરી કે, કામમાં ખરેખર રોકેલાં નાંખ્યાં ઉપર યોગ્ય ટકાની ઝરેન્ડી આપવી.
બ્યાં સુધી રેફરે માલ લઇ જવા લાવવાનું થર ન કરે ત્યાં સુધી તે ઝરેન્ડીનો અમલ ન
થાય; તથા નિયમસર અને સંતોષકારક રીતે જો કોઈ રેફરે કામ ન કરે તો તે ઝરે
ન્ડી બંધ થાય.

જે વખતે મિ. સિમ્સે આ પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો તેજ વખતે,
હિંદુસ્તાનમાં રેફરે બાંધી શકાય એમ છે, એ બાબત ઉપર ઇન્-
રેફરે બાંધી શકાય એમ છે. મેરોની એક કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ સરકારમાં મોકલાવ્યો. આ
બંનેનો વિચાર સાથે લાગો કરવામાં આવ્યો. એ રિપોર્ટની શરૂ-
આતમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનની ખાંશીઅતો અને સ્થિતિને રેફરે
પ્રતિકૂળ થાય એમ નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં રેફરે બાંધવાની જરૂર છે; અને જેવી
રીતે યુરોપના કોઈ પણ ભાગમાં રેફરે બાંધીને યથારિથત નભાવી શકાય છે તેવીજ રીતે અહિં
પણ બરોબર ધ્યાન આપવામાં આવે તો, થઇ શકે એમ છે. પછીથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપ-
નીના ડિરેક્ટરોએ જણાવેલી ઉપર ઠહી ગયા તે મુશ્કેલીઓનો વિચાર તે રિપોર્ટમાં કરવામાં
આવ્યો છે, એ મુશ્કેલીઓ કેટલેક દરજ્જે ખરી છે એમ કબુલ કરવાની સાથે કમિટીએ
એમ જણાવ્યું કે તે દૂર ન થઈ શકે તેવી નથી; અથવા તેથી કરીને હાલ તરત હિંદુ-
સ્તાનમાં રેફરે બાંધતાં અટકવું પડે એમ નથી; અને પ્રથમ કલકત્તાથી દિલ્લી તરફ એક
રેફરે લઇ જવાની ભલામણ કરી.

આ રિપોર્ટ અને મિ. સિમ્સની સૂચનાઓનો નીકાલ કરતાં હિંદુસ્તાનની સરકારે (તે
વખતે લૉર્ડ હાર્ડિન્ગ ગવર્નર જનરલ હતા) એવો અભિપ્રાય
હિંદુસ્તાન સરકારના જણાવ્યો કે વગર ઈમતે જમીન આપવી એ વાજબી છે; ને તે
વિચાર. પ્રમાણે જમીન આપવામાં આવે છે પણ ખરી. રેફરે બાંધનારા-
ઓને જે મદદ આપવામાં આવે છે તેમાં આજ સુધી નિયમસર અને મુખ્ય મદદ એજ
આપવામાં આવે છે. પરિણામે રેફરેના માલેક સરકારે ધવાના હકની બાબતમાં એમ જ-
ણાવ્યું કે એ હક કેટલીક સરતો સાથે રાખવો; એટલે કે અમુક મુદત પછી સરકાર મા-
લેક થાય અથવા તે મુદત પછી પણ કંપની સાથે કોઈ નવી ગોઠવણ કરવી હોય તો તે
થઇ શકે. ત્યાર પછી જે જે કંટ્રાક્ટ થયા તેમાં આ સરતો મુખ્ય ગણાવા લાગી. ઝરેન્ડી
આપવાનું શાળનીતિથી વિરુદ્ધ ગણ્યું અને એમ જણાવ્યું કે એથી બેઝક રેફરે બાંધનારા-
ઓને ઘણું ઉત્તેજન મળે ખરૂં પણ આખરે ખરો ફાયદો કેટલો યશે તેની ચોક્કસ ગણ-
તરી કરવા ન રહેતાં લોકો સદામાં ઉતરી પડશે. જે ચોજનામાં સરકારની મદદ શીવાય
સાધારણ નફાની આશા રાખવામાં આવે એવું ન હોય તેને ઉત્તેજન આપવામાં સરકારની
મરજ અથવા હિત નથી. જમીન મફત આપવા ઉપરથી જણારો કે સરકારે તો ખરી
મદદ કરી છે. હિંદુસ્તાન સરકાર આ રીતે પૈસાની મદદ આપવાને તૈયાર ન હતી તોપણ
તેના સમજવામાં એટલું તો હતું કે રેફરે બાંધવા દેવામાં તથા તેને ચલાવવા દેવામાં પો-
તાનો કાસુ રાખવાની જરૂર છે, તેથી એવી દલીલ આણી કે જમીન મફત આપવાથી રેફરે

કંપની ઉપર સરકારનો જે મોટો-ઉપકાર થાય છે તેના બદલામાં તેના કારભાર ઉપર સવિ-
સ્તર અને સંપૂર્ણ કાણુ સરકારનો હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાન સરકારના આ વિચાર ઇસ્ટ
ઈન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોને સને ૧૮૪૬ ના મે માસમાં લખી જણાવવામાં આવ્યા.

જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
ગેરેટી સંબંધી ગવર્નર જનરલ અને કોર્ટ ઓફ
ડિરેક્ટર્સના વિચાર.

જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
ગેરેટી સંબંધી ગવર્નર જનરલ અને કોર્ટ ઓફ
ડિરેક્ટર્સના વિચાર.

અરએલાં નાંણાના પ્રમાણમાં જમીન મફત આપવી તેની કીમત દર માહલે ૨૦૦ પાઉન્ડને
આશરે ગણાય તે બસ નથી. રેલ્વેથી વ્યાપારને તથા લોકવ્યવહારને ફાયદા થશે એટલુંજ
નહિ પણ લશ્કરી ફાયદા પણ થશે. કલકત્તા અને દિલ્હીની વચમાં રેલ્વે બાંધવામાં દશ
લાખ પાઉન્ડ અથવા દરવર્ષે પાંચ લાખ રૂપીઆ આપવાની બજામત કરી. અક્ટોબરમાં
કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે એ બાબત પોતાનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેની સાથે એક લાંબી યાદ
દતી તેમાં કયી કયી રેલ્વે કાણુ કાણુ બાંધવા તૈયાર હતું તે જણાવેલું હતું. પેહેલ વેહેલી
રેલ્વે કલકત્તા અને દિલ્હીની વચમાં એક બ્રૅક્ટ સ્ટેક કંપનીને બાંધવા દેવાનું કમ્પુઝ રાખ-
વામાં આવ્યું હતું; પણ તેને માટે શી શી સરતો કરવી એ સંબંધી લાંબી ચર્ચા રેલ્વેના
પ્રોજેક્ટો, કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ તથા બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની વચમાં થઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના
ઉદાર અને અમલમાં લાવી શકાય એવા વિચારો સાથે સરખાવતાં બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના
વિચાર સંકોચિત અને વિચારાર્થ જણાયા. હિંદુસ્તાન સરકારના ગેરેટી સંબંધી વિચારો કોર્ટ
ઓફ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કર્યા. કંપની ઉભી કરવા માટે ગેરેટી આપવી તેમને જરૂરની
જણાઈ; અને ત્રીજેરીમાં બસાયેલાં નાંણાં ઉપર સેક્ટે ૪૮ દક્ષ આપવાની બજામત કરી.
દર માહલે ૧૫ હજાર પાઉન્ડની કીમત ગણીને તે પ્રમાણે ગેરેટીની રકમની હદ ઠરાવી;
તેની સાથે એવી પણ સરત રાખવામાં આવી કે રેલ્વે વધારવા સાથે નાંણાંની જરૂર પડે
તે ઉપર ગેરેટી આપવી કે ન આપવી એ કોર્ટની મુખ્યભારી ઉપર રહે. જે બધો નફો
આવે તે સરકાર અને કંપની વેહેંચી લે. અને ગેરેટી રેલ્વેનું કામ શરૂ થતા આવલ દશ
લાખ પાઉન્ડ અનામત (ડિપોઝીટ) મુકાવવા જોઈએ. પ્રથમ સૈનો એક મત થયો નહિ.
છેવટે ધણી મન પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના કમિશનરોને લખવામાં આવ્યું.

બોર્ડ પોતાના વિચાર કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને સને ૧૮૪૬ ના ડિસેમ્બરમાં જણાવ્યા.

જોઈએ તેમાં કંપનીઓ પાસે રેલ્વે બાંધવાનો વિચાર પસંદ કર્યો. પરિ-
ણામે રેલ્વે ખરીદી લેવાની સરતોમાં કાંઈક ફેરફાર કર્યો. ગેરેટી
આપવાના વિચારને તેમણે તદ્દન નાપસંદ કર્યો અને જણાવ્યું કે
જોઈએ કંપનીના ડિરેક્ટરોની સંપૂર્ણ ખાતરી થતી હોય કે ગેરેટી આપ્યા શીવાય બન-
ડેગ લેવું યથા શકે તેમ નથી તો જ માત્ર ૧૫ વરસની ગેરેટી આપવી. બંડોળવાળાએ
આ સરત કમ્પુઝ રાખી નહિ, તેમ બોર્ડ પણ નહિ. એમાં ધણો વખત વહી ગયો.
તે દરમિયાનમાં હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બાંધવાને ઉત્તેજન આપવાની અગત્ય છે એમ માનવેશર
અને ગ્લાસગોની ગેરેટી ઓફ કોમર્સ જણાવ્યું. વળી કમ્પુ કે જૂનાં જૂનાં સંસ્થાનોમાં રેલ્વે

બાંધનારી કંપનીઓને મદદ આપવામાં આવી છે તેવી જ રીતે ઓછામાં ઓછા વ્યાજના દરની ગેરંટી આપવી આવશ્યક છે. વધારે ચરચા થયા પછી સને ૧૮૪૭ માં ડિરેક્ટરોની કોર્ટના કહેવા ઉપરથી, તે વખતની નાંણાંબજારની સ્થિતિ જોઈને, બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલે ના-ખુશીથી વ્યાજનો દર વધારીને ૪ ને બદલે ૫ ટકાની ૨૫ વરસ સુધીની ગેરંટી આપવાનું કમુલ કર્યું; અને આ સરતે ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલ્વે કંપનીએ પોતાની લાઇનનું કામ ચલાવવાને કમુલ કર્યું.

તો પણ હિંદુસ્તાનમાં બીજી જગ્યાએ રેલ્વે બાંધવા સંબંધી ચર્ચા ચાલી. મુંબઈ ઇલાકામાં રેલ્વે બાંધવાની એક યોજનાના સંબંધમાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોએ જે સરતો જણાવી તે, તે યોજનાના પ્રયોજકોએ રૉગર્ટ રિટર્નસન અને બીજાઓને પોતાના અભિપ્રાય જણાવવા સારૂ મોકલી, તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એ સરતો કમુલ રાખવા જોવી નથી, અને રેલ્વેના ડિરેક્ટરોએ કમુલ ન કરવી એ સરતોનું વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, એની વ્યાવહારિક અસર એવી થશે કે ક્યે રસ્તે રેલ્વે બાંધવી એ સરકાર પસંદ કરશે, બાંધવા અને ચલાવવા સંબંધીની વિગતમાં આપાચીપ કરશે, કેટલી મુદતમાં પુરી કરવી તે ઠરાવી આપશે, ધારા બાંધી આપશે, દર અને નફાની હદ બાંધી આપશે, નુકશાનકારક વિલંબ કરાવવાની સત્તા તેમના હાથમાં રહેશે, અને છેવટે ગેરંટી પાછી ખેંચી લઈ થયેલા કામ ખાલસા કરી શકશે, અને નફા પોને ભોગવશે. લખાણ લંબાયું. છેવટે બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના સેક્રેટરી નેમ્સ વિલ્સને એ બાબત હાથમાં લીધી અને સને ૧૮૪૯ નાં માર્ચમાં ડિરેક્ટરોની કોર્ટને લખ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે વગર મુદતની ૫ ટકાની ગેરંટી આપવી હરી, કાયદેસર લખત આગરત માસમાં થયું, અને તેમાં સહીઓ લેવાઈ. વર્ષની આખરમાં ઇન્ડિઆ સરકારને ખર્ચ કરવામાં આવી કે બંગાળમાં અજમાશી લાઇન બાંધવા માટે એક કંપની ઉભી થઈ છે. તેનું બંડોળ દશ લાખ પાઉન્ડનું છે. કલકત્તેથી શરૂઆત કરવી અને મીરજાપુર અથવા રાજ મહાલ તરફ લઈ જવી ઠીક જણાય છે. ૪ શીટ અને ૮૫૦ ઈંચની અગ્રેજ નેરો ગેજ (સાંકડા માપ)ની બેવડી લાઇન બાંધવાની છે.

(અપૂર્ણ.)

દુર્ગાશંકર જયેષ્ઠારામ.

આર્ય કિન્ડરગાર્ટન.

(અનુસન્ધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી)

અમેરિકાની માફક આ દેશમાં એવી કોલેજ એક પણ નથી કે જ્યાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનું સર્વોત્તમ શિક્ષણ અપાતું હોય. “કૂવામાં હોય તો અવાજ- કિન્ડરગાર્ટન ટ્રેનિંગ માં આવે” આ કહેવત આ સ્થળે યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે. કારણ કે જે જ્ઞાન બાળકોને આપવાનું છે, તે પ્રથમ શિક્ષકના મગજમાં હોવું જોઈએ, આવા જ્ઞાનનો સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવ થવો દુર્લભ છે. તે આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કોલેજની આવશ્યકતા ગણાય. કિન્ડર-ગાર્ટન માટે જુદી કોલેજ સ્થાપવી, એમાં પુષ્કળ નાણાંની જરૂર છે, અને એટલો બધો ખર્ચ સરકાર કરે કે કેમ તે જોવાનું છે. પરંતુ જે કોલેજને હાલ હયાત છે, તેમાં કિન્ડરગાર્ટનનાં વિષયનો સારો ભાગ આપવામાં આવે, અને ત્યાં એક વિદ્વાન કિન્ડરગાર્ટન-પ્રેફેસરને નીમવાની સગવડ થાય તો થોડે ખર્ચે દ્રષ્ટિ કળ પ્રાપ્ત થાય એમ અમારું માનવું છે. આ ઉપરાંત હાલમાં અમેરિકા ને જર્મની આદિ દેશોમાં જે ઉત્તમ કિન્ડરગાર્ટન પુસ્તકો રચાયાં છે તેમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરાવવાની ખાસ જરૂર છે. આજથી લગભગ દશ વર્ષ પહેલાં વડોદરા સરકારે “પેરેગ્રાફ ઓફ આર્ટ્સ ફૂડ” નામના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરાવી શિક્ષક વર્ગને ઉપકારી કર્યો છે. પરંતુ તે ભાષાંતર હવે જૂનું થયું છે. સર્વેના જાણવામાં હશે કે કિન્ડરગાર્ટનની વય માત્ર ત્રીસથી ચાલીસ વર્ષની છે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તે પદ્ધતિમાં અસંખ્ય ફેરફાર જોવામાં આવે છે. પૂર્વોક્ત ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકની જે આવૃત્તિમાંથી ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે તેને નવી આવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં જ ઉપરની વાત સાચી છે એમ સ્પષ્ટ જણાશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિના સંજીવન જ્ઞાનનો આધાર પરભાષા (ઇંગ્લેન્ડ) ઉપર રહેલો છે તે પરભાષાને પ્રથમ તો સ્વભાષામાં ફેરવવી જોઈએ તો જ શુભસૂચી નિશાળના શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડે. કોલેજમાં કિન્ડરગાર્ટન-પ્રેફેસર તરીકે કોઈ ગૃહસ્થને નીમતાં પહેલાં તેમને યુરોપ ને અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોમાં તે પદ્ધતિનો સ્વાતુભવ લેવા માટે સરકારને ખર્ચે મોકલવાની ગોઠવણ થાય તો તે ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે બજાવી શકશે.

આર્યાવર્તમાં જે રાજકીય વાતાવરણ પ્રસરિત થયું છે તે યુરોપ તેમ જ અમેરિકાનાં મિત્ર મિત્ર દેશો કરતાં જુદું જ જોવા તથા અનુભવવામાં આવે સ્વતંત્રતાનું બીજરોપણ. જે આર્ય બાળકોનાં અંતઃકરણ ઉપર સ્વતંત્રતાશ્રી મહાન સદ્ગુણ બહુજ સંભાળ પૂર્વક રેપવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. દરેક સુઘ શિક્ષકનું પ્રથમ કર્તવ્ય તો એ હોવું જોઈએ કે પોતાના હાથ નીચે બધુતા બાળકોમાં રાજ્યપ્રતિ સુદૃઢ ગ્રેમ અને સંજાનની લાગણી ઉદ્ભૂત થાય તેવી પોતાના શિક્ષણની યોજના કરવી જોઈએ. આ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જેવાં બીજા વાંચીએ તેવાં જાડને ફળ થાય. બાળકોના અંતઃકરણમાં ખાસાયરસમાં જે હાપ પડેલી હોય છે તે કદી પણ જુસાતી નથી. તે આજ કાલ જે કડવી ફરીયાદ ઉત્પન્ન થએલી જોવામાં આવે છે કે બજેલા દિંદીજનોમાં રાજ્યપ્રતિ વફા-

દારીનો અભાવ જોવામાં આવે છે. તેવી ફરિયાદ કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિ શિક્ષણના પરિણામરૂપ ઉત્પન્ન ન થાય તેની પ્રથમથી જ સંભાળ રાખવી એ જરૂરું છે.

અમેરિકા ને જર્મનીમાં બાળકો લગભગ ત્રણ વર્ષનાં થાય છે કે તુરંત તેમને શાળામાં દાખલ કરવાનો રીવાજ ચાલે છે. આ બાળકો લગભગ સાત વ-
કિન્ડરગાર્ટન બાળ- વર્ષની વયનાં થાય છે ત્યાં સુધી આજ શાળામાં રહે છે એટલે કિ-
કાની વય. ન્ડરગાર્ટનશિક્ષણ માટે તેમને લગભગ ચાર કરતાં વધારે વર્ષ
મળે છે. કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિનો જોલો અભ્યાસ કર્યો છે તેમને વિદિત હશે કે ક્રોએલની વીશ બક્ષીસો છે. તેના સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે ચાર વર્ષ સાધારણ રીતે બસ છે. આર્યવર્તમાં ખાખાપ પોતાનાં બાળકોને પાંચ વર્ષની વયે નિશાળે મોકલે છે. સાત વર્ષની વયે તો તેમણે પ્રાથમિક ધોરણનો ક્રમ અવસ્ય શરૂ કરવો જોઈએ, કારણ કે આર્ય બાળકોને સ્વભાષા સાથે પરભાષાનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે: એટલે તે પુષ્ટ ઉમરનો ધર્મ સંસારમાં પડે તે પહેલાં તેનો અભ્યાસ બનતાં સુધી પૂરા થવો જોઈએ. એટલે આર્ય બા-
ળકો માટે કિન્ડરગાર્ટનની વીશ બક્ષીસનો ક્રમ એવી રીતે નિશ્ચિત થવો જોઈએ કે તેનો લાભ તેઓ બે વર્ષમાં લઈ શકે. પારતત્વિક રીતે જોતાં તો ત્રણથી છ વર્ષ એ કિન્ડરગાર્ટ-
નને અનુકૂળ વય ગણાય છે. પરંતુ તે વયમાં આર્ય બાળકો નમાવસ્થાનાં ગૃહ અથવા શેરીમાં લમતાં હોય છે, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે કિન્ડરગાર્ટનનો વય સંબંધી જે આ-
શય છે તે આર્યવર્તમાં પૂર્વોક્ત કારણને લઈને મથાર્થ રીતે ફલીભૂત ધર્મ શકશે નહિ, પ-
રંતુ આ પદ્ધતિથી આપણા બાળકોમાં પાંચ વર્ષની વય પછી પણ જે અવસોહનશક્તિની ખીલવણી થએલી જોવામાં આવતી નથી, તે તો જરૂર ખીલશે. તેની સાથે બાળકોમાં સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, એકાગ્રતા, ખીજ સાથે રહી કાર્ય કરવાની અભિરુચિ આદિ ગુણોના પ્રાદુર્ભાવ થશે. હાલમાં જે ગોખણુપદ્ધતિ કામ કરે છે, તેના કરતાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ હજાર ફરજી સાફ કામ કરશે, એ નિઃસંશય છે. કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ બાળકોના મનમાં જ્ઞાનને ઠાંસી ઠાંસીને લરવાનો નથી. પરંતુ બાળકના અંતઃકરણમાં પરમેશ્વર જે શા-
રીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક ને નીતિ સંબંધી શક્તિઓ મૂકેલી છે તે બધી શક્તિઓનો સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવ કરાવવાનો છે. એ પ્રાદુર્ભાવ શિક્ષક યા કોઈપણ ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તો પણ અટકતો નથી. માત્ર દેખરેખની ખામીથી તે બધી શક્તિઓ સમાન રીતે દેખારી શકાતી નથી.

એ વાત તો સિદ્ધ છે કે જોલો કેરીનો રસ આખ્યો હોય તેને તેની લીજતની ખખર પડે. જે દેશના લોકોએ કેળવણીનાં સારાં ફળ આખ્યાં છે તે જ લોકો કેળવણીની ખરેખરી બુજ કરવાને સમર્થ થાય છે. કેળવ-
કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષણની ઉત્તમ રીત તરીકે તેમજ સામાજિક અંતરે ઉત્સાહ
ણીનો અભાવ છતાં કોઈ પણ દેશ અભિવૃદ્ધિને પામેશે આપણે જોઈશું નહિ. અમેરિકા ને ઇંગ્લાંડમાં અત્યારે એવા લક્ષ્યાધિપતિઓ છે કે જેઓએ પોતાના દ્રવ્યનો મોટો ભાગ સાર્વજનિક કેળવણીના ઉત્તેજનાથે અર્પણ કર્યો છે.

જે દેશમાં આવાં સ્તં પેદા થયાં હોય તે દેશ સુધારના શિરોમિંદુએ પહોંચે એ ન.

વાઈ જેવું નથી. પૂર્વોક્ત દેશોમાં રાજ્ય તરફથી પણ ઘણી જ સારી મદદ આપવામાં આવે છે, રાજા ને પ્રજાના સંયુક્ત પ્રયાસનું પરિણામ એ આનંદ છે કે સુધરેલા દેશોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ કેળવણીએ હોય છે. કેળવણીનો અર્થ કાંઈ પાંચતાં લખતાં આવડવું અથવા વિષયો મોઢે શીખી જવા એ નથી. તેનો અર્થ એ છે કે માણસની શક્તિઓને ઝેરી રીતે કેળવથી કે ન્યારે તે આ સંસારમાં પડે ત્યારે તેના ઉપર જે ફરજ આવે તે પોતે બરાબર રીતે ને નિડરપણે બજાવી શકે. સાસ્ર ભાગ્યે આર્યાવર્તમાં પણ આવા વીર ને સખ પુરુષો ઉત્પન્ન થતા જાય છે. મેસર્સ તાતા ને વાડીઆનાં નામ અને સખાવત આ દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજાઓમાં પણ ગાયકવાડ સરકારે કેળવણીની બાબતમાં અત્ર ભાગ લઈ પોતાની ઉદ્દેશ્ય કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવી છે. એટલે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે ન્યારે રાજા ને પ્રજા બન્ને કેળવણીના સંબંધમાં પોતાની શી ફરજ છે તે બરાબર સમજતા હોય તેમ જાણાય છે, અને તેની વૃદ્ધિ માટે યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયાસ પણ કર્યા જાય છે. અજ્ઞાતા તો સૌ કોઈ કમુલ કરશે કે જેવી રીતે એક હાથે તાળી પડતી નથી, તેવી રીતે રાજા કે પ્રજા એકથી સંગીન કાર્ય થઈ શકતું નથી. રાજ્યને કેળવણી ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, એટલે તેની સાથે પ્રજાની સંપૂર્ણ મદદની આવશ્યકતા છે; અને તેમ થાય તો જ દેશહિત સચવાય, આર્યાવર્તમાં કેળવણી પ્રતિ ઉત્સાહ ને ખંત જન્ય થયાં છે, અને અલગત તેથી દેશને સારો ફાયદો થશે. પરંતુ આટલું તો કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓ એમ ન માને કે પ્રજામાં પ્રસરેલી કેળવણી જ એ રાજ્યનો મોટામાં મોટો ને અખૂટ ભંડાર છે, અને સોનાતા ત્રીકાયા ઉભરાઈ જતી ટૂંકી કરતાં પ્રજાનાં કેળવાએલાં સમગ્ર મનરૂપી ટૂંકી એ વધારે બળવાન અને ઉપયોગી છે, ત્યાં સુધી કેળવણીનું ખરેખર સ્વરૂપ દેશમાં દાખલ થવું મુશ્કેલ છે. જે દેશમાં કેળવણી આપતી એ રાજ્યકર્તાઓ માત્ર વેક તરીકે માને તે દેશનું તો કહેવું જ શું !

આર્યાવર્તને બીજા સુધરેલા દેશોમાં એક મહાન બેદ વિચાર કરતાં પ્રદર્શિત થાય છે.

વિદ્વાનો ને શિક્ષકોમાં
દેશના કલ્યાણાર્થે શિક્ષ-
ણનો ધર્મો લેવાની અ-
ત્યંત ઉત્સુકતા.

તે નીચે પ્રમાણે:—આ સંસારમાં હમેશાં એ પ્રકારનાં મનુષ્યો હો-
ય છે, (૧) પ્રવૃત્તિમાર્ગપરાયણ, (૨) નિવૃત્તિમાર્ગપરાયણ. આર્યા-
વર્ત જ્યારે સુધારાના શિખરે પહોંચેલા હતા તે વખતે તેની
સ્થિતિનું યથાર્થ નિરૂપણ કરીએ તો સાદું જણાશે કે તે દેશમાં
તે વખતે નિવૃત્તિમાર્ગનું પ્રાધાન્ય હતું. આર્ય લોકોના મનનું વલણ

બાહ્યાવસ્થાથી જ નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રતિ પ્રમાણ કરતું જણાતું હતું. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં આર્ય લોકો
યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં તક્તીન રહેતા હતા. અને શુદ્ધરથનાં સઘળાં કર્તવ્યો નીતિ ને
પ્રમાણિકતાના ધોરણે કરતા હતા. પરંતુ અમુક વયે અને અમુક સ્થિતિમાં મૂકાયા બાદ,
આર્ય પતિ—પત્ની વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરતાં, અને પોતાનો વખત માત્ર સાધુસંતની
સેવા ને ઇશ્વરભજનમાં ગાળતાં, એટલે પોતાના દેહનું સાર્યક કરવામાં તત્પર રહેતાં.
ઇશ્વારહિ સુધરેલા દેશમાં જે બારીક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે તે દેશોના સુ-
ધારાનું મૂળ પ્રવૃત્તિમાર્ગપર લોકોની પ્રીતિ છે. તે લોકો એમ સમજે છે કે ઉદ્યોગ એજ
મનુષ્યને મોક્ષરૂપ છે. જેવી રીતે સુધારાની ટાંચે પહોંચેલા આર્યાવર્તમાં નિવૃત્તિમાર્ગ

પ્રધાન હતો, પરંતુ પ્રવૃત્તિમાર્ગ નહોતો એમ નહોતું, તેવીજ રીતે દાસના યુરોપના સુધરેલા દેશોમાં પ્રવૃત્તિમાર્ગનું પ્રાધાન્ય છે, એટલે તેમાં નિવૃત્તિમાર્ગનો અભાવ છે એમ નથી. તે દેશોમાં પણ હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને આનીએસન્ટ જેવાં મહાત્મા ઉત્પન્ન થયાં છે કે જે પોતાની મહા અદ્ભુત શક્તિથી લોકોનાં મન ઉપર નિવૃત્તિમાર્ગની આવશ્યકતાની છાપ દે રીતે બેસારવાને શક્તિવાન થયાં છે. તેમણે દેશનો મોટો ભાગ પ્રવૃત્તિમાર્ગપરાયણ છે. તે દેશોમાં વેપારી ને તેવા અન્ય લોકો બ્યારે પોતાના ધંધામાંથી દારક થાય છે, અને આફ્રીસરો બ્યારે પેન્શન ઉપર રીટાયર થાય છે, ત્યારે તે પોતાનો વખત ધૈર્યભક્તિમાં તો નહિ, પરંતુ દેશના કલ્યાણાર્થે ગાળે છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. તેઓ મ્યુની-સીપાલિટી ને કેળવણીના કામમાં પોતાના લાંબા અનુભવનો ઉપયોગ કરે છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે તે દેશોમાં સાર્વજનિક કામો યોડે ખર્ચે ને સારી રીતે થાય છે. આધુનિક આર્થાવર્ત તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો માલૂમ પડશે કે પોતાના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયેલા અને વર્ષાસન ઉપર રીટાયર થયેલા આર્થ ગૃહસ્થો પ્રવૃત્તિમાર્ગને પણ ધારણ કરતા નથી, તેમ નિવૃત્તિમાર્ગને પણ ધારણ કરતા નથી. પરંતુ હિંદના હાલમાંજે તેઓએ એક ત્રીન્નેજ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે, તેનું નામ આપણે નિન્દામાર્ગ કહીશું. કાંઈ પણ પ્રવાસી ગામડામાં જઈ ચોરા ઉપર ખેડેલા વૃદ્ધ પુરોને સાંભળશે અથવા સહેરના મંદિરમાં એ રથએ એકલા થએલા ઝઘડે સાથે પ્રસંગ પાડશે તો તેમને જણાશે કે આ હિંદુસ્તાનના ખરેખર પોતાનો અમૂલ્ય વખત ધૈર્યભક્તિમાં નહિ, નહિ દેશ કલ્યાણાર્થે, પરંતુ માત્ર પરિન્દા કરવામાં જ ગાળતા હશે. અપવાદ ધણા હશે. થોડા સમય ઉપર ઈંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ સરકારે નવું કેળવણીધારો બહાર પાડ્યો. તેમાં મતભેદ તો હતો, પરંતુ એકજ રીતે જેતાં તે માટે વૃદ્ધ તેમજ યુવાન યુરોપીએ પોતાની સંમતિ આપેલી જણાય છે, અને હવે તે કાયદાને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવાથી તે ઉત્તમ ફળપ્રદ થઈ પડશે તે માટે ઈંગ્લાંડનો દરેક માણસ વિચાર કરતો જણાય છે. આવો બનાવ આર્થાવર્તમાં બનશે, તો કાંઈ નવીજ ખૂબી જણાશે. સુધરેલા દેશોમાં વિદ્વાને તેમજ શિક્ષકો શિક્ષકના ધંધાને પોતાના જીવનના સાધનરૂપ માને છે, અને તે ધંધામાં પોતાનું તનમન અર્પણ કરી દે છે. આર્થાવર્તમાં આ ધંધો કનિષ્ઠ ગણાય છે અને શિક્ષકો માત્ર તે ધંધાને બીજા શ્રેષ્ઠ ધંધા ઉપર અડવાના પગથીઆરૂપ ગણે છે. પરિણામ એ આવે છે કે કેળવણીનો જે ફાયદો બાળકોને મળવો જોઈએ તેવો મળતો નથી. જે પ્રજામાં આવા વૃદ્ધો, આવા શિક્ષકો, હોય તે પ્રજાનું કલ્યાણ થવામાં હજી ધણા વખત જોઈશે એમ કહેવામાં કશું ખોટું ગણાશે નહિ. જે સન્ય શિક્ષકોને સારા પગાર આપે, ને જે લોકો શિક્ષકના ધંધાપર માનની લાગણીથી જુએ, તો જ ઉત્તમગુણવાળા ને દેશાભિમાની શિક્ષકો મળી આવે, ને પ્રજાનું હિત થાય.

અમેરિકાદિ દેશોમાં પ્રતિવર્ષ એક રથએ કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષકો ને-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો એકલા થાય છે અને પોતાનો આખા વર્ષનો અનુભવ પરસ્પર આપ-લે

કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષક
કોન્ફરન્સ.

કરે છે. કોન્ફરન્સના ફાયદા વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. આર્થાવર્તમાં હજી કિન્ડરગાર્ટનશિક્ષક યોગ્ય વખત થયાં

દાખલ થયું છે, ને તે વળી માત્ર મુંબઈ ઇલાકામાંજ, એટલે કિન્ડરગાર્ટનની શાળાઓ રથ-પાય ત્યાર પછી જ કોન્ફરન્સની જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થાય.

શ્રીકેળવણીનો વિષય એવો છે કે જેને માટે જેટલું લખાએ તેટલું થોડું. દેશની ઉન્નતિનો ખરો આધાર શ્રીકેળવણી ઉપર છે, એ વાત આજે સૌ ઠાઈ કબૂલ કરે છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ પોતે જ્ઞાન સંપાદન કરવા માંડે છે. જ્ઞાન સંપાદન કરવાના ત્રણ ક્રમ છે. ૧- હેલો ક્રમ જન્મથી તે બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે ત્યાં સુધીનો મણાય છે. આ સ્થિતિમાં બાળક માત્ર અનુકરણ જ કરે છે. માત્ર ચક્ષુ, શ્રોત્ર સ્પર્શદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરતું જણાય છે. ચોથા વર્ષથી તે રમત દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. તેમાં પણ શરૂઆતની રમતમાં અનુકરણ કરે છે. ત્યાર પછી તે જે રમતમાં આનંદ આવતો હોય તે શરૂ કરે છે, ને ઊંચટે ઉપયોગી રમતમાં પોતાનો વખત ગાળે છે. ત્યાર પછી એવી સ્થિતિ આવે છે કે જેમાં બાળક પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષજ્ઞાન બન્ને સંપાદન કરવાનું શરૂ કરે છે. પોતે પોતાના સ્વાનુભવથી જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા પાસેથી સાંભળેલા જ્ઞાનને પોતાના અંતઃકરણમાં ભરી રાખે છે અને તેનો યોગ્ય સ્થળે ને યોગ્ય વખતે પાછો ઉપયોગ કરે છે. આ દુનિયામાં જેટલું જ્ઞાન મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે, તેનો મોટો ભાગ તો પરોક્ષ રીતે કરેલો હોય છે. પરંતુ આ પરોક્ષ જ્ઞાનરૂપી મહાનનો પાયો હમેશાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી બંધાયેલો હોય છે. એટલે જેમ પાયો મજબૂત બંધાય છે તેમ જ્ઞાનરૂપી મહાન વધારે ઊંચું ને ટકે તેનું થઈ શકે છે. પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં બાળકને પોતાના જ્ઞાન માટે માત્ર માતાની દેખરેખ ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોય છે. માતાનાં સઘળાં કાર્યોને વચનોની સુદૃઢ છાપ બાળકનાં મન ઉપર પડે છે, તેટલા માટે જ જે માતાઓ સુધરેલી ને વિદ્વાન હોય છે તે પોતાના બાળકનું મનને જ્ઞાનરૂપી સારો ખોરાક પૂરો પાડી શકે છે.

મનુષ્ય ને પ્રાણી મિથે મહાન ભેદ એ છે કે પ્રાણી પોતાને જરૂર પડતા સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે જન્મે છે. પ્રાણીનું બચ્ચું કેવી રીતે આવતું, પોતાનો ખોરાક કેવી રીતે શોધી કાઢવો, શત્રુથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, તે જન્મથીજ જાણે છે. પરંતુ મનુષ્ય જન્મે છે તે વખતે નિરાધાર ને અપૂર્ણજ્ઞાનવાળું હોય છે ઇશ્વરે તેનામાં મનુષ્યત્વ ખીલવવાની શક્તિ મુકેલી છે કે જેથી રહેતે રહેતે જ્ઞાનમાં પ્રાણી કરતાં ચઢી જાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મહા પ્રયાસે ઇશ્વરતત્ત્વના પદને પણ પ્રાપ્ત થવાને શક્તિમાન થાય છે. હવે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે જ્ઞાન કેવી રીતે બાળક સંપાદન કરે છે. બાળક અખતરાથી જ્ઞાન સંપાદન કરે છે: તે સર્વ દિશામાં ચાલી જુએ છે, સઘળી વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરે છે, અને તેમાંથી પોતાને જે ઉપયોગી ને લાભપ્રદ જ્ઞાન મળ્યું પડે છે તેનું ગ્રહણ કરે છે. જે નિયમ શારીરિક સ્થિતિમાં લાગુ પડે છે, તે જ નિયમ માનસિક સ્થિતિમાં પણ લાગુ પડે છે, તે બંધા પ્રકારના વિચારો કાર્યો કર્યા કરે છે, ને તેમાં જે તેને જનસમૂહને ઉપયોગી લાગે છે, તેનો સત્કાર કરે છે. આ રીતે બાળકો સઘળી વસ્તુઓના અખતરા કરે છે, તેમાંથી સારું ને નરસું શું તેનો નિર્ણય કરે છે, ને જે સારું નીવડે છે તેને વળગી રહે છે. મનુષ્યત્વનો આ ખાસ ગુણ છે અને આ ગુણની અભિવૃદ્ધિ વિશેષ કરીને બાલ્યાવસ્થામાં જ થાય છે. જે આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની આસપાસ સત્, સદ્ગુણ, સૌંદર્ય ને

પ્રેમનું વાતાવરણ પ્રસારનું નોંધએ. આ કામ થવું કરીને માતાને કરવાનું હોવાથી, આ કેળવણીની કેટલી આવશ્યકતા તે સિદ્ધ થાય છે.

કેળવણી કેવા પ્રકારની આપવી નોંધએ, ને તેના શું ઉદ્દેશ નોંધએ તે વિશે એ બોલ એલી અને આ વિષય પૂરો કરીશું, અને પ્રસંગ આવે હવે પછી “ કિન્ડરગાર્ટન ” એટલે શું, તેના શા ઉદ્દેશ છે, તેમાં કેટલી બક્ષીસો છે, તે દરેક બક્ષીસમાં શું શું આવે છે, વગેરે બાબતો આમારા સ્વયં વાચકવર્ગ સમક્ષ મૂકીશું.

બાળકોને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવી નોંધએ કે જેથી તે નિશાળ છોડી જીવનમાં જોડાય ત્યારે તેણે જાણે કોઈ નવાજ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ ન લાગે. કેળવણી ને જીવનને પરસ્પર ઘાટા સંબંધ હોવો નોંધએ. કેળવણી એ આત્મકલ્પયે નથી, પરંતુ જનહિતાયે છે તે વાત તેણે સમજવી નોંધએ. આવા પ્રકારના સંબંધ હોવાનાં તથ્ય કારણો છે.

(૧) આત્મપોષણ કરવાને લાયક બાળકોને તૈયાર કરવાં એ શાળાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

(૨) શાળામાં બાળકોને એવી રીતે કેળવવાં નોંધએ કે તે જનહિત ખાતર પેતાના હિતનો ભોગ આપે.

(૩) શાળા ને જીવન એ પરસ્પર ભિન્ન નથી પરંતુ એક છે તેવું જ્ઞાન બાળકનાં મનમાં ઉતારવું નોંધએ.

મનુષ્યના જન્મથી મરણ પર્વત કેળવણીની ક્રિયા ચાલુ રહે છે. કેળવણીની શરૂઆત જન્મ અગાઉ થાય છે અને મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે, એ વાત પુનર્જન્મ માનનારાને અસંભવિત લાગશે નહીં, દરેક વસ્તુ કે જેને આપણી જીવન સાથે સંબંધ છે, અને જે આપણા વિચારને લક્ષણ બાંધવામાં મદદ રૂપ થઈ પડે છે, તે આપણને કેળવણી રૂપ છે. શાળા માત્ર આ કેળવણીનો એક અંશ છે. શાળાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે જ્યારે મન શુદ્ધાત્મક સ્થિતિમાં બહારની છાપ પ્રદર્શ કરવાને લાયક હોય છે ત્યારે તેના ઉપર સદ્ગુણો ને લક્ષણો બીજાનું દૃઢ આરોપણ કરે, આની અસર જીવન પર્વત પહેલે છે. માટે જ શાળાનું કર્તવ્ય મહત્તમ કહેવાય છે. આ સંસાર રૂપી રોજ ઉપર મનુષ્યને જે વેપ જનવવાનો છે, તેની પાતતા સંપાદન કરવાને શાળા એ નાટકની માફક સિદ્ધસંસ્કરણ છે. શાળામાં રોપા-એલાં સદ્ગુણ યા દુર્ગુણનાં બીજ જીવનમાં ફળપ્રદ નીવડે છે. શાળા એ બાળકને જીવન માટે તૈયાર કરે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તે જીવનમાં એક અંશ છે. શાળા ને જીવનમાં સંપાદન કરેલી કેળવણી, પરસ્પર વિરોધી નથી, પરંતુ પરસ્પરપોષી છે.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અતુસંધાન ગત વર્ષના ૫૦ ૪૨૯ થી.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ: મેઘરાજનું ઘર.

[મેઘરાજ પ્રવેશ કરે છે.]

મેઘરાજ—મારા પિતા જોરાવરસિંહ ગુજરી ગયા. સરકારે બાલસિંહને વારસ કરાવ્યો. હું મોટો પુત્ર, પણ રખાતના પેટનો, એટલે મારો હક માર્યો ગયો. સરકાર સગીરને વારસ કરાવે એમાં નવાઈ જોવું નથી, કેમકે તેથી રાજ્યકારોનાર ધોડાં વરસ પોતાના હાથમાં રહે. અગાઉનો વખત ગયો. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં જેનું બુદ્ધિબળ ને અંગબળ વધારે તે રાજ થવા પામતા, ઔરંગઝેબ શાહજહાંનો નાનો દીકરો હોવા છતાં પાદશાહ થયો તે સ્વપરાક્રમને લીધે જ. હવે તો ગોળ ને બોળ બંને સરખા. આ બાલસિંહને હું હથેળીમાં મસળી નાખું એવો છું, પણ સરકારના દિલમાં તે વસ્યો. અંગ્રેજ મુલકમાં ન હતો તો એક પળમાં પિતાની ગાદીએ બેસી મારી આણુ વર્તોવત. અંગ્રેજનું લશ્કર મોટું, નહિ તો આવો અન્યાય હું ધરીએક પણ સહન કરું? શું રાજ્યને પણ હિંદુ લોનું વારસા-પ્રકરણ લાગુ પડે? અંગ્રેજોને પોતાને જ પૂછી જુઓ કે તમને કયા કાયદાથી વારસો મળ્યો છે? હવે તો બુદ્ધિબળથી જ કાવવાનો રસ્તો છે. પિતાએ બાલસિંહના જન્મ પહેલાં મને વારસ તરીકે સરકાર પાસે મંજૂર કરાવેલો. બાલસિંહ ન હતો તો હું જ રાજ થવા પામત. મારા નસીબનો પ્રકાશ બાલસિંહ રૂપી રાહુના ક્ષયથી જ વિકાસ પામશે.

[ધોળીબા પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—નહિ, નહિ, આપના નસીબના રંગ બાલસિંહરૂપી સૂર્યના પ્રકાશમાં જ અવનવા ખીલશે.

મેઘરાજ—તું શું લવે છે? અમારા શુભ મંત્રો પણ ડાનીમાની સાંભળે છે કે?

ધોળીબા—હું આપને આપણાં વહાલાં પુત્ર-પુત્રીના અભ્યાસની વાત કરવા આવતી હતી ત્યાં આપના શબ્દો મારે કાને પડ્યા. તે શબ્દોમાં સમાવેલા પાપી વિચારે મારા હૃદયમાં પ્રભાવોત્પન્ન થયો ને મારા મ્હોમાંથી તેના વિરોધી ધર્મવાળા વિચારને પરાજી દર્શાવ્યો.

મેઘરાજ—ગાંડે દડાપળ જન્મ રે.

ધોળીબા—હું આપને શીખામણ આપવા યોગ્ય નથી. આપ સર્વ વાતે કુદ્યુગ છે. પણ આપના બહાની ખાતર, આપણા કુટુંબના બહાની ખાતર, ને હું તો મારા પોતાના બહાની ખાતર, હું આપને આજીજી કરીને વિનવું છું કે આપ બાલ-સિંહને દીક્ષોગનીથી રાખ તરીકે સ્વીકારો.

મેઘરાજ—તું મૂર્ખ છે. તું તું મારા ને તારા બહાની વાત કરે છે ? હું રાખ થાઉં ને તું રાણી થાય એ આપણું બહું નહિ ? આપણા કુટુંબનું બહું નહિ ? શું તું એક દલકા બાપાતની ત્વો ગણવામાં તારું બહું માને છે ?

ધોળીબા—હું મારા સ્વામીને, મારાં પુત્ર-પુત્રીને, ને મને પોતુને ધર્મિજ અને સદાચરણી જોવામાં જ માફ બહું દેખું છું, પછી ગમે તો હું રાણી હોઉં કે ન હોઉં.

મેઘરાજ—હાનીને રાજ્યસોમરસિત થવું એ ધર્મવિરુદ્ધ છે.

ધોળીબા—હાનીએ પણ રાજ્યસોમથી પોતાના બાદખું રાજ્ય વિના અપરાધે છીનવી લેવું એ પાપ છે.

મેઘરાજ—આ તો વિના અપરાધે મારો રાજ્યદક-છીનવી લેવામાં આગ્યો છે.

ધોળીબા—તેમ હોય તો પણ તે તમારા બાદએ છીનવી લીધો નથી. તેનો દક તો સરકારથી કરેલો છે.

મેઘરાજ—સ્ત્રીની બુદ્ધિ પ્હાંનીએ. (સ્વગત) સ્ત્રીને ગુપ્ત મંત્ર કહી દેવો એમાંથી વિપરીત થાય. આટલું બોલાઈ ગયું તેમાં પણ ભૂલ યઈ. (પ્રકાશ) મારી વ્હાણી, આ તો ગમતમાં મેં તારી સાથે ચર્ચા કરી છે. પણ હું ખરું કહું છું કે મેં સરકારનો હસાવ કબૂલ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

[ચંચલબા, ચપલસિંહ ને ચંદ્રસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—મારી લાડકવાળી ચંચલ, ને મારા વ્હાણા ચપલ, ને ચંદ્ર, તમે ક્યાં ગયાં હતાં ?

ચંદ્રસિંહ—માજી, તમે જ અમને નાનાં દહીમાને ત્યાં મોકલ્યાં ને દવે જાણે અભાષ્યાં હો તેમ કેમ પૂછો છો ?

મેઘરાજ—આ બન્ન્યાંએને તે ત્યાં કેમ મોકલ્યાં હતાં ?

ધોળીબા—તમે જાણો છો કે મારાં નાનાં સામુદ્ર સરપચા સાહેબ મારા સસરાજીના મરજીથી આખો દિવસ ઉઘસી રહ્યાં કરે છે. મામની સ્ત્રીએ તેમની પાસે જાય છે તે તો સસરાજીની વાતો કરીને ઉત્સાહો તેમને વધારે શોમાતર કરી નાખે છે. માટે આ છોકરાં ત્યાં ગયાં હોય તો એ પડી નેમનું મન શોમાથી દર રહે માટે મેં તેમને ત્યાં મોકલ્યાં હતાં.

મેઘરાજ—(સ્વગત) આ સ્ત્રીના વિચાર ને મારા વિચાર કોઈ રીતે મેળ ખાય તેવા નથી. પણ એક રીતે જોતાં તે કરે છે તે ઠીક છે. તેની રાજ્યભક્તિથી માઈ કાય વધારે સહેલાઈથી સિદ્ધ થશે. જનાં સ્ત્રી છોકરાં રાજ્યભક્ત છે તે પોતે પણ રાજ્યભક્ત હશે જ એમ સૌ માનશે. એટલે મારામાં રાજદ્રોહની શંકા પણ કોઈ નહિ કરે. (પ્રકાશ) તેં પણ તેમની મહેરબાની મેળવવાનો ઠીક રસ્તો લીધો.

ઘાળીબા—એવી સ્વાર્થબુદ્ધિથી મેં તેમને મોકલ્યાં નહોતાં. મેં તો મારાં નાનાં સાસુજના શુભાથી આકર્ષાઈ તેમને સુખ આપવાના વિચારથી તેમ કહ્યું હતું. આપની જ નેતા ને બાલસિંહજીની જ નેતા બન્ને તરફ મારી ફરજ બળવવામાં હું યથાશક્તિ યત્ન કરું છું. બેસો, મારાં લાડકવાયાં, તમને તમારાં નાનાં દાદીમા કેવાં ચાહે છે, ને તેમની પ્રીતિનો તમે શું બદલો આપ્યો !

ચંચલબા—

નાનાં દાદી મા રાખે છે મને પુત્રી તુલ્ય;
પ્રેમ દિલોજ્જન તેનો લેખું હું અમુલ્ય.—નાનાં

તેઓ મને કહે છે કે:—

“ પુત્રી પેટ પડી નથી, પૌત્રી પુત્રી સમાન;
લાડ લગાવી બાપુ તને, દઈ તુમ કન્યાદાન,
લઈશ લ્હાવો દુનિયાનો સુખદ અતુલ્ય.” નાનાં

આભૂપણુ આપે બહુ, આપે વસ્ત્ર ફળદ્રુલ;
કાકાને કર્યો માદરા કલ્પિત ગુણુ સમૂદ,
શરમાયે મુને તે એ તેની એક જ ભૂલ. નાનાં

બદલો આ ઉપકારનો, શું હું આપું રંક ?
ભક્તિભાવથી રીઝવું, તેને બેસી ચંક,
તો તો માડી, શોભાવું હું કંઈક તારી કુખ. નાનાં

ચપલસિંહ ને ચંદ્રસિંહ—

બોલે બેસાડ્યા, ચુંખીઓ લીધી, પૂછ્યું “ શું બણ્યા ? કુમાર;”
એમ અધિકું, બહાલ બતાવ્યું, દીધા સરસ તુખાર. જોલે.

નાનાં દાદીમા બહુ, પવિત્ર ને સ્નેહાળ;
ચાહે અમને હાગરથી, જેમ માતા નિજ બાળ;
કહ્યું કાકાને, બાણુને આને, ક્ષાત્ર શુભો ધરનાર. જોલે.

કાકા પણ સ્નેહાર્દ છે, પણ તે દાદી-પ્રભાવ;
સમુદ્રને નયમ ચંદ્રિકા, દે છે પ્રીતિ સ્વભાવ.
સ્નેહપ્રતિમા નાનાં દાદીમા, વીસરે નહિ કોઈ વાર. જોલે.

બદલો તેની પ્રીતિનો, આખો નથી જરાય;
અપાય તમ પશુ છે નહિ, આ જન્મભારમાંય.

તો પશુ લે આ કોલ જનેતા, શીર આ તેને દેનાર. બોલે.

ધોળીબા—ધન્ય છે કુંવરો તમોને. આ ધોળી તમો હૃદયે જ ઉજળી છે.

[હંસાકુંવર પ્રવેશ કરે છે.]

હંસાકુંવર—વહુ, રસોઈનો વખત થયો. ચંચલ, જા, તારી માને તું રસોઈમાં સહાયતા આપ. ચપલ ને ચંદ્ર, તમારા માસ્તર તમારી વાટ જોઈને બેઠા છે. માટે જાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરો.

[ધોળીબા, ચપલસિંહ તથા ચંદ્રસિંહ જાય છે.]

મેઘરાજ—(સ્વગત)—મારી સ્ત્રીએ મારી અપર માતા તથા બાલસિંહ તરફ મારી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલી યુક્તિઓ રચી?—ના, ના, યુક્તિઓ કેવી?—ખરે દુધના ઘેગ્રમાં વિધનું એક બિંદુ નાખ્યું હોય તો તમામ દુધને વિધમય કરી મૂકે છે, તેમ મારી આંખનું વિધ મારા આખા સંસારને ખારો કરી નાખે છે.

હંસાકુંવર—ચંચલ, તું કેમ જાતી નથી ?

ચંચલબા—છદી મા, મને તો રોજ રસોઈ કરવી ગમતી નથી. હું જાગે નવી ગરબી શીખી છું તે મારા બાપુને ગાઈ બતાવવા રોકાઈ છું.

હંસાકુંવર—રસોઈમાં આજસ રાખવી તને પોસાશે નહિ. તારા બાપુની તને રાજમાં પ-રજાવવા નેટલી તાકાદ નથી. તારે તો કોઈ ગરીબ ગરબીઆને પરણવું પડશે. એવારે ગરબીનું મસ કાઢી તું રોકાવાનું કરે છે તે હું સમજું છું.

મેઘરાજ—જા બેઠા, તારી ગરબી હું કોઈ બીજે વખતે સાંભળીશ. [ચંચલબા જાય છે.]
(સ્વગત) અરે મને ગાદી મળી હત તો મારી સ્ત્રીને તથા પુત્રીને આમ રસોઈ કરવાનો વારો આવત ? પશુ શું કરું ? અપરમાતાનું પિતાથી પાસે ચ-લણ થયું, ને મારી માતાને જુદાં રહેવાનો વખત આવ્યો, ત્યારથી રાજ્ય તર-ફથી ખરચ નેટલા પશુ-પૂરા પૈસા મને મળતા નથી, ને મોવાળા નેટલું દેણું થઈ ગયું છે.

હંસાકુંવર—મેઘરાજ, તું શું વિચાર કરે છે ?

મેઘરાજ—માણ, વિચાર તો એ કે આ ચંચલબા જેવી મુકુબાર કુંવરીને રસોઈમાં ગોં-ધાવું પડે છે.

હંસાકુંવર—તે કેમ ગોંધાવું ન પડે ? તારાં જેવાં પરાક્રમ તેનું તેને મુખ.

મેઘરાજ—પશુ મેં જ્યાં સરકારને અરજીઓ કરવામાં ન્યૂનતા રાખી છે ? બારીકદો ને વકી-સોમાં પૈસા ઉગ્રાવામાં જ્યાં કચાસ રાખી છે ? અમલદારોને પશુ માથા દામ આપ્યા છે, પશુ નસીબમાં ગાદી નહિ એટલે ક્યાંથી મળે.

હંસાકુંવર—હંસાકુંવરનો દીકરો નસીબ ઉપર આધાર રાખી હાંથ બેડી બેસી રહે નહિ. કાપર પુરુષો જ નસીબનો આશ્રય લે છે. નસીબને લીધે કાંઈ હું તારા પિતાની માનીતી થવા પામી નહોતી, પણ મારા પરાક્રમથી.

મેઘરાજ—ત્યારે તમે કેમ સ્વરૂપબાને વધવા દીધાં ?

હંસાકુંવર—સ્વરૂપબાને બાલસિંહ ન અવતર્યો હતો તેમ કદી યાત નહિ. હું રજપૂતાણી નહિ. એટલે રાજા મારી સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન ન કરી શક્યા. ને તું જાણે છે કે તેમને રજપૂતાણીના પેટનો પુત્ર જોઈતો હતો. રાજા બધી રીતે બોળા હતા પણ તેના મનમાં કોણ જાણે એવું જૂતું ભરાઈ બેઠું હતું કે રાજગાદીએ શુદ્ધ રજપૂત જ જોઈએ. તે જૂત પણ બાલસિંહના જન્મ થતાં સુધી તેમના મનમાંથી હું દૂર કરી શકી હતી, ને તને વારસ પણ કરાવી સુકી હતી.

મેઘરાજ—ત્યારે સ્વરૂપબાને બાલસિંહ અવતર્યો તેટલે દરબારે તો આપણું નસીબ મંદ ખરું કે નહિ ?

હંસાકુંવર—બાલસિંહ અવતર્યો ન-અવતર્યો ક્યાં નથી કરી શકતો ? તને ઉપાય સૂઝતો નથી એટલે નસીબને દોષ દે છે.

મેઘરાજ—ત્યારે તમે શું ઉપાય સૂઝાડો છો ?

હંસાકુંવર—તને પોતાને ન સૂઝે તો બીજાનો સૂઝાડેલો તો ક્યાંથી જ કરી શકીશ ?

મેઘરાજ—માણ, આ બાબતમાં મેં બહુ વિચાર કર્યો છે. મારાથી હાલની રિયતિ બિલકુલ સહન થઈ શકતી નથી. ગાદી ને મારી વચ્ચે ફક્ત બાલસિંહ છે એ હું જાણું છું. તેને ખસેડવો મારે મન મુશ્કેલ નથી. તેનો માર્ગ શોધું છું.

હંસાકુંવર—પણ તારી વહુ ને છોકરાં તો સામા પક્ષનું જ ગાયાં કરે છે.

મેઘરાજ—સામા પક્ષનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં તેઓ જ આપણને સહાયજૂત થશે. માટે તેમને વારશા મા, ને આપણા મનની વાત કરશો મા.

હંસાકુંવર—તું હીક કહે છે, પણ તને ખબર છે કે પોલિટિકલ એન્ટ અહીં આજે આવી ગયો છે ને તેની સાથે ત્રણ ચાર ગોરા પણ આવ્યા છે. કાલે દરબાર ભરી બાલસિંહને તે વાર કરાવશે.

મેઘરાજ—આ મારાથી જોઈ શકાશે નહિ. બાલસિંહ, હવે તારો કાળ નજીક આવ્યો છે. ભલે કાલે તું ગાદીનો વારસ કરે, પણ તને ગાદી ભોગવવાનો વારો નહિ જ આવે. તે પહેલાં ક્યારનોએ તું જામને સ્વાધીન થયેલો હોઈશ. [ગાય છે.

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨.   આંક ૬.   [માસિક]   આપાદ સંવત ૧૯૫૮.

દ્વિગ્-દર્શન.

આહુ માસમાં ત્રણ રાજકીય વિષયો ખાસ ચર્ચાના વિષય ધર્મ પડ્યા
મિ. એમ્બરકેદને છે: (૧) લૉર્ડ કર્ઝનની વાદસરોપણીની મુદતમાં વધારો, (૨) દક્ષિણ
સૂચવેલી આર્થિક આક્રિશ્માં કેટલુંક લરકર રાખી એના અર્થને કેટલોક બોળને દિનદુરતાન
નીતિ.

માથે નાંખવાનો ઈંગ્લંડના લરકરી પ્રધાન મિ. આર્ક્રીફનો ચલ્ન, અને (૩)
ઈંગ્લંડની આર્થિક નીતિમાં ક્રાંતિનિહ (પરદેશી અદિશ સંરથાન) ખાતમ
પ્રધાન મિ. એમ્બરકેદને સમવેત્તો મદત્વનો ફેરફાર.

આ ત્રણમાંના પડેલા વિષય ઉપર અભિપ્રાય બાંધવા માટે લૉર્ડ કર્ઝનની વ્હાખસરોપ
તરીકે આજ પર્વન્તની કારકીર્દીનું સુદમતાથી અવલોકન કરવાની જરૂર છે—જે આગળ ઉપર
આપને કરીશું. બીજા વિષયના સંબન્ધમાં સમસ્ત દિન્દ—દેશીએ તેમ જ એએ
દિનિએનો, અને દિન્દના દિન માટે કાજ છ ધરાવનારા ઈંગ્લંડના ગૃહરયો અને વર્તમાનપત્ર-
કારો સર્વ એકે અવાળે મિ. આર્ક્રીફના આ અન્યાયી ચલ્ન રદામે વધિા રે છે, અને એને
પરિણામે મિ. આર્ક્રીફે પોનાનો વિચાર પાછો ખેંચી લેવો પડશે એ નિઃસંદાય છે. માટે અત્રે
માત્ર ત્રીજા પ્રમ. સંબન્ધે જ યોરુંક દિશરોન કરીશું.

વાયકના નળવામાં છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં છે જેને “Free-Trade Policy” વાને અપ્રતિબદ્ધ (બીન જઠકાતી) વ્યાપારનીતિ કહે છે એનું પ્રબલવસ્થાન ઇંગ્લંડ છે. આજથી પચાસ સાડ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લંડમાં પણ અનેક તરેહના પરદેશી માલ ઉપર જઠકાત લેવામાં આવતી—જેમાંથી અનાજ પણ મુક્ત નહતું. એ અરસામાં દુકાળને લીધે તેમ જ બીજાં કેટલાંક કારણોથી ગરીબ લોક તંગીમાં આવી પડ્યા, અને કૉલ્ડન અને બ્રાઇટ એ બે મહાત્માઓને એમને માટે ધણી લાગણી થઈ આવી. એઓએ અથાગ શ્રમ લઈ દેશને ખાતરી કરી આપી કે પરદેશી અનાજ ઉપર જઠકાત નાંખવાથી પરદેશને નુકશાન નથી, ગરીબ લોકને શરતે મોંઘા થાય છે, અને એનો ફાયદો ઇંગ્લંડનાં ખેતરોના મ લીક જમીનદારો—એટલે કે લૉર્ડ લોકને જ રહે છે. આ મહાત્માઓના શ્રમથી અનાજ ઉપરની જઠકાત ધીમે ધીમે દૂર થઈ, અને તે દિવસથી ઇંગ્લંડમાં અપ્રતિબદ્ધવ્યાપારનીતિની સ્થાપના થઈ. ઇંગ્લંડનો આ આર્થિક સિદ્ધાન્ત યુરોપ-અમેરિકામાં સ્વીકારવામાં આવતો નથી એટલું જ નહિ, પણ ઇંગ્લંડના કૉલોનિ (સંસ્થાનો) પણ ઇંગ્લંડ સુદ્ધાંના માલ ઉપર જઠકાત મૂકતાં અચકાતાં નથી. છતાં આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે ઇંગ્લંડની અપ્રતિબદ્ધવ્યાપારનીતિ જ હજી મુશી પ્રવર્તે છે. એ નીતિથી આપણા દેશના હુન્તરોને ધણું જ નુકશાન થયું છે અને થાય છે એ વાત હિન્દના વર્તમાન યુગના મહાનમાં મહાન દ્રશ્ય મિ. જરિટસ રાનડેએ અને એમને અનુસરી મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તે એવી સારી રીતે બતાવી આપી છે કે મિ. ફીરોઝશાહ મહેતા જેવા ફ્રેસેટ અને કૉલ્ડનના અનુયાયી પણ હવે એમની રાજકીય ફરિયાદોમાં આ ફરિયાદને દાખલ કરવી યોગ્ય ગણે છે.

ઇંગ્લંડની “Free-trade policy”—અપ્રતિબદ્ધવ્યાપારનીતિ—બિનજઠકાતી વ્યાપાર નીતિ—નો મિ. ચેમ્બરલેન ત્યાગ કરવા માગે છે, પરન્તુ એને સ્થાને એ એવી અનુદાર અને સ્વાર્થી નીતિ દાખલ કરવા ઇચ્છે છે કે એનાથી આપણા દેશને તો હરેક રીતે હાનિ છે. મિ. ચેમ્બરલેનની વ્યાપારનીતિ ‘Protection’ ની (દેશી માલના સંરક્ષણની) નથી, ‘Fair trade’ ની (વાજબી જઠકાત નાંખવાની) નથી, પણ “Preferential tariff” એટલે કે પક્ષપાતી જઠકાતની છે. મિ. ચેમ્બરલેનની દલીલ એવી છે કે પરજાન્યો રહામે ટકી રહેવા માટે ઇંગ્લંડ અને એના તાબાના મુલકો તથા દૂર વસેલાં સંસ્થાનો વચ્ચે સખળ ઐક્ય થતું જોઈએ, જે ઐક્ય માત્ર હૃદયના ભાવમાં સમાઈ રહેવાથી ફળ નથી; પણ આર્થિક રૂપે પ્રકટ થઈ મજબૂત અને સ્થિર થવાની જરૂર છે. આટલા માટે મિ. ચેમ્બરલેન પોતાનાં અને પારકાં વચ્ચે ભેદ પાડી પોતાનાંને ઝોછી જઠકાતે યા બિનજઠકાતે ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ બક્ષવા ઇચ્છે છે, અને એ જ સિદ્ધાન્ત કૉલોનિ (સંસ્થાનો) પાસે પણ સ્વીકારાવવા માગે છે: અર્થાત્ જર્મની વગેરે પારકી પ્રજાઓ વેપારમાં કાબી નખાવે છે, એ ન કાવે એ ઉદ્દેશથી આ યોજના કરવા ધારે છે.

મિ. ચેમ્બરલેનની આ વ્યાપારી રીતિ આપણા દેશને લાગુ પાડવામાં આવે તો એથી આપણને હાનિ છે કે હાનિ ? આ પ્રશ્ન હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં બહુ ઉત્તમ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો હતો. આપણા જૂના વહાણસરોય લૉર્ડ નોર્થમૂક જેઓ એક સુસ્ત ‘Free-trader’

બિનજઠાતી વ્યાપારી નીતિના હિમાયતી છે, એમણે મિ. ચેમ્બરસેનની સૂચના ઉપર સખ ટીકા કરી એમ બતાવવા યત્ન કર્યો હતો કે:—

(૧) હિન્દુસ્તાન Free-trade policy બિનજઠાતી વ્યાપારી નીતિથી જ આખાદ થયું છે. સને ૧૮૭૫ માં હિન્દુસ્તાનનો દરિયાઈ વેપાર ૧,૦૪૦ લાખ પાઉન્ડો હતો, એ વર્ષીને આજ ૧૬૪૦ લાખ જેટલો થયો છે. ૧૯૦૨ માં ઈંગ્લંડમાંથી સુતરાઉ કાપડ ૨૬૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું અને બાકીના બધા દેશો (યુરોપ અમેરિકા) માંથી માત્ર ૧૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું હિન્દુસ્તાન ખાતે ચડ્યું હતું. વાર (વાર્ડ) ને હિસાબે ગણાવે તો ૧૮૭૬ માં ઈંગ્લંડમાંથી ૧૧૬૦૦૦૦૦૦ વાર, અને ૧૯૦૨ માં ૨૧૫૪૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ હિન્દુસ્તાન ચડ્યું હતું, અને બીજા દેશોમાંથી ૧૮૭૬ માં ૨૬૫૦૦૦૦૦ વાર અને ૧૯૦૨ માં ૨૫૭૫૦૦૦૦ વાર ચડ્યું હતું.

(૨) સંસ્થાનો સાથે જેવી ગોઠવણ થઈ શકે એમ છે એવી હિન્દુસ્તાન સાથે થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે:—

(ક) ઈંગ્લંડનું સુતરાઉ કાપડ તો હિન્દ હાલ પણ—પોતાનું હોય એમ જ મળે છે. તેથી તે સંબંધમાં, ઈંગ્લંડ તરફથી પક્ષપાત મેળવવા માટે, હિન્દુસ્તાન હાલ કરતાં કંઈ વિશેષ કરી શકે એમ નથી.

(ખ) ઈંગ્લંડનો જે માલ પરદેશી માલ સાથે દરીયાઈ કરે છે તેના સંબંધમાં લકી-કત એવી છે કે ઈંગ્લંડ ૩૨૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનો માલ હિન્દ ખાતે મોકલે છે, ત્યારે બીજા દેશો કુલ ૧૦,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિમતનો મોકલે છે. આમાંથી પચાસ લાખ પાઉન્ડો માલ તો એવો છે જે ઈંગ્લંડમાં બનતો જ નથી. બાકી પચાસ લાખ રહ્યા, એના સંબંધમાં આપણે જે કંઈ ફેરફાર કરીએ એ ઈંગ્લંડ માટે બૂર છે.

(૩) બીજી તરફથી, હિન્દમાંથી આપણા દેશમાં જે માલ આવે છે તેના સંબંધમાં પણ પણ હિન્દને આપણે કંઈ વિશેષ ફાયદો આપી શકીએ તેમ નથી. કારણ કે હાલ પણ ચદ્દા અને ચોખા તો આપણા દેશમાં માત્ર હિન્દ જ આવે છે. ત્યારે ઘઉં, ખાંડ અને તંબાકુ રજાં. ઘઉંનો આધાર નીપજ ઉપર છે અને દુકાળના વખતમાં હિન્દ ઘઉં મોકલાવી પણ કેમ શકે? ખાંડના સંબંધમાં 'sugar convention' (ખાંડ ની બાબતમાં બીજા દેશ સાથે જે કોલકરાર થયા છે તે,) પ્રમાણે ઈંગ્લંડ એવું બધાઈ મળ્યું છે કે કંઈ કરી શકાય તેમ નથી. અને તંબાકુ જેવો જરૂરિયાતની ચીજ ઉપર પક્ષપાતી જસતનું ધોરણ લગાડવાનું તો કોઈ સ્વભામાં પણ નહિ પારે.

આમ હિન્દને પક્ષપાતી જઠાતનો લાભ આપવાનો સવાલ બદ્દ જ કંઈ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

આ તુકશરનો જવાબ આપતાં આપણા માણ વહાઇસરૌય લૉર્ડ લેન્ડસડોને પણ કબૂલ કર્યું હતું કે:—

હિન્દનો નિકાસી વેપાર ઇંગ્લંડ અને એનાં સંસ્થાનો સાથે થતો નથી: એ વેપાર થતો બાગે પરરાજ્યો સાથે જ છે. માટે જો હિન્દુસ્થાન ઇંગ્લંડ અને એનાં સંસ્થાનોના માલ કરતાં પરરાજ્યના માલ ઉપર અધિક જકાત નાંખે તો પરરાજ્યો એ બાબત વેરલીધા વિના રહે નહિ. એટલે હિન્દના નિકાસી વેપારને તુકશાન થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નિકાસી વેપારવડે જ હિન્દે ઇંગ્લંડને 'હોમથર્નિંગ' (હિન્દ ખાતાના અમલદારોના પગાર-પેન્શન વગેરેની ઇંગ્લંડ મોકલવાની રકમ.) ભરી આપવાના હોવાથી, એ ભરી આપવામાં જેટલી ખોટ પડે તેટલી ઇંગ્લંડના માલની હિન્દુસ્તાનમાં આવત ઘટે: ઇંગ્લંડનો માલ હિન્દુસ્તાનમાં ઓછો ખરીદ થાય. આ રીતે મિ. એમ્બરલેઇનની આ આર્થિક નીતિથી ઇંગ્લંડને પણ લાભ નથી.

પ્રણય મંત્ર.*

વસંતતિલકા.

જો ને ઝરાનું જળ જો નદીને મળતું;
વારિ સરિત તણુંએ વારિધિમાં ભળતું;
વાયું વળી નભ તણા મળતા હમેશાં—
આનંદવર્ષા ઉરમાં અતિશે કરતા. ૧

અક્ષાંડમાં નહિ જણાય વિરક્ત કાંઈ;
ઉત્પન્ન સર્વ, પ્રણના નિયમાનુસારી—
સંયુક્ત થૈ જીવન એક બીજાથી ગાળે:
ત્યારે હું આ પ્રિયતમા! વિરહીય સાને? ૨

‘ચક્રવાક.’

* અંગ્રેજ મહાન કવિ શેલીના 'Love's Philosophy' નું ગુજરાતી રૂપાન્તર.
હતો એક મુસલમાન યુવક છે એ જાણવા જરૂર છે.

પુનર્લેખ.*

ધીમે સખિ ! દહુ ધીમે પગલે પધારોઃ
લાંબુ નથી કર્યું પ્રવાણુ તથાપિ, બાલે !
યાત્ર્યાં દશે ચરણુ ક્રોમલ પુષ્પ જેવાંઃ
આવો, તટથી નિરખો જલ સિન્ધુકેરં.

આ એજ પ્રાણુ ! ક્ષીરસાગરના તરંગો
સુરાસુરેય મથી જે લીધ રત્નરાશિઃ
આવો પ્રસન્નમુખસોચન કુલલદમ્ભી !
બાળો વિશાળકેર વૈભવી લક્ષ્મીતાન.

છે યાદ તે વરકથા પ્રિય ! લક્ષ્મીજીતી ?
ને અટમંગલતણા રસીયાં રદરો ?
હ્યો હાથ, પ્રાણુ ! નમી રાજવળાં પધારો
ઉદ્બોધ ગાય દહુ સાગર એ કથાના.

ઉત્તુગમૃગ સખિ ' જો : પ્રબુ ગોપતાય,
ભીમા પદે ઘડીકે આપણુ ગોપગોપીઃ
થેરી બજે જગતભોષક ભવ્ય બંસી,
હેના સુરે સખીરી ! જીવનન્ય યાતું.

તે એક અદ્વિતીય ક્રાંતિક નામ ધારી,
તે એક આશાથી રચના અનેક લીલાઃ
શોભી ગમી અણુગણી યુગકેરી પંક્તિ,
યુગે યુગે નવીન રૂપકલા પ્રકાશી.

* આ કાવ્યમાં જે અસાધારણ રમણીયતા અને ભવ્યતાનું સંમિશ્રણ થયું છે એનો અનુભવ કરવામાં ' પુનર્લેખ ' શબ્દથી વાંધો આવવો ન જોઈએ. અત્રે ' પુનર્લેખ ' - શબ્દનું જૂડું જ તાત્પર્ય છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની નાતમાં કુલદેવદેવી લક્ષ્મીનારાયણ છે. લક્ષ્મી-જી ને નારાયણ ભગવાન બે વખત પરસ્પરા હતા—એક વેળા પહેલાં, અને બીજી વેળા સા-મરમન્યન પછી. એ બે લક્ષ્મી આઃ મંગળદેરા થાય. તે પ્રમાણે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં આઃ મંગળદેરા ફરવાનો રિવાજ છે. લક્ષ્મિયિને દિવસે કુલદેવદેવીનું રમણુ કરી દેવીના તાત સાગર સમીપે લક્ષ્મીનારાયણે જેમ પુનર્લેખ કર્યું હતું અને લક્ષ્મીશા ફરી લીધી હતી એમ લેવી એ આ કાવ્યમાં કર્યું છે. આખા કાવ્યમાં વિષવાવિવાદ કે વિધુરવિવાદ વિશે કંઈ જ દશારો નથી.

માત્ર ' પુનર્લેખ ' એટલા મધાગ્રાથી જ કાવ્યનો અનાદર કરનારા અમારા વાચકોના સમાધાન અર્થે આ ખુલાસો આપવાની જરૂર જણાય છે. તન્ત્રી.

આ આજ ઉર્મિ ઉછળે બરતી બરેલી,
 ઉલ્લેખ વાંચી સમજો જલરેખ કેરાઃ
 નારાયણે કર વિષે લખ લક્ષ્મીન્ત
 કેવી પુનઃ પરમ તે લીધી લગ્નદીક્ષા.

લ્યો અંજલી, ઉર રમરો કુલદેવદેવી,
 ને વિશ્વસાક્ષી પ્રિય! સાગરરાજ સાખ્યે,
 સૌભાગ્યશોભન પ્રકૃલ્લ હૃદે સ્વીકારો
 સોલાસ લગ્નવ્રત કેરી ફરીયા દીક્ષા.

ખેલ્યાં સખિ! અધિક શાશ્વત ખેલ લેશું,
 કર્તવ્યકર્મ પણ બળ્ય જ આદરીશુંઃ
 વીણી વિહારી સુરનંદન પ્રાણપુષ્પે
 ખીલાવશું સખલ સુન્દર કુલવેલી.

તે બાર વાર નિધિનીર મણિકટોરી
 તે ચન્દ્રરાજ બરી પીયૂષ પાછ જાશે;
 વૈશાખમાસ મુખશુક્લ પછી પધારે,
 તે વેળ્ય લમતિયિ આપણી આવશે નૈ !

લેશું પુનઃ પ્રિયતમે! નિજ લગ્નદીક્ષા,
 પીશું પુનઃ પરમ કોમલ લગ્નભાવો;
 ને એ વિધિથી પ્રતિવાર્ષિક લગ્નયોગે
 ધારીશું લગ્નવ્રત પ્રાણુ! પુનઃ પુનઃ તે.

આ એજ વ્હાલી! દ્વીપસાગરના તરંગો,
 ખૂદ્યાં નથી, હજીય રતનપટ્ટી બરેલાઃ
 લાલીત્યખંડ ભવસાગરને વ્હલેાવી
 હાવાં સખીરી! સજ્જો વિશુ રત્નરાશિ.

ધીમે બરો ડગ, હશે શ્રમ તો મ્હડેલો,
 છો બાલ! કોમલ, કઠોર મનુજપત્ન્યોઃ
 દારો તપ્યાં નયન, દર્શન લ્યો, સુખાણુ !
 દેવાંશી દક્ષવર સાગરરાજ કેરાં.

પ્રાચીન હિંદમાં ઉચ્ચ ગ્રાહણધર્મ.

[भाषणु कृतो—रा. रा. गोवर्धनराम भावदराम त्रिपाही.*]

આટલું ઇતિહાસસિદ્ધ છે કે ધણી કાળ ઉપર હિમાલયની વાયવ્ય અને ઉત્તર દિશા તરફથી આર્યલોકોનાં ટોળાં આ દેશમાં વસવા સારૂ રસ્તાના મૂલકો સર કરતા કરતા વાઘ્યા આગ્યા હતા. આ લોકોમાં એક એવો પણ વર્ગ હતો કે જે એમના માર્ગરોકો તરીકે કામ કરતો અને તે વખતે બહુ કિમતી એવા ભૌતિક અમિનું અને આ પ્રમાણે વસેલી વસતિ-એના આધ્યાત્મિક તેજનું સંરક્ષણ કરતો. આ વર્ગના અવાન્તર વર્ગે કંઈક આવા હતાઃ ઋષિઓ એટલે ભૌતિક અમિના રક્ષણ કરનારા, અને દ્રષ્ટ્યો તે આધ્યાત્મિક તેજનું રક્ષણ કરનારા, જેમ જેમ લોકો પોતાનાં નવા અધિષ્ઠાનોમાં રિથર થતા ગયા તેમ તેમ ઋષિઓ ("ઋષ્"=જનું એ ધાતુ ઉપરથી, દેશાન્તરમાં જનારા) જેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવતા-તેઓ આ જનસમુદાયના ધર્મક્રિયાઓ કરાવનારા, અને કવિઓ તથા તત્ત્વચિંતકો થયા. આ ધર્મક્રિયાઓ કરાવનારા યગ્નિકો તે ઉતરતા પ્રકારના બ્રાહ્મણ, અને દ્રષ્ટ્યો અને તત્ત્વચિંતકો તે ઉચ્ચ પ્રકારના બ્રાહ્મણો.

યામિકાએ જૂના રીતિરીવાજો કાયમ રાખ્યા, અને તેમની વિદ્યા આપણા યજ્ઞમિત્રોનું આપણા કર્મકાંડનું અને આર્યોદ્ધાના જીવનને લગતી બધી બાબતોનું રક્ષણ-વર્ધન કરવામાં દોરાર્હ. ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણધર્મવાળાઓ કવિતા તત્ત્વચિંતન અને પદ્યર્થવિદ્યાનું સંવર્ધન કરી તે કાગળના સમુદર્ષના-સુધારના નેતા થયા, અને યામિકાના અને તે દારાપ્રભના પણ નિયંતા થયા. આ સમુદર્ષનું સ્વરૂપ અને તેનો* ઇતિહાસ તે આપણો આજનો વિષય છે.

ગ. ભાંગરકરકૃત મહિમાન્તઃપ્રવેશિકા (ખીજ ચોપડી) ના અન્યાસિઓને ઐતરેય આ-
લસનો શ્લોક પરિચિત હોવો નેહએ કે—

कलिः शयानो भवति सञ्चिदानस्तु द्वापरः ।

वृत्तिप्रसङ्गा भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આદિ જે સુગતામ આપણે જાણીએ છીએ તેનો મૂલ અર્થ તે 'તે કાલની સામાજિક રિયનિ જતાવે છે. ઉપરનો શ્લોક કહે છે કે ત્યારે હર્ષાએ ત્યારે' કહ્યું. બેસીએ ત્યારે દાપર, ઉભા થઇએ ત્યારે ત્રેતા અને કાર્ય કરીએ ત્યારે કૃત

* તા. ૩૦ મી ઑગસ્ટને દિને, 'યુજ્જસત કોલેજ લિટરરિ એન્ડ ડિમેદરિંગ સોસાઇટી'નું નું આમન્ત્રણ સ્વીકારી, અત્રે યુજ્જસત કોલેજ હોલમાં, રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી એમણે "Higher Brahmanism in Ancient India" એ વિષય ઉપર લાગણ્ય આપ્યું હતું તે પ્રસંગે અમારા એક મિત્ર જે શ્રીતાજનમાં હાજર હતા એમણે ગાયણકર્તાની પોતાની 'નોટસ' ની વિરોધ મદદ લઇ આ સાર લખી આપ્યો છે.

७-३१.

(સત્ય) યુગ. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં મહાભારતના યુદ્ધ પછી પરીક્ષિત રાજાના સિદ્ધાસ-
નારોહણ પછી કસિયુગનો આરંભ થયો કહેવાય છે. પરીક્ષિતે ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પોતાની
આજ્ઞા વર્તાવ્યા પછી જે શાન્તિ—અક્રિયા રૂપ “ઉદ્ધ” —પ્રસરી તેનું જ ભાન ‘કલિ’
શબ્દથી તે કાલના લેખકોએ કરાવવા ધાર્યું હોય તો તે સંભવિત છે. અમુક કોટિ સંખ્યાના
વર્ષો સુધી સત્ય યુગ પ્રવર્ત્યો—ઇત્યાદિ ગણના આધુનિક અને અવાસ્તવિક હોય એમ ઉપરના
આધારથી સમજાય છે.

સર હેન્રી મેઇને ઉત્કર્ષનાં ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં છે: ૧. અર્થારોપ (fiction), (૨)
વ્યવહારશુદ્ધિ (equity), અને (૩) પ્રબંધરચના (legislation). આપણા દેશના
ઉત્કર્ષનાં પણ આવાંજ ત્રણ પગથીયાં કહી શકાય: (૧) અર્થારોપ, (૨) શોધન અને
વિવેક વિચાર, અને (૩) વસ્તુસ્થિતિનું—મથાર્થિયત—સત્ય પ્રતિપાદન.

આપણામાં અર્થારોપનો ઉપયોગ શી રીતે થયો તે હવે જોઈએ. ઉપનિષદનો સૂક્ષ્મ
અભ્યાસ કર્યાથી આપણને સમજાય છે કે સહિતા—આત્મજ્ઞાનિકના શબ્દોને એના એ રાખી
ઉપનિષદમાં એમના અર્થો જૂદા કર્યા છે. વેદાદિકની અપૌરુષેયતાના સંબંધમાં ઋષિઓને
મંત્રદ્રક્ષ કહ્યા એ વાત ઉપનિષદમાં એમ સમજાવવામાં આવી છે કે એક વેદ પૂર્વ દિશામાંથી
બીજાને પશ્ચિમમાંથી ત્રીજાને ઉત્તરમાંથી ચોથા દક્ષિણમાંથી ઉત્પન્ન થયો, અને વચમાંથી
ઉપનિષદો ઉપજ્યાં. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એમ સમજાય છે કે ઋષિઓનું દ્રષ્ટવ્ય એ એક
વ્યક્તિનું નહિ, પણ વેદો એ પ્રજામાત્રને થયેલી ઐશ્વર્યી પ્રેરણાનું પરિણામ છે. તેમજ વેદનાં
દેવતાઓના સંબંધમાં પણ કુદરતની શક્તિઓની—મહાશૂત—પૂજાની વાતને અને વિચારને
પણ શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું જોવામાં આવે છે. અને આ રૂપ આપણા હાલના Evolution=
‘ઘોષાદ્યુત્પન્ન’ના તર્કને મળતું આવે છે. સદિ અને સર્જ એ શબ્દોના અર્થો શાસ્ત્રીય ભાષામાં
“release of energy” શક્તિનું બહાર છૂટકું એવો જ થાય છે. **एकोऽहं बहुस्याम**
ઇત્યાદિ, પ્રજાપતિ: અને તેનું તપ, પ્રાણ-રવિ ઇત્યાદિ શબ્દોનો અને તદ્દગત વિચારોનો
પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. વળી આવા પ્રકારના અર્થારોપોથી આપણી યગરચત્રા પણ
અત્યંત રૂપાન્તરને પામી જણાય છે. જે પ્રથમ હુતદ્રવ્યનો યગવેદીમાં હવન હતો તે યગને
પુરુષસક્રતમાં જૂત અને બળ્યનો સર્વહુત યગનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે, જે-
માંથી ઋક્ સામ ઇત્યાદિ સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. તેમજ યગવેદીનો જે ભૌતિક અગ્નિ
તેને બદલે વાદના ઉત્પાદક તત્વતે મૂક્યું છે. એટલું જ નહિ પણ વેદી હુતદ્રવ્ય વિગેરે સર્વ
યગસામગ્રીને પણ શાસ્ત્રીય અને તાત્ત્વિક વિચારોમાં પરિણામ પમાડી છે. શતપથ વિગેરે
આત્મજ્ઞાનથી પણ આ સ્થિત્યંતરની અસરમાં આવી ગયા છે. યગ કરનાર યજમાન હોય તો
યગ કરતી વખતે પોતાને જ હોમતો હોય એવી ભાવના બતાવી છે. અને એ રીતે self-
sacrifice આત્માર્પણની મહાન ભાવના પ્રાપ્ત કરી છે. જૂના શબ્દો કાયમ રાખી નવીન—આગમ
ન વધેલા વિચારોથી તેમના અર્થને રંગીને આ વ્યવસ્થા થઈ છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

પણ અહીંયા એક મુશ્કેલી આવે છે. જનસમુદાય ઉપનિષદ સમજવાને માટે ના-
લાયક દેતો, અને તત્ત્વચિંતન તેમને માટે બહુ દુર્લભ હતું. ઉંચા પ્રકારના આત્મજ્ઞ

ધર્મથી સંસ્કાર પામ્યાં છતાં પણ ઉતરતા પ્રકારનો જ્ઞાત્રણ ધર્મ એક કાલે જનસમુદાયને અસંતોષકારક અને કૃષ્ણ જણાયો અને તેમની આ મરિતો આવીશાવ'બૈદ્ધ ધર્મદ્વારા થયો. આ કાલ પછી બૈદ્ધ અને જ્ઞાત્રણ ધર્મ સાથે સાથે રહ્યા. ઉપનિષદના ધર્મ તે ઊંચા સત્ત્વને મટે; બૈદ્ધધર્મ તે જનસમુદાયને માટે. આ બન્ને ધર્મો 'Rationalistic' ચિન્તન-પ્રધાન હતા. બૈદ્ધધર્મ ઉપનિષદોમાંની ધણી વસ્તુઓને શોકપ્રિય રૂપ આપી પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરી. ધણા જ્ઞાત્રણોએ પણ બૈદ્ધધર્મનો અંગીકાર કર્યો, અને તેમણે શન્યવાદ, દાનિક-વિજ્ઞાનશીલ ઇત્યાદિ તાર્ત્વિકવાદો ઉપાન્યા. ઉદાનવર્ગી નામનો બૈદ્ધધર્મ ઉચ્ચ જ્ઞાત્રણ-ધર્મની અને તેમના સિદ્ધાન્તોની પ્રશંસા કરે છે. અને આપણને આવા અંચો ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાત્રણ અને બૈદ્ધ વચ્ચે મહામી પ્રીત નહોતી જનસમુદાય ઉપનિષદ માટે નાલાયક હોવાથી ઉપજેલી મુશ્કેલી બૈદ્ધધર્મ દૂર કરી. પણ જ્ઞાત્રણ બૈદ્ધ ધર્મના મતિમાંથી બીજી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ.

જે નવી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં મુખ્ય એ હતી કે, બૈદ્ધધર્મનું પ્રથમ સ્વરૂપ ઉતરતા પ્રકારના જ્ઞાત્રણ ધર્મ જેને અપારુપેય માનેલો તેના 'વેદ'ની સદાયતાતિનાનો એક બાવ-દાનિક નીતિ નિયમમાત્રા હતું. વળી તે ધર્મને પૂર્વ કાળ સાથે કઈ સંબંધ ન હતો. અને કાલે કરીને તેના ઉચ્ચો અને ઉતરતો એવા એ પ્રકાર પડ્યા. ઉચ્ચો બૈદ્ધધર્મ તે તત્ત્વચિંતનાત્મક અને ઉતરતો તે નિરીશ્વર જૂથપ્રધાન બૈદ્ધધર્મ. વસ્તુસ્થિતિ કાલાન્તરે એવી આવી કે ઊંચો બૈદ્ધ ધર્મ ઊંચા પ્રકારના જ્ઞાત્રણ ધર્મની રહામે ટકી શક્યો નહિ, કેમકે ઊંચા જ્ઞાત્રણ ધર્મનું અસ્તિત્વ જોનાં તે નિર્ધારક હતો બીજી તરફથી ઉતરતા પ્રકારનો બૈદ્ધ ધર્મ ઉતરતા પ્રકારના જ્ઞાત્રણ ધર્મની રહામે ટકર જીવો શક્યો નહિ, કારણ કે આપણી પ્રજા સ્વભાવ-થી જ નીતિમાન અને ધાર્મિક હતી. આ સ્થિતિમાં જ્ઞાત્રણધર્મનો વિન્ય થયો. જે જનાવને ઇતિહાસમાં જ્ઞાત્રણ ધર્મના સજીવન તરીકે આપણે આગળથી જોયો.

જ્ઞાત્રણધર્મનો આ વિન્ય બૈદ્ધધર્મનું નિરાકરણ (replacement) નહી પણ તેનું પાન અર્થાત્ નંદ 'absorption' હતું. પે.સાચિકે આપણને કહે છે કે જ્યારે અગત્યને સમુદાયનો ત્યારે અગત્ય મળિએ સમુદાય પાન કર્યું હતું આ વાત આ સ્થિતિની સાક્ષિ પૂરે છે. બુદ્ધ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણાયા, અને યંકેસાર્યને "પ્રચ્છન્ બૈદ્ધ"નું ઉપનામ મળ્યું એ પણ આ જ વસ્તુસ્થિતિના પુરાવા છે.

જ્યારે ઊંચા પ્રકારના બૈદ્ધ ધર્મ સાથે ઊંચા જ્ઞાત્રણ ધર્મને દરીકાઈ કરવાની ન હતી ત્યારે ઊંચા જ્ઞાત્રણોએ શું શું કર્યું હતું તે જોઈએ. વૈદિક અને ઉપનિષદ અંચે માં જે અર્થાન્તરે ની કરપના હતી, જે રૂપકો આધ્યાં હતાં, અને તે તે વસ્તુઓને જે જ્ઞાત્રણ કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં તે બધા ખસેડી નાંખ્યાં; સ્મૃતિઓ ઉત્પન્ન કરી; આ યથાર્થદર્શનના કાલના પ્રથમ જ્ઞાત્રણ તરીકે આપણા હર્શનોની ગણના કરવી ઘટે છે. સ્વતંત્ર પદ દર્શનોથી સત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન સિદ્ધ થયું. આ યથાર્થ દર્શનની રીત બૈદ્ધના કાળ પહેલેથી સર્જ થઈ હતી. તે કાલ તર્કપ્રધાન એટલે કે વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને શોધથી પૂર્ણ હતો. ન્યાય-શાસ્ત્રના આરંભમાં કોઈ પણ દેવને પ્રજ્ઞામ ન કરતા વિચારના તત્ત્વજ્ઞ દ્વસ્થજ્ઞ પ્રમાણને

“ નમઃ પ્રમાણાય ” એ અનિશય અર્થગર્ભ શબ્દયુગલથી મંગલાચરણ કરવામાં આનું છે. કણ્ઠમહર્ષિને ‘અણુવાદ,’ ગૌતમમહર્ષિના પ્રમાણાદિ ગોડરા પદાર્થ, સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને વેદાન્તનું અદ્વૈત એ આ કાલનાં ફલ છે. આ બધાનાં ખીજ શ્રુતિમાં હતાં, પરંતુ હવેથી પ્રત્યેક શામાં તે તે શાસ્ત્રની ખાસ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની રીતિ ઉપયય પામી, અને આ પ્રમાણે, ઉંચા વિચારનો પરિપાક થયો. સ્મૃતિઓ પણ આ કાલનું જ ફલ છે. ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર, અને સભ્યતાના નિયમોને પણ આમાં સ્થાન મળ્યું. આ સ્મૃતિઓને તે કાલના ‘ સામાજિક શાસ્ત્ર ’ના સંગ્રહરૂપ અથવા કલ્પદ્રુમ કહી શકાય. આ કાલની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ એ જણાય છે કે ભૌતિક વસ્તુઓની પાછળ રહેલા નિયમો-શાસ્ત્રોની ઉંચા પ્રકારના અભ્યસો શોધ કરતા. તેઓ પાછળના યુગના સિદ્ધાન્તો લઈ આગળ શોધ ચલાવતા.

આ કાલ પછી બૌદ્ધ ધર્મનો વિસ્તાર થયા પછી ઉંચા બૌદ્ધ ધર્મનું અને ઉંચા ખ્રિસ્તી ધર્મનું સમિશ્રણ (fusion) થયું જણાય છે. આ સમિશ્રણની પરિસ્થિતિ બદલાવાની કાલમાં આવી. એ સમિશ્રણ અશોકના વખતમાં શરૂ થયું અને શંકરાચાર્ય તેના અંતમાં થયા. આ કાલમાં સાયન્સ એટલે કે ભૌતિક વિદ્યાનો વધારો સારી પેઢે થયો. સુસુતાચાર્યના વૈદ્યગ્રંથો તે કાલની વૈદ્યવિદ્યા ઘણી આગળ વધેલી હતી એમ જણાવી આપે છે. સોડીનું ફરનું (‘circulation of the blood’) નો સિદ્ધાન્ત અગ્રેજીના દાર્વિનના શોધી કહાડ્યો એમ કહેવાય છે. યુરોપને માટે એ વાત સાચી છે, પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચરકાચાર્ય આ કાલમાં આ વાત જણાવતા એમ એમના ગ્રંથ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. તેઓને શસ્ત્ર-વૈદ્યવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વ્હાઈકાપનાં શસ્ત્રોના નમુના ને આ ગ્રંથોમાં આપ્યા છે ને ઉપરથી જૂઠાં જૂઠાં સ્થાનોની વ્હાઈકાપને માટે જૂઠા જૂઠા આકારના શસ્ત્રોની તેમણે રચના કરી હતી એમ જણાય છે. ‘ ધમની ’ ‘ શિરા ’ વિગેરેના શાસ્ત્રાર્થ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે હાલની જ્ઞાનતંત્રની રચના અને શરીરની જૂદી જૂદી નાડીઓ વિગેરે તેઓ જણાવતા હતા. વનસ્પતિવિદ્યાનું પણ તેમને સાફ જ્ઞાન હતું. (અને હાલના કેટલાક ડાક્ટરો કાઠી-આવાડના પ્રસિદ્ધ મદૂમ વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટના તે જ્ઞાનને માટે બહુ ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે.) ગણિતમાં તે કાલની કુશલતા મુવિખ્યાત છે. ખગોળ, જ્યોતિષ, સંગીત અને યોગવિદ્યામાં પણ તેઓ કુશલ હતા. રાજયોગ અને મન્ત્રયોગ એ બે વિભાગો માનસશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન બતાવે છે. યંત્રશાસ્ત્ર પણ તેઓ જણાવતા હતા. સૈદ્ધાંતિની વિશેષ દૃષ્ટિમાં એક ગ્રંથ છે તે પણ ભૌતિકપદાર્થવિદ્યામાં તેમની કુશલતા જણાવી આપે છે. વસંતભિદિરાચાર્યની વર્ણાશ્રી ગણતરી પણ તે દિવામાં બહુ આગળ વધેલી છે. અને અન્યારે પણ જોઈએ તેમણે આપેલા નિયમો પ્રમાણે વર્ણાશ્રીના ગર્ભ બધાય તે કાલથી વાદળોની ગતિનો અભ્યાસ કરે તેઓ ચો-

* અત્રે આટલું નોંધવું જરૂરનું છે—“ ઓં નમઃ પ્રમાણાય ” એ મંગલાચરણ ન્યાયધરનાર ગોતમ મહર્ષિનું નથી. કલકત્તામાં છપાએલા વાત્સ્યાયનકૃત ન્યાયબ્રાહ્મણના આરંભમાં એ જોવામાં આવે છે. ન્યાયબ્રાહ્મણ-કાર વાત્સ્યાયન ગોતમ પછી કેટલેક કાળે થયેલા કાલમાં રિજ્યપન ને સીરીફમાં ન્યાયસૂત્ર સાથે વાત્સ્યાયનબ્રાહ્મણ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાઈ છે, એમાં આ મંગલાચરણ નથી.

આ જમાનો વિચારસ્વાતંત્ર્યનો હતો એ વાતને આથી બાધ આવતો નથી. તન્ત્રી.

માત્ર સંબંધમાં ઘણું બાગે સાચી અટકળ કરી શકે છે. વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર પણ આ કાલનું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે 'courtship' સંબંધની રીત આમજી દેશમાં તે કાલે હતી. રાજનીતિના અર્થો પણ તે કાલમાં રચાયા હતા. ભુવનેશ્વરીનું મંદિર અને બૌદ્ધના સ્તૂપો તે કાલના શિલ્પશાસ્ત્રની ઉચ્ચતાનું સાક્ષ્ય પૂરે છે. વશદમિદિશાયે આપેલી સૂર્ય અને ચંદ્રના અદ્ભુતની સમજૂતિ આપણી કાલની ખગોળવિદ્યાની નાની નાની ચોપડીઓમાં જે સમજણ આપેલી છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે સમજાય તેવી છે. ચંદ્રનું તેજ તે સૂર્યનું જ તેજ છે તે પણ તે કાલે સમજાયું હતું. અત્યારે પણ હિન્દુઓમાં પ્રાચીન રીત પ્રમાણે ગ્રહોની સ્થિતિ ગતિ જોવાની વેધશાસ્ત્ર તે વખતના આપણા જ્ઞાનો પુરાવો છે. જ્યોતિષના સંબંધમાં ઓક મુસાફર મેગરથીનીસ લખી ગયો છે કે તે કાલના રાજાઓ એવા કામ સેનારા હતા કે જ્યોતિષીઓ પાસે ભવિષ્ય કહેવડાવી, જે કાંઈ બાબતમાં તેઓ ખોટા પડે તો તેમને દેશ પાર કરતા. આ ઉપરથી તે શાસ્ત્ર પણ તે કાલે બહુ સંગીન સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યું હતું એમ જણાય છે. કુતર હિંદુસ્થાનમાં એક દેશણે અત્યારે દશ દગ્ગર જન્મોત્તરીઓ અને તે તે જન્મોત્તરીઓવાળાના શુવનના દર્શનદાસો જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ફલદેશના નિયમો સિદ્ધ કરવા સાર લખાવતા હતા મુખી વર્તમાન છે. અને તે કુટુંબના અત્યારના પ્રતિનિધિની પાસે આ નોંધો વારસામાં વેતરેલી છે. આ ઉપરથી સદજ જણાઈ આવશે કે આ કાલમાં જેને આપણે 'science of life'—શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ કઢીએ તેવી દૃષ્ટિ આ બધા વિષયોમાં કામ સેવામાં આપતું એક વિષયના જૂઠા જૂઠા શાખાઓની નોંધો લેવાય, તેમાંથી કોઈ નિયમની અટકળ કરાય અને તે નિયમની વાસ્તવિકતા ખીજ શાખાઓથી સિદ્ધ કરવા યત્ન થાય આ રીતે કામ સેવામાં આવતું.

આ વખતનું સામાજિક શુવન પણ ઉંચા પ્રકારનું હતું. વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર, જ્ઞોત્ષોને મારે ચોસદ કળાઓ અને રિવાજો જણાવે છે. બવજૂતિમાં કામન્દવી અને સાંગમિત્રીનાં પાત્રે સ્ત્રીઓ કેટલે સુધી તત્ત્વચિંતનમાં અને યોગદશામાં કુશળતા ધરાવતી હતી તે જણાવી આપે છે. કહેવું જોઈએ કે આ પત્રો બવજૂતિની કલ્પના માત્ર જ હતાં એમ કહેવું એ બલ-બરેલું છે. પુરોષ જે અર્થમાં અત્યારે પ્રેમને સમજે છે એ અર્થમાં એટલું જ નહિ પણ તેથી પણ ઉંચા—દૈવી રચનાના અર્થમાં આપણે સમજના; અને તેને 'પ્રેમ' જ જો પુરપત્ને જોડે. કિતરસામચિતમાં લગ્ન અને કુશના અભ્યાસના વર્ષનું નિમિત્તે શાખાજી કહેલો પ્રસંગ બતાવી આપે છે કે તે કાલમાં સ્ત્રીઓ અને પુરોષો એક દેશણે અને જૂદી જૂદી વિદ્યાઓને અભ્યાસ કરતા. અને આ વાત જ્ઞાનજી ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મના સંમિશ્રણને પુરાવો છે. વનપ્રસ્થાશ્રમ પણ આ જ વાત બતાવે આપે છે. અને એમ જણાય છે કે તે કાલમાં આપણે અત્યારે જોઈએ જાણના નથી તેટલું કુશળ સંબંધી જ્ઞાન સામાન્ય લોકોને હતું. હંકામાં હરવતી ઉંચી શુદ્ધતા તે તે કાલમાં જ્ઞાનજી શુદ્ધિ વૈરવ અને મદ, અથવા રાજ, પ્રધાન, વ્યાપારી અને નિર્ધન સર્વના શુવનનું દર્શન અને પરકાશ હતાં. ઓક

★સ્મિત્તગત્યમ્મુત્તાઃ પ્રદેશે
મ્યાંસ ઉર્ધ્વાવિદો દસન્તિ ।
તેભ્યોઽધિગન્તું નિગમાન્તયિષ્યાં
વાન્મૌકિપાઞ્ચાવિદ પચેદામિ ॥

લોકો કહી ગયા છે કે હિંદુપણ એ તત્ત્વચિંતનો પ્રજા એ વાત સાચી હતી. અને તે ઉપર કહ્યું તે જિંઘા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ઉંચા બૌદ્ધ ધર્મના સંમિશ્રિત પરિણામ હતું.

ઉંચા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં ઉંચા પ્રકારના બૌદ્ધ ધર્મનો પણ સમાવેશ થયો, તેણે ઉતરતા બૌદ્ધધર્મનો નાશ કર્યો, અને ઉતરતા બ્રાહ્મણ ધર્મને નિર્મિત કર્યો. એ આ કાલના પ્રાચીન હિંદના ઉત્કર્ષની પરા ગતિ શંકરાચાર્યના સમયમાં આવી.

શંકરાચાર્યનું કાર્ય શું હતું? (૧) ધર્મ સામાન્યથી અખી પ્રજાનું ઝોકીકરણ, અને (૨) અર્થારોપ વિના, ઉપનપદ્ધતિ તત્ત્વચિંતનના પ્રચાર પૂર્વક, તર્કસદાયક, અને માધ્યમ દ્વારા સ્થાપન સહિત, ધર્મની યોજના. આ એ શંકરાચાર્યનાં મુખ્ય કાર્ય હતાં.

શંકરાચાર્યનો માધ્યમ બહુ ઉપયોગી થયો. પશ્ચિમમાં જેમ હર્ક્યુલિસે યુગાન્તરથી બરાચેરો કચરો સાફ કરવા ઝોંગીયન તમેલાઓમાં નદી વાળી હતી તેમ, શંકરાચાર્યે ઉતરતા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ઉતરતા બૌદ્ધ ધર્મ બારતર્યામાં બરી મૂકેલા વહેમ, કર્મક્રતા, અને નારિતકતાને હાંધી કઢાડવા માટે શંકરાચાર્યે માધ્યમ એ જ્યો. 'માધ્યમ' નાં ખીજ ઉપનપદ્ધતિથી મળી આવે છે. અને ઉંચા પ્રકારના બૌદ્ધ ધર્મ અને ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણ ધર્મ બન્ને 'માધ્યમ' ને સિદ્ધ કરવામાં સહાયક થયા હતા. શંકરાચાર્યે આપણા દેશના કચરાને સાફ કરવા આ માધ્યમ કામે લગાડ્યો. અને પોને તે કામમાં વિનય પામ્યા. આટલું બધું એમણે ૩૩ વર્ષની નાની વયમાં સંપાદન કર્યું. યુદ્ધની પેઠે એકાંશી વર્ષ મુધી જો એ જીવ્યા હતા તે કટકું કામ કરી શકત એ સદગ કદાચી શકાય તેવું છે.

બૌદ્ધધર્મ જો એક રીતે આપણને અગત્ય તો ખીજ રીતે એણે જિતાર્યા પચ ખરા એ ધર્મની એક અસર એ થઈ કે 'સ્વાધ્યાય' બંધ થયો, અને ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો અક્ષરશબ્દ થયા. રાજકુમારોને ઉતરતા પ્રકારની રાજનીતિ શીખવવા સાર પંચતત્ત્વ જેવા ગ્રંથની યોજના કરવી પડી એ આ વાતનો પુરાવો છે બૌદ્ધોના સંધારમોમાં ઇચ્છાનુસાર કેળવણી મળતી, પણ બ્રાહ્મણધર્મના 'સ્વાધ્યાય' દ્વારા મળતી ફરજિયાત કેળવણી નહતી. રાજ્યો અને ક્ષત્રિયો-યોદ્ધાઓ રહ્યા, પણ તેમનામાં જનક કે અમ્મતશત્રુ અથવા રામ કે બીજાના જેવી સાક્ષરતા નહતી. મહાભારતના કાલના વ્યુદ્ધના સેનાધિપતિઓને ઠેકાણે અત્યવરિયત ટોળાઓના સરદારો થયા. મુશિસિત રાજપુરોને ઠેકાણે રિદુસ્તાનમાં મેક્રીવાનેલિયન ચાલક થયે. પ્રધાનો જન્મ પામ્યા. ઉત્તર દેશ સીધીજોના અને હૂબલેકોના હુમલાઓને સ્વાધીન થયો, — અને વિક્રમ જેવા રાજ્યો પોતાના મુલકમાંથી તેમના કહાડી મુકતા તોપણ પ્રજામાં તેઓના કેટલાક ભાગનો અંતર્ભાવ થઈ ગયો. પ્રજા પણ આના સાથે જ નિરક્ષર થઈ. નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં; અને ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણધર્મની સમર્થતા જ તેમનામાં કંઈક અંશે ઉંચા પ્રકારનું જીવન આરોપવા સમર્થ થઈ.

આ સયોગમાં ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણધર્મ પ્રજાની કેળવણી માટે એક નવીન યોજના રોધી કહાડી અને અમલમાં મૂકી. તેમણે ઉંચું જ્ઞાન શાક્રપ્રિય કર્યું અને, દેશમાં ફેલાવ્યું. તે વખતના શ્રેષ્ઠ મગજવળાઓએ પુરાણો લખ્યાં. વૃદ્ધ બાલકો ા આપણી પ્રજાને માટે તેમણે મનોહારી 'એક હતો રાજા અને એક હતી રાણી' એવી યાત્રા (રા. ગોવર્ધનરામન શબ્દોમાં 'nursery tales for adult children') રચી, અને જૂના જમાનાની કંથકથાઓને માટે પ્રજાના મનમાં આ પુરાણ લખનારાઓએ પ્રેમ ઉપજાવ્યો. સત્યયુગના ખરા અથવા કલિપત સારા અને મોટા માણસોના પવિત્ર

અને ઉચ્ચ જીવનચરિત્રોથી તેમની કલ્પનાઓને ભરી, અને વિશેષમાં જીવનનાં નવીન દૃષ્ટાન્તો પણ બતાવ્યાં. આની સાથે આ નવી મન્યતાલાની રજરમમાં જનસમૂહને સમ-જાણ પડે તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને પણ કંઈક અંશે રેડ્યું. પૌરણિકોએ આ પુસ્તકોને પ્રજાના સર્વ અકલગોમાં ફેલાવ્યાં. તેઓ અમુક શ્રોતુમંડળની શક્તિને અનુમરીને તે પુસ્તકોમાંથી કયાઓ વાંચતા, મમળવતા, અને યથાશક્તિ વ્યાખ્યાન કરતા. અને આ શ્રોતુમંડળોમાં કદીક રાજકુટુંબો હોય, તો કદીક ગદિશોમાં વંશચક્રો અને સ્ત્રીઓ હોય, તો કદીક જોરોઓમાં શરદસન્દર્શ હોય, બ્રાહ્મણના પ્રચરણી યજ્ઞો જતા ગદેલા તેથી તેના નિમિત્તે યતાં બુદ્ધિઓ-જનના મેળાવણીઓ બધ યર્ષ ગયા હતા. ત્યારે પૌરાણિક ધર્મોપદેશકોએ જૂઠા પ્રકારના મેળાવણીઓ એકલા કર્યાં. ઉચ્ચ શક્તિ ધરાવનારા બ્રાહ્મણો પુસ્તકો લખે અને સાધારણ શક્તિના બ્રાહ્મણો દેશના જનસમૂહને તે પુસ્તકોનો લાભ આપવામાં કામે-લાગ્યા. આ કામનાં કેટલાંક આરાં પરિણામો આપ્યાં. કર્નવ દેહ પ્રાચીન રજપૂત કુટુંબોના દત્તિદાસ અને પત્રવ્યવહાર જોઈ કહે છે કે પ્રાચીન રજપૂતોમાં પુરાણનું જ્ઞાન અને લેખનચતુર્ય એવા પ્રકારનું હતું, કે જોને મુકાબલે યુરોપના મધ્યકાળના ગળાઓનું જ્ઞાન જંગલી માણસોના જોટલું જ લખાય, અને જે પોતાના કાળના યુરોપના રાજાઓને જ્ઞાન અપાત્રે અકળ જોવાના મન ઉપર રજપૂત સન્દર્શો અને સજ્જતોઓ પેતાની બુદ્ધિથી જે અમર દરી શક્યાં તે આનું જ પ-રિણામ હતું. આ જ વસ્તુએ ગુરુ સમદાસની છાયામાં શિવાજીના દરબારને જીવન આપ્યું હતું. અને છેક પંદરમા સૈફ સુબી ત્રિજીમાં બજવાન રાજકુટુંબ રાજ્ય કરી રહ્યાં હતાં તે આનું જ ફલ હતું. તે વખતની રાજકીય અધાણુનીથી વંશચક્ર ઉપર આ પુસ્તકભાલાની અસર બહુ ઓછી થઈ હોય એમ જણાય છે, પણ વક્ત્રાચાર્ય જેવા ધર્મસુધારકોને ઉપદેશ મદદ કરવા જોટલું એવું આ પૌરણિક ગુરુઓએ વાવેલા બીજે જ અપેક્ષુ હતું. હાલનાં પુરાણ તો તે વખતના તેમના બાવણોઓની કંડી પડેલી રાખ જેવાં છે-પણ તે કંડી રાખ પણ હાલના ડુબળા જમાનાને ઉખા આપવા બસ છે. આપણુ-કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થી-શીશુને-માત્ર આ હાલના મહામાઓએ મૂકેલા વારસો અત્યંત અમૂલ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ સૈકડો વર્ષ થયાં પરગળ્યથી કચડાઈ ગયાથી આપણી રિથિ પદ્ધિનું જ્ઞાન સ્વીકારવાને અત્યંત નાશાયક હોયી જોઈએ, છતાં જે તરારથી આપણે પશ્ચિમને પ્રકર મદદ કરીએ છીએ, જે પ્રકરના તેજગી ઉત્તેજિત થઈએ છીએ અને જે સ્વભાવિક શક્તિથી તેના પ્રવાહમાં આપણે ચોગરથાન અભારે રાખી શકીએ છીએ, તે તરાર અને તે શક્તિને માટે આપણે પ્રાચીન દિન્દિમા ઉચ્ચ બ્રાહ્મણોની શક્તિના અને તેમનાં નાનાવિધ પરિક્રમોના જ આભારી છીએ.

આ અમૂલ્ય અને અમર વિશેષતા વંશપારંપર્યના નિયમથી આપણાં મગજ અને હૃદયને આપણાં પૂર્વજોના જ બક્ષીસ છે, જે આપણે નામના બ્રાહ્મણો દહએ કે વંશો દહએ પણ અત્યારે આપણી હાલની દશામાં એક સાતવન છે. પુરાણમયો આ જમાનાને લાયક હોય તો ન હોય, પણ ચંકર જેવા મહામાઓએ આ દેશના ઉચ્ચ સરવોનેમાટે જ નહિ પણ ઉત્તરતા બ્રાહ્મણ ધર્મના નેતાઓને માટે ચોજલ સિદ્ધિ આ મયો જનસમૂહની નીચલી ભૂમિકાને પૂર્વ પાડે છે. આ મયોએ તેમની પ્રતિષ્ઠાને એવા પ્રવાહમાં ફેરી છે કે જેના ઉછાં એક હજાર વર્ષથી આપણને કાઈ પુષ્કળ નીવજ મળી નથી તો પણ આપણા દેશમાં માનસિક અને નૈતિક દુષ્કાલો નિઃસંશય અટક્યા છે.

ગુર્જરસાક્ષર જયન્તી.

૨

અખો અને તેનું કાવ્ય.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

અખાની ઠોક, વગરસમજે ધર્મના આચારમાત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા પરી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રયોધે છે આ સાથે જણાવતું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણું સમજાયું નથી. આચાર શુદ્ધ વિચારના ફલરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના જીવ શરીર તુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે. આચારનું વાસ્તવ રવરૂપ વર્ણવતાં અખો કહે છે કે:—

“ ઇશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપસો ઉપચાર;

“ મીઠાં મૌઠાં માન્યાં દ્રાખ, અજ નોય અનમાંની રાખ,

“ સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય ”

અર્થાત્ જે આચાર વડે ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે. “ હાડ ચામડાં ”— ને ધોવા માત્રમાં “આચર” રહ્યો નથી, એ તો ઉપરનો “ઉપચાર” છે.

નિર્દોષિકપણનો અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિરૂપયોગી છે તત્ત્વવિચારમાં ખાણકના જોણું સરળ અને નિષ્કપટ મન થવું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠ રૂપ ફલનો ઉદય થતો નથી. ફલોદયમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે. બંનેના લાગતી મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે:—

“ ડહાપણુ બોળપણુ છાંડી રહે, આડ કરે હરિમારગ બે,

“ બોળાને અસુઝની આડ, વિચક્ષણુ પડ્યો ચતુર છની ખાડ;

“ અખા તરવું તેને માથે બાર, હીરા છાર બે નાખે પાર. ”

(વિક્રમઅંગઃ)

આવા “ ડહાપણુ ” માં રૂબેલા પંડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાનચિત્તો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક રથજે કહે છે કે:—

“ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂડે ફૂડ સામે મામાં બેઠાં ધૂડ,

“ કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે;

“ અગારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડહા કયાંથી થયા,

“ અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂઝી હીરા ઉપડ્યો પાણુ ”

(કુટકળ અંગ.)

“કોઈ એક ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઈ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વળા,
“ઉત્તમ મધ્યમ બેએ વ્યસન, જેમ મધ કપુર બે ઘેરે તન;
“સરકર્મ વિકર્મ બે એ વિકાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિરંધાર.”

(દોષ અંગ.)

તત્ત્વના ઉપદેશ પ્રતિ અખાને બહુ માન છે પણ તે ઉપદેશમાં શાસ્ત્રની તથા અનુ-
ભવની બુને આંખ જોઈએ એમ અખાનું માનવું છે. આ ઉભવ દષ્ટિવાળા મહાત્માનું વર્ણન
કરતાં અખો કહે છે કે:—

“પ્રીતે તો ગુણ પારે રહે ગુણમાં આવે તેને કહે,
“જો ભિક્ષો જાણે આકાશ, તે નોદે પૃથ્વીની પાસ;
“અખા એમ સમજ્યો, તે હરિ, તેને સરખી દરી મુંદરી.”

* * * * *

“નથી અચેતન મૂરત બની, માની મૂરત સર્વોપરી.”

અને એવા “હરિ”રૂપ થયલા તત્ત્વજ્ઞના અનુમદથી ભવસાગર તરાવ છે:—

“હરિ ભજતાં જોઈએ હેત પ્રીત, મ હે આત્મના સંતની રીત,
“સદ્ગુરુનું ચઃણુ મરેનું ખપે, દરિને કાજે મન જાણુ તપે;
“તે નર દરિને પામે નિર્વેદ, અખા એજ ભજતાનો ભેદ.”

* * * * *

“સદ્ગુરુ જો ઉઘાડે ખાર, અખા હરિ દીસે સંસાર.”

(સદ્ગુરુ.)

પણ “હરિ”, “સદ્ગુરુ”, અને “અંતરાત્મા” એ ત્રણનો વારતવ અભેદ પ્રતિમાં
૧૬ થવાની જરૂર છે, અને તેથી આત્મપ્રસાદની આવશ્યકતા અખાએ સ્વીકારી છે:—

“સાચો અંતર્યામી ગોર, બીજો ગુરુ બાહ્યગર મોર;
“તેના અર્થ કેવા શોભવા, સંસારીનું મન લોભવા.
“પણ રીધ આવે જેમ રૂપેઆવડે, તેમ અખા અત્તમથી આત્મ જડે.”

(આત્મલક્ષ અંગ.)

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસાઉદયમાં ત્રિય નાખનાર મુખ્ય
દોષો (૧) વગર વિચારે ધર્મના બાલ આચારને વગમી રહેતાપણું. (૨) દંભિક વર્તન. (૩)
પોડિલનું મિત્રાભિમાન, અને (૪) માત્ર તથા અનુભવરૂપ ચક્રુતાળા મહાત્માના ઉપદેશ
પ્રતિ અવગત—એ ચાર છે. હવે આ કવિના વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સાધનો કયાં છે તે પ્રતિ
લક્ષ કરીએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો અખાને હટ જ છે. પણ તેની સાથે નિયંત્ર

પરમાત્માના યશોગાન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિને જ સેવવાનું અખ્યાએ યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“અહંકૃતિ સજી સ્મરણ કારે, મન ક્રમ વચન હરિ વડે આદરે,
“ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના યાઓ;
“અહંતે અણુછતા ન થયા, છતા ધણીથી છેટા રહ્યા.”

અર્થાત “બ્રહ્મૈવ સન્ન બ્રહ્માપ્યેતિ”—એ શ્રુતિપ્રોક્ત ન્યાયે “હરિના છો ને હરિના યાઓ”—એમાં જ જીવનનું રહસ્ય છે.

આ સાધનત્રયી—ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય—માંના જ્ઞાન અથવા સદ્વિચારરૂપ સાધનને અખો પોતાની ગામઠી પરિભાષામાં “સુઝ” કહે છે. આ “સુઝ” ને અખો સહજ સાધન પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, ઇશ્વર તથા જગત્તત્ત્વા સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા “સુઝ” સહજ પ્રકટે છે. આ સહજ સાધનના પ્રભાવથી જગત્તકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા થાય છે અને “હરિરેવ જગન્નાગદેવ હરિ:”—અથવા અખાના શબ્દોમાં કહીએ તો “સભર ભરાઈ રહ્યો છે નાથ, હિંડતાં લાગે હરિને હાથ”—એ પ્રકારની નિરાવરણ દૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. “સુઝ” જેમાં પરાવાયલી નથી એવાં કેવલ હઠયોગાદિનાં સાધનો કૈવલ્યને પ્રકટ કરતાં નથી પણ તેવી સાધનરૂપ ધેનુને સિદ્ધિની બગાઈ લાગે છે. અખો એક સ્થળે કહે છે કે—

“ઉન્મત્ત મનને યોગ સાધવો, જે કર્મ ઓધ કરે નહિ નવો,
“જેમ છૂટી ધેનુ મારતી ફરે, અંધારે બાંધે ટેવ વિસરે;
“અખા તે જાણી ક્યો ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિ લાગી બગાય.”

મારાંશ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગનાં સાધનો ઉન્મત્ત મનને વશ કરી પરમ્પ્રભ-પ્રવણ કરવા અર્થે છે. છતાં તે આશયને કારે મુઝી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રતિ જીવ આકર્ષાય પુનઃ મનને ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ વિચારમાં ધણું ગાંભીર્ય સમાયક્ષ્ણ છે. પરમાત્મામાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરનાર જીવાત્માને કૈવલ્યસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યોદિ ગુણ ધર્મોની તેના ચિત્તસત્ત્વમાં અનુવૃત્તિ પ્રયત્ન વિના થયલી હોય હોય છે અને પરેન્દ્રા-પ્રારબ્ધના બંધથી તથા લોકસંબંધાર્થ પ્રસંગે તેની અભિવ્યક્તિ અધિકારી જનોને થાય છે. પણ એટલા માત્રથી ઉલટો નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી: એટલે કે ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કૈવલ્યની અનુભાવક નથી, જ્યાં જ્યાં વાસ્તવ કૈવલ્ય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ઉદ્ભૂત અથવા અનુદ્ભૂત દશામાં હોય છે અને અનુદ્ભૂત હોય તો પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિયમાનુસાર પ્રસંગે પ્રકટ પણ થાય છે, પણ જ્યાં જ્યાં ઐશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં કૈવલ્ય હોવું જ જોઈએ એ વ્યાપ્તિ સત્ય નથી. કૈવલ્ય એ વસ્તુસ્થિતિ છે અને ઐશ્વર્ય એ માયિક સ્થિતિ છે એ વાર્તા ધણા વિદ્વાન્ પુરૂષો પણ વિસરે છે. કૈવલ્યના પ્રભાવ જ એવો છે કે જે ચિત્તસત્ત્વમાં તેના ઉદય થયો તે ચિત્તસત્ત્વમાં માયાના વિશુદ્ધ ઐશ્વર્યોદિ ધર્મોને અનુગમ થાય છે પણ તે ઉત્થાન દશામાં દૈત્યના પ્રતિભાસ કાળેજ, અદૈત્યનિજાના પ્રસંગે નહિ. જ્યાં અમુક ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે

વાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં યથાર્થ અદ્વૈતાનિષ્ઠા નથીજ. પ્રયત્ન વડે અમુક ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવવી અને અલંકારવત્ સર્વ ઐશ્વર્યની અનુરૂપિ રહેવી એ બે રિથિતિઓમાં મોટા ભેદ છે. જ્યાં યથાર્થ ઐશ્વર્યની દૈવસ્થના ક્ષરરૂપે અનુરૂપિ હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનો આત્મા સાથે અભેદરોપ હોતો નથી. જ્યાં સાધક દશાનું અવાન્તર ઐશ્વર્ય હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનો આરોપ આત્મા સાથે હોય છે અને તેથી 'દશાય તેનું ઐશ્વર્ય અમુકમાં હોય તો તેથી તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરવું એ જ્ઞાતિ છે. સિદ્ધિની બગાઈ લાગેલા ધ્યેયા સાધકો આપણે જોઈએ છીએ, અને એક પક્ષે તેમ દુઃખમાં સજા કરતા અને સગદોષાદિ દ્વંદ્વોનો આત્મા વિરે આરોપ કરી પોતે સુખી દુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનવા છતાં મિથ્યા વેદાંતના આડંબરમાં અન્યને પોતે મુક્ત છે એવું બાન કરાવનાર દાંભિક વેદાંતિઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો વાસ્તવ અભેદ કેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારદ્વારા નિર્ણય કર્યા વિના યોગ-શાસ્ત્રના યમનિયમાદિ કૃત્તમ સાધનોનું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ દૈવસ્થનું કાર ઉપરકું છે એવું માનનાર અવિવેકી યોગીઓ પણ ધણા છે. આ ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અખ્યાના અભિપ્રાયમાં "સુત્ર" વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની બગાઈ લાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેના પ્રતિ જેવો અખ્યાનો કટાક્ષ છે તેવી રીતે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપના અગ્રાધ પંથવના આંતર બાન વિનાના શુદ્ધગાની તથા જ્ઞાનદમ્બ પ્રતિ અખ્યાની તેવી જ ચોટ છે:—

“ સુકું જ્ઞાન અને” અર્થજ મૂળ, કરપી ધન કૂતરનું પૂછ,
 “ એ ચારથી અર્થ ન થાય, સામું એજ ઉપાડે કાપ;
 “ અખ્યા અમલ વિન હાકમ જયો, કશું જ્ઞાન પણ હરિ નવ વશે.

* * *

“ શુદ્ધ ગાની નીરસ હોય રહે, વાણી જાણી લૂણું વડે,
 “ દીસે નદિ તે સર્વાવાસ, ચેતન જાણી નોય ઉદ્ધાસ;
 “ એ લક્ષણ શુદ્ધ ગાની તણું, જ્ઞાનદમ્બ અખ્યા દવે બણું,
 “ જ્ઞાનદમ્બ હોયે અધ જાણો, સંત સમાજમે રહે તે મજાણો.
 “ બાલ્ય કમં જઝાણી મત્ય, માંહે આપોયું દંતા સત્ય,
 “ અનુમત્ય અંકુર ન કૂટે ત્યાંદાં, જેમાં અખ્યા દહે છે રજદા. ”

અખ્યાના સ્વરૂપમાં તત્ત્વવિચારની કેટલી ઊંડી છાપ હતી તે જણાવવા નીચેની રીતે બસ થશે:—

“ જોગ ધ્યાન તપ તીરથ ત્યાગ, લક્ષિત કમં ને રક્ષ વૈરાગ્ય;
 “ વિપય વૃત્તિ નાનાવિધ ભોગ, ચાહ્યો જાય છે ચેતન જોગ.
 “ અખ્યા સર્વ સ્વામીના રંગ, સદા સર્વદા આપ અજંગ.

* * *

“ સદાચરણ શિરકર અવયવ, સદા શબ્દ બોલે જે દેવ;
 “ તેમાં ઉગી નીકળ્યું સવ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાધે જનુ.

- “ કેમ કહું કે કાળે અવતાર, જો તે વડે ચાલે સંસાર;
 “ કદળી થંભ ધણા પડવળે, વચમાંથી હુઓ નિકળે.
 “ જગત કાતરો કેળ મહાભૂત, જેવડે રંભા તે અદ્ભૂત;
 “ અખા અરૂપી ઉગ્યો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કરશો કોઈ. ૨
- * * *
- “ વેલ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કોરણુ ન દિસે બાન;
 “ પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિદ ન દિસે દિસે અંગ.
 “ અખા દેખણુ હારો દ્વૈત, ઢળતે રહે તે સર્વાતીતનું, ૩
- * * *
- “ ચિદ અહુંથી કેરા બુદ્ધિદા, ઉપજે ખપે સ્વભાવે સદા,
 “ અરિત નારિત એની ન કેવાય, નર છાયા જેમ સાથે જાય;
 “ સરજ ધામ કહેવાને બે, એમ જીવ શિવ અખા જોઈ લે. ૪
- “ વહેલ ભગઈ બેઠો જન, હુંજ ધણી એમ માને મન,
 “ કાળે સદા ખેડે સારથી, બેઠો ફરે અવિનાશી રથી. ૫
- * * *
- “ મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે ગગનચંદ નાવિવેગલ વિશે,
 “ વચે લહરિ તરંગ બુદ્ધિદા, ખિંદુ વિકાર દંદિને નહિ કદા;
 “ એમ પરમાત્મા જાણે પિંડ, તે પરમાત્મા તારક બૂમડાય. ૬
- * * *
- “ નિરાધાર નાટક અટપડું, સ્વતઃસિદ્ધ દિસે સામડું,
 “ ઉત્પત્તિ રિપતિ લય રહેજે યાય, પ્રવાહ તણી પેરે ચાલું જાય;
 “ તેમાં આચાર્યે કીધી યુક્તિ, કશ્યો બંધ ને માની યુક્તિ.” ૭

અત્ર પહેલી કડીમાં ચૈતન્યધન પરમાત્માને એક અખંડ યોગીની ઉપમા આપી આ સંસાર એ એક વિલક્ષણુ યોગીની ધારા ચાલતી હોય એવું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. બીજામાં વિસાર આત્માનું અપૂર્વ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન છે. ત્રીજામાં દ્વૈતભ્રમની ઉપર પ્રતીતિ અને અદ્વૈત તત્ત્વનું યુગ અવસ્થાન દર્શાવત પરંપરાથી આબેહુબ વર્ણવ્યું છે. ચોથીમાં પાંચમીમાં અને છઠ્ઠીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, અને વસ્તુનું અદ્વિતીયત્વ કેવી રીતે છે તેનું વેદાંતશાસ્ત્રની સંસ્કૃત પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાતમીમાં પ્રખ્યાત મિથ્યાત્વ અને બંધ-મોક્ષની રૂપના કેવી રીતે જાબી થઈ છે તે બતાવ્યું છે.

અદ્વૈત તત્ત્વના અનુભવ સાર અખાએ દર્શિયદ્રિવાદની પ્રક્રિયા સર્વદ્રિવાદ કરતાં વધારે પસંદ કરી છે. અદ્વૈતનો શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય કયો પછી દ્વૈતપ્રતિભાસ અદ્વૈતમાં થી રીતે થયો એનો બ્યાવધારિક નિર્ણય કરવા વેદાંતશાસ્ત્રમાં બિન બિન પ્રક્રિયાઓ છે. એ સર્વ પ્રક્રિયાઓમાં ભાવાવાદ અનુસૂત છે, તોપણ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ વિષ-

સૃષ્ટિ પરમેશ્વરના માધિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તે જીવની દૃષ્ટિના વિષય રૂપ થાય છે. આ વિચારને સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદ કહે છે. અન્ય વિચારકોનું એમ માનવું છે કે જીવની દૃષ્ટિથી જ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવના જ આ બેદમય સંસારને પ્રકટ કરેછે આને દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે. અખ્યાએ આ વિચારને સ્વરૂપનિર્ણયમાં વધારે ઉપયોગી ગણ્યો જણાય છે:—

- “ જગત્ નામ જગદીશજ તણું, જોયામાં કારણ છે ધણું,
- “ ચિત્ત સહિત જોતાં તો જગત્, ચિત્ત રહિત હરિ છે વ્યકત;
- “ શાદૂલ મુન માતાને મળે, અન્ય અખ્યા રિપુ જાણી પળે.
- “ મોહું વૈશુલ્ય ચિત્તનું પડ્યું, વસ્તુ વિષે દૈતપડ ચડ્યું,
- “ પડે ભાત નાના વિધ તણી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અંત્ય ધણી;
- “ માદક પુરૂષને ઘેરો કરે, સ્વરૂપ અખ્યા તેને વિસરે.
- “ ચિત્ત શમને નિશ્ચય મન થાય, નિશ્ચય મન તે શિવ સદાય,
- “ શિવ તણે પદ દૈત જ નથી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અણુ છતી;
- “ ચિત્ત કલ્પિત અખ્યા અવતાર, એ સતશાસ્ત્ર તણો નિરંધાર.”

અખ્યાના કાવ્યગત સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ મૂલ્યગત પ્રતિપાદન કર્યા પછી તે કવિની અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાનું આ વાતિકમાં બાકી રહે છે. અખ્યા કેટલાક અંશમાં એક અદ્વિતીય મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ છે. એનું બહુશ્રુતપણું અન્ય ભક્ત તથા યોગી કવિઓમાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જે સરળ ભાષામાં એ ઉતારવા સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ હાર ખાઈ ગયા છે. અખ્યામાં રહેલા આ ગુણો પ્રતિ બહુમાન દર્શાવ્યા છતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેનામાં ધૈર્યની કલ્પનાશક્તિ નથી, તથા યોગમાર્ગના અણુસારા બાગ્યે જ જણાય છે. પ્રીતમની ચેડે તેનામાં શાંત તથા શ્રદ્ધા એ ઉભય રસની નિષ્પત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અખ્યા ધણે પ્રસંગે શુષ્ક કવિ લાગે છે. પ્રીતમ શાંત અને તેની સાથે રસિક કવિ છે. પ્રીતમમાં તેના નામ પ્રમાણે બાપાનું માધુર્ય અદ્ભુત છે. નીચેની પ્રીતમની પંક્તિઓની મધુરતા નથી અખ્યામાં, નથી ધીરામાં, નથી હોમનામાં, અને નથી નિષ્કુળાનંદમાં:—

- “ અચાડે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,
- “ હરિ હરિ સપળે થઈ રહ્યું, થાવર જંગમ જાત;
- “ ચિત્ત ચાતક રંગે રટે, જોલે મન મોર,
- “ બ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય જાણના, ઉગતા અંકુર
- “ મુખસાગર સહેજે ઉછળ્યો, સરિતા શુભ સાર,
- “ જાણ નિરંતર જળભર્યાં, ડાહ્યા પામે ન પાર;
- “ ત્રાણે મત્સ્ય મગન થઈ, મરજ્યા સંત,
- “ પ્રીતમ પલક ન્યારા નહિ, રસિઆ રસવંત.”

પદલાલિલ જોટું પ્રીતમમાં તથા ધીરમાં છે તેટલું અખામાં નથી. પ્રીતમ શાંત તથા શૃંગાર રસમાં સરખી શક્તિ પ્રકટ કરવા જાય છે પણ શૃંગારની છાયા તેના શાંત રસમાં પણ પ્રવેશે છે. પ્રીતમમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાન બળ છે. અખામાં વિચારનું પ્રાધાન્ય છે.

ભોજનમાં મર્મ વાણી જળરી છે, અને ઘણે પ્રસંગે કઠોર છે. અખાના ચાખખા રસ-ભર્યા છે. વિષયી જનને ભોજન પ્રતિ એકવાર વાંચ્યા પછી ઉપેક્ષા થાય છે. ચાખક વાંચ્યા છતાં પુનઃ અખાને વાંચવાનું મન થાય છે. ભોજને એક સારો નિષ્કપટી પરમેશ્વરનો ભક્ત છે. અખો એક વિચારશીલ અને ચતુર કવિ છે.

નરસિંહ મહેતામાં અનુભવબલ અખા કરતાં વધારે છે. નિર્દોષ ભક્તિથી રસબસ કરવા એ આદિકવિ જેવી કુશળતા અખામાં નથી. નરસિંહ મહેતાની દૃષ્ટિમાં ઈશ્વરશરણતામાં સર્વસાર છે અખાની દૃષ્ટિમાં—વિચારથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં રહસ્ય છે. બનેને અદ્વૈતનિષ્ઠા ઇષ્ટ છે. નરસિંહ અને પ્રીતમ માયાનું બળ શમાવવામાં પરમેશ્વરમાં અનુગ્રહને ઇષ્ટ છે. અખો સ્વાધ્યથી છે અને પરમેશ્વરને આરંભથી જ અદ્વૈત બાવે યત્ને છે. અખામાં જ્ઞાનની કાંઈક ખુમારી છે:—

“પરાત્પર બ્રહ્મ પકટ થયા, ગુણ દોગો તે દિનના ગયા,

“અમ્યુત આત્માનું એ એકાણુ, અમ્યુ ન થાવે અખો અજાણુ;

“જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કંઈ અખાનું તે પ્રીતશે.

*

*

*

“વાંકુવસમુ જાણું ત્યાં હરી, હું તો મીરે બેટો હરી,

“ભલા ગૃહસ્થને વાડે ગાય, એમ આપ સોંપ્યું હરિમાંય;

“છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ, હવે અખા કર ઝાકમ ઝોળ.”

આ પ્રમાણે આપણે અખાના ગ્રાવ્યમાંથી તરી આવતી તેની આધ્યાત્મિક મૂર્તિને ન મન કરી આ આત્મસંસ્કારજનક વાર્તિકને સમાપ્ત કરીશું.

જલાલપુર.

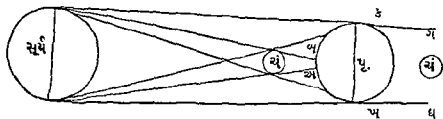
તા. ૫-૪-૧૯૦૩

નં. દે. મહેતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ નું ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ.

ગ્રહણ શાથી થાય છે એ હવે કહેવું પડે એમ નથી, અને તેમાં પણ આ માસિક વાંચનારને તો તે વાત એટલી બધી પરિચિત છે કે તે સંબંધી લંબાણથી વિવેચન કરવું એ પણ યુક્ત નથી. તે છતાં આ સંબંધી સર્વ વાતના ખુલાસાને અર્થે હુંકાણમાં તે સમજાવીશું તો તે અનુચિત નહીં ગણાય.

ગ્રહણ બે પ્રકારનાં છે. સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ. જ્યારે જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચંદ્ર આવીને સૂર્યનું તેજ પૃથ્વી તરફ આવતું અટકાવે છે ત્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય છે અને જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે પૃથ્વી આવી સૂર્યનું તેજ ચંદ્ર તરફ જતું અટકે છે ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. ત્યારે દરેક મહીને સૂર્યગ્રહણ તેમ જ ચંદ્રગ્રહણ થવાં જોઈએ, કારણ દર પૂર્ણિમાને દિવસે પૃથ્વી, સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે આવે છે અને દર અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવે છે. પણ તેમ થતું નથી, તેનું કારણ એટલું જ છે કે ચંદ્રનો ગતિમાર્ગ (orbit) અને પૃથ્વીનો ગતિમાર્ગ એક સપાટીમાં નથી અને તેથી કરીને કોઈકવાર સૂર્ય અને પૃથ્વીની સપાટીથી ચંદ્ર હોયે હોય છે અને કેટલીકવાર તે સપાટીથી ચંદ્ર નીચે હોય છે. આથી કરીને દરેક પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિવસે એ ત્રણે એક સીધી લીટીમાં હોતાં નથી અને દર મહીને સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ થતાં નથી. પણ કેટલીક વખતે તે એક સીધી લીટીમાં આવે છે અને ત્યારે ગ્રહણ થાય છે. આ ગ્રહણોમાં કેટલાંક ખગ્રાસ યા પૂર્ણગ્રહણ હોય છે અને કેટલાંક 'partial' એટલે અપૂર્ણ હોય છે, અને તેમાં પણ સૂર્યનાં ગ્રહણ ધણું કરીને અપૂર્ણ જ જોવામાં આવે છે અને ક્યંચિતજ ખગ્રાસ જોવામાં આવે છે. ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણનો સમય પણ ચંદ્રગ્રહણ કરતાં ઘણું જ ટુંકો હોય છે. આ બધી બાબત નીચેની આકૃતિ પરથી તરત સમજાય છે. આ

આકૃતિમાં સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર ત્રણેનાં મધ્ય બિંદુ એક લીટીમાં છે અને તેથી કરીને સૂર્યનું અજવાળું પૃથ્વીના "અ" થી "બ" ભાગ પર આવતું તદન બંધ થઈ ગયું છે અને તેથી "અ" થી "બ" સુધીના પ્રદેશમાં ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થાય છે. "બ" ની ઉપરના ભાગમાં માત્ર સૂર્યના ઉપરના ભાગનું જ અજવાળું આવે છે અને "બ" ની નીચેના ભાગમાં સૂર્યના નીચેના ભાગનું અજવાળું આવે છે એટલે તે જગ્યાએ અપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે. અને જો જગ્યાએ સૂર્યના સઘળા ભાગનું અજવાળું પહોંચે છે તે ભાગમાં ગ્રહણ થતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે જો ચંદ્ર ખસતો જાય છે તેમ સૂર્યનું અજવાળું આવવા માંડે છે, અને "અ" અને "બ" ના

મધ્ય બિંદુ આગળ જ અદ્યક્ષ લાંબો સમય જોવામાં આવે છે. જે ચંદ્ર પૃથ્વીની ખીણ આગળે હોય છે તે જ ચંદ્રઅદ્યક્ષ થાય છે અને એ અદ્યક્ષ લાંબો વખત જણાય છે તેમ જ પૃથ્વીના ઘણા ભાગને જણાય છે. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે “ખ” થી “ક” સુધી દેખાય છે અને ન્યારથી આખો ચંદ્ર “ગ” ની નીચે આવે છે ત્યારથી તે “ઘ”ની ઉપર હોય છે ત્યાં સુધી દેખાય છે. આપરથી ૨૫૪ માલમ પડે છે કે ખગ્રાસ ચંદ્રઅદ્યક્ષ થવાનું વધારે સંભવિત છે અને તે ઘણો વખત સુધી આખો ઘેરાયેલો દેખાય છે. કેટલીક વખત તો ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથ્વીની બરાબર વચ્ચેમાં આવે છે, છતાં ખગ્રાસ અદ્યક્ષ થતું નથી; કારણ ત્યારનું અને પૃથ્વીનું અંતર હમેશાં સરખું હોતું નથી. કોઈકવાર ચંદ્ર સૂર્યની છેક નજીક આવી જાય છે અને ત્યારે ચંદ્ર સૂર્ય કરતાં નાનો હોવાને લીધે સૂર્યનું બિંબ ચંદ્રથી સંપૂર્ણ ઢંકાઈ જતું નથી, તેથી ચંદ્રની આસપાસ સૂર્યનું બિંબ વલયાકાર (annular) જણાય છે અને તેને વલયાકાર અદ્યક્ષ કહે છે.

આ બધાં અદ્યક્ષોમાં સૂર્યનું ખગ્રાસ અદ્યક્ષ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી જોતાં, ઘણું જ અગત્યનું છે અને તમાસાની (spectacular) દૃષ્ટિએ એટલે એક જોવા લાયક દેખાવ તરીકે પણ એણું અગત્યનું નથી. કારણ તે વખતે જે દેખાવ થાય છે તે દેખાવ ઘણો જ અદ્યક્ષ અને ભવ્ય હોય છે. ઇંગ્લેન્ડના મહાન જ્યોતિષિ સર નોર્મન લોકિયરે આવો દેખાવ પહેલવહેલો હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના અદ્યક્ષ વખતે જોયો અને તેથી પોતાના મનપર જે અસર થઈ તેનું વર્ણન તેણે નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“There in the leaden-colored, utterly cloudless sky, shone out the eclipsed Sun!—a worthy sight for gods and men. There, rigid in the heavens was what struck everybody as a decoration, one that Emperors might fight for; a thousand times more brilliant even than the Star of India, where we then were; a picture of surpassing loveliness and giving one the idea of serenity among all the activity that was going on below.....”

જે જગ્યાએ આ અદ્યક્ષ થાય છે તે જગ્યાએ મોટા મોટા જ્યોતિષિઓ પોતાના જ્યોતિષ યંત્રો લઈને અદ્યક્ષ જોવાને ઘણો શ્રમ તથા ખર્ચ વેદીને ત્યાં એકઠા થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ગયા ત્રીસ વર્ષમાં એવા બે પ્રસંગો આવ્યા હતા: એક ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં અને બીજો ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં. ઈ. સ. ૧૮૭૧ કરતાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ઘણા જ્યોતિષિઓ એકઠા થયા હતા અને છેક જાપાન અને અમેરિકાથી પણ આ અદ્યક્ષ જોવાને જ્યોતિષી આવ્યા હતા.

બધારે સૂર્ય પૃથ્વી ઘેરાય છે ત્યારે સૂર્યની આસપાસ એક રક્તબિંબ Chromosphere અને તેની અંદર પર્વતાકાર સાલ બગ્ગા માલમ પડે છે. આ બગ્ગા ચંદ્રમાંથી નીકળે છે એમ કેટલોક વખત સુધી મનાતું હતું પણ ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે એ ભગ્ગા ચંદ્ર માંથી નહીં પણ સૂર્યમાંથી નીકળે છે. કારણ અદ્યક્ષ વખતે ચંદ્ર એ બગ્ગા ઉપર થઈને જતો જણાય છે. એની એવા દરીયાઈ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં અસ્ત સૂર્યના, અદ્યક્ષ થતી વખતે અને અદ્યક્ષના અંત વખતે, ફોટોગ્રાફ લઈને સિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ બગ્ગાઓ સૂર્યની આસપાસ એક

લાલ રંગનું પાતળું પડ છે તેમાંથી નીકળે છે, અને આ પડને રક્તચિંબ 'ક્રોમોસ્ફિયર' કહે છે. આ પડ સૂર્યની આસપાસ એક સરખી રીતે વીંટલાયેલું છે. આ રક્તચિંબ અને બેડકા શીવાય એક બીજું રૂપેરી રંગનું પડ જોવામાં આવે છે, આ પડનાં કિરણો સઘળી દિશામાં પથરાઈ ગયેલાં જણાય છે અને તેને સૂર્યનો મુકુટ (corona) કહેવામાં આવે છે. આ મુકુટ, રક્તચિંબ અને લાલ બેડકા શેના બનેલા છે તેનો નિશ્ચય કરવો એ પ્રહસ્ય જોવા મળેલા સૂર્ય જ્યોતિષિઓનું મુખ્ય કામ છે અને તે સાર જ ત્યાં તેઓ એકલા થાય છે. કારણ આ ત્રણે પદાર્થો સૂર્યપ્રદક્ષિણ વર્ષે જ જોવામાં આવે છે. બીજી વખતે સૂર્યના તેજમાં એકિનું તેજ કુપ્તી જવાથી તે જોઈ શકાતા નથી, અને તેથી કરીને તેનું બારીકીથી નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી.

સૂર્યના આ ત્રણે આવિર્ભાવ (phenomena) ખગોળશાસ્ત્ર પ્રદક્ષિણ વખતે ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય છે એટલે તેનું અવલોકન કરવાને દૂરદર્શક વંચનો કાંઈ જરૂર પડતી નથી. પણ એ ત્રણેનો સ્વભાવ જાણવાને સાર એક જૂદું જ વંચ વપરાય છે અને તેને તેજપૃથક્કરણવંચ (Spectroscope સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) કહે છે. આ વંચમાં મુદ્દાની વસ્તુ કાચનો ત્રિકોણ (Prism-લોહક) છે. આમાં યદને બ્યારે તેજનાં કિરણો જાય છે, સારે તે તેજનું પૃથક્કરણ થાય છે અને તે તેજમાં જે જે રંગનું મિશ્રણ હોય છે તે બધા રંગો છૂટા પડી જાય છે. આ ત્રિકોણ કુમરના લોહક જેવો હોય છે અને જેમ એ લોહકમાંથી કાંઈ પદાર્થ જોઈએ તો મેધધનુષના સઘળા રંગ દેખાય છે તેમ એ ત્રિકોણમાંથી જોવાથી પણ દેખાય છે. જો એ ત્રિકોણની એક બાજુ પર સૂર્યનાં કિરણ પાડી બીજી બાજુ એક સરેરાશ પડેલા મુકીએ તો તે પડાપર રંગનો એક લાંબો પટો પડે છે, એ પટો (band) માં મેધધનુષના સાતે રંગ જોવામાં આવે છે, એક છેડે લાલ અને બીજા છેડે જાંબુઓ રંગહોય છે, અને એ બેની વચ્ચે (લાલ પછી) નારંગી, પીળો, લીલો, આસમાની અને ગળીના રંગ જોવામાં આવે છે. આ તો એક સાધારણ ત્રિકોણમાંથી શું દેખાય છે તેનું વર્ણન થયું. પણ તેજપૃથક્કરણવંચ વડે જો સૂર્યના તેજનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આ બધા રંગ જોવામાં આવે છે, પણ વચમાં વચમાં સ્થાન રેખાઓ (dark lines) જોવામાં આવે છે. આ સ્થાન રેખાઓ શા માટે જણાય છે તેનું કારણ પહેલા જાણવામાં નહોતું. પણ તેનું કારણ પહેલ વહેલું એક જર્મેન વિદ્વાન કર્શોફે પ્રસિદ્ધ કર્યું. (આ દેકાજો શોધી કહાડ્યું એમ લખવાને બદલે પ્રસિદ્ધ કર્યું એમ લખવાનું કારણ એટલું જ કે ઈંગ્લંડમાં એમ મનાય છે કે એ કારણ સર જર્મોર્ન સ્ટોક્સે અને શ્રી. બ્રાઉનર સ્ટુઅર્ટે શોધી કહાડ્યું અને ઈંગ્લંડની બહાર એમ મનાય છે કે તે કર્શોફે શોધી કહાડ્યું. આ સંબંધી તકરાર ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે એવી છે.) કર્શોફે કેટલાક પ્રયોગો કરીને એમ સિદ્ધાંત કહાડ્યો કે દરેક પદાર્થ જેનું તેજ આપે છે તેનું શોષણ કરે છે. અને આ નિયમને આધારે એનું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે સૂર્યની આસપાસ સૂર્યના ઉષ્ણમાન temperature કરતાં ઓછા ઉષ્ણમાન વાળી કેટલીક વરાળો છે અને એ વરાળોમાં યદને સૂર્યનું તેજ જાય છે માટે તે તેજનો કેટલોક ભાગ એ વરાળોથી શોષણ થાય છે. સૂર્યની આસપાસ જે પદાર્થો દેખાય છે તે આ વરાળો જ છે. આ વરાળો શાની છે તે આ નિયમને આધારે તેજપૃથક્કરણવંચ વડે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ખગોળશાસ્ત્ર સૂર્યપ્રદક્ષિણ નિરીક્ષણ કરવાના હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધીમાં ત્રણ પ્રસંગ આવ્યા છે, અને એ ત્રણે પ્રસંગોમાં ઈ. સ. ૧૮૯૮ નું પ્રદક્ષિણ વિશેષ મહત્ત્વ વાળું છે, કારણ

એમ કહી શકાતું નથી. લોકિયર સાહેબ જે બીજુ અનુમાન કરે છે કે ગ્રહણ વખતના રંગપટની રેખાઓ સૂર્યરંગપટની રેખાઓની ઉલટપ્રત નથી તે તો આ ગ્રહણથી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે; કારણ આ બે રંગપટની રેખાઓ સરખાવતાં માલમ પડે છે કે કેટલીક રેખાઓ એકમાં સ્થૂળ છે અને તેની તે જ રેખા બીજામાં મૂઠ્ઠમ છે; એકમાં જે ઠેકાણે રેખાઓ છે તેને તે જ ઠેકાણે બીજામાં રેખાઓ મુદ્દસ નથી; અને આ અનુમાન સિદ્ધ કરવાના યશને કાંઈક અંશ પ્રોફેસર સાહેબને આપવો ઘટે છે.

સૂર્ય મુકુટ ની આકૃતિ, તેમાં રહેલા પદાર્થો અને તે પદાર્થના રંગપટ પણ આ ગ્રહણ વખતે ઘણી બારીકાથી તપાસવામાં આવ્યા હતા. સૂર્યમુકુટના કેટલાક ફોટોગ્રાફ લીધા છે અને તે બધા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ મુકુટ જે પદાર્થનો બનેલો છે તે પદાર્થથી આપણે તદ્દન અજાન છીએ પણ એ કોઈ ત્રણ જૂદા જૂદા પદાર્થોનો બનેલો હોય એમ માલમ પડે છે. મુકુટના ફોટોગ્રાફ પરથી જણાય છે કે મુકુટની આકૃતિ હમેશા એક સરખી હોતી નથી પણ વખતો વખત બદલાયા કરે છે અને તે સૂર્યના કેટલાક આવિભાવોપર આધાર રાખે છે. આ ફોટોગ્રાફ ઉપરથી એકઁએ જે એક વાત સિદ્ધ કરી છે તે ઘણી અગત્યની છે. અસાર સુધી એમ મનાતું હતું કે સૂર્યમાં જે જગ્યાએ લાલ બડકા હોય છે ત્યાં મુકુટનો ભાગ ઘણો લાંબો હોય છે પણ એકના ફોટોગ્રાફ પરથી માલમ પડે છે કે એ બડકાને અને મુકુટના જુદા જુદા ભાગની લંબાઈ દુકાઈને કોઈ પણ તરેહનો સંબંધ નથી. આ વિષય ઉપર એક પોતે, એક અંધ લખવાના છે, તેમાં લાલ બડકા, સૂર્યની સ્થામ ભૂમિકા, અને મુકુટની આકૃતિનો સંબંધ બતાવવાના છે.

આ રિપોર્ટ વાંચતાં પ્રો. નાયગામવાળાની મહેનત, ઉત્સાહ અને આ વિષયના એકના મુદ્દમ જ્ઞાનનું આપણને ડગલે ડગલે બાન થાય છે. આનું શાસ્ત્રીય કામ પહેલુંજ થયું છે અને તેથી આખા હિંદુસ્થાનને અને મુખ્યત્વે કરીને મુંબાઈ દલાકાને મગરર થવાનું બા-જબી કારણ છે. અમદાવાદે પણ આ ગ્રહણમાં કાંઈક ભાગ લીધો છે. અત્રેના રહીશ રેવરંડ ડૉ. ટેલર બ્રિટિશ એસ્ટ્રોનોમિકલ એસોસીએશનના સંઘમાં જુર ગયા હતા અને તેકેએ ગ્રહણ વખતે જણાતા 'shadow-mantle' (છાયાના પટા) નામના આવિભાવનું અવલોકન કર્યું હતું.

બાલકૃષ્ણ પીતાંબરદાસ દલાલ.

* મહારી રેલવે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

થોડાં વર્ષ ઉપર જાણે હું અમદાવાદથી સુરત જવા રેલવેમાં મુસાફરી કરતો હતો. હું સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠેલો હતો. મેલ ટ્રેનમાં બેઠેલો હતો. શીયાળાની રાત હતી, અને આશરે સાણ-બાર વાગ્યાનો મધરાતનો વખત થયો હતો. અમારી ગાડી સુરત આવી પોહોંચવાની તૈયારીમાં હતી. અમરોલીનું સ્ટેશન મુખી અધિનીકુમારનો પુલ એજન્ડાએ અમે શરૂ કર્યો હતો. એટલામાં એકદમ સીસોટી વાગી. ગાર્ડ એક બાંધતો હતો એમ અમને લાગ્યું. લાલબત્તી બતાવતા પોર્ટરો આમતેમ દોડવા લાગ્યા. સેમાફર ઉપર પણ લાલ બત્તી દેખાવા લાગી. પ્રાઇવરે ગાડીને ધક્કો મારી પાછી ગાડી અમરોલીના સ્ટેશન તરફ વાળી અને સ્ટેશન તરફના એક સાઇડિંગમાં કોલસાની ઢગણ પાસે ઉભી રાખી. ગાર્ડ આવીને એકદમ ગાડીનાં બારણાં બંધાવી નાંખ્યાં. અને કહ્યું કે ‘પુલને સહેજ નુકશાન થયું છે. ગાડી અત્યારે થોડીવાર લગી આગળ ચાલી શકે તેમ નથી. માટે અને બધાએ એકદમ ઉતરી જવું.’

ઉતારાઓ પુષ્કળ હતા, અને દરેક દરજ્જા અને સ્થિતિના હતા. ફર્સ્ટ ક્લાસ સેકન્ડ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસના ડબ્બા ઉપરાંત કેટલીક સચૂનની ગાડીઓ પણ જોડેલી હતી. સવૂતની ગાડીમાં પ્રાંતના કમિશનર અને કલેક્ટર અને કેટલાક રજવાડાઓ હતા. ફર્સ્ટ ક્લાસની ગાડીમાં કેટલાંક મોટા સરકારી હોદ્દાઓ, મિલના બૂંગળાવાળા શેઠીયાઓ, તેમની શેઠ-ણીયો, બારીસ્ટરો, અને દેશી રાજ્યના દિવાનો તેમના ખટલા સાથે હતા. કેટલાક ઇશી લાલો તેમની મનમોહના સાથે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેઠેલા હતા. આ મહાન પુરુષો કેને સામાનનો તો પાર હતો જ નહીં. અને તેમને ગાડીમાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે નહીં તે માટે ખાનપાનની સર્વ સામગ્રીનાં પાન-સોપારી-એલચી-ખીંડી-મેવો-મીઠાઈ-બેડીંગ-બનુસ-તકીયા-ગાલમસુરીયાં-રત્નઘડો-અને રમતગમતનાં સર્વ સાધનોની તૈયારીઓ રાખી હતી. રેલવેના લોકો જે દલકા વર્ગના લોકો સાથે તુંદ મીઠાજથી વર્તતા હતા તેઓ સ્ટેશનપર ગાડી ઉપડતી વખતે આ ‘ચઢે જાઓ બેઠે જાઓ’ મહેરબાનોને વાંકા વળાવળાને સલામો કરતા હતા. અને તેઓ સાહેબો જાણે તેમના પર મહેરબાની કરતા હોય એમ એ સલામો બીજતા હતા. સ્ટેશનમાસ્તર તો કમિશનર સાહેબની અને કલેક્ટર સાહેબની મહેરબાની મેળવવાને જ શુભાચલો હતો. પણ તેઓ સાહેબો મહાન રાજ્યપ્રકરણના કોઈ શુભવાગમાં તક્લીન થઈ ગયલા હોવાથી તેની સાચુ પણ જોવાની તસદી લેતા નહીં. પહેલા અને બીજા વર્ગમાં કેટલાક તો જાણે ડોળખાતર આંખ પર ચસમા ચડાવી ન્યુસપેપર વાંચતા હોય એમ લાગતું હતું. મોટાં મોટાં સ્ટેશનો ઉપર જ્યાં ગાડી અટકતી હતી ત્યાં કુલના દાર, તોરા, મેવો, મીઠાઈ લઈ કેટલાક સદૃશ્યદર્યો આ મહાન નરોની મુલાકાતો વારંતે આવતા હતા અને સલામો કરી શેકહેન્ડ કરી તેમ પોતાનું જીંદગીનું સાર્થક ચએલું સમજી દસતે ચહેરે પોતાના મહાન તરફ પાછા વળતા હતા. કમિશનર સાહેબના દૃશ્યદરારની ગાડી પાસે મામલતદાર અવલકારકુન અને નિમતાણુ કારકુનો વગેરેનું સરકારી મંડલ વીંટળાઈ વળતું હતું અને કેટલાક

દીપુટી સાહેબોએ પણ મોટા મોટા ગોઠા લઈ લઈ અધારાની રાત્રે પણ ભારે મંડળ કરી રોશનપર આવવામાં પોતાના સેવકધર્મનું બૂલણ માન્યું હતું.

બાકીની ગાડીમાં પરચુરણ મંડળ ભરાયલું હતું. મધ્ય વર્ગના વેપારીઓ, વકીલો, સોલિસિટરો, દક્ટરો, વીમાકંપનીના આડતીઆઓ, કેટલાક કોલેજના પ્રોફેસરો, ઇન્જનેરો, છાપાવાળા, લેખકો, બીજો કશો ધંધો નહીં હોવાથી મુસાફરીએ નીકળી પડેલા ગૃહસ્થો, નાના રાજ્યના કારભારીઓ, અને કેટલીક પારસી અને હિંદુ બાનુઓ બીજા વર્ગની ગાડીમાં હતાં. ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓમાં હલકા વર્ગના સરકારી નોકરો, કારકુનો, નાના વેપારીઓ, મારવાડી, જોશી, સુતાર, લુહાર, ગામડાના પાટીદારો અને પટેલો, કડીયા, મજુર, રંગારા, મોત્તી, બાવા, જોગી, કાનકડા સાધુરામ, કામ્બલીઓ, મેમણો, પઠાણો, ગવૈયા, તેલી, તંબોળી, ફેરીયા, ભવાયા અને દ્રાણી કણ્ણીઓ હતા. બાકીની ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં સ્ત્રીવર્ગ હતો. લોકોને ગીચોગીચ ધોતી ધોતીને ગાડીમાં પુર્યા હતા. અને ઢોરના કરતાં તેમની વધારે દરકાર કોઈને હોય એમ લાગતું નહતું. રોશન ઉપર બરફી મીઠાઈ, પાન-સોપારી, પીવાની બીડી, ગરમ ચાહ, સોડા, લેમનેટ, સેવ, મમરા, બજારમાં, 'મીઠાં પાણી, ઠંડાં પાણી, તાજાં પાણી, બ્રાહ્મણીયાં પાણી, મગનભાઈના કુવાનાં પાણી'—વાળા બ્રાહ્મણો, અને સંતરો—નારંગીવાળા ફેરીયાનાં મોંઢામાંથી નીકળતો ધ્વનિ યોગરદમ ફેલાઈ રહ્યો હતો. તે વધુ સાંભળવા અને જોવામાં તેમના કેટલાકનું ચિત્ત હતું. ગાડી ઉપજા પછી કેટલાક લોકો ગાયનનો સુર લલકારતા, કેટલાક વાતો કરતા, મોંઢામાંહે ખખર પુછતા, કેટલા બજન કરતા, કેટલાક કોન્સરટીના વગાડતા, અને “રણછોડરાયકી જે” પણ બોલાવતા હતા. તેઓ જાણે પોતાના કૃત્યથી ઉપલા વર્ગના ઉતારને બતાવતા હતા કે તમારા કરતાં અમે વધારે મેળ કરીએ છીએ. કેટલાક લોકો એક બીડી સળગાવી મોંઢામાં રાખી તેમાંથી પામની બીડી સળગાવતા. કેટલાક પાનની ચમચી કાઢી સોપારી કાતરી બીજાને આપતા. એક બીજાની દાબડીમાંથી તપખીરનો સડકો લેતા. રોશને રોશને નવા ઉતાર ગાડીમાં એસવા તેની સાથે હેંસહેંસી કરતા હતા, અને જાણે જન્મના કદા વેરી હોય તેમ ગાડીમાં પેસતી વખત જગ્યાની બાજબી તેમની સાથે વઢતા, અને તેમના બેઠા પછી ગાડી ઉપડી ગયા પછી ધોડીવાર ધુધવાતા દાણા જેવું મોં રાખી પછી રોય ઝોછો કરી તેમની સાથે ભાઈચારાથી વાતો કરતા હતા. કેટલાક ગરીબ લોકોને તો તેમના કુપ્રેમની સરખામણીમાં આ ત્રીજા વર્ગની ગાડી પણ મહેલ જેવી લાગતી હતી.

ગાડે ચાલે ખખર આપી કે ગાડીમાંથી ઉતરી જવાનું છે, એ સાંભળી બધાંનાં મન કચવાઈ ગયાં. તેમને સમજણ પડે નહીં એટલે અચંચો થયો. મારતા મીયાંના કોથનો પાર રહ્યા નહીં. ચાકરને તેઓ યુમ પાડવા લાગ્યા. અધારામાં ચાકર શાનો મજે! ચાકરો શેઠને ઢુડે અને શેઠ ચાકરને ઢુડે. કેટલાક નોકરો તો મનમાં હશે કે ઠીક રંગ જામ્યો છે રેલવેના નોકરો તો પોતાની રીતભાત ભુલી ગયા છે એમ જણાયું. બધા ઉતારીએ રોશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર એક સરખી રીતે ઉભા રાખ્યા. પહેલા બીજા ત્રીજા વર્ગમાં કે સહનના સાહેબોના વર્ગમાં પણ ફરક રાખ્યો નહીં. ભુરી હજમડી મોતી શેઠાણીને ધોળા મારી ચાલી ગઈ. મોતી શેઠાણી પોતાની ચાકરડીને પોતાની પેટી ઉચકવાનું કહી, તેની સહ જોઈ ઉભાં હતાં. પણ ચાકરડીને બ્યાં લગી પોતાની પેટીનો પતો લાગે નહીં લાં લગી શેઠાણીની

પેટીની દરકાર હતી જ નહીં. અંધારામાં મોટા મોટા અમલદારોને પણ સાધારણ લોકોના ધક્કા વાગ્યા. તેમણે સ્ટેશનમાસ્તરને ખુબ પાડી. પણ સ્ટેશન માસ્તર પણ સાંભળે શાનો ! ત્રીજા વર્ગની કેટલીક બાયડીનાં છોકરાંઓએ રડારડું મધુર ગાયન બધાંને સંભળાવવા માંડ્યું હતું. સાહેબ લોકો બળખડા હતા. કાલે સવારે ગવર્નર સાહેબ સુરતના સ્ટેશન પર ઉતરનાર છે. તે પેહેલાં જો સ્ટેશન માસ્તર સુરત નહીં પોહોચાડે તો એની વાત છે, એની સખત બબર લખશું. અમારા મણીબાઈ કાંકડા તો તેના મામા મુંબાઈમાં એકાએક ગુજરી ગયા હતા તેના વારસા લેવા દોડી જતા હતા તેમાં તેમને અડચણ પડવાથી તેમને જીવ તલપાપડ થઈ રહેલા હતા. રખે રાંડ મામી ગેરહાજરીમાં બધું ઉડાવી દે યા કબજે કરી લે અને વિજ્ઞાનો પત્તો જ બતાવે નહીં. અમારા માણેકજી કંદાકટરનાં બાઈ સાહેબ રતનબાઈએ પોતાની દીકરી સોનાબાઈ વારતે બારિસ્ટર શોધી કાઢ્યો હતો અને રખેને રસ્તામાં દીલ થવાથી તે હાથમાંથી છટકી જાય એની તેમને ફીકર હતી. અને પહોંવટદાર નકામા પાંચશે રૂપિયાનું પાણી કરી જશે એમ તેમને ધારતો રહેતો. ધરમચંદ શેઠ બળડવા લાગ્યા કે સાડી ચાળીસ હજારની હુંડી ગજવામાં છે, અને જો વેળાસર નહીં પોહોચાય તો શોભારામ સુલતાની દેવાણું કાઢશે તો બાર જ વાગ્યા બજાવા, શકરલાલ સોલિસિટરને કોર્ટમાં બીજા દાહાડે કેસ હતો. અને પોતાના અસીલને મુદાનો દસ્તાવેજ એમની બાંકસમાં હતો. અને ગેરહાજરીમાં કેસ આથો જાય ને અસીલના ગેરલાભમાં ઠરાવ થઈ જાય તેની ફીકરમાં હતા. અમારા મુળજીરામ દીપુડી ઘરડેઘડપણ નવી બાયડી પરણ્યા હતા. તે તેમની રાહ જોતી બેઠી હશે, અને વેળાસર નહીં પોહોંચાય તો તેમના વગર ઝુરાઈને મરી જશે તેમની ફીકરમાં હતા.

સ્વામી રામાનન્દાશ્રમને લખેલાં પુસ્તકને બદલે છાપેલા પુસ્તકમાંથી ચંડીપાઠ ચાલે તો તે વિધિયુક્ત ગણાય કે નહિ એ પ્રશ્નનું પ્રરમ સંકટ એમના પર આવી ગયું હતું. એ બાબત મુંબાઈમાં પડિતોતો ધર્મસભા મળવાની અને ત્યાં ચકરી પાઘડીના મહારાષ્ટ્રીયો તથા ધોળાં દીલાંવાળા રામાનંદજી દ્રાવિડ શાસ્ત્રીઓ વિગેરે એકઠા થવાના હતા. ગેરહાજરીમાં બધું ધુળધાણી થઈ જશે એમ એમને લાગતું હતું. અમારા મુનશી વખ્તુદીન એક ભારે જલસામાં ભાગ લેવા મુંબાઈ ઉપડી જવાના હતા. તેમાં તેમને આ બસા આવી પડી તેથી ખુબ ચીઠાઈ ગયા હતા અને શેતાનપર ન્યાનત કરતા હતા. સોભાગચંદ શેઠના ઘરની જાન ગાડીમાં હતી અને લગનનું મહુરત ગયું અને જો કન્યાની માતો હાથ ચોખે નહીં રહે તો પુરી ફળેતી થશે અને આખું ખરચ ત્રમણું થઈ જશે તેની ફીકરમાં હતા.

આ પ્રમાણે બધા ખુબ પાડતા હતા. અને બળખડા હતા અને ધમાધમ મચાવી ચૂકતા હતા. ફક્ત ગાડીમાંથી ઉતરેલી એક બલી બાઈ ખુણામાં ગુપચુપ ઉભી હતી તે સત્તાવીસ વરસની બાળ વિધવા હતી. તેના મુખની કાંતિ ઉપર આંખો ફેલાઈ રહી હતી અને તેનું વદન કરમાયેલું હતું. તે ધણી સાલસ ગરીબ અને નાત્ર સ્વભાવની હતી. તેણે પોતાની જીંદગી ઇશ્વરને અર્પીત છે એમ સમજણ સાથે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. પતિનું મુખ તેને સ્વમે પણ જોઈ નોહોતું પણ પરલોકમાં તેના બેગી થશે એમ તેને વિશ્વાસ હતો.

સ્ટેશન માસ્તરે આ બધી ફરીયાદો બેપરવાઈથી સાંભળી. જેઓ બહુ ધાંટા પાડતા હતા તેમને કહ્યું કે તમારે કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. ગવર્નર સાહેબ કંઈ કમિશનર સાહેબ

વગર કાચું ખાવાના નથી; ગવર્નર સાહેબ કમિશનર સાહેબને મળવાની ઈતેજરીમાં હોવાને બદલે ગવર્નર જનરલ સાહેબ પધારવાના છે તેને મળવાની ઈતેજરીમાં વધારે છે. કમી-શનર સાહેબનો વિચાર ગવર્નર સાહેબ કને ગવર્નર જનરલ સાહેબને સી. આર્ચ. ઇ. કે સી. એસ. આપના આંદેનો ઈલકાબ મેળવવાની ભલામણ કરાવવા તરફ છે, પણ 'તે પાર પડતાં વાર થશે. ભાઈઓ એ તો માનના જૂખ્યા છે. વારસો મામીને મળશે તો તે બહેતર છે કેમકે મામાને મામી માયાના વાળ આપવાની છે, કંઈ બાહેજની બાપડી આપવાની નથી કે સુડો ભાંગવાની નથી. આપણું રતનબાઈની સોનાબાઈને બારીરટર સાહેબને પરણવાની બી-લકુલ મરજી નથી, તેની તો મરજી પેલા સુનંદા કીકેતર મી. ગુસ્તાદજી ગોમરેજને પરણ-વાની છે, અને તેને જ પરણશે. સોભારામ મુલતાનીએ તો ક્યારનું દેવાળું કાઢ્યું એટલે હવે હુંડી બાળતમાં નચિત્ત રહેવાનું છે. સાઈ થયું કે એમની દોલત તમારી કનેથી ઓછી થઈ. વધારે હોત તો વધારે નખોદ વાળત પોતાની બાપડીને મુકીને પેલી ગણુડીને દોલત ખવડાવી દે છે તેમાં પરમેશ્વર રાજી નથી, અને તેમાં તમને બરાબર સજ્જ મળી છે. આપણા શંકરલાલ સોલિસિટરે પોતાના અસીલની ફીકર કરવાની નથી. તે છોકરો હજી નાનો છે. કો-લેજમાં અભ્યાસ કરે છે. અને જો તેને પૈસો ઓછો મળશે તો તે વધારે ઉદ્યોગ કરશે ને ભવિષ્યમાં સુખી થશે. જો એ પૈસા મળ્યો તો લાડી વાડી ને ગાડીમાં ગુલતાન થઈ બધું ખોઈ ખેસશે. મુળજીરામ કાકાએ કાકીની જરા પણ ફીકર રાખવાની નથી. કેમકે કાકી સારી રીતે બાણ છે કે તેમને એ થોડા દીવસ પછી હમેશના રામ રામ કરવાના જ છે. સારા નસીબે પુનર્લેખનો ધારો એમની નાતમાં નથી, નહીતર ડોસાને જ પૈસે કાકી પુર્નલક્ષ કર્યા પાકી ચુકે એવી નથી. સ્વામીજીએ એ ધર્મ સંજ્ઞાથી ફીકરોથી નિશ્ચિંત જ રહેવાનું છે. કારણ કે તકરારમાં જાડો જીવ નથી. એ બધી બાળતો દમ વગરની છે. લાડુભટ્ટા વડી પડશે તો તે કંઈ માથાંબાથાં ભાંગવાના નથી. એ કંઈ હોળીની લડાઈ નથી. થોડા ઘણીવાર આડ અવળા દાલા વાદ કરી દિરખડદિલ્હીથી એકદમ શાંત થઈ જશે.

કમીશનર સાહેબે ઘાંટા પાકી પુછ્યું કે સારે શું તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ છે કે તમે અમને અહીં રોકી રાખી ગાડી અગાડી ચલાવવા માગતા નથી ! જો એમ હોય તો લાવો તારનું કારમ મારે એકદમ ગવર્નર સાહેબ પર તાર કરવો છે.

સ્ટેશન માસ્તરે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું કે બધું ધીમે ધીમે જણાશે સાહેબ. જરા સંચુર કરો. તમારા તાર બારની તો હમે પરવા રાખતા જ નથી. અને તે લેવાનો અમને હુકમ પણ નથી. સાહેબ બધું મુંગા મુંગા જોયા કરો. એક અજબ ખેલ મોહ તમાશા હે. આમ બોલતે બોલતે, તેણે દયાની લાગણીથી પેલી ભલી બાઈ તરફ જોયું અને તેના ઇશારામાં સમજાવ્યું કે તારા મનની તારા સ્વામીને મળવાની જ મુરાદ છે તે સર્વ બર આવશે.

ગરીબ લોકો આ બહેબાનો કારસ થતો હતો તે જોઈને માંહિમાંહે હસતા હતા, અને એક બીજાને તાળી દેતા હતા. કેવી બારે ગમત થાય છે ! જુઓ તો ખરા, આપ-ણને તો દુનીયામાં સુશીલત ડગલે ડગલે નડે છે. આપણને તેનો હીસાબ કે નવાઈ નથી. સ્વર્ગનું સુખ આ દુનીયા પર આપણા નસીબમાં સરજેલું નથી. અને આપણને આ જગ્યાએ જ ઠીક છે. ઠીક તાલ બાજ્યો છે.'

એકદમ ધંટ. વાગ્યો અને સ્ટેશનની થોડેક દૂર ઓરડાનું બારણું એકદમ ઉઘાડવામાં આવ્યું. અને અમને બધાને તે ઓરડા તરફ લઈ જવાનો દુકમ કરવામાં આવ્યો. અને ત્યાં અમને બધાને કહેવામાં આવ્યું કે બધાનો સામાન અત્રે તપાસવામાં આવશે. ઓરડાની આગળ બાજુ રેલ્વેગાંથી જડી લીધેલો એક કૉમ્પાર્ટમેન્ટ હતો, તેમાં અમને બધાને ટોરના ડબ્બાની માફક પૂર્વા. વચમાં રેલવેના પાટા ઉપર એક ખુલ્લો બાલાર્ટની ગાડી હતી અને તેના પર અમારા બધાનો સામાન બેગસેગ ગોઠવવામાં આવ્યો. ગાડીની આસપાસ અમને વિચિત્ર પો-શાકના અને રીતભાતના અને જાણે આ દુનીયાની સાથે જાણે સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા નવીન તરેહના માથુસો અને સીપાઈઓની સંખ્યા હારબંધ ઉભી રહેલી માલમ પડી. તેમની રીતભાત તોરબરેલી હતી, સ્વભાવ કડક હતો, ક્રાંતિ ઉઘ્ર હતી. ઉતારિઓ તો બિચારા એ લોકોની વર્તણૂક જોઈને તાજુબ થઈ ગયા, કામના બાપની તેમને દરકાર હતી નહીં એમ લાગ્યું. અને પૃથ્વી ઉપર જાણે બીજા યમદૂતો ઉતરી આવ્યા નહોય એમ લાગી દત્તા. તેમની પાછળ એક મોટા લાલ રંગનો ઓરડાના બારણા આગળ મુકેલો પડેલો હતો, અને તેના પાછલા ભાગમાં સામાન હોય એમ લાગતું હતું.

અમારો સામાન સહીસલામત છે કે નહીં તે જોવાની અમને ઘણી આકાંક્ષા થઈ. પણ અમે અમારો સામાન ત્યાં બીલકુલ ઝોળખી શક્યા નહીં. અમારો સામાન ગુમ થઈ ગયેલો છે એમ અમને જણાયું. અને તેની જગ્યાએ કંઈક નવીન પ્રકારનાં બંડળ ગોઠવવામાં આવ્યાં છે એમ માલમ પડ્યું. આ જોઈને અમને બહુ જ અચંપો ઉત્પન્ન થયો. રેલવેના કામદારોને પૂછતાં તેમણે ચીરાઈને કહ્યું કે 'સામાન સામાન શું કરો છો? તમારો સામાન આ રહ્યો. આપે સંજતું નથી?' આ કહેવાતા સામાનના દાગીના પુષ્કળ હતા. તેમને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવી દીધા હતા: પહેલો વર્ગ બીજો વર્ગ અને ત્રીજો વર્ગ. તેમાં પહેલા વર્ગનો સામાન પુષ્કળ હતો. અને તેમના પર ત્રીજા વર્ગના ઉતારિઓ જે આવે જુગજુગ અસબાબ લઈને આવ્યા હતા તેમની માલીફી બતાવવામાં આવી હતી. બીજા વર્ગનો સામાન સેકન્ડ ક્લાસના ઉતારિઓનો હતો. તેનો નાનો ઢગલો જુદો પાઠવામાં આવ્યો હતો. પણ નવાઈ એ લાગતી હતી કે કોઈ કોઈનો સામાન ઝોળખતું હતું નહીં. સલૂનના અને પેહેલા વર્ગના સદ્ગૃહસ્થો અને બાનુઓનો તો સામાન બીલકુલ મજે જ નહીં. તેમના સામાનના ઢગલા જાણે હવામાં ઉડી ગયા હોય એમ લાગ્યું. બે ત્રણ શાલ અને બનુસ અને કોટ આમ તેમ પડ્યાં હતાં. સ્ટેશનનારતરે સલૂનમાં બેઠેલા એક રાજવંશીને પોતાના સામાનની તમજવીજ કરતાં જવાબ આપ્યો કે 'એ સામાન પર હવે તમારી માલીફી રહી નથી. તમારે હવે તેનો ખર્ચ નથી. તે બધો સામાન ગુડસમાં તમારા જે મિત્રો તમારાથી વધારે લાયક હશે તેને પોંદ્યાડવામાં આવશે.' બુમરાણ થઈ રહ્યું. રેલવેના કામદારો તેના ટેવાઈ રહેલા જણાયા અને તેની લેશ માત્ર પણ દરકાર રાખી નહીં.

'શું અમારા સામાનના અમે માલીક નહીં? ત્યારે તેનો માલીક કોણ?' અને પોતાને તો જાણું તુકશાન થયેલું જણાતું નોહોતું કેમકે મારો સામાન એક વિચિત્ર પેટીમાં માત્ર નામ સાથે મુકેલો અને માલમ પડ્યો. અને અગાડી શું અને છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા થઈ. બીજા

લોકોના તો બંધ છૂટી ગયા અને તેમના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં. કમિશનર અને કલેક્ટરે તો બપોરનાં કે કાંઈ નીમકહરામ ધાડપાડુઓએ રેલવેના અમલદારના પોપાકમાં ગાડી અટકાવેલી હોવી જોઈએ અને રેલવેના ખરા નોકરોને કેદ કરી લીધેલા હોવા જોઈએ. અને તેઓ કંઈક ભાષણ કરવા જતા હતા. તેવામાં એકદમ સર્વેને ચુપ કરી દઈને ઠહેવામાં આવ્યું કે અહીં કંઈ તમારો અમલ નથી. ત્રીજા વર્ગના ઉતાડીએને આગળ વધવા કહ્યું. તેમની પેટીઓ તપાસવામાં આવી. દરેક માથુસના સામાનની બરાબર નોંધ કરી મુકેલી માલમ પડી. પેટીનાં ઢાંકણાં ફડાફડ ઉઘાડવામાં આવ્યાં પણ તેમાં પૈસા ટકા કપડાં, શુગર, લતાંને બદલે આ સૃષ્ટિમાં રહીને જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેમના નમુના જ ફક્ત નીકળ્યા. આ પેટીની અંદર એક નોંધવહી હતી. જેના ઉપર “ચિત્રશુભની પોથી” એવું સોતેરી અક્ષરે નામ લખ્યું હતું. તેની અંદર તેણે દિવસમાં જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તે સર્વ નોંધી રાખ્યો હતો. સારા નરસા તમામ ફૂલની નોંધ લાં આબેહુબ થયેલી માલમ પડતી હતી. આ સૃષ્ટિની અંદર રહીને તેમણે જીવનની ખેતીવાડીમાં શી મદદ કરી હતી, કેટલો પાક ઉતાર્યો હતો, તે શા પ્રકારનો હતો, તેની નોંધ હતી. શાં શાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં તેનો અહેવાલ હતો. જાહેર ઉપયોગની શાળાઓ લાઈબ્રેરીઓ ધર્માદાનાં મકાનો વાડીઓ ઇન્સાફની કમેરીઓ રેલવેના પુલો સરીયામ રસ્તાઓ વગેરે બાંધવામાં જે કંઈ મદદ કરેલી હોય તેની નોંધ તેમાં હતી. સોના રૂપા કે ધાતુ કોલસાની જે કંઈ ખાણો ખોદી કાઢી હોય તો તેનો અહેવાલ હતો. મીથોમાં કંઈ કાપડ બનાવવામાં જે મદદ કરી હતી તેનું વર્ણન હતું. હથેલીયારો બનાવવામાં વાસણો બનાવવામાં લોઢું ગાળવામાં ઈંટ પકવવામાં નહેરો ખોદવામાં નદી પર બંધ બાંધવામાં લાકડાં ધડવામાં જે મદદ કરી હતી તે બધી લખી રાખી હતી. લોકોને ઉપયોગ પડે એવાં સાર્વજનિક કામો જે જે કરવામાં જેઓએ મદદ કરી હતી તેનું બારીકીથી વર્ણન હતું. આ કામ કર્યા બદલ તેમને શો પગાર મળ્યો હતો, તેની પણ નોંધ હતી. અને તેના મહેનતના પ્રમાણમાં એ વધતો હતો કે ઓછો હતો તે પણ ટાંકી રાખ્યું હતું.

આ ઉપરાંત તેમનાં સર્વ કર્મોનો વિસ્તાર તેમાં હતો. તેમનાં માથાપ ઉપરનો તેમનો પૂજ્યભાવ, તેમની સ્ત્રી અને બાળક ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, તેમને વાસ્તે વેટેલાં કણે અને શ્રમો, અને તેમને વાસ્તે કરેલો લાગ, તેમણે કરેલા પરાપકારનાં કાર્યો, તેમની પવિત્રતા સહતા પ્રમાણિકતા, તેમજ તેમણે કરેલાં કુકર્મો અને પાપોનું દિપ્પણ, ઇશ્વરના ખોટા સોગન બાધા હોય તેની તથા દારૂમાં ભરત થઈ અનાયાર-હૃવર્તન કયું હોય તે સર્વની બારીક નોંધ હતી. તેમનાં નીચ કર્મો પણ લાં પ્રલક્ષ જણાઈ આવતાં હતાં. પણ આ કર્મોની તપાસ આથી ઉપલા વર્ગના અધિકારી કેને ચલાવવાની હતી. પ્રથમની તપાસમાં તો આ સૃષ્ટિમાં જન્મ લઈને સામાન્ય પ્રજાના લાભની ખાતર જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેની જ તપાસ કરવાની હતી, અને પ્રજાએ તેનો બદલો કેવી રીતે વાળ્યો હતો તે જોવાનું હતું. અને જે આ પરીક્ષામાં સંતોષકારક રીતે ઉતરે નહીં તેને અગાડી વધવાની મનાઈ હતી. મહેનતુ વર્ગ તો આ પરીક્ષામાં બહુ સહેલાઈથી પસાર થયો. આમાં તેમનું જમાનું પાસું વધારે બળવાન જણાયું. તેમના આંકડા એવા તો ઉધાડા હતા કે બારીકીથી તપાસ કરવાની હતી નહીં. તેમને અને તેમના સામાનને ઉપલા વર્ગના અધિકારી પાસે મોકલવામાં આવ્યા. કેટલાક લોકો તો એવા

માલમ પક્ષા, કે જેમની પેટીઓ તદન ખાલી હતી, જેમણે પોતાની આખી જીંદગીમાં કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કર્યું હતું નહીં: બીજા માગીને અને ચોરી કરીને પોતાનું પેટ ભર્યું હતું. આ લોકોને બાકીના ઉતારની તપાસ પુરી થઈ પહેલાં સાંધી બાજુએ ઉભા રાખવાનો હુકમ આપ્યો, સહૂન વર્ગના ઉતારોની પછી જડતી લેવામાં આવી. તેમાંના કેટલાકને તો પોતાનો સામાન બતાવવા સરખો પણ માલમ પડ્યો નહીં. તે બધાને સામઠા પાસે બોલવવામાં આવ્યા અને પુછવામાં આવ્યું કે “તમારે શો ખુલાસો આપવાનો છે?” ફક્ત પોપાક પહેરીને એક રાજાશુદ્ધે ઉભા હતા તેણે જવાબ દીધો કે ‘મને કંઈ આમાં સમજાયું પડતી નથી. આ બધી તપાસમાં મને કંઈ મર્મ ના ભેદ જેવું લાગે છે. અમે બધા ધર્મરૂપાથી રાજાવંશી અને ગર્ભશ્રીમંત છીએ, અમને કોઈ દિવસ કામ કરવું પડ્યું નથી. અમારી કને જોઈએ તે કરતાં વધારે દ્રવ્ય હોવાને લીધે અમને કોઈ વાતની બાકી કે ન્યૂનતા રહી નથી. અમને કોઈ પણ દિવસ કંઈ પણ અંગ બળના ઉદ્યોગનું કામ સોંપવામાં આવ્યું નથી. અમને કોઈ દિવસ કોઈ હાથ, પગ, કે મસ્તક હલાવવાનું કોઈએ કહ્યું હોય તો સોગત છે. અમારે વળી ઉદ્યોગ શો કરવો? ગરીબ લોકોને મેહેનત કરવાની છે કે પ્રમાણિકપણે તેઓ પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ ચલાવી શકે. અમે તો રમત ગમત અને મોજ શોખમાં અમારો કાળ નિર્ગમન કર્યો છે. અમે કોઈનું દુરામતું ખાઈ ગયા નથી. કંઈ ચોરી કરી નથી. કોઈ સાથે દગો ફટકો કર્યો નથી. કોઈની મીઠકત જોર જુલમથી કે કપટથી ઉચાપત કરી નથી. ધર્મરના દુરમાન યથા-શક્તિ પાળવાને યત્ન કર્યો છે અમારા જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ તે દરજ્જાના માણસને આવો પ્રશ્ન કરવો ગેરબાજબી છે.’ અમે નીતિ અને ન્યાયના નિયમનું કોઈ દિવસ ઉલ્લંઘન કર્યું હોય એમ લાગતું નથી.

‘મેહેરબાન સાહેબ,’ તપાસણીના મુખ્ય અમલદારે જવાબ દીધો કે ‘આ બધું સાં-ભળી સાંભળીને અમારા કાનના પડદા ફાટી ગયા છે, અને તમારું આવાં વચનોથી અમને બહુ નવાઈ લાગે છે. તમે જે સદિમાં રહો છો તેનું બંધારણ ઉદ્યોગ ઉપર છે. આ સદિને શાસ્ત્રમાં કર્મભૂમિજ કહી છે. ખાવાની એક પણ ચીજ ઉદ્યોગ વગર બનતી જ નથી જે લોકો ઉદ્યોગ ને જાતમહેનત કરે છે તે ખાવાને તે હકદાર છે. જે લોકો મેહેનત કરના નથી તેમને બૂખ્યા જ રાખવા જોઈએ. ત્રણ રીતે જ માણસ જીવી શકે: (૧) ઉદ્યોગ (૨) ચોરી કે (૩) બીજા જે લોકોએ ઉદ્યોગ કર્યો નથી તે લોકો ચોરી કરીને કે બીજા માગીને પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ ચલાવે છે. તમારા મનને તમે અફલાતુન માનતા હો તો ભલે પણ બધાં લગી તમારી જાતમહેનત કે ઉદ્યોગનો કંઈ પણ નમુનો તમે અમને બતાવી શકશો નહીં. સાં લગી તમને અહીં રોકી રાખવામાં આવશે, અને અગાડી વધવા દેવામાં આવશે નહીં. તમે કબુલ કરો છો તેમ તમને તમારું મહેનતાણું આગમચથી જ મળી સુધુ છે. હવે તમારે તમારા ઉદ્યોગના નમુના બતાવવાના છે. ચલો બતાવો એકદમ.’

(અપર્યા.)

સુનિ.

કેશવચન્દ્રસેન કૃત “ નવી સંહિતા. ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી.)

૧૦

સંબંધીઓ.

૧. ગૃહસંસારના સંબંધ અને તેને લગતાં કર્તવ્ય પવિત્ર છે, અને એ ધૃત્વૌકિક બાબતો ગણી તેમનો અનાદર કરનાર જનને ધિક્ક છે.

૨. ઘણા ઘણા મનુષ્ય યોગ અને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને પરાપકાર અને એવી મોટી મોટી વાતોનો ગર્વ રાખી તેના મદમાં પોતાનાં નિત્ય જીવનનાં ન્હાનાં કામ વિસારે છે અને પોતાનાં માતા પિતા અને બૈરી છોકરાંને એવા એવા દંભમાં તુચ્છ ગણે છે.

૩. તેઓની કલ્પનામાં એવું વસે છે કે પોતે સ્વર્ગ લોકમાં જાયા હોય છે. અને આ લોકને લગતી ફરજ રૂપી નીચી ભૂમિને સ્પર્શ કરવામાં હલકાર્ષ છે.

૪. પણ આવા મનુષ્યોને પ્રભુના ન્યાયાસન આગળ માફી મળે એમ નથી; ગૃહ-સંસારના સર્વ સંબંધ પ્રભુએ પોતે જ સ્થાપીને પાવન કર્યા છે, તેમ ગૃહસંસારને લગતાં સર્વ કર્તવ્ય પાળવાની તેની આજ્ઞા છે, એટલે તેની અવગણના કરનાર પ્રત્યેક અભિગાનીને પ્રભુ બારે શિક્ષા કરશે.

૫. હે ગર્વિષ્ઠ માનવી, શું તું એમ માને છે કે તારું ઘર અપવિત્ર વસ્તુ છે, અને તારાં માતા પિતા અને સ્ત્રી સંતાન સાથે તારો સંબંધ કેવલ પાશવ છે, અને તેમના પ્રતિ તારી જરા પણ ફરજ નથી ?

૬. નહીં નહીં. તારા ઘરને પ્રભુનું ઘર ગણ્યું, તારાં સંબંધીઓ સાથે તેને બાંધનારી ગાંઠને પવિત્ર માન, અને તેમની તારે માનપૂર્વક સેવા કરવી એ પ્રભુનો આદેશ બાજી.

૭. પ્રભુના કુટુંબમાંના સૌથી ઉત્તરતી પંક્તિના મનુષ્યનો પણ તિરસ્કાર કે અનાદર તું આ કર.

૮. દરેક ન્હાનામાં ન્હાના કર્તવ્યભંગ માટે પણ તને આ લોક અને પરલોકમાં જવાબ દેવો પડશે.

૯. હે માનવી, તારાં માતા પિતા કોણ તે તું નથી જાણતો ? એ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ લોકના જીવ છે.

૧૦. તેઓને તારે પૂજ્યભાવે નમન કરવું અને સાધુ પુરુષોને ઘટે તેવું મોટું માન તેઓને આપવું.

૧૧. કારણ કે પૃથ્વી ઉપર તારે તારા પિતા સરખું કાણ મોકું છે ? અને તારી માતાનું પદ શું સ્વર્ગ જેટલું ઉચ્ચ નથી ?

૧૨. પ્રભુએ મૃદસંસારમાં પોતાનાં બાલકોને કહેરી પોતાનાં માર્ગમાં કેળવવા સાર તારાં માતા પિતાને પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા છે.

૧૩. તારા પિતામાં પરમ પિતાનાં દર્શન કર, અને તારી માતાને અનન્ય માતાના પ્રેમનું મર્ત સ્વરૂપ જાણ.

૧૪. ખરેખર ધર્મશાસ્ત્ર વદે છે તેમ માતા પિતા દેવતાઓ છે અને તેમની એ બાવે પૂજા સેવા કરવી જોઈએ:—

માતરં પિતરં ચૈવ માક્ષાત્પત્યક્ષદેવતામ્ ।

મત્વા મૃદો નિર્મલેષ મદા મર્વમયત્તનઃ ॥

મહાનિર્વાણ ૦ ૮, ૨૪.

૧૫. બાલકો, તમે તમારું માતા પિતાની આજ્ઞા માનો, વધાશક્તિ તેમની સેવા કરો, તેમની સકલ ક્ષમ્બાઓ પૂર્ણ કરો, તેમનાં હુકમ નિવારો, અને મોઢાં પ્રેમ વચન વદી વદી તેમના આત્મા પ્રસન્ન કરો.

૧૬. તમારા ઉપર પ્રેમ આજ્ઞાનાં તમારા માતા પિતા તરફથી થયેલા અમફિત ઉપકારોનું ઋણ એક વિશાલ મદાસાગર જેટલું તમારે માથે બેસું થયું છે, તે વળે એટલું પાળવાને તમારે હવતાં મુધી તનમનથી શ્રમ કરવો.

૧૭. અને તેઓ જદ તથા અશક્ત થાય ત્યારે તમારે તેની સારી સંભાળ લેવી, તેમને દૈનિક શુભ આપવા સાર તમારે મદા મથન કરવું, અને તેમના આત્માનું કશ્યાણુ થાય એવાં પવિત્ર પુસ્તકો વાંચી વાંચી અને નિર્મલગાન કરી કરીને એમને આનંદ પમાડવો.

૧૮. વળી માતા પિતાની સેવા કરવી તે બાહુની પોષકદિલની વેદિયા રક્તિથી ન કરવી, પરંતુ દૈવ્ય વિશે પ્રબલ હ્રમગ્રહો અને ખરો ભક્તિભાવ આણીને દૈવ ઉપકાર્યનુદિધી કરવી.

૧૯. ધર્મરતા ધરના પુત્રો અને પુત્રીઓ, માતા પિતાના પ્રેમમ્ શિશુ અને સૌમ્ય નિયમનને મોગે શ્રદ્ધા, સદાચાર, અને પ્રેમના સંસ્કારો તમારામાં દિને દિને રદ્ધિ પામે.

૨૦. માતા પિતા, તમારાં સંતાનને શારીરિક, માનસિક, અને સાત્વિક શિક્ષણ આપો, અને તેમને પ્રભુનાં કૃતૈવ્ય ઉપાડી રાકે એવાં બનાવો.

૨૧. અતિશય છૂટથી તેમ અતિશય સખતામથી બાલક બમરો છે.

૨૨. માટે માતા પિતાએ પોતાનો અધિકાર માફકસર રીતે યોજવો; સખ નિયમ ન ને કામદા પ્રેમ ભેળી પોચું કરવું.

૨૩. મન ઉપર ભારે દબાણ આવી પડે એવી રીતની કેલવણી ન રાખવી, પણ બાલકનાં શિક્ષણનો ક્રમ સ્વાભાવિક અને સરલ રાખવો.

૨૪. વારંવાર વચ્ચે ન પડવું, પણ શુભ સંસ્કારોને યોગે બાલક પોતાની મેળે રૂઢી ગતિને પામે એમ કરવું.

૨૫. તેઓની વૃદ્ધિ અકાળે અને અધર્મિત ત્વરાથી ન થાય એ માટે હંમેશ સાવધ રહેવું.

૨૬. બાલકોને પ્રથમ જ આપવાની વસ્તુ તનદુરસ્તી—એટલે કે તેનાં સાધન, સ્વચ્છ હવા, સારો ખોરાક, અંગકસરત, અને પુરતો આરામ.

૨૭. તેઓ કૌમાર અવસ્થામાં આવે એટલે તેમને નીતિની કેળવણી આપવી, અને તરુણ થાય ત્યારે તેમને ધર્મ શીખવવો.

૨૮. કાચાં મગજમાં ધર્મનાં શુષ્ક મત અને પ્રમાણ ધોચમાં નહીં; ન્હાનાં બાલક ધર્મની સિદ્ધાંતમાલા પોપટની પેઠે પદી જાય તેથી હરખાવું નહીં.

૨૯. બાલકોને કેળવી મોટાં કરવામાં માતા અને પિતા બંનેએ ભાગ લેવો જોઈએ; એ વિષયમાં તે દરેકનું કતંગ્ય બિન્ન છે, અને જોઈએ અંશે પિતા તેમ જ માતા તરફના સંસ્કારોનો બાલશિક્ષણમાં સંગમ થતો નથી તેટલે અંશે તે અપૂર્ણ અને એકદેશી રહે છે.

૩૦. પિતાના સર્વ સદ્ગુણ અને માતાનું સકલ લાવણ્ય બાલકની પ્રકૃતિમાં આબાદ પ્રતિબિંબિત થાય ત્યારે જ તેની કેળવણી યથાયોગ્ય થઈ છે એમ માનવું.

૩૧. દુષ્ટ સંગતિ અને નીતિભંગ થાય એવાં સર્વ કારણથી સંતાનોનું રક્ષણ કરવું.

૩૨. તમારાં કિશોર પુત્ર પુત્રીઓને યોગ્ય મથો અને યોગ્ય સોજતીઓ પસંદ કરીને આપવા, અને તેમને સારાં ચિત્રા અને નીતિબોધક દર્શનો દેખાડવા, કે તેમના કામળ અને બિંબગ્રાહી મન ઉપર ન્હાની વયમાંથી જ ઉત્તમ આલેખો સજડ પડે.

૩૩. તરુણોને વિશે કવિતાનો અને સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો શોખ ખીલવવો, અને તેમનો શોખ ખીલવવો, અને તેમનો કુલો પ્રતિ પ્રેમ વધારવો.

૪૪. ઘરમાં વાડી હોય તો તેઓ તેમાં ફરે, ઝાડો અને છોડવા, ફુલ, ફલ, અને પાંદડાં વગેરે જીવે, અને વાડીના કામમાં ભાગ લે એમ કરવું.

૩૫. વળી ઘરમાં પશુપંખી પાળેલાં હોય તો બાલકો તેમની સાથે ખાયાથી વળે,

તેમને ખવડાવે, અને તેમનો ઉપર હેત કરે એમ શીખવવું.

૩૬. ઇશ્વરનાં ઘરનાં બાલકો સામાન્ય લોકોમાં તેમના પશુપંખી તરફના અને કાંઈ પગે જાંતુઓ તરફના પશુ માયાણુપણથી તરી આવવાં જોઈએ.

૩૭. ન્હાનાં બાલકોને માન આપવું, કેમ કે સ્વર્ગલોક એમના જેવા નિર્દોષ જીવોનો જ બનેલો છે, અને તમારે તેમને એવી રીતે કેળવવાની નિરંતર હોંસ અને કાળજી રાખવી કે જેથી એમનો નિર્દોષ બાવ ખીલીને પવિત્રતા રૂપે થાય અને યોગ્ય કાલે તેઓ સ્વર્ગ જ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા બંધાય.

૩૮. અને બાલકોને કેળવણી આપવામાં આ લોકનાં પ્રત્યેક માતાપિતાએ પરમ માતાપિતા ઇશ્વરને પોતાના માર્ગદર્શક અને નમ્રતા રૂપ ગણી તેનું અનુસરણ કરવાની સદા શ્રદ્ધા રાખવી.

૧૧.

બાઇ બહિન.

૧. બાઇઓ, તમારી બહેનો ઉપર પ્રેમ રાખો; બહેનો, તમારા બાઇઓ ઉપર પ્રેમ રાખો.

૨. કેમકે તમે એક જ માબાપને પેટે જન્મ્યાં છો, અને એવાઓએ ખીન્ન કંઈ કારણસર નહીં પણ માત્ર પોતે એકલોહીનાં છે તે માટે પરસ્પર અત્યંત મધુર સ્નેહની ગાંઠ જોડાયલા રહેવું એવી પ્રજુની આગા છે.

૩. તમે એક ખીન્નના દોષને બલે નિંહો, મત અને પ્રકૃતિમાં બલે એક ખીન્નથી પણ નિમ્ન હો, તથાપિ એક જ માબાપનાં સંતાનોએ અન્યોન્ય સદા ગાઠ પ્રેમભાવ રાખવો.

૪. માતાપિતાના હજ નીચે એકત્રપણે સંપર્સીતે રહો, અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ધરીને એક ખીન્નની સેવા કરો, અને અયોગ્ય તકરાર કરીને તમારા સંપત્તો બંગ કદાપિ ન થવા દો.

૫. તમારે કલેશ કરવો નહીં, ઇર્ષ્યા રાખવી નહીં, માયા ઉતારવી નહીં, વડીલોને માન આપતાં સુકવું નહીં, ન્હાનેરાંની અવગણના કરવી નહીં.

૬. વયે મોટા થાઓ અને પરજો ત્યારે તમારા પતિ કે તમારી પત્ની સહયે તમે નવું ઘર બંને માંડો, પરંતુ એ પ્રમાણે બહારનું છુટાપણું થાય તો પણ તમારા શિલમાં કદી શુદ્ધઈ કે અંતરને વાસ આપવો નહીં.

૭. તમે ગમે ત્યાં હો તો પણ તમારા હૃદય સદા જાંતુભાવે જોડાઈને તમારા આં-

તર જીવનમાં મૈત્રી અને સંપ ચલૂ રહે એમ થયું જોઈએ, અને ઇશ્વરને હાથે બંધાયેલી શાંક કસાથી તુટવી ન જોઈએ.

૮. બાઈઓની વચ્ચે બેબનાવ થવાનું એક મોટું કારણ લગ્ન છે, અને એવાં દાખલા બન્યા છે કે જેમાં અન્યોન્ય ધણી મમતા રાખનારા બાઈઓ પશુ પોતાની કુટુંબાખોર સ્ત્રીઓને લીધે છુટા પડીને તથા માંભોમાંભ લડીવઢીને એક બીજાના કદા શત્રુ બની ગયા છે.

૯. માટે તમારે સાવચેત રહેવું. કોઈએ પોતાની સ્ત્રીને રાજ કરવા સારું પોતાના દિલોગ્ગન બાઈને કે પોતાની પ્રિય બહેનને ત્યાગ ન કરવો.

૧૦. અને કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના પતિને રાજ કરવા સારું પોતાના બાઈ બહેન સાથે વેર ન કરવું.

૧૧. બ્રાતૃપ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ એ શબ્દોનો પવિત્ર અર્થ ધ્યાનમાં રાખવો અને તમારો પરસ્પર વ્યવહાર એવો ચલાવવો કે તે સુખદ અને પ્રેમથી ભરપૂર એવા બાંકુસંબંધો બને નમૂનો તથા દાખલો થઈ પડે.

૧૨. કે એ પ્રમાણે સ્વર્ગરામ્યમાં બ્રાતૃભાવ તથા ભગિનીભાવ વધતો વધતો કાળે કરીને સર્વે સ્થલે પ્રસરે, અને પ્રેમાત્મ આત્માઓનું એક સંયુક્ત અને કલ્યાણ મંડલ બને, જે સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર પરમ પિતા ઇશ્વરની સેવામાં સર્વદા નિમગ્ન રહે.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

૧દં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રહોદં સર્વમ્ ।
ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૨. અંક ૭. [માસિક] શ્રાવણ, સંવત ૧૯૫૯

દિગ્-દર્શન.

" Our little systems have their day;
They have their day and cease to be;
They are but broken lights of thee,
And thou, O Lord, art more than they. "

Tennyson.

આજથી ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ પહેલાં કેટલોક વખત ઈંગ્લેન્ડમાં જડવાદનું પ્રબળ સામ્રાજ્ય હતું—અને એ સામ્રાજ્યની પ્રજાતાનાં મુખ્ય બે વજ્ર કારણો હતાં:
જડવાદ અને (૧) તે સમયમાં સાયન્સથી કરવામાં આવેલું જડવાદનું અપૂર્વ સમર્થન;
ચૈતન્યવાદ. (૨) તે વખતના જડવાદીઓની ઉત્તમ નીતિ; અને (૩) મનુષ્યના ઐદિક
કલ્પણ ઉપર સમગ્ર લશ્ચ આધી, પરાપકાર કરવાનો અને લોકરિત સિદ્ધ કરવાનો જડવાદી-
ઓનો અત્યન્ત આગ્રહ. પછી, જેમ જેમ જડવાદની નવીન ચમત્કારી જગત્ પટતી ગઈ અને
આરંભનો ઉત્સાહ મન્દ થતો ગયો, તેમ તેમ સમગ્રનું આગ્યું કે—ઉત્તમ નીતિ માત્ર
જડવાદીઓમાં જ હોય છે એમ કાંઈ નથી; રસ્ટ્રરૂઠન જેવા ધર્મામંદી પુરુષોની નીતિ ઔચ્છી
કરતાં ત્રિલોક્ય ઉતરતી જણાતી નથી, તેમ જ આગ્રહીન સમયમાં પણ 'અમસ ઓફ નેક્રેશ'
અને 'ફાનિસમ ઓફ એસિસિ' જેવા ધાર્મિક આત્માઓએ તે નીતિ અને પરાકારનું બળ

દાખવ્યું હતું એની સાથે સરખાવતાં હાલના જડવાદીઓની નીતિ કશા જ હિસાબમાં નથી. અને લોકહિત માટે ઉત્સાહ એ પણ શું વસ્તુતઃ “ધાર્મિક” ઉત્સાહ જ નથી? જડવાદ લોકના ઐહિક સુખ ઉપર સમમ લક્ષ આપી, લોકોપકાર અને લોકહિત સાધવા તરફ આગ્રહ રાખે છે એ ખરું—પણ વ્યક્તિના પોતાના જ સુખથી ન આટકતાં આખી જનતાના અને તે પણ ભવિષ્ય મુદ્દાના (વ્યક્તિ કરતાં વધારે વિશાલ વસ્તુના, અને વ્યક્તિના પોતાના મરણ પછીના) સુખને લક્ષ્ય કરવામાં જડવાદનો ત્યાગ નથી થતો? હવે જોવાનું એટલું જ રહે છે કે સાયન્સ જે એ સમયમાં જડવાદનું સમર્થન કરતું હતું તે વ્યવધાપિ એનું જ સમર્થન કરે છે કે ચૈતન્યવાદ તરફ વિશેષ વળે છે?

ઉપર જણાવ્યું તેમ, ત્રીસ ચાલીસ થા પચાસ વર્ષ અગાઉ કેટલોક વખત તો, ‘ઇવોલ્યુશન’ વગેરે શોધોએ જડવાદને હંમેશ માટે સ્થાપિત કરી દીધો હોય એમ લાગતું. પરંતુ તે જ સમયમાં—એ જડવાદના સામ્રાજ્યના જ સમયમાં—એ સામ્રાજ્ય રહામે શસ્ત્ર ઉપાડવામાં આવતાં હતાં. જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનના પરિચયને પરિણામે, ઇંગ્લંડના ચૈતન્યવાદીઓએ એમ સિદ્ધ કરવા માંડ્યું કે સાયન્સનો પ્રદેશ મર્યાદિત-સાંકડો છે, સાયન્સમાં ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ વિશે નિર્ણય કરવાની શક્તિ નથી, અને તેથી ચૈતન્ય વિશે એ જે જે પ્રસ્તાપ કરે એ એના અધિકારની બહારના હોઈ નિરર્થક છે. ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપનો નિર્ણાયક આત્મા પોતે છે; સ્વસંવિત્ એ જ એમાં પ્રમાણ છે; અને સંવિત્ એવી સાક્ષી પૂરે છે કે મહાર્ સ્વરૂપ જડના નિયમમાં આવી ન શકે એનું અલૌકિક છે. આ પ્રમાણે સાયન્સના પ્રદેશની ધૃષ્ટતા બાંધીને, ચૈતન્યને એની પાર રાખવું—એ તત્ત્વચિન્તનનો જડવાદખંડનો માર્ગ છે. (જેને ખાસ કરીને અર્વાચીન સમયમાં જર્મન તત્ત્વચિન્તક કાન્ટે પ્રચલિત કર્યો છે.) અને એ દલીલ ટેનિસન જેવા ઊંડા અનુભવીઓને અને તત્ત્વચિન્તન તરફ પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જોનારાઓને સન્તોષકારક થઈ હતી. પરંતુ, સાયન્સને જ મનુષ્યજ્ઞાનનો પરિપૂર્ણ કોષ માનનારાઓને જૂદી જ તરેહના પ્રમાણની અપેક્ષા છે. અને એ પ્રમાણને અભાવે તેઓને ચૈતન્યવાદ કરતાં જડવાદ વધારે સચુકિતક લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

ખીજી તરફથી, ચૈતન્યને સાયન્સના અધિકારની બહાર ન રાખતાં અન્દર રાખી, આ પ્રશ્નને ‘કરી તપાસણી’ ઉપર લેવા સાયન્સની કોર્ટેને અરજ થઈ. હવે વિચારવું એવું વલણ શરૂ થવા માંડ્યું કે—જડવાદ દુરાગ્રહી, પૂર્ણ સત્ય તરફ આંખો મીચનારો, અને સાયન્સની પોતાની જ સત્યાન્વેષણબુદ્ધિથી ઉલટો ચાલનારો છે. મૅડમ ક્લેવેરફોર્ડે જગત આખાના ધર્મગ્રંથોમાં અર્વાચીન સાયન્સના કેટલાક સિદ્ધાન્તો બતાવી આપ્યા, અને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું ગૌરવ વધારી અર્વાચીન સાયન્સને હલકું પાડ્યું; અને એમ જણાવવા માંડ્યું કે સાયન્સના અમુક વિદ્વાનોના અનુભવમાં જે આવ્યું નથી એ જોડું જ છે, અને પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન અનેક સ્ત્રી-પુરુષો જેઓ પોતાને મહાત્મા-પ્રેત-યોગ-સમાધિ વગેરેના અનુભવ થયાનું કહે છે એ ભોળાં યા દુગારાં છે—એવો આગ્રહ સાયન્સની ઉદાર સત્યાન્વેષણબુદ્ધિને હાજરો નથી. પરંતુ જેમ પૂર્વોક્ત તત્ત્વચિન્તનના માર્ગથી ચૈતન્યના અસ્તિત્વની સર્વત્ર ખાતરી થતી ન હતી, તેમ મૅડમ ક્લેવેરફોર્ડે આ શબ્દપ્રમાણ તથા એકદેશી અને સંદિગ્ધ અનુભવ ઉપર રચાયેલો ચૈતન્યવાદ પણ સર્વત્ર સન્તોષ ઉપજાવી શકતો નહતો.

આ અરસામાં, સાયન્સ પોતે પોતાની જ પ્રમાણપદ્ધતિએ આ પ્રશ્નનો મુકાદો કરવા યત્ન કરી રહ્યું હતું. જડવાદી સાયન્સવિદ્વાનોએ ફિક્શન સંપ્રદાયના ચેતનવાદનું ખંડન કરવા કેટલાક પ્રયોગો કર્યા અને દલીલો કરી, પણ એથી જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ ભાગવાને બદલે વધારે મજબૂત થયો. ફિક્શન સંપ્રદાયીઓનું એવું કહેવું હતું કે કાર્યકારણના જડ યાત્રિક નિયમની બદલાર ચેતન્યપદાર્થ છે—જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ લૈંગિક કારણમાંથી નથી, પણ ઇશ્વર થકી છે. આ સિદ્ધાન્તના જૂદી, જૂદી રીતે જગ્યા બેવામાં આવ્યા.

(૧) એટલે સુધી પણ તર્ક ઉડ્યો હતો કે પૃથ્વી બ્યારે અતિ પ્રચંડ ઉષ્ણ પદાર્થમય હતી તે વખતે જો કે એના ઉપર ચેતનનું અસ્તિત્વ અસંભવ હતું, તથાપિ એ બ્યારે શીતળ થઈ અને ચેતનને રહેવા લાયક થઈ તે વખતે એના ઉપર કોઈક ખરતા તારા સાથે બદલારથી ચેતન પદાર્થ આવ્યો હશે અને એ રીતે ચેતનની વસ્તી બની હશે. (૨) પ્રસિદ્ધ જન્તુ-વિદ્યાચાર્ય પેરુચ્ચૂની શોધથી હવે એમ સમજવા માંડ્યું હતું કે જ્યાં ચેતનના અસ્તિત્વનો આપણે લેશ પણ સંભવ ધારતા નથી ત્યાં પણ અસંખ્ય ચેતનરહે ભર્યાં હોય છે—તો પ્રચંડ ઉષ્ણતાની વચ્ચે પણ વિલક્ષણ સૂક્ષ્મ ચેતન-જન્તુઓ વસતાં હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. (૩) જડમાંથી જ કમે કમે સ્વાભાવિક રીતે જ ચેતન વિકસી આવે છે—જડ કારણના નિયમોથી જોનો ખુલાસો ન થઈ શકે એવું ચેતન કાંઈ વિચારણા કાર્ય નથી. આમાંના પહેલા બે કૃપન્યાસ ઉપર વિચાર કરતાં જણાશે કે યદ્યપિ એનાથી ફિક્શન સંપ્રદાયમાં માનેલી ઇશ્વરકર્તૃક ચેતનોત્પત્તિનો નિગેષ થાય છે, તો પણ એનાથી ચેતનવાદનું ખંડન થતું નથી: ઉલટું, જડ સાથે ચેતન વળગેલું હોય તો જ બીજું ચેતન નીકળે એમ કહેવાની સાથે જ જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ સ્વીકારાઈ જાય છે. ત્રીજો કૃપન્યાસ—જડના નિયમથી જ ચેતનનો સઘળો ખુલાસો થઈ જાય છે, એ—દશ સુધી અસિદ્ધ છે.

વળી આ ઉપરાન્ત સર વિત્થમ કૂક્સે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે સાયન્સના ત્રેસડે પ્રકારના પરમાણુઓ એ જગતનું અન્તિમ ઉપાદાન કારણ નથી: સાયન્સ જોને જડ પરમાણુ કહે છે એ એનાથી પારના કોઈક એક પદાર્થનો આવિર્ભાવ છે. વળી હોર્ડ કેરિયન અને ગ્રેફેસર ટિન્ડોલે જણાવ્યું કે સૂક્ષ્મ પદાર્થની ગતિમાંથી પરમાણુ નીપજેલો છે અને ગતિથી એ ખરેશે છે. આ રીતે ચિત્ અને જડની વચ્ચે ભેદક ધર્મ રૂપ મનાતી ગતિ એ ઉભય સાધારણ છે એમ સિદ્ધ થયું: જડ અને ચિત્ વચ્ચે મનાતું એક મોહતું અન્તર ભાગ્યું, અને વિશ્વનું અન્તિમ ઉપાદાન કારણ પરમાણુ કરતાં પાછું દૂર છે એમ ખાન થવા લાગ્યું.

વળી, કેટલાક વર્ષો પહેલાં ચેરમરે વિચારસંક્રમણની શક્તિ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, પણ એ યત્ન પ્રતિપક્ષીઓના દ્વેષ અને વિરોધને લીધે અનાદર પામ્યો હતો. ચેરમરનો સિદ્ધાન્ત હવે પાછો ચલણ થવા લાગ્યો. અને હવે યોગસમાધિની વાર્તાઓને બદલે—એના શબ્દપ્રમાણ માનને બદલે—એના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો સાયન્સના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને હાથે સેંકડો થવા લાગ્યા. આ રીતે, ચેતન્યની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને જડને જડવડે જ રૂપરૂપી શકાય છે

તથા નિયમી શકાય છે એ બ્રાન્તિ દૂર થઈ. વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બકની શક્તિઓનાં રહસ્યો દિનપરદિન વધારે જડતાં ગયાં, અને એમાંથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થતી ચાલી કે વિશ્વમાં ગૂઢ ઘણું છે, અને ચૈતન્યમાં વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બક જેવી શક્તિ બરેલી હોય, આપણે જેને આજ પર્યંત જડની શક્તિ માનતા આવ્યા છીએ એ છેવટ ચૈતન્યની જ શક્તિ છે એમ હરે તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ.

પરંતુ આટલાથી જડવાદ વિદ્વાનોમાં સર્વત્ર અગ્રાણ થઈ ગયો એમ સમજવાનું નથી. ઓગણીસમી સદીની સમાપ્તિના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ મૃદિશાસ્ત્રી હેકલે સાયન્સની એ મહાન સદીની જ્યન્તીનો એક લેખ બહાર પાડ્યો છે, અને એમાં જણાવ્યું છે કે ચૈતન્યવાદીઓ જડ અને ચેતનને એક બીજાથી જુદા બે સ્વતન્ત્ર પદાર્થો માને છે એ તદ્દન ભૂલ છે, વિશ્વમાં એક અખંડ પદાર્થ ભર્યો છે, જેમાંથી કમે કમે જડ અને ચેતન ઉદ્ભવે છે, ચેતન એ જડના જ વિકાસક્રમમાં એક આગળનું પગથીયું છે: વિશ્વમાં બે સૂત્ર નથી, એક જ સૂત્ર છે, અને એ સૂત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ કે તૂટ નથી.

છેવટે, આજકાલનાં વર્ષો ઉપર આવતાં,—આપણા સ્વદેશગ્રન્થ પ્રોફેસર બોસે સિદ્ધ કર્યું છે કે જેમ ચેતન ઉપર વિવિધ અસર થાય છે તેમ જડ ઉપર પણ થાય છે: વિવિધ દાખલ થતાં છવત્—શરીરમાં જેવી ચોટા થાય છે એવી જ ચોટા ધાતુઓ (metals) ના શરીરમાં પણ થાય છે—અર્થાત્ વિવિધ અસર થવી એ ચેતનનો અસાધારણ ધર્મ નથી.

ઉપર જણાવેલી કેટલીક શોધો ઉપર વિચાર કરતાં સમજાશે કે એ જેમ ચૈતન્યવાદને અનુકૂળ જણાય છે તેમ જડવાદને પણ અનુકૂળ જણાય છે. ચેતનમાં વિદ્યુત્ જેવી શક્તિ જોવામાં આવે, અને ભૂત પ્રેત પણ અસ્તિત્વમાં હોય, અને પરમાણુઓમાં કોષિક અનિર્વર્ણનીય સદગતિમાન પદાર્થ બરપૂર ભર્યો હોય, તો એ વાત જડનો પ્રદેશ કેટલો બધો વિસ્તીર્ણ છે અને અદૃશ્યની ભૂમિકામાં પણ વ્યાપેલો છે, એની શક્તિ કેટલી બધી ચમત્કારક છે એ જ બતાવી આપે: એમાંથી ખાસ કરીને જડથી અતિરિક્ત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે ખરું જોતાં પ્રોફેસર બોસના પ્રયોગોમાંથી શું સિદ્ધ થાય છે એ વિચારીએ: આખું વિશ્વ એકાકાર ચેતન છે એમ કે જડ છે એમ? જડમાં પણ ચેતનના ખાસ મનાતા ધર્મો નગરે પડે, તો જેમ એક પાસથી સર્વ ચેતન છે એમ અનુમાન નીકળે તેમ બીજી પાસથી ચેતનમાં જડ કરતાં કાંઈ સવિશેષતા નથી એમ પણ દર્શિત થાય—અર્થાત્ જડ-ચેતનનો વિભાગ લોપ પામી જડ કરતાં અતિરિક્ત ચૈતન્ય માનવાને કારણ રહેતું નથી. દ્વે વસ્તુતઃ જોતાં, પ્રોફેસર બોસના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય છે તે એટલું જ કે ચેતનનો ખાસ મનાતો એક ધર્મ—વિવિધ અસર થવી—એ જડમાં પણ છે. પણ એટલા ઉપરથી જડ અને ચેતન વચ્ચે કાંઈ ભેદ જ નથી, ચેતન એ જડનું માત્ર પછીનું પગથીયું જ છે એમ અનુમાન થઈ શકતું નથી. પ્રોફેસર બોસે બતાવી આપેલા ધર્મ ઉપરાંત બીજા ધણા ધર્મો છે કે જે જડ અને ચેતન ઉભયમાં રહેલા સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાં માત્ર એટલા ઉપરથી

બંને વચ્ચે બિલકુલ ભેદ જ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કાઢવો હજી મુઠ્ઠી કોષ્ટએ વાજખી મણ્યો નથી. પરંતુ પ્રો. યોસના પ્રયોગોથી એટલું મૂલ્યવાય છે ખરું કે જડ અને ચેતન ગમે તેટલાં ભિન્ન દેખાય, છતાં બંનેની પાછળ કોષ્ટક સમાન તત્ત્વ રહેલું છે એટલે કે બંને એક જ પ્રકૃતિના જૂદા જૂદા (એક જ નહિ, પણ જૂદા જૂદા) આવિર્ભાવો છે.

આ જ સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને મૂક્યો છે:—

“ ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥
અપરેડ્યમિતસ્ત્વન્વ્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ।
एतद्योनोनि भूतानि सर्वाणोत्पुधारय ॥ ”

તાત્પર્ય—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારની પરમાત્માની અપરા પ્રકૃતિ છે; અને એ સર્વેથી અતિરિક્ત જે “જીવ” એ એની પરા પ્રકૃતિ છે—જે પરા પ્રકૃતિ વડે આ જગત્ અસ્તિત્વમાં ધરાઈ રહ્યું છે. સર્વ ભૂત માત્ર આ દ્વિવિધ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે.

અર્થાત્—પૃથ્વી આદિ પંચ મહાભૂતો જે પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો છે, એ જ પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો મન બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ છે, પણ એથી આપણે જોને “જડવાદ” કહીએ છીએ એવો જડવાદ પ્રાપ્ત થતો નથી: કારણ કે, મન બુદ્ધિ અને અહંકારને અત્રે પંચમહાભૂતના પિકારો માનવામાં આવતા નથી—પંચમહાભૂત અને મન બુદ્ધિ અહંકાર ઉભય વર્ગને ઉભયની પાછળ રહેલી પ્રકૃતિમાંથી ઉપજવવામાં આવે છે. જે પ્રકૃતિ પંચમહાભૂતરૂપે પ્રકટે છે, એ જ પ્રકૃતિ મન બુદ્ધિ અને અહંકાર રૂપે પ્રકટતી હોવાથી એક વર્ગમાં ઉપલબ્ધ થતો ધર્મ—જેમકે, ચેતન ઉપર થતી વિષની અસર—શીજી વર્ગમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય,—ધાતુઓ ઉપર પણ વિષની અસર થતી જોવામાં આવે—એ સ્પષ્ટ છે.

“ One touch of nature makes the whole world kin. ”

“ પ્રકૃતિનો સંસ્પર્શ સર્વત્ર એક જ હોઈ, સર્વ જગતને બન્ધુભાવમાં જોડે છે—એકાકાર બનાવે છે ”—એ પંક્તિમાં જેટલું હૃદયનું સત્ત્વ રહ્યું છે, એટલું જ બુદ્ધિનું સત્ત્વ પણ રહેલું છે: જગત્ જે કવિની દૃષ્ટિએ એકાકાર છે, એ સાયન્ટિસ્ટ અને ફિલસૂફની દૃષ્ટિએ પણ તેવું જ છે.

આ રીતે, દૃશ્ય પદાર્થ માત્રને—પૃથ્વીથી માંડી અહંકાર મુધી સર્વને—દૃશ્ય પદાર્થની એકતાસંપાદક પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે લઈ જઈ શકીએ છીએ. પણ આ પ્રકૃતિ તે માત્ર “અપરા” પ્રકૃતિ: “અપરા” એટલા માટે કે—જે કે એ એકતાસંપાદક ખરી, તથાપિ પરપ્રકાશ્ય. પરા પ્રકૃતિ જે “જીવ”=આત્મા એના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે, એના ચક્રી એ

બની રહેલી છે. જૂતમાત્રની અનેકતામાં જ એકતાનું દર્શન કરી પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે પહોંચીએ છીએ—એ એકતાસંપાદક વ્યાપાર આત્માના અનુસન્ધાન-અનુસ્મૃતિ વિના અશક્ય છે.

“ .....પરમ તત્ત્વ મહાન આગે
દેવી ખરે શિશુ સમાન જ ન્હાની લાગે.”

હવે આ ‘આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?’—એનો ઉત્તર જગતના અસંખ્ય અનુભવી મહાત્માઓ આ જ પર્યન્ત આપતા આવ્યા છે. એ અનુભવચિત્રની કાંઈક રેખા બીચેનાં *પદોમાં છે:—

“ દુગ રસમર મોરે દિલ છાઈ રહી—
છાઈ રહી છલકાઈ રહી—દુગ
ઝાંખ ઝપટ નિઠા નવ કાંઈ,
પલક પલટ અણખાઈ રહી—દુગ ”

“ ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે ।—
પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પર્યનો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઈ રે—ગગને ”

જોય અને જ્ઞાતા—જેને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અન્ય સ્થળે “ક્ષેત્ર” અને “ક્ષેત્રજ” કહ્યાં છે—એ બંનેનો “ પ્રકૃતિ ” માં સમાવેશ થાય છે. ‘ પ્રકૃતિ ’ શબ્દ અત્રે જડના અર્થમાં નહિ, પણ પરમાત્માની શક્તિ યા સ્વભાવના અર્થમાં વપરાયો છે. જડ અને ચિત્ત ઉભયનો પ્રકૃતિમાં સમાવેશ કરવાનું કારણ એટલું બતાવવા માટે કે ઉભયમાં એક જ તત્ત્વ પરાવાએઈ છે—એ તત્ત્વ તે ઉભયથી વિશાલ, ઉભયનું વ્યાપક-સંગ્રાહક, તત્ત્વ: પરમાત્માનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ: પરમાત્મા પોતે જ.

“ .....I have felt

A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts : a sense sublime
Of something far more deeply interfused,
Whose dwelling is the light of setting suns,
And the round ocean and the living air,
And the blue sky, and in the mind of man:
A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things.”

Wordsworth.

* “ પ્રેમજીવન ” અને “ અબેદાર્મિ. ”

લૉર્ડ સાલ્સબરી અને હિંદુસ્તાન.

સને ૧૮૬૭ ના રિફોર્મ બિલના પ્રસંગમાં લૉર્ડ સાલ્સબરી પ્રધાન મંડળથી છૂટા પડ્યા ત્યાં સુધી આપણે જાણ્યા છીએ. આમ છૂટા પડવાના કારણમાં લૉર્ડ ઈંગ્લંડના એ રાજ્ય-સાલ્સબરીએ જાણીતું હતું કે તે બિલ અમુક પરગણાઓમાં ધરેધર પડ્યોઃ બ્લીગ અને ટોરિ-મતનો દડક આપણે, અને આદલે સુધી સખાસદ સુલવાનો દડક લઈ જવો લિબરલ અને કન્ઝર્વેટિવ. એ એમના શુદ્ધ ટોરી સંપ્રદાયને અગ્રાજ્ઞ લાગ્યું. બ્લીગ અને ટોરી સંપ્રદાયોનાં કોઈ ખાસ લક્ષણો આપણે જોવા જઈએ તો એટલાં જ મળે છે કે મૂળથી બ્લીગ-પક્ષ 'ગાદીની' સત્તાને અંકુશમાં રાખનાર અને ટોરી પક્ષ રાજ્યને દેવી અધિકારવાન માનનાર હતો. આમ છતાં કોઈ પ્રસંગવિશેષથી આપણે એક કારણે ટોરીને બ્લીગ કરતાં વધારે લોકાધિપત્યસંપાદક જોઈએ છીએ. બ્લીગ પક્ષ દેશના મોટા મોટા આગીર ઉમરાવોનો બનેલો હતો, અને ટોરી પક્ષમાં ન્દાના ન્દાના જમીનદારો અને ધર્મોપજીવી વર્ગ હતો. બ્લીગ વર્ગ પોતાની વગસગથી પોતાના ધાર્મિક સમાસદો પાર્લામેન્ટમાં નીમાવી શકતો અને પાર્લામેન્ટનું સંખ્યાબલ પોતાનું કરી 'ગાદી'ની સત્તાને અંકુશમાં મૂકવાને શક્તિ-માન થતો. બ્લીગ તરફથી 'ગાદી'ને દબાવવામાં કાન્યાથી બ્લીગ વર્ગ પોતાનું દિવ સાધ-વામાં કાવી, લોક દિવને ગાણુ-કરી નાંખશે-એવા બચથી ટોરી પક્ષ પાર્લામેન્ટમાં લોતતત્ત્વ વધારે દાખલ કરવાનું ઉચિત ધારતો. વખતો વખત આ રિયલિટમાં ફેરફાર થતો, પણ આખરે અદારમાં સૈકાના અંત બાગમાં 'અમીરોની સત્તાને' કમી કરવા માગમાં જ લોકતત્ત્વને આશ્રય આપનાર ટોરીપક્ષ ક્રૅચ-રેવોલ્યુશનથી ઉરકેદારી રાજસંસ્થા જોખમમાં આવી પડશે એવી ધારતીથી લોકાધિપત્યના તત્ત્વને ઉત્તેજન ન આપવાના અભિપ્રાયવાળો થઈ ગયો. અને બર્નલ મિત્રોથી અવિચિત બ્લીગ વર્ગ પણ આ જ અભિપ્રાયનો હોવાથી ટોરી પક્ષ આ વર્ગ સાથે મળી ગયો. બ્લીગ તરફ બ્લીગ વર્ગનો બીજો બાગ, જે વિચારથી ગાદીની સત્તાને અંકુશમાં રાખવાની નીતિ સ્વીકારાઈ હતી તે જ વિચારના વિકાસ ક્રમમાં, પાર્લામેન્ટના સુ-ધારા તરફ દોરયો અને પચીસ વર્ષની લાંબી લડત પછી સને ૧૮૮૨ નું રીફોર્મ બિલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવા શક્તિવાન થયો.

આ કાળથી પાર્લામેન્ટનો મુધારો એ બ્લીગ પક્ષનો-જે પક્ષ આ અરસામાં લીબરલ એ સંગાથી યોગજાવા લાગ્યો, -એ જ પક્ષનો જણે એકાધિકાર-ધર્મનો-હોય એવી રિયલિટ થઈ પડી. આ જ અરસામાં સ્વાધીનતા સમાનભાવ અને જ્ઞાનભાવનાના સિદ્ધાન્તનું જોર અમંગલ્ય રાજપુરુષોના મનમાં ફસવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે આ સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ સમાજ વ્યવસ્થા રચવાની પ્રયત્ન ઉત્કંઠા લીબરલ પક્ષના અગ્રેસર રાજપુરુષોમાં દાખલ થઈ. બ્લીગ તરફથી આ વિચારના પ્રત્યાઘાત તરીકે ટોરીપક્ષ સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યા હેતુથી સેક્ટો વર્ગોથી આવી આવેલી સંસ્થાઓમાં ફેરફાર કરવાની વિરદ થયો. અને વર્તમાન રિયલિટ દાખમ રાખ-વાના આમહતો માર્ગ સ્વીકારવાથી તે પક્ષ આ પક્ષનું 'કન્ઝર્વેટિવ'-એટલે કે સંરક્ષણ વા-સંજોગનપક્ષ-એનું પંચુ. જેમ જેમ લીબરલ એટલે કે લદારપક્ષ સ્વાધીનતા વિગેરેના સિદ્ધાન્તને

સમાજવ્યવસ્થામાં સફળ કરવો એવા આગ્રહથી એક પછી એક સુધારા સંચવતો ગયો, હીમાયત કરતો ગયો, તેમ તેમ ફેરફાર કરવો અનિષ્ટ હોઈ ન્મ બને તેમ તેમાં વ્યવધાન નાંખવાં એ હેતુથી સંજોગપદ્ધતિ અવરોધપદ્ધતિ થઈ પડ્યો.

આ સ્થિતિમાં જ્યારે જ્યારે લીબરલ પક્ષ પાર્લામેન્ટના સુધારાની દરખાસ્ત લાવે ત્યારે ત્યારે ટોરી પક્ષના અગ્રેસરો તે ફેરફારને ન થવા દેવો એવા આગ્રહથી વિરુદ્ધ પક્ષ લઈ કામ લેતા, અને વખતોવખત આ ફેરફારોનો અનેક રીતે તિરસ્કાર કરાવવામાં ફાવતાં. પણ સને ૧૮૬૭ માં એવી સ્થિતિ આવી કે જે સુધારાના રહામે લગીને લીબરલ પક્ષને હરાવ્યો હતો તે જ-તેથી પણ વધારે લોકાધિપત્ય દાખલ કરનાર કાયદો કન્ઝર્વેટીવ પ્રધાન મંડળે રજુ કર્યો. અને આ કાયદામાં પોતાની શામીલગીરી નહીં એમ દર્શાવવા પ્રધાનમંડળના ખીજા બે સભાસદો સાથે લોર્ડ સ્ટાન્સબરીએ પણ રાજીનામું આપ્યું.

સર્વ ઇતિહાસકારો સ્વીકારે છે કે કન્ઝર્વેટીવ પ્રધાનમંડળના શિષ્ટાધિકારી મી. ડીઝરાઇલીનું આ પગલું તેની રાજપુરુષ તરીકેની સમતાને હાનિકર છે, અને તેના મુકાબલામાંથી લોર્ડ સ્ટાન્સબરીના આ કૃત્યને એક શુદ્ધ ટોરીને ઘટે એવું સંપ્રદાયानુસારી કૃત્ય ગણી અતુ-મોદન આપે છે. છતાં આ એક બાબતનું અત્ર સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને તે એ કે લોર્ડ સ્ટાન્સબરી મી. ડીઝરાઇલીના કૃત્યનું ખરું સંસ્કર્ય સમગ્ર સંધ્યા નહિ. મી. ડીઝરાઇલીનું આ કૃત્ય એક રીતે બહો વખોડવા લાયક હોય પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ ખીલ દાખલ કરી ઘણા વખતથી પડી ગયેલા કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો એણે ઉદ્ધાર કર્યો. ઇંગ્લંડના રાજ્યબંધારણમાં બે પક્ષનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે એ નિર્વિવાદ છે. અને તે વખતે લીબરલ પક્ષની જે સ્થિતિ હતી તે પ્રમાણે લીબરલ પક્ષ હમેશાં જ અધિકારમાં રહે તો કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો કાળક્રમે સમૂળ નાશ થઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી. વળી કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનું એવું પણ કહેવું હતું કે લીબરલોને સુધારાનો ઇન્કારો રહે એવી સ્થિતિ કેવળ અસ્વાભાવિક છે. જે પ્ર-જાને સુધારો જોઈએ છે તો પછી તે કાળે જે પક્ષ અધિકારમાં હોય તે પક્ષ તે સુધારો આપવાને હકદાર છે, કારણ કે પ્રજા કોઈ પણ બાબતમાં એકમત હોય તો પ્રજાના પ્રતિ-નિર્દેશ પાર્લામેન્ટે તે મતને અમલમાં મૂકવો જ જોઈએ. આવા ધોરણ ઉપર જઈ મી. ડીઝરાઇલીએ આ સુધારો દાખલ કર્યો હતો. અને કહેવું જોઈએ કે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષને મી. ડીઝરાઇલીના આ કૃત્યને સજીવ કર્યો એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય પ્રસંગે બળવાન પણ કર્યો.

આ વાત લોર્ડ સ્ટાન્સબરીએ તત્કાલ ન સમજતાં રાજીનામું આપ્યું. પણ જ્યારે સને ૧૮૭૪ માં મી. ડીઝરાઇલીના અધિષ્ઠાતૃપણા નીચે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષ અધિકારમાં આવ્યો ત્યારે સ્ટાન્સબરી મી. ડીઝરાઇલીના પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા અને આ વખતે પણ આરંભમાં આ-પણુ દેશ ખાતાના પ્રધાન તરીકે જ તેમની યોજના થઈ. આ અધિકારમાં થોડો વખત રહી તેઓ પરદેશ ખાતાના પ્રધાન તરીકે યોજાયા, એટલે આપણે સને ૧૮૭૪ થી તે સને ૧૮૭૭ સુધી જે કાળમાં તેઓ આપણા દેશના પ્રધાન તરીકે રહ્યા તે કાળમાં આપણા દેશ સંબંધી જે કાંઈ કર્યું આપણને જણાયું છે તે પૈકી અગત્યના વિષયોનું દિગ્દર્શન કરીએ.

હિંદુસ્તાન ખાતાની એમની રાજ્યનીતિ.

આ સમયમાં આપણે પહેલો પ્રસંગ અફઘાનીસ્તાનનો લઈશું. કેમકે આ કાળના કન્ઝર્વેટીવ

પ્રધાનમંડળે કરેલી 'પૂર્વે(ટર્કી-તુરકસ્તાન)ના સવાલ'ની વ્યવસ્થાની સાથે

(૧) અફઘાનીસ્તાન- આપણા દેશનું આ પ્રકરણ સંબંધ ધરાવે છે. આ પ્રધાનમંડળ આ વખતે પ્રકરણ.

મી. ડીઝરાઇલીથી અધિષ્ઠિત હતું. અને મી. ડીઝરાઇલીએ જગતના

ઈતિહાસમાં અને ખાસ કરીને યુરોપનાં રાજ્યોમાં ઈંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠાને સર્વોપરિ કરવાની, અને યુરોપની સુલેહને ઇંગ્લંડના કબજામાં રાખવાની નીતિ સ્વીકારી હતી. થોડાક કાળ તો ઇંગ્લંડમાં ટોરી રાજપુરુષો-અને ટોરી વર્તમાનકારોને જાહેર ચર્ચાનો આ જ વિષય ચર્ચા પડ્યો. અને બાપ્સ્ટો અને લેખદાર, શાન્તિની નીરસ રાજ્યનીતિના દિવસો બરાબર ગયા છે અને પરરાજ્ય સંબંધી તેજદાર નીતિના દિવસો શરૂ થયા છે-એવી પ્રતીતિ ઇંગ્લંડની પ્રજાને ઠરાવી. આ નીતિનો પહેલો પડઘો સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદવામાં થયો. આથી ઇન્ડિયાના માર્ગના સંબંધમાં 'સુએઝ'ની તરફની કેટલીક ભતિ ટળી, અને ઇન્ડિયા તરફ પ્રધાનમંડળનું ધ્યાન સવિશેષ દોરાયું. બ્રહ્મસરોય અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના અ-ન્યોન્યના સંબંધમાં પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના હુકમ પ્રમાણે બ્રહ્મસરોયે ચાલતું એવો આગ્રહ થયો. રાણી સરકારને હિંદુસ્તાનનાં 'એમ્પ્રેસ' = મહારાણીનો ખીતાબ આપ્યો. આ-ખીતાબ પણ 'ઇમ્પીરિયલ' રાજ્યનીતિનું-બ્રિટિશસામ્રાજ્યભાવનાનું જ એક પગલું હતું. અને ઇન્ડિયામાં સર્વોપરિ સત્તા તરીકે ઇંગ્લંડના તાજાને મનાવવાને માટે આ ખીતાબ આપવામાં આવ્યો છે એવું કહેવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે બોલતાં મી. ડીઝરાઇલીએ રશીયન જૂત જગાડ્યું હતું. અને આ સમયે બલ્ગેરિયામાં ક્રિસ્ટિયોની ટર્કીએ કરેલી જાનખવારીના પ્રસંગોમાં ટર્કીનો પક્ષ લઈ રશીયા સાથે બાથ બીડવાની હીમાયત મી. ડીઝરાઇલીનું પ્રધાનમંડળ કરી રહ્યું હતું.

રશીયા સ્કામે ધારેલી આ નીતિના પડઘા આપણા દેશમાં પડ્યા. આ સમયે રશીયા મધ્ય એશીયામાં એક પછી એક પ્રાન્તો સર કબ્જે જતું હતું. અને તે સંબંધે અફઘાનીસ્તાનને પણ રશીયા તરફની ધારતી લાગી. ત્યાંના અમીરે પોતાના દેશ ઉપર રશીયા સ્કામે આવે તો ઇંગ્લંડ મદદ કરશે કે કેમ તે પુછાવવા આપણા બ્રહ્મસરોય ઉપર કહેણ મોકલ્યું. આ વખતે હોર્ડે નોર્થવુડે એક બાહોશ અને દુરઅદેશી લીજરલ રાજપુરુષ આપણા બ્રહ્મસરોય હતા. તેમણે તરતજ અફઘાનીસ્તાન ઇંગ્લંડના તેજ (influence)ની મર્યાદામાં છે એવો રશીયન સરકારનો કોલ હતો તે ધ્યાનમાં લઈ કહેવરાવ્યું કે રશીયાની બીક રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી, અને બ્રહ્મસરોયની સલાહ પ્રમાણે જો અમીર વર્તશે અને રશીયન હદમાં પગ-પેસારો કરવાનો લોભ નહિ રાખે તો હિંદુસ્તાનની સરકાર મદદ આપશે. અમીરને આ જવાબ બહુ પસંદ ન પડ્યો અને હિંદની સરકારથી ખસી જવાનું નક્કી કરી રશીયાનો મધ્ય એશીયા તરફના હુકમની નિરીક્ષા કરતો બેઠો. આ સંબંધમાં ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળની

ધરૂઆ અધ્યાનીસ્તાનમાં હિંદની સરકાર તરફથી એક ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાનો થયો કે જે અધ્યાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર રશીયાના વધારાની તપાસ રાખેઃ નથી જરૂર પડે ત્યારે ખરી સ્થિતિથી વાકેફ થઈ રશીયન સરકાર સાથે વખતસર સંદેશા ચલાવી શકાય. ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાની વિરુદ્ધ લૉર્ડ નૉર્થેશ્વર હતા. કારણ કે અધ્યાન અમીરની અને લોકોની ઇંગ્રેજને પોતાના મુલકમાં વકીલ તરીકે દાખલ કરવા વિરુદ્ધની હઠીલાઈ એ સારી પેઠે જાણુતો હતો. અને વળી જે હેતુ માટે ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાની જરૂર ખીટીશ પ્રધાનમંડળને, જણાઈ હતી તે હેતુ તો હિંદની સરકારના સ્વદેશી વકીલથી સરે એમ છે એવો લૉર્ડ નૉર્થેશ્વરને અભિપ્રાય હતો. આ કારણથી ખીટીશ પ્રધાન મંડળની-અધ્યાનીસ્તાન પર અંગ્રેજ એળચી દાખલ કરવાની ફરજ પાડવાની નીતિ વિરુદ્ધ પોતાનો વાંધો જાહેર કરવાની લૉર્ડ નૉર્થેશ્વર અને તેની કાર્યભારી સભાને જરૂર જણાઈ. અને પરિણામમાં લૉર્ડ નૉર્થેશ્વરને હિંદુસ્તાનના બહાઈસરોયપદનું રાજનામું આપવું પડ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે આ વખતે આપણા દેશખાતાના પ્રધાન તરીકે લૉર્ડ સૉલ્સબરી હતા.

ત્યારે લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી થોડી મુદતમાં ખીટીશ પ્રધાનમંડળની ‘ધર્મપરિચલ’ રાજ્યનીતિના પરિણામમાં આપણે એક બાહોશ, દૂરઅદેશી, અને ઉદાર દિલનો, હિંદના લાભ સમજનાર અને હિંમતથી જાગવવાની જુતિવાળો એક બહાઈસરોય આપણે શુભાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ અધ્યાનીસ્તાન સંબંધી પોતાની આ નવોન રાજ્યનીતિનો સત્વર અમલ કરવાની સૂચના સાથે તે જ પ્રધાનમંડળે લૉર્ડ સિલ્ટને આપણા દેશના બહાઈસરોય પદ ઉપર મોકલ્યા.

પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું ગયા છીએ કે અધ્યાનીસ્તાનના સંબંધમાં પાકી તટસ્થતા રાખવાના લૉર્ડ લૉરેન્સના અભિપ્રાય સાથે મળતા થઈ સને ૧૮૬૬ નો પ્રસંગે લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ સારી રીતે સાચવી લીધો હતો. તે જ લૉર્ડ સૉલ્સબરી—૧૮૭૬ પછીની અધ્યાનીસ્તાનની નવી રાજ્યનીતિના કંઈક અંશે નિમિત્તભૂત થયા. ઇંગ્રેજ વકીલ સ્વીકારવાની આપણી ભાંજબડના પરિણામની રાહ જોઈને નવા દરિયોદુધી અધ્યાનીસ્તાન સંબંધી આપણી રાજ્યનીતિ રચવી પડશે એવી સ્પષ્ટ સૂચના લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ નવા બહાઈસરોયને મોકલાવી હતી. રશીયાના બનથી અધ્યાનીસ્તાનના વ્યવહારમાં હાથ ધાલવાની નીતિ આપણી સરકારે સ્વીકારી અને તે જ નીતિની રહામે ચવાતો અધ્યાન અમીરે નિશ્ચય કર્યો. આને અંગે તે પછીના ત્રણ ચાર વર્ષમાં બનેલા ઇતિહાસની સાથે આપણે સંબંધ નથી. પણ આ પ્રસંગે આપણી લશ્કરી નીતિએ આગળ વધવાનું—અર્થાત્ અંગ્રેજીમાં જોને “Forward” યાને અભિયોગી કહે છે તેવું—સ્વરૂપ પડ્યું. અને હિંદની તીજેરીને કેટલાક પ્રમાણુ ભૂત અધિકારીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિનાકારણ કરોડો રૂપીઆના ખાડામાં ઉતારી.

જતાં આ બધી જવાબદારીમાંથી ઇતિહાસ લૉર્ડ સૉલ્સબરીને મુક્ત કરે છે. કેમકે ખીટીશ એળચી મોકલવાની વાત હજી ભાંજબડમાં જ હતી તે વખતે, ૧૮૭૭ ના અંતમાં ગર્ભા રશીયોના આવાગમની ધારતી રાખવાને કંઈ કારણ નહતું તે વખતે, અધ્યાન

નીસ્તાનના બચ્ચારમાં વચમાં પડવાની અને ખ્રીટીશ એલમી સ્વીકારવા જેટલો પણ આગ્રહ કરવાની હવે જરૂર નથી એમ લૉર્ડ સૉમ્સજરીએ લખી સુધ્ધા દતા. પણ લૉર્ડ સિટનને પોતે હાથમાં લીધેલી વાત મૂકી દેવી ન ગમી. અને લૉર્ડ સૉમ્સજરીએ હિંદખાતાનો અધિકાર છોડ્યા પછી, ઉત્તરાધિકારી લૉર્ડ કેનજોર્નને સમજાવી લૉર્ડ સિટન પ્રથમની મુચનાઓનો અમલ કરવાની દરખાસ્ત મંજૂર કરાવી શક્યા.

આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં લૉર્ડ સૉમ્સજરીની પ્રથમની રાજ્યનીતિ પોતે ખરા માનેલા રશીયાના ભયને લીધે જ હતી, અને અફઘાનીસ્તાનમાં હાથ ધાલવાની જરૂર રશીયાના સ્કામી ચાલ કરવા ખટોજ હતી, એમ સ્પષ્ટ થતાં,—લૉર્ડ સૉમ્સજરીના અંતઃકરણની સમ્મ્યાસ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અફઘાનીસ્તાન સંબંધી દાનિકર રાજ્યનીતિ સંબંધી જવાબદારીમાંથી તેઓ ધણે અંશે મુક્ત થાય છે.

૨

અફઘાનીસ્તાનનું પ્રકરણ પરદેશ તરફની ખ્રીટીશ રાજ્યનીતિની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી આપણે પહેલું લીધું. ખ્રીટીશ પરરાજ્યનીતિ જેમ તે કાલે

(૧) મહદારાવ. ઇંગ્લડનો પ્રભાવ અને મોભો વધારવાના હેતુથી રચાય હતી તેજ પ્રભાણે હિંદી પરરાજ્યનીતિ પણ એજ ધોરણે રચાતી હતી. અને પ્રસંગોની અનુકૂલતાએ આ અરસામાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ ખ્રીટીશ અ-

ધિકારીઓને આપ્યો. વડોદરામાં થામન મહદારાવ મહારાજ રાજ્ય કરતા દતા. પડે જૂના જમાનાના હતા અને રાજત્વપદને છોજે તેવા ગુણોનો એમનામાં ધણે અંશે અભાવ હતો. તેમના પૂર્વધિકારતા ખડેરાવની સાથે પણ તેમનો સંબંધ સારો નહતો. અને રાજ-કેદી તરીકે તેમને ખડેરાવ મહારાજને કેટલોક વખત રાખ્યા હતા. પણ ખડેરાવ મહારાજના કૌશલવાસ પછી ખીજે કોઇ હકદાર વારસ ન હોવાથી મહદારાવ મહારાજ વડોદરાની ગાદી ઉપર અભિષિક્ત થયા. નજાગા મનના અને કામકોધાદિથી આક્રાન્ત રાજના વખતમાં દુશ્મનીઓ રાજને નામે અનેક પ્રકારના અનર્થ કરી શકે છે અને રૈયનની દાદ દર્પાદ કોઇ સાંભળતું નથી. રાજભક્ત પ્રગ્ન કેટલોક કાળ તો સહુ સહન કરે છે, પણ તેની સહનશીલતાને પણ હદ હોય છે. પ્રગ્ન બ્યારે શક્તિમાન અને સ્વતંત્ર હોય છે તો આવે પ્રસંગે પોતાનો રાજતાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાનો પરમ હક્ક વાપરવા તયાર થાય છે, અને એ રીતે મામલાને અણી ઉપર લાવી, કાંતો રાજને સુધરવાની કુરજ પાડે છે કે કાંતો રાજપરિવર્તને જન્મ આપે છે. મહદારાવના સંબંધમાં રૈયત આવા મામલા ઉપર આવી ગઈ હતી અને ખ્રીટીશ સરકારની એજન્સી સમીપ નહત તો સરદારો શાકુકારો અને ખેડુતો મામલો અણી ઉપર લાવી મહદારાવને પોતાની જૂનો સમજાવત. પણ એક તરફથી પ્રગ્નનું સ્વાતંત્ર્ય અને કર્તવ્યકાર્યોરંબની શક્તિ દરાઈ ગયાં હતાં, અને રેસીડન્સીનું રાજને રક્ષણ હતું. એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ રેસીડન્સીને દર્પાદ થવા લાગી—અને આ પ્રસંગ ખ્રીટીશ સરકારે દેશી રાજ ઉપર પોતાના હક્કની પરમ ભાવનાનો અમલ બેસાડવામાં કામે લગાડ્યો.

આ પ્રકરણના ઇતિહાસમાં આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી; પણ તે દરમીયાન રાજ્ય-નીતિના જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેનાં કેવાં સમાધાન થયાં અને તેની આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર કંઈ અસર થઈ તો શી થઈ તે જોવું જોઈએ. આપણા દેશમાં ઇંગ્લેન્ડનો પગ દાખલ થયાંને આજ ત્રણસે વર્ષ થયાં, તે દરમીયાન તે પ્રજાએ આપણી જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા અથવા રાજ્ય-અવ્યવસ્થાને ઉચ્છેદ કરી આખા હિંદ ઉપર અને તે ઉપરાંત આસપાસના પ્રદેશો ઉપર અવિવાદિત સામ્રાજ્ય જમાવ્યું તે વાત ઇતિહાસમાં અત્યંત મોઢા અને કઠણ જનક છે. મહારાજાવના પ્રસંગથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આપણાં દેશીરાજ્યોના મુંબધમાં અથવા દેશી રાજાઓના સંબંધમાં એક ડગલું-અને તે બહુ આગળ વધતું-બરું હતું એ વાત સર્વવિદિત છે.* થોડા વર્ષ ઉપર જ્યો પોતાના સહાયક મિત્ર તરીકે ગણાતા હતા, જેમની સાથે સમાનસત્તાક રાજ્યનો વ્યવહાર હતો તેવા, એક રાજ્યના મહારાજાને એક પણ ગોળીબદ્ધ કર્યા વિના ઇંગ્લેન્ડનાં માણસ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઈ કેદ કરી શક્યાં, તેમના ઉપર લગભગ સવા માસ સુધી ખુફી કોર્ટમાં કામ ચલાવી શક્યાં અને પરિણામે પદ્મજી કરી દેશાંતરમાં લઈ જઈ શક્યાં, એ વાતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના પ્રતાપને ઉંચી ટોચ ઉપર મૂકી દીધો, અને સ્વદેશી રાજ્યોનું 'સ્વાતંત્ર્ય' તે દિવસથી નષ્ટ થયું. ઇંગ્લેન્ડની સર્વોપરિ સત્તા તે તારીખથી આપણા મહારાજાઓના અંગ ઉપર ચાલવી શરૂ થઈ, અને આસાર સુધી જે સરકાર સર્વ રાજાઓની સહાય કરતી તે સર્વોપરિ તરીકે લેખાવા માંડી. આ બનાવ પછી મહારાણી સરકારે "એમ્પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા" હિંદના મહારાજાધિરાજીનું પદ સ્વીકાર્યું અને ન્હાનાં મોટાં સર્વ દેશી રાજ્યો નામનાં રાજ્યો કહેવાતા છતાં, ઇંગ્લેન્ડ મરકાનના તે તે અમલદારોથી અધિષ્ઠિત પ્રદેશો જેવાં થયાં. આ બનાવની અસર હિંદના ઇતિહાસમાં લાંબે ગાળે સારી થાઓ કે ખોટી થાઓ, પણ તરત તો તે દિવસથી આપણા દેશનું ક્ષાત્ર અવશિષ્ટ સત્ત્વ નષ્ટ થયું. આપણી પ્રજાના એક અંગને સમૂલ વિચ્છેદ થયો, અને આપણા પોતાના દેશમાં આપણા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, અને વૈશ્યો, સહુ શસ્ત્રધાનાપત્ર થયા. ચીઢના સેનાહોબ (૧૮૫૬ ના જળવા) પછી હિંદના રાજકીય ભવિષ્યનો નિર્ણય કરનાર આ બનાવ અત્યંત મહત્વનો હતો.

મહારાજા મહારાજા ઉપર રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા બાબત કમીશન વિગેરેની ભાંજલ્ય હથ ચાલતી હતી, તેવામાં એમના ઉપર એમિચિતો રેસીડન્ટ કર્નલ ફ્રેયરને ઝેર દીધાનો આરોપ મૂકાયો. એક તરફથી સરકારની સચનાથી નીમેલા તેમના મુખ્ય પ્રધાન મી. દાદાભાઈ નવરોજીજીને કર્નલ ફ્રેયર સાથે તાણ પડી, જેના પરિણામમાં કર્નલ ફ્રેયરને વડોદરામાંથી

* "It is to be noticed that the suspension of the Ruler of one of the principal Native States of India, the assumption for a time of the administration of his dominions, and the inquiry into his conduct by means of a commission appointed by the English Government involved an exercise of an authority by the Paramount Power, in India of the widest possible nature."

(ઇન્ડિયા સરકારનો સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ ઉપર ૫૩ નંબર ૮૦, સને ૧૮૭૫.)

નીકળું પડ્યું અને તેમને ઠેકાણે સર હ્યુઈ પેલીને નીમવાની યોજના થઈ. આ ગોઠવણ ચલાતી હતી તેવામાં ઉપરનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, અને રેસીડન્સીના કેટલાક નોકરો સાથે મહારાજા મહારાજા ખાનગી મસલત ચલાવતા હતા એમ જણાઈ આવ્યું. રેસીડન્સીના એ નોકરોએ ગુંદો કંપોનું કબજા કર્યું, અને ગવર્નેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયાએ મહારાજાવ રદાબો 'પ્રાઇમા ફેસી'—'પ્રથમદર્શનિક' પુરાવો પૂરતો છે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી, કેદ કરવા વિગેરે પગલાં લેવા શરૂ કર્યાં. ગવર્નેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા ચોખ્ખું કહે છે કે આ પગલાં કાયદાની રૂએ અને બુદ્ધિ નહતાં પણ તે એક 'act of state' એટલે કે રાજકૃત હતું.

કમીશન નીમાયું. કામ ચાલ્યું. ત્રણ મેમ્બરો યુરોપીયન સદસ્યોએ મહારાજાને ગુંદો-ગાર ફરિયાદ. ત્રણ એટલા જ-બદ્દે વધારે-મેમ્બરો સ્વદેશી સદસ્યોએ ગુંદો નાસાખીત ગણ્યો. પણ મહારાજાને તપાસને માટે પદ્મચુન કરેલા તે બરાબર શુદ્ધ માન્ય પડે તો જ પાછા ગાદીએ બેસાડવા એવા નિશ્ચયથી કરેલા હતા. લૉર્ડ નૉર્થક્લકની સરકારે કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરથી ત્રણ સ્વદેશી મુદ્દસ્યોના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ થઈ મહારાજાને ગુંદોગાર ફરિયાદ હતા, પણ વિલાયતસરકારની આગને અનુસરી પદ્મચુન કરવાના ફરિયાદમાં રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા એ જ કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું. અને તે કારણસર મહારાજાને તથા તેમનાં સંતાનને રાજ્યગાદીને માટે નાલાયક ફરિયાદી, ખંડેરાવ મદારાજાનાં રાણીને સરકાર પસંદ કરે તેવા ગાયક-વાડના કોઈ કુટુંબીને દત્તક લેવાની સત્તા આપી, વડોદરામાં પુનઃ સ્વદેશી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ પ્રકરણને અંગે પણ મહોટા મુદ્દા ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સિદ્ધ કર્યા. (૧) ગાયકવાડ જેવા મહોટા મદારાજાના શરીર સુધી ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો લુકમ પહોંચી શક્યો, એટલે હવે આપણા સ્વદેશી રાજ્યોનું 'રાજત્વ', એટલે તેને અંગે સર્વ દેશની રાજ્યનીતિમાં સ્વદેશી એક પ્રકારની અધ્યાધ્યતા, નષ્ટ થઈ. આર્સ પહેલાંને ફ્રાંસીએ અગાવનાર એક પ્રજાને આમાં કોઈ પણ નવીન ન લાગે, પણ 'રાજત્વ'ને ઇશ્વરી અંશ માનનારી, અને ઇંગ્લેન્ડને હજી પરબ્રમ્ ગણનારી આર્દીની રેપતને આ વાત બેશક બહુ જ બારે પડતી લાગે એમાં નવાઈ નથી. (૨) રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા એ કોઈ પણ સ્વદેશી રાજ્યને પદ્મચુન કરવાને ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં પૂરતું કારણ છે. (૩) આવી ગેરવ્યવસ્થાને માટે તે રાજ્યના પ્રધાનો જવાબદાર નથી પણ રાજ્ય પોતે જ છે. (અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

એલેક્ઝાંડરની કેળવણી તથા સંયમ.

૧

કેળવણી.

[ખ્રીસ્તી કૃત એલેક્ઝાંડરનાં જીવનચરિત્રમાંથી તરજુમો.]

એલેક્ઝાંડર માટે ઘણા શિક્ષકો અને ગુરુઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. એ સર્વમાં ઉપરી તેની માતા ઓલિમ્પિયસનો લિઓનિડસ નામનો એક સગો હતો. તેની રીતભાત બહુ કડક હતી. કુંવરને કેળવણી આપવાનું કામ અગત્યનું હતું અને એ હોદ્દો મોટાભાનો હતો. પણ તેને પેટેગોગ (શિક્ષક) નો ઇસ્કામ પસંદ નહોતો. અને રાણી સાથેના એના સગપણને લીધે તથા એની પોતાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે એને સહુ કુંવરનો રક્ષક કહેતા. એલેક્ઝાંડરનો નામનો તેમ જ ખરો પેટેગોગ લાઇસિમેકસ હતો. તેનામાં કોઈ જાતની આગડત નહતી. પણ તે એલેક્ઝાંડરને દેવાંશી વીર એકિલીસની, તેના પિતાને એકિલીસના પિતા પિટ્યુસની, અને પોતાને એકિલીસના ગુરુ ફીનિકસની વારંવાર ઉપમા આપતો, અને આથી તે એલેક્ઝાંડરને તથા ખીજાઓને ગમતો અને લિઓનિડસથી ખીજા દરજ્જાનો ગણાતો.

ન્યારે થેસલીનો એક સોદાગર પ્રખ્યાત ખૂસિફેલસ ધોડો વેચવા ફિલિપ પાસે આવ્યો અને તેને માટે તેણે તેર ટેલંટ + માગ્યા, ત્યારે ફિલિપે એ ધોડાની ખરીદા એક યોગાનમાં કરવા માંડી, ત્યાં ઘણા માણસો હાજર હતા, તેમાં એલેક્ઝાંડર પણ હતો. ધોડો એટલો બધો તેજ હતો કે કોઇને વશ થાય નહા. તેણે ન કોઇને ચઢવવા દીધો કે ન કોઇને સ્વર સુદ્ધાં સાંખ્યો. જે સવાર તેની પાસે જતા તેની સામે તે ધસતો. આનું જંગલી જાનવર પોતાની પાસે આપ્યું તેથી ફિલિપ ગુસ્સે થયો, અને તેણે તેને લઇ જવા ફરમાવ્યું. પણ એલેક્ઝાંડર તે ધોડાને જોયા કરતો હતો તે બોલી ઉઠ્યો: “ આ લોક પોતાનામાં પાણી અને કલાની ખામીને લીધે કેવો સારો ધોડો જવા દે છે ! ” ફિલિપે પહેલાં તે તેને ગણકાર્યો નહીં પણ એલેક્ઝાંડર ન્યારે ફરી ફરીને એવી દીકા કરવા લાગ્યો અને આક્રોશ યદ્ય ગયો ત્યારે ફિલિપે તેને કહ્યું: “ ઊકરા, તું બહુ ઉદ્વેગ છે. કેમ જાણે આ સહુ ત્હારાથી મોટા છે તેમના કરતાં પણ તું કાબેલ હોય અને વધારે સારી રીતે ધોડા વશ કરી જાણ્યો હોય ! ” એલેક્ઝાંડર તુરત બોલ્યો: “ આ ધોડાને હું વશ કરી શકું. ” ફિલિપે પુછ્યું, “ અને જો ખોટા પડશે ? ”

* શિક્ષકના અર્થમાં ૩૬ ચલકા પેટેગોગ શબ્દનો મૂળ અર્થ પરિચારક—ઊકરાને સાથે લઈ ફરનારો—હોવાથી અને ગ્રીસમાં શિક્ષકનું કામ સામાન્ય રીતે કોઈ બહેલો ગુલામને સોંપાતું હોવાથી ઓક ગૃહસ્થોને પેટેગોગ ચલાવવામાં કે કહેરાવાવામાં બીજું લાગતું.

તો શું હારશે ? ” એલેક્ઝાંડરે કહ્યું, “ આ ઘોડાની કિંમત આપીશ, ” આ સાંભળી બધા હસી પડ્યા. પણ રાગ અને ક્રુરે અન્યોન્ય ચરત રવીપારી અને એલેક્ઝાંડરે ઘોડા પાસે નજી લગામ ઝાલીને તેનું મુખ સૂર્ય તરફ ફેરવ્યું. એમ જણાય છે કે ઘોડો, તેની આગળ પડતો અને તે હાલતો તેની સાથે હાલતી પોતાની ડાયાથી બડકા કરતો. હતો તે એણે નેઈ લીધેલું. પછી એણે ધીરે ધીરે બોલીને અને તેને પંખાળાને ઘોડાને શાંત પાડ્યો, અને પોતાનું ઉપરું વસ્ત્ર સરકાવી નાખી સફાઈથી કુદકો મારીને સવાર થઈ ગયો. પ્રથમ એણે તેને તેની મરજી માફક ચાલવા દીધો. પછી ત્યારે એને લાગ્યું કે ઘોડો વેગમાં આવ્યો છે અને હવે છુટથી દોડવા માગે છે, ત્યારે તે એડીથી અને અવાજથી તેને ઉશ્કેરતો ગયો, અને તેની ઝડપ અત્યંત વધારી દઈ ધણે દૂર નીકળી ગયો. ફિલિપ અને ત્યાં હાજર હતા તે સર્વ નેઈ રહ્યા શું થશે તેની ફિકરમાં રતબ્ધ થઈ ગયા. પણ એલેક્ઝાંડર જ્યારે તેને વાળાને પાછો સીધો લઈ આવ્યો ત્યારે બધાએ તેને હર્ષનાદથી વધાવી લીધો. ફિલિપને તો આનંદાશુ આબ્યાં, અને તેને મુગ્ધ કરતો બોલ્યો, “ બેટા, આ રાજ્ય તમારે માટે બહુ ન્હાનકડું છે. તમારી શક્તિને ઘટે એવું કોઈ મોટું રાજ્ય શોધી લ્યો. ”

પછી એલેક્ઝાંડરને હુકમને તાબે થવું કડવું લાગતું પણ કોઈ નરમાશથી સકારણ સમજાવે તો તે બતાવેલું કામ કર્તવ્યશુદ્ધિથી કરવા તૈયાર થતો, એ નેઈને ફિલિપે તેની સાથે હુકમ વાપરવાને બદલે તેને સમજાવવાને કામ લેવાની રીત રાખી. અને તેને લાગ્યું કે તેની કૃતવણી માટે કલા અને શાસ્ત્રોના સામાન્ય રીતે શીખવાતા વિષયો બસ નહતા. તેની પ્રતીતિ થઈ કે એલેક્ઝાંડરની પ્રતિભા માટે, સેફિકલીસ કવિના શબ્દો વાપરીએ તો—

“ મુકાનનો માર્ગોપદેશ અને વળી લગામનું નિયંત્રણ ”,

એ બંને આવશ્યક હતાં. તેથી તેણે ગ્રીસના પડોતો અને ફિલિસ્ટીમાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ પામેલા એરિસ્ટોટલને બોલાવ્યો. અને એરિસ્ટોટલે એ કામ સ્વીકાર્યું તેનો એણે તેને જે બદલો આપ્યો તે રાગ અને ફિલિસ્ટી બંનેને ઘટે તેવો તેમ બંનેની કીર્તિ વધારે તેવો હતો. એરિસ્ટોટલની જન્મભૂમિ સ્ટેગાઈરા નગરનો ફિલિપે યોગ સમય ઉપર નાશ કર્યો હતો. તે તેણે ફરીથી બંધાવ્યું અને ત્યાંના મૂલ વાસીઓ જે બીજાં નગરોમાં વીખરાઈ ગયા હતા અમર વેચાઈ શુલાભેની દશા ભોગવતા હતા તેમને તેણે ત્યાં ફરી વસાવ્યા. એલેક્ઝાંડર માટે શાલા તરીકે તેણે મીઝા પાસેનું એક સ્થલ-દેવતાઓનું મંદિર નીમ્યું, જ્યાં અઘાધિ એરિસ્ટોટલ જે શિલાસનો ઉપર બેસતો અને જે ઘટાઓમાં ફરવા જતો તે બતાવવામાં આવે છે. એલેક્ઝાંડર તેની પાસે નીતિ અને રાજ્યનીતિનાં શાસ્ત્રો ભણ્યો એટલું જ નહીં પણ ફિલિસ્ટીનાં જે હડાં તત્ત્વો ખાસ વીણેલા યોગ જ શિખ્યોને દીક્ષા આપ્યા પછી અને ગંભીર દહર્યો તરીકે માત્ર મુખપાઠથી શીખવવામાં આવે છે તે પણ એ સીખ્યો. આ એના એક કાગળ ઉપરથી જણાય છે. એલેક્ઝાંડર જ્યારે એશિયામાં હતો અને એણે સાંભળ્યું કે એરિસ્ટોટલે કેરસાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં એ ગંભીર તત્ત્વો પ્રકટ કર્યો છે, ત્યારે તેણે ફિલિસ્ટીની ખાતર એરિસ્ટોટલને નીચેનો પત્ર લખી દુપકો આપ્યો:—

“ એરિસ્ટોટલ જોગ લા. એલેક્ઝાંડર. સલામ. ફિલસુફીનાં ગૃહ તત્ત્વો તમે પ્રસિદ્ધ કર્યો એ ઠીક કર્યું નહીં. તમારી પાસેથી અમને જે બધું જ્ઞાન મળ્યું હતું તે સર્વસામાન્ય થઇ જાય તો અમારામાં શી વિશેષતા રહી ? હું તો સત્તા અને રાજ્યવૃદ્ધિમાં ખીન્નઓથી મદદગાર થાઉં તે કરતાં જ્ઞાનમાં મદદગાર થવું વધારે ચાહું છું.”

એરિસ્ટોટલે એની આ ઇચ્છાને રુચે અને પોતાનો બચાવ પણ થાય એવો જવાબ લખ્યો કે એ તત્ત્વોનું પુસ્તક એણે જે પ્રકટ કર્યું છે તે ન કર્યા જેવું જ છે. અને બીજાએ એરિસ્ટોટલના ફિલસુફીના પુસ્તકની શૈલી એવી છે કે જેને એ વિષયનું પ્રથમથી જ્ઞાન ન હોય તેનાથી તે સમજાય જ નહીં તો શીખવી તો ક્યાંથી શકાય ? શુરુ પાસેથી જેને મુખપાઠથી જ્ઞાન મળ્યું હોય તેની સ્મૃતિને મદદ કરવાનો જ તેનો હેતુ છે.

વળી હું ધારું છું કે એલેક્ઝાંડર એરિસ્ટોટલ પાસેથી જ વૈદ્યશાસ્ત્ર અને ઔષધોપચાર કરતાં શીખેલો. એના કાગળો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેને એ શાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચાનો શોખ હતો અને તે પોતાના મિત્રોને પ્રસંગોપાત્ત ખાનપાનાદિનું નિયમન અને ઔષધો બતાવતો.

તેને સાહિત્યનો પણ શોખ હતો અને સ્વાભાવિક નિમિત્ત સાને લીધે તે ઘણાં પુસ્તકો વાંચતો. ઇલિયડને તે સિપાહગીરીનો ખજાનો અને પુરુષાતનનો આદર્શ કહેતો. એ મહાકાવ્યની એરિસ્ટોટલે સુધારેલી નકલ તે હંમેશા પાસે રાખતો; તેને એ ડરાયસને હરાવ્યા પછી તેના મળેલા સામાનમાંની એક સુશોભિત પેટીમાં રાખતો, તે ઉપરથી એ નકલ “પેટીમાંની નકલ”-ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક લેખક જણાવે છે કે તે રાતે પણ તેને તરવારની સાથે પોતાનાં ઉશીકાં નીચે મુકતો. એશિયામાંની તેની લાંબી મહાદ્યુઓ દરમિયાન તેને વાંચવા-ખીજાં પુસ્તકો ન મળી શકવાથી તેણે તે ખાસ ગ્રીસથી મંગાવ્યાં હતાં.

પ્રથમ તેને એરિસ્ટોટલ માટે બહુ માન હતું. તે કહેતો કે “મદને એમના ઉપર મહાશ પિતાના જેટલો જ લાવ છે. પિતાએ મદને જીવન આપ્યું, અને એમણે ખરૂં જીવન કોતું નામ તે બાબત સમજ આપી.” પણ પાછળથી તે એના વિષે બેઠાચો હતો. તેણે એને ઇગ્ગ તો લેશ પણ કરી નહીં, પરંતુ તેના સહબાવનાં ચિહ્નો ધીમે ધીમે ધટતાં ગયાં. પણ તેનો ફિલસુફી ઉપરનો અનુરાગ, જે તેને જન્મથી કે બહુ ન્હાની ઉંમરથી લાગ્યો હતો, તે કદાપિ ધટ્યો નહીં.

૨

સંયમ.

એલેક્ઝાંડર બોજન લેવા બેસતો હતો ત્યાં તેને ખબર થયા કે કેદ પકડાયલાઓમાં ડરાયસની માતા અને તેની રાણી અને બે કુંવારી કુંવરીઓ પણ હતી; અને તેઓ ડરાયસનો રથ તથા ધનુષ જોઈને તે રથમાં પડ્યો એવું અનુમાન કરીને છાતીકાટ રોતાં હતાં. આ આ સાંભળીને એલેક્ઝાંડર પોતાના નિઃશ્વસ હર્ષ કરતાં તેઓના કુલોચ માટેની લાગ-

છીથી કંઈક પલ ગર્ક થઈ ગયો. પછી તેણે લીઓનેટસ સાથે તેમને સદેશો મોકલ્યો કે “ડરાયસ જીવે છે. અને એલેક્ઝાંડર ડરાયસ સાથે લડે છે તે કેવલ રાત્રી માટે.” એ તમારો વાળ પછી વાંકો કરનાર નથી; એટલું જ નહિ પણ આજ સુધી ડરાયસ તમારી જે જે ખાતર રાખતો હતો તે આજથી એલેક્ઝાંડર રાખશે એ નિશ્ચય માનજો.” અને એલેક્ઝાંડરે તેમની સાથેની વર્તણૂકમાં આ સદેશો ઉપરથી ધારીએ તે કરતાં પણ વિશેષ દયા અને ઉદારતા દર્શાવી. તેમને જે જે ઇરાનીઓની ઉત્તર-ક્રિયા કરવી હતી તે તેમને કરવા દીધી, અને તે માટે જે કંઈ રીતસર કપડાંલતાં અલંકારો વગેરે જોઈએ તે સર્વ તેમને લૂટમાંથી પાછાં આપ્યાં. તેમનો નોકરચાકર વગેરે વૈભવ હતો તેટલો જ કાયમ રાખ્યો તેમનાં વર્ણસનાદિ ઘટાડવાને બદલે ઉલટાં વધારી આપ્યાં. એટલું જ નહીં પણ તેણે પોતે તેમની સાથે અત્યંત ઉદાત્ત અને રાજરીતનું બૂપણ ગણાય એવી વર્તણૂક રાખી. કહે છે કે ડરાયસ જાંબામાં અને રૂપમાં તેના વખતના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો, તેવીજ તેની રાણીના રૂપની પણ ખ્યાતિ હતી; તથા કુંવરીઓ એવાં માતપિતાનાં સંતાન હોય તેવી જ મુંદર હતી. વળી તેઓ કેદ પકડાયેલી સ્ત્રીઓ હતી. પણ એલેક્ઝાંડરે તેમની પદ્મી અને તેમના સદ્ગુણોનો જ વિચાર કર્યો. તેમને કાને એક પણ અધરિત શબ્દ ન પડે અને તેમને પોતાની આખર માટે અદેશો આવવાનું પણ કારણ ન મળે એવી તેણે સંભાળ રાખી. તેઓ દુસ્મનની છાવણીમાં હતી પણ જાણે કોઈ પવિત્ર મંદિરમાં હોય કે કોઈ કુમારિકા-ઓના મઠમાં હોય એ પ્રમાણે તેમને અદૃશ્ય અગમ્ય અને પરમ પવિત્ર એકાંતવાસમાં રાખવામાં આવી. એલેક્ઝાંડરે એમ જ ધાર્યું કે દુસ્મનોને જીતવા કરતાં પોતાની વૃત્તિઓને જીતવામાં વિશેષ પુરુષાત્તન છે. તેણે એમને જોષ જ નહીં. અને ખરેખર તેનો સંયમ એવો હતો કે તે પરણે તે પહેલાં બાર્સિની શિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તેણે જાણી ન હતી. બાર્સિની, મેન્નોનની વિધવા, ડમાસ્કસ આગળ કેદ પકડાઈ. તેનો પિતા આર્ટાબેઝસ ઇરાનના એક આગલા શહેનશાહનો દાંદિત્ર હતો એટલે તે રાજવંશી હતી; અને ખુબસુરત હતી. વળી તેના સ્વભાવનું લાવણ્ય તેના શરીરના લાવણ્ય કરતાં વિશેષ હતું. અને તે એક સાહિત્ય અને કલાઓમાં નિપુણ હતી. આવી ગુણવતી સ્ત્રી, જેનું રૂપ તેનો સૌથી ઉતરતો ગુણ હતો, તેની સાથે એલેક્ઝાંડરનો પાર્માનીઓએ સંબંધ કરાવ્યો. બીજી કેદ પકડાયેલી સ્ત્રીઓમાં જાંબી અને ખુબસુરત ધણી હતી. પણ એલેક્ઝાંડરે તેમના વિષે માત્ર એક મનક કરી-“આ ઇરાનિયણો આંખને કેવી દમે છે!” સ્ત્રીસૌંદર્ય કરતાં સંયમ અને નિર્તેદ્રિયતાનું સૌંદર્ય તેને વધારે મનોહર લાગ્યું; અને તેઓ માત્ર પુતળીઓ હોય એમ તેણે તેમને દૂર ખસેડવા આજ્ઞા કરી.

પાર્માનીઓના લશ્કરમાં બે મેકિડોનિયન સિપાહીએ કોઈ પરદેશી સિપાહીની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કર્યો હશે, તે વાત એલેક્ઝાંડરને કાને આવતાં એણે તે સરકારને ફરમાવ્યું કે તેણે ખરાબ તપાસ કરી એ લોકો તક્તીરવાર જથ્થાત્વે તેમને દેહાંત શિક્ષા કરવી, કેમકે એવા પાપીઓ મનુષ્યજાતિમાં કલહ અને વિનાશનાં બી રોપનાર જંગલીઓ જ ગણાવા જોઈએ. એ પત્રમાં પોતા વિષે તે નીચેના શબ્દો વાપરે છે: “મેં ડરાયસની રાણીને જોષ નથી અને જેવા ઇચ્છા પણ કરી નથી. કોઈ માણસને મારી આગળ તે-

છીની ખુશ્મસ્તી વિશે ઉચ્ચાર સરખો કરવા દીધો નથી. " તે ધણીવાર કહેતો કે " નિદ્રા અને સ્ત્રીસંસાર એ બેથી મહેને મહારી મર્ત્યતાનું સૌથી વધારે ભાન થાય છે. " થાક લાગે અને ભોગથી સુખ થાય એ બંનેને તે મનુષ્યજાતિની નિર્બલતા અને અપૂર્ણતાના સ્વભાવિક પરિણામ ગણતો.

તેના આહાર પણ અલ્પ અને સાદો હતો. આના ધણા પુરાવા છે. મોસોલસ રાજની બેહેન એડને તેણે મા કહી કેરિઆ પ્રાંતની ગાદીએ બેસાડી તે પછી તેણી પૂજ્યતા અને સ્નેહને લીધે રોજ તેને અનેક ઉત્તમ વાનીઓ અને મોહાષ્ટ્રો મોકલતી. અને પછી તેણીએ તેની પાસે પોતાના કેટલાક ખાસ રસોઈઓ અને કંદોઈ મોકલ્યા. પણ તેણે તેમને પાછા મોકલ્યા, અને લખ્યું: " મહારે એમનો ખપ નથી. મહારા ગુરુ લિઓનિડસે મહેને કાયમને માટે બે ઉત્તમોત્તમ રસોઈઓ આપી રાખ્યા છે. સ્કરોડમાં કુચ કરવી એ સ્કવારના ખાણમાં માટેનો રસોઈઓ; સ્કવારે થોડું જમવું એ રાતના ભોજન માટેનો રસોઈઓ. " અને " વળી એ લિઓનિડસ મહારા કપડાંલત્તાનાં સર્વ પેટી પટારાની તપાસ રાખતો, કે મહારી માતા તેમાં કંઈ પણ વધારે પડતી કે ભોગવિલાસની વસ્તુ દાખલ કરી ન દે.

તેનું મઘપાન પણ સૌ ધારતા તેટલું બધું ન હતું. લોકોની અતિશયોક્તિનું કારણ તે રાતના ભોજનમાં ધણો વખત ગાળતો એ જ હતું. પણ એ બધો વખત મઘપાન કરતાં વાતચિત અને વાગ્વિનોદ વધારે ચાલતાં. ખ્યાલે ખ્યાલે કંઈ લાંબા સંવાદવિવાદનો પ્રસંગ નીકળતો. વળી લાંબાં ભોજન તેના દુરસદના દિવસોમાં જ થતાં. કામકાજના અવસરમાં પદ, નિદ્રા, પ્રેમ, કે કોઈ જાતના ભોગતમાશા તેના વખતમાં ભાગ પડાવતા નહીં. ધણા ધણા સરદારો આવાં કંઈને કંઈ લક્ષ્યમાં અમૂલ્ય વખત ખોતા આવેલા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એલેક્ઝાંડરને આવું કંઈ પણ બંધન હતું નહીં; તેની શ્રેષ્ઠ સામીતી એ જ કે તેના અલ્પ આર્કંધમાં પણ તે અગણિત પરાક્રમો કરી શક્યો.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

* મ્હારી રેલવે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

પેલા રાજવંશીએ જવાબ દીધો—“ હે! મેહેનતાણું શું?—અમે કંઈ કાંઈના બાકુતી નોકર નથી. અમે કંઈ કોઈને લાં નોકરી કરવા ગયા નથી કે કોઈનો પગાર ખાંધ્યો નથી. અમે જે પૈસો ખરચ્યો હતો તે અમારો પોતાકો હતો. મેહેનતાણું શબ્દ બોલતા પહેલાં તમારે પુષ્કળ વિચાર કરવો જોઈતો હતો—અમને એટલું જ ફરમાન હતું કે અમારે ખોટું કરવું નહીં. અને અમે કંઈ ખોટું કર્યું નથી. ચલો તમારા ઉપરી અમલદાર પાસે અમે તેની કને અમારો ઇનસાફ કરાવવા માગીએ છીએ.”

પણ આ અપીલ કંઈ મંજૂર થાય એમ હતું નહીં. જે લોકો ખાલી પેટીઓ સાથે હાજર થયા હતા તેમને (તેમનો દરજ્જો ગમે તેવો હોય, અને પોતાનો તેઓ માંદામાંદે ગમે તેવા શ્રેષ્ઠ માનતા હોય) આ સંગીન જ જવાબ મળતો હતો કે જ્યાં લગી તમે વધારે લાયક થઇને ઉદ્યોગના ચોખ્ખા નમુના સાથે આવશો નહીં ત્યાં લગી તમને અગાડી વધવા દેવામાં આવશે નહીં. જે લોકો આ રિયતિમાં હતા તેમાં પેલા રાજવંશીએ પણ હતા. તેમને ચોરની દારમાં આધા ઉભા રહેવાનો હુકમ થયો. તે લોકોએ ધણી તકરાર કરી. કે અમે મોટી મોટી મીઠાઈઓ આપી છે, લગ્નપ્રસંગે પુષ્કળ ખરચ કરી આતશ-આજી ઉઠાવી છે, હજારો રૂપિયાનો કિંમતી માલ અસખાબ ખરીદી લોકોનો ઉદ્યોગ વધાર્યો છે, તેમને ગમત આપી છે, દરજ્જો મોટી વગેરે કારીગરને ઉદ્યોગનાં સાધન આપ્યાં છે, કાપડીયાનો ધંધો વધાર્યો છે, મોટા મોટા નાટકોમાં હાજર રહી જલસાઓ કરી સંગીત અને કાવ્યકળાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. આ દલીલનો જવાબ એવો મળ્યો કે આમાં તમે તમારો સ્વાર્થ સાધ્યો છે; તમારા નકામા દાલા મોજ શોખને ઉત્તેજન આપ્યું છે; જે દોલતનો ઉપયોગ સારે માર્ગે થાત તેને અવજો માર્ગે ખરચી નાંખી છે; ખુશામતીયાને તે ઉત્તેજન આપ્યું છે; લોકલાગણીથી કંઈજ કૃત્ય કર્યું નથી, પરંતુ તમારા કદી પણ તમિ નહીં પામતા મનોવિકારોને મજા રાખવા અને દાંભિક કીર્તિને ખાતર કર્યું છે, રાજ્યના સારા લેખક—કવિ વિદ્યાર્થી—એવાને ઉત્તેજન આપ્યું નથી; હુશરનો શોધ કરાવ્યો નથી; તમારા મુલકની જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા કે ખેડુત પરથી કરતો બોલો આજો કરવા કંઈ પણ કૃત્ય કર્યું નથી. ગાનતાન, મોજશોખ—અને રંગતાનમાં શુલતાન યદને તમારા લાગવગવાગાને ખુશી કરવામાં બધો ધનનો વ્યય કર્યો છે. ગરીબોને વાસ્તે મંદવાડ વખત રહેવાનાં સ્વચ્છ ખુલી હવાનાં મકાનો, સ્વચ્છ પાણી પીવાને સુંદર તળાવો, અથવા કુવાઓ—નહેરો, પ્રુસ્ટકશાગા—મુગ્રીયમ વગેરે ઉપયોગી બાંધકામો કરાવ્યાં નથી—પણ એથી ઉલટી તમારામાંથી એક જજો તો પોતાની પરચુત રાણીને વાસ્તે નહીં પણ રાખને વાસ્તે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી મકાન બાંધ્યું છે. આવી સહુનમાંના કેટલાક ઉતારની દશા થઈ. કમિશનર, કલેક્ટર, સ્વામી,

બારીરહે, શેઠ શાહુકારો અને બીજા જેમણે પરમાર્થરૂપી ઉદ્યોગનું કંઈ પણ કૃત્ય કર્યું નોહોતું; પરંતુ પોતાના જુદા જુદા ધંધા અને કારબારમાં ઉદ્યોગી આકાશ અને મહેનતુ હતા તેમને ઉપરી અમલદારની પાસે પરીક્ષા થવા અગાડી વધવા દીધા.

પછી અમારો એટલે બીજા વર્જના ઉતાડ્યોનો વારો આવ્યો. અમારો જ્યાંજ્યાં માલ જે અમને ખતાવવામાં આવ્યો તે ઉપરથી અમે બહુ ઉદ્યોગી માલમ પડ્યા હતાં એમ અમને લાગ્યું. મિલના એજન્ટો તેમના કાપડ સાથે, વક્રીસો—સોલિસિટરો તેમના ફેસના ધો-ફનાં પોટલાં સાથે, દાક્તરો તેમના દવાના શીશા અને પ્રીસક્રીપશનની નોંધ સાથે, સાધુઓ અને સ્વામીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો સાથે, ગ્રંથકારો તેમના પુસ્તકો સાથે, અને ઇન્જનેર અને શિલ્પશાસ્ત્રી તેમના મકાનના નમુના સાથે, બધા હતાં માલમ પડ્યા. પણ સખતમાં સખત કસોટી એ મુકવામાં આવી કે અમારી મહેનતના પ્રમાણમાં અમે ઓછું સ્વર્ણ છીએ કે વધારે? અમારા ઉદ્યોગનો તો પુષ્કળ ટગલો એકઠો થયો હતો પણ તેમાં ઝાંઝો માલ હતો નહીં; તપાસ કરી અમને કહેવામાં આવ્યું કે અમારી મહેનતના પ્રમાણમાં અમને જોઈએ તે કરતાં પુષ્કળ વધારે મળ્યું છે. અમારામાંના કેટલાકને તો એકદમ ચોર લોકો પાસે મોકલી દીધા. જે હલકા કારખાનાવાળાઓએ કપડા ઉપર પુષ્કળ કાંજ ચઢાવી હતી અને ખોટા સરવાળાં બતાવ્યાં હતાં, શરના દલાલો જેમણે જોળા લોકોને પોતાની જાળમાં ફસાવી દુઃખી કર્યા હતા; જેઓ સ્વામી અને સાધુરામ અને ધર્મ ગુરૂઓ નીતિનો ઢોંગી બોધ કરી નીતિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ખોટી રીતે વર્ણા હતા; જાહેર વક્તાઓ જેમણે ખોટાં ખોટાં બાવણ કરીને લોકોને અવળે માર્ગે દોર્યા હતા; ઇન્જનેરો જેમણે કંટ્રાક્ટર સાથે મળી જઈ પૈસા ખર્ચ ખર્ચાવી સંગીન મકાનને બદલે રોડાં માટીનાં પોચાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં; કેટલાક બગ બગતો અને શુષ્ક વેદાંતીઓ જેમણે નિધ્યાવાદોની લયરી કરી લોકોને અવળે માર્ગે દોર્યા હતા; કેટલાક વક્રીસો જેમણે ખરેખરા ગુનેહગારને ખોટી સલાહ આપી ઇન્સાફમાંથી છટકા મદદ કરેલી, અને ન્યાયની દેવીને હજેલી; જે ગ્રંથકર્તા અને ન્યુસપેપરવાળાઓ એક તરફ પોતાના સ્વાર્થને માટે ખોટાં લખાણો સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી; કેટલાક અને મદ્દ પદાર્થના વેચનાર જેમણે એકના ચોગણ પૈસા લઈ લોકોને નિરુદ્ધમી અને આળસુ બનાવ્યા હતા; અને દાક્તરો જેમણે દવામાં માત્ર પાણી નાંખી ખોટા સીસા ભરી આપી યા ઉઠવેડ કરી યા કેસ લંબાવી દરદીઓને છેતર્યા હતા અને જાનમાલને હાની પોહોચાડી હતી તે બધાને એકદમ ચોરો અને કગારાના ટોળામાં હાડેલી દીધા. તપાસણીમાં કેટલાક લોકો ધણાક પ્રમાણિક અને ઉદ્યોગી પણ માલમ પડ્યા. પરંતુ તેમને મહેનતના પ્રમાણમાં બાગ્યે જ પુરેપુરું મળ્યું હતું. તેવા માણસો દુનીયામાં નહીં ફાવેલા જણાયા, અને લુચ્ચા અને લખાડી ને પુષ્કળ લાભ અને પૈસા મળ્યા હતા એમ જણાયું. ધણાકની કમખાજ પકડાઈ ગઈ. કેટલાક સોનીએ દાગીનામાં તાંબાનો ભેગ કરેલો માલમ પડ્યો. જે ધીવાળાઓએ કાપરેલ અને ચરબીતું મિશ્રણ કર્યું હતું તે પકડાઈ ગયા. કેટલાક દરજીઓ જે કપડાં ખાઈ ગયા હતા તેમને પેલા સીપાઇઓએ તેમની આમડી કાપી લેવા મોટી મોટી કાતરો ખતાવી. બનાવટી ખાંડ અને શાકર બનાવનારના મોહોમાં હાડકાંને ભુકો અને દેવતાની ચણગારી મુકવાની તૈયારી કરતા હોય એમ સીપાઇ મશકરી કરતા માલમ પડ્યા. જે વેપારીઓએ ખોટાં કાટલાં મુઠાં માલ

વેચી લોકોને દબા દતા તેમને લોદાની પાંચરોરી અને પથરાના કકડાથી બાંધેલા દો-
રમાંએનેા દાર સીપાઇએા ગમે બાંધતા હોય એમ જણાયું; આ દુધવાગા ધાંચીએને અ-
શ્વિનીકુમારમાં ફેંકી દેવાનો જણે સીપાઇએા ડોળ કરના હોય એમ જણાયું. અને લુચ્ચા
સોનીએને આ જમના દૂતો તાંબાના મોટા મોટા ખીલાએા દયોગ વખતે તેમની છાતી અને
પાંસજામાં ડોકતા હોય તેમ જણાયું. અનીતિવાન લોકોની આગળ તેમની છબીલીએાની
ધગધગતી લોદાની મૂર્તિએા ખડી થએલી જણાઈ, અને સીપાઇએા તેમને ઉચકી સાં તેમને
અડાડવા જતા દતા અને તેએા છીછીયારી પાડતા દતા તે દેખાવ દેયું ફાડી નાંખે એવો
હતો. મોરો અને અનીતિવાન ધર્મગુરુએાને વાસ્તે લોદાની શ્ચાએા તૈયાર રાખેલી જણાઈ.

આ બધું જોઈને તો મારા તો હાંજલ જગડી ગયા. મારો વારો આવ્યો ત્યારે દું થરથર પુ-
જ્યા લાગ્યો. મારો ઉદ્યોગ જાઓ માત્રમ પડ્યો નદી પશુ મને અગાડી વધવા દીધો. એવામાં
એકદમ ગાડીનું ઇનજન સીસોટી વગાડતું પાટા ઉપર આવ્યું. રેશન મારતરે કતું કે અડધા
કલાકમાં ગાડી ઉપડશે. જે લોકોને રોકી રાખીને અગાડી વધવા નોડોળા દીધા તેમને જધાને
કતું કે તમારાથી તેમાં જોડીને જે ગામ જતું હોય સાં જવારો. આથી તે લોકો ખુશ ખુશ
થઈ ગયા. તેમને નિરાંત વળી અને દુધામાંથી છટ્યા એવો દર્પે જતાવવા લાગ્યા. એટલામાં
રેશનમારતરે ધાંટો કાઢી કતું કે “યુપ રહો. ધર્મગમા દમણું મળશે. સાં આગળ
તમને યોગ સવાજ જવાજ થશે. અને તમારા બરિખતની છાંદગીની બાળખમાં તમારી રિથ-
તિમાં ફેરફાર કરવાનો છે તે ટર્પા પછી તમારે જવાનું છે.” આ જોલતાં વારને એકદમ મોટો
ધંટ વાગ્યો. જપે યુપા યુપ થઈ ગઈ ને નેકી પોતરવામાં આવી. અને આંખના એક પત્ર-
કારામાં અમને માલમ પડ્યું કે જધાને એક મોટી ધર્મસમા આગળ ખડા કરવામાં આવ્યા
છે. આ યમરાજનો દરબાર હતો. પરંતુ યમરાજ ત્ા હાજર નોહોળા તેમની જગ્યા અ-
શ્વિનીકુમારોએ લીધી હતી. પાસે નીચે આસને ચિત્રગુપ્ત જોડા દતા અને તાપી નદીનાં
મોળાંની સુંદર ડોળો છેક સમાના પર્થયાં લગી ચાલી આવતી હતી એમ લાગ્યું. જે
લોકોને ગાડીમાં મોકલી દેવાના દતા તે જધાને સાં ખડ કયાં. અને તે સર્વને એદવાસ
ચિત્રગુપ્તે પોથીમાંથી કુમારોની સમક્ષ વાચી સબળાવ્યો. કુમારોએ કરડી આંખે પુછ્યું
કે “તમે સોજોસોજઆની દરામખેર માત્રમ પડ્યા છો. તમે આવા નિર્માસ્ય અને નગુખ્યા કેમ
નિકળ્યા ?” તે લોકોએ ધુજતાં ધુજતાં કંઈ ખુલાસો કયો અને જદાનાં કાટયાં, જ્નેતો સાર
એ હતો કે—દેવ તેમને પ્રતિકૂલ હતું અને તેમની શક્તિએા અને સદ્ગુણોનેા
ઉપયોગ કરવાનો સમય અનુકૂળ હતો નહીં; તેમને સારી કેળવણી આપવામાં આવી
નોડોળતી; કુંહ અને ઓટા લાડમાં ઉછેરવામાં આવ્યા દના; તેમને એવી રિથતિએામાં
મુકવામાં આવ્યા દતા કે એશઆરામમાં જ તેએા ગુલતાન થાય. અને સારં કામ કરવાની
તેમને સુઝ પડે જ નહીં. પૈસાવાળાએાએ કતું કે “અમને તો શીખવવામાં આવ્યું હતું કે
અમારે તો ખાઈપીને ચમનગાજ જ કરવાની છે, મહેનત મજુરી મરીજને માટે-છે; અમે
પાણી માગતા ત્યારે દૂધ હાજર થતું, પછી અમારે ઉદ્યોગ કરવાનું શું પ્રયોજન ? આ જ્નેતાં તો
અમે તો મરીજ જગ્યા હોત તો અમારા હકમાં સાઈ થાત, અને અમે ઉદ્યોગ કરી શકત અને
સર્વ વાતે રૂંડ વાનાં થાત.” હમારા વેપારીએ જવાજ દીધો કે “દમને તો એવું જ શીખવ-

વામાં આવ્યું હતું કે વેપારરોજગાર તો જુદાણાં-દગલખાજી ને ખોટા સોગન વગર થાય જ નહીં. ડગલે ડગલે જુદું બોલવું પડે જ ! મળતો નફો નહીં ખાય તો કરમમાં જુતીયાં-ગાળો ખાવી પડે ને ગાળો દેવી પણ પડે.” ખોટાં ભાવણ કરનારાઓ અનીતિની કથાના લેખકો, એકતરફી જાપાવાળાઓ વગેરેએ જવાબ દીધો કે “અમારે અમારા લોકોના વ્યાવાહારિક મોજ શોખ રૂઢી રીતભાત પર તથા પક્ષાપક્ષી પર ધ્યાન આપીને જ વર્તન કરવાની જરૂર હતી એમ અમારું માનવું હતું, અને અમે લોકમતને જ માન આપતા હતા. અને તેમને જેમ પસંદ પડે તેમ નાવ હંકારતા.” ચોર અને હરામખોર કહેતા હતા કે “મરે, અમારાં માખાપ !—એમણે અમને વગર પુછે જન્મ આપ્યો, અમારું જીવતર બધું જ ધુળધાણી કર્યું. અમારા શા ભોગ લાગ્યા કે અમે આ દુનીયામાં જન્મ્યા !—અમને અમારી જીંદગી એક બે-જીરૂપ થઈ પડી હતી. જન્મ્યા એટલે જીવીએ શા વડે ?—અમારે અમારું ગુજરાન ચલાવવું ખરું કે નહીં ? ચોરી ન કરીયે તો દાહાડા શેના પર કાઢીયે ? અમને શા વાસ્તે ચોર કહો છો ? અમને જીંદગી બરાબર પ્રમાણિકપણે ગુજરવાનાં સાધન પ્રજ્ઞ તરફથી મળ્યાં હોત તો અમે તમે જને ચોરી કહો છો તે કરત નહીં. મિલકતવાળાઓએ કાયદો બાંધ્યો, એટલે અમને ચોર ઠરાવ્યા ! બીજા લોકોએ અમારા રક્ષણ વાસ્તે કંઈ કર્યું નહીં, ત્યારે અમારે તેનું રક્ષણ કરવાની દરકાર શી ? ત્યારે અમને ચોર ગણો છો ત્યારે રાજાઓ એક બીજાનાં રાજ્ય ઓઢીયાં કરી જાય છે તે શું ચોર નથી ? શું ‘ મહાન ’ કહેવાતો સિકંદર (એલેક્ઝાન્ડર) ચોર નહોતો ? છુપે મરીયે ત્યારે બાપજી ! શું કરીએ ? અમને મનમાનતી મેહેનતમજુરી મળી હોત તો અમે ચોરી કરત નહીં.”

ઉપર પ્રમાણે જે લોકો કસોટીમાં નાલાયક માલમ પક્ષા હતા તે પેતાનો ખચાવ કરતા હતા. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તમને સુધારવાની બીજી તક આપવામાં આવશે. અને મને તે એધને હસવું આવ્યું કે જે લોકો એમ કહેતા હતા કે અમે દુનીયાથી કંટાળી ગયા છીએ, તે પાછા દુનીયામાં જવાને રાજી થઈ ગયા ! તે લોકોએ ફક્ત એ જ વિનંતી કરી કે અમને પ્રમાણિકપણે ઉછોગ કરવાને દૈવ પ્રતિજ્ઞાને બદલે અનુજ્ઞા થાય; અને અમને વિરુદ્ધમાં નડતી અડચણો દૂર થાય. હું આશા રાખતો હતો કે જે વિરુદ્ધની અડચણો તેઓ ગણતા હતા તેમાં તેઓના સ્વભાવની પણ ખામીઓને દાખલ કરી હશે, અને તે સુધારવા વિનંતિ કરશે. મારો એવો મત હતો કે દુનીયામાં માણસ જે નક્કારાં કૃત્ય કરે છે તેમાંનાં અડધાં તેમના જાતિસ્વભાવમાં તેમના જન્મથી જ જે ખોડખાંપણ હોય છે તેને લીધે યાય છે. અને હીમતવાળો સ્વભાવ, પ્રમાણિક મન, અને હોશીયારી એ બધી કુદરતની જ બક્ષીસ છે. બીજી બધી બાબતમાં સુધાર કરવા કરતાં આ સ્વભાવમાં સુધારો કરવો બહુ જ મુશ્કેલ છે. પણ તે લોકો તો પોતાનામાં કોઈ બાબતે વાંધો નથી એમ માનતા હતા અને પેતાના સ્વભાવથી સંતુષ્ટ હતા. અને ફક્ત પોતાની આબુખાજુની સ્થિતિમાં જ સુધારો થવાની માગણી કરતા હતા. ફેરફાર બનતી ત્વરાથી કરવામાં આવ્યો. મોતી રીક્ષા-ણીને ગામડામાં ઝુંપડામાં મજુરણ તરીકે જન્મ લેવાનો હુકમ થયો. તેણે ત્યાં મહાદેવનું દહેરું બંધાવું હતું ત્યાં મજુરી કરવાની હતી. અને બંધાયા પછી મહાદેવની ભક્તિ કરવાની હતી. પેલા એશકી બાવાને લઢારના હથોડા ટીપવાનો અને ધમણ કુંકવાનો હુકમ થયો. જા-

પાવાળા અને લેખકોને સુતાર અને કંસારોને ત્યાં જન્મ આપ્યો. એક તત્ત્વજ્ઞની જોમની કંને બાપદાદાનો પુષ્કળ પૈસો હતો અને રૂબરૂ પૈસા દુઃખ જોયેલું નોંધાતું અને જોઆ દમેશાં આમ્રહ કરતા કે આ સૃષ્ટિ મુંદરતા અને મુખથી જ બરેલી છે, અને તેમાં લેસ માત્ર દુઃખ નથી, અને દરેકને સન્માર્ગ શોધી કાઢવાની અખૂટ શક્તિ છે, તેમને આધેશ થઈ લખવા (કંપ-વા)ના—મરજ સાથે અવતાર લેવો પડ્યો કે દુનીયાની ખરી ખુબીનો તેમને અનુભવ થાય, અને હવે દુનીયામાં અગાડી વધવાને અને પોતાનો રસ્તો ખોળા કાઢવાને પોને શક્તિવાન*છે કે નહીં તે તેને માલમ પડે ! ચોર અને હરામખોરો, જે લોકોનું કહેવું એમ હતું કે અમારાં નકારાં કૃત્ય અમારી ગરીબાઈને લીધે છે, તેમને શ્રીમંત માન્યાપને પેટ મોટા મોટા મહેલોમાં જન્મ આપવામાં આવ્યો.

આશ્વિનીકુમારોએ સર્વને તાપી નદીનું સ્નાન કરાવવાનો હુકમ કર્યો તેઓની રિયલિટી બદલાઈ ગઈ. પાછલાં જીંદગીની સ્મૃતિ ભૂલી ગયા. અને નવી જીંદગીમાં તેમનું રૂપાંતર થઈ ગયું. તેમને ગાડીમાં એકદમ બેસાડી દીધા. અને સીસેડી મારતું એ-જના આશ્વિની-કુમારના પુલ પરથી આલ્યું ગયું.

(અપૂર્ણ.)

મુનિ.

ગુર્જર સાક્ષરજયન્તી.

૩.

મીરાંબાઇ.

પારસી, મુસલમાન, ગાયકવાડ સરકાર, ઈંગ્લેન્ડ સરકાર, ગૌરવામીજનાબાલ, સ્વામીનરાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક: પરમુલકવારી એવાં અનેક મહાબલ આપણા ગુજરાતના ઉદ્ધારને અર્થે આપણામાં ઝાંતી વશ્યાં છે: પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે ન્યાતાનાં સીમાબદ્ધ અવગણી સકલ ગુર્જર વાસીના ગૃહદ્વારમાં પ્રવેશી દેવસેવાને ઝોરડે તો એક જ પરભોમનું પુષ્પ પરિમલ રકુરી રહ્યું છે, અને તે મેવાડનાં મહારાણી મીરાંબાઇ. આજ એમની જીવનકથા જોઇએ.

સકલ ભારતનો ઇતિહાસ આજે અક્ષરે લખાયેલ છે: નિઃસંશયની રાશનાઈથી જીવાણી હજી વાર છે. સૂર્યવંશનાં મહારાણીજની કથા એ ઇતિહાસનું જ એક પ્રકરણ છે: એટલે એના અક્ષર પણ સુવર્ણના છતાં આજા જ છે.

ટોડ સાહેબનું રાજસ્થાન, ભક્તમાલા, બાથુન્કીરતપ્રસાદનો લેખ, દયારામબાઈનું મીરાંચરિત્રનું પદ, મીરાંબાઈનાં પોતાનાં કેટલાંક પદ, ભકતોની દન્તકથાઓ, નર્મદના કેટલાક લેખ: એ સહ આ સુન્દર સુન્દરીજીવન જાણવાનાં સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય કવિ-રાજ શામળદાસજી મેવાડના ઇતિહાસનું સંશોધન કરતા—કયું છે: ત્હેનો થોડોક ભાગ ખાનગી રીતે જપાયો છે. શામલદાસજીની શોધોને આધારે આપણી વાંચનમાળાની નવી આજ્ઞિતમાં એક મહત્વની કુટનોટ પાંચમી ચોપડીમાં છે. ચાલતા વર્ષના મે માસની ૨૩ મી તારીખના મુ'બઈ સમાચાર પત્રમાં 'જોધપુરના રાજા:વંશ'નાં રાજ્યવંશી કવિ મીરાંબાઈ' ઉપર એક ઐતિહાસિક શોધનવાળો સારો લેખ છે. તે પણ ઉપલી કુટનોટનો સમર્થક છે. આ સૌ મીરાંબાઈની જીવનકથાનાં સાહિત્યો છે: જેમાં છે જતાં સકલ વિસંવાદી છે. વર્તમાન કો કલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કથકે આપણને ત્હેને એક મહાગાનમાં અન્યથ વિસંવાદ વિરમશે. આપણે બન્ને જીવન સાંભળીએ ત્હેને એક મેવાડની મહોજલાલી સત્તનાં તે-જમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં સુધી મત ઉચ્ચારતા જોઈએ.

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસંદેહ વાં

૧. જોધપુરના ભાયાત મેડતાના રોકો

આટલી છે:—

વંશમાં ત્હેમનો જન્મ હતો.

✓ ૨. ચીતોડ ગઢના સૂર્યવંશમાં તહેમનું લગ્ન થયું હતું.

✓ ૩. મીરાંને પતિનું મૃત્યુ ન હતું.

✓ ૪. શશુરકુલ તરફથી કૃષ્ણ સંગ્રહાય તમવત્તા તહેમને પત્નવધૂં થતાં.

૫.* જંઘવન અને દ્વારિકા, શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ અને ઉત્તરચરિત્રલીલાની જમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ઇતિહાસના પડદા ઉપડે નહીં ત્યાં મુખી અન્ય સહ ચિત્રાવાદ જોવા જાય છે.

મીરાંબાઈની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્તનાના આકાશમાંથી એ શુક્રાક્ષા કંદારે ઉગી કે અનન્તતા પાછળ કંદારે તે આથમી તે આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાંથી ગુર્જરાષ્ટ્રે આવી, મીરાંબાઈ માર્ગ ગયાં છે એટલું આપણે જાણીએ છીએ. જાણુ કીરતપ્રસાદ કહે છે કે મીરાંબાઈનો જન્મ સંવત ૧૪૭૫ માં થયો હતો અને મુંબઈ સમાચારમાંના લેખક લખે છે કે મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ થયું. એ રીતે મીરાંબાઈને લેખકો ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય આપે છે: જે મીરાંબાઈના એક પદ સાથે સરખાવવા જોઈએ:

“એસી દંડી સી જીંદગીમેં ક્યા માયું ?
ક્યા માયું ? રે મેં ક્યા માયું ?
એસી દંડી સી જીંદગીમેં ક્યા માયું ?”

આજ ગોકુલઅટ્ટી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે: મીરાં પરમ કૃષ્ણમક્ષ્ણ દત્તાં, તેથી આજની તિથિ મીરાંજયન્તી માટે નીમવામાં આવી છે.

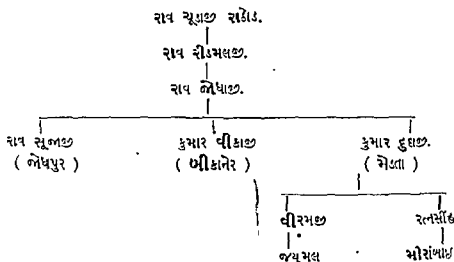
મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દવારામબાઈની સાથે લોકવાયકા ગાપણે કે:

જયમલ રાહોડની દીકરી રે સુણો મીડતા એનું ધામ;
રપણુ કાઇ સજોગડ નહીં, રડું ધયું મીરાંબાઈ નામ:

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

નવું સંરોધન આવું છે: રાહોડચંદ્રી રાવ લોધાજીએ સંવત ૧૫૧૫ માં લોધપુર વસાવ્યું. તે લોધાજીનાથના ન્દાના કુવરોમાંથી કુમાર વીરાજીએ ઉત્તરે રેતીના પગપારમાં

ખીકાનેર સ્થાપ્યું અને કુમાર દુદાઇએ સંવત ૧૫૧૮ માં પુરાણા મેડતાનગરનો ઉદ્ધાર કરીને રાજ દુદાઇના મહોદા પુત્ર વીરમજના કુંવર તે ભક્તવીર જયમલ અને ન્હાના કુમાર રત્નસિંહની કુંવરી તે ભક્તવીરાંગના મહારાણી મીરાંબાઇ. મેડતા દરતો વીસ ગાફ-નો પ્રાન્ત હજી મીરાંબાઈના દેશ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી શોધ પ્રમાણે કુમાર જયમલ અ-ને કુમારી મીરાં કાકાકાકાનાં પુત્રપુત્રી હોઈ ભાઈબહેન થાય. અંબઇ સમાચારમાં આપેલી વંશાવલિ આમ છે:

પ્રભાતીયાં ગાનાર મીરાંનો જન્મ કુકડી ગામમાં થયેલો કહેવાય છે. બાલ વયમાં જ મીરાં નમાયાં થયાં હતાં. અને પછી દાદા દુદાજીને દરબાર રહેતાં. મુંબઈ સમાચારમાંના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે; “ મેડતામાં ચતુરભુજજીનું પ્રખ્યાત મંદિર રાવ દુદાજી રચાપેલું હમણાં સુધી મોજુદ છે.....મીરાંજીઘડને પણ જયપણુથી શ્રી ગિરધરલાલજી ઉપર રતેહ હતો.....ગિરધરલાલજી શ્રી કૃષ્ણના શૈકડો નામોમાંનું એક નામ છે.....મેડતાના મંદિરની મૂર્તિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ગાથા હાથમાં પહાડ લઈ ઉભેલા છે અને જમણા હાથમાં વાંસળી છે.” નમાયી દીકરીને દાદા લાડ લગાવે અને દાદાના ભજનકીર્તનમાં દીકરી સાથે રહે અને સંસ્કાર પામે તે સ્વાભાવિક જ છે.

૧ દયારામભાઈ મીરાંત્યરિત્રમાં ગાય છે કે :

“જ્ઞેશીએ વાંચી જન્મોતરી રે ત્હેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ:

वरशे विश्वंभरनाथने, करशे नन्दकुंवर शुं नेहः

भीरांमन मोहन शुं मान्युं.

સક્તમાલામાં કથા છે કે કે મીરાં ન્હાનપણમાં હરિની માટીની મૂર્તિ રચતાં અને
-રાધામાધવનો વિવાહ રમતાં. મીરાંબાઇનું એક પદ છે:

“કાલ્યે પરણાવયું ગોપી, કુંવરને કાલ્યે પરણાવયું ગોપી,
કહાનવર મહારો ઘોડે મહારો, માયે મુગટ આરોપી: કુંવરને.”
રાધિકા જનહારે મંદિર પધારશે, મંદિર રૂહેશે ઓપી: કુંવરને.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર લીલા વાલા ને પીળા ટોપી: કુંવર.”

લગ્નની વેદીપ્રભાથી મંદિર ઓપી રહે છે એ મીરાંથી અન્યથું ન હતું; પ્રેમની કટારીના મ્હાવ, પ્રેમ તણી અબલાને અન્તર ગેળની ગોળી વાગે છે એ મીરાં જાણતાં એવું થોડાં જ જાણતાં હશે. પણ મીરાંને પાર્થિવથી તૃપ્તિ ન હતી, વિધિના લેખ પણ એવા પહેલા કે મીરાં સંસારમાં સ્વામીમુખથી અજાગાં રહે. મીરાં પોતે તો ગાય છે કે:

“કાલ્યે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી, જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે,
મદને લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ ચીતોડના મહારાણી થવે મીરાંનું મન માનતું નહોતું. ‘મીરાંમન મોહન શું માન્યું’ હતું. ત્રિશેકનાથનાં મહારાણી થવા લેખની ઇચ્છા હતી અને એ પદ પામ્યાં પણ ખરાં. મેવાડમાં મીરાંનો સંપ્રદાય ચાલે છે: કૃષ્ણમીરાંની મૂર્તિઓ સાથે પૂજાય છે. રાધાનું પદ આમ મીરાંએ કંઈક છીનવી લીધું છે. મીરાંનો લગ્નપ્રસંગ તપાસતાં આ વાનો પીસરવા જેવી નથી.

દયારામભાઈ ગાય છે:

“ઉઘોતપુરનો રાણો રાજાઓ રે તે સાથે કરી છે સગાઈ:
પરણાવીને વળાળ્યાં સાસરે કંઈ લૌકિક રીત્યે મીરાંબાઝ:
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.”

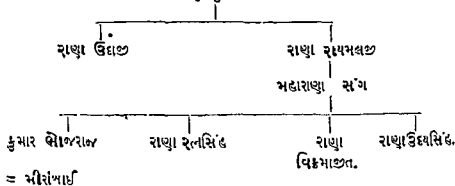
કરનલ ટોડ અને દન્ટકયા મીરાંબાઝને વિક્રમવન્તા રાણા કુંભાનાં મહારાણી કહે છે. કુંભા રાણાજી વીરમણિ હતા. તેમની સમશેરની ઝલક માલવા અને ગુજરાતના સુલતાનોની આખ્યોમાં અંજન છ હતી. રાણા કુંભાજી રસિક હતા; ટોડ સાહેબ કહે છે કે જયદેવના ગી તગોવિન્દ ઉપર એમણે ટીકા લખી છે. કુંભારાણાએ ચણાવેલો સુંદર આરસનો કીર્તિસ્થંભ ચિતોડની વિક્રાળ ભમ્મરને હજી રાણુગારે છે. મીરાંબાઝના જેવા ભરપૂર હૃદયને એવા પૌરુષપ્રશસ્ત રાણાજી ભરથાર તરીકે આપવામાં લોકસમૂહે મણિને કુંદને જ ખોળે મૂક્યું છે. પણ નવી શોધોને ખીજી જ કહેવાયું છે.

એમ સાંભળ્યું છે કે કવિરાજ શામલદાસજીના સંશોધનમાં મેવાડના ઇતિહાસની એવી કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે હજી તે સૌ પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એમ નથી. છતાં દેશ પરદેશમાં કેટલીક વાર્તા પચન લઈ ગયો છે. “મારવાડ અને મેવાડ ત્યાં મીરાંબાઝએ પોતાના આયુષ્યનો” પ્રથમ “ભાગ ગુજાર્યો હતો ત્યાં અનેક શોષ ખોળ કયાં પછી.

મીરાંબાઈ સંબંધી જે હકીકત મળે છે તે ” સુંખઈ સમાચારમાંના શોધક લેખક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમલ અને રાણા રાયમલજીના પુત્ર મહારાણા સંગ, જે મુગલ મહારાજાના સ્થાપક ચિત્રવિચિત્રજીવનશાળી બાબરની સ્હામે હિન્દુ સેના દોરી ગયા હતા. સાંગારાણાના જ્યેષ્ઠ કુમાર ભોજરાજજી સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભા રાણાનાં ત્રીજા પ્લેડીએ કુલવધૂ ચાય અને વીરભદ્ર રણધીર પ્રતાપસિંહનાં કાકી ચાય. વંશાવળી આમ છે.

રાણા કુંભાજી.

‘મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

કચ્છના રાયની કુંવરી ટોડીની કથા કાઠીઆવાડમાં જાણીતી છે. કે કૃષ્ણગોપની ખંસી લેને ડસી ગઈ હતી અને હુરિભક્તિનો રહેને ‘દેર લાગ્યો’ હતો. તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં ત્યારે કુંવરી સાધુડીનો વેશ લઈ ચાલી નીકળી અને દ્વારિકામાં જઈ રહી. મીરાંબાઈએ પણ લગ્ન વેળા પરજુવા ના પાડયાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથી જ લેખનો સાસરીઆં સાથેનો સંબંધ ક્યં વાતો જ હતો. રાજકુલનાં વરકન્યા ‘દેવીને દેવા વધાંમણાં’ ચાલ્યાં; ‘રાણે પારવતીજ પૂજ્યાં,’ પણ મીરાંનું મસ્તક ન નમ્યું.

સાસુ કહે: સૌભાગ્ય વધે, વહુ ! નમો શક્તિને પાય,

મીરાં કહે: મસ્તક નહીં નમે વિના શ્રી ગિરવરધર રાય:

મીરાંમન મોહન થું માન્યું.

સાસુને રીસ ચઢી કે વહુ આજથી જ વહિલના સાસું બોલી અને રાણાજીને શી- ખામણુ દીધી કે ‘ન્યાઈ રચાવો એનું ધામ.’

એવું સુણીને મીરાં મગ્ન થયાં રે, લાલ્યું થયું ભાગ્યે જન્મજ;

સાધુની સંગે દીનરેન નિર્ગમથું સુખે, સેવીયું ગાઇયું ગોપાજ;

મીરાંમન મોહન થું માન્યું.

લગ્નજીવનને પહેલે જ પગલે આવી રીતે મીરાંને હેરા વાગી અને અવગાં હા મ-
ર્યાં. આમ મીરાં 'નન્દનન્દન સાથે ન્યાતોં રહ્યાં.'

આવી જ કથા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે કે એક વેળા ભગવાને લેખને કૃષ્ણ-
વતારના રૂપથી દર્શન દીધાં. ત્યારે તુલસીદાસજી લેખને ન નમ્યા અને વચન કહ્યું કે—

મોર મુગટ, કર બંસરી, બસે બને હો નાથ !
તુલસી મરતક તપ નમે ધનુષ્યાન હો હાથ.

આને મળતો એક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામભાઈએ સરસ્વતીચન્દ્રની નવલકથામાં આપ્યો છે.
સુન્દરગિરિ ઉપર સાધુઓના મંદિરમાં યદુનન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર નમતો નથી અને
પોતે યોગ્ય કૃત્ય હોય એમ માને છે. ઉદાર ઉરના યજ્ઞમાનો જે લેખા ઝલુ સેવના હતા અને
લેખના હાથ ઉપર ધા મારતો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્ર એ બન્નેમાં ખરું સંસ્કૃતિનું સંસ્કારી
કોણ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શું અધરો છે ? વિવેકબ્રહ્મ અનુદાત સરસ્વતીચન્દ્રનો આત્મા તે
સમયે ઉણો-અધરો લાગે છે, કલાધરેશો દર્શાય છે. મહાન ભગવદ્ગીતા સમા અંધમાં
પણ “સર્વભ્રમાત્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ” જેવાં સંકેતવાં વચન છે.*
‘લગ્નનેદ’ની પ્રતાપનામાં રા. રા. મહાશયેકર રતનજી ભટ્ટ લખે છે કે કેટલેક કાળે
આપણા આત્માઓ દુરતી, દીવાલો બંધાય છે અને તે દિવાલો પડે છે ત્યાં સુધી
દેખાતી નથી. બાલક સમાન આનંદાશ્ચર્યનું નયન અને મહાબક્તની સર્વ સારગ્રાહી
બુદ્ધિભક્તિ હોય તદેનાજ પ્રાણના વિકાસ સદાન્તરના છે: નહીં તો દીવાલોથી બંધાયેલી
દૃષ્ટિનો માનવી સત્ત્વના સકલ પ્રદેશે-સાદર કરી નથી શકતો, પણ માત્ર એક નગરવાસી જ
રહે છે; અને તે નગરને જ સકલ સત્યપ્રાન્ત માને છે. એવાં આગ્રહી પણ સંકુચિત હૈયાંની
એવી પ્રતીતિ જ હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીતે પ્રગટે છે. કોઈ રાંકર નો કોઈ રાણાનાં
માથાની પેટે દેવી, કોઈ મીરાંનાઈ પેટે કૃષ્ણ તો કોઈ તુલસીદાસજીની માથે રામ, કોઈ
કાઠરતો કોઈ સરસ્વતીચન્દ્રની જેમ અપાન્તર દૃષ્ટિનું જ માત્ર લક્ષ્ય: એમ એક એક
કલાએ જ પ્રભુ પ્રકાશે છે એમ આગ્રહી જન માને છે અને અન્ય કલાઓની અવગણના-
નિન્દા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગરિકો કહીએ કે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તો આપણા નગર
માત્રમાં જ રાજ્ય કરે છે તો, અથવા તો કહીએ કે આપણા કોટના બાર દરવાજાની અ-
ન્દર જ માત્ર સૂર્ય પ્રકાશે છે: તો તે ખરું કહેવાશે ? સર્વ સંપ્રદાયો ધર્મનાં નગર છે. પ્રકા-

* શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં “હું”, “મને ” આદિ સર્વનામનો અર્થ પરમાત્મા જ થાય
છે. ‘વૃષ્ણિઓમાં વાસુદેવ હું છું’, અને ‘આદિઓમાં વિષ્ણુ હું છું’ એમ કહેનાર તે
વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને વિષ્ણુ (દેવતાવિશેષ) કરતાં પાર રહીને બોલે છે એ સ્પષ્ટ છે.
‘ધર્મો’ એ બહુવચન પણ ઉગ્ર અર્થથી ભરેલું છે: ધર્મો-કર્તવ્યો-ની અનેકતાને ભેદી એની
પાછળ રહેલી પરમાત્માને શરણ થવા રૂપ એકતા પ્રાપ્ત કરવાને અન્ને ઉપદેશ છે; કારણ,
આમ થાય ત્યારે જ જીવનમાં સુશ્લિષ્ટતા-એકાધ્યતા-એકરસતા આવે અને પરમ પુરુષાર્થ
સિદ્ધ થાય.

શોનો પ્રકાશમૂલ સર્વસંચારી રાજરાજેશ્વર પ્રભુ ધર્મનાં સર્વ નગરો ઉપર તેજ ઢાળે છે એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ છાંટે છે. પ્રભુનાં પગલાં હૈયામાં છે, કુલમાં છે, સંસારમાં છે, રાજ્યમાં છે, પૃથ્વીમાં છે, વિરાટ રૂપે બ્રહ્માંડમાં છે, અને એથી એ દશાંગુલ તો શું પણ અણગણ અંગુલ પર છે. તે ‘એક છે, અનેક છે; પ્રવ્રત્તે છે, નિવ્રત્તે છે; એકમાં અનેક રાજે છે, પ્રેમ વિરાજે છે.’ ઇશ્વર એક અદ્વિતીય છે, છતાં કોટિ કોટિ નામ રૂપધારી છે: ઇશ્વર સર્વનિધિધાને એક આશયી છે પણ અનેક લીલાઓનો રચનાર છે. મત, વાદ, સંપ્રદાયનાં થાણાં મૂક્યે અન્તરમાં ઉછળતાં સત્ય રોમાં રહેતાં નથી. શ્રોવધન-રામબાઈ જ ખીજે રથને ગાય છે કે:—

જગતને કહેજો રે હુરિહર એક જ છે:

વૈકુંઠ વસે છે રે કૈલાસની મ્હાંય જ છે.

જેણે—

“સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ મન્છતિ.”

એમ ગાયું છે એની દૃષ્ટિ મહા વિશાળ હતી, તેનું નયન સૂર્ય જેવું મહાપ્રતાપી કોટિ કોટિ કિરણવન્તું હતું: તેણે સધળે સદ્વાસે પ્રભુને નિહાળ્યો છે.

મહાભક્તો મીરાંબાઈ અને તુલસીદાસજી જેવાં એ સત્યથી આમણ્યાં રહ્યાં હતાં: સસ્વતીચન્દ્ર સમા વર્તમાન બુદ્ધિયુગના મનુષ્યાલની એવી ભૂલ્યો ક્ષમાપાત્ર જ ગણવી ઘટે છે.

નંદનન્દન સાથે મીરાં ન્યારાં રહ્યાં, હરિજન ઘણા મહેલે આવતા, નિત્ય બજન કથા કીર્તન ઓમઝવે હરિને લાડ લગાવતાં. સંશોધકો કહે છે કે માર ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવલોક પામ્યા અને મીરાંબાઈ આ વેળા ગિરનાર લઈ આવી સંશોધકોના વેણુને સમર્થન મીરાંના એક પદમાંથી મળી શકે એમ : પા ના પાડપાતું કહે

ગમે તે ખરું હો પણ પરણ્યા પછી નહોતના જ સમયથી મીરાંની એકાકિની જીંદગી અને તે દુઃખભારવાહિની. જીંદગી પણ ન જીવવા દેવા માટેના જીવન શરૂ થાય છે.

પહેલે જ પગરણે મીરાંબાઈનાં નણુંદ બાબીને સમજાવવા જાય છે કે બાબી ! આ શા ઉત્પાત ? પીયર વગોવી હવે રાણાકુલને વગોવવા માંડ્યું છે. મીરાં નણુંદને જ રહામાં ઉપદેશ છે કે:—

‘તહેમે પણ જાઓ શીદ સાસરેરે બાઈ ! વૃથા વટાળો શાને દેહ ?’

અને નણુંદ સાથે રાણાજીને કહેણ કહાવે છે કે ‘નૃત્ય કરી હરીને’ બળે, અને સાચું કહાવે છે કે હવે ‘વૃદ્ધ ચર્ચા, ગોવિન્દ ગુણ’ ગાય. બાળાપણના સંસ્કાર ઉખડવા અશક્ય હતા: તે ઉખેડવા મથવું તે વ્યથે હતું.

એક સમયે રાણાજીને કોઈએ ખબર પડી કે મીરાંના મહેલમાં મીરાં કોઈ પુરુષ સાથે એકાન્તે છે. ઉચ્ચ રાજપુત તરવાર ખેંચી મીરાંને મહેલે ગયા અને જોયું તો મીરાં એકલાં. જાંબા પડેલા રાણાએ મીરાંને પૂછ્યું કે પેલો પુરુષ ક્યાં છે ? મીરાંએ કહ્યું:—

ક્યાં છે પૂછો શું રાણા ! રોપમારે, એ તો સઘળે વસે છે બરપૂર:

ધ્યાનમાં જીવે જોંગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેળે, રહે છે દુષ્ટ થકી દૂર:

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

‘રાણાજી ! પ્રેમભક્તિ વડે પરચ્છદ બળે તો તેનાં દર્શન થાય.’

રાણાનો રોપ બમણો વાઘ્યો અને સમશેરનો ધા ક્યો તો મીરાં બે દીકાં. બે મીરાંને મારવા ખડગ ઉગામ્યું તો ‘હરિએ દેખાડ્યાં મીરાં ચાર.’ ખંડકીરીટી રાણાજી પછી મહેલે પાછા ફર્યા.

પહેલે જ પગલે છીંક થયેલી તે મીરાંનું સૌભાગ્ય વળ્યું જ નહોં, ઉઘડ્યું જ નહોં. દિન પર દિન અન્તરપટ ગુણાતા ગયા, ઘાટા બનતા ગયા. યશધ્વજ શા રાજસ્થાનના રાજેન્દ્રને કલંક કરતાં મૃત્યુ આદરણીય હતું. મીરાંનાં મૃત્યુનાં સાધન હવે મોખવા માંડ્યાં. એક વેળા એક પેટીમાં વિષમય નાગ પૂરી પેટી મીરાંને મોકલાવી અને કહાવ્યું કે આમાં સેવવા જેવા શાલીગ્રામ છે. રાજવરને શ્રદ્ધા રાખી મીરાંએ પેટી ઉઘાડી તો મહોથી સુંદર શાલીગ્રામ નીકળ્યા. ‘પ્રહલી યજ્ઞોમાં વીધુ મોકલ્યા,’ કોઈ ન વળ્યું. અન્તે હલાહલ ઝેર ધોળ્યું અને તેનો પ્યાલો ભરી રાણાજીએ મીરાંને મોકલ્યો અને દેવડીએ કહાવ્યું કે પ્યાલામાં કૃષ્ણપ્રભુનું ચરણામૃત છે. સોનાનો પ્યાલો હાથમાં

લીધો મીરાંએ મન મમ થઈ રે, પ્રભુને દેખાડી ક્યું પાન,

અમૃત સરીખું થઈ ગયું, એને સમય ધણી ભગવાન:

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી મહારાણી મીરાંબાઈ ઉપર સંસાર અને સગાંઓની આટલી પ્રાણુ-હારી અવકૃષ્ણ કેમ? આટલા અભાવ અને જીલ્મ શાને? એ કૈતુકના પ્રશ્ન આપણને સહન થાય છે. સૂર્યવંશી રાણાકુલ શિવમાર્ગી હતું, એકલંગ મહાદેવનું ભક્ત હતું એ એક ઉત્તર છે. પણ તે સર્વાંગી ઉત્તર નથી. પરમ વૈષ્ણવ મહેતા નરસિંહને પણ એવી રાત્ર્ય-સંસારની વીટંબણાઓ વેડવી પડેલી એ શાથી? ઉત્તર જનસમૂહના સ્વભાવમાં છે. મનુષ્યમાં જીવ છે તેમ જનમંડળ પણ જીવવનું છે: એના પણ સ્વભાવ અને સ્વભાવજન્ય ગુણોપ-હોય છે. એ જીલ્મનાં વિપક્ષનાં મૂલ ત્યાં જોડાં શોધવાનાં છે.

આજનો આપણો સંસાર ઇતિહાસનાં વેણુ માનશે કે સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયમાં જનાર જનને ન્યાત બહાર મૂકતા? સત્ય તે કલ્પના કરતાં પણ વિશેષ કુતુહલ્ય છે: શૂત્ર-કાલ એ પોતાનો ભંડાર ઉઘાડે તો એકેક સત્યનાં એવાં અજવાળાં વાય કે આપણને અ-ત્યાશ્રયના આઘાત વાગે. સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય ભાગવતધર્મ છે, શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રી-મદ્ ભગવદ્ગીતા, અને ઉપનિષદ ઉપર પાયા રોપતો એ રામાનુજ પન્થ છે. છતાં-પુત્રોને એ સંપ્રદાય સ્વીકારતા જોઈ પિતા પોતાને નિષ્પુત્ર યથા માની સંસાર ત્યાગી સંન્યાસ લેતા. બ્રાહ્મણો એ સંપ્રદાયીઓથી અભક્ષતા, વાણીયાઓ નટળતા. આ સહ આપણા ગુર્જરાતના ઇતિહાસની યોગ્ય વર્ષ ઉપરની કથની છે. એનું કારણ શું?

જૂનાને જીવન મારનાર સંસાર સહ કાંઈ નવલને અગ્રદ્વાની આંખે નીરખે છે. ગુ-જરાતમાં જ નહીં, સૂર્યવંશના રાણાકુલમાં જ નહીં, ભારતમાં જ નહીં, પણ સકલ માનવ દેશે 'નવીન તે નિરર્થક' એ સંસારનું સૂત્ર છે: અને પક્ષાપક્ષ વર્ણ વિચારતાં એ આચા-રસૂત્ર સાફ છે. કંઈ કાલ સુધી જીવી નવલ એતનની સ્થિરતા ન બતાવે, ઉત્સાહી અગ્રમ-જીના જીવનમાં વિકાસી નવલ ઉપયોગિતા, સુખસાધકતા ન દર્શાવે, કંઈ વર્ષો સુધી ખારણે ઊભી દાર ફેડી ગૃહાન્તરમાં પ્રવેશવાનો નવલ દલમહ ન દાખવે ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ઉપર પગ મૂકી રસ્તાના સદસદ્ અતિથિને કુલનું આંગ કરનારના કુલમાં અનાચાર આચાર્ય તો કાંઈ આશ્ચર્યજનક નથી. સંસાર મેઘાડમ્બર સમાન છે: તહેને ડાલાવતા સમીર સ્થિર બલ-વત્તર હોવા જોઈએ: તહેને ચીરતા વિદ્યુતકૃપાણુ સત્યની જવાલાનાં ધણવાં જોઈએ: તેના અન્તરમાં ભરાવા મથતા મેઘ શુદ્ધિનિર્મળ અમૃતમીઠા વારિવન્તા જોઈએ. નવલ પોતાનું સત્ત્વ દાખવે ત્યાં સુધી સંસાર તહેને ક્ષિતિજ ઉપર રાખે, તહેના કાંચનની કસોટી કરે એ અતિ યોગ્ય છે. નરસિંહ-મીરાંના કાલમાં આપણો સંસાર કૃષ્ણભક્તિનું કાંચન કસતો હતો: સો પોણોસો વર્ષ ઉપર ગુર્જરાત સ્વામીનારાયણના પન્થનું હીર પરીક્ષિતો હતો. હવે એ પરીક્ષાની અવધ્ય પૂરી થઈ છે. કાલ જતાં નવલ તે જૂના યથા અને આપણા સંસારે તહેમને હલમાં રથાન આપ્યાં. નવલવાદીઓને સંસારશાસ્ત્રના આ સૂત્રનો બોધ મનન-યોગ્ય છે: નિરાશામાં આશા પ્રગટાવશે, દિલગીરીમાં દીવાસા દેશે. (અપૂર્ણ.)

ન્દાનાલાલ હલપતરામ કવિ.

સ્વરસંવાદક યંત્ર.

(ટલીફોન.)

સ્વર કેવી રીતિએ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે એક સ્થલથી અન્ય સ્થલે કેવી રીતિએ જાય છે તે આપણે પૂર્વે સમજી ગયા છીએ; એટલે હવે આ “સ્વર-સંવાદક યંત્ર” એને ઇંગ્લેન્ડમાં “ટલીફોન” કહે છે તેની રચના તથા તે કયા નિયમોને અનુસરીને કામ કરે છે તે પણ હવે આપણે સદજ સમજી શકીશું.

“સ્વરસંવાદક યંત્ર” આના સમ્બંધ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એ યંત્ર સ્વરને એક સ્થલેથી અન્ય સ્થલે લઈ જાય છે, એટલે તે દ્વારા સ્વર એક સ્થલેથી અન્ય દૂર સ્થલે સંબંધાઈ શકે છે. સ્થલો દૂર હોવા છતાં જાણે આપણે સામસામા ઉભા રહી વાત કરતા હોઈએ તેવી જ રીતે આ યંત્રદ્વારા દૂર સ્થલે વસનારા મનુષ્યો જટ પરસ્પર વાત કરી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ કીયા મનુષ્યનો સ્વર સંભળાય છે તે પણ સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે. વળી સંગીત પણ તેવી જ રીતે ઘર બેઠાં સંભળાય છે. વીગેરે અન્ય ઘણાં ઉપયોગી કાર્યો થાય છે.

હવે તેની શોધ વિશે જાણીએ:—મી. ગ્રેહામ બેલ નામના એક વિદ્વાને આ યંત્રની શોધ કરી છે. જે મુખ્ય નિયમને અનુસરીને તેમાં કામ થાય છે તે એ જ કે—જો સ્વર ઉત્પન્ન થાય તે સ્વર અન્ય સ્થલે તેવોને તેવો તુરંત જ લઈ જવો; હવે આ યંત્રથી તે જ સ્વર તારદ્વારા અન્ય સ્થલે જાય છે એમ નથી, પરંતુ એક યંત્રમાં સ્વરથી ઉત્પન્ન થએલાં શૂન્યો તારદ્વારા તેવા જ બીજા યંત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી આપણી કલ્પનામાં તે સ્વર જવણુ થયાનું જાન થાય છે.

સ્થલ કામગીરીમાં જે જૂગળાં લેવાં અને તે દરેકના અંકેક મુખ ઉપર ઘણું જ સૂક્ષ્મ ચર્મપત્ર (‘પાર્થમેન્ટ’) ચોટાડાડું. તેની વચ્ચે ઘણું જ સૂક્ષ્મ છિદ્ર પાડી તેમાં એક રેશમનો તાર બાંધવો. એવી રીતે બંને જૂગળાંને તારથી જોડવાં. આવી રીતે બંને કામગીરીમાં જૂગળાં દૂર રાખી વચ્ચેનો રેશમનો તાર બરાબર સખ રીતે ખેંચાયેલો રહે તેમ બે જૂગળાં બે મનુષ્યોએ પકડી રાખવાં. હવે એકમાં મુખ રાખીને કાંઈ મનુષ્ય બોલશે તો તે તુરંત બીજામાં સંભળાશે. હાકરાંઓ વાંસનાં જૂગળાં અને સાધારણ દોરીવડે આવી રમત ઘણીક વાર કરે છે તે દરકોઈના જીવામાં આવ્યું હશે.

પાઠ સંખ્યાનું છે કે આ યંત્રની શોધ આ ઉપરથી જ થઈ છે. ઉપરના રેશમના તારદ્વારા સ્વર થી રીતિએ ગયો તે ઉપર વિચાર કરતાં મી. ગ્રેહામ બેલ નામના વિદ્વાને કાચું કે સ્વર પોતે તો જઈ શકતો નથી કેમકે રેશમ કિંવા સ્તરમાં સ્વર વહન કરવાની શક્તિ (Power of conducting sound) નથી. આવી શક્તિ યોગ્ય કિંવા વધારે પ્રમાણમાં ધાતુઓમાં હોય છે. અને રેશમ કિંવા સ્તરના તારને બદલે ધાતુનો તાર બાંધો તો તેથી પરિણામ સારું આવ્યું નહીં. આ ઉપરથી તે વિદ્વાને એમ અનુમાન બાંધ્યું

કુદરત અને તેનાથી મનુષ્યો ઉપર થતી અસર.

વિશ્વચમત્કૃતિનું જ્ઞાન કરતાં વિશ્વનિયંતાની કાંઈ જોર લીધા જ લાગે છે. પદાર્થ માત્ર સામાન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિગોચર થઈને જવાને તેવા જ લાગે છે. એ જ પદાર્થમાં વૈજ્ઞાનિકો (scientists)ને કાંઈ અપૂર્વ રહસ્ય સમાયેલું લાગે છે. કુદરત એ આધુનિક સમયનો અપૂર્વ શિક્ષક છે. આપણે તેના નિયમોનું અધ્યયન કરી તેના અનુયાયી થઈએ તો તેમનું અપૂર્વ લાભ છે. વિશ્વરચના—ઘડો અને ઉપઘડોનાં સ્થળો; મધુર ધ્વનિ કરતા—મૃદુ પ્રવાહે વહેતા ઝરાના સમીપે આવેલાં વૃક્ષ લતા ઇત્યાદિનાં ઝુડો; તેમાં કહોલ કરતા—ફિનરસ્વરે શબ્દોચ્ચાર કરતા કોકિલ, મયૂર, શુક, મેના ઇત્યાદિ રંગબેરંગી પક્ષીઓના સમૂહો; વૃક્ષમાં પાકેલાં મીઠાં મનોહર ફળો;—ઈત્યાદિ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિરીક્ષણ કરતાં મન કાંઈ વિલક્ષણ અપૂર્વ આનંદ જ અનુભવે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સાંધકાળે ઉપર નીચે ચતી સોનેરી, રૂપેરી રંગની માછલીઓ; તટને સમીપે બેઠેલાં બગલાં, પારેવા, સારસ ઇત્યાદિ જળપક્ષીઓ; તથા વન ઉપવનમાં ટાંકાર કરતાં—અપૂર્વ સુખાનુભવ કરતાં કોકિલાદિ તરવિહંગમો તથા રમ્ય અહ્લુત સૌન્દર્યવાન પશુઓ—ઈત્યાદિ અવલોકન કરતાં હરકોઈ ગર્વિષ્ઠ મનુષ્ય પણ માન મુકી વિષ નિયંતાના અગાધ પ્રાબલ્ય અને શુદ્ધિના વિચારમાં કરતાં થાકી જાય છે.

સ્વસ્થમાં, પૃથ્વી મનુષ્ય માત્રના નિવાસને માટે અજબ રીતે નિર્માયેલી છે. તે એક જણે આપણા માટે સર્વ પ્રકારના માનુષી અને દૈવી સુખ સાધનોથી ભરપૂર ભરેલું આનંદભુવન જ ન હોય! બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કેટલાક પ્રદેશોમાં તે અતીવ કૃપણ જણાય છે, અને કેટલાક પ્રદેશોને તો તે સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી રેલછેલ કરી મુકે છે. વિવિધ સ્થળોમાં તે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સુખચાન્તિનાં હારો સરલ કે કંઠિન કરે છે. કોઈ જગ્યાએ તેનો અનુપમ અખૂટ ખજાનો સુખ અને કોઈ સ્થળે ખુલ્લો રાખે છે. કોઈ સ્થળે સંનિધિમાં રહેતા મનુષ્યવર્ગને પરસ્પર વ્યાવહારિક સંબંધો જાળવામાં મદદ કરે છે, અને અન્ય સ્થળે અબેલ કિલ્લા રૂપી પર્વતોની દારો બાંધી એક પ્રજાને બીજી પ્રજા સાથે સંબંધ કરતી અટકાવે છે. કોઈ જગ્યાએ તે શાન્ત રીતે ઉદ્દામ ધુન્નર કરવાને લોકોને આકર્ષે છે, અને અન્ય કેટલેક સ્થળે બચકર કદમના પણ પહોંચી ન શકે તેવી શક્તિઓથી તેમના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. જે દેશો તેણે આપણા વારતવ ઉપયોગને માટે યોજેલા સ્પષ્ટ ભાસતા નથી તે દેશોમાંનાં ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલાં રણો, એકાંત વાસી ખડકોવાળા પર્વતો, અને છુપા બેઠેલા શીતકટિબંધમાં આવેલા ગરમના સમૂહથી ઢંકાયેલા પ્રદેશો એ સર્વ પણ આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને માટે તેણે અતીવ ઉદારતાથી યોજેલા પ્રદેશોમાંના જરૂરના પ્રદેશો શું નહિ હોય? ખરેખર એવા ઉપયોગી લાગતા સૃષ્ટિવિમાનો આપણા મહાન પિતાના અતિશય આદર્શથી બક્ષાવજી ગાંધ રહસ્યમય ચીજો છે. કારણ કે તે આકર્ષતરી રીતે—વરસાદ વગેરેનાં કારણ જૂત થઈ પર્ણા સુખ માટે આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, પણ આપણા વિચાર બલકે સંકટપ્રસાર પર ખાસ અસર કરી તેને અત્યુચ્ચ કરી મુકે છે. તેઓ આપણા ગર્વને વશ કરવા મર્થ નીવડે છે. તેઓ આપણને જણાવે છે કે આપણને ઘણી જ સરળતાથી સમજ પડી કે એવા વિષયો કરતાં પણ આ વિશ્વમાં દળુ કેટલાક એવા મહાન વિષયો છે કે જેમાં

આપણી યુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી. આવા અબેદ રહસ્યમય કુદરતની લીલા જેવા ગહન વિષયપરતે યદિક્ષિત મહાસાગરમાંના બિંદુવત્ કેટલેક અંશે અવલોકન કરવાં સમર્થ થતાં, તે સંબંધી લેશ માત્ર કલ્પના કરતાં, બાકી અલૌકિક રમ્ય આનંદ જ અનુભવાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થ નિર્માવામાં કાંઈ હેતુઓ રહેલા છે. તેમ જ આપણો દેશ તેની સ્થાનિક સ્થિતિ-હવા ઇત્યાદિ બાજતોને, દરેક દેશ ત્યાંની સ્થાનિક સ્થિતિ, હવાપાણી, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, કૌશલ્ય ઇત્યાદિની સાથે સરખાવતાં, કાંઈ વિચિત્રતા જ બાકી છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે અમુક દેશની બાહ્ય સ્થિતિ, હવા પાણી ઇત્યાદિ તે દેશમાં નિવાસ કરી રહેલા દરેક વ્યક્તિના મનમાં ખાસ કાંઈ વિલક્ષણ વલણ આવે છે. જે બાહ્ય સ્થિતિમાં મનુષ્ય મુક્તપદો છે, તે તેનાં છત્રાનુક્રમ, તેની વર્તણૂક, ઇતિહાસ, આદિપર કેવો આશ્ચર્યજનક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે ! તમે માત્ર ઈંગ્લાંડનો જ વિચાર કરો ! તેને વિષે એમ કહેવાયકું છે કે “ રોમની રિચામાંનું અમુક જગ્યાદિર ” ! તે પૃથ્વીના ઉત્તરના ભાગમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં ટાઢ વિશેષ પડે એ નિર્વિવાદ છે. આપણા પ્રદેશમાંના સ્થલનિવાસીઓને ત્યાંની હવા બહુ સખ અને ઠંડી લાગે છે. ત્યાંના રંક પ્રજા વર્ગને ઈંડીના દિવસોમાં બહુ હેરાન થવું પડે છે. સવથું છતાં તે એવી સ્થિતિમાં આવેલું છે કે ત્યાંના પ્રજાવર્ગમાં એ સ્વતંત્રતાની યુદ્ધિ ઉચ્ચે છે. ત્યાંના વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, કળાકાંડાલ્ય, જ્ઞાન, યુદ્ધિ, વિચારશક્તિ ઇત્યાદિ-લક્ષમાં લેતાં અને આધુનિક સમયમાં આખી દુનિયાની પ્રજાવર્ગપર જે સરસાઈ એ ભોગવે છે તે લક્ષપર લેતાં, એમ સહજ જ સમજાય છે કે ત્યાંના બહોળા અને ઉચ્ચ કિનારાના પ્રદેશો, ત્યાંની હવા ઇત્યાદિ ભૌતિક પરિસ્થિતિ ત્યાંના લોકોને અનુપમ સરળતા કરી આપે છે. ઈંગ્લાંડના રાજા બીજા ચાર્લ્સે કહ્યું છે કે દુનિયાના બીજા સર્વદેશો કરતાં પણ તે ત્યાંના લોકોને ઘણી જ સરજતાથી અને ઘણી લાંબી મુદત સુધી કામ કરવાને શક્તિમાન કરે છે. એ સ્પષ્ટ અને નિઃસંશય જ છે કે ઈંડી હવામાં મગજ સારી રીતે ફરી શકે છે. શિયાળાની ઋતુમાં આપણે કોઈ પણ મુશ્કિત સિવાય અગર તો આપણા મગજને કોઈ પણ તરેહનો કંટાળો આપ્યા સિવાય ઘણા લાંબા સમય સુધી કોઈ પણ અતિશય માનસિક શક્તિ રોકનારા ગહન વિષય પરતે દીર્ઘ વિચાર કરી શકીએ છીએ. ઉનાળામાં આપણી સ્વાભાવિક ખાસિઅત પ્રમાદી રહે છે કેટલાક આગસ્ટ મુદત જડ જિત્તિરાળા મનુષ્યો તેમજ સામાન્ય ગહેનતુ વર્ગમાં ગણાતા મનુષ્યને તો અવશ્ય સખ તાપતા વખતમાં આખો દિવસ ઝોકાં ખાવાની ટેવ પડી જ હોય છે. સૂર્ય પણ પહેલાં અને ઉઠતાં તો આશરે આઠ જ વાગે ! રાત્રિએ પણ પવન બધે ઘસ જતાં, ઉકળાટ અતિશય લાગતાં, બહાર ખુલ્લા પર્વતવાળા સ્થળોમાં અને મનુષ્યોને ફરજ પડે છે. ઇ-શમ, એબિસિનીઆ, ન્યુબિઆ, બાબેરી, સુર્યાને અને ગિનીમાંના સીધી અને મુસલમાન લોકો તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ડ્રાઇટ-ટોટ અને કાશર વતનીઓ ઇત્યાદિ પ્રજાનો વિચાર કરો ! ત્યાં હવા બહુ જ ગરમ છે. ત્યાંનાં હવા પાણીની બાહ્ય સ્થિતિ ઇત્યાદિની પ્રતિફલતાને લીધે જ તેઓ સાહિત્યથી, કે તેમની વિચારશક્તિની અર્પૂર્વ પ્રતિભાથી, નાપાસાદિત્ય રૂપી સૌન્દર્યથી, પ્રખ્યાત થયેલા જણાતા નથી. હૉલાન્ડનું દૃષ્ટાંત લ્યો ! ત્યાંનો પ્રદેશ સખાટ રૂપી નીચાણવાળો બીનાસમય છે તેથી તે કૃષિકર્મને ચાટે લાયક થવા કરતાં ઘાસ ચારાને માટે વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે, અને તેથી જ તે પ્રદેશ દોર ઇત્યાદિ ઉછેરવાને માટે વિશેષ અવકાશ મળી પડે છે. આથી જ પતીર, માખણ ઇત્યાદિ પદાર્થોની વિશેષ નિકાસ થાય છે. ત્યાંનો પ્રદેશ એટલો તો નીચાણવાળો છે કે સમુદ્રનાં પ્રખળ ભોગાંઓને રોકવાને ખર્ચાણુ દોવાશે

વદનનો પશ્ચાત્તાપ અને જીવનનો નહીં એ પશ્ચાત્તાપ નથી; પાપો વદનના પશ્ચાત્તાપથી નહીં પણ જીવનના પશ્ચાત્તાપથી નિવૃત્ત થાય છે. પ્રભુ નિરન્તર મનુષ્યને પાપોની નિવૃત્તિ આપ્યા કરે છે, કારણ કે તે દયા પોતે છે; પણ મનુષ્ય પાપોને ગમે તેવાં નિવૃત્ત ધારે તથાપિ તેઓ તેને ચોટી રહે છે, અને આરથાના ઉપદેશોને અનુસરતા જીવન સિવાય અન્યથા દૂર ચતાં નથી. જે પ્રમાણમાં તે આ ઉપદેશોને અનુસરીને જીવે છે, તે પ્રમાણમાં તેનાં પાપ દૂર થાય છે; અને જે પ્રમાણમાં તેઓ દૂર થાય છે, તે પ્રમાણમાં તેઓ નિવૃત્ત થાય છે. કારણ કે મનુષ્ય પ્રભુ વડે પાપથી નિરુદ્ધ તથા હિતમાં અનુબદ્ધ થાય છે; અને જે પ્રમાણમાં તેણે શારીર જીવનમાં અહિતનો પ્રતિરોધ કર્યો હોય, તે પ્રમાણમાં તે પરજીવનની અન્દર અહિતોથી નિરુદ્ધ થાય છે; અને ત્યારે જે પ્રમાણમાં શારીર જીવનમાં તેણે સ્નેહમાંથી હિત કર્યું હોય, તે પ્રમાણમાં તે હિતમાં અનુબદ્ધ થાય છે. આમાંથી પાપની નિવૃત્તિ એટલે શું, અને તે ક્યાંથી છે, એ દેખી શકાશે.

મનુષ્ય પોતાની પરીક્ષા કરે, અને પાપોની હા પાડે, તે પછી તેણે જીવિતના અન્ત પર્યન્ત હિતમાં નિશ્ચય રહેલું જોઈએ. અને જો પછી તે આગલા અહિતના જીવનમાં પડે, અને તેને બેટે, તો તે ધર્મદ્રોહ કરે છે; કારણ કે ત્યારે તે અહિતને હિત સાથે જોડે છે; અને તેટલા માટે તેની છેલ્લી સિપતિ પહેલ્લીના કરતાં દુષ્ટતર થાય છે.

કાન્ત.

વસન્ત.

કુદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં વ્રહ્મેદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ ૨. અંક ૮.

[માસિક]

ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૫૩.

દિગ્-દર્શન.

મિ. એમ્બરલેઇનની ' પક્ષપાતી.જકાત ', અને એથી હિન્દુસ્તાનને લાભ છે કે હાનિ
એ સંબંધી હાઉસબાઇ લૉર્ડ્સમાં યએલી અગલની ચર્ચાનું ગયા
મિ. બાલકૃષ્ણની આ- અંકમાં અમે દિગ્દર્શન કર્યું હતું. સાર પછી એ પ્રશ્ને ઈંગ્લંડમાં
ચિંક નીતિ. ધણું ગંભીર રૂપ પકડ્યું છે. મિ. એમ્બરલેઇને જોયું કે ઈંગ્લંડની
પ્રજા હજી એમની સૂચના સ્વીકારવાને તૈયાર થઈ નથી. એ ઉપરથી એમણે પોતાના હોદ્દાનું
રાજનામું આપ્યું છે, અને આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રજામતને પોતાની તરફેણમાં કેળવી અને મેળવી
લેવા ચાલ શરૂ કર્યો છે. તેઓ સ્થળે સ્થળે ફરીને બાપણો આપે છે, અને એમના
પક્ષનાં પત્રો તરફથી એમ કહેવાય છે કે એમની દલીલો-વિષયનિરૂપણ-ઉત્સાહ-અને સારી
લાગણીથી- લોક ઉપર ઘણી અસર થઈ છે, અને સહામા પક્ષના પ્રતિષ્ઠિત પુરોષો પણ
એમના મતમાં બળના નય છે.

હજી પ્રજાનો મોટો ભાગ પરદેશી અનાજ ઉપર જકાત નાંખવાનું પસન્દ કરે એમ
નથી, હાલ થઈ શકે તે માત્ર એટલું જ છે. કે જે દેશ આપણી સાથે (જકાતની બાબ-
તમાં), જે રીતે, વર્તે તેની, સાથે તે રીતે વર્તવું (Policy of Retaliation) અર્થાત્
આપણા માલ ઉપર એ જકાત નાંખે તો એના માલ ઉપર આપણે સહામા જકાત નાંખવી;

અને આ પદ્ધતિ ખરૂં જોતાં જઠાતી વ્યાપાર (Protection) ની નથી પણ બિનજઠાતી વ્યાપાર (Free-trade) ની છે, કારણ કે જઠાત રહામી જઠાત ન નાંખવી એ જઠાતી નીતિને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે—જઠાત રહામે જઠાત નાંખવી એ જ જઠાતી નીતિ તોડવાનો ખરો માર્ગ છે; કોમ્પન વગેરે બિનજઠાતી વ્યાપારી નીતિના હિમાયતીઓએ સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું કે ખીજ દેશો જઠાતી નીતિને આગ્રહથી પકડી રહેશે, છતાં તેઓએ તેમ કહ્યું છે, અને ઇંગ્લંડની બિનજઠાતી આર્થિક નીતિને અર્થહીન બદલે વિરુદ્ધાર્થવાણી કરી મૂકી છે, અને એનો લાભ લઇ ઇંગ્લંડના વ્યાપારને નુકશાન કહ્યું છે—આ મતલબનું એક નોંધપાત્રિયું પ્રસિદ્ધ કરી મુખ્ય પ્રધાન મિ. બાલ્ફોરે મિ. ચેમ્બરલેઇનના વિચાર સમયે પોતાનું પ્રશ્ન મળતાપણું જણાવ્યું છે: માત્ર ઇંગ્લંડની પ્રજા ચેમ્બરલેઇનની સૂચના હાલ પૂરેપૂરી સ્વીકારી શકે એમ નથી, માટે હાલ જેટલું બની શકે એમ છે એટલું જ કરવું ઉચિત ધારી એમણે પોતાનો હોદ્દો હજી કાયમ રાખ્યો છે.

હિન્દુસ્તાના પ્રધાન લૉર્ડ જ્યૉર્જ હૅમિલ્ટને પણ રાજીનામું આપ્યું છે—એમ જણાવીને કે આપાત ઉપર જઠાત નાંખવાથી ઇંગ્લંડને નુકશાન છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનને પણ એથી ઘણું જ નુકશાન છે એમ તેઓ માને છે.

મિ. ચેમ્બરલેઇનની યોજના કમ્પલ યવાથી હિન્દુસ્તાનને કેવી રીતે નુકશાન છે એ ગયા અંકમાં આપણે જોયું. પણ મિ. બાલ્ફોરેનો ‘સાદું વાળવાનો’ સિદ્ધાન્ત (Principle of Retaliation) જે હિન્દુસ્તાન ઉપયોગમાં લઇ શકે (હિન્દુસ્તાનને આ સત્તા બાબે જ મળી શકશે) તો હિન્દુસ્તાનની આર્થિક ફરિયાદોમાંની એક મહત્ત્વની ફરિયાદ બાબત કાંઇક લાલ થાય. હિન્દુસ્તાનને આજ એક ખાસ જરૂર * એ છે કે પરદેશી માલ ઉપર એ પોતે સ્વતન્ત્ર રીતે, પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કરી યોગ્ય લાગે તેમ પોતપોતાની મરજી મુજબ, જઠાત નાંખી શકે. બધા દેશના માલ ઉપર જઠાત નાંખવાનો એને સ્વતન્ત્ર હક ન મળે તો હાલ જઠાત રહામે જઠાત નાંખવાનો હક મળે તો પણ કેટલોક લાભ થાય: એ રીતે જર્મનિ અમેરિકા વગેરે હિન્દુસ્તાનના માલ ઉપર જઠાત લેનારા દેશોના માલની આપણા દેશી માલ સાથેની હરીફાઈ ઘટે, અને એટલે અંશે દેશી

* એમ કહેવાય છે કે ઉપર જણાવેલા મિ. બાલ્ફોરેના ઓપાનીયાની પહેલી ૭૦૦૦ પ્રતની આદતિ એક કલાકમાં ખપી ગઇ! ખીજે દિવસે ૨૫૦૦૦ પ્રત કાઢી એ પણ એજ રીતે ખપી ગઇ! ! અર્મિંગહેમની ‘ઇમ્પીરિયલ ટ્રિફ લીગ’ નામની મંડળીએ આ પુસ્તકની બે કરોડ નકલ કઢાવી છે, અને એને ઇંગ્લંડમાં તથા સંસ્થાનોમાં મોકલી આપવા સપ્ટેમ્બર ૯૦૦ નોકરો કામ કરે છે! ! !

ઇંગ્લંડની પ્રજાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કુંભકર્ણને નિદ્રામાંથી જગાડે એવા પ્રયંસ હિન્દુમિનાદ શિવાય એ કોઇને કાન દેતો જ નથી.

આ દક્ષિન્તથી કોંગ્રેસ અને કોન્ફેડરેસની હિલચાલ કેવી રીતે થવી જોઇએ એ બાબત બોધ લેવાનો છે.

કારીગરીને ઉત્તેજન મળે—પણ તેમાં એક વિધન આવે એમ સંભવ છે, તે એ કે જર્મનિ-અમેરિકાની હરીફાઈ ધટી દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન મળવાને બદલે વચ્ચેથી ઈંગ્લંડ ફાવી જાય, અને એક હરીફને બદલે બીજો હરીફ ઉત્પન્ન થાય. બદલામાં ઈંગ્લંડ આપણા માલ બિનજરૂરતા સ્વીકારશે, એ બહુ લાભ નથી—કારણ કે આપણા માલનો જેટલો ઉપાડ ઈંગ્લંડમાં છે તે કરતાં અન્ય દેશોમાં ઘણો વધારે છે. તથાપિ, આ યોજના હિન્દને મારે મિ. એમ્બરસેડનની યોજના જેવી સર્વથા હાનિકારક નથી: અજમાવવા જેવી છે, પરિણામ શું થાય છે, એ લાગે વખતે જણાય.

આ સર્વ નવીન વિચારોથી હિન્દને કાંઈ પણ ખરેખરો લાભ હોય તો તે એ જ છે કે—આજ પર્યન્ત બિનજરૂરતા આયાતનો સિદ્ધાન્ત અડગ જામી બેઠો હતો એ રહામે હવે શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. ઈંગ્લંડ બિનજરૂરતા આયાતના સિદ્ધાન્તથી આજાદ થયું છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને એનો ઉત્તર પણ આપાય છે કે અમેરિકા-જર્મનિ જરૂરતા આયાતનો સિદ્ધાન્ત અમલમાં મૂકીને ઈંગ્લંડ કરતાં પણ આર્થિક અભિવૃદ્ધિમાં વધારે ત્વરાથી પગલાં બરે છે. હિન્દુસ્તાનની ઉછરતી કારીગરીનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન પણ પરદેશી આયાત ઉપર જરૂરતા નાંખ્યા વિના થવું અશક્ય છે: કથી કથી ચીજો ઉપર જરૂરતા નાંખવી અને કથી કથી ઉપર ન નાંખવી એમાં વિવેકની જરૂર છે. ગરીબ માણસને દબેશ ઉપયોગની અને ખરી જરૂરિયાતની ચીજોને—જેમકે કેરોસાઇન તેલ—જરૂરતા નાંખી મેંઘી કરવી ન જોઈએ; તવંગરના મોજરોખની ચીજો—જેમકે કાચનો માલ, વિલાયતી ખૂટ-ઉપર જરૂરતા અનિષ્ટ નથી.

પરંતુ હાલમાં, આપણી યુનિવર્સિટિના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાભૂપણ મિ. બરનેરજી પાદશાહ એમણે આ નવા આર્થિક પ્રશ્નની બાબતમાં હિન્દનું ખરૂં દિન શેમાં આર્થિક નીતિ સં- સમાએણું છે—જરૂરતા નીતિમાં કે બિનજરૂરતા નીતિમાં એ વિષે બન્ને મિ. પાદશાહ- 'ઇન્ડિયન ટેકરટાઇલ જર્નલ' ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં "The ના વિચારો. Fiscal Issue: India's True Interest—The part of Patriotism." એ મથાળાનો એક વિદ્યાર્થી બરપૂર લેખ લખ્યો છે, અને એમાં પોતે એમ જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનનું ખરૂં દિન બિનજરૂરતા નીતિમાં જ રહેવું છે.—મિ. પાદશાહની દલીલોમાંની કેટલોક તો "Free trade" (બિનજરૂરતા આર્થિક નીતિ)ની સુપ્રસિદ્ધ દલીલો છે, પરંતુ એકંદરે એમનું કહેવું દલીલોથી સમર્થિત હોઇ વિચાર કરવા જેવું છે. મિ. પાદશાહ જણાવે છે કે—

(૧) પૂર્વે આપણા દેશોમાં રાજ્યઓ જરૂરતા તો લેતા, છતાં એમ કહેવામાં હરકત નથી કે પોતાના રાજ્યના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ કરવાના હેતુથી જરૂરતા લેવી એ એમનો સામાન્ય રિવાજ

નહતે, ઇંગ્લેન્ડને જેટલું અનાજ જોઈએ છે તેટલું પોતાના દેશમાં પાકતું ન હોવાથી બીજા દેશમાંથી એ મંગાવે છે; અને એની કિંમત તરીકે, તે તે દેશને જેવો જેવો માલ જોઈએ છે તેવો તેવો માલ, તે તે દેશ પોતે બનાવી શકે તેના કરતાં સોંધે આવે, પૂરા પાડે છે—આ ઇંગ્લેન્ડની બિનજકાતી આર્થિક નીતિ: એથી એ માલ ખરીદનાર દેશને કાંઈ જ નુકશાન નથી; બીજી પ્રજાઓ ઉપર એવી ફરજ નથી કે એમણે પોતાનું અનાજ—૩ વગેરે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવું જ—પોતાનું અનાજ—૩ વગેરે મોકલી કાપડ વગેરે લાવવામાં આપણે સ્વાર્થ રહેલો છે, માટે જ આપણે એમ કરીએ છીએ.

(૨) હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા દેશો આજ એક જ વાવટા નીચે વસે છે—એ સિવાય એ સર્વમાં બીજી એકતા કાંઈ જ નથી : જાત, ધર્મ, ભાષા, ઇતિહાસ વગેરેમાં તેઓ એક એકથી જૂદા છે—છતાં જો, ધ્વજદેશના ણા કરોડ રૂપીઆના ચોખા બિનજકાતે બંગાળા અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના શહેરોમાં જાય, અને વાયવ્ય પ્રાન્ત અને અવધ પ્રાન્તનો રૂપ કરોડનો માલ દર વર્ષે હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોમાં વગર જકાતે દાખલ થાય, કાનપૂરનો આમડાનો માલ દક્ષિણના મોચીયોનો રોજગાર તોડે અને મદ્રાસનાં એલ્યુમિનિયમ ધાતુનાં વાસણો નાશક શિહોર અને બનારસના કંસારાઓને નુકશાન કરે એમાં જકાતીનીતિનો આશ્રય લેવો મર્્યાતુમતે અનિષ્ટ ગણાય છે, તો હિન્દુસ્તાનની બહારના દેશોમાંથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખવી એ પણ એટલું જ અનિષ્ટ ગણાવું જોઈએ.

(૩) જકાતવાદીની ભૂલ થાય છે તે એ કે—એના સમજવા પ્રમાણે મ:ણુસને અમુક અમુક વસ્તુનો જ ખપ હોય છે, જો કે ખર્ચે જોતાં માણુસને વસ્તુઓ (articles) નો ખપ નથી, પણ એની ઉપયોગિતા (Utilities) નો ખપ છે. અર્થાત્, તમે આજ એક પ-રદેશી બીજા ઉપર જકાત નાંખશો તો કાલે બીજી પરદેશી બીજા એવી તૈયાર થઇ આવશે કે જે જકાતના નિયમમાં નહિ આવે અને છતાં પહેલાંની ચીજનો ખપ સારશે. એટલે ધૃતિમ જકાતોથી કોઈ દિવસે પણ તમારો ધારેલો ઉદ્દેશ તમે પાર પાડી શકશો નહિ.

(૪) જકાતવાદી પરદેશી માલ રહામે આટલો બધો દ્રોષધરાવે છે—પણ એને એમ ખબર નથી કે કુદરત વગરજકાતે અથાગ માલ એના દેશમાં ધુસારી દે છે : જો બિનજકાત માલ આવવાથી દેશના ઉદ્યોગોને નુકશાન થતું હોય તો કુદરતથી જ થતું જોઈએ, અને આપણે પહેલાં પગલાં તો કુદરત સદામે જ લેવાં જોઈએ—સૂર્યના પ્રકાશને આપણા દેશમાં આવતો અટકાવીએ તો દીવાલથી—મીણુબત્તી વગેરેના ધન્ધો જાગે, હવા બગાડીએ તો જન્તુવિનાશક ઔષધોનો ખપ શરૂ થાય, અને ઘાટના ડુંગરોના ધોધમાંથી વિદ્યુત-શક્તિનો ઉપયોગ કરવાના વિચાર માંડી વાળીએ તો બંગાળાની કોલસાની ખાણે ખીલે !

(૫) ઝાગણીસમી સહીની સરઆતમાં ઇંગ્લેન્ડના સંચાઓમાં બનેલા કાપડે બિન-જકાતે હિન્દુસ્તાનમાં આવી હજારો વણકરોને પાયમાલ કરી નાંખ્યા—એ ખર્ચે એ વણકરો ઉપર આપણને દયા આવે એ સ્વાભાવિક છે, ગોચર છે. - આ આર્થિક ધૈર્યવર્ન ધીમે

ધીમે થયો હોત તો ઠીક :હવે એમ પણ ઇચ્છી શકાય—પણ જોડો વિચાર કરતાં, એમ થયું હોત તો વધારે સાફ હવું કે કેમ એ શંકાપડતું લાગે છે. મન્દ પ્રગ્તની આંખો ઉઘાડવા માટે તો વીજળીનો જ સંમકારો જોઈએ: “A sluggish nation perhaps needed to be roused by swift and sure lightning-flashes.”

(૫) પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખીને અમેરિકા આર્થિક સ્થિતિમાં આજીવન થયું છે એમ જાણીકવાર કહેવામાં આવે છે. આ કહેવું બે રીતે ખોટું છે. જીલ્લા મેસેચુસેટ્સના ‘માઇન્ડ-ન્ય સેચરિ’—પત્રમાં સર રોબર્ટ ગિફને બતાવ્યું છે તેમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કારીગર વર્ગનો માત્ર સેંકડે પાંચ ટકા જટિલ ભાગ જ જકાતી ધન્યાઓમાં—એટલે કે જે પરદેશી માલ ઉપર જકાત લેવામાં આવે છે એના ધન્યાઓમાં—રોકાએલો છે. ખીન્નું, જકાત લેનાથી અમેરિકા ખૂં જોતાં પોતાને નુકશાન જ કરે છે. ઇંગ્લંડના મહાન અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર માર્શલે અમેરિકા જઈ, એક પછી એક બધા ધન્યાઓની સ્થિતિમાં જોડી અને વિગતવાર તપાસ કરી બહાર કહ્યું છે કે વીસ વર્ષ ઉપર પણ જકાતી નીતિથી અમેરિકાને લાંબ થયો નથી અને હાલ તો પહેલા કરતાં પણ વિશેષ નુકશાન થાય છે.

(૬) હિન્દુસ્તાનનાં કાપડનાં કારખાનાંઓને બિનજકાતી નીતિથી જ લાભ છે. ૧૯૦૧-૨ માં હિન્દુસ્તાન ૧૧ કરોડનું સૂતર અને સૂતરાઉ કાપડ, ૯ કરોડનું વણેલું શણ (ગુણપાટ), ૩ કરોડનું બેન્ડી તથા રેશમી કાપડ, અને ૨૦ લાખનાં લુગડાં પરદેશ ખાતે વેચાવી શક્યું એ યોડું સન્તોષકારક નથી. ૧૯૦૨ માં ૩૮ કરોડનું પરદેશી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યું. હવે એમ ધારો કે એમાંથી ૩૦ કરોડનું હિન્દુસ્તાન પોતે બનાવી શકે એમ છે: તો, એ બનાવવા માટે ઓછામાં ઓછું ૧૨-૧૫ કરોડનું ઇન્જિન અને અમેરિકાનું ૩ બહારથી લાવવું પડશે; કોલસા અને ખીજે સામાન બાહારથી લાવવો પડશે, (બંગાળના કોલસા વાપરશે તો એટલા પરદેશમાં ખપતા અટકશે—એટલે એમ કરવાથી કાંઈ દેશને એકન્દરે લાભ નથી); સંચા ઇંગ્લંડ—અમેરિકાથી લાવવા પડશે; બ્યાન અને ઘસારો મળી ઉપજ માલની કિંમતના દસ ટકા ગણા. આ સર્વ બાબત ધ્યાનમાં લેતાં સ્પષ્ટ છે કે પરદેશી કાપડને સ્થાને હિન્દુસ્તાનમાં કાપડ ઉત્પન્નવાથી લાભ જૂજ છે. અને પરદેશી કાપડ ઉપર જકાત નાંખી દેશી કાપડનો ધન્યો વધારવાને બદલે ખીજે ધન્યાઓમાં મૂડી રોકવામાં આવે તો વધારે સાફ. હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ખાંડનાં કારખાનાંઓમાં ૯૦ કરોડની મૂડી ખપી ગયું એમ છે એમ મિ. ઓકોનોર જણાવે છે.

(૭) મિ. રાનડે અને મિ. તેલંગ જકાતી નીતિને સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારતા નહોતા: તેઓ હિન્દુસ્તાનના હાલના જકાતવાદીઓ કરતાં વધારે ડાહ્યા, વિચારશીલ, અને અર્થશાસ્ત્રના સ્થાપિત સિદ્ધાન્તો તરફ માનભરી દૃષ્ટિએ જોનારા હતા. તેઓની માગણી એટલી જ હતી કે બિનજકાતી નીતિને આંખ મીચીને વળગી રહેવું એ હિંદને હિતકારક નથી અને તેથી સરકારે એ નીતિના અમુક અમુક અપવાદો સ્વીકારવા જોઈએ, જેથી યોગ્ય ઉછરતા ધન્યાઓને આ સંબંધમાં કોત્તર મળે. બિનજકાતી નીતિના અપવાદો સ્મારે ક્યારે કરવા એ બાબત મહાન

વિચારક *મિ. સિન્ક્લેકે એમના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરના મહાન પુસ્તકમાં બહુ બારીકીથી તપાસી છે, અને એ જ જણાવે છે એનું દુકામાં તાત્પર્ય કે જે દેશમાં કાચો માલ પુષ્કળ હોય પણ મોડો જડયો હોય, અને તે કારણથી એની ચીજોનાં કારખાનાં અને ધન્ય બીજા દેશ સાથે ટક્કર ઝીલી શકે એટલી જમાવડે ન પહોંચ્યા હોય—એવે પ્રસંગે જો રાજ્ય તરફથી પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખીને અથવા બીજી કોઈ રીતે દેશી કારખાનાંઓને ખાસ ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો એ કારખાનાં જામી જાય—અને એટલા પૂરતું રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન મળવું યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જકાતી નીતિ (Protection) નું સંવિસ્તર ખંડન કરીને મિ. પાદ-શાહ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનને ખરી ઝોટ મૂડીની, સાહસની, જ્ઞાનની, સુધારાને અતુકૂલ થવાની ટેવની છે : જ્યાંસુધી વણકરનો છોકરો વણકર જ રહેવા માગશે ત્યાંસુધી હાલની સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે; જ્યાંસુધી આ દેશના લોક આ નવી હરીફાઈમાં ફાવવું જ એમ નિશ્ચય નહિ કરે, અને પોતાનું જીવન પોતાના હાથમાં નહિ લે, અને સુસ્ત થઈને પડી રહેશે—ત્યાંસુધી આશાક દેશના જેવો પૈસા મેળવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

"The present deficiency is not want of protection—but want of capital, want of enterprize, want of knowledge of the latest processes, want of adaptability to improvements....."

---

* "Sidgwick clearly lays down the conditions under which a demand for Protection to infant industries is admissible. State aid in shapes other than those recognized generally is conceivable as legitimate. In an old country, an industry has grown to gigantic dimensions, but by slow growths; subsidiary industries, and facilities for transport of raw material and finished goods, and banking, have gradually collected round it: production on colossal scales reduces the heavy fixed charge per unit of product, and the article is available for sale abroad more cheaply than it can be produced anywhere on a small scale. Therefore, even in countries where natural resources exist in promising abundance, but have been discovered late, small beginnings cannot compete against imported cheapness, and large beginnings are impossible without a conjunction of facilities. In particular subsidiary industries, transport facilities and banking facilities cannot come into existence without a large guaranteed traffic; and a large traffic cannot come into existence without guaranteed facilities. To private enterprize looking for profit only, and jealous of providing, by its exertion, losses for itself and gain to lucky successors, the problem presents the same perplexity as the priority of the hen and the egg. Without Government aid such problems cannot be solved."

If weavers will be families of weavers to all eternity, it is impossible to expect that any relaxation of Free trade will expedite adaptation to new conditions.....An inefficient proletariat cannot expect the remuneration available in competitive countries where men mean to get on, and take their lives in their hands. Progress and even humanity can never mean the indefinite multiplication of sluggish slovenliness and apathy."

મિ. પાદશાહ જેવા અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ અને અનુભવી વિદ્વાનના અભિપ્રાય સ્હામે લખતાં અમને સ્વાભાવિક રીતે જ સંકોચ થાય છે—છતાં તેમ કરવા અમે હિંમત ધરીએ છીએ તે માત્ર એટલાથી જ કે મિ. રાનડે જેવા એક પુખ્તવિચારી અને દૂરદર્શી અને હિંદુસ્તાનના જનસ્વભાવની ખરી રંગ સમજનાર દેશહિતચિન્તક સાથે અમારૂં મળવા-પણું છે. મિ. પાદશાહ, પ્રેડિસર સિંગલિકે ખતાવેલા મિનગકાતી નીતિના અપવાદ કબૂલ રાખવામાં સ્હામા પક્ષનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી દે છે: કારણ કે અરૂં જોતાં, હિન્દનો કોષપણુ વિચારશીલ જકાતવાદી, મિ. પાદશાહ કહ્યો છે એમ વગરવિચારે દરેક પરદેશી ચીજ ઉપર જકાત નાંખવી એમ કહેતો જ નથી. હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં કાચો માલ શો શો બચે છે, અને તે કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય, ક્યા ક્યા દુનરને ઉત્તેજન આપવું છટ છે, અને એ સંબંધે લોકમાં જગૃતિ અને માહિતી થી રીતે ફેલાવવી—ઈત્યાદિ બાબતનાં કામનું સરકારે એક વિશાળ ખાતું ઉઘાડું જોઈએ, અને એમાં કેવળ હિન્દના હિતને જ લક્ષમાં રાખીને પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ: અને તેથી એ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી મંડળમાં યોગ્ય અંગ્રેજો સાથે જૂદા જૂદા પ્રાન્તોના અનુભવી બાપારી અને વિદ્વાન દેશીઓની નીમણુક થવી જોઈએ. પરદેશથી આવતા માલમાં મ્હોટો ભાગ કાપડનો છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એના ઉપર જકાતી અંકુશ મૂકી સ્વદેશી કાપડનાં કારખાનાંઓને ઉત્તેજન આપવાની સ્થળના થાય છે. પણ મિ. પાદશાહ જણાવે છે તેમ કાપડ કરતાં અન્ય ધંધાઓમાં મૂકી રોકવી એ વિશેષ લાભદાયી હોય તો તે તરફ સરકારનું ઉત્તેજન થવું જોઈએ એમ કબૂલ કરવામાં કાંઈ જ અડચણ નથી: અમુક ધંધાઓ ઉત્તેજનને પાત્ર છે કે અમુક બીજા એ વિગતનો સવાલ છે, અને એ વિષે ઉપર જણાવેલા ખાતાનું આધિકારી મંડળ વિચાર કરી શકશે. મિ. પાદશાહ મૂકીની અને ગાનની ખામી જતાવે છે એ વાત સંપૂર્ણ સત્ય છે પણ એ ખામી દૂર કરવા માટે જ્યારે અન્ય સ્વતન્ત્ર દેશોમાં પણ સરકારી મદદ છટગણાય છે તો હિન્દુસ્તાન જેવા દરિદ્ર, પરરાજ્યાધીન અને ક્રિયાશક્તિહીન યથા ગએલા દેશમાં સરકારના આશ્રયની જરૂર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય?

મિ. પાદશાહ જણાવે છે કે અમેરિકાને જકાતી નીતિથી નુકસાન થયું છે અને ૬૭ થાય છે, અને એ સંબંધમાં પ્રેડિસર માર્શલનો અભિપ્રાય ટાંકે છે. પરન્તુ એમણે પોતે જ ઉત્તરેલા પ્રેડિસર માર્શલના ચખ્દો પૂરેપૂરા વાંચી જોતાં જણાય છે કે (૧) એ પોતે પણ જકાતી નીતિને ઇચ્છેડ જેવા જામેલા દેશ માટે જ નુકસાનકારક માને છે, અને (૨) જકાતી નીતિ લાખજ કરવાથી કારીબર વર્ગને જ લાભ થાય અને ખેડૂત વર્ગને તો દુનરી મીઠ્ઠે મોંથી પડી ઉલટું નુકસાન થાય તથા (૩) કપી ચીજ સ્હામે જકાત નાંખવી અને

કૃષી રહામે ન નાંખવી એનો નિર્ણય કરવામાં પ્રજાસત્તાક દેશમાં ઘણી સ્વાર્થી તાણાતાણ અને પરિણામે રાજકીય અધમતા થાય, એટલા કારણસર જ એ નીતિને નિન્દે છે. પરંતુ આ કારણો હિન્દુસ્તાનને લાગુ પડતાં નથી એ સહજ વિચાર કરતાં જણાય એવું છે.

મિ. પાદશાહ કહે છે કે માણસને ઝીંજોનો પોતાનો ખપ નથી પણ એની ઉપયોગિતાનો ખપ છે, અને તેથી એક ઝીંજ રહામે જકાત મૂકશે તો ખીજી ઝીંજ એજ ઉપયોગની તૈયાર થઈ આવશે; તથા પૂરેદેશી માણ રહામે જકાત મૂકે છે તો કુદરત રહામે શા માટે નથી મૂકવા? આ દલીલો અર્થશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ અમને લાગે છે કે એ દલીલો અર્થશાસ્ત્રની પોથીની જ છે, લોકવ્યવહારની નથી. એક ઝીંજ ઉપર જકાત નાંખશે, તો ખીજી ઝીંજ તૈયાર થઈ આવશે એ ડર ખરું જોતાં રાખવા જેવો નથી—કારણ કે કાણે કાણે નવી શોધ કરવી એ મિ. પાદશાહ માની લે છે એટલું સહેલું નથી—અને જો હિન્દુસ્તાનની હુકરી-શક્તિ એક વખત વિકસિત થઈ તો પછી ખીજા દેશો રોજ રોજ નવી શોધો કર્યા કરશે અને હિન્દુસ્તાન એક પણ નહિ કરે એમ માનવું અકારણ લાગે છે. પરદેશ સાથે આ આર્થિક યુદ્ધમાં આંગણી સરખી ઊંચી ન કરવી એમાં અમને હિત લાગતું નથી; નિતાન્ત યુદ્ધપરાયણ રહેલું એમાં જ એના શરીરની ખરી ખીલવણી થવા સંભવ છે. મિ. પાદશાહની કુદરતની હરીફાઈ સંબંધી દલીલ તો ખરેખર અયુક્ત જ છે. સ્વચ્છ હવા, સૂર્યનો પ્રકાશ અને ધાટનું પાણી મફત મળે છે માટે જ એના રહામી જકાત છૂટ નથી; અને એજ સરતે—અર્થાત મફત—ઈંગ્લંડ આપણને કાપડ પૂરું પાડતું હોય અને જાપાન દીવાલની મોકલતું હોય તો કાપડ અને દીવાલનીના ધન્ધાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે ખીજી તરફ ખુશીથી લક્ષ નાંખીએ!

વળી, મિ. પાદશાહ જકાતવાદીઓની એક અસમર્થિત એ બતાવે છે કે તેઓ હિન્દના જૂઠા જૂઠા ભાગો વચ્ચે બિનજકાતી નીતિ ચાલવા દે છે અને પસન્દ કરે છે. પરંતુ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે કે મિ. પાદશાહ જેવા વિચારવન્ત લેખક એટલું ધ્યાનમાં નથી રાખતા કે અર્થશાસ્ત્રના નિર્ણયો રાજકીય હિતાહિતના વિચારથી નિયમાય છે. અને આજ કાલ આખું હિન્દુસ્તાન એક છત્રની નીચે આવી એકરાષ્ટ્રની ભાવના સિદ્ધ કરવા તરફ વળેલું છે.

• Taking account therefore of the *political corruption* which necessity results from struggles about the tariff in a *democratic* country, and taking account also of the interests of the agricultural classes, I settled in my own mind the question,.... I have already implied that many of those arguments, that tell in favour of Protection, as regards a, †. New country tell against it as regards an old one, *Espccially for England* a protective policy would, I believe, be an unmixd and greivous evil.”—Professor Marshall in his Presidential Address to the British Association in 1890. † New

નવો-હુકરોની ખાખતમાં નવો; જેમાં હજી કારખાનાં, જમ્યાં નથી તેવો.

અને એમાં જ એનું શ્રેષ્ઠ છે એ વાત મિ. રાનડે નેવા દેશમંત્રી—કેમ વિસ્મયી શકે ?

મિ. ચેમ્બરલેન્ડના પદ્ધતિ અને 'ઇકોનોમિકલ ટેરિફ કમિટી' ના જનરલ સેક્રેટરિ મિ. વિન્સ કહે છે તેમ—

“Economical maxims and arguments can only settle economical problems. But there are other things in politics besides political economy, just as there are other things in household management besides domestic economy. The law of the cheapest market has as high a sanction in political as in household economics, but no higher.”

તાત્પર્ય કે આર્થિક સૂત્રો અને તકીકોથી માત્ર આર્થિક પ્રશ્નોના જ નિર્ણય થઈ શકેઃ જેમ આપણા ઘરમાં આપણો સર્વ વ્યવહાર આર્થિક દૃષ્ટિથી જ ચલાવાતો નથી, તેમ રાષ્ટ્ર-વ્યવહારમાં પણ આર્થિક દૃષ્ટિ જ સર્વોપરિ નથી. આજ કારણથી, હિન્દુસ્તાનના જૂલ જૂલ પ્રાન્તો એકપ્રજ્વલતી લાવના સિદ્ધ કરવા ખાતર, પોતાપોતાના સ્વતંત્ર આર્થિક દિશાને ગણી કરે એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય નથી. મિ. પાદશાહને આવી સાદી અને સુપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર પડતી ન જોઈએ.

વળી—

પરદેશી કાપડ ઉપર જકાત નાંખવાથી એ કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં મોંઘું વેચાય અને એટલે અંશે હિન્દુસ્તાનના લોકોને જ ખરેખર નુકશાન થાય—આ બિનજકાતી નીતિના દિશાયતીઓની મુખ્ય દલીલ. પણ એને વિચાર કરો કે એ પરદેશી કાપડો ઉપાડ કયા વર્ગમાં છે ? હિન્દુસ્તાનના ગરીબ વર્ગને તો જોઈતું કાપડ હિન્દુસ્તાનનાં જ કારખાનાં પૂરું પાડવા લાગ્યાં છે—જેને પરિણામે જાણ કાપડમાં લોકશીપર દરીદ્રાઈમાં આવવું જ બંધ થઈ ગયું છે. માટે આ જકાત માત્ર તવંગર વર્ગ ઉપર જ પડવાની. તવંગર વર્ગ ઉપર જે કર આવે એ પરિણામે ગરીબવર્ગને પણ અસર કરે. પણ જો હિન્દુસ્તાનમાંથી રાષ્ટ્રપર્ય માટે અમુક કરોડ ઉપજ લેવાની જ છે, અને ગરીબવર્ગ તો મોઢા વગેરે ઉપર કર ભરીને અને જંતીનની મહેસૂલ (કર બરતાર ખેડૂતોના મહોટો વર્ગ તદ્દન ગરીબ છે.) આપીને એ ખર્ચનો એક મહોટો ભાગ વહન કરે જ છે—તો ખીજો કેટલોક ભાગ—પરદેશી માલ ઉપર જકાતરૂપે—તવંગર વર્ગ ખાસ કરીને વહન કરે તો એમાં બિલકુલ અન્યાય નથી.

પરદેશી માલ ઉપર જટલી જકાત નાંખાય તેટલો એ માલ આ દેશમાં મોંઘો વેચાય, અને તેટલે દરજ્જે એ આ દેશના લોક ઉપર જ કર થઈ પડે એ બિનજકાતી આર્થિક નીતિનું મૂલ સ્પષ્ટ પણ થું સંપૂર્ણ સલ છે ? કેટલીકવાર જકાતના આશ્રયથી પરદેશી માલ રહામે દેશી માલ ટકર ઝીલી શકે છે, અને એનું પરિણામ એ આવે છે કે એ જકાત ધણે ભાગે માલ ખરીદનાર ઉપર ન પડનાં, માલ વેચનાર ઉપર પડે છે મિ. વિન્સ એમના ચોપાનીવામાં ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના ખાંડ અનાજ વગેરેના આવના કેટલાક તાજા દાખલા

લઈ બતાવી આપે છે કે પરદેશી માલ ઉપર જરૂર નાંખવાથી ધણે ભાગે પરદેશને જ શોષતું પડે છે. (Prof. F. Y. Edgeworth in the Economic Journal, Vol. IV. p. 45.) અને આ વાતના સમર્થનમાં પ્રોફેસર સેલિગ્મન અને પ્રોફેસર સિન્ક્વિકના પ્રતિષ્ઠિત અભિપ્રાય ટાંકે છે.

આ વિષયમાં સઘળો નિર્ણય કેવળ હિન્દુ હિત લક્ષમાં રાખીને જ થવો જોઈએ. અને હિન્દુસ્તાનના આર્થિકમંત્રી સર એડવર્ડ લોએ ઇંગ્લંડના 'ટાઈમ્સ' પત્રમાં જેવા વિચારો પ્રકટ કર્યા છે તે જોતાં મિ. પાદશાહ ભય રાખે છે તેમ હિન્દુ મુખ્ય અધિકારિમંડળ. મિ. એન્ગરસેનની તરેહની જરૂરની નીતિના પ્રવાહમાં તણાય તો ખેશક હિન્દને ભારે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. અને એ સ્થાને ચેતવણી આપનાર તરીકે મિ. પાદશાહનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

*

*

થોડાક દિવસ ઉપર, સર રૉબર્ટ ગિફન નામના એક વિદ્વાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને આપણી આર્થિક એના અંગભૂત રાજ્યો (દેશો) ની સમૃદ્ધિ કમાણી અને ખર્ચ સ્થિતિ. સંબંધે એક લેખ લખી સંબળાવ્યો હતો—એમાં હિન્દુસ્તાન વિશે નીચેની મહત્વની હકીકત આપી હતી:—

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે મજૂરીઆત વર્ગમાં કુટુંબદીઠ (મહિને સાત રૂપીઆને આશરે ગણતાં) વર્ષે દહાડે પાંચ પાઉંડ જેટલી કમાણી થાયછે. કુટુંબ દીઠ પાંચ માણસો ગણીએ તો એ કમાણી માથા દીઠ એક પાઉંડ થાય. હિન્દુસ્તાનમાં મજૂર વર્ગ ધણા મોટો છે, અને તેથી આફ્રીના વર્ગની પેદાશ કુલ મજૂર વર્ગના જેટલીજ હોવાનો સંભવ છે. આ રીતે ગણતરી કાઢતાં હિન્દુસ્તાનની કુલ ૩૦ કરોડ વસ્તીની કુલ વાર્ષિક કમાણી ૬૦ કરોડ પાઉંડ કરતાં વધારે માનવી થોડી નથી. યુનાઇટેડ કિંગડમ (ઇંગ્લંડ વેલ્સ

† " It is obvious that cases may arise where it is not true that 'the tariff is a tax' in the sense that the whole burden of an import duty is necessarily borne by the consumer." Prof. Seligman, "Incidence of Taxation," 2nd Ed. p. 303.

* "Such duties will partly have the effect of levying a tribute on foreign producers, the amount and duration of which may in certain cases be considerable ..... Suppose that a 5 per cent duty is imposed on foreign silks, and that in consequence, after a certain interval, half the silks consumed are the product of native industry, and that the price of the whole has risen $2\frac{1}{2}$ per cent. It is obvious that, under these circumstances, the other half which comes from abroad yields the State 5 per cent, while the tax levied from the consumers on the whole is only $2\frac{1}{2}$ per cent: so that the nation in the aggregate is at this time losing nothing by Protection except the cost of collecting the tax, while a loss equivalent to the whole tax falls on the foreign producers." Prof. Sidgwick.

આ રકમને, સને ૧૮૮૧-૮૨ માં હિન્દી સરકારે પોતે ગણેલી વાર્ષિક કમાણીની રકમ સાથે 'સરખાવીએ' :—

સને ૧૮૮૧-૮૨ની સરકારી ગણતરી પ્રમાણે લોકની વાર્ષિક

કમાણી—૪૬,૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ.

મિ. પ્રિન્સિપે સને ૧૯૦૦માં કરેલી ગણતરી પ્રમાણે " —૨૮,૯૯,૫૯,૯૧૯ પાઉંડ.

ઘટ—૧૭,૮૦,૪૦,૦૮૧ પાઉંડ.

તો છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં આપણી વાર્ષિક કમાણીમાં લગભગ ૧૮ કરોડ પાઉંડની ઘટ આવેલી માલુમ પડે છે.—એમ મિ. પ્રિન્સિપે કહેવું છે.

ઉપરના આંકડા ક્રેટલે દરજ્જે વિશ્વાસ પાત્ર છે એ એક પ્રશ્ન છે, પણ એ સર્વમાંથી આટલી વાતતો નિઃસંદેહ રીતે તરી આવે છે કે હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ ઘણી જ ગરીબ છે, અને છેલ્લા વીસ વર્ષમાં એ સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારો થવાને બદલે દિનપરદિન એમાં વિશેષ ખરાબી થતી જાય છે. આપણા કારીગરોની અને ખેતીના મજૂરોની રોજી પહેલાં કરતાં વધી છે એમ કદાચ કોઈને થતું હશે-પરંતુ આ સંબંધી જ્ઞાન્તિ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં પૂર્વોક્ત વર્ગની રોજી, અને અનાજના ભાવમાં થએલા ફેરફાર સંબંધી 'ઈસ્ટએન્ડવે-સ્ટ'-પત્રમાં મિ. મલબારીએ ટાંકેલા આંકડા જોતાં દૂર થાય છે. આપણા ઇલાકા માટે એ નીચે મુજબ બતાવે છે:—

આપણે ૧૮૭૧ થી ૭૫ સુધીનો સરેરાશ અનાજભાવ ૧૦૦ મૂકીએ તો એના પ્રમાણમાં સને ૧૮૮૧—૮૫ માં અનાજભાવ (જે દુકાળનાં વર્ષોનો અનાજ ભાવ ન હોતો, અને જો હાલનો સાધારણ અનાજભાવ ગણી શકાય) ઝાંગેર (ચોખા) નો ૧૧૦, ઘઉંનો ૧૦૭ અને જુવારનો ૧૧૭ હતો. સને ૧૮૭૩ માં ખેતીના મજૂરની અને સુતાર, લુહાર, અને કડીઆની રોજી ૧૦૦ મૂકીએ તો એના પ્રમાણમાં સને ૧૮૦૧ માં ખેતીના મજૂરની ૮૫.૩ અને સુતાર, લુહાર, કડીઆની ૮૮.૬ જેટલી ઉતરી ગયેલી જણાય છે. પંજાબમાં અનાજના ભાવના પ્રમાણમાં રોજીનો દર વધારે વધી ગયો છે; બંગાળમાં સુતાર વગેરે હારીગર વર્ગની રોજી ઝાંગેરના ભાવના પ્રમાણમાં વધી છે; વરાહ પ્રાન્તમાં ખેતીના મજૂરની રોજી અનાજના ભાવમાં થએલા વધારાને અનુસરતી છે. પરંતુ તે સિવાય ખીજા સર્વે ઇલાકાઓ અને પ્રાન્તોમાં રોજીના પ્રમાણમાં અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયું છે—અર્થાત્ રોજીનો વધારો એ માત્ર દેખીતો જ છે.

પૂર્વે 'સૂત' નામની એક જાત હતી; તેઓ કથા કહેવાનો કિંવા વાંચવાનો ધર્મ કરતા હતા. આ જાતિના પુરુષો ફરતા રહેતા, અને ઠેકઠેકાણે કથા કહી કિંવા વાંચી પોતાનું યુજ્જ્વાન કરતા. બિશ્વકો એમને ઉતરતી જાતિના માને છે એ જૂલ છે. ખરા બ્રાહ્મણોને આ ભેદ અગાત છે. આ ભેદવાચક શબ્દ પ્રાચીન બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોમાં મળતો નથી—અનાવડી બ્રાહ્મણોના અર્થાત્ બિશ્વકોના શાસ્ત્રોમાં એ જોવામાં આવે છે.

આ ભારત-મહાભારત અને પુરાણોની કથા શૈાનક નામના ઋષિને અને એમની બીજા સોજતીઓને એમના હાદશાવાર્ષિક સત્રમાં—એક 'સૂતે' પહેલવહેલી કહી યાવાંચી; અર્થાત્ આ સઘળી કથા ઋષિઓને પહેલાં માહિત નહોતી, શૈાનકના સત્રમાં પહેલવહેલી જ એ ઋષિઓના જાણવામાં આવી. આ ઘણી પ્રાચીન હકીકત બ્રાહ્મણોએ જાળવી રાખી છે; બિશ્વકોએ એમની બિશ્વકી પાછળથી ભગવી એ ભાગ જૂદો. જે સૂતે આ કથા ઋષિઓને કહી કિંવા વાંચી, એ સઘળી એમણે એમના બાપ પાસેથી મેળવેલી હતી—આ હકીકત બ્રાહ્મણોએ જ જાળવી રાખી છે. 'વ્યાસ'—શબ્દ જ આવા કથા કહેનારા કિંવા વાંચનારા સૂત લોકોની જાતિને લગાડતો હોવો જોઈએ; કારણ, એમને હાથે કથાનો વિસ્તાર થવો સાહજિક છે: 'વ્યાસ'—શબ્દનો અર્થ જ સંસ્કૃતમાં 'વિસ્તાર' કિંવા 'વિસ્તાર કરનારો' થાય છે. પૂર્વના 'વ્યાસ' કેવળ સૂત જાતિના જ હતા. પણ શૈાનકાદિકના કાળમાં આ કથા પહેલવહેલી ઋષિઓને ગાત યદ્ય સાર પછી ઋષિઓના વંશજોમાં એટલે કે વૈદિકધર્મને માઁ ચાલનારાઓમાં 'વ્યાસ' થવા લાગ્યા. અને એમણે ભારત-મહાભારત અને પુરાણોની કથાઓને વૈદિકરૂપ આપ્યું. તે વખતે વેદધર્મીઓએ નારાયણં નમસ્કૃત્ય' એ પૂર્વના સૂતનો મહોર-શિક્ષો પોતાના સઘળા ગ્રન્થના આરંભમાં કાયમ રાખ્યો એ કૃતજ્ઞતાનો ભાગ પ્રસન્ના કરવા જેવો છે. પછી વૈદિકધર્મની થોડી ઘણી વાસ તેને લાગેલી કથાઓને સંગ્રહ એક વૈદિકધર્મી વ્યાસે કર્યો, અને તે વૈશંપાયન નામના એક શિષ્યને શાખવ્યો. વૈશંપાયન એ કૃષ્ણ યજુર્વેદીઓના આચાર્ય મનાય છે—એ જોતાં, આ 'વ્યાસ'—વૈશંપાયન-કાર્ષ્ણિક ન હોતાં કૃષ્ણ યજુર્વેદીમાંના એક હોવા જોઈએ. 'સૂત' પાસેથી વૈદિકધર્મીઓને પહેલવહેલી જ આ કથા લખ્ષ યદ્ય એ જોઈને ઠીક લાગ્યું નહિ તેવા બિશ્વકોએ 'સૂત' ને એ વૈશંપાયન-પાસેથી મળી એવી વાત ચલાવી, અને વૈશંપાયનને બ્રાહ્મણી 'વ્યાસ' ની શિષ્યોમાં દાખલ કર્યો. આ પ્રમાણે 'સૂત' અને 'સૂતપુત્ર'—એ બાપદીકરાની ખરી જોડી આ કથાની પહેલી પ્રચારક; બ્રાહ્મણી વ્યાસ અને વૈશંપાયન—એ ગુરુશિષ્યની બનાવડી જોડી આ કથાની બીજી પ્રચારક જે કથા પૂર્વોક્ત બાપદીકરાએ ફેલાવી, એ મૂળ વૈદિકધર્મી લોકોની નહોતી. જે કથા ગુરુશિષ્યે ફેલાવી કહેવાય છે, તેમાં મૂળ વૈદિકધર્મી નહિ એવા લોક વૈદિકધર્મી બન્યા. ભારતી કથાની વૈદિકી ઇમારત ઉપર ત્રણ અવૈદિક વાવટા ફરતી રહ્યા છે:—(૧) પહેલો વાવટો પાંચ જણા વચ્ચે એક સ્ત્રી એ; (૨) બીજો વાવટો બીમ દુઃશાસનનું રધિર પીએ છે એ; 'નૈકસ્યે યદ્યઃ સદ્ગતયઃ' એમાં પહેલી વાતનો, અને 'ઘસ્ના રક્ષઃ સંસૃજતાત્' એમાં બીજી વાતનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે. બે કિંવા બેથી વધારે પુરુષો વચ્ચે એક સ્ત્રી કરતી ન જોઈએ અને પશુનું રધિર રાક્ષસનો ભાગ સમજી ફેંદી ફેવું જોઈએ પીવું ન જોઈએ—એ બે નિર્દેશ વેદમાં સર્વાનુમતે માન્ય છે.) (૩) પરાચરનું સલવતી સાથે અને કન્તીનું તે તે દેવો સાથે કિંવા પુરુષો સાથે કામ પરવું

લક્ષ-એ ત્રીજો અવૈદિક વાવટો. 'વેદની ખહાર જા' એવો અર્જુનને અ. ૨ શ્લો. ૪૨-૪૫ માં ભગવાનને ઉપદેશ છે, એ ભગવદ્ગીતા ઉપર એક અવૈદિક વાવટો ફરકી રહ્યો છે. ભક્તિતો વાવટો મૂળ અવૈદિક છે, પછી એને વૈદિક ધર્મમાં-વૃક્ષની કલમની પેઠે-દાખલ કર્યો છે-એ ભાગ જુદો.

વૈશંપાયન મહેસા આચાર્ય હોઈ, એમની પાસેથી 'સૂત'—આપને આ સમ્બળી કથા મળ્યાની જે વાત ભિક્ષુકો કહે છે એ યોડાક વિચાર કરવાથી તદ્દન પોકળ ઠરે છે. જનમેજયને પોતાના પૂર્વજોની હકીકત યાદિત નહોતી, એ એમને કહેવા એક સત્રના પ્રસંગે વૈદિકધર્મી વ્યાસે વૈશંપાયનને આજ્ઞા કરી; જે સભામાં એ હકીકત વૈશંપાયને જનમેજયને કહી, એ સભામાં એક 'સૂત' સાંભળતો બેઠો હતો; પછી એ સૂતે એ સમ્બળી પોતાના છોકરાને શીખવી; તે પછી તેણે હાસ્યવાર્ષિક એક સત્રમાં શૌનકાદિક ઋષિઓને કહી—'એવી ભારતની પૂર્વપીઠિકા ભિક્ષુકોએ બનાવી છે. પાંડવ જેવા નામાંકિત પૂર્વજોની હકીકત જનમેજયને ખિલકુલ ખબર જ નહોતી—પહેલી તો એ જ એક વાત ભરેંસા હાથક દીસતી નથી. સત્રનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણને જ છે અને ક્ષત્રિયો કિંવા રામજોને ખિલકુલ નથી,—એ બીજી બાબતનો શાન્તપણે વિચાર કરવો ભોંછએ. ત્રીજી એક બાબત છે તે એ કે સત્રની કિંવા કોઈ પણ યજ્ઞની સભામાં શૂદ્રને કિંવા સૂતને એસવાનું રથળ મળતું નથી. જેમ યજ્ઞમાનને અને એનાં સગાંને એમાં રથળ મળે છે, તેમ બ્રાહ્મણ ઋત્વિજોને અને કેટલાક બ્રાહ્મણ યાગિકોને પણ મળે છે—તે શિવાય બીજા કોઈને બેસવા દેવામાં આવતા નથી. સારે શૌનકાદિકના સત્રમાં 'સૂત'—શૂદ્રને બેસવા જગ્યા મળી એ શી રીતે ? પ્રશ્ન યોગ્ય છે, પ્રાસંગિક છે. શૌનક ઋગ્વેદીઓના આચાર્યમાંના છે, વૈશંપાયન મળુવેદીઓના આચાર્યમાંના છે. ઋગ્વેદનો પ્રચાર યજુર્વેદના પ્રચાર કરતાં જૂનો હોઈ, યજુર્વેદમાં ઘણી ઋચાઓનો (ઋગ્વેદમન્ત્રો) સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદના અંતરેય સરખા બ્રાહ્મણ (ગ્રંથ)માં શૂદ્રને પૂર્વે એક વખતે સોમયાગનો અધિકાર હતો એવી કથા દાખલ થએલી છે. શૂદ્રને જે સોમયાગ કરવાનો અધિકાર હતો તો સત્રમાં બેસવાની પરવાનગી તો અર્થાત્ જ હતી. એવા એકાદ સત્રમાં, પૂર્વે નહિ સાંભળેલી એવી કથા સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઋષિઓને થઈ, અને તેથી એવી કથા કહેનારા એક શૂદ્ર-કે જોને સોમયાગનો પણ અધિકાર હતો—તેને પોતાની આગળ પીઠ (કથા કહેનારની બેઠક) ઉપર બેસાડી દીધો—એમાં કંઈ જ ખોટું નથી. સારાંશ,—જે પૂર્વે ઋગ્વેદી શૌનકના કાળમાં સક્ય હતું તે જ પછી વૈશંપાયનના કાળમાં અશક્ય થયું. એકંદરે એવું અનુમાન થાય છે કે ઋગ્વેદી શૌનકનો સત્ર અસલી છે, અને જનમેજયનો સત્ર એ અસલી સત્રની નકલ છે. પૂર્વની (શૌનકના સત્રની) હકીકત ઘણું અંશે ખરી લાગે છે. પાછળની (જનમેજયના સત્રની) હકીકત ' ન દેખે રવિ તે દેખે કવિ ' એ કહેવતમાં સુરેખ વર્ણન કરેલી કવિની કેવળ કલ્પનાસહિમાંની એક લાગે છે.

(અપૂર્ણ.)

રાજારામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

ગુર્જર સાક્ષરજયન્તી.

મીરાંબાઇ.

(અનુસન્ધાન ગત અંકથી.)

મેવાડથી મીરાં હવે કંટાળ્યાં હતાં: જીવનના ભયથી નહીં પણ ભક્તિમાં વારંવાર પડતા ભંમથી: તેથી મીરાંએ મેવાડથી દેશવટા લીધો. મીરાં મેવાડથી મેડતે જઈ રહ્યાં, કે મેવાડથી પરભાઈનાં જુન્દાવન થઈ દ્વારિકામાં અખંડ વાસ કરીધો, કે મેડતે થઈ દ્વારિકાં જઈ ત્યાંથી જુન્દાવન ફરી પાછાં દ્વારિકાં આવી રહ્યાં, એ યાત્રાનો ક્રમ સંશયગ્રસ્ત છે. 'બંદ્રાવન છેલ્લજીલા હાકોરકુ' સલામ મોકલતાં તે મીરાં 'ગુણસાગરકું' સલામ બરવા ગયાં, અને યમુનાંજી ન્હાયાં, અને ગાયું કે:—

એ બિનતિ ચિત્ત ધરીએ, શ્રી જમનાંજી! યે બિનતિ ચિત્ત ધરીએ;

ગીરધરલાલ સુખાવિંદ રતિ જન્મ જન્મ મોહે કરીએ:

શ્રી જમનાંજી! યે બિનતિ ચિત્ત ધરીએ.

વળી પદ છે કે:—

હારે ચાલો હાકોરમાં જઈ વસાંએ;

હારે મહેને લહે લગાડી રંગરસીએ રે: ચાલો.

* * *

ચન્દ્રવદન રલીવામણી આપ્યો.

હારે મુખકું સુંદર સોહીએ રે—ચાલો.

રમજુમ રમજુમ નેપુર બાજે,

હારે મન મોહું મહાઈ મેરલીએ રે—ચાલો.

મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર.

હારે અંગેઅંગ જઈ મળીએ રે—ચાલો.

વળી:—

મેરો મન હરી લીયો રાગ રણછોડ.

અને,

સાંઢવાળા સાંઢ શણગારને રે જવું સો સો રે કોશ;

રાણજીના દેશમાં મહારે જળ રે પીવાનો દોષ.

ગોવિન્દો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે:

મને મહારો રામજી ભાવેરે, બીજે મહારી નમરે ન આવેરે.

હાજે મેલ્યો મેવાડ રે મીરાં, ગયાં પશ્ચિમ મહાંય;

સરવ છોંડી મીરાં, નીસયાં જેનું માયમા મનકું ન કાંય.

ગોવિન્દો.

એ સહ પદો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે વૃંદાવન અને હાકારજીની યાત્રા કરી મેવાડ ત્યાગી મીરાં દ્વારિકામાં જઈ વસ્યાં.

સાસુ અમારી મુખમણી રે સસરો પ્રેમસન્તોષઃ
જેઠ જંગલવન જંગતમાં, મ્હારો નાવલિયો નિદોષઃ ગોવિન્દો
ચુંદડી ઝોડું ત્હારે રંગ ચુવેરે રંગબેરંગી હોયઃ
ઝોડું હું કાળો કામળો, દુલ્હો ગ્રધ ન લાગે કોયઃ ગોવિન્દો
મીરાં હરીની લાણી રે રહેતી સન્ત હજુરઃ
સાધુ સંધાતે સ્નેહ ધણો, પેલા દિલકપટીથી દૂરઃ ગોવિન્દો

મેવાડના મહારાજ 'દિલકપટી' થયા અને મેવાડનાં મહારાણીએ મુગટ ઉતારી વૈરાગ્ય લીધો. આ વેળાનું મીરાંનું જીવન મહાકવિએ હતું. મીરાંનું એક પદ છે:—

કરના ફકીરી, ક્યા દિલગીરી ? સદા મગનમે રહેનાં રે,
કોઇ દિન વાડી, કોઇ દિન જંગલ, કોઇ દિન જંગલ સોના રે.
કરના ફકીરી

કોઇ દિન હાથી, કોઇ દિન ઘોડા, કોઇ દિન પાંઉસે ચલના રે,
કોઇ દિન ખાનુ, કોઇ દિન પીના, કોઇ દિન ફક્મ ફક્મ રે.

રાજરાજેન્દ્ર ચિતોડનાથનાં રાણીજીને 'કોઇ દિન ફક્મ ફક્મ' થતા, રથસુખપાલનાં બોકતાને 'કોઇ દિન પાંઉસે ચલના', મહેલ ઉઘાટનાં વાસીને 'કોઇ દિન જંગલ સોનાં': એ સહ ચિત્તવેદિક ચિત્ર નથી ? પણ આન્તર દીપક જેનો પ્રગટયો છે અને મહાત્મ્યમવના જગમવાટ જગકાવી રહ્યો છે તેના બહારના રત્નસાગર લૂટી લ્યો પણ શું ? મીરાં હૃદય-વિભૂતિમાં રમતાં, તેમને પાર્થિવ મુખલોભ રહ્યો ન હતો. એ વિધ્યે મીરાંએ—

પ્રેમે નિરખ્યા શ્રી રણુહોડ,
વાસ પૂરીને પ્રભુની પાસે રહ્યાં સદા, પ્હોઝ્યા છે મનના કોડ
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

પણ મેવાડમાં રસની રેલ્ય સવળી બેઠા માંડી. ભરતખંડના રાજકુલશિરોમણિનાં રાણી પરદેશમાં ભટકે એની અયોગ્યતાની યુદ્ધિથી કે કાં તો ભક્ત અને કવિ એવી સદૃશાભના પત્નીના પ્રેમની અતિ જાંડી જાંડી આન્તર વાસનાથી રાણાજીનું મન અન્તે ફર્યું અને મીરાંને તેડ્યા—

જાપરાજાપરી તેડાં મોકલ્યાં રે આવીને લાગ્યા સહ પાય;
માથ ! પધારો મેવાડમાં બેઠ્યાં, રાણાજી તો અત્ર ન આવ્યઃ
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

કાગળ કોણ લઈ જાય રે મથુરામાં વસે મેવાસી,

મહારા પ્રાણ પીઆશ—કાગળ૦

એ રે કાગળમાં જાડું શું લખીએ ?

થોડે થોડે હેત જણાય રે મહારા પ્રાણપીઆશ.

નવધું નવધું હેત તહમાઈ જાદવા રે લોલ

હેત જ હોય તો હઠમાં વરતાય જો:

એમ તહમારી આંખડીએ અલખામણું રે લોલ

બદાલી હોય તો નયણમાં ઝલકાય જો:

(સત્યભામાનું રૂપણું)

ધીરજની વાતો ધરથી જણી નહીં રે લોલ

પ્રીત કરીને પરવશ કીધા પ્રાણ જો:

કાળજીમાં દોરીને ભીતર બેઠીયાં રે લોલ

મીઠવડીમાં માર્યાં મોદનાં જાણ જો:—નવધું નવધું૦

રાધેકો ગજરો, પ્યારીછકો ગજરો,

દે ગરો રાધે રાણીછકો ગજરો.

મેં જલ જમુના જાતી ભરનકો, લર આઈ ગજરો,

ગિસર આઈ ગજરો:—રાધેકો૦

તુમ મન જાનો જાઓ હે કુલનકો,

રતન જડીત મોતીયાં હે દે ગજરો—રાધેકો૦

વાહરડી દારેડી હો લાલ ! તહારી વાહરડી રે.

એવડ બેરઠ નાહી બાંધી. ત્રેવડ નાહી તોડી: હો લાલ !

મીરાંના કાવ્યસાગરમાંના આ સડ કણ છે: વધારે જોવા અત્યારે આપણને અવકાશ નથી. એક પદ જોઈએ તે બતાવે છે કે મીરાં સીકવિ દત્તા:—

મુજ અળગાને મ્હોટી મોરાત આઈ ! શામજો ધરાણું મ્હારે સાસુરે: ટેક.
 વાળી ધડાતું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરીનો મ્હારે હઠએ રે: *
 ચીતમાળા ચતુર્ભુજ સુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએ રે ?—મુજ.
 ઝાઝરીયાં જમથવન કેરાં, કૃષ્ણુથ કણાં ને કાંળી રે,
 વિથુવા ધુધરા રામનારાયણુવા, અણુવટ અન્તરગમી રે—મુજ.
 પેટી ધડાતું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામતું તાણું રે,
 કુચી કરાતું કરુણાનંદ કેરી; ત્હેમાં ધરાણું મ્હારું રે—મુજ.
 સાસરવાસો સજીને બેડી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે,
 બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરનાગર હરિને ચરણે ગમ્યું રે—મુજ.

મણિમાળાએ મેવાડમાં ઉતારી, ‘સાચું’ શામજાનું ઘરેણું’ મીરાંઆઈએ ખેડ્યું હતું. કવિતા આવી ત્યાંબાવિક, સરસ, ઉછળતી, રનેદાગ સુન્દરી કવિતા સરિખડી સુન્દર છે. મીરાં જન-સેના વર્ગનાં કવિ દત્તાં. સદ્ભાગ્યે પદ્મોત્તમી આવી આપણા પ્રાન્તમાં પરિમળના એ પુષ્પનાં ઝલ્લુ આપણે પરેપૂરાં કદી વાળી શકીશું ?

મીરાંનો ધર્મ કૃષ્ણભક્તિનો વલ્લભસંપ્રદાયનો મળ્યો હતો. પુરાણપત્રીઓ ઉપર એવા આક્ષેપ કેટલીક વેળા થાય છે કે મીરાંના જેવાં શુદ્ધ ગેદી દેવાંની પણ પ્રભુના સ્વરૂપની કલ્પના અને ભક્તિ વિષેના વિચાર અતિ જડ સ્થૂલવન્તા અને અણુવિકરયા હોય છે. આ આક્ષેપ ખોટા છે કારણ કે ભક્તિ અને પ્રભુદર્શનની પ્રેરણા એ દેવાની પ્રવૃત્તિઓ છે એટલે દેવાં શુદ્ધ અને રનેદાગ છે એમ કહ્યા પછી ખીજા આક્ષેપનું કારણ રૂહેતું નથી. શુદ્ધિના બાલક રનેદ, પૂજા અને ભક્તિ સમગ્રી શકે છે; અને રનેદ, પૂજા, ભક્તિના અભિપ્રેક્ષે યોગ્ય મહાપ્રાણને પણ ઓળખી શકે છે. મીરાં સાક્ષર નદતાં એમ લાગે છે, છતાં ત્હેમના ભક્તિ વિશે અને પ્રભુ વિશેના બાવ ઉત્તર અને આ ‘માધારસિરામણિ’ જોના જ-માનામાં પણ બોધક દત્તા. ત્હેમનાં એ પદ જ ફક્ત આપણે ગાઈ જઈએ:—

મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જાનત હો સજ પટકી.
 નાલી ઘોઈ મીરાં લે સમરણી તો પૂજા કરત સીતાપતકી,
 સાલીઆમકું તુલસી ચ્હડાવે, તો બાલતિલક ખીચ ટીપકી—મીરાં.
 રામમન્દિરમે મીરાંઆઈ નાચત, તાલ બજાવત સુટકી:
 રમજુમ રમજુમ બાજત ધુધરા, લાજ તથ ધંધટકી—મીરાં.
 વિપના પ્યાલા રાણુથએ બેળ્યા, સાધુ સંગત મીરાં અટકી,
 કરી ચરણામૃત પી ગઈ મીરાં, અમૃતકી જેસી ધટકી—મીરાં.
 સુરત દોરા પર ચાલીયે ધારો તો શીર ગાગરપર મટકી,
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સુરતા ચકી જેસી નટકી:
 મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જાનત હો સજ પટકી.

સાલીઆમને તુલસી મહાવતાં કે બાલતિલકમાં ટિપ્પી પૂરતાં, સ્ત્રીતાપતિની પૂજા કરતાં કે, રામચંદ્રમાં નૃસ આદરતાં, અથવા તો મહાવિપ્લો પ્યાસો હોડે માંગતાં મીરાંની એક જ દૃષ્ટિ હતી: સુરતા અડગ હતી: પનીહારીની ખેડા ઉપર હોય છે ત્હેવી, દોર ઉપર ચાલતા નટના જેવી. પૂજા, સેવા, નૃત્ય કે મહાવિષ ધોળતાં એવી એક સુરતા રાખનાર બકા હમણાં કેટલા છે? મીરાં “એકમેવા દ્વિતીયમ્” તો જાણતાં જ હતાં, ઉપરાન્ત એ એક ઉપર અખંડ દૃષ્ટિ માંડી રાખતાં પણ જાણતાં હતાં. યોગ કે ભક્તિનું આથી કિંચું, પગથિયું હજી શોધવાનું બાકી છે.

મેં તો લીયો હે સાંવરીએને મોલ, માંઈ મેં તો લીઓ હે.

કોઈ કહે મુંગો, કોઈ કહે મુંગો:

મેં તો લીયો હે લીરામુ તોલ—માંઈ !

કોઈ કહે દલકો, કોઈ કહે બારી.

મેં તો લીયો હે તાકડીએ તોલ—માંઈ !

કોઈ કહે છાને, કોઈ કહે ચોડે,

મેં તો લીયો હે આજતે દોલ—માંઈ !

કોઈ કહે ઘટતો, કોઈ કહે બટતો,

મેં તો લીયો હે બરાબર તોલ—માંઈ !

કોઈ કહે કાસો, કોઈ કહે ગોરો,

મેં તો દેખ્યો હે ધુંધટપટ ખોલ—માંઈ !

મીરાં કહે પ્રભુ મીરંબર નાગર

મહાતે પુરવ જનમરો હે કોલ—માંઈ !

આ એ પદ પછી અમને તો શક રહેતો નથી કે મીરાંએ “ધુંધટપટ ખોલી”ને પ્રભુનાં દર્શન લીધાં હતાં અને પરમેશ્વર પ્રકાશ પામ્યાં હતાં.

મીરાંની જીવનકથામાં એક વાત મશહૂર છે જે ત્હેમના ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવે છે. વૃન્દાવનની યાત્રાએ મીરાં ગયાં ત્હારે ત્હાં એક જીવા ગોસાંઈ રહેતા હતા. મીરાંને ત્હેમનાં દર્શનની વાંછા થઈ હતી પણ ગોસાંઈએ કહાવ્યું કે પોતે કોઈ સ્ત્રીનું મુખ નોતા નથી. મીરાંએ કિતર મોકલ્યો કે:

આજ લગી હું એમ જાણતી જે મનમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક;

વૃન્દાવન વસી હજી પુરુષ રહ્યા છો, ત્હેમાં ધન્ય ત્હમારો વિવેક.

મીરાંમન મોહનથું માન્યું.

એ મર્મવચન સુણી જીવા ગોસાંઈ મીરાંના દર્શન કાન્તે ગયા.

કૃષ્ણભક્તિ કેટલીક રીતે મુસલમાનોના મુશ્કેલાઈને મળતી આવે છે અને કેટલીક

રીતે લેનારો જુદી પડે છે. ઉભયનો પાપો પ્રેમની મસ્તી ઉપર છે એ એક મુદ્દાની વાત મળતી આવે છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મેહેતાનાં પદ બદ્ધા સાન્ત છે, દયારામભાઈનાં જેવાં ઉન્મત્ત નથી; છતાં મીરાંના પદસંગ્રહમાંથી પણ મસ્તીનાં પદ વીણ્યાં જાય છે:

મોહન ભાંગ પીગાઈરે, કદંબ નીચે મોહન ભાંગ પીગાઈ:

જલ જમુનાકો શીતલ પાની, ગાગર બર કર લાઇ રે—કદંબ

● સોનેકી કુંડી ને રૂપેકા લોટા, કુંડી એ રતન જગાઇ રે—કદંબ

કૃષ્ણએ વાટી ને બલદેવે ધુંટી, રાધાએ સાફી સદાઇ રે—કદંબ

સોનેકા ખાલા તુમ પીઓ મતવાલા, અખીઆમે લાસી લગાઇ રે—કદંબ

મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, ચરનકમલ ચીત લાઇ રે—કદંબ

બાઈ મીરાં રામદીવાની, મેરા દરદ ન જાનત કોય—ટેક.

ધાયલકી બાત ધાયલ જાને, સો કોઇ ધાયલ હોય,

મુલી જે ઉપર સેજ અમારી, પોટણુ કેસી ખુશ હોય: બાઈ

જીવીજીડીસે બલા કારજ નાંહી, બેદ લીયા સગ જોય,

મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, બેદ સાંવરીઓઇ હોય: બાઈ

પ્રભુની પરાભક્તિને ભાંગ કે દારૂની ઉપમા આપવાથી કે સાત્વિકી યોગવાછાને દા-વાનાપણું કહેવાથી શું વિશેષ અર્થ સરતો હશે એ તો એ મનાનુયાયી કો સમજાવે ત્યારે: પણ એવી રીતિની કવિતાની અધમતા એટલે સુધી આવે છે કે હુસૈન કવિ એક ગઝલમાં પુકારે છે કે ‘દાર લાઓ, દાર લાઓ અને એક ચાંદ વર્ષની છાંકરી લાઓ.’ આ શૈલીના કવિઓ જૂઠી જાય છે કે ભક્તિ એ સાત્વિક બાય છે અને મસ્તી એ સાત્વિક બાય નથી. એટલે ભક્તિ એ પ્રેમની મસ્તી નથી અને તેથી ભાંગ, ગાંજે કે દારૂની ઉપમાઓ અવગે ભાગે જ દોરવામાં કે અવગા ભાગે ઢાંકવામાં જ માત્ર સદાયજૂત થાય છે.

સા ધર્મેની ફિલસુફી તેમ જ આચાર એવા હોવા જોઇએ કે નરનારી ઉભય તે સ-મજી, ચંદી, આચરી સકે. પુરુષ તેમજ સુન્દરીમાં આત્મા છે અને ઉભયના આત્માને વિ-કાસ, વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિની જરૂર છે: એટલે પ્રભુનો યોગ અને તે સાધ્ય કરનાર ધર્મ-સિદ્ધિ પણ નરનારી ઉભયને માટે જ હોવી જોઇએ. મુશીવાદ તેમ જ કૃષ્ણભક્તિ બન્ને આ જાખતમાં અધૂરું પડે છે. મુશીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરે છે. આ મત સુન્દરીઓની ધર્મમાં અવગણના કરે છે: દારણુ કે સ્ત્રીવર્ગ પ્રભુને પોતાની પત્ની શી રીતે માની સકે? પતિને પત્ની હોય પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી? મુશીવાદ માત્ર પુરુષોને માટે જ છે: સ્ત્રીવર્ગ એ ચંદી, આચરી ન સકે એટલી એમાં અપૂર્ણતા છે.

કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે. એ એક મુદ્દાની વા-
તમાં કૃષ્ણભક્તિ સુરીવાદથી જૂદી પડે છે. પણ એમાંય તે સુરીવાદના જેવીજ અપૂર્ણતા
છે. સૌવર્ગ કૃષ્ણભક્તિ સમગ્રી શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આચરી શકે. પણ પુરુષો
પોતે સ્ત્રી શી રીતે ચાલ અને પોતાના વરની પૂજા શી રીતે આદરી શકે એ સમજવું
અશક્ય છે. પત્નીની પત્ની હોઇ શકે નહીં, તેમ પતિનો પતિ પણ આપણે જોયો નથી.
નવું સંસારવિધાન રચાય તો ત્હેમાં કદાચ સુરીવાદ અને કૃષ્ણભક્તિની અપૂર્ણતાઓ કોઇ
નવલ સંસારશાસ્ત્રીઓ ઘટાવી શકે. આપણા સંસારમાં તો વરને વહુ કે વહુને વર કરવા
એવા રૂપરૂપાન્તરના આવ અનુભવ છે.

સુરીવાદ તેમજ કૃષ્ણભક્તિના ધર્મવૃક્ષોએ અનીતિના અનેક ફલફલ ખેસી ચૂક્યાં છે,
અને એ સૌનું છવનકારણ ત્હેમના મૂલ સૂત્રો જ-એ પતિ કે એ પત્નીઓ કરવામાં જ છે.
પતિ-પત્નીના અને મનુ-પ્રભુના સંબંધ જાતિસ્વભાવે જ જૂદા છે એ સત્ય વીસરવાથી જ
સુરીવાદ કે કૃષ્ણભક્તિ જેવા સંપ્રદાય રચાઈ કે પ્રચલી શકે.

છતાં એ ઉભય માર્ગમાં મહાસત્યો છે જેને દુનિયાનો ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે,
તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર-Science of Religion-પણ પોષે છે. ધર્મનાં બીજાં હૈયામાં છે, ભક્તિ
તે સ્નેહની કલા છે, પ્રભુનાં પરમ દર્શનને અર્થે ભક્તિ સમાન અન્ય સાધન નથી. એ બધાં
સત્યો સુરીવાદ તેમજ કૃષ્ણભક્તિ ત્હેમની ભુલ્યોમાંથી પણ વીરહાક મારી પુકારે છે.
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી દેશદેશના સંપ્રદાય, મંદિરો, પૂજાવિધાન સહી નીરીક્ષણું તો સહજ
જણાશે કે માનવકુલે ભક્તિમાર્ગ જ સ્વીકારવાનો સંપ કીધો છે. આપણા ભારતવર્ષે પણ
અન્ય સર્વે માર્ગોને તિરસ્કારી દુનિયાને પગલે પગલેજ એ માર્ગને આદર દીધો છે. આપણા
આવાસો ઉપર ફરકતા ધ્વજપટ, આપણા કાનમાં બેટાં બજનકીર્તન, આપણા નયન બ-
રતાં ભક્તદંડનાં ટોળે ટોળાં: સૌ એક જ-એ જ સત્ય દર્શાવે છે. ગાન કે હૃદયોગના અન્ય
માર્ગ જેઓ ઉપદેશે છે તેઓ મહાપ્રજ્ઞઓને પગલેથી મનુમહારાજના વંશના પન્થેથી
હિન્દને દૂર કરવા મથે છે. હિન્દુસ્તાનના, દુનિયાના ઇતિહાસમન્યનું સત્ય ઉઘાડવાની
ત્હેમને શીર જવાબદારી છે.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

લૉર્ડ સોલ્સબરી અને હિંદુસ્તાન.

(અનુસન્ધાન ગયા અંકથી.)

આ બાબતમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ જે બાગ લીધો હતો તે એ હતો કે મદારાજ મહારાજાવને પદ્મશ્રદ્ધ કરવામાં 'ઝેર'નું કારણ દાખલ કરવું નહિ એવો દુકમ હિન્દિયા સરકાર ઉપર મોકલાયો. તેનું કારણ આપનાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી જણાવે છે કે સ્વદેશી સદસ્યોના અભિપ્રાયને જાદિવત્ ગણવાથી જે હેતુ માટે-એટલે રૈયતનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા-તેમને નીમવામાં આગ્યા હતા તે હેતુનો ભંગ થાય છે. એટલે હિન્દિયા સરકારે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં મહારાજાવને ગુન્દોગાર ગણ્યા હતા તે અભિપ્રાયને લૉર્ડ સૉલ્સબરી અસ્વીકાર કરે છે. અને એમ માનવાથી જ, જે અભિપ્રાય ઉપર હિન્દિયા સરકાર આવી હતી કે મહારાજાવને અને તેના સંતાનને બ્રહ્મધિકાર કરીને જ એસાં રહેવું, તે અભિપ્રાય બંધ બેસે છે; કારણ કે લૉર્ડ સૉલ્સબરી લખે છે કે બ્રીટીશ રેસીડન્ટ જેવા અધિકારીને ઝેર આપ્યાનો ગુન્દો સાબીત થયા પછી—મહારાજાવને આટલી નજીવીજ શિક્ષા કરવી એમાં જોખમ સમ થઈ છે આમ મુખ્ય મુદ્દા ઉપર એટલે મહારાજાવ ઉપર ગુન્દો સાબીત ગણવો કે નહિ, એ સવાલ ઉપર લૉર્ડ સૉલ્સબરીનો અભિપ્રાય મહારાજાવના લાભનો છતાં, મદારાજા તરીકે એમની રિયલિટા સંબંધમાં તેમનો અભિપ્રાય ટોરી પક્ષમાં તે કાલમાં પ્રચાર પામેલા બાદશાહી ગુમાનને અનુકૂળ હતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પોતાના ખરીતાના હેતુના ભાગમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી લખે છે કે:—

"The danger of seeming to visit the crime of poisoning a Resident with the simple penalty of deposition as well as the opinions of the Native Members of the Commission made it inexpedient, to include matters arising out of the inquiry among your grounds of action. • • • It might have obscured the principle that incorrigible misrule is itself a sufficient disqualification for sovereign powers. His Majesty's Government have willingly accepted this opportunity of recognizing by a conspicuous case, the paramount obligation which lies upon them of protecting the people of India from oppression."

(લૉર્ડ સૉલ્સબરીનો હિન્દિયા સરકાર ઉપર પત્ર-નંબર ૬૯ તા. ૩ જુન સ. ૧૮૭૫)

"બ્રીટીશ રેસીડન્ટને ઝેર આપવાના ગુન્દા માટે પદ્મશ્રદ્ધ કરવા પૂરતી જ દલકી શિક્ષા કરવામાં રહેલું જોખમ, તેમજ સ્વદેશી સદસ્યોનો ભિન્ન અભિપ્રાય,—એ એ વાત જોતાં, મહારાજાવને પદ્મશ્રદ્ધ કરવામાં ઝેરને કારણ તરીકે આપવું અનુચિત જણાયું હતું. આ વાતને સાચે લઇને જ જે પદ્મશ્રદ્ધ કરવાનો દુકમ આપવામાં આવ્યો હતો તે, નહિ સુધરી શકે તેવી રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા એ જ દેશી રાજ્યને અધિકારથી ખટ કરવાને પૂરતું કારણ છે એ સિદ્ધાન્ત ગ્રાણ્ય થઇ ગત. હિંદના લોકને જુલમમાથી ઉમારવાની જે સર્વોપરિ ફરજ આપણે માથે આવેલી છે તેનો આવા ઉઘાડ પ્રસંગમાં અમલ કરવાની આ તક રાણી સરકારના પ્રધાનમંડળે બહુ ખુશીથી સ્વીકારી છે."

આ લેખથી લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ હાંદ આતાના પ્રધાનના હોદ્દા ઉપરથી ઇન્ડિયા સરકારને દેશીરાજ્યોના સંબંધમાં એક કારે પાને અધિકાર આપ્યો; અને તે પછી આજ સૂધીમાં પદ્મદત્ત થયેલા આપણા રાજ્યોની સંખ્યા જોવાથી—આ અધિકારનો અમલ આપણી સરકારે છૂટથી કર્યો છે એમ જણાઇ આવશે.

આજ પત્રમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ સ્વદેશી સદસ્યોના અભિપ્રાયને માન આપવાની સાથે કેટલીક એવી ટીકા કરેલી છે કે જે ઉપરથી આવા પ્રકારની તપાસમાં સ્વદેશી સરદારોને ઇન્સાફનું સ્થાન આપવા વિરુદ્ધ તથા જાહેર જન્યુડીશીયલ તપાસ ચલાવવા વિરુદ્ધની સરકારના વલણને કંઈક આધાર મળે છે. લૉર્ડ સૉલ્સબરી લખે છે કે:—

“ You further desired that the Commission should be constituted in a manner that should command the confidence of the whole of India.”

— ÷ —

“ Whether the result of the mode of proceeding has in all respects corresponded to your anticipations may be open to question. It has been undoubtedly attended with the grave inconveniences from which a sufficient argument might be drawn against the adoption of a similar procedure, if unhappily a similar occasion for it were to arise &c.” (Salisbury's Despatch No. 69 of 3rd June 1875.)

“ રૈયતનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા માટે તમે સ્વદેશી સદસ્યોની નીમણૂક કરી તે વાત બહુ ખુશી થવા જેવી અને પસંદ કરવા જેવી છે,—પણ આ તપાસનાં પરિણામ જોતાં તેમ કરવાથી તમારા ધાર્યા પ્રમાણે ફગ ન આવ્યું એ પ્રશ્ન તમને જણાશે. મને તો નિઃશક એને લીધે આમાં આપણને ઘણી અગવડો આવી છે એમ જણાય છે. અને ભવિષ્યમાં કમનસીબે આવો કોઈ પ્રસંગ આવે ત્યારે આવી યોજના કરવા વિરુદ્ધ દલીલો આ દાખલામાંથી મેળવી શકાશે એમ લાગે છે.” ઇલાદિ.—

આ વિચારો આપણે બેશક નાપસંદ કરીશું, અને આપણા રાજ્યોમાં આવા પ્રસંગ જે અસંતોષ રહે છે તેને માટે એ નામદારને આપણે જવાબદાર ગણીશું.

૩

એક તરફથી ત્યારે લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણા રાજ્યોના સંબંધમાં આવા વિચારો પ્રસારતા હતા, ત્યારે બીજીતરફથી આપણી રૈયતના સંબંધમાં ઘણા મહેસૂલી નીતિ. ઉમદા વિચારો લેખરચ કરવાનો એ નામદારને પ્રસંગ મળ્યો હતો. મદ્રાસની કાઉન્સીલમાં રૈયત—જમીનના કબજેદાર—અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધની બાબતમાં એક ગંભીર ચર્ચા ચાલી રહી હતી અને તે બાબતના તમામ કાગળો લૉર્ડ સૉલ્સબરીને હુકમ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ કાગળોના સંબંધમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ એક ઘણી વજનદાર મીનીટ લખેલી છે—જેમાંના કેટલાક ભાગો એ નામદારની આપણી રૈયતના સંબંધમાં ઉંડી અને ભરી લાગણી બતાવી આપે છે.

રૂપત પાસેથી સરકાર જેલે છે તે જમીનનો કર લે છે કે બાકું લે છે તે સવાજ હતો. કેટલાક અમલદારોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે શબ્દની તકરાર કરવી નકામી છે અને શું લેવું તેનો વાસ્તવિક નિર્ણય જ થાય તો ખસ છે. સર હ્યુઝ મેલેટ એથી જૂદા અભિપ્રાયના હતા. તેમના મતમાં એ વિવાદમાં જ આ સવાજના નિરાકરણનાં બીજાં દતાં અને હોર્ડ સોલ્ડાયરી આ અભિપ્રાયને મજતા થયા. 'રેન્ટ'(બાકું)અને 'ટક્સ'(કર)વચ્ચેનો ભેદ જતાવતાં તે નામદાર એવી મતલબનું લખે છે કે "આ સવાજનો નિર્ણય કરવો અસંત આયરવક છે. કારણ કે પોલીટીકલ ઇકોનોમી(અર્થશાસ્ત્ર)ના અભ્યાસકો ને વર્ગમાં ફાલના જમાનાના દિંદી અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે તેઓને આ બે શબ્દોમાં અસમાનજમીનનો ફેર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જો આ-પણી સાગતને આપણે 'રેન્ટ' કહીએ તો સ્વાભાવિક રીતે રૂપત પાસેથી ખર્ચ મળુરી અને નફો બાદ કરતાં જેટલું રહે તેટલા જથ્ડા ઉપર સરકારનો દક થાય, અને તે અમલદાર આ રિથિતિ સત્તર સંપાદન કરવા પોતાનું ખનતું કરે. બીજી તરફથી જો એને 'ટક્સ' કહેવામાં આવે તો બીજા 'ટક્સ' ની સાથે મુકાબલો કરતાં બેટુ પામેથી થવું વધારે લેવામાં આવે છે એ વરત્તિયિનિ ઉપર એનું ધ્યાન ખેંચાય, અને તે વર્ગનો બોલો જમ અને તેમ બોલો કરવા યત્ન કરે. આમ શબ્દની તકરાર જોને કહેવામાં આવતી તેમાં આવો ગંબીર તફાવત સમાવશે છે એ જતાવી, છેવટે પોતાનો અભિપ્રાય 'ટક્સ'='કર' સંગ્રા આપવાનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે. અને તેનાં કારણો આપનાં તે માન્યર લખે છે કે:—

" I prefer the latter tendency to the former. So far as it is possible to " change the Indian fiscal system, it is desirable that the cultivator should " pay a smaller proportion of the whole national charge. It is not in itself a thrifty policy to draw the mass of Revenue from the rural districts, where " capital is scarce, sparing the towns where it is often redundant and runs " to waste in luxury. The injury is exaggerated in the case of India, where " so much of the Revenue is exported without a direct equivalent. As India " must be bled, the lancet should be directed to the parts where the blood " is congested or at least sufficient not to those which are already feeble from " want of it."

બાવાર્ય:—"હું આ બીજી રીતનું ('કર' તરફનું) વલણ પસંદ કરું છું. દિંદની ઉપજની રીતમાં જો ફેરફાર કરવાનું શક્ય હોય તો ખેડુને જમ અને તેમ બોલું આપવું પડે ને ઇચ્છવાનું છે. ખેતીવાડીના પ્રદેશમાં—કે ત્યાં દમોશાં ધન બોલું હોય તેમાંથી ઉપજનો મોટો ભાગ પેદા કરવો, અને શહેરો કે ત્યાં ધન ઘણી વાર વધારે પડતું હોય છે અને જોનજમજમાં વધી જાય છે તેને ખચાવવાં, એ રીત વાગજી નથી. તેમ કરવામાં જે તુક્કસાન થાય છે તે દિંદના સંબંધમાં થવું જ વધી પડે છે, કારણ કે દિંદમાંથી મોટી રકમ કાઢ પણ તરેદના પ્રત્યક્ષ જદલા વિના પરદેશ કદાચની પડે છે. દિંદમાંથી જ્યારે લોદી બદાર કદાચવાનું છે જ તો નસતર એવે કેકાણે લગાડવું જોઈએ કે ત્યાં લોદી એકદું યદ હરી ગયલું હોય અથવા તો પૂરું હોય. પણ જે બાગો લોદીને અખાવે દુર્બલ યદ ગયા છે ત્યાં નસતર મૂકવું એ કેવળ બૂલ બરેલું છે."

આ શબ્દો ને ખરાબર પઠાયા હોત તો આપણા દેશની અત્યારની હુદ્દા ધણી છે તે દત એમાં કોઈ શંકા કરી શકે જ નહિ. વાંચનાર ભ્રેશે કે આ ઉપરના શબ્દોમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણી—આપણી કૉંગ્રેસની ‘ડ્રેઇન’ એટલે કે આર્થિક અપવાદની ફરિયાદ લગભગ સમ્પ્રદાય સ્વીકારે છે; સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ સરકારના કૃત્યના સંબંધમાં ને શબ્દો વાપરવાં એક સ્વદેશીને અનુચિત લાગે, તેવા ભારે અને અસરકારક શબ્દોમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણા એ સિદ્ધાન્તનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. દીલગીરી એટલી જ છે કે આ શબ્દો લેખસ્થ થયા પછી આ બાબતમાં આપણા દેશની ફરિયાદો ધણી વધી પડી. અને લૉર્ડ રિપનનો રાજ્ય પ્રત્ન ઉભયને લાભકારક થાય એવો પ્રબંધ નિષ્ફળ થયો. મલ્હારાવ પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે, લૉર્ડ સૉલ્સબરીને માટે આપણે જરાક નાપસંદ વિચાર જણાવવો પડ્યો હતો પણ ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું આપણી જનતાને માટેનું તેમનું હૃદય આપણે અતઃકરણપૂર્વક અભિનંદીયું.

આ મીનીટના પ્રસંગમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણા રાજ્યબંધારણના સંબંધમાં કેટલાક ગંભીર નિચારો બતાવે છે, જેના ઉપર વાંચનારનું ધ્યાન દોરી આ લેખ હવે પૂરો કરીશું. હિંદમાં કોઈ પણ તરફની એકરંગી રાજ્યનીતિ સંભવિત નથી એમ પોતે માને છે, અને તે પ્રસંગે લખે છે કે:—

“ By the law of its existence it (our Indian Government) must be a Government of incessant change. It is the despotism of a line of kings, “ whose reigns are limited by climatic causes, to five years. Whatever power “ exists in England, is divided between a Council of which the elements are necessarily fluctuating and a political officer, whose average existence amounts “ to about thirty months. ”

બાવાર્ય:—હિંદનું રાજ્ય સ્વભાવથી જ અચિરત ફેરફારનું રાજ્ય છે. તે એક એવું રાજ્ય વન રાજ્ય છે કે જ્યાંના રાજાઓ આબોહવાના કારણથી પાંચ વર્ષથી વધારે રહી શકતા નથી. ઇંગ્લંડમાં જે કંઈ અધિકાર છે તે વારંવાર ફરતી એક કાઉન્સિલ અને સરેરાશ ત્રીસ માસના આવરદાવાળા એક અધિકારીની વચ્ચે બહેંચાય છે.

આપણી કૉંગ્રેસ લગભગ આ જ શબ્દોમાં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના બંધારણ બાબત ફરિયાદ કરે છે.

લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણા દેશખાતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગાએ ખીજવાર આવ્યા તે વખતની મુખ્ય કૃત્યોનું આપણે ઉપર દિગ્દર્શન કરી ગયા. અને તેમાં આપણે લૉર્ડ સૉલ્સબરીના મુખ્ય મુખ્ય શુભો પ્રતીત કર્યો. ઇંગ્લંડમાં પણ એ મહાત્મા એક સમર્થ પરરાજ્યખાતાના પ્રધાન તરીકે અસાધારણ કીર્તિ બોગવે છે. આપણા દેશની પરરાજ્યનીતિના સંબંધમાં આપણે માધ્યસોર અને યોડાદરાના સંબંધમાં એમનાં કૃત્યોથી જોયું કે તેઓ હિંમતથી અને બને ત્યાં સુધી ઇન્સાફની નજર રાખી કામ કરવામાં કુશળ હતા. બન્ને બાબતોમાં એમને આપણે ફરિયાદી અને મત આચરણ માટે યશ આપીશું. તેમ જ ગૃહરાજ્યનીતિના સંબંધમાં

પણ ધરીગેશન (પાણી કામ) અને લેન્ડ રેવેન્યુ પેલિસિસના (જમીનની મહેસુલ સંબંધી નીતિ) સંબંધમાં આપણે એમના વિચારને અનુમોદન આપી શકીએ છીએ. લૅડં સૅસજરી કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના પ્રધાન દત્તા અને તેમનામાં આપણે આટલું સાફ જોઈ શક્યા એ વાત આ લેખ ઉપર મૂકેલા વિચારને પ્રુટિ આપે છે, કે દિંદના સંબંધમાં કોઈ પણ અધિકારીને મારે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો છે કે લીબરલ પક્ષનો એટલા ઉપરથી કંઈ પણ વિચાર ખાંધવો એ ઉચિત નથી.

• કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના એક ગૅલ્પાધિકારી તરીકે દિંદના સાથેનો સંબંધ હોડયા પછી એ પ્રધાનમંડળના સમયમાં લૅડં લીટનના અમલમાં જે જે અનિષ્ટ પગલાં લેવામાં તે વાતને આપણે આ લેખમાં લૅડં સૅસજરીની સાથે જોડીશું નહિ. તેમ જ ડીઝ-શાઈલી-કેફે અર્થે ઑફ બીક-સફોલ્ડ—ના દેદાન્ત પછી પોતે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના વચ્ચે તરીકે દિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં જે કોઈ ભાગ લીધો દશે તેને મારે પણ લૅડં સૅસજરીની જાનને જવાબદાર ગણવામાં એ નામદારને ગેરહ-સાફ થવા સંભવ છે. ઉપરના લેખમાં બહુધા એમના પોતાનાં, પોતાની કલમનાં જ, જે કૃત્યોની ઉપર આપણા દેશ ઉપર ગિરરથાપી અસર થતી હોય, જે ઉપરથી તેમના આપણા દેશનાં અનેકવિધ પ્રદુષ્કો સંજ-મે તેમના હાલની રિયતિ જગ્યાઈ આવે, એવા પ્રસંગો લીધા છે; અને તે ઉપરથી લૅડં સૅસજરીને આપણે આપણા દેશના પ્રધાન તરીકે ધણે અંશે આપણા દેશના કિત સંજધો સંગીન વિચારો ધરાવનાર અને તે વિચારોનો અને તેટલો ધોરજથી કૃત્યમાં અમલ કરનાર એક વક્ષદાર અધિકારી ગણવામાં કંઈ પણ આંગકો ખાઈશું નહિ.

આ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં લૅડં સૅસજરી રમરજીવશિષ્ટ થવાના સમાચાર ફરી વળ્યા છે. પચાસ વર્ષના લાંબા પરિમય પછી સુસંપાદિત કરેલી નિરતિ લાંબો વખત બો-ગવવા તે બાબતચાલી ન થયા એ દીક્ષીત્રીની વાત છે. એમની કુશળતાની અને બ્હોળા અનુભવની અત્યારના ઇંગ્લંડના મામલામાં ધણી ખોટ છે. એ વાત એવી સુરપટ છે કે તે સાબીત કરવાનો ચલન કરવામાં જ તે મદદાત્માની ઉત્તરલ કીર્તિને અન્વાય થાય છે. બસા હાલના એક નિર્દોષ કન્ઝર્વેટીવ રાજપુરુષ તરીકે દુશીવાર સાવધ અને ગણવીવાળા પરરાજ્ય ખાતાના મંત્રી તરીકે તે નામદાર દતિદાસમાં ચિરંજીવ રહેશે. પ્રમુ એમના આભાને શાન્તિ આપો.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ. ત્રિવેદી.

અહારી રેલ્વે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

કુમારોએ કહ્યું કે યોગ વર્ષમાં પાછા તેઓ અત્રે આવશે અને હ્યારે પછી, તેમના જુનો ને જુનો લુલો બચાવ કરશે, અને બાહાનાં બતાવશે. એ તો 'જહેલ કરવત મોચીના મોચી' જેવી વાત છે. એવા લોકોના જોષએ તેટલા આગલા જન્મ અમારા જોવામાં આવ્યા છે. એમને દરેક સ્થિતિમાં અજમાવવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં તેઓ સુધરતા નથી અને નસીબનો વાંક કાઢે છે—હવે જો નહીં સુધરે તો એમને વાસ્તે બવિષ્યમાં કંઈ આશા નથી અને નીચમાં નીચ નરકની સજાને તેઓ પાત્ર થશે. આખરે તેમને કુતરા ખિલાડોનો અવતાર લઇને મરણ પડશે. તેમના અમર આત્માનો નાશ થશે. કેટલાક ગધેડા તરીકે અવતરીને છાત અને ડફણાં ખાશે. અને તેમના જેવા બીજા સંખ્યાબંધ હજારો ગધેડાને જન્મ આપશે. દરેક પ્રાણી પોતાના વર્તનને અનુકૂલ અવતાર ગ્રહણ કરે છે.

ગાડી ઉપડી ગઇ અને દેખાતી બંધ પડી કે તરત ઘંટ વાગ્યો—ધર્મસભા એકાએક અદૃશ્ય થઇ ગઇ. અને અમે એકદમ બ્રહ્મસદનમાં છીએ એમ અમને માલમ પડ્યું. ત્યાં સસ્વતીછ—નારદમુનિ-ગણપતિ—અને વિધાત્રી બેઠેલાં નજરે પડ્યાં. અશ્વિનીકુમાર અમને સાથે લેઇને તેમની સમક્ષ રજુ કરતા જણાયા. અશ્વિની કુમારોને સર્વે ઉભા થઇ ને આસન આપ્યું. પછી અમને બધાને તેમની સમક્ષ રજુ કર્યાં. અમારા ઉદ્યોગના નમુનાની ફરી તપાસ બારીકીથી થઇ. અમારી શારીરિક શક્તિ ને બુદ્ધિના બળના પ્રમાણમાં અમે ઉદ્યોગ કર્યો હતો કે નહિ તેની તપાસ થવા લાગી. તે ઉપરાંત દરેક સારાં નફારાં કાર્યો પાપપુણ્ય-ધર્મનાં કામો-પ્રેમ-દયા-ઉપકારની લાગણી જે વખતે વખત અમારા વર્તનમાંથી નીકળેલી તે બધાની બારીકીથી તપાસ થઇ. અમારાં સ્વાર્થાં તકરારો—ટંટા—ફરીઆદો—હરામખોરી—અનીતિ સર્વ પકડાઇ ગયાં. અમે અમારા સ્વાર્થને વાસ્તે દુનીયાને કેટલી દુઃખી કરી હતી તેનું વિવેચન થઇ, અમે પરમાર્થ શો કર્યો હતો તેની નોંધ બારીકીથી તપાસવામાં આવી. અમે જે લોકોને સુખી કે દુઃખી કર્યા હતા તેમને અમારી સમક્ષ ખડા કરવામાં આવ્યા. આ બધી વાત અમે જૂલી ગયા હતા. અથથી તે છતિ સુધી સર્વેની બારીકીથી તપાસ થઇ. દરેકની કરણીમાં સ્વાભાવિક રીતે ફેર હતો. અમારા ઉદ્યોગમાં તદ્દન માલ વગરનું તો બહુ જ થોડું માલમ પડ્યું—પણ પરિપૂર્ણતાએ કાઇ પેહિચેલું જણાયું નહીં. સર્વને હવે પોતાની ખામીઓ દીસવા લાગી. જેમની અનુભવની કચાશને લીધે જુલ થઇ હતી તે દરજ્જા કરવામાં આવી તથા અમારી જન્મની ખોડખાંપણને લીધે જે જુલો થઇ હતી તે બહુ કરડી આંખે જોવાનાં આવી નહીં—પણ જ્યાં અમે અમારી દલીલાઇ આપણુદી અને આજસને લીધે જે જુલ કીધી હતો તે આજતમાં બહુ જ સખત ઠપકો મળ્યો. જે કાર્યો અમે નીચ બુદ્ધિ અને હેતુથી, ઇનામની આશાથી, કીર્તિ-માન-પૈસાની લાલચ અથવા કાલી બગાઇ મેળવવા ખાતર કરી હતી તેમાંથી પંચાણુ ટકા બાદ કરવામાં આવ્યા અને આવી કરીને અમારાં ધણાં ખરાં

કાર્યો અમને ધૂળધાણી થઈ ગયલાં જણાયાં. ફક્ત એક જ આસામી એવું જણાયું કે જેનું વર્તન સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ હતું. નારદ મુનિએ અશ્વિની કુમારોને હથારત કરી એટલે કુમારોના પાપદોષો પેલી ભલી બાઈ, જેનું વર્ણન આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ, તેને એક હાથે દોરીને સરસ્વતીની સમક્ષ રજુ કરી. તે જેની સરસ્વતીને પગે લાગી કે તરત તેને માથે વિધાત્રી દેવીએ હાથ ફેરવ્યો કે તે એકદમ બદલાઈ ગઈ.—અને નવધોવના, સ્વર્ગની એક દેવાંગના જેવી આભૂષણોથી સજ થયેલી, તેના પ્રીતમ સાથે ઉભી રહેલી, સર્વ દેવોને વંદન કરતી માલસ પડી. તેના પર પુષ્પટટ્ટિ કરી સરસ્વતીએ હર્ષથી તેને પોતાની પાસે બેસાડી, ઘણું વાહાલ કર્યું, અને કહ્યું કે ‘તારા ખરેખરા પ્રેમનું અને નીતિનું અને ઇશ્વરભક્તિનું ફળ જો. તારો પ્રીતમ તારી પાસે ખડો છે, અને તે અને તું કલ્પ લગી જુદાં પડવાનાં નથી. અને ખરા સુખમાં માહાત્મા પછી—પૂર્ણાનંદ પામી—પછી બીજાને ત્યાંથી ચરણે મોક્ષ છે.’

બાકીનાની તપાસ તો એટલી બધી બારીકો અને ચાલાકીથી થતી હતી કે અમારા માંના નીલકંઠશાસ્ત્રી જેનું કામ અમારા બધા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ માલમ પડ્યું હતું, તેઓ સ્ત્રીકાષ્ટને બોલી ઉઠ્યા કે ‘મેહેરબાની કરી માફ કરો, મને બચપણથી મારો શો ધર્મ છે એ બાબતની બરાબર સમજણ પાડવામાં આવી હતી—તે મુજબ વર્તન કરવાને મેં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં છે અને બનતો પ્રવાસ કર્યો છે પણ તે ફળીજીત થયો નથી. મેં મારી કેટલીક ખોટી ટેવ સુધારી છે, અને ખૂબ હવસો ઉપર કાંઈક કાણ મેળવવાને શક્તિવાન થયો છું. જેમ જેમ મારા જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમ તેમ મારી જૂલ ચૂક અને દોષો મને માલમ પડતા ગયા. હાલમાં મેં કંઈ જ્ઞાન સાઈ સંપાદન કર્યું હશે, અને મારી બુદ્ધિનો સુધારો કર્યો હશે. પણ મારી યુવોવર્યાની જોડે વિસરાય તેવી નથી. જે બનવા કાળ તે બની ગયું, તેનો હવે ઉપાય રહ્યો નથી. મને મારી જાત ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. આપની મહેરબાની મેળવવાને હું શક્તિવાન થઈશ એવી મને આશા નથી—હું એક પામર પ્રાણી છું—કેટલાંક બલાં કાર્યો મારે ખાતે જ જામે થયાં છે તેમાં કશો માલ નથી. મને માફ કરો અને મારી તપાસ બંધ કરો—હું લજવાઈ મરું છું.”

ગણપતિએ દયાની લાગણીથી તેના તરફ જોયું અને તેને શાંત પાડવાને કહ્યું—કે “અમે કુદરતી રીતે અશક્ત કાર્યોની કોઈ કને આશા રાખતા નથી. તમારી શક્તિબાહારનાં કામોમાં તમે નિષ્ફળ થાઓ તો તે બાબત હમે તમને ઠપકો દેતા નથી. જે સર્વશુદ્ધ સંપત્ત અને પરિપૂર્ણ હોય તે સર્વ રીતે કાર્ય પરિપૂર્ણ રીતે કરી શકે. મનુષ્ય જન્મથીજ અજ્ઞાન અને નિરાધાર હોય છે. લોકોને જન્મથી પોતાને મનગમતાં કાર્યો કરવામાં જ સુખ અને આનંદ મળે છે. પણ બધાં મનગમતાં કાર્યો નીતિ સત્ય અને પ્રમાણિકપણને અનુસરીને હોતાં નથી. માણસે જીંદગી કેમ ગુજારવી એ બાબતમાં પ્રથમ બોધની અને શિક્ષણની જરૂર છે. શિક્ષણ, મહાવરા અને અનુભવથી મનુષ્ય કેળવાય છે. મનુષ્યને નીતિને માર્ગે ચાલવું ઘણું મુશ્કેલ અને દોહિલું લાગે છે. દરેક ધંધેદારી પોતાનો ધંધો ધીમે ધીમે શીખે છે; જૂલ કરે છે; ઠોકરો ખાય છે. શરૂઆત હમેશાં નબળી હોય છે. સો વાર પડ આખડ થયા પછી બાગક બરાબર ચાલતાં શીખે છે. તેનો ઉપાય નથી. ઉધે રસ્તે ચડ્યા પછી તેનાં નકારાં પરિણામો આખી ખંડે શું છે તેનો તેમને જાતિઅનુભવ થાય છે. અને ત્યાર પછી તેવાં કાર્યો

કરતાં તેઓ હરે છે. આ પશુ એક જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો છે. અનીતિનાં નહારાં અને કંપારાં ફોજો આપે છે ત્યારે તમારો તેના ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેના ઉપર કંપારો છુટે છે યુવાવસ્થામાં માણસ કુદરતી રીતે બૂલ કરે છે. પશુ જો તે બૂલ સુધારવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે તો અમે સખતાઈથી જોતા નથી. જેટલી પૂજા ઉમરના માણસ કનેથી તેની જાતના ઉપર કાણુની આશા અમે રાખીએ છીએ તેટલી એક નાના બાળક પાસેથી અમે સખતાં નથી. બધા કને એક સરખી હોશીવારી સર્વજ્ઞતા અને પરિપૂર્ણતાની અમે આશા રાખતાં નથી. કેટલાકે સારી કેળવણી લીધેલી હોય છે, અને કેટલાક દેવળ અજ્ઞાન હોય છે, અને કેટલાક ધોડીયામાંથી જ દરામખોર હોય છે. એ બધાને અમે એક અસે મુંડતાં નથી. અમે મોટામાં મોટા દોષો તો તે ગણીએ છીએ કે જે આજસથી, હઠીલા સ્વભાવથી, સ્વાર્થથી અને જાણીણુજને નહારા કાર્યોમાં જ આનંદ અને સારા કાર્યો પર તિરસ્કારથી જ કરવામાં આવે છે તે સર્વની તેની શુંજાશ પ્રમાણે જ પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.”

અમારી સાથે એક સ્વામી હતા તેમણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં પણ તેમાં કંઈ જાણે માત્ર માલમ પડ્યો નહીં. નારદ મુનિએ હસીને તેનું એક સુદૃઢ બતાવ્યું તે એ હતું કે તેણે યુવાવસ્થામાં પોતાની ગરીબ માતૃશ્રીને બોળાપ નહીં યદ્ય પડતાં પોતાના શ્રમે વિદ્યાભ્યાસ ચલાવી, પેટે પાટા બાંધી અને મધુકરીથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો, અને ઉદ્ધટી થોડી ઘણી પોતાની માતૃશ્રીને મદદ કરી હતી—આટલો સદૃશ્ય માલમ ન પડ્યો હોત હું ધાઈ છું કે આ સ્વામીને દેવમંદિરમાં કાવડીયા તરીકે મોકલી આપવામાં આવત.

મારી તો બોલવાની હીમત રહી જ નોહોતી. હું બોલવાને વાસ્તે શબ્દ અને હીમત બેની શોધમાં હતો. કુદરતી સ્વભાવનો શો અર્થ થતો હશે, એ બાબતથી હું મુગ્ધતો હતો. શું માણસમાં સાધુના, કે લેખકના, કે ગવૈયાના, કે ચિતારાના કે મુસ્લદાના ગુણો જન્મથી જ આવતા હશે ? શું સ્વાર્થ-હઠીલાઈ-આજસ એ કુદરતી સ્વભાવ હશે ? આમ તરંગમાં ગિ-રફતાર થઇ ગયો હતો, એટલામાં માઈ નામ પોકારવામાં આવ્યું, માઈ પાનું કાઢ્યું, મારો સર્વ ઇનિદાસ આપનાની મીસાલે ખડો થયો. ખોટા કામની રકમો ગદ્દ ભારે હતી. જમે પાસમાં થોડાં સારાં કાર્યો હતાં પણ તેમાં સ્વાર્થ લાખલ થઇને બધી રકમો છેકાછેક થઇ ગઇ હતી. મારા લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો તપાસવામાં આવ્યાં અને તેની બારીકીથી કસોટી લેવાઈ. ગણપતિએ પુસ્તક હાથમાં લઇ નારદજીને આપ્યું. નારદજીએ પુસ્તક ઉપર દરિયંદન છાંટ્યું, એટલે પુસ્તકમાં જેટલું જેટલું ખોટું અસત્ય લખાણ હતું તે ઉડી ગયું. અડધું ચોંટ્યું હતું તે અડધું ચોંટ્યું રહ્યું. પણ તે બરાબર સુઝે એવું હતું નહીં. અને જાંખું થઇ ગયું. પ્રકરણનાં પ્રકરણ હપડી ગયાં—પુસ્તક બધું કોઈ માલમ પડ્યા લાગ્યું. થોડે થોડે એક બે પારેમાફ મુવર્ણની રક્ષનાઈથી સમકતા માલમ પડ્યા. જાણી બુઝીને ખોટું લખવાનો કે અપ્રમાણિકતાનો દોષ મારાપર મુકવામાં આવ્યો નહીં. અસલનો ફેલાવો મેં અજ્ઞાનતાથી, અપરિપક્વ વિચારોથી, બેદરકારીથી, ખોટી સમજ અને વહેમ અને કુદરતી અણગમ્યાથી જ કરેલો માલમ પડ્યો. મેં કંઈ ચિદિમાં નવીન વિચારોનો વધારો કર્યો નોહોતો. જીવું ને જીવું ટાલેલું બીજા રૂપમાં ગાયું હતું. મારા મનમાં એમ ફાંકો હતો કે મેં પુણ્ય મહે-નન કરીને દ્રવ્ય મેળવ્યું છે, પણ તે મારી મહેનતના પ્રમાણમાં કંઈ જ નથી. સરસ્વતીજી

મારા પર પ્રેમની લાગણીએ જોતાં હતાં—એટલામાં નારદ મુનિએ ખુબારો કર્યો. વચમાંની દીવાલ તુટી પડતી હોય એવા કડાકા થઇ વચમાંનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં. અને એક સુંદર વાડી અને બગીચો માલમ પડ્યો. વચમાં ફૂઆરો ઉડતો હતો. તેમાં સર્વ જાતનાં શાક પાન મેવો ફળફળાદિ અને એક બાગુએ ઘઉં ચણા—ગંગર તુવર દાળ વગેરે અનાજના ઢગલા હતા. મીઠાઇ દહીં દુધનાં વાસણો હતાં. મેં મારી છાંદગીમાં જે ચીજો પર નિર્ધાર ચૂકાવ્યો હતો તે બધી મારી સમક્ષ રજુ થઇ—મને લાગ્યું કે માફે ઉદર પોષવાને મેં કેટલી બધી ચીજો સત્યાનાશ વાળ્યું છે! અને તે પ્રમાણમાં કશો જલ્લો વાળ્યો નથી, કે મેહેનત કરી નથી. નકામું જ આ માંસના હાડપિંજરને પોષ્યા કર્યું છે. આંખાતું ઝાડ બોલી ઉઠ્યું કે દર ઉન્હાળામાં આ મૂર્તિએ અમારી દશથી પંદર મણ સુધી કેરી ખાધી છે અને તે ઉપરાંત જે પકવાન અને મિશ્રાન ખાધાં તે જુદાં—પણ તેના પ્રમાણમાં મહેનત એટલી જ કરી છે કે યોગ્ય ઘણા કાગળનાં પાનીયાં—એ શિવાય બીજું કશું કર્યું નથી. તમામ મનુષ્યજાત નિમકદ્ધરામ છે. કુદરત જે મહેરબાની કરે છે તેનો લેશમાત્ર પણ જલ્લો વાળતી નથી. ફક્ત ખાઇ ખાઇને અને મોજ શોખ કરીને ડીઝ વધારે છે. જનવચ્ચી પણ નપાટ છે. કેટલીક વાર તો બૂમ નહીં હોય તો પણ દોરતદાર ભાઇબંધને અને ઉપરીઓને રાજ કરવાને અને કેવળ ગમત ઉઘાવવાને પણ અમારા પેટમાં પાળી મારે!—ફીટકાર છે એવા મનુષ્ય પર! આંખલીતું ઝાડ આ બાજતમાં ટાપસી પુરવા જતું હતું. અને મને જણાવા માંડ્યું કે મારા તો બાર વાગી ગયા છે, અને સજ પણ ચશે. એટલામાં સધળું અદસ્ય થઇ ગયેલું માલમ પડ્યું. અમારી સ્થિતિમાં ફેરફાર થયેલો માલમ પડ્યો. માણસોની બૂમ અને પગના ધબકારા સંભળાયા. મારી આંખ ઉઘડી. હું જાગી ઉઠ્યો. હું ગાડીમાં પાછો મુતેલો માલમ પડ્યો. ગાડીનાં બારણાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં. પોર્ટરો અમારો સામાન લેવાને ગાડીમાં દાખલ થયા. અમે સુરેત સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર આવી બહાર ઉભા રહ્યા. સુરતની બરફી અને મમરા સેવ મીઠાઇ વેચનારાની બૂમો સંભળાઇ. કમીશનર સાહેબને સ્ટેશન પર લેવા કલેક્ટર સાહેબ, સરકારી અમલદારો, શેઠ સાહુકારો ઉભા હતા—અને વાંકા વળી વળીને સલામ કરતા હતા. ગવરનર સાહેબનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એકદમ આવી કમીશનર સાહેબને બાગુએ લઇ જઇ કાનમાં વાત કરી, અને કમીશનર સાહેબ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. ને બોલી ઉઠ્યા કે ‘અમને બધાને તો ગાડીમાં કંઈ અજાજ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. કાલે મારી સાથે જમજો. તે વખત વાત કરીશ. મારો વિચાર તો સ્ટેશનમાસ્ટરની સખત નોટીસ લેવાનો હતો.’ અહીંયાં સ્ટેશનમાસ્ટરે વાંકા વળી ગમરાયલે ચહેરે કમીશનર સાહેબને બે ત્રણ સલામો કરી નાખીને મુસાફરીમાં કંઈ અવઘડ તો પડી નથી એમ ધીમેધી પૂછ્યું. કમીશનર સાહેબે જવાબ દીધો કે ‘કંઈ નહીં, એ તો અમને બધાને કંઈ વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું હતું. પણ અમે સરકારી અમલદારો આ વ્યાવહારિક સંદિની જંગલમાં ને કાર-ભારમાં એટલા બધા ગુંથઇ ગયલા છીએ અને તેની જવાબદારી એટલી બધી અમારે માથે છે કે આવા કલ્પનાશકિતના ગાંડા અને અર્થ વગરના તરંગો પર ધ્યાન આપવાની અમને લેશ માત્ર પણ પુરસદ નથી.’ એમ બોલી નીચે ઉતરી ફેટનમાં બેસી વીઘાય થઇ ગયા.

જડ અને ચિત્.

“ नासौ मुनिर्यस्य मतं न मित्रम् ”—

મહા० મા०

“ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमम् ”—ब्र० सू०

યોગક્ર માસ ઉપર ‘ લૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રિજ્ઞ ’ લૉર્ડ કેલ્વિને જડ અને ચેતનના સ્વરૂપ ઉપર બહુ ગંભીર વિચારો દર્શાવ્યા હતા, અને એ ઉપર ઇંગ્લેન્ડના “ ટાઇમ્સ ” પત્રમાં બહુ પ્રચંડ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એક ભાષણ વખતે ભાષણકર્તાનો આભાર માનવાની સાથે પ્રસંગોપાત એ નીચે મુજબ બોલ્યા હતા:—

“ He was in thorough sympathy with Professor Henslow in the fundamentals of his lecture, but he could not say that with regard to the origin of life science neither affirmed nor denied creative power. Science positively affirmed creative power. Science made every one feel a miracle in himself. It was not in dead matter that they lived and moved and had their being, but in the creating and directive power which science compelled them to accept as an article of belief. They could not escape from that when they studied the physics and dynamics of living and dead matter all around. Modern biologists were coming once more to a firm acceptance of something, and that was a vital principle. They had an unknown object put before them in science. In thinking of that object they were all agnostics. They only knew God in his works, but they were absolutely forced by science to admit and to believe with absolute confidence in a directive power—in an influence other than physical, dynamical, electrical forces. Cicero had denied that they could have come into existence by a fortuitous concourse of atoms. There was nothing between absolute scientific belief in creative power and the acceptance of the theory of a fortuitous concourse of atoms. Was there, he asked, anything so absurd as to believe that a number of atoms by falling together of their own accord could make a crystal, a sprig of moss, a mycrobe, a living animal? People thought that, given millions of years, these might come to pass, but they could not think that a million of millions of millions of years could give them unaided a beautiful world like ours. They had a spiritual influence, and in science a knowledge that there was that influence in the world around them. He admired the healthy, breezy atmosphere of free thought in Professor Henslow's lecture. Let no one, he urged, be afraid of true freedom. They could be free in their thought; in their criticisms, and with freedom of thought they were bound to come to the conclusion that science was not antagonistic to religion, but a help of religion. (Cheers.)”

Lord Kelvin, reported in the London “Times”

તાત્પર્ય:—ચૈતન્યનો કોઈ સ્વરૂપ છે કે કેમ એ વિષે સાયન્સ હા'કે ના કોઈ જ કહેતું નથી, એમ માનવું બૂઝ બરેલું છે. સાયન્સ સ્પષ્ટ રીતે સ્વપ્નના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આપણે પોતાની અંદર કેવી ચત્તમકારક સર્જશક્તિ રહેલી છે એનું સાયન્સ આપણને માન કરાવે છે. આપણું જીવન—આપણો વ્યવહાર—આપણું અસ્તિત્વ જડમાં નથી પણ ચેતનમાં છે—જે ચેતન નવીન સત્ ઉપજાવે છે અને વિશ્વતન્ત્રને બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે છે. આવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની સાયન્સ આપણને ફરજ પાડે છે. આપણી આસપાસ આવેલા જડ અને ચેતન જગત્તુનાં ભૌતિક બંધારણનો અને એની ગતિનો અભ્યાસ કરતાં માણસ પડે છે કે આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા શિવાય છૂટકો નથી. વર્તમાન જીવનશાસ્ત્રજ્ઞો (Biologists) ફરી કબૂલ કરતા થયા છે કે જડ ઉપરાન્ત કોઈક છે, અને તે જીવતત્ત્વ (vital principle). સાયન્સ આપણી આગળ કોઈક અગાત પદાર્થ મૂકે છે: એ પદાર્થનો વિચાર કરવા જતાં આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ શું છે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે પરમાત્માને માત્ર એની સૃષ્ટિમાં જાણીએ છીએ: પણ સાથે સાયન્સ આપણી પાસે એટલું કબૂલ કરાવે છે કે આ વિશ્વમાં સર્વ પ્રકારની જડ શક્તિઓ ઉપરાન્ત કોઈ એક નિયામક ચેતનશક્તિ તો છે જ, અને એને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાની જરૂર છે. જડ પરમાણુઓ યદ્યપિ વચસાત્ એટલે કે આકસ્મિક રીતે એકલા થઈ જઈ, જડ પરમાણુનો પાસો, વનસ્પતિની ડાળી, ઝીણું જન્તુ કે જીવતું ગ્રાણી ઉત્પન્ન કરી શકે—એમ માનવું એ કેવું યુક્તિહીન! કેટલાક ધારે છે કે લાખો વર્ષ જતાં જડમાંથી ચેતન એની મેજે ઉત્પન્ન થઈ શકે, પણ લાખોનાં લાખોનાં લાખો વર્ષ જાય તો પણ શું થયું? અન્ય-ચેતન)શક્તિની મદદ વિના આ સુંદર વિશ્વ એ કદી પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.

સાર પછી લૉર્ડ કેલ્વિને “ ટાઇમ્સ ” ને એક પત્ર લખી એમાં “ પાસો ” શબ્દ પાછો ખેંચી લીધો, અને જણાવ્યું કે:—

‘ I wish to delete ‘a crystal’ ’.

“ While ‘ fortuitous concourse of atoms ’ is not an inappropriate description of the formation of a crystal, it is utterly absurd in respect to the coming into existence, or the growth, or the continuation of the molecular combinations presented in the bodies of living things. Here scientific thought is compelled to accept the idea of Creative Power. Forty years ago I asked Liebig, walking somewhere in the country, if he believed that the grass and flowers which we saw around us grew by mere chemical forces. He answered, ‘ No, no more than I could believe that a book of botany describing them could grow by mere chemical forces.’ ”

Every action of human free will is a miracle to physical and chemical and mathematical science.”

Lord Kelvin.

તાત્પર્ય:—જડ પરમાણુઓનો પાસો પરમાણુના આકસ્મિક સંયોગથી અનેકો છે એમ કહીએ તો ચાહે, પણ વનસ્પતિની ડાળી વગેરે ચેતન પદાર્થોનું બંધારણ જૂન જ પ્રકારનું

છે. એક તૃણ કે પુષ્પનો ખુલાસો રસાયનશાસ્ત્રે સ્વીકારેલી શક્તિ માત્રથી થઈ શકતો નથી. મિ. લીબિગે એક પ્રસંગે કહ્યું તેમ “કેવળ રસાયન શક્તિએ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક લખી શકે તો વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી શકે!” મનુષ્યમાં જે સ્વતન્ત્ર કૃતિશક્તિ (Free will) રહેલી છે એનો ખુલાસો ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics), રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) કે ગણિતશાસ્ત્ર (Mathematics) આપી શકે એમ નથી.

લૉર્ડ કેલ્વિનના આ ઉદ્ગારથી મ્હીડાઈ, સર વિલ્યમ થિસલ્ટન-ડાયર નકમના એક વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ “ટાઈમ્સ” ને એક પત્ર લખ્યો કે ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics) માં લૉર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વતા અદ્વિતીય છે, પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) અને જીવનશાસ્ત્ર (Biology) સંબંધી બાબતોમાં અભિપ્રાય ફરમાવવા માટે સામાન્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કરતાં એમનામાં વિશેષ યોગ્યતા નથી. લૉર્ડ કેલ્વિનના વિચાર રહ્યાં એમણે જે વાંધો બતાવ્યો એના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા:—

- (૧) લૉર્ડ કેલ્વિને પાછળથી જડ પરમાણુસંયોગથી બનેલા એક પાસા અને વનસ્પતિની ઝાળી વગેરે વચ્ચે જે ભેદ દર્શાવ્યો એ માટે કંઈ જ આધાર નથી. એમના પહેલા ઉદ્ગાર વખતે એમણે સર્વને એકજ કોટિમાં નાંખ્યાં હતાં એ બરાબર હતું.
- (૨) જડ પરમાણુઓ માત્ર યદ્યચ્છાવશાત્ એકઠા થઈ વનસ્પતિ આદિ ચેતન જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત રહ્યા પશ્ચે આરોપવામાં લૉર્ડ કેલ્વિન એ પક્ષને અન્યાય કરે છે: જડ પરમાણુઓ યદ્યચ્છાવશાત્ નહિ, પણ ડાર્વિને બતાવેલા અમુક પસન્દગી (Selection) ના નિયમાનુસાર એકઠા થાય છે, અને વનસ્પતિરૂપે પરિણમે છે, અને એ જ પ્રમાણે સરખાં પરમાણુ સરખી રીતે ગોઠવાઈ પાસા રૂપે બન્યાં છે, એમાં પણ પસન્દગીનો નિયમ રહેલો છે.
- (૩) લૉર્ડ કેલ્વિન વિશ્વની બહારની શક્તિથી જે ખુલાસો આપવા યત્ન કરે છે એ સાયન્સના મૂલ સિદ્ધાન્તથી જ વિરુદ્ધ છે: જગત્ની અન્દરના બનાવોનો ખુલાસો જગત્ની અન્દરની શક્તિ થકી જ થવો જોઈએ.
- (૪) “જીવતત્ત્વ” એ જે જગત્ની એક શક્તિ હોય તો તેનું માપ થઈ શકે, અને જે માપ થઈ શકે તો ભૌતિક સાયન્સની દૃઢની બહારનું એ તત્ત્વ નથી. લૉર્ડ કેલ્વિન માને છે તેમ જગત્-બહારથી કોઈ શક્તિ જગત્માં ઉતરી આવતી હોય તો સાયન્સના “Conservation of Energy” ના સિદ્ધાન્તને બાંધ આપે.

* વિશ્વમાં શક્તિની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ સંબંધતાં નથી, એના માપમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા કરી શકાતી નથી, વિશ્વમાં શક્તિનું માપ જોટલું છે તેટલું હમેશાં છે, મત્તાંથી અસત્ કે અસત્તાંથી સત્ કદી પણ આવતું નથી, પદાર્થ માત્ર બ્યારે જીવ્યત્ત્વના કે નષ્ટ થતા દેખાય છે ત્યારે ખરું જોતાં એ માત્ર રૂપાન્તર જ પામતા હોય છે.— એવો સિદ્ધાન્ત.

અને આ શક્તિનિસતાનો-સતકાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ચેતન જગતને પણ લાગુ પડે છે એમ પ્રસિદ્ધ જીવનશાસ્ત્રી મેયરે સિદ્ધ કર્યું છે.

(૫) હુંકામાં, જે સિદ્ધાન્ત ડાર્વિને હંમેશને માટે આપણને સ્થાપી આપ્યા છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર લૉર્ડ કેલ્વિનના આ વિચારોથી હડતાલ વાગે છે.

• સર•વિલિયમ થિસલ્ટન-ડાયરના આ આલેખથી ઇંગ્લેન્ડનું સાયન્સવિદ્યાનમંડળ ગાજુ ઉઠ્યું, અને બંને પક્ષની તરફ અને વિરુદ્ધ પત્રો “ ટાઇમ્સ ” માં પ્રસિદ્ધ થયાં. “ ટાઇમ્સ ” ના તન્ત્રીએ પણ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો, એમાં મુદ્દાનાં લખાણ આટલાં હતાં:—

(૧) ઑક્સફર્ડના એક પ્રોફેસર ઍડન-સેંડર્સન નામના શારીરવ્યાપારશાસ્ત્ર (Physiology) ના વિદ્યાને લૉર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વતાનાં ધણાં વખાણ કર્યાં, અને સાયન્સની એક શાખાનો વિદ્યાન પોતાની અસાધારણ યુદ્ધિમતાથી અન્ય શાખાના આવા પ્રશ્ન ઉપર અભિપ્રાય આપવાને યોગ્ય છે એમ જણાવ્યું શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના મદાન આચાર્ય હેલ્મહોલ્ટ્ઝ નામના જર્મન વિદ્યાને લૉર્ડ કેલ્વિન સાથે એક વખત સમાગમ પડેલો, તે ઉપરથી લૉર્ડ કેલ્વિનની તીવ્ર સ્વચ્છ અને અનેકશાસ્ત્રગામી યુદ્ધિ વિશે એને જે અસંરથ એવી એ જણાવતાં એણે કહ્યું કે કેલ્વિનની સરખામણીમાં તો ‘ હું ‘ tallard ’ એટલે કે જડ છું ! ’—આ પ્રમાણે લૉર્ડ કેલ્વિનનું ગૌરવ કરવાની સાથે, પ્રો. ઍડન-સેંડર્સને નીચે પ્રમાણે બંને પક્ષમાં કાંઈક કાંઈક ભળતા વિચારો દર્શાવ્યા:—

(ક) નવીન શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના સંસ્થાપક હેલ્મહોલ્ટ્ઝે “ જીવવાદ ” (Vitalistic doctrine) ને હંમેશ માટે સુવાડી રીધો છે. એણે પહેલાં કરતાં વધારે મજબૂત રીતે સિદ્ધ કર્યું કે જડ પ્રકૃતિમાં જે પ્રાકૃતિક નિયમે પ્રવર્તે છે એ જ સંપૂર્ણ રીતે વનસ્પતિ-અને-જીવનના વ્યાપારને પણ લાગુ પડે છે-જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં એમના દૈશિક અને કાલિક સંબંધ સરખી રીતે જ માપી શકાય છે: અર્થાત્, સાયન્સની પ્રયોગપદ્ધતિ (Method of Experiment) બંનેને લાગુ પાડી શકાય છે.

(લ) પણ ઉપર જણાવેલી હદની ખદાર કેટલુંક છે—મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓના માનસિક વ્યાપારના કારણ વિશે વિચાર કરતાં, માત્ર કારણની કંપી પરિસ્થિતિ અને ઉપાધિમાં કેવું કાર્ય થાય છે એટલું જ પ્રયોગપદ્ધતિએ નિશ્ચીત કરી શકાય છે, એ કરતાં કારણના તાત્વિક સ્વરૂપ વિશે—અધિક કહી શકાતું નથી; બીજું, બીજાંથી જોઈએ તેવી આકૃતિ અને બંધારણવાળું જક્ષાદિ ચેતન પહેલેથી છેવટ મુઠી કેવી રીતે હોય છે—એ વ્યાપારે સાક્ષાત્ અવલોકી અને માપી શકાતા નથી.

(૨) એક મૃદરથે ૧૮૮૨ માં ડાર્વિને ક્રમેન્સા એક પત્રમાંથી નીચેનો હતારો ટાંકી મોકલ્યો:—

નિયમાનુસાર ખાસો બન્ધાય છે, પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીના બન્ધારણ માટે કાંઈક વિશેષ જોઈએ છે. આ બન્ધારણનું નિયામક કાંઈક “જીવતત્ત્વ” (Life-germ) હોવું જોઈએ, જેનું સ્વરૂપ હું કે બીજને કોઈ પણ ભૌતિકપદાર્થતત્ત્વશાસ્ત્રી બિલકુલ સમજતા નથી. વિચારસંક્રમણ વગેરે બાબત લૉર્ડ કેલ્વિન, પ્રો. જે લેકેસ્ટર વગેરે તિરસ્કારી કાઢે છે એ હું જાણું છું—પણ એ બાબત નવી શોધાએલી હું માનું છું, અને ભવિષ્યમાં કોણ ખરું પડે છે એ આપણે જોઈશું! એ લખે છે:—

“As to the little parting shot at me about “telepathy,” it is true that I regard it as as a recently discovered fact, opening a new and obscure chapter in science: it is also true that Lord Kelvin, Professor Ray Lankester, and nearly all biologists disagree contemptuously with this opinion. Well, we shall see.”

[વસન્ત ઓફિસ.]

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यक्षा-
पमस्मिन्सत्ये तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यक्षायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨. અંક ૯

[માસિક]

આશ્વિન, સંવત ૧૯૫૮.

દ્વિગૃહરીત.

જિતેન્દ્રિય રહી, શાસ્ત્રાધ્યયન કરું, અને જીદિને શાનથી પ્રદીપ કરવી એ બ્રહ્મચર્યા-
આશ્રમ-વ્યવસ્થા. શ્રમનો પરમ ધર્મ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સંપાદન કરેલા આ પરાશ શા-
નને અપરોક્ષ કરવા અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમઃ ગૃહસ્થાશ્રમમાં, સંસારમાં

પડતા પરમાત્માના પ્રતિબિમ્બનાં વિવિધ રજુરો પ્રત્યક્ષ કરવાં, અને એ અસંખ્ય રજુરોમાંના
એક રજુરજી ૩૫ થઈ માવાનો—અને માયા પણ બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી પરિધામે બ્રહ્મનો—
અનુભવ કરવો, આ માયિક અનુભવની વચમાં પણ લાશ સદા પરમાત્મા ઉપર રાખવું,
એ ગૃહસ્થાશ્રમનું ખરૂં પ્રયોજન. પરમાત્મ-સ્વરૂપ વૈશ્વાનર* અગ્નિમાં, સદ્ધર્મચારિણી પત્ની
સદ્વર્તમાન, અદ્વંતા-મમતાની આઢતિએ આપવી, એ ગૃહસ્થનું અમિહોત. આમ સંસારમાં
પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરતાં કરતાં, અને અદ્વંતા-મમતાનો સંકોચ ટાળતાં ટાળતાં, એવો
અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે પ્રતિબિમ્બ ઉપરથી દૃષ્ટિ હાડી બિમ્બ તરફ વાળી થકાય છે.
આ વાનપ્રસ્થાશ્રમ. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ક્રમે ક્રમે સદ્ધર્મચારિણી સદ્બ્રહ્મચારિણી થઈ જાય
છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે પરમાત્મ—અગ્નિને પોતાની રક્ષાને વિષય (object) રૂપે
સેવવાનો હતો એ જ અગ્નિને દ્રવે પોતાના આત્મા (subject) માં સમારોપી લેવાનો છે:

* 'Humanity' = સમસ્ત મનુષ્યજાતિ; આગળ વંધીને, જૂનમાત્ર.

“ અગ્નીનાત્મનિ વૈતાનાન્ સમારોપ્ય યથાવિધિ ।

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ” ॥ મનુ०

સંસારનાં તે તે બાહ્ય કાર્યો અને કર્તવ્યોમાં પ્રસરી રહેલી વૈતાનાખ્ય પરમાત્મ-અ-
ગ્નિને વિધિપુરઃસર—કર્તવ્યબ્રમે કર્મો વગર—પોતાના આત્મામાં સ્થાપી દેવો, વિષયાભિ-
મુખ વૃત્તિને આત્માભિમુખ કરવી, એ પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું પ્રથમ પગથિયું. જેણે ગૃહસ્થા-
શ્રમ યથાવિધિ સેવ્યો છે, તેને આ આત્માભિમુખ અવસ્થા અગ્નિ આલસ્ય અને સ્વાર્થ-
પરાયણતાથી બરાવાનો જરા પણ ભય નથી: વાનપ્રસ્થના ધર્મોનું વર્ણન કરતાં મનુ કહેછે—

“ સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાત્ દાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ।

દાતા નિત્યમનાદાતા સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ ”

ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવામાં નિત્ય મગ્ન્ય રહેવું; દાન્ત રહેવું, એટલે કે શીતોષ્ણાદિ
હનુ સહન કરવાં; વૃત્તિઓને વિષયમાંથી કાઢી પરમાત્મામાં સમાહિત—એકાગ્ર કરવી; પોતાના
આશ્રમમાં આશ્રમોચિત જે જે પદાર્થો હોય તેમાંથી દાન આપતા રહેવું, પણ દાન લેવું નહિ;
અને સર્વભૂતામાત્રમાં અનુકંપા રાખવી—અર્થાત્ એમના સુખે સુખી અને એમના દુઃખે
દુઃખી, એવો ભાવ રાખવો.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે પતિની યોગ્યતા થતાં સુધીમાં જે પત્નીને પુત્રાદિકમાં આ-
સક્તિ રહી હોય, એને પાછળ સંસારમાં રહી ક્રમે ક્રમે યુક્તિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની સલાહ
છે. પણ જો એ આસક્તિ છુટી ગઈ છે એ તો પતિની સાથે જ આશ્રમાન્તર કરે
છે: જે પત્નીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે પતિની સાથે સાથે જ પગલાં ભર્યાં છે એને
તો સ્વાભાવિક રીતે પતિની સાથે જ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થવાની.

છેક પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ બે જૂદા જૂદા આશ્રમો
નહિ હોય એમ માનવાને કારણ છે; અને પાછળના સ્મૃતિકારો પૈકી કેટલાકે કલિમાં વાન-
પ્રસ્થાશ્રમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રાચીન યુગમાં બે આશ્રમનો એક આશ્રમમાં જ સમાવેશ
થતો હતો; અને પાછળના કાળમાં દેશની રાજકીય આર્થિક અને ધાર્મિક અ-ધાધુ-ધીને
લીધે કેવળ વનમાં રહી શાન્તિથી જીવનનિર્વાહ કરવો કઠિન થઈ પડ્યો હશે, તથા પત્ની
સહયર્થમાન વન સેવવું અસમ્ભવ જણાયું હશે, અને તેથી કલિમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિર્દેશ
કરેલો એમ લાગે છે. પણ દેશની આ દુર્દશા થતા પહેલાં, બ્યારે પતિપત્ની આ વાનપ્ર-
સ્થાશ્રમને એક સ્વતન્ત્ર આશ્રમ તરીકે યા સંન્યાસાશ્રમના પૂર્વ અંગ તરીકે સેવતાં હશે,
ત્યારે એ ચિત્ર બીજી બનોહર અને બોધક હોવું જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમી પતિપત્ની સંસારનગર છોડી આત્યાં છે, પરમાત્મભિમુખ પ્રવાણ

* ચિન્તન-પ્રસરણ, એ ધાનુ ઉપરથી.

કરી રહ્યાં છે, એ ભવ્ય અને સુંદર નારાયણાશ્રમ એમની દૃષ્ટિમાં ઝગકવા પશુ, લાગ્યો છે, પશુ હજી એ આશ્રમમાં એ દાખલ થયાં નથી. જીવનયાત્રાનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય આ નારાયણાશ્રમ—સંન્યાસાશ્રમ. એ આશ્રમમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ નથી, સહધર્મચાર અને સહ બ્રહ્મચારમાં રહેલા સહભાવનો—હૃદભાવનો—પણ અવકાશ નથી: એક અર્પણ અનન્ત નારાયણ જ ધટધટમાં વિહસતો ઉગ્ગરી રહ્યો છે.

* આ નારાયણાશ્રમમાં પૂર્વે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ઉભયને, સર્વ પ્રકારના ભેદની પાર જઈ, એક આત્મારૂપે રહેવાની છૂટ હતી. “જીવન્મુક્તિવિવેક” ગ્રંથમાં વિધારણ્ય મુનિ ઠીક જણાવે છે:—

“અસ્મિન્ન ત્યાગે સ્ત્રિયોડપ્યધિક્રિયન્તે । મિશ્નુકીલ્યનેન સ્ત્રીણામપિ પ્રાગ્વિવાહાદ્વા વેદવ્યાદૂર્ઘ્વ વા સંન્યાસેડધિકારોડસ્તીતિ દર્શિતમ્ । તેન મિશ્નાચર્ચે મોક્ષશાસ્ત્રથ્રવળમેકાન્ત આત્મધ્યાનં ચ તામિઃ કર્તવ્યં ત્રિદણ્ડાદિકં ચ ધાર્યમ્ ।” ઇતિ મોક્ષધર્મે ચતુર્વેદીકાયાં સુલભાજનકસંવાદઃ ॥ શારીરકમાયે વાચકત્વૈત્યાદિ શ્રૂયતે । દેવતાધિકરણન્યાયેન વિધુ-રસ્યાધિકારપ્રસજ્જ્વેન તૃતીયાધ્યાયે ચતુર્થપાદે ॥ અત એવ મૈત્રેયીવાક્યમામ્નાયતે—‘યેનાહં નામૃતાસ્યાં કિમહં તેન કુર્યાં યદેવ ભગવન્ વેત્ય તદેવ મે વૃહિ’ ઇતિ ॥”

તાત્પર્ય કે સંસારત્યાગનો સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર છે: મિશ્નાચર્ચ, મોક્ષશાસ્ત્રથ્રવણ અને એકાન્તમાં આત્મધ્યાન સ્ત્રીઓએ પણ કરવું, અને ત્રિદંડાદિક ધારણ કરવાં. ઉપનિષતકાળમાં મૈત્રેયી સુલભા તેમજ વયુના પારિણી વગેરેનાં દૃષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ત્યાર પછી પણ લાંબા વખતસુધી એ દૃષ્ટાન્તોનું અનુમોદન થતું જોવામાં આવે છે. કાળ જતાં, જે કારણોએ વાનપ્રસ્થાશ્રમને ઉન્નિષ્ક્રમ કર્યો એ જ કારણો સ્ત્રીઓના સંસારત્યાગમાં પણ પ્રતિબંધક થયાં. પ્રથમ તો સંન્યાસાશ્રમમાં સ્ત્રીપુરુષોનો સ્વતન્ત્ર અને સરળ સહવાસ એક કઠિન નિયમરૂપ—અસિધારાવતરૂપ થવા માંડ્યો. દશે, અને આખરે અવિદ્યાનું પ્રાણય થતાં એમાંથી વ્રતભંગ અને અનાચાર ઉદ્ભવવા માંડ્યો, એટલે શાસ્ત્રકારોએ યુગધર્મ વિચારી સ્ત્રીપુરુષના પ્રકૃતિજન્ય ભેદને માન આપ્યું: બૌદ્ધ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે જૂના વિહારમંડ સ્થાપ્યા, છતાં અનાચાર નષ્ટ ન થયો; બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ માટે સંસારમાં રહી મુક્તિ સાધવાનો વિધિ બાંધ્યો: સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી, એટલે સુધી વચ્ચેના રમ્યાં. છતાં પરમાત્માનો રસ ધણીવાર એવાં કૃત્રિમ બંધનોને તોડીને વહે એ સ્વાભાવિક છે: સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી એ સૂત્ર પામર સ્ત્રીઓ માટે રહ્યું, અને દેવ શિવાય અન્ય પતિ જ નથી એવું સૂત્ર મીરાં જેવી સ્ત્રીએ પોતાનાં વચનમાં અને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું. આ રીતે શાસ્ત્રીય સંન્યાસ અને શાસ્ત્રાતીત સંન્યાસ—એમ બે પ્રકારનાં સંન્યાસનાં રૂપ બન્યાં.

બ્રાહ્મણ શિવાયના ખીજા ત્રણ વર્ણોનાં પણ આવો જ છતિદાસ છે. છેક પ્રાચીન સભ્યમાં વર્ણુભેદ ન હતો, અને પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે સર્વને સરખો દેક હતો. કાળે કરી,

છૂટનું પરિણામ એ આબુનું કે પોતાનો અધિકાર વિચાર્યા વિના, પોતાના આત્માની ખરી ચો-
ખતા અને ખરી ભૂખ વિચાર્યા વિના, જેણે તેણે સંન્યાસ લેવા માંડ્યો; અને દેશમાં કર્ત-
વ્યહીનતા અને આસર્ય વધવા માંડ્યાં. આ અનાચાર માટે મોટી જવાબદારી બૌદ્ધ ધ-
ર્મની છે. બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ આ અનાચાર રહામે શાસ્ત્રો યોજ્યાં: તેઓએ સંન્યાસનો
અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ માટે રાખ્યો; ક્ષત્રિયોને માથે દેશરક્ષાની જવાબદારી મૂકી,
વૈશ્યોને માથે વ્યાપારવાણિજ્યાદિકથી દેશધન વધારવાનું કર્તવ્ય નાખ્યું, અને કૃષ્ણ તથા
વર્ણની સેવામાં રહી એમના કર્તવ્યાચારમાં સાધનભૂત થવાનું કામ શુદ્રને સોંપ્યું. સંન્યાસનો
નિષેધ શુદ્ર માટે ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે, એનું કારણ એ છે કે ધણે ભાગે ક્ષત્રિ-
યને અને વૈશ્યને સંન્યાસાશ્રમમાં આકર્ષે એવું કાંઈ નથી—એકને યુદ્ધનો અને સત્તાનો
રસ સંસારમાં રોકી રાખવા સમર્થ છે, ખીજાને ધનનો લોભ કર્તવ્યપરાયણ કરે છે; શુદ્રનો
જ વર્ગ એવો છે કે જેને સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવાં કરી આજસુ પડી રહી માગી ખા-
વામાં આનન્દ આવે.

સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનાર બ્રાહ્મણો માથે કેવી મોટી જવાબદારી છે, એ સંકડો
અને હજારો વચનોથી શાસ્ત્રોએ એને દેખાડી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણનાં ચિહ્નો, એ ઉપર
વિચાર કરતાં, હવે પોતાનું રહસ્ય પ્રકટ કરે છે: ભગવાં પહેરો, શિખા (ચોટલી)
સૂત્ર (યજ્ઞોપવીત) અને સંધ્યાદિક કર્મનો ત્યાગ કરી, દંડ લઈ જગતમાં વિચરનાર
કેવો હોવો જોઈએ એ જણાવતાં શાસ્ત્ર કહે છે—“તદેવ ચ શિશ્વા તદેવોપવીતં
ચાત્મપરમાત્મનોરેકત્વજ્ઞાનેન તયોર્મેદ एव विभग्नः सा सन्ध्या” ॥—જેનું વિવરણ
નીચેના શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે:—

“સશિશ્વં વપનં કૃત્વા બહિઃસૂત્રં ત્યજેદ્ બુધઃ ।
યદધ્ધરં પરં બ્રહ્મ તત્ સૂત્રમિતિ ધારયેત્ ॥
સૂચનાત્ સૂત્રમિત્યાહુઃ સૂત્રં નામ પરં પદમ્ ।
તત્સૂત્રં વિદિતં યેન સ વિપ્રો વેદપારગઃ ॥
યેન સૂત્રમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ।
તત્ સૂત્રં ધારયેદ્યોગી યોગવિત્તત્ત્વદર્શિવાન્ ॥
બહિઃસૂત્રં ત્યજેદ્દિદ્વાન્ યોગમુત્તમમાશ્રિતઃ ।
બ્રહ્મભાવમિદં સૂત્રં ધારયેદઃ સ ચેતનઃ ।
ધારણાત્તસ્ય સૂત્રસ્ય નોચ્છિદ્યો નાશુચિર્મિવેત્ ॥
સૂત્રમન્તર્ગતં યેષાં જ્ઞાનયજ્ઞોપવીતિનામ્ ।
તે વૈ સૂત્રવિદો લોકે તે ચ યજ્ઞોપવીતિનઃ ॥

....

અગ્રેરિય શિશ્વા નાન્યા યસ્ય જ્ઞાનમયી શિશ્વા ।

સ શિશ્વીત્યુચ્યતે વિદ્વાન્નેતરે કેશધારિણઃ

શિશ્વા જ્ઞાનમયી યસ્યોપવીતં ચાપિ તન્મયમ્ ।

માલ્લપ્ત્યં સકલં તસ્ય ઇતિ બ્રહ્મવિદો વિદુઃ ॥

ઈદં યજ્ઞોપવીતં ચ પરમં યત્પરાયણમ્ ।

વિદ્વાન્ યજ્ઞોપવીતાં સ્યાત્ તજ્ઞાસ્તં યજ્ઞિનં વિદુઃ ॥ ”

તાત્પર્ય કે માથા ઉપરની શિખા એ ખરી શિખા નથી-અમિની શિખા (ન્યાયા) જેવી જ્ઞાનશિખા એ જ ખરી શિખા છે. તેમજ, જેણે પરમાત્માશી સૂત્ર ધારણ કર્યું છે, જે સૂત્રમાં અખિલ વિશ્વ મણિકાની માફક પરોવાઈ રહેલું છે એ સૂત્રથી જેણે શરીર વી-ટ્યું છે, એ જ ખરો સૂત્રવાન-યજ્ઞોપવીતવાન-છે, અને એ જ ખરો યજ્ઞવી એટલે યજ્ઞ કરનાર છે. એની સંધ્યાપરત્વે પણ કહ્યું છે કે-

“ યઃ શાસ્ત્રગમ્યઃ પરમાત્મા યશ્ચાહં પ્રત્યયગમ્યો જાંઘાત્મા તયોરેકત્વજ્ઞાનેન મહાવા-
ક્યજન્યેન શ્રાન્તિપ્રતીતો ભેદો વિશેષેણ મગ્નઃ । एवं पुनर्भान्त्यनुदयो भङ्गस्य विशेषः ।
येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुभयोरાત્મનોઃ સન્ધી જાયમાનત્વાત્ સન્ધ્યેત્યુચ્યતે । अहोरात्रयोः स-
न्धावनुष्ठेया क्रिया यथा सन्ध्या तद्वत् ॥ ”

અર્થાત્, જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેની સન્ધિ-એકત્વબુદ્ધિ એવું નામ સન્ધ્યા.

સંન્યાસાશ્રમ અગ્રેશમાં કહે છે તેમ ‘ a bed of roses ’= શુભાગની તળાઈ’ નથી, અને એ સૂચવવા માટે જ દંડ ધારણ કરવામાં આવે છે.

“ જ્ઞાનદણ્ડો ધૃતો યેન એકદણ્ડી સ ઉચ્યતે ॥

કાષ્ટદણ્ડો ધૃતો યેન સર્વાશી જ્ઞાનવર્જિતઃ ।

સ યાતિ નરકાન્ ઘોરાન્ મહારૌરવસંજિતાન્ ।

તિતિશ્ચાજ્ઞાનચૈરાગ્વશમાદિગુણવર્જિતઃ ।

ભિક્ષામાત્રેણ યો જીવેન્ સ પાપી યતિવૃત્તિહા । ”

x x x x x

“ વાગ્દણ્ડોઽય મનોદણ્ડઃ કર્મદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિયતા દણ્ડાહ્નિદણ્ડીતિ સ ઉચ્યતે । ”

જેણે જ્ઞાનદંડ ધારણ કર્યો છે એ એકદંડી; જેણે વાગ્દંડ મનોદંડ અને કર્મદંડ રાખ્યા છે એ ત્રિદંડી; અર્થાત્ દંડ તે કાષ્ટનો દંડ નહિ પણ આન્તર દંડ. કદાચિત્ વિશ્વવિશેષે ક-રીને જ્ઞાનદંડની વિસ્મૃતિ થાય, તે ન થાય એટલા માટે જ્ઞાનદંડનો સ્મારક કાષ્ટદંડ ધારણ કરવામાં આવે છે.

“ માનસસ્ય જ્ઞાનદણ્ડસ્ય કદાચિચિત્તવિક્ષેપેન્નાસ્મૃતિઃ પ્રસજ્યેતેતિ તાન્નિવારણાર્થં સ્મારકઃ કાંષ્ઠદણ્ડો ધ્રિયતે । ”

જ્ઞાનહીન રહી માત્ર કાષ્ઠનો જ દંડ ધારણ કરનાર—જેનામાં તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શમ આદિ ગુણો નથી, અને જે માત્ર બીજી માગી આવી એટલું જ જાણે છે એ—પાપી છે, અને ઘોર નરકનો અધિકારી થાય છે.

આ રીતે આપણું શાસ્ત્રમાં—બ્રાહ્મણ બૈદ્ધ અને જૈન ત્રણે શાસ્ત્રમાં—યતિનાં ધર્મો બહુવિસ્તરપૂર્વક વર્ણવ્યા છે: જેનું અન્તે તો માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવાનું હતું.

એક પ્રશ્ન થશે કે—આ ચારે આશ્રમોનાં ધર્મો જાણીને શું ? બ્રહ્મચર્યાવસ્થા જેમાં યુરુકુલવાસાદિનો વિધિ છે: વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેમાં, સ્ત્રીસહવર્તમાન, ફલમૂલ આપને અને વસ્ત્ર પહેરીને વનમાં રહેવાનું છે; અને સંન્યાસાશ્રમ, જેમાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે—એ હાલના જમાનામાં સમ્ય છે ? સમ્ય નથી, તો પ્રાચીન યિત્રો જેઈ ખુશી થતું એથી શું કળ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે દેશકાલાનુસાર દરેક સંસ્થામાં ફેરફાર થાય છે, અને થવો જ જોઈએ—પણ એટલાથી આ આશ્રમસંસ્થા કાલાતીત યર્થ ગઈ છે, વર્તમાન જમાનામાં કેવળ નિરુપયોગી છે, એમ માનવું જરાબર નથી. પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી, વર્તમાન સમયમાં બાલકોને કેમ કેળવવાં અને કેવા નિયમો પગાવવા એ સંબંધે બહુ ઉપયોગી ઉપદેશ મળે એમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ આજકાલ પાશવજીવન જેવો થઈ રહ્યો છે એને બદલે એમાં પરાર્થતા અને ધાર્મિકતા લાવવા માટે પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમ નમૂનારૂપ છે. આજ કાલ સ્ત્રીપુરુષ એમનું સમસ્ત જીવન વિયોગપ્રભેગમાં અને દ્રવ્યોપાર્જનની ચિન્તામાં વ્યતીત કરે છે, એથી લગ્નની અને જીવનની ભાવનાને હાનિ પહોંચે છે. લગ્નનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી, જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી—અને પશુના જેવું જીવન મરણપર્યન્ત વધું જાય છે: એ દોષ દૂર કરી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું અને તે સાથે મનુષ્યજીવનનું પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે. અને એનીજ પરા કાષ્ઠ સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ આશ્રમને, કાંઈક કાંઈક બાલ ફેરફાર સાથે, હાલના સમયમાં ફરી ઉભા કરવા અસમ્ય નથી.

* *

* *

* *

*

*

*

અમારા વાયકોના જાણવામાં હશે જ કે ઍલ. મિ. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ અને મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સ્વ. માધવલાલબાઈના સતત પ્રયત્નને દોષ વાંચન-પરિણામે હાલમાં સરકારે દોષવાંચનમાળામાં મુદ્રા પધારા કરવાનું માળામાં મુદ્રા સ્વીકાર્યું છે. એ કામ માટે ઉત્તર વિભાગના એન્ડ્ર્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. ડૉન્લ્ડન અને એમના હાથ નીચે ડેપુટી એ. ઇન્સ્પેક્ટર મિ. જમિ-યતરામ શાસ્ત્રી એ બેની નીમણૂક કરી છે. અને ગૃહસ્થો ઉત્સાહી છે અને કેળવણીખાતાના સાધારણ અનુભવવાળા છે, અને અમે છઠ્ઠા શ્રીએ છીએ કે

તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સન્તોષકારક રીતે બજાવશે. ખાતાના એ માણસો પાસે જ સર્વ કામ કરાવવાનું હોય, તો સરકારે કરેલી આ ગૃહસ્થોની પસંદગી રહામે પ્રત્નને કાંઈ ખાસ વાંધો નથી. પણ પ્રત્નનો પ્રશ્ન આ છે કે—આટલે વર્ષે આટલી ફરિયાદ અને આટલી હિલચાલના જવાબમાં સરકારે જે રીતે કાર્ય કરવાનું આરંભ્યું છે એ રીત જ બરાબર છે ખરી ? અમને લાગે છે કે હોપવાંચનમાળા સુધારવાનો પ્રશ્ન ખેડૂતોની સ્થિતિ કે યુનિવર્સિટીની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રશ્નો કરતાં મદત્તમાં બિલકુલ ઉતરતો નથી, અને એને સુધારવાની સરકારે લીધેલી રીત માટે પ્રત્ન તૈયારી જે મન્દમન્દ નાપસન્દગી દેખાડવામાં આવે છે તેને બદલે બહુ ઉચ્ચ સ્તરે પોષાર ચલો ધરે છે. હોપવાંચનમાળાના પાટો એ બાળકોની છુદ્ધિને માટે માતાના દૂધ સમાન છે, અને એમાં કોઈ પ્રકારનો રોગ નિર્ભયતા યા અપૂર્ણતા એ આવતા જમાનાનું માનસિક અભીર દ્વિપિત કરવામાં કારણભૂત થશે. સરકારે ખાતાના યોગ્યતા અનુભવવાળા એ ગૃહસ્થો નીમીને ખાનગી રીતે કામ ચલાવી લેવાને બદલે—પ્રથમ તો, સરકાર કેવા કેવા સુધારા વધારા કરવા ઇચ્છે છે એનું દિગ્દર્શન કરાવનાર સામાન્ય નિષ્ક્રમ જાહેરમાં મૂકવા જોઈતા હતા; ત્યાર પછી એ ઉપર પ્રત્નના અગ્રણીઓ, અનુભવી કેપ્ટુડીઓ, અને વર્તમાન વિદ્વાનોની પુષ્ટિગ ચર્ચા સાંભળવી જોઈતી હતી; અને આખરે એ મંડળના ચાર પાંચ યોગ્ય પુરોએ પોતાના ખાતાના તંત્ર સુધાર અધિકારીઓ સાથે જોડી એક કમિટી રચી સુધારા વધારા કરાવવા એ જ ખરો માર્ગ હતો. એ રીતે જે વાંચનમાળા ધ્યાન એ સર્વથા નિર્દોષ કે સર્વમાન્ય થાત એમ અમારું કહેવું નથી, પણ એ રહામે પ્રત્નને કાંઈ પણ બોલવા જેવું રહેત નહિ, અને નવા જમાનાની જરૂરિયાતો એ રીતે જ પૂરી પડત—એમાં સંશય નહિ.

હોપવાંચનમાળામાં ન્દાના ષ્ટોણ અનેક ફેરફારો કરવા જેવા છે. પાંચના ક્રમમાં, બાપામાં, જોડણીમાં—વગેરે અનેક બાબતોમાં અસંગતિઓ વિરોધો અને ખામીઓ નજરે પડે છે. એ વિગતવાર દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી. અને યોગ્ય સુધારાનું સામાન્ય દિગ્દર્શન માત્ર કરાવીએ છીએ:—

સામાન્ય રીતે બોલીએ તો હોપવાંચનમાળામાં (૧) ધાર્મિક જ્ઞાન (૨) સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશભક્તિ, (૩) પરાક્રમ ઉત્સાહ આદિ વીર્યવાન સહયુક્તોના દક્ષતા રૂપ જીવનચરિત્રો, (૪) સહૃદયતા કેળવે એવાં કાવ્યો અને કાવ્યલક્ષણના નિયમ, અને (૫) યોગ્ય બાપાચોલી વગેરે બાબત સંબંધે ધણી ખામી છે.

(૧) ધાર્મિક જ્ઞાનની આવશ્યકતા આજ સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. છતાં હજી સુધી શીખવાની વાંચનમાળામાં “ પરમેશ્વર સંપર્ષે છે ” (સાતમી ચોપડી પાક ૧૫૮) કે “ધર્મની અગત્ય” (સાતમી ચોપડી, પાક ૧૪૬) એવા મથાળાના રૂડાખડા પાક નજરે પડે છે. અને તેમાં પણ—

“ પ્રભુ પોતાનું કામ કરવાને એક ક્ષણ પણ જૂલતો નથી. તે સૌથી મોટો ને સર્વ શક્તિમાન છે. તેની મોટાઇને સાર આપજો તેને નમનું જોઇએ. ”

“ ઇશ્વરનો મદિમા ગાઓ, કેમકે આપણને તેણે સરભ્યા છે. સર્વ માણસની પહેલી

અને સૌથી મોટી ફરજ એ છે કે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું: તેને વિષે શું માનવું, તેની શી શી આગ્રા છે, ને આપણા શા ધર્મ છે, તેનો અભ્યાસ કરવો. જે એવું ન કરે તેને મોટો પાપી જાણવો. ”

આવું નિર્માત્મ લખાણ જોઈને તો ખરેખર હસવું જ આવે છે: અને તે પણ સાતમા ચોપડીમાં ! હિન્દુ (બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ) મુસલમાન અને પારસી કોમોના મુખ્ય ધર્મગ્રંથો કેવા કેવા છે, અને એના ધર્મોપદેશકો કોણ કોણ અને ક્યારે ક્યારે રચાયા, અને એમણે તે તે વખતે શાં શાં ધાર્મિક સત્યો બહાર પાડ્યાં હતાંદિ સંબંધે વાંચનમાળામાં બાળ્યે જોઈએ તેવી માહિતી આપવામાં આવી છે. સાતમા ધોરણમાં ભૂમિતિ શીખવવામાં આવે, અને સાતમી ચોપડીમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રાણિશાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર આદિના પાઠો સહેલાઈથી દાખલ કરી શકાય, તો સાંખ્ય વેદાન્તાદિ ધર્મોત્કૃલ તત્ત્વદર્શનોના પણ સરળ આકારમાં શામાટે સમાવેશ ન કરી શકાય એ સમજી શકાતું નથી આપણાં શાસ્ત્રોમાં દર્શનસૂત્રના ગ્રંથો કયા કયા અને એના કર્તા કોણ કોણ, એના ભાષ્યકારો કોણ કોણ અને એમના શા શા સિદ્ધાન્તો, સ્મૃતિ કોને કહે છે, એમાં શી શી બાબતો ચર્ચવામાં આવે છે, મુખ્ય સ્મૃતિકારો કોણ, ગુજરાતમાં કયી કયી સ્મૃતિ અને કયી કયી ટીકાઓ ખાસ પ્રમાણ મનાય છે હતાંદિ પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય સબન્ધી જ્ઞાન જરૂરનું છે. અને એવું જ્ઞાન વાંચનમાળામાં દાખલ કરવાથી સરકારે સ્વીકારેલી. ધાર્મિક તટસ્થતાને લેશ પણ બાધ આવે એમ નથી. નિરતેજ પ્રતિભા અને એકનીએક શૈલીથી લખાએલા ‘મહેતાજી’ અને ‘માણેકલાલ’ ના પાઠોને બદલે ઉપનિષદ મહાભારત બૌદ્ધપિટકાદિક ગ્રંથોમાંથી યમ-નચિકેતા યક્ષ-યુધિષ્ઠિર બુદ્ધ-ભિક્ષુ વગેરેના વિવિધ સંવાદો વાંચનમાળામાં ઉતારવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ કેવી ઉત્તત થાય અને સ્વદેશભક્તિથી ભરત્રય એ સહજ કદખી શકશે.

હાલના પાઠોમાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશભક્તિને પોષે એવા પાઠો વિરલ જ જોવામાં આવે છે. ‘ઘણું વર્ષ છવો વિકટોરિયા’ અને ‘દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતો પકડે કાન’ એવા રાજ્યભક્તિ વધારનાર પાઠો બલે હો—હોવા જ જોઈએ—પણ એ સાથે ભારતમહિમાનું એક પણ કાવ્ય ન હોય એ યોડી ખામી છે? હાલની વાંચનમાળામાં આખા જગતનો ઇતિહાસ જેમાંથી કાંઈ જ ઉપદેશ ન મળે એવા શુષ્ક આકારમાં ભર્યો છે: એ સર્વે પાઠ કાઢી નાંખી, એને સ્થાને વિકટોરિયા, અકબર, શિવાજી, સિંદરજ, નાના ફક્રનવીસ વગેરેનાં રાજકીય અને ખાનગી સહચરોનાં અસરકારક વર્ણન આપતા પાઠો મૂકવા જોઈએ.

વળી હાલ જે સહચરો વાંચનમાળામાં ઉપદેશવામાં આવ્યા છે એ ઘણે ભાગે વીર્ય-વતાના નથી પણ નમ્રતાના જ છે: આ દેશનું ગરીબ બાલક બિચારું ઘર છોડીને બહાર તો જતું નથી, તેને પહેલું જ કાવ્ય “ વાડામાંથી પાડું એક છૂટું ચંદ્રને નાહું છેક...વળતી વાથે લીધા પ્રાણ એવું દુખીયું ચંદ્રું અગ્નિ ” એ શીખવવામાં આવે છે ! જુદું ન બોલવા વિષે શુષ્ક અને નિર્માત્મ પાઠ છે, પણ હરિશ્ચન્દ્રનું આખ્યાન સાદી ભાષામાં પણ મૂળના બળ અને તેજ સાથે દાખલ કરવાનું કોઈને સ્મર્યું નથી.

ચાલુ વાંચનમાળામાં નીતિશિક્ષણ એકદેશી-ધણે ભાગે નરમાશ તરફ જ વાળનાઈ-
છે, તથા એનો આકાર પણ આકર્ષક અને તેજસ્વી નથી; એટલું જ નહિ. પણ એ વાંચ-
નાર બાળકોની ઉમ્મર કેવડી છે અને એ ઉમ્મરને લાયક અમુક ભાવ છે કે નહિ એ ઉપર
પણ જોઈએ તેનું લક્ષ આપાયું નથી. “ ધડપણ કેણે મોકલ્યું ? ” એ કાવ્યને ધડપણના
એક આબેહૂબ ચિત્ર તરીકે આપણે વાંચનમાળામાં દાખલ થવા દઈએ; “ જૂઠ્ઠો મન ભમરા
તું ક્યાં ભમ્યો, ભમ્યો દિવસને રાત ’ એને પણ એક સારા ધ્યાનાત્મકસંગીતકાવ્ય તરીકે
સન્માન આપીએ; પણ—

“ જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ ધરમાં ધડી ન રાખે ભાઈ ”

“ મશાણુ દુખમુંજી નામ છે, ત્રીજીનું કબરરતાન;

જેતાં રોકાવુર કરે, નહિ મરતાની તાન;

... ..

રાતા પીળા રંગના ભડકા ભાં દેખાય,

ધૂમાડો સિન્દૂર સમો, ગગન ભણી તે જાય. ”

એવી સંસાર તરફ નિવેદ ઉપભવનારી, જીવનના નિર્દોષ ઉત્સાહમાં વિદ્ય કરનારી, અને
અને જૂઠ્ઠા જ અધિકારીઓ માટે રચાએલી કવિતાઓ વાંચનમાળામાં દાખલ કરવાનું શું
પ્રયોજન એ સમજી શકાતું નથી.

કાવ્યની પસન્દગીમાં પણ કોઈક વિલક્ષણ સહજતા પ્રવર્તી છે. ઉપર જણાવી એવી
“ મરણના ભય વિશે ” અનેક કવિતાઓથી પાનાં ભરવાને જદ્દે, શાકુન્તલ ઉત્તરરામ વેણી-
સંહાર ઐકૌશિક કે મૃચ્છકટિકના એ ચાર પ્રવેશો મૂક્યા હોત તો એ વધારે સાફ નહોતું ?
“ સામગ્રીબટના કરેલા અન્યો વિશે ” એ મથાળાની—

“ સિંહાસન જત્રીથી, તર્તિતજ કીધી તેણે,

શિવપુરાણ સમર્થ, અર્થ જણાવ્યો જેણે;

રીઝથી રેવાખંડ, દંડ જમદૂતનેા ટાળી;

ડાકોરનો ડાકોર, વર્ણવીને દદ વાળી.

વૈતાળપચીથી વર્ણવી, શુક્રોતરી ભાવે ધરી;

વાયુને વસ છે તરણ જેમ, લમ સામગ્રી કવિએ કરી.”

એ પંક્તિઓ પણ વાંચનમાળામાં !!!

બાલકવિતાઓમાં—બીજી ચોપડીમાં—નીચેની કવિતા મુદ્રસિદ્ધ છે:—

* " વાઝમાંથી પાડું એક, છુડું થઈને નાહું છેક,
મન માન્યું ચરવાને ઘાસ, વનમાં જઈને કીધો વાસ;
વળતી વાધે લીધા પ્રાણ, એવું દુખીયું થયું અજાણ,
ચિતમાં છૂડું થાવા જાય, તેની એજ અવસ્થા થાય."

હવે એની જ સાથે, વિચાર ભાવ અને ભાવાની મનોહરતા અને ઔચિત્યની જાણ-
તામાં નીચેનું કાવ્ય સરખાવો:—

CRADLE SONG.

" What does little birdie say
In her nest at peep of day ?
Let me fly, says little birdie,
Mother, let me fly away.

Birdie, rest a little longer,
Till the little wings are stronger.
So she rests a little longer,
Then she flies away.

What does little baby say,
In her bed at peep of day ?
Baby says, like little birdie,
Let me rise and fly away.

Baby, sleep a little longer,
Till the little limbs are stronger;
If she sleeps a little longer,
Baby too shall fly away."

A. Lord Tennyson.

* આ પંક્તિઓનો એક બાલકે મને અર્થ પૂછ્યો. એમાં રહેલો નિર્બલતાજનક ઉપ-
દેશ હું એને કહેવા માગતો નહતો, પણ એનો અલગ આગ્રહ જોઈ આખરે મારે ઉપર-
ઉપરથી અર્થ સમજાવવો પડ્યો. એણે મને ખાસ કરીને પૂછ્યું: "વળતી વાધે લીધા પ્રાણ
એટલે શું?...એવું કોને થાય?" એનો ઉત્તર હું શી રીતે દઉં? છ વરસના બાલકને હું
મૃત્યુનું જ્ઞાન કરાવું? મૃત્યુનો ભય દેખાડી એને સ્વચ્છન્દ આનન્દમાં રમતો અટકાવું?

વર્તમાન ગુજરાતી કાવ્યપદ્ધતિ હોપવાંચનમાળાના કર્તાઓને તદ્દન અગ્નાત છે, અને આજ હજારો બાલકો ગુજરાતી ધોરણો પસાર કરતાં જાય છે, છતાં એમની આસપાસ નવી કાવ્ય હવા કેવી વાય છે તેનું એમને બાન થતું નથી. આ હાલની વાંચનમાળાની એક મોટી ખામી છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેમ દલપતરામના જીવતાં દલપતરામની કવિતાઓ દાખલ કરવામાં અનૌચિત્ય ગણાયું ન હતું તેમ આજ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, અને “કાન્ત” વગેરેની કવિતાઓ લેવામાં ખાધ લાગવો ન જોઈએ. થોડાક વખત ઉપર સ્વ-ગૈરથ યોગેલા “કલાપી,” હરિલાલ, બાલાશંકર અને મણિલાલનાં કાવ્યો પણ ઉપયોગમાં આવી શકશે. આ પ્રમાણે, આ નવા જમાનાના કવિઓનાં કાવ્યો વાંચનમાળામાં મૂકવાથી બાલકોનાં હૃદય અને મગજ બંને ઉત્તમ રીતે કેળવાશે, અને રસગુણમાં તેઓ પછાત રહેશે નહિ. રસગુણ નીતિને પોષે છે, અને અમારો એટલે સુધી આગ્રહ છે કે નવી વાંચનમાળાની કમિટીએ સારાં સારાં અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને ફારસી કાવ્યોના થોડાક ખંડો રા. નરસિંહરાવ અને રા. કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા પાસે ગુજરાતીમાં ઉતારાવી વાંચનમાળામાં દાખલ કરવા જોઈએ. વળી, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાને પણ જૂની હોપવાંચનમાળામાં અન્યાય થાય છે. કવિતા પસંદ કરનારો પ્રેમાનંદ કરતાં સામળ તરફ વધારે પક્ષપાત જણાય છે, અને તેથી “અ-ગમ્ય પરીક્ષા” “સમસ્થા પૂર્તિ” “દ્વિઅર્થો દોહરા” અને “અ-તર્કદિર્લેપિકા” જેવા ટુંકી લીટીના ગદ્યને કવિતાને નામે આગળ ધરી કવિતાના ઉચ્ચ નામને અપમાન કર્યું છે.

ખરી વાત એ છે કે હોપવાંચનમાળાનો કાવ્યભાગ બહુધા કવિતાના સ્વરૂપ વિશે બૂલબૂલેલા વિચાર ઉપર રચાયેલો છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યપરીક્ષાના નિયમોનું જેને જરા પણ જ્ઞાન છે તેને ‘મોતીદામ,’ ‘દોષક’ અને ‘પ્રમાણિકા’ ‘છન્દ ઉપર’ “કવિતાની રીત” ને નામે પાનાં ને પાનાં બરાએલાં જોઈ હસતું આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યવિવેચકો તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિવેચકોના મન્યોમાંથી કાવ્યલક્ષણ સંબંધે વિવિધ વિચારો હોપવાંચનમાળામાં ઉતારવાની ઘણી જરૂર છે.

તે સાથે વળી ગદ્યની શૈલી વિશે પણ, સીધી તેમજ આડકતરી રીતે (એટલે કે, નિવેચન કરીને તથા દૃષ્ટાન્તરૂપ પાઠ મૂકીને) વાચકને કેટલીક માહિતી આપવી જોઈએ. જેમ કાલ્કાદલ અને મેકોલે, જૉન્સન અને રરિકન જેવા એક એકથી ઉત્તરા શૈલીપ્રવર્તકો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં માન પામે છે, અને અમુકની બાપામાં લંડન શબ્દો વધારે છે અને અમુકની વાસ્તવચના કહિન છે એવા બાલિશ વાંધા લેવામાં આવતા નથી, તેમ અત્રે પણ નર્મદા-શંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને હરિ હર્ષદ ધ્રુવના ગદ્યના નમૂના નવી વાંચનમાળામાં ઉદાર દિલથી દાખલ કરવા જોઈએ.

ઉપર બતાવેલી ખામીઓ માત્ર ઉપલક્ષણ રૂપે જ અત્રે નોંધવામાં આવી છે. આ ઉપરાન્ત દરેક ચોપડીનું પ્રયક્ષરણ કરી બીજી ઘણી ખામીઓ બતાવી શકાય એમ છે, પણ તેને માટે આ સ્થાન નથી.

આ દિગ્દર્શન સમાપ્ત કરતા પહેલાં, જરા વિષયાન્તર થવા દળે પણ, જૂની વાંચનમાળાના અમુક પાઠ. રહામે અમારો સખ વાંધો અત્રે નોંધીશું. સુધારાના અમે પ્રતિપક્ષી

* સામળની એકાદ બે કવિતા નમૂના રૂપે મૂકવામાં ખાધ ન હતો. પણ આમાં કેટલાંક તો નવાં રચીને મૂક્યાં છે !

નથી, બરફે સુધારે અમને છ'ટ છે. પણ સુધારાના પક્ષને નિર્બંધ દલીલોથી ટેકવી, જેવીતેવી ભાષામાં પાંચ સાત પાઠ લખી કાઢી, વાંચનમાળામાં દાખલ કરી દેવા, એથી સુધારાનું કાર્ય સરસે અને નવો જમાનો 'સુધારાવાળા'ઓનો થશે એમ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. "આ દેશની વિધવાઓ" એ મધાળા નીચે સાતમી ચોપડીમાં પાઠ ૧૪૭ અને પાઠ ૧૪૮ વચ્ચે પાઠ ૧૪૭ (ક) દાખલ કરી દીધો છે. એમાં વિધવાપુનર્વિવાહનો પક્ષ ખેંચ્યો છે, અને જણાવ્યું છે કે—

"વિધવાના પુનર્વિધાને કાયદાની અડચણ ન નડે, અને લોકોમાં મુખ તથા નીતિ વધે તેટલા માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સને ૧૮૫૬ માં એક કાયદો કર્યો છે, તેથી હિંદુ વિધવાના પુનર્વિધાને કાયદેસર થઈ શકે છે.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ અને બીજી જગ્યાએ વિધવાનાં પુનર્વિધાને ઉત્તેજન આપવા માટે મંડળીઓ સ્થપાઈ છે, અને મંડળીઓના આશ્રયથી યોગ્ય વરસ થયાં કેટલાંક પુનર્વિધા થઈ ચૂક્યાં છે."

સુધારાવાળા ઝકબૂલ કરે છે કે વિધવા બ્રહ્મચર્યમાં પોતાના દિવસોનું નિર્ગમન કરે તે! એ ઉત્તમ છે, અને તેઓનો વાંધો માત્ર પરાણે વૈધવ્ય પળાવવા રહામે અને એમાંથી નીવળતી અનીતિ રહામે છે. આ પાઠ કોણે લખ્યો છે એ અમે જાણતા નથી, પણ કોઈક સુધારાવાળા મૃદુરૂપે જ લખ્યો હશે એમ અમે માનીએ છીએ, અને તેથી એટલું પૂછીએ છીએ કે આ નવી કળુલાત પૂર્વોક્ત પાઠમાં શા માટે દાખલ નથી કરી? ગુજરાતી સાત ચોપડીઓમાં એક પણ સ્થળે લક્ષ્મી ઉચ્ચ ભાવના વાચકના મનમાં ઠસાવવા યત્ન કર્યો છે?

હવે "સ્ત્રીકેળવણી"નો પાઠ લો. સ્ત્રીકેળવણી ખેરાક છ'ટ છે, અને એ સંબંધી પાઠને વાંચનમાળામાં પૂર્ણ અવકાશ છે. પણ સ્ત્રીકેળવણીના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવે કે—

"મૂર્ખ બેરીઓ...પોતાના ધણી પાસે નકાબા પૈસા ખરચાવે છે...ઘરેણાં ને ભારે ભૂગર્જા કરવાની હઠ લે."

તો એ સ્થાને બહુ સારી રીતે પૂછી શકાય કે—આ દોષ શું બહેલી સ્ત્રીઓમાં નથી હોતો? અમલવાદી કિનબાન અને ફ્રેચ સિદ્ધિ એમાંથી કયાની હઠ વધારે સારી? 'બહેલી સ્ત્રીઓમાં પણ આ દોષ કદાચ હશે, પણ તે કેળવણીની અસર નથી; કેળવણીની અસર હોય, તો પણ તે ન થતી જોઈએ ને થઈ છે'—એમ સ્ત્રીકેળવણીના પક્ષારો કહી શકે, અને તે વાજબી રીતે. પણ આટલા ખુલાસામાં ઉતરવું પડે એ મૂળ દલીલને નિર્બંધ કરે છે: એથી વાચકના મન ઉપર અસર થવામાં વિઘ્ન પડે છે. આ રીતે સુધારાના અયોગ્ય ઉત્સાહથી ખેંચાઈ જઈ, સુધારાના પક્ષની આકર્ષકતા ઘટાડે એવી દુર્બલ દલીલોથી અને નિકટ ભાવનાથી વાંચનમાળાને કંટુપિત કરવી બરાબર નથી. સારો ઉત્સાહ જીવજરેલે માથે વહેતો જોઈ, અને વાંચનમાળા જેવા સુધારાના સાધનને વધા ગુમાવી દેવાનું જોઈ, આટલું લખવું પડે છે.

* એ વર્ષ ઉપર કલકત્તામાં ન્યા. ૦ મૂ. ૦ અન્દાજરકરે જણાવ્યું હતું, અને હાલમાં મુંબઈમાં એમણે કરી એ જ જણાવ્યું છે; અને રા. બા. લાલશંકરે ધીમન્ત ગાયકવાડ સરકારના પ્રમુખપણા નીચે આપેલા ભાષણમાં એ જ કહ્યું છે. પણ ઉપરના પાઠમાં સુધારાના પક્ષનું ખરું સ્વરૂપ નજરે પડે છે: સુધારાવાળાઓની મંડળીઓ જરૂર પડે ત્યાં લાઇલાજ થઈ પુનર્વિધા કરાવતી નથી, પણ 'ઉત્તેજન' આપે છે.

ખેડૂતોમાં પરસ્પર નાણાં ધીરનારી મંડળીઓ.

"The object of this study is, necessarily not mere rural credit banking, but the promotion and development of all institutions which, while furthering useful credit, base that credit largely, perhaps chiefly on *previous thrift*, and are thus able to exercise over their members a beneficent influence in the direction of self-help; still more especially those which, being based on the principles of co-operation, bring the isolated units of society into association, and by association, *teach the benefit and virtue of mutual assistance* in thrift and in credit, in combating improvidence within and usury without, in developing industry and in assuring to men the full results of their industry in stimulating men to new ideals of life whether economic, social or moral."

Sir Frederick Nicholson.

"We cannot hope to escape failures, which will involve loss to individuals, and many failures would set back the cause which we have at heart, while a few successful societies will speedily find spontaneous imitators. *If by a stroke of the pen I could cover the country tomorrow with a network of these societies, I should decline to do so* until we know more about the forms which will best suit the conditions with which we have to deal, and that knowledge only experience can teach us. On the other hand, it is abundantly clear that *no real advance will be made without the active encouragement and assistance of Government*"

Sir Denzil Ibbetson.

"Agricultural Banks" (ખેડૂતો માટે નાણાંની પેઠીઓ)ને અવધાર્ય નામે ઓળખાવીએ. ખાતી અને "Co-operative Credit Societies" (પરસ્પર નાણાંની મદદ કરનારી મંડળીઓ) એ નામ જ જેને વધારે ઉચિત છે એવી મંડળીઓ રચાયવા માટે હિન્દુસ્તાન સરકારની ધારાસભામાં એક બિલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ બીજી કેટલીક બાબતોમાં થાય એ તેમ આ બાબતમાં પણ સરકારે સાંખ્યા વખત સુધી તર્કવિતર્ક કરી—કાંઈક સોંકમનને માન આપીને, કાંઈક પોતાના અમલદારોની સૂચના ઉપરથી, અને ઘણેભાગે ખેડૂતોના હિતમાં જ પોતાનો પણ સ્વાર્થ રહેતો છે એ વાત આગ્રહાસના દુકાનમાંથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી જઈને—સરકારે આ સ્તુત્ય પગલું ભર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે જર્મનિમાં ખેડૂતો માટે નાણાંપેઠીઓ તથા પરસ્પર સાહાય્યકારી મંડળીઓ ૫૦૦૦ કરતાં વધારે છે; રશિયામાં અને હાંગ્રીમાં પણ આવી પેઠીઓ છે; આજથી થોડાંક વર્ષ ઉપર ફ્રાન્સમાં ખેડૂતો ઘણા કરજદાર થઈ ગયા હતા, તેમને પણ દેવામાંથી મુક્ત કરવાર આ જ સંસ્થા હતી; હાંગ્રીમાં પણ ખેડૂતોની ભગભગ આજ સુધી એવી જ દુર્દશા હતી, પણ હોર્ડ કોમરની દીવેદણિ

અને કાર્યદક્ષતાથી ભરપૂર સત્યનીતિને અંગે ખેડૂતો માટે આવી પેઢીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે, અને તેથી ખેડૂતવર્ગને ઘણો લાભ થયો છે.

આજથી વીશેક વર્ષ ઉપર પ્રખ્યાત હિન્દીકૃષિ વેડ્યર્ન સાહેબે આપણા ઇલાકામાં પુનાની આસપાસ આવી પેઢીઓ સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો હતો, અને એ માટે એક યોજના પણ ઘડી કાઢી હતી. એ યોજના મુંબઈ સરકારે પસન્દ કરી, અને લૉર્ડ રિપને એને ટેકા આપ્યો—પરન્તુ તે વખતના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સર જૉન ગૉર્ડે રહામા પડ્યા, અને મિ. સંમુઅલ રિમ્પે પાર્લમેન્ટમાં પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમણે જણાવ્યું કે એ યોજના અમલમાં લાવી શકાય એવી નથી—‘not practicable.’ પરન્તુ સુભાગ્યે આજ અરસામાં મદ્રાસ ઇલાકામાં ‘નિધિ’=ખજાનો, પેઢી નામે એક ખાસ દેશી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવતી હતી. એ સંસ્થા થોડી ઘણી કૃતેહમન્દ પણ થઈ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એના હાલ લગભગ ૭૬૦૦૦ મેમ્બરો છે, અને એમાં પંચોતેર લાખને આશરે રૂપિયા ભરાયા છે. એ નિધિઓ છેક ગરીબ ખેડૂતો કરતાં તવંગરને વધારે અનુકૂળ હતા, અને એમાં કેટલીક ખામીઓ પણ હતી, જેને લીધે એની સફળતા અપૂર્ણ નીવડી એમ કહીએ તો ચાલે. સને ૧૮૯૯ માં મદ્રાસ સરકાર માટે, એક વિદ્વાન સિવિલિયન સર ફ્રેડરિક નિકલ્સને આ વિષયના પરિપૂર્ણ અભ્યાસને પરિણામે ખેડૂતો માટે નાણાંની પેઢીઓ અને ખેડૂતોમાં પરસ્પર ધીરધાર કરનારી મંડળાઓ સ્થાપવા સંબંધે એક ઉત્તમ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, અને મદ્રાસ સરકારે એ રિપોર્ટ હિન્દુસ્તાન સરકારને મોકલી આપ્યો. એ જ અરસામાં મિ. ડ્યુપર્નેક્સ નામના એક વાયવ્ય પ્રાન્તના સિવિલિયન અમલદારે “People’s Banks for Northern India” એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું. વળી એવામાં જ સર ઍન્ટોનિ મેકડોનલ્ડનું ફુકાળ-કમિશન નીમાણું, એ કમિશનમાં પૂર્વોક્ત સર મિ. ફ્રેડરિક નિકલ્સનની પણ નીમાણૂક થઈ, અને એ કમિશને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં ખેડૂતો માટે જોણે વ્યાજે નાણાંની જોગવાઈ કરી આપનારી પેઢીઓ સ્થાપવાની સરકારને ખાસ લલામણુ કરવામાં આવ્યાં. વળી આ જ અરસામાં સરકારે વાણીઆ રહામે કરડી નજરે જોવા માંડ્યું, અને હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં એવો કામદો દાખલ કર્યો કે જોથી ખેડૂત વાણીઆને જંગીન માંડી આપી એ ઉપર હેલું કરી શકે નહિ. પણ ખેડૂતે ‘વાણીઆ’ને ત્યાંથી પૈસા ન ઉપાડવા તો પછી જરૂરને વખતે પૈસા મેળવવા ક્યાંથી? આ સુશીળતનો માત્ર એક જ ખુલાસો રહ્યો અને તે એ કે સરકારે ખેડૂતોને માટે નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ ઉભી કરવી. આમ એક તરફથી ફુકાળ કમિશનનો રિપોર્ટ અને બીજી તરફથી સરકારની ખેડૂતો પ્રત્યેની નવી નીતિ—એ બે આ બિલનાં ઘૂરતના કારણે થઈ પડ્યાં. હિન્દી સરકારે પ્રાન્તિક સરકારની સૂચનાઓ મંગાવી, એ ઉપર વિચાર કરવા પોતાના આધિક મંત્રી સર એડવર્ડ લૉના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમી, એ કમિટીએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો, એ ખરડા ઉપર ફરી પ્રાન્તિક સરકારના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા, અને છેવટે એ પરથી એક બિલ તૈયાર કરી ધારાસભામાં રજુ કર્યું. આ આ ઉપક્રમનો આજ પર્યન્તનો ઇતિહાસ.

૨. ઉદ્દેશ અને સ્વરૂપ. બિલ રજુ કરનાર સરકારી મેમ્બર સર ડેનિઝિલ ઇમેલ્સને આ બિલના સ્વરૂપ વિષે કેટલુંક વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે:—

ઇન્ડિયન કંપનિઝ એક્ટની ગલીગુંચીઓ સાદા ખેડૂતોને માટે અનિષ્ટ હોવાથી આ બિલ રચવું પડ્યું છે. એમાં રથાપવા ધારેલી પરસ્પર સાહાય્યકારી મંડળીઓના ઉત્તેજન અર્થે એ મંડળીઓને કેટલાક ખાસ હક બદલાવી, અને એમાં ગેરવ્યવસ્થા ન થાય તથા અનિષ્ટ પરિણામ ન નીપજે નેટલા માટે કેટલીક સાવચેતી રાખવાની, જરૂર છે. આ બાબતમાં ઘણા મતભેદ છે, અને હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતના લોકોની રીતભાત અને ટેવોમાં ઘણી વિવિધતા છે—તેથી હિન્દી સરકાર પોતાના કાયદામાં કેટલાક સામાન્ય નિયમો જ રચે છે; અને એના પેટાકાનુનો રચવાનું કામ પ્રાંતિક સરકારને સોંપે છે. સાદાર્થ અને તે તે રિયલિતે અનુકૂલ કરી શકાય એવી સરળતા એ બે મુખ્ય સૂત્રો ધ્યાનમાં રાખીને આ બિલ રચ્યું છે.

(૧) મંડળીઓના બે પ્રકાર—એક ખેડૂતો માટે, અને બીજો કારીગરો માટે. કારીગરોની મંડળીમાં ઓછી સંપત્તિના માણસોનો સમાવેશ થાય છે. (૨) દરેક મંડળીમાં ઓછામાં ઓછા દશ મેમ્બરો હોવા જોઈએ. (૩) ગરીબ ખેડૂત અને કારીગરને જે નાણાં પોતાની એકલાની વટ ઉપર ન મળી શકે એ ઘણા ખેડૂતો અને કારીગરોની એકઠી વટ ઉપર મળી શકે એ આ બિલનો મુખ્ય હેતુ છે. આથી તવંગર જમીનદારને અને નાણાં ધીરનાર વાણીઆ-મારવાડીને આ મંડળીઓમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવનાર નથી. (૪) કારીગરની મંડળીઓના ભાગીદાર એક ગામના જ, અને ખેડૂતોની મંડળીઓના ભાગીદાર એક ગામના અથવા છેક પાસે પાસેનાં ગામના હોવા જોઈએ, કારણ કે આમાં પરસ્પરના વિશ્વાસની અને એક એકની માહિતગારીની ઘણી જરૂર છે. (૫) અને તે જ કારણસર નવા મેમ્બરો જૂના મેમ્બરોની પમન્ડગીથી જ દાખલ થઈ શકે એવો નિયમ રાખ્યો છે. (૬) જે આ મંડળીઓનો મેમ્બર હોય એને જ નાણાં ધીરો શકાય. (૭) નાણાં અંગઉધાર જ ધીરો શકાય, કારણ કે મિલકત ગીરો રાખી એ ઉપર નાણાં આપવાથી એ નાણાં ગીરો મિલકતમાં બરાઈ પડે અને રોકડાં ફરી શકે નહિ. (૮) અને એક મેમ્બર આખી મંડળીના હકો પચાવી પડે નહિ એટલા માટે કોઈ પણ ખેડૂત અમુક રૂ. કરતાં વધારેના અને કોઈપણ કારીગર ૧૦૦૦ રૂ. કરતાં વધારેના શેર રાખી શકે નહિ એવો નિયમ કર્યો છે. (૯) એ શેર મેમ્બરોમાં માંલોમાંલ જ વેચી યા ગીરો મૂકી શકાય, (૧૦) જે મંડળીઓ ધારેલું પ્રયોજન સારી શકે નહિ અને અવ્યવસ્થિત થાય એને બંધ કરવાની મેમ્બરોને ફરજ પાડી શકાય.

એમાંથી ખેડૂતો માટેની મંડળીઓના ખાસ નિયમ નીચે પ્રમાણે :—

- (૧) મેમ્બરોની જવાબદારી ‘અનલિમિટેડ’—અર્થાત્ મેમ્બરના શેર પૂરતી જ નહિ, પણ એની આખી મિલકત પૂરતી. આમ કરવાનું ખાસ કારણ એ કે ખેડૂત વર્ગને એ જ હીક પડે એમ છે, તથા પરસ્પર પૂર્ણ વિશ્વાસ એ આ મંડળીઓનો પાયો છે.
- (૨) નફો થાય તે બદલો લેવાનો નહિ, પણ ‘રિઝર્વ ફંડ’માં નાંખવાનો, અથવા તો બ્યાજનો દર ઘટાડવામાં વાપરવાનો. કારણ કે આ મંડળીઓનો હેતુ કમાવાનો નથી, પણ એક એકને મદદ કરવાનો છે.

(૩) સેંકશન (સરકારની પરવાનગી) શિવાય કોઈ પણ મંડળી બહારના લોકનાં નાણાં જન્મે માંડી શકે નહિ. કારણ કે આ ફૂટર્નું પરિણામ એ આવે કે એકાદ વાણીઓ આ રીતે નાણાં ધીરીને આખી મંડળી પોતાને હાથ કરી લે અને મંડળીથી પોતાના ધનધાનું મુખ્ય નડતર દૂર કરે.

(૪) સ્થાવર યા જંગમ મિલકત ઉપર નાણાં ધીરવાની સાધારણ રીતે મના છે, કારણ કે એમ કરવાથી નાણાં રોકાઈ પડવાનો ભય રહે છે. પણ એ નિયમને એક અપવાદ છે તે એ કે ખેતીના પાક ઉપર નાણાં ધીરી શકાય. કારણ આ માલ ખેડૂતોની મંડળી રહેલાઈથી અને વધારે ભાવે વેચી શકે એમ છે.

કારીગરોની મંડળીઓ માટે વિશેષ નિયમો નીચે મુજબ છે:—

(૧) કારીગરોની મંડળીઓમાં મેમ્બરોની જવાબદારી 'લિમિટેડ'—અર્થાત્ શેર પૂરતી જ રાખવાની પ્રાન્તિક સરકારની મરજી હોય, તો તેવો પેટા કાનૂન કરવાની એમને સત્તા છે.

(૨) લિમિટેડ જવાબદારીવાળી મંડળીઓ નફો વહેંચી શકે છે—પણ તે નફાનો ફે રિઝર્વફંડમાં નાંખ્યા પછી.

(૩) પોતાના જિલ્લામાં આવેલી ખેડૂતોની મંડળી—જેની સ્થિતિ વિષે તે બાણીતા હોય—તેને નાણાં ધીરી શકે.

આ બંને પ્રકારની મંડળીઓને ઉત્તેજન તરીકે નીચે પ્રમાણે હુકમો બહારમાં આવ્યા છે:—

(૧) ખાનગી વહેણા માટે કોઈ પણ મેમ્બરનો શેર જપ્ત કરી શકાય નહિ.

(૨) વહીવટ યા વારસાના સર્વિશિકેટની જરૂર નહિ.

(૩) મંડળીનાં નાણાંથી મેળવેલી અમુક પ્રકારની મિલકત ઉપર (ખી અથવા ખી સાથે આપેલી રકમ માટે પાક ઉપર; ઢોર, ખેતીનાં ઓળર, કારીગરીનાં ઓળર, અને કારીગરી માટે કાચો માલ ખરીદવા સાથે આપેલી રકમ માટે ઢોર-ઓળર વગેરે ઉપર) મંડળીને પહેલો હક.

(૪) મંડળીના ઓપડમાં થએલી નોંધ એ 'પ્રથમદર્જની' પૂરાવો.

(૫) ગવર્નમેન્ટ જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલ એમને ઇન્ડમર્ટક્સ, સ્ટાંપ અને રજિસ્ટ્રેશન રીયા મુકત કરી શકે—અને શરૂઆતમાં તો એ સત્તા વાપરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે જ.

(૬) સરકાર એ મંડળીઓના હિસાબ તપાસવા માટે અમલદારો મોકલશે—જેથી એની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ તરેહની ગરબડ યા તરકટ થઈ લોકનો અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

(૭) સરકાર જે નાણાં ધીરશે એ જમીનની મહેસૂલ તરીકે ઉધરવાશે.

(૮) એ મંડળીઓ સરકારી પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંકમાં નાણાં મૂકી શકે.

વળી, આ બિલના નિયમોની આગળમાં કેટલીક સૂચના થએલી, તે સરકારે શા માટે બાબતુપર મૂકી છે એનો મિ હાબેટસને નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો:—

(૧) એક સૂચના એવી હતી કે લક્ષ્મી અને મરણ પ્રસંગે ખર્ચ કરવા માટે મંડળીએ બિલકુલ નાણાં ધીરવાં નહિ. આ નિયમ દાખલ કરવામાં આવે તો પણ તેને અમલમાં શી રીતે મૂકવો, અને એમાં વ્યૂહાલું અને દગો થાય તે શી રીતે અટકાવવાં એ બહુ કઠણ બાબત છે એ વિચારી સરકારે એ સૂચના સ્વીકારી નથી. ઉલટું, સરકાર એમ આશા રાખે છે કે લક્ષ્મીપ્રસંગે ૫૦ રૂ. કરતાં વધારે રકમ મંડળી ધીરતી નથી એમ જણાતાં, વાણીઆને ત્યાંથી ૧૦૦ રૂ. ઉપાડવાને બદલે ૫૦ રૂ. ના ખર્ચથી ચલાવી લેવાની લોકને ટેવ પડશે.

(૨) દિવાની કોર્ટમાં રીતસરનો લાંબો દાવો કરવાને બદલે ટુંકા દાવા (સમરિ પ્રાસીજર)થી નાણાં વસૂલ કરવાની મંડળીઓને સત્તા મળવી જોઈએ એવી એક બીજી સૂચના હતી. આ સૂચના પણ સરકારે કબૂલ રાખી નથી—કારણ કે સરકાર એમ માને છે કે આવી સત્તા આપવાથી મંડળી વગરવિચાર્યે જને તેને નાણાં ધીરશે, અને આ મંડળીનો મુખ્ય પાયો પરસ્પરની વાકેફગારી અને ધીરધારમાં સાવચેતી એ નષ્ટ થશે. પ્રાન્તિક સરકારોને પેટાકાનૂન કરી પંચ મારફત ચુકાદો કરવાનો ધારો દાખલ કરવાની સત્તા છે—એટલું બસ છે.

(૩) ચક્રવર્તિ વ્યાજ ન લેવું એવો એક નિયમ કરવાની સૂચના થઈ હતી. પણ ચક્રવર્તિ વ્યાજ એક તરફથી જોડું છે તેમ બીજી તરફથી સાફ પણ છે. એને લીધે દેવું પતરી દેવાની દેવાદારને આનંદ રહે છે. અને જેમ અને તેમ મંડળીનાં નાણાં વહેલાં પાછાં બસતાં રહે એમ થતું જરૂરનું છે.

(૪) વળી, એક એવી પણ સૂચના થઈ હતી કે જેમ મેન્જરના શેરને બહારના ખાનગી દેવા માટે જામ કરી શકાય નહિ એમ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ તેઓ જે કાંઈ થાપણ (શેર નહિ પણ થાપણ) મૂકે તે પણ એ જ રીતે જામીથી મુક્ત રહે એમ નિયમ કરવો જોઈએ. પણ આ સૂચના સરકારે નાપસન્દ કરી છે. કારણ કે, જો કે એથી કરકસરની ટેવ વધવાનો સંભવ છે તથાપિ બહારના દહેલુદારના હક તરફ બિલકુલ નજર ન રાખવી એ વાજબી નથી.

(૫) કેટલાકનું એમ કહેવું હતું કે સરકારે તગાવી બેંકોવાળું કામ આ મંડળીઓને સોંપવું જોઈએ. આ સૂચના ફીક છે, અને જતે દહાડે એ અમલમાં મૂકવા જવી છે. પરંતુ હાલ તો એ મંડળીઓ પોતાનાં નાણાંની વ્યવસ્થા કરે તો પણ પલ્લુ છે: ઉર્ધ્વ પાણીમાં ઉતરના પહેલાં કાંઈક તરતાં શીખવાની જરૂર છે.

(૬) કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સરકારે ખેડૂતોનાં નાણાં એકઠાં કરવાને બદલે પોતે જ સઘળાં નાણાં પૂરાં પાડવાં જોઈએ. અને એની વિરુદ્ધ ખીલઓનું એમ કહેવું છે કે સરકારે તો માત્ર દૂર રહી લાગણી દેખાડવી એટલું જ બસ છે, અને સઘળું કામ પ્રજા તરફથી જ થવું જોઈએ, કારણ કે એ રીતે પ્રજાની ખરી કે-ળવણી થવાનો સંભવ છે. આ બિલ ઘડવામાં સરકારે વચ્ચે ભાગ લીધો છે. સઘળાં નાણાં પોતે જ પૂરાં પાડવાનું પસન્દ કયું નથી, તેમ દૂર રહી માત્ર શુભ ઇચ્છા દેખાડીને બેસી રહેવાનું પણ યોગ્ય ધાર્યું નથી. શરૂઆતમાં ઉત્તેજન ધાંપલું સરકાર એટલું કરશે કે—લોકો જે નાણાં એકઠાં કરશે એમાં પોતે કાંઈક ઉમેરશે, પણ લોકો પોતે એકઠાં કરશે એ કરતાં વધારે ઉમેરશે નહિ; અને તેમાં પણ રૂ. ૨૦૦૦ સુધીની હદ. એ કરતાં વધારે નાણાં કોઈ પણ મંડળીને સરકાર આપશે નહિ. મંડળીનાં પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં સરકાર પોતાનાં નાણાંનું વ્યાજ નહિ લે, અને ત્યાર પછી ચાર ટકા વ્યાજ લેશે. નાણાં પાછાં વસૂલ કરવા સંબંધે એક એવો નિયમ રાખ્યો છે કે વરસ દહા-ડના હપ્તા કરવામાં આવશે, અને દરેક હપ્તે કુલ રકમના દર્શાવ કરતાં વધારે વસૂલ લેવામાં આવશે નહિ. કોઈ પણ મંડળીની સ્થિતિ વિચારતાં એમ લાગે કે આ હપ્તો વસૂલ લેવો દીક નથી, અથવા તો હાલ વ્યાજ લેવું એ બરાબર નથી તો આવતા હપ્તા સુધી એ વસુલાત મુલતવી રાખવાની રજિસ્ટ્રારને સત્તા છે.

આ પ્રમાણે આ મંડળીઓના નિયમો છે. એ નિયમોતા પેટા નિયમો યોગ્ય લાગે તેવા ઘડનાની પ્રાન્તિક સરકારને સત્તા આપેલી છે. આ એક નવીન પ્રયોગ છે અને તે ફોલ્ડ-મન્દ થાય છે કે નહિ એ હજી જોવાનું છે—અને તેથી ધીમે ધીમે પગલાં ભરવાનું સરકારે યોગ્ય ધાર્યું છે. પ્રાન્તિક સરકારને જૂદી જૂદી તરેહનાં થોડાંક નમૂનાનાં ગામો પસન્દ કરી એમાં આ યોજના અજમાવી જોવાનું કહ્યું છે, અને એ કામનો ધણો ખર્ચો બોલે હાલમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફિસર (કલેક્ટર) ને માથે પડશે: “ He must explain the new law and preach the new Gospel.” જૂદાં જૂદાં ગામોની મંડળીઓ ઉપર એક રજિ-સ્ટ્રાર નીમવામાં આવશે—જેથી એ જૂદી જૂદી મંડળીઓને સરખાવી શકે, અને એમના ગુણ દોષ સમજી, શાથી અસુક મંડળી ફોલ્ડમન્દ થઈ અને અમૂક નિષ્ફળ ગઈ એ નક્કી કરી શકે.

આ પ્રમાણે સરકારે બહુ જ સંભાળ અને સાવચેતીથી ભરપૂર—ડરી ડરીને ધડેલું એમ કહીએ તો પણ ચાલે—એવું બિલ રજુ કર્યું છે. એની ફોલ્ડમન્દી બેશક ભવિષ્યને બોલે છે: તથાપિ એના ગુણદોષ વિષે અત્યારે આપણને લાગે છે તેવા બે શબ્દો આવતા અંકમાં બોલીશું.

માણસ અને તેનું બધારણ.*

માણસના રચૂળ બધારણ વિષે પશ્ચિમની વિદ્યાના પ્રભાવથી હાલ આપણે ઘણું જાણીએ છીએ; પણ રચૂળ બધારણ જાણવાથી તેનું ખરું બધારણ જાણવું નથી. તેનું ખરું બધારણ જાણવામાં કુદરતમાં માણસ જાત સા સાચી હસ્તી ભોગવે છે, અને કયા નિયમોથી તેની ઉત્પત્તિ (creation), સ્થિતિ (preservation) અને મરણ (death) થાય છે તે જાણવાની જરૂર છે. શરીરની રચૂળ રચના ગમે તેવી બારિકાથી જાણવામાં આવે, તો પણ તે ઉપરથી માણસ પોતે કોણ છે, તેનો ખુલાસો મળતો નથી. કારણ કે શરીર એ માણસ નથી, પણ તેની માત્ર ઉપાધિ-બોધું-છે. એ શરીરમાંથી “હું” જેવો જે અવાજ નીકળે છે તે જ માણસ છે. એનું બધારણ અહમ્મત છે. “O man, know thy self” (એ માણસ, તું પોતાને જાણખ) એવી જે શીખામણ મોટા ફિલસૂફે આપી ગયા છે તેની કિંમત સાધારણ માણસ સમજી શકતું નથી. છતાં જે સૌથી હકૂદ જ્ઞાન છે તે માણસ કોણ છે તે સમજવામાં રહેલું છે. કારણ કે તે જાણવાથી સૃષ્ટિ થું અને ઇશ્વર કોણ તે પોતાની મેળે જ જાણાય છે. એક જ વસ્તુનું ચથાર્ય જ્ઞાન ચપાથી સધળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય તેવી વસ્તુ તે માણસ પોતે છે.

યુગવિદ્યા પ્રમાણે માણસનું બધારણ સાત તત્ત્વોનું છે; એટલે સાત જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં રહેલા પદાર્થો તેના બધારણમાં આવેલા છે. એ સાત તત્ત્વમાં નાશવંત અને અમર તત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે:—

નાશવંત.	અમર.
૧. રચૂળ શરીર.	૫. મન.
૨. હાવા શરીર	૬. બુદ્ધિ.
૩. પ્રાણ.	૭. આત્મા.
૪. કામ.	

ઉપરનાં ચારે નાશવંત તત્ત્વો તમામ માણસમાં તથા જનવરમાં પ્રકટ થયેલાં છે જ્યારે છેલાં ત્રણ અમર તત્ત્વો સાધારણ માણસમાં ખુદી રીતે પ્રકટ થતાં નથી.

આ તત્ત્વોના બધારણમાં જે પદાર્થો આવેલા છે તે નીચે પ્રમાણે જૂદા જૂદા જીવનોને લગતા છે:—

૧. સ્થૂળ શરીર તે સ્થૂળ ભુવનના નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપ પદાર્થનું બનેલું છે.
૨. હાથા શરીર ઇથર (Ether) એટલે કે જે 'આકાશ' તત્ત્વ ને નામે ઓળખાય છે તેનું બનેલું છે.
૩. પ્રાણુતત્ત્વ સૂક્ષ્મમાંથી પ્રકટ થઈ સર્વ વસ્તુનું પોષણ કરે છે, અને તે શરીરમાં તેમ જ દરેક વસ્તુમાં રહેલું છે. આ પ્રાણુતત્ત્વેડે આપણું સર્વ તત્ત્વો એક બીજા સાથે જોડાયેલાં રહે છે.
૪. કામતત્ત્વ ઇથર કરતાં પણ સૂક્ષ્મ જે કામલોકનો પદાર્થ છે. તેનું બનેલું છે.
૫. મન (જે ખરો માણસ છે) તેનો પદાર્થ સ્વરૂપ ભુવનને લગતો છે.
૬. બુદ્ધિનો પદાર્થ બૌદ્ધિક ભુવનને લગતો છે.
૭. આત્મા (Spirit) સર્વ વ્યાપક છે. તેનું કિરણ બુદ્ધિમાં પડે છે.

હવે માણસને જૂદા જૂદા ભુવન સાથે શું સંબંધ છે, તે જોઈએ. નીચલું તત્ત્વ જે સ્થૂળ શરીર તેની માર્ગત જીવ સ્થૂળ ભુવનના સંબંધમાં આવે છે. એટલે સ્થૂળ ભુવનના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ ઇન્દ્રિયગત અનુભવો કરે છે. બીજાં ઉપલાં તત્ત્વોની મદદથી જીવ ઉપરના ભુવનોની સાથે સંબંધમાં આવે છે અને તે ભુવનોના અસ્તિત્વનું તેને જ્ઞાન થાય છે. એ ભુવનો કંઈ જૂદી જૂદી જગ્યા રોકીને રહેલાં નથી પણ એક જ જગ્યામાં શુન્યવાર્ધ રહેલાં છે. માણસમાં તેનાં તત્ત્વો પણ તે જ પ્રમાણે રહેલાં હોવાથી જીવને એક ભુવનપરથી બીજા ભુવનપર જવું એ એક હાલતમાંથી બીજી હાલતમાં જવા જેવું લાગે છે. જાગૃત અવસ્થામાં આપણને સ્થૂળ ભુવનનું જ્ઞાન થાય છે. પણ જ્યારે આપને ધણા ઉશ્કેરાયલા હોઈએ છીએ તે વખતે આપણને શરીર ઉપર થયેલી ઇન્દ્રિયો દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે તેટલો વખત આપણું જ્ઞાન સ્થૂળ શરીરમાંથી પ્રકટ થતું બંધ પડી કામતત્ત્વમાં થાય છે. અને તેથી તેટલો વખત સ્થૂળ દેહના સંબંધમાં શું બને છે તેની ખબર પડતી નથી. ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિ બંધ પડતાં પાછું આપણને સ્થૂળ શરીરનું જ્ઞાન થવા લાગે છે અને દરદ જણાય છે. તેવી જ રીતે એક લડવૈયો જ્યારે લડાઈમાં હોય ત્યારે તેને તેના ધાતું જ્ઞાન થતું નથી; કારણ કે તે વખતે તેને સ્થૂળ જ્ઞાન નથી પણ માત્ર ક્રમિક જ્ઞાન છે. જ્યારે લડાઈ બંધ પડે છે ત્યારે ધાતું દુઃખ તેને લાગે છે કેમકે તે વખતે ક્રમિક જ્ઞાન તેનું શાંત થઈ જાય છે અને સ્થૂળ જ્ઞાન જાગૃત થાય છે. આપણે કોઈ ધણા ઉંઝ વિચારમાં બેસા હોઈએ ત્યારે આપણી આસપાસ સ્થૂળ ભુવનમાં શું બને છે તેનું આપણને જ્ઞાન રહેતું નથી. છોકરાં, બૂખ, તરસ વગેરે બધું જૂલો જાઈએ છીએ અને જે માનસિક ભુવન પર કામ કરતા હોઈએ તેનું માત્ર જ્ઞાન રહે છે. આ દૃષ્ટાંતપરથી સમજી શકાશે કે માણસ જૂદા જૂદા ભુવનો ઉપર કામ કરી શકે છે.

આપણે માણસના બધારણમાં જે સાત તત્ત્વો ગણાવ્યાં તેને જૂદી જૂદી દિલસુધી-
ઓમાં જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવામાં આવેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે.	શુભ વિદ્યા પ્રમાણે.	વેદાંત પ્રમાણે.	તારક રાજયોગ પ્રમાણે.
૧. શરીર. (Body)	$\left\{ \begin{array}{l} ૧. સ્થૂળ શરીર. \\ ૨. છાયા શરીર. \\ ૩. પ્રાણ. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૧. અનમય કોષ. \\ ૨. પ્રાણમય કોષ. \end{array} \right.$	૧. સ્થૂળ ઉપાધિ.
૨. જીવ. (Soul)	$\left\{ \begin{array}{l} ૪. કામ. \\ ૫. મન. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૩. મનોમય કોષ. \\ ૪. વિગ્નાનમય કોષ. \end{array} \right.$	૨. સૂક્ષ્મ શરીર.
૩. આત્મા (Spirit)	$\left\{ \begin{array}{l} ૬. બુદ્ધિ. \\ ૭. આત્મા. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૫. આનંદમય કોષ. \\ આત્મા. \end{array} \right.$	૩. કારણોપાધિ. આત્મા.

પારસી ધર્મમાં પણ સાત તત્ત્વ માનેલાં છે:—ફરોહર, બઝોધાંગ, ઉર્વાન, તેવિષી, ઉસ-
તાન, કેહેપે અને તનવસ.

ઉપર પ્રમાણે સાત તત્ત્વોમાં ત્રણ ઉપરનાં અને ચાર નીચેનાં એમ બે મુખ્ય ભાગ
પડે છે. ઉપરનાં ત્રણને ત્રિપુટી કહેવામાં આવે છે અને તે અમર છે. નીચેનાં ચારને પણ
તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે અને તે નાશવંત છે.

૧. સ્થૂળ શરીર અને તેના કોષો.

સ્થૂળ શરીર એ સર્વથી ઘટ અને ખાટી (ઘટ) પદાર્થનું બનેલું છે. તેમાં માંસ, હા-
ડકાં, નસો, શાનતંતુ, બેનું, ચામડી વગેરે છે. સ્થૂળ ભુવનનાં બે ચાર અણુઓ (atoms)
એકઠાં થવાથી એક મોટું પરમાણુ (molecule) થાય છે અને બે ચાર તેવાં પરમા-
ણુઓ એકઠાં થવાથી કોષ (cell) થાય છે. એવા અસંખ્ય કોષોનું સ્થૂળ શરીર બનેલું
છે. એ કોષો જીવ વગરનાં રજકણો નથી પણ જાતે જીવવાળી વસ્તુઓ છે.

સ્થૂળ શરીરમાં બે જાતના જીવ છે. એક, શરીરમાં જોને “હું” એવું બાન થાય છે તે;
અને બીજો, શરીરના દરેક કોષમાં જીવ છે તે. આ બન્નેને એકમેક સાથે કશો સંબંધ
નથી. બન્ને પોતાનું જૂઠું જૂઠું કામ કરે છે. શરીરમાં “હું” ના બાનવાળો જીવ શરીરને
પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી તેની માર્ફતે સ્થૂળ ભુવન ઉપર કર્મ અથવા કામ કરી શકે

છે. એ જીવને આખા શરીરનું બાન છે. પણ તે શરીરના બધારણમાં આવેલા કોષોને ને પોતાનું બાન છે તેની તેને ખબર નથી. તેમ જ એ કોષોને શરીરમાં રહેલા ધણીની ખબર નથી. બનેનું બાન જૂદું છે. જે દુઃખ જીવને થાય છે તે એ કોષોને થતું નથી કારણ કે બન્ને એકમેકથી જૂદા છે. દાખલા તરિકે, જ્યારે શરીરના કોઈ ભાગને ઇજા થાય છે ત્યારે એ કોષો પોતાનું કામ શરૂ કરે છે. ધા રૂઝવવા સારૂ તે કોષો લોહીમાંથી યોગ્ય પદાર્થ લઈ તે ઠેકાણે પૂરે છે. શરીરમાં રહેલા ધણીની ખુશી હોય કે નહીં તો પણ તે કોષો તે પ્રમાણે કામ કર્યા જાય છે.

એ કોષોનું બાન એવી રીતનું છે કે જે વલણ તેઓને એક વખત મળે તે વલણ પ્રમાણે જ તેઓને અટકાવવામાં આવે ત્યાં સુધી કામ કરે છે. આ બાનને અંગ્રેજીમાં “Unconscious memory of the cells” કહે છે. આ બાનને લીધે શરીરના કોઈ પણ કોષને જેવી રીતે વલણ આપ્યું હોય તેવી રીતે તેઓ વર્તે છે આપણે તેને ટેવ પડી ગઈ કહીએ છીએ. બચ્ચાને જે હાથે લખતાં આપણે શીખવીએ છીએ તે હાથે તે કામ કરી શકે છે અને કેટલાંક માણસને હાથના અમુક આંગળા કરવાનો સ્વભાવ હોય છે તેનું કારણ તે ટેવ છે.

શુદ્ધ વિદ્યા શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં જીવ વગરની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. સૃષ્ટિમાં હસ્તી ભોગવતા તમામ પરમાણુઓ ચઢતી કે ઉતરતી હાલતમાં પ્રકટ થયેલા જીવ જ છે. હાલતી નવી રોધો આ હકીકતને ટેકા આપે છે. આપણા દેશના પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રી ડૉ. બોઝ જણાવે છે કે ધાતુઓને જીવ છે, તે થાકી જાય છે, તેને ઝેર દર્દી શકાય છે, અને ઝેર મારનારી દવાથી તેનું ઝેર ઉતારી પાછી અસલતી સ્થિતિમાં લાવી શકાય છે. આ પ્રમાણે કહેવું પડશે કે પથ્થરમાં પણ જીવ છે. જીવ વગરની અને જીવવાળી કહેવાતી વસ્તુમાં તફાવત એટલો છે કે દરેક વસ્તુ જીવતી હોવા છતાં અથવા પોતે જાતે જીવ જ હોવા છતાં જેટલી વસ્તુઓમાં થતી હિલચાલ ઇન્દ્રિયોની માર્ગે જાણી શકાય એવી ખુબી હોય તેને આપણે જીવવાળી કહીએ છીએ અને ન જાણી શકાય તેને જીવ વગરની કહીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે તો સૃષ્ટિમાં જીવ વગરની વસ્તુ જ નથી. નેપલ્સના શ્રૌત (Shroff) નામના એક વિદ્વાન ‘અકટરે પાસાવાળા પદાર્થ (crystals) માં જીવ છે એવું સક્ષમદર્શક ચંત્ર માર્ગે શોધ્યું છે.

મરણ એટલે શું?

શરીરમાં રહેલો જીવ જે જીવતી કહેવાતી હાલતમાં સ્થૂળ જીવન ઉપર શરીરની માર્ગે કામ કરે છે તે મરણવેળાએ નાશ પામતો નથી પણ માત્ર બહાર નીકળી જાય છે. જ્યાં સુધી એ શરીરમાં હોય છે ત્યાં સુધી શરીરને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરે છે. અને પ્રાણુતત્ત્વ એ સ્થૂળ શરીરના તમામ કોષોને પકડી રાખી શરીર તરિકે રાખે છે. જ્યારે જીવ છૂટા પડે છે ત્યારે શરીરને શરીરની હાલતમાં રહેવા દેવાની જરૂર ન હોવાથી તેમાંનો પ્રાણુ જૂદો પડે રીતે એક સૈન્ય તેનો સેનાપતિ ગયા પછી વીખરાઈ

જાય છે તેવી જ રીતે શરીરનાં પરમાણુઓ તેના સેનાપતિ પ્રાણ જૂદો પડ્યા પછી વીખરાઈ જાય છે જેને આપણે શરીર સડવા માંડ્યું એમ કહીએ છીએ: જે કે તેનાં પરમાણુઓ આગળના જેટલાં જ ઇવત્તાં છે.

૨ છાયા-શરીર.

છાયાશરીર (Etherial body) એ સ્થૂળ જીવનના ચાર સૂક્ષ્મ ધ્યારોનું બનેલું છે. એને છાયાશરીર એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સ્થૂળ દૃશ્ય શરીરની આબે-હૂબ નકલ છે. આ શરીર પર જ સ્થૂળ શરીરના આકાર અને બંધારણનો આધાર રહેલો છે. જે ફેરફારો સ્થૂળમાં થાય છે તે ફેરફારો છાયાશરીરમાં પણ થાય છે અને પછી સ્થૂળ શરીરમાં થાય છે. માટે છાયાશરીરમાં જે જે ખોડ, રૂપ અને આકાર હોય તેનું જ સ્થૂળ શરીર હોય છે. ખોડવાળા શરીરનું કારણ એમ છે કે માણસ વારે ધડીએ આ જીવન પર જન્મ લે છે. અવતારના નિયમ પ્રમાણે તેને દર વખતે જૂદી જૂદી જાતનાં છાયાશરીર મળે છે. આગામી જન્મમાં જેવાં સારાં કે નરસાં કર્મ કર્યાં હોય તે પ્રમાણે સારું કે નરસું છાયાશરીર મળે છે. આ શરીરને મળતું સ્થૂળ શરીર બધાય છે અને તેનાં બંધન પામેલો જીવ પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફળ ભોગવે છે. આ બન્ને શરીર એકમેકની સાથે જોડાઈ રહેલાં છે.

છાયા શરીર સ્થૂળ શરીરની અગાઉ હસ્તીમાં આવે છે અને સ્થૂળ શરીરના નાશની સાથે નાશ પામે છે. કેટલીક વખત સ્થૂળ શરીરનો કોઈ ભાગ-હાથ કે પગ-કાપવામાં આવે છે ત્યારે છાયાશરીરનો તે ભાગ કપાઈ જતો નથી પણ તે ઠેકાણે રહી જાય છે, કેમકે તે અતિ સૂક્ષ્મ છે. એવા છાયાવાળા ભાગ વિશ્વદ્રષ્ટિવાળાઓ (clairvoyant) ખુલી રીતે દેખી શકે છે. સ્થૂળ શરીરથી છાયાશરીર બ્યારે છૂટું પડે છે ત્યારે સ્થૂળથી થોડે દૂર બે-ભાન હાલતમાં હાલતું જણાય છે. શરીરથી તેને છૂટું પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બૂઝ બરેલું છે. તે સદા સ્થૂળ શરીરની સાથે જ આત્મપ્રેત-માંલોમાંલ પ્રવેશીલું (interpenetrated) રહે છે. એ બન્ને શરીરો સ્થૂળ જીવનના પદાર્થોમાંથી જ બનેલાં છે તેથી તેમને એકમેક સાથે નિકટ સંબંધ અને આકર્ષણ છે.

મરણ પછી છાયાશરીર સ્થૂળની ડાખી બાજુએથી ઉપલાં તરફ સહિત બહાર નીકળવા માંડે છે અને તે વિશ્વદ્રષ્ટિવાળાને જણાય છે. જેમ જેમ તે શરીરમાંથી નીકળતું જાય છે તેમ તેમ શરીર વધારે અને વધારે બેભાન થતું જાય છે. શરીરને પોપણ કરનાર જે પ્રાણુતત્ત્વ તે છાયાશરીરની માર્ગત જ સ્થૂળ શરીર ઉપર અસર કરી શકે છે. માટે જેમ છાયાશરીરનું બહાર નીકળતું ચાલ તેમ તેમ પ્રાણુનો સંબંધ ઓછો થતો જાય છે. અને છેવટે આખું છાયાશરીર જૂડું પડે છે એટલે મરણ નીપજે છે. પછી બાકીનાં ઉપલાં તત્ત્વો છાયાશરીરથી થોડા વખતમાં જૂડાં પડે છે અને છાયાશરીર સ્થૂળ શરીરની સાથે નાશ પામે છે. સ્થૂળ શરીરના નાશ થવા ઉપર છાયાશરીરના વીખરાઈ જવાનો આધાર રહે છે. સ્થૂળ શરીરનો પદાર્થ સ્થૂળ જીવનના ત્રણ પદાર્થમાં વહેંચાઈ જાય છે અને છાયા-શરીરનો પદાર્થ ધર સાથે મળી જાય છે.

રચૂળ શરીરમાંથી હાયાશરીર બહાર નીકળી ગયા પછી પણ તે બન્નેની વચ્ચે એક લોહચુંબક સંબંધ (Magnetic thread) રહે છે કે નથી કરીને ધુન્ધરી (કંપ)ના ચોક્કસ નિયમ (Law of sympathetic vibrations) પ્રમાણે જેવી રીતની ધુન્ધરીથી રચૂળ શરીરનાં પરમાણુઓ વીખરાઈ જાય છે તેવી જ રીતે હાયાશરીરનાં પરમાણુઓમાં પણ ધુન્ધરી થાય છે. જ્યાં સુધી રચૂળ વીખરાતું નથી ત્યાં સુધી હાયા પણ વીખરાતું નથી. મરણ પછી એ શરીરો જેમ જલદી વીખરાઈ જાય તેમ આત્મ તેટલા માટે બાળવાનો સી-વાગ ઉત્તમ છે.

૩. પ્રાણ.

પ્રાણ એ સર્વતુ પોષણ કરનાર તત્ત્વ છે અને તે સૂર્યમાંથી નીકળીને સર્વને મળે છે. દરિયામાં જેમ માછલાં રહે છે તેમ પ્રાણના સમુદ્રમાં સર્વ જીવ તથા પદાર્થ રહેલા છે. દરેક માણસમાં પ્રાણતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે તે છતાં દરેક માણસનો પ્રાણ બુદ્ધો હોય એમ ગણવામાં આવે છે. એતું કારણ એ કે સૂર્યમાંથી આવતો પ્રાણ જ કેવળ રંગ વગરનો હોય છે તે તેથી જ હાલતમાં શરીરના પોષણને માટે ઉપયોગી થઈ પડતો નથી. જ્યારે શરીરમાં રહેલી બરોલ (તક્ષી: spleen) તે પ્રાણને ચૂસી લે છે અને શરીરના ઉપયોગમાં આવે તેવો ફેરફાર કરે છે ત્યારે તેનો રંગ ખુલ્લો ગુલાબી થાય છે. આ ફેરફાર પામેલો પ્રાણ હાયા-શરીર માર્ગે રચૂળ શરીરમાં ફેરે છે અને તેના કોષો તથા પરમાણુઓને એકમેક સાથે જોડી રાખે છે. એક તેંદુરસ્ત માણસ પોતાના શરીરમાં ખપ કરતાં વધારે પ્રાણ ચૂસી લે છે નથી તે તેના શરીરની બહાર ચોતરફ ફેલાયેલો રહે છે. આવા માણસના સંબંધમાં આવનાર ન-ખજા માણસને આનો ફાયદો મળે છે કારણ કે તે નખજા માણસો પેલાનો વધારાનો પ્રાણ અનણપણે ચૂસી લે છે. એથી ઉલટું રોગી માણસો પૂરતું મહાન પ્રાણતત્ત્વ લઈ શકતા ન હોવાથી અમના સંબંધમાં આવતા માણસોનું પ્રાણતત્ત્વ તેઓ ચૂસે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં મળેલા માણસને થાક લાગ્યો હોય તેવું જાન થાય છે. જ્યારે શરીરમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રાણ બરાઈ જાય છે ત્યારે માણસ ઉત્કેરાઈ જાય તે અને તે સ્થિતિમાં કંપ અથવા હિસ્ટીરીયા જેવાં દરદો થાય છે. જ્યારે પ્રાણ ઓછો ચાલે છે ત્યારે સુસ્તી અને આ-જસ લાગે છે.

પ્રાણતત્ત્વ નીચેનાં બે તરવને કામની સાથે જોડે છે તેમ જ દરેક તરવને જોડી રાખનાર પણ પ્રાણ જ છે. પ્રાણતત્ત્વને જીવતી હાલતમાં નીચલાં બે-શરીરથી છૂટું પાડી શકાતું નથી. એ ત્રણે તત્ત્વ સાથે મળવાથી દેહ થાય છે અને તારકરાજ્યોગવાળા તેને રચૂળ શરીર કહે છે.

જ્યારે પ્રાણતત્ત્વ આખા શરીરથી જૂડું પડે છે ત્યારે શરીરનું મરણ થાય છે. આગળ કહ્યું તેમ પ્રાણમાં આકર્ષણની શક્તિ છે અને તેથી માણસો એક બીજાનો પ્રાણ આકર્ષી શકે છે. જ્યારે એક માણસ પોતાનો પ્રાણ ચોક્કસ રીતથી બીજાને આપે છે ત્યારે તે પ્રયોગને mesmerism (મેસ્મેરિઝમ=પ્રાણવિનિમય) કહે છે. (અપૂર્ણ.)

એહલજ રસ્તમજ હાદયાનજ.

કિન્ડરગાર્ટન.

જ્યેષ્ઠના અંકમાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ આર્યાવર્તમાં કેવા સ્વરૂપમાં ફલપ્રદ થશે તે વિષે આપણે વિચાર કર્યો. આપણે એમ સિદ્ધ કરી શક્યા કે આર્યાવર્ત રૂપી ભૂમિમાં કિન્ડરગાર્ટન રૂપી વિદેશીય વૃક્ષ રોપતાં પહેલાં તેને પોણા કરનારા તેમ જ અભિવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોમાં ફેરફાર કરવો પડશે; નહિતર તે ઝાડ સૂકાઈ જશે અને સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ થશે. હવે આપણે કિન્ડરગાર્ટન એટલે શું ? અને તેનો શોધક કોણ ? તે પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ શો છે ? અને તે પદ્ધતિ આધુનિક કાળમાં ઉત્તમ શા માટે ગણાય છે ? તેમાં ક્યાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે ? — વગેરે બાબતો વિષે હુંકામાં વિવેચન કરીશું.

સર્વ કાંઈને વિદિત છે કે આજકાલ ઈંગ્લાંડ તેમ જ આર્યાવર્તમાં “કેળવણી” ના સવાલોએ પ્રજાનું ધ્યાન રોકેલું છે. ઈંગ્લાંડમાં કેળવણીનો નવો ધારો પસાર થયો છે અને નવી સંસ્થાઓ અને ધોરણો બંધાવવાં શરૂ થયાં છે. ઈંગ્લાંડને એમ જણાયું છે કે કેટલાક સુધરેલા દેશો વેપાર તથા હુન્નરકળામાં ઈંગ્લાંડને હાર્યાવા લાગ્યા છે. દેશની ઉત્તતિનો મુખ્ય આધાર વેપાર ને હુન્નરકળા ઉપર છે. ઈંગ્લાંડને બારીક તપાસ કરતાં જણાયું છે કે પોતે બ્રિટન દેશો કરતાં વેપાર વગેરેમાં પછાત પડ્યું જાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેનાં બાળકોને ઔદ્યોગિક કેલવણી નવી રીતે આપવી જોઈએ તેવી અપાતી નથી. તેટલા માટે તેણે પોતાની પ્રાથમિક શાળામાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે. ઈંગ્લાંડે આટલાથી સંતોષ માન્યો નથી, પરંતુ ઈંગ્લી કેલવણીનો પાયો પણ મજબૂત કરવા માટે પ્રયાસ નરી રાખ્યો છે. હમણાં જ એક ઈંગ્લી ગૃહસ્થે સંશોધનશાળા (રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ) માટે એક મોટી ગંભીર રકમ ખરચવાને લોડ રોજર્સની સત્તા આપી છે.

આર્યાવર્તમાં દેશહિતચિંતકો જાગૃત થયા હોય તેમ જણાય છે. મી. જે. એમ. ટાટાએ પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના માટે અર્પણ કર્યો છે, અને તે વાત જગ જાહેર છે. હિંદુસ્તાનની સરકારે તે યોજનાને અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી તે યોજના થોડા વખતમાં અમલમાં મૂકાશે એવી આશા રહે છે.

જો કદાચ આ યોજના અમલમાં મૂકવા વખત આવે તો કેળવણી રૂપી નીસરણીનાં ઉપલાં પગથીઆં તો વધારે દૃઢ થશે. બી.એની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી અન્વેષણ ને સંશોધનનું બહોળું ક્ષેત્ર ઉઘાડું થશે, પરંતુ તેમાં એક મોટી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થશે તે એ કે આ શાળામાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેટલીક શાખાના માત્ર સિદ્ધાંતો મોંઢે કરવાના નથી, પરંતુ તે સિદ્ધાંતોને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવા તે વિષેનું સંગીન ગાન સંપાદન કરવાનું હોવાથી માત્ર ઉત્તમ રીતે કેળવાયેલી અવલોકનશક્તિ જ આ વિકટ કાર્યમાં ફળીજીત થઈ શકશે. યુનિવર્સિટી પહેલા ધોરણથી બી.એની પરીક્ષા સુધી જેમણે અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને તો સુવિદિત હશે કે તે આખો શિક્ષણક્રમ માત્ર પોપટીયું ગાન સંપાદન કરવાનો છે. પરિ-

શ્યામ એ આગ્યું છે કે યુનીવર્સિટીની પરીક્ષા પસાર કરેલા ધણા ખરા વિદ્વાનોની અવધો-
કનશક્તિની સંપૂર્ણ રીતે અભિવૃદ્ધિ થએલી જણાતી નથી. અપવાદ તો હશે જ પરંતુ
તેથી તો સાધારણ નિયમ વધારે દૃઢ રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે.

ક્ષણભર એમ માનીએ કે પૂર્વોક્ત શાળા ઉધડી, અને તેમાં સંગીન જ્ઞાનને યથાર્થ
રીતે ગ્રહણ કરી શકે તેવા પાત્ર વિદ્યાર્થીઓ તેમાં દાખલ થયા, અને શાળાનું કામ ક્રમસર
સત્વર ચાલવા માંડ્યું. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા છતાં, અમે ઉપર કહ્યું તેમ કેળવણીના માત્ર
એક ભાગ સુદૃઢ થયો પરંતુ તે મકાનનો પાથો (પ્રાયમિક કેળવણી) તો કાચી રહેશે એ-
ટલે પૂર્વોક્ત શાળા ધટ્ટ ફળને આપનારી નીવડી શકશે નહિ તે વાત નિર્વિવાદ છે. આ ઉપ-
રથી એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે કેળવણી રૂપી નીસરણીનાં નીચલાં પગથીયાં કેવી રીતે
મજબૂત થઈ શકે? કેળવણીનો પાથો પ્રથમથી જ સંગીન નાખવો એ જ આ પ્રશ્નનું નિરા-
કરણ છે, શિક્ષણની સંગીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ જ ઉત્તમ સાધન છે. કારણ કે આ પદ્ધતિ
દ્વારાએ સંપાદન કરેલું જ્ઞાન જ મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં મૂકાય તે સ્થિતિમાં કામમાં આવી
શકે છે. જેની યુદ્ધિ, અવધોકનશક્તિ અને ઉત્પાદકશક્તિ આલ્પાવરથાથી જ કેળવાએલી છે,
તે પછી તત્ત્વજ્ઞાની થાય, વેપારી થાય, કારીગર થાય, કે રાજ્યાધિકારી થાય, તો પણ તે
પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

આ શિક્ષણપદ્ધતિની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી? અદ્યાપિ પર્યંત શાળાઓમાં વાંચન,
લેખન અને ગણિત એ ત્રિપુટી શીખવવામાં આવતી હતી; આધુનિક વિદ્વાનોએ તે ત્રિપુ-
ટીમાં એક તત્ત્વનો વધારો કર્યો છે, અને તે “યુદ્ધિની કેળવણી” છે. જૂની શિક્ષણ પ-
દ્ધતિમાં “ગોખણ” ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. રમરણશક્તિની કેળવણી
એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ મનાતો હતો. કોષણની માફક મનમાં જ્ઞાન રેડવાનો પ્રયાસ થતો અને
તે જ્ઞાનને ખૂબ દાખી દાખીને બરતમામાં આવતું, પરિણામ એ થતું કે બાલકોનાં મન ને તન
નિર્થળ થતાં અને જીંદગીની લડાઈ માટે નાલાયક નીવડતાં. આ ઉપરની પદ્ધતિને દૂર કરી
નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાના ઉદ્દેશથી ધર્મચરે ક્રોએલ નામના એક મહાત્માને ઉત્પન્ન કર્યો. આ
મહાત્મા તથા તેના ગુરુ પેરેલોઝાઇની જીંદગીનાં વૃત્તાંતો “યુજરાતશાળાપત્ર”માં આવેલાં છે,
માટે આ લેખમાં તેનો સમાવેશ કરી વાચક વર્ગને નકામી તકલીફ આપવાની જરૂર નથી.
માત્ર તેમના સિદ્ધાંતો જ આખી સંતોષ માનીશું.

પેરેલોઝાઇએ પોતાની આખી જીંદગી બાલકોને વિદ્યાધન આપવામાં જ ગાળી હતી.
તેના સિદ્ધાંતો ધણા જ ઉત્તમ અને અનુકરણીય હતા. પોતે જ બોલતો તે જ કરતો, તેથી
તે બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

(૧) કાંઈ પણ જાણતું તેના કરતાં થવું એ તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો.

(૨) જ્ઞાન એ સૌથી ઉચ્ચ ઉદ્દેશ નથી પરંતુ સફર્તન અથવા લક્ષણ (character)
રૂપી ઉચ્ચતર ઉદ્દેશના પગથીયા રૂપ છે. મનુષ્ય વ્યક્તિ અથવા સમષ્ટિની ઉન્નતિનો આ-

ધાર શાન ઉપર નહિ પરંતુ સદ્ગતિ ઉપર રહેલો છે. જે પ્રજામાં મહાન લક્ષણવાળાં નરરત્નો પેદા થાય તે જ પ્રજા મોટી ગણાય છે.

(૩) શાળા અને ઘરનું કર્તવ્ય બાલકની આસપાસ પ્રેમ પવિત્રતા અને સૌજન્ય રૂપી સુંદર હવા પ્રસારવાનું છે, અને તેમાં માતાએ મુખ્ય કામ કરવાનું છે.

(૪) સર્વ શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિઓને સમાન રીતે કેળવવી.

(૫) નીતિનું સંગીન શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકે દૈનંદ ૨૫ મંત્ર.

(૬) ગ્રામ્યજીવન હમેશાં ધિક્કારવું.

આ તેમ જ ક્રોએલના સિદ્ધાંતો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. દરેક ગહેતાજીએ પોતાની નિશાળમાં આ સિદ્ધાંતોને પાઠીયા ઉપર યોગ્ય રાખવાની આવશ્યકતા છે. કિન્ડરગાર્ટન મહત્તિના પિતા ક્રોએલે આ સિદ્ધાંતોનું બરાબર મનન કરેલું હતું ક્રોએલના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) સર્વ વસ્તુનું મૂળ એક જ ઇશ્વર છે તે સર્વ પદાર્થને એક સરખા નિયમ લાગુ પડવા જોઈએ. ઝાડની અભિવૃદ્ધિમાં જે નિયમ જોવામાં આવે છે. તે જ નિયમ બાલકની અભિવૃદ્ધિમાં પણ લાગુ પડવા જોઈએ.

(૨) જેમ માળી છોડ કે ઝાડમાં કાંઈ નવું ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે કેળવણી આપનાર ગુરૂ બાળકના મનને તબીબી શક્તિઓ કેળવવા ઉપરાંત કાંઈ નવીન કંઈ શકતો નથી.

(૩) ધર્મ ને નીતિના પાયા વિનાની કેળવણી નિરર્થક છે.

(૪) દરેક વખતે અતુકૂળ કેળવણીની જરૂર છે. કારણ કે આગલી વયની સંપૂર્ણતા ઉપર પાછલી વયની સંપૂર્ણતાનો આધાર છે.

(૫) બાલ્યાવસ્થામાં સુશિક્ષિત માતાની દેખરેખ આવશ્યક છે.

આ સિદ્ધાંતો કિન્ડરગાર્ટન મહત્તિનાં સૂત્ર ૨૫ છે. તેનું બાળ્ય કરવાથી વિષય લાંબો થઈ નીરસ થઈ પડે, એટલા માટે માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. હવે આપણે કિન્ડરગાર્ટન એટલે શું તે વિષે બે બોલ બોલીએ.

“કિન્ડરગાર્ટન” એ જર્મન બાબોનો શબ્દ છે, અને તે અનર્થ છે. કિન્ડર=બાળક, ગાર્ટન=વાડી, વાટિકા. સમૂહાર્થ-બાલવાડી અથવા બાલવાટિકા એવો થાય છે.

બાલવાડી એના અર્થ કેટલાક સમજે છે, તેમ બાલકને રમવાની વાડી એમ નથી, પરંતુ બાલક રૂપી બગીચો એવો અર્થ છે. જ્યાં રીતે છોડ પોતાની મેળે બગીચામાં ઉગે છે, તેવી રીતે આ જનસમૂહ અથવા મનુષ્ય રૂપી બગીચામાં બાલક રૂપી છોડ સ્વકીય સત્તાથી વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિચાર કિન્ડરગાર્ટન શબ્દની વ્યાખ્યામાં શ્રુત રીતે રહેલો છે.

ક્રોએલ પોતાની પદ્ધતિમાં વપરાયેલી રીતોને “પાઠ” નામ આપવાની ના કહે છે. કારણ કે ક્રોએલના સાહિત્ય “પાઠ” રૂપ નથી, પણ બાલકોને આનંદદાયકતા રમતો રૂપ હોવાથી તે “ગિફ્ટ” અથવા ‘બક્ષીસ’ શબ્દ વાપરે છે. ક્રોએલની બધી મળીને વીશ બક્ષીસો છે. તેમાં કેટલીક “ગિફ્ટ” એટલે ‘બક્ષીસ’ના નામથી અને કેટલીક “એક્સપેક્શન” અથવા ‘ઉદ્યોગ’ના નામથી ઓળખાય છે. બક્ષીસમાં બાલકને તૈયાર સાધન પૂરાં પાડવામાં આવે છે, અને ઉદ્યોગમાં બાલકોને પોતાની રમત માટે કેટલાંક સાધનો તૈયાર કરવાં પડે છે. એ તદ્દાવત છે. કિન્ડરગાર્ટન બક્ષીસોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ વિવિધ રંગના ઉનના ગુંથેલા છ દડા.

૨ લાકડાનો ગોળો, ધન ને નળાકાર.

૩ એક લાકડાના ધનના આઠ નાના ધન.

૪ એક લાકડાના ધનના આઠ નાના લંબચોરસ થાંભલા.

૫ (અ) એક લાકડાના ધનના નાના ૨૧ આખા, ૬ અડધા, ને ૧૨ પા ધનો; કુલ ૪૯ કડકા.

૫ (બ) ૧૨ આખા ધન, ૧૨ પ્રીઝમ, ૧૨ અર્ધ નળાકાર, ૮ જની એક બાજુ પા ગોળ છે તેવા ધન.

૬ એક લાકડાના ધનના નાના નાના લંબચોરસ ૨૭ થાંભલા; તેમાં ૧૮ આખા, ૬ ચોરસ અરધા, ને અર્ધ લંબ ચોરસ; કુલ ૩૬

૭ ચોરસ ને ત્રિકોણાકાર બાજાં પત્તાં.

૮ આકૃતિ ગોઠવવાની સીધી સળીઓ (લાકડાની.)

૯ આખી, અડધી, ને પા લોટાની કડીઓ.

૧૦ ચિત્ર કાઢવા માટે સાધનો.

૧૧ કાણાં પાડવાનાં સાધનો.

૧૨ ભરત કામનાં સાધનો.

૧૩ કાગળ કાપવાનાં ને તેને ચોટાડવાનાં સાધનો.

૧૪ સાદડી શુંથવાનાં સાધનો.

૧૫ આકાર બનાવવાની લાકડાની ચીપો.

૧૬ ધણા સાંધાવાળી ચીપ (કુંટ પટ્ટી જેવી.)

૧૭ કાગળની વલદઈ શુંથવાની પટ્ટી.

૧૮ કાગળ વાળવાનાં સાધનો.

૧૯ વટાણા તથા લોટાની સળીથી થતા આકારો.

૨૦ મીણુ ને માટીના આકારો.

અમેરિકામાં આ બક્ષીસોમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ સ્થળે તે આપવાની જરૂર નથી.

દરેક બક્ષીસ શું કામ કરે છે તે વિષે સવિસ્તર વર્ણન કરવાથી આ લેખ “વસન્ત” જેવા માસિક પત્રકમાં છપાવવા લાયક રહે નહિ, પરંતુ એક પુસ્તક રૂપે પ્રદર્શિત થાય, માટે આ સ્થળે તે બધી બક્ષીસોનું માત્ર સિંદાવલોકન કરી અમે સતોષ માનીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાલકોને પદાર્થ દ્વારા એ જ્ઞાન આપવાનો છે તો આ પ્રકારનું જ્ઞાન કેવી રીતે સંપાદન થઈ શકે તે વિષે એ ખોલ ખોલવાની જરૂર છે. આ જ્ઞાન માટે નીચે લખેલી આગતોની જરૂર છે.

૧ પદાર્થની ઉત્તમ પસંદગી.

૨ તેનો ક્રમ.

૩ પદાર્થની જે છાપ મન ઉપર પડે તેનું પુનરાવર્તન.

૪ બુદ્ધિ દ્વારાએ તે છાપનું પૃથકરણ.

૫ નિર્ણય.

ક્રોએલની પદ્ધતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેનું કારણ એ કે ક્રોએલે પોતે બાલકના મનનું યથાર્થ અધ્યયન કરી કુદરતનું અવલોકન કરી બાલકની માનસિક શક્તિઓની ખીલવણીનો ક્રમ શોધી કહાડ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે ક્રમ પ્રમાણે બાલકને શિક્ષણ આપવા માટે સાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની યોજના બતાવી છે. આ જગતમાં આકારવાળી વસ્તુઓ જોશે તો દડો (ગોલાકાર) તે સાદામાં સાદા આકારવાળી વસ્તુ જણાશે. બાલ્યાવસ્થામાં બાલકને સાદામાં સાદો પદાર્થ બતાવવો એ આવશ્યક છે, કારણ કે તે વખતે બુદ્ધિ બરાબર કામ કરી શકતી નથી. કિન્ડરગાર્ટનશિક્ષણનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે પહેલી બક્ષીસમાં દડો રાખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તે બધા આકારમાં સાદામાં સાદો ને મૂળ રૂપ છે જુદા જુદા રંગના દડાથી બાલકને રંગનું જ્ઞાન આપી શકાય છે. મૂળ રંગોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતાં મિશ્ર રંગો પણ પ્રત્યક્ષ પદાર્થદ્વારાએ સમજાવી શકાય છે.

બીજી બક્ષીસમાં પહેલી બક્ષીસ સાથે સંબંધ જરૂરી રાખવાના ઉદ્દેશથી લાકડાનો ગોળો રાખવામાં આવ્યો છે, આ સાથે સિલિન્ડર (નળાકાર) અને ધન આપવામાં આવ્યા છે. સરખામણી માટે હમેશાં બે પદાર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા જોઈએ, ગોળાને ધનની વચ્ચે આકારની વિરુદ્ધતા છે, વિરુદ્ધતાનું સચોટ જ્ઞાન થવા માટે સમાનતાની પણ જરૂર છે, તેટલા માટે ગોળો ને ધન બન્ને એક જ પદાર્થના બનાવવામાં આવ્યા છે, નળાકાર એ આ બન્ને ગોળને ધન પૈકી દરેક સાથે સંબંધ બતાવે છે; એટલે કે તે મધ્યસ્થ આકાર છે. જગતમાં જેટલા આકાર જોવામાં આવે છે તે બધાનો સમાવેશ આ પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના આકારોમાં થાય છે, અર્થાત્ બધા આકારોના મૂળ પાયા રૂપ આ ત્રણ આકારો છે. એટલે જો આ ત્રણ આકારોની બાલકના મન ઉપર દૃઢ છાપ પડે તો બાકીના આકારોનું જ્ઞાન સહેજ યદ્ય શકશે. આ ત્રણ આકારો આખી વસ્તુના છે તે વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં આખી વસ્તુઓની વાત આવે છે પરંતુ બધાં મુખી બાલકને વસ્તુના ભાગનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં મુખી તેની જીદાસાવૃત્તિ યથાર્થ રીતે સંતુષ્ટ થતી નથી. વસ્તુઓના બાહ્યકારણોના જ્ઞાનથી જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળ્યું કહેવાય નહીં. પરંતુ વસ્તુના પૂરેપૂરા જ્ઞાન માટે આખી વસ્તુ અને તેના ભાગની તેમ જ તે ભાગોના પરસ્પર સંબંધની માહિતી મેળવવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ છાપ મન ઉપર પડે છે કે તુરત બુદ્ધિ તેનું પૃથક્કરણ કરે છે એ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ આ સ્થળે લાગુ પડે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના ભાગ કરવાની જરૂર છે તે ભાગ ગમે તેમ કરવાથી સચોટ ને ચોક્કસ જ્ઞાન થશે નહિ, માટે વસ્તુના ભાગ અમુક ક્રમમાં થવા જોઈએ. કુદરતનું અવલોકન કરવાથી ત્યાં પણ અમુક ચોક્કસ નિયમાનુસાર વસ્તુઓના ભાગ કરેલા જોવામાં આવશે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ વનસ્પતિના આકાર અને તેના અવયવોની સંખ્યા ઉપર તેના જુદા જુદા ભાગોનું ઘેરણુ રાખેલું જોવામાં આવે છે. બાળકોના મનને કેળવવા માટે જોઈતાં સાધનોના માર્ગદર્શક રૂપ સિદ્ધાંતને ક્રોએલે કુદરતના અવલોકનમાંથી શોધી કહાડ્યો છે. ત્રીજી બક્ષીસથી છઠી મુખીની બક્ષીસો (“બીલ્ડીંગ”) બાંધકામ કરવાની બક્ષીસો કહેવાય છે.

ત્રીજી બક્ષીસના ધનને લંબાઈ પહેળાઈ અને જડાઈ દ્વારાએ ત્રણ વાર ફેરવવાથી

આંક ધન ઉત્પન્ન થાય છે આ ધન પૈકી દરેક મોટા ધનને આકારવામાં સર્વાંશે મળતો આવે છે. પરંતુ તે મોટા ધન કરતાં કદમાં નાનો છે. આ ઉપરથી બાળકના ધ્યાન ઉપર આ વાત લાવી શકાય કે ત્રીજી બક્ષીસમાં “કદ” નો વધારો થાય છે. કદ સાથે એકબીજાં તરત પશુ દાખલ થાય છે તે “સંખ્યા” છે. ત્રીજી બક્ષીસમાં બાળકને આકાર ઉપરાંત કદ ને સંખ્યાનું ગ્દાન આપી શકાય છે વસ્તુઓનું સંપૂર્ણ ગ્દાન સંપાદન કરવાની જે વૃત્તિ કુદરતે બાલકના અંતઃકરણમાં મૂકી છે ને જે વૃત્તિની સંતૃપ્તિ ઉપર દુનિયાના સુધારાનો આધાર છે તેનું મૂળ આ બક્ષીસ દ્વારાએ રોપાય છે.

ચોથી બક્ષીસને બારીકાઈથી તપાસતાં જણાશે કે તેમાં અને તેના બાગોના આકારનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. આ બક્ષીસમાં ત્રીજી બક્ષીસ માફક બાગો આખો વસ્તુના આકાર જેવા નથી; પરંતુ કાંઈ જુદા જ આકાર જણાય છે. એટલે આ બક્ષીસથી બાલકોને જૂદા જૂદા આકારોનું ગ્દાન આપી શકાશે. આ બક્ષીસમાં “સદ્ગુણ”નો વિચાર પણ આવે છે. પાંચમીને છઠ્ઠી બક્ષીસને અનુક્રમે ત્રીજી અને ચોથી બક્ષીસ સાથે ધારક સંબંધ છે. ત્રીજીને લંબાઈ પહોળાઈને જાણમાં બે વાર દુ બાગીએ તો પાંચમી બક્ષીસ યશ, અને તેવો જ સંબંધ ચોથી ને છઠ્ઠી બક્ષીસ વચ્ચે છે. તે બક્ષીસોના આખા આકાર એક સરખા જ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પહેલીથી છઠ્ઠી સુધીમાં છ પ્રકારના આકારો શીખવવામાં આવે છે:—૧ ગોળ. ૨ ધન. ૩ નવાકાર. ૪ પ્રીટમ. ૫ લંબચોરસ. ૬ ચોરસ. બાલકના ગ્દાન માટે આ આકારો જોઈએ તેટલા છે. વિવિધ પ્રકારનું ગ્દાન બાલકને સચોટ થાય તેટલા માટે તે સંપાદન કરવાનો નિયમ જોઈએ. નહીતર જેવી રીતે આપણે કુદરતમાં જડ વસ્તુઓની બાળતમાં વસ્તુઓના એક ઉપર એક પ્રમાણે અવ્યવરિયત ઢગલા થએલા જોઈએ છીએ તેવી રિયતિ ગ્દાન સંબંધી જુદી જુદી છાપની પશુ થવા સંભવ છે. આ નિયમને ક્રોએલ “સમાનતા, વિરુદ્ધતા અને મધ્યસ્થતાનો કાયદો” કહે છે. ક્રોએલની બક્ષીસો ક્રમ વાર શીખવવામાં આ કાયદાની ક્ષણે ક્ષણે જરૂર પડે છે, માટે તે જરાબર સમજવા પ્રયાસ થવો જોઈએ. આ કાયદાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વાત બાળક બક્ષીસના પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. બિર્દીંગ બક્ષીસના ત્રણ પ્રકારના આકારો ચર્ચા શકે છે. ૧ છંદગીના આકારો. ૨ સૈંદર્ભના આકારો ૩ ગ્દાનના આકારો. આકારોના પૂર્વોક્ત ત્રણ ભાગ કરવામાં એક સારો ઉદ્દેશ રાખેલો જોવામાં આવે છે. માનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે આત્માની સુખ્ય ત્રણ શક્તિઓ છે: બુદ્ધિ, મનોવૃત્તિ, અને ઇચ્છાશક્તિ. બાલકનાં મનની ખીલવણીનો આધાર આ ત્રણ ઉપર છે. ગ્દાનના આકારો બુદ્ધિને ખીલવે છે સૈંદર્ભના આકારો અંતઃકરણની વૃત્તિઓને ઉચ્ચતર બનાવે છે, અને લક્ષણોના પાયો નાંખે છે. છંદગીના આકારો ઇચ્છાશક્તિને બળવાન બનાવે છે.

ઉપરના જુદા જુદા પદાર્થોને અડકવાથી, સુંઘવાથી, જોવાથી અને તેના વડે વિવિધ પ્રયોગો કરવાથી બાલકને પ્રત્યક્ષ ગ્દાન થાય છે, શુણ્ણો દ્વારાએ જ પદાર્થનું ગ્દાન થાય છે અને આકાર, કદ, સંખ્યા, પદાર્થોના શુણ્ણો છે, અને તેનો બક્ષીસોમાં ઉપયોગ કરે છે.

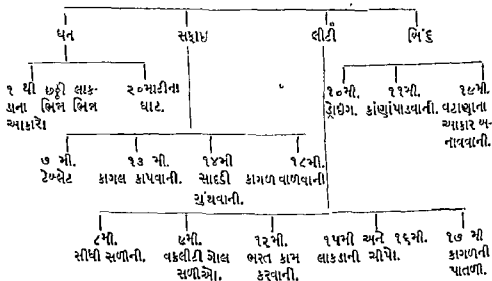
ક્રોએલ બાલકોને પદાર્થનું ગ્દાન પૃથક્કરણપદ્ધતિ દ્વારાએ આપે છે, કારણ કે તે પદ્ધતિ સ્વાભાવિક જણાય છે, અને તેટલા માટે પ્રથમ ધનથી શરૂ કરી સદ્ગુણ, અને ઉપર તે

પક્ષી લીટી અને છેવટે બિંદુ પર આવે છે. પહેલી છ બક્ષીસમાં ધનની વાત આવે છે, અને સાતમી બક્ષીસમાં સફાઈનો વિષય દાખલ કરેલો છે. આઠમી, નવમી, ને બારમીમાં સીધી અને વક્ર લીટીને અવકાશ આપ્યો છે. અને ૧૦ મી ૧૧ મી અને ૧૯ મીમાં બિંદુઓનું યાન આપવામાં આવેલું છે. ૧૩, ૧૪, અને ૧૮ મી બક્ષીસમાં સફાઈનો વિચાર આપેલો છે. સાતમી અને ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં એક માત્ર એટલો જ છે કે સાતમી બક્ષીસનાં સાધનોમાં બગાઈ દેખાઈ શકે તેવી છે. પરંતુ ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં બગાઈનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. એટલે સાતમીની પૂર્વોક્ત ત્રણ બક્ષીસોમાં પદાર્થોના ગુણ (સફાઈ) નાં ચડતાં પત્તીઓ છે. પંદરમી, સોળમી, ને સત્તરમી બક્ષીસમાં એવાં સાધનો છે કે જેને લીટી તેમ જ (લીટીથી બનેલી) સફાઈ સાથે સંબંધ છે. એટલે તે લીટી ને સફાઈના મધ્યસ્થ આકાર છે, વીશમી બક્ષીસમાં માટીના ધન પદાર્થો બનરાવવાનું શિક્ષણ આપી શકાય છે.

આ* સિંહારલોકનથી સિદ્ધ થાય છે કે કોએલે વિચારપૂર્વક સર્વ સાધનોને વ્યવસ્થામાં

*વીસ બક્ષીસોનું ઝાડ.

બક્ષીસો.

ટીકા—આ ભાગે પૃથક્કરણપદ્ધતિનુસાર કરવામાં આવ્યા છે. આધુનિક કિન્ડરગાર્ટનરો આ વીસ બક્ષીસોના માત્ર પૃથક્કરણપદ્ધતિદ્વારા એ જ ભાગ પાડવા એકમત થતા નથી. તેઓ પૂર્વોક્ત બક્ષીસોના પૃથક્કરણ તેમ જ સંયોગીકરણ પદ્ધતિદ્વારા એ ભાગ પાડવાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરંતુ “શિશુશિક્ષણ” નો કામ સાચવી રાખવાના ઉદ્દેશથી અમે માત્ર એક જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

એવી રીતે મૂક્યા છે કે બાલકોને ચડતા ક્રમમાં જ્ઞાનની સીડી ઉપર ચડવાનો પ્રયાસ મળે. આ જોડવણમાં બાલકને આનંદ થાય તે વાત વિસરવામાં આવી નથી. બાલક આનંદદ્વારાએ જ્ઞાન સંપાદન કરે એ જ ક્રોએલેલનો સિદ્ધાંત હોય એમ જણાય છે. ક્રોએલેલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાલકોની કુદરત અને આનંદ દ્વારા સઘળી શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓની ખીલવણીનો સમાવેશ થાય છે. અને તેટલા માટે તેની પદ્ધતિ ઉત્તમ ગણાય છે. આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે બાલકોને પદાર્થ દ્વારાએ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. અને આ સિદ્ધાંતને ક્રોએલેલની પદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે. જેવી રીતે વગડાઉ શુભાખ્યાના કુલનો છોડ જમીનમાંથી જોઈતો પોષક પદાર્થ પોતાની મેળે ચૂંચી લઈને વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ જે શુભાખ્યાના છોડ ઉપર માળી ખાસ ધ્યાન આપે છે અને તેને અનુકૂળ ખાતર પૂરું પાડે છે, તે કંઈ નવીન જ પ્રકારનાં અને અતિશય સુંદર ફુલ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિ માન થાય છે : આ નિયમ બાલક રૂપી છોડને લાગુ પડે છે. સ્વછંદપણે ઉછરેલાં અને કુદરતરૂપી માતા ને શિક્ષકની સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે પોષાએલાં બાલકની વૃદ્ધિમાં મોટો ફેર જોવામાં આવે છે એ નિર્વિવાદ છે. બાલકોને ઉત્તમ બનાવવાં હોય તો જે ખોરાક તેમના શરીરને ને મનને પોષે છે, તે ઉત્તમ જોઈએ. પૂર્વોક્ત છોડ જમીનનો બધો કસ ચૂંચી લેતો નથી, પરંતુ જેટલાની પોતાને જરૂર છે તેટલો જ અહણ કરે છે; તે જ પ્રમાણે કુદરતની ઇચ્છાનુસાર બાલકને ખીલવવું હોય તો તેની સમક્ષ અનુકૂળ સાધનો મૂકવાં અને તેને પોતાની મેળે કામ કરવા દેવાં જોઈએ. શિક્ષકે તો માત્ર માર્ગદર્શક થવું અને ક્યે રસ્તે કામ કરવું તે બતાવવું. બાલકોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી નહિ, કેમ કામ કરવું તેની યોજના પણ થવી જોઈએ; અને તે યોજના ક્રોએલે પૂરી પાડી છે. જાંગલી માટે બાળકોને ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરવાનો અને તેમનાં મનમાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં મૂલ તત્ત્વો આરૂઢ કરવાનો ઉત્તમ રસ્તો આ શિક્ષણપદ્ધતિ પૂરો પાડે છે. પ્રશ્ન આ પદ્ધતિનો વિન્ય કરો. આર્થાવર્તમાં તેનો સંપૂર્ણ પ્રસાર થાઓ, અને આપણાં બાલકો સ્વાશ્રયી, ઔદ્યોગિક કેળવણી પ્રતિ પ્રીતિવાળાં, મનમુત બાંધાનાં, અને ઉત્તમ નીતિનાં નમુના રૂપ થાઓ.

તથાસ્તુ, તથાસ્તુ, તથાસ્તુ.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

કેશવચંદર સેન કૃત નવી સંહિતા.

૧૨.

પતિપત્ની.

૧. લક્ષ્મી સંસ્થા ઇશ્વરપ્રણીત છે, અને તે માટે તેને પૂજ્ય ગણવી.
૨. જોઓ લક્ષ્મીસંબંધને એક કાયદેસર કરાર માત્ર ગણે છે તેઓ તેને ઉતારી પાડી એક માનવ સંસ્થા અને કેવલ લોકાચારતું હલકું પદ આપે છે.
૩. શું પતિપત્ની બજારમાં ક્રયવિક્રમ કરવા યોગ્ય વેપારની જણસો છે ?
૪. શું લક્ષ્મી નોંધ કરનારો અમલદાર લક્ષ્મદેવતા છે, અને શું તેની મોહોરથી લક્ષ્મીસંબંધ મંજૂર થાય છે ?
૫. નહીં. પરણુનાર તો આત્મા છે, અને જો અમર આત્મા વચ્ચે લક્ષ્મી ગાંઠ બાંધવા ઇશ્વર અને એ જ એક સમર્થ છે.
૬. યાદ રાખો કે પ્રભુને પોતાને હાથે વિધિ થયા વગર લક્ષ્મીસંબંધ બંધાતો નથી.
૭. માટે તમે પરણો ત્યારે એક કાયદેસર કરારની રૂએ જેમ વેપાર વણજમાં સાદાં થાય છે, તેમ તમે સરકારી કાયદા અને સરકારી અમલદારો દ્વારા એક બીજાને ખરીદશો નહીં, પણ પરમ નોંધનાર કૈલાસપતિની સમક્ષ અને તેની મોહોર કરાવીને જ લક્ષ્મીને પવિત્ર સંબંધ બાંધજો.
૮. અને પ્રભુની આશીષ અને પ્રભુની કૃપા વિના લક્ષ્મીવસ્થાના ભારે જુમ્મા માથે લેવા તમારામાંથી કોણ સમર્થ છે ?
૯. તમારે લક્ષ્મીદેવતાના ચરણારવિંદમાં મસ્તક સુકવું અને એનો આશીર્વાદ લઈને તથા તમારા હૃદયમાં એનો પ્રકાશ અને એનું સામર્થ્ય સ્થાપીને નાના પ્રકારની કસોટીઓ તથા લાક્ષ્યોથી ભરપૂર દુનિયાદારીમાં પૂજ્યભાવે પ્રવેશ કરવો.
૧૦. અને જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી તમારે પ્રાર્થના કર્યા કરવી અને મથન કર્યા કરવું કે તમારા આત્માઓનો લક્ષ્મીસંબંધ વર્ષે વર્ષે દૃઢ થતો જાય અને પરિપાક પામી સ્વર્ગ લોકનો અમર સંબંધ બની રહે.
૧૧. કેમ કે લક્ષ્મી થયું એટલે સંપૂર્ણવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ એમ નથી. પરણેલાં જોડાંએ નિરંતર ગતિ કરી રહે અને પવિત્રતામાં ઉત્તરોત્તર વધારો કર્યા જવાનો છે.

૧૨. કોઈ પણ પુરુષ કે કોઈ પણ સ્ત્રીનું ખરેખરું અને પરિપક્વ લક્ષ યઈ ગયું કેહેવાય જ નહીં. પરણતું એ તો જ આંતર ઐશ્ય કામે કામે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનું પહેલું પગથિજ છે, એ આત્માઓનો જે ઉચ્ચ સાત્ત્વિક સંબંધ ફલવાનો છે તેનું ખીજ માત્ર છે.

૧૩. માટે પતિપત્નીએ પોતાનું આત્મિક લક્ષ નિરંતર વધારે સિદ્ધ કરતા જતું.

૧૪. કેમ કે વર્તમાન જીવનમાં તેઓ એક એકથી વિભિન્ન અરધિયાં જ છે. ઈશ્વર વિષેની બાવિ જીવનમાં જ તેઓનો અન્નેદ, તેઓનું ઐશ્ય થવાનું.

૧૫. લક્ષનો ઉદ્દેશ આ છે. માટે હે પતિઓ, અને હે પત્નીઓ, તમે પરસ્પર વિશ્વાસ રાખો, પરસ્પર આદર અને પ્રેમ રાખી વર્તો, અને ઐદિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સર્વ વાતમાં સંપર્સપીને એનું વર્તન કરો કે તમે પરિપક્વ ઐશ્ય સાધી શકો.

૧૬. પતિએ કે પત્નીએ સ્ત્રીત્વ કે પુરુષત્વ જાતિ ઉચી છે એવો ગર્વ આણીને એ રિગે તકારારો ઉદયવી નહીં, પરંતુ ઈશ્વરના ઘરમાં બંને સમાન પંડિતના અને એક બીજાના સહાય છે એમ જાણી પરસ્પર આદરભાવે વર્તવું.

૧૭. જો પતિ પોતાની પત્નીને દલકી દસી જેવી ગણે છે, અને તેને જગાનખાનામાં બંદી પેઠે સખ જાપતામાં રાખ્યા વગર તેના પતિવ્રત ઉપર વિશ્વાસ આણી શકતો નથી, અને તેને સદૈવ ગુલામની માફક નીચી રાખવી, બાંધું માંડું કરવા ન દેવી એવી વૃત્તિ ધારણ કરે છે, તેને પતિનું પદ ઘટતું નથી.

૧૮. તેમ જ પત્ની પોતાના પતિને વશ કરી તેના ઉપર અમલ ચલાવવાને તથા તેને મોહપાશમાં ફસાવી રાખવાને સદા મથે છે તેને પત્નીનું પદ ખીલકુલ ઘટતું નથી.

૧૯. એમાંના કોઈ તરફથી જુલમ ન થતાં, બંનેએ પરમ સ્વામિના સેવાશ્રદ્ધમાં એકત્રપણે કામ કરવું.

૨૦. બંને સમાન છતાં પુરુષે સ્ત્રીની કે સ્ત્રીએ પુરુષની પ્રકૃતિ ધારણ કરવી નહીં અથવા એક બીજાનું કામ છીનવી લેવું નહીં.

૨૧. કુટુંબમાં એ પ્રત્યેકનું વિશેષ લક્ષણ તથા કર્તવ્ય પ્રભુએ દરાવ્યું છે અને એ મર્યાદા કોઈએ છોડવી નહીં.

૨૨. પુરુષે સ્ત્રી ન બનવું, સ્ત્રીએ પુરુષનું કામ પોતે કરવા ન જવું; સ્ત્રીએ પુરુષ ન બનવું, પોતે પુરુષનું કામ કરવાનો લોભ ન રાખવો.

૨૩. પ્રત્યેકે પોતા માટે પ્રભુએ નીમેલું કામ કરવું, અને રિપુભાવે પ્રેરિત પ્રતિરપદિઓ પેઠે કંઈયે ન કરતાં, સદા ઉત્તમ મિત્રભાવ ધારણ કરીને પરસ્પર જોડિયાપણાનો સંબંધ ટકાવી રાખવો.

૨૪. ધિક્ક છે તે સ્ત્રીને કે જે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તિતિ તથા ઇશ્વરનો અનાદર કરીને પોતાનાં યૌન્ય કર્તવ્ય તણ દે છે, અને મરદાની કામોમાં રમતોમાં અને વિનોદોમાં મરદાની વલણનું અનુકરણ કરી ભાગ લે છે. એવી સ્ત્રીની પાપમાલી પાસે આવી છે અને તે અપ-કીર્તિ તથા અધમતાનો ભોગ થવાની.

૨૫. જેમ અભિમાનથી કુટુંબની પાપમાલી થાય છે તેમ અણુવિશ્વાસને લીધે પણ કુટુંબમાં દુઃખ નીપજે છે. એ અણુવિશ્વાસને પાપ અને અસત્ય રૂપ ગણી તેનો ત્યાગ કરવો."

૨૬. પતિ કે પત્ની પોતાના વ્રતનો ભંગ કરે એ સૌથી મોટું પાપ છે માટે તેનાથી બંનેએ સાચમેત રહેવું, વ્યભિચારશુદ્ધિ હૃદયમાં જરા પણ ફરકવા પામે તેને ધોર બ્રહ્મતા ગણવી.

૨૭. જે વ્રત ભયનો અભાવ હોય ત્યાં સુધી પળાય પણ લાલચ મળતાં ચળી જાય તે ખરું વ્રત નથી. પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત સર્વ પ્રકારની લાલચ અને કસોટી સામે ટકર લઈ વિજયી રહે એવું દૃઢ હોવું જોઈએ. પતિ અને પત્નીની અન્યોન્ય તન્મયતા જોવી જોઈએ કે કોઈ પણ સ્થિતિમાં-સ્વપ્ને પણ-શિથિલ વિચાર સ્ફુરવા ન પામે.

૨૮. દાંપત્યવ્રત પાળવું અને સાથે રહેલ રાખવો, પ્રથમ માત્ર અનીતિનો અભાવ સાધે છે. દાંપત્ય જીવનનું અસ્તિત્વ ખીજમાં છે. વિશુદ્ધિ કળી માત્ર છે, એમ તેનું ખીસેલું પુષ્પ છે.

૨૯. પતિ અને પત્નીનો પરસ્પર રોહ આવેગ અને ઉત્સાહ બંને જોઈએ અને તેઓનું જીવન એક ખીજમાં તન્મય જોઈએ.

૩૦. જેમ ગૃહસંસારનું ઔદિક કામકાજ તેમણે એકત્રપણે કરવું તેમ ઇશ્વરપ્રાર્થના પણ તેઓએ સાથે કરવી અને પ્રસંગોપાત્ત આત્માના પરમાર્થ સંબંધી ચર્ચા કરવી.

૩૧. પતિપત્ની કોઈ એકાંત સ્થલમાં એકઠાં બેસીને પ્રાર્થના તથા ભજન કરીતન કરે અને પ્રકૃષ્ણ હૃદયે પરમાત્માનું ધ્યાન ધરે એ દેખાવ કેવો સ્વર્ગીય છે!

૩૨. આ પ્રમાણે જીવન ગુળરી તેનો અંત આવતાં તેઓ સ્વર્ગના સાર્વિક વિ-ભાસો પામવા જીએ રહ્યો અને અખંડ પવિત્રતા તથા આનંદના આવાસોમાં સન્નેડે પ્રવેશ કરે!

૧૩.

નોકરો.

૧. જે ઘરમાં નોકરો ઉપર માયા રખાય છે અને તેમની જરૂરિયાતો ઉપર ધ્યાન દેવાય છે તે ઘરને ધન્ય છે.

૨. મનુષ્ય પોતાના ગર્વથી એવો કુલાઇ ભય છે કે તે પોતાના ચાકરોને તુચ્છ સમજી અવગણે છે અને તેમની સંભાળ રાખવામાં દલદાર્દ માને છે.

૩. શું શેઠ પોતે ચાકરી કરે ? એ કામ તો માત્ર ચાકરનું. ગર્વિષ્ઠ માનવી એ પ્રમાણે વાદ કરે છે.

૪. હા, ચાકરની પેઠે જ શેઠે ચાકરી કરવાની છે. જે ચાકરી કરતો નથી તેને શેઠપણું ધટતું નથી.

૫. ત્રિલોકનો નાથ પણ ચાકરી કરે છે; પોતાના અતિ રૂઝ અને કનિષ્ઠ દાસોની સેવા કરવાને તે પ્રતિદિન પોતાના જિઆ રાજ્યાસન ઉપરથી ઉતરીને આવે છે.

૬. ત્યારે, ગર્વિષ્ઠ માનેવી, તારો ગર્વ તું કહાડી નાખ, અને જ્યો તારી ચાકરી કરે તેઓની તારે પણ ચાકરી કરવી એ તારો પવિત્ર ધર્મ સમજ.

૭. હજારપ્રેરણાએ દોરાઈને ગૃહસ્થે પોતાના હાથ નીચેના નોકરોને પોતાનાં સંતાન જેવા સમજવા અને પિતાના જેવી કાળજીથી તેમની કામગીરી બાબે સંભાળ લેવી યોગ્ય છે એમ માનવું.

૮. તેણે લક્ષમાં રાખવું કે હજારે તેના નોકરોને તેના હવાલામાં સોંપ્યા છે અને તેમના વાલી તરીકે હજાર તેને જવાબદાર મણશે.

૯. ચાકરો પ્રતિ શેઠ પિતૃભાવ રાખવો અને શોણીએ માતૃભાવ રાખવો, એટલે તેમનામાં સંતોષ વ્યાપી રહેશે, અને તેઓ પોતાનું કામ નિમકદલાલી અને ઉમંગથી કરશે.

૧૦. જ્યારે તમે નોકર રાખો ત્યારે એને શું શું કામ કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું; તેમ જ એકંદરે કેટલું કામ કરવાનું છે, દરરોજ કેટલા કલાકનો આરામ મળશે, અને ક્યારે એટલે કે અઠવાડિયે કે મહિને કે ત્રણ ત્રણ મહિને તેને પગાર મળશે એ સર્વ તેને જણાવવું.

૧૧. પગાર ચૂકવવા દેવો નહીં, કેમકે પોતાને માથે તેથી કરજ થાય છે એટલું જ નહીં પણ પોતે ખાઈ પીને મજામાં રહેવા છતાં તે ખીચારા નિરાધારને શોક, સંતાપ, અ-

વિચારી અને અનિયમિત ખરચ અને કરજના ખાણમાં ઉતારવાનું તેમ જ પોતાના પવિત્ર વચનનો ભંગ કર્યાનું એમ બેવડું પાપ બેસે છે.

૧૨. શું તમે તમારા ચાકર પાસેથી તેનો હક્ક તથા તેના નિર્વાહનું સાધન નિર્ધારણે છીનવી લઇને એના પૈસા વડે તમારા સંતાન સહિત સુખચેન કરશો ?

૧૩. પ્રભુ એમ ન થવા દે ! આવી નૃશંસ સ્વાર્થચક્તિ, આવા અન્યાય, અને આવા પાપમાંથી પ્રભુ તમને બચાવી લે !

૧૪. તમારો ચાકર લલચાય એમ કરવું નહીં, કેમકે રંક તથા નિર્બલ જન આગળ લાલચ મેલનાર મનુષ્ય મહા પાપ કરે છે.

૧૫. તમારા ચાકરને નિશ્ચિત કામ નહીં સોંપતાં જો તમે એને એકને માથે સર્વ કામકાજનો ટોપલો મુકશો, અને ગુમારતો, દરજી, રસોઇઓ, ઘોડાવાળો, વગેરે અનેકનું કામ એની પાસેથી જ લેવા કરશો, તો તમે જ એને બેદિકર, મુસ્ત, અને અપોગ્ય થવાની લાલચ આપી કરશો, અને અતિશય કામ અને અતિશય જંગલમાં ગઈ થઈને એ બગડી જશે.

૧૬. જે ચાકરની પાસે દરેક કામની આશા રાખવામાં આવે તેનાથી કશું કામ મનમાનતી રીતે નીપજવાનું નહીં અને હજારું એના તરફથી શેકતે હમેશાં પીડા અને ઉપાધિ થવાની.

૧૭. તેમ જ તમારી પાસે રોકડા પૈસા, ગવેરો, કે બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હોય તે જ્યાં ત્યાં રખડતી રાખવી નહીં કેમકે તેનાથી તમારા ચાકર તે લેવા લલચાય છે. વળી ઘરમાં જે સામાન સરંજામ હોય તેની યાદી કર્યા વિના અથવા તે વિશેની જવાબદારી સ્પષ્ટ રીતે તેને માથે નાખ્યા વિના તે એને હવાલે કરવો નહીં.

૧૮. જે ગૃહસ્થ પોતાની વસ્તુઓનો હિસાબ રાખતો નથી અને ઉગ્રઉપણે તથા અવિચારથી ખર્ચ કરે છે, અને વળી પોતાના ચાકરો ઉપર અંકુશ રાખતો નથી કે તેમના હિલમાં જોઇએ એવું જોખમદારીનું ભાન ઉત્પન્ન કરવા કોશીસ કરતો નથી, તેવા ગૃહસ્થની વસ્તુઓ નિત્ય ખોવાય કે ગુમ થાય અને તેના ચાકરોની અપ્રમાણિકતા અને દુરાચાર વધતાં જાય તેમાં વિસ્મય પામવાનું શું છે ?

૧૯. પ્રમાદી ગૃહસ્થોએ પોતાના પ્રમાણિક ચાકરોનાં નિર્બલ મનમાં લાલચો પેદા થાય એવું આચરણ રાખી રાખીને તેમને ધીમે ધીમે અપ્રમાણિક બનાવી દીધાના કેટલા બધા દાખલા છે ?

૨૦. આ લોકો ઇશ્વરના ઘર મધ્યેની ચીજો સંભાળીને રાખવાની પોતાને માથે જવાબદારી છતાં તે બેફિકરાઈથી ગુમાવી દઈને ઇશ્વરના ગુનેહગાર માય છે, તેમજ મનુષ્યને લાલચ તથા અધમતાના ખાડામાં નાખી તેની વિરદ્ધ પણ પાપ કરે છે. ખરેખર, પ્રભુ તરફથી તો અપ્રમાણિક નોકરની સાથે એવા બેફિકરા શૈલને પણ શિક્ષા યશે.

૨૧. ચાકરોના ખંડ ચરદીવાળા કે અસ્વચ્છ હોવા ન જોઈએ. તેઓને શરીર ન બગડે એવા ઝોરડા, સાફ બિછાનાં, શિયાળામાં ગરમ વસ્ત્ર અને પોષક ખોરાક આપવો.

૨૨. અને તેઓ માંદા પડે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઔષધ અને ખાવાનું આપવામાં ગફલત કરવી નહીં.

૨૨. વળી જ્યારે તમારા ચાકર આચાર્યંગ કરે કે બેફિકરાઈ બતાવે ત્યારે તમે તેમને શિક્ષા કરો છો કે કપકો આપો છો તેમ જ જ્યારે તેઓ તમને કામથી સંતોષ આપે ત્યારે તમારે તેમને માયાળુ વચનથી ખુશ કરવા અને સારી સારી બક્ષીસો આપવી.

૨૪. ધાર્મિક ઉત્સવને પ્રસંગે અને બીજાં રૂઝે અવસરે તમારે તેમને સાફ કોળન કરાવવું.

૨૫. ઋતુ ઋતુનો મેવો, ગરદ, મીઠાઇ, નવાં અથવા જુનાં વસ્ત્ર, એ પણ બક્ષીસ કરવા લાયક ચીજો છે, અને એ તમારા ચાકરોને આપશો તો તેઓ તમને હર્ષીને આશીય દેશે.

૨૬. મરદ ચાકર અને સ્ત્રી ચાકરને એક બીજાથી જુદાં રાખવાં, અને તેઓ અયોગ્ય મૈત્રી બાંધીને પ્રભુના ઘરમાં અધમ વ્યવહાર ચલાવે અને તેના ઉપર નામેાશી આણે એમ ચવા ન દેવું.

૨૭. તમારા ચાકરોમાં બહિરચાર અને કેફતો અટકાવ કરવો, અને તે અર્થે જોઈએ તેટલી સખાઈ વાપરવી.

૨૮. વળી તમારાં સંતાન નહારા ચાકરોની સંગતમાં દુરાચાર ન શીખે તે માટે બંદોબસ્ત રાખવો; એવા ચાકરોએ ઘણાં કુટુંબ પાપમાલ કર્યાં છે.

૨૯. સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓ અને કુલટાઓ ઘણી વાર ચાકરડીતો ઉદમ ખોળવા નીકળે છે અને બોળા માણસોને ફસાવી, તારાજ કરે છે. માટે એવી સ્ત્રીઓના પાપી મોહથી ચેતતા રહેવું. એવી કુટ બંદી તમારા ઘરમાં પેસવા જ ન દેશો.

૩૦. તમારા ચાકરો પાસે સુનીતિના નિયમ બરાબર પળાવવાને તમારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો, અને તેઓને પ્રમાણિકતા, મર્યાદા, અને વિશુદ્ધિને દરતે દોરવા.

૩૧. જો તેઓને વાંચતાં આવડતું હોય તો તે તેઓના નકામા વખતમાં મન સારી રીતે રોકાય એવાં સરતાં વસ્ત્રમાનપત્રો અને ચિત્રવાળાં લોકપ્રિય ચોપાનિયાં તેમને આપવા ચુકવું નહીં.

૩૨. જ્યારે તેઓ ભક્તિ કરતા હોય અથવા બીજી કોઈ રીતે ઇશ્વરસેવામાં રોકાયા હોય ત્યારે તેમાં ખસેલ નાખવું નહીં.

૩૩. જો તેઓ તમારો ધર્મ માનતા હોય તો જ્યારે જ્યારે તમારા ઘરમાં એવાં ભજન કીર્તન થાય કે ધર્મપુસ્તકો વંચાય કે તેમાં સામેલ થવાથી તેમને જોષ મળે અને રસ પડે ત્યારે તેમાં તેમને ભાગ લેવા દેવો.

૩૪. જેમ ઇશ્વર પોતાના ચાકરો ઉપર અમલ ચલાવે છે તેમ તમારે નેકી તથા દયા વાપરીને તમારા ચાકરો ઉપર અમલ ચલાવવો.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

“इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૨. અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્દર્શન.

નીતિશાસ્ત્રનો પ્રદેશ એટલો બહોળો છે,—એના અવાન્તર પ્રશ્નો એટલા બધા છે,
અને એ પ્રશ્નેકને તેમ જ આખા શાસ્ત્રને અન્યશાસ્ત્રો સાથે એવો
ઇગ્લડમું વર્તમાન નિકટ સંબંધ છે—કે કોઈ પણ કાળના નીતિશાસ્ત્રનું પૂરેપૂરું, બદકે
નીતિશાસ્ત્ર. કોઈક સન્તોષકારક પણ, વર્ણન આપવું દુર્વૃદ્ધ છે. તેમાં વળી,
વિચારસ્વાતન્ત્ર્યના આ યુગમાં એટલા બધા વિવિધ મતો એકી
વખતે પ્રવર્તે છે કે એ સર્વને એક દૃષ્ટિકોણમાં સમાવવા એ ઘણું જ કઠિન કાંમ છે. છતાં,
જોને મૈથ્ય આનોંદક *‘જીવનના ત્રણ પાદ’ કહે છે એવા મહત્વના વિષય ઉપર, આજ
મનુષ્યશ્રુદ્ધિની બહોળલાક્ષીના દેશમાં, પડિતો કેવા કેવા મત ધરાવે છે એનું શ્રવણી વા-
ચકને સહેજ દિગ્દર્શન કરવવાનો પણ યત્ન ન કરવો એ બરાબર નથી. એમ સમજી આ
વિષય ઉપર અત્રે બે શબ્દો લખવામાં આવે છે.

૧.

નીતિ સંબંધી જૂદા જૂદા વાદોમાં, ઇગ્લડમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ અને ત્યાંના
લોકસ્વભાવને સૌથી વધારે ઓળખાતો આપતો વાદ તે જનમુખવાદ (‘Utilitari-
anism’) છે. જેથી ધણામાં ધણા મનુષ્યોનું ધણામાં ઘણું સુખ થાય એવી રીતે ચાલવું

* “Conduct is three-fourths of life.”

એનું નામ નીતિ—સદાચાર : એ જનસુખવાદનો સિદ્ધાન્ત. આ સિદ્ધાન્તના વર્તમાન સમયના આચાર્ય એ વર્ષ ઉપર સ્વર્ગસ્થ થએલા પ્રૌદેસર સિજ્જિક છે. આ વિદ્વાને જનસુખવાદને કરેલી અનુપમ સેવા સમજવા માટે આ વાદની આચાર્યપરંપરા તરફ દૃષ્ટિ નાંખવાની જરૂર છે. આ આચાર્યપરંપરામાં ત્રણ પેઢીઓ થઈ છે: એન્થામ, મિલ, અને સિજ્જિક. આમાંના પહેલા બેના સિદ્ધાન્તનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરવાનું અત્રે પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તેઓ ઇંગ્લંડના વર્તમાન નીતિશાસ્ત્રની ગાદી ઉપર નથી. એન્થામ અરાદમી સદીના અન્તભાગમાં થઈ ગયો, અને જૉન મિલની સઘળા મહોદી પ્રવૃત્તિ ઓગણીસમી સદીના ખીજા અને ત્રીજા પાદમાં પડે છે: ત્યારપછી તેઓનો સિદ્ધાન્ત જોડેલા પ્રૌદેસર સિજ્જિકના સિદ્ધાન્તમાં અન્તર્ભાવ પામે છે: તેટલોજ વર્તમાન સમયમાં ચાલુ રહ્યો છે. તથાપિ પ્રૌદેસર સિજ્જિકે જનસુખવાદને કરેલી સેવા સમજવા માટે એના પૂર્વાચાર્યોના મતો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવ્યાવિના ચાલે એમ નથી.

એન્થામ નીતિશાસ્ત્રી કરતાં કાયદાશાસ્ત્રી અધિક અંશે હતા, અને તેથી કાયદાશાસ્ત્ર ઉપરથી જ એ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ઉતરે છે. એણે એધું કે ઇંગ્લંડના તે વખતના કાયદા વંશ-પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિની નજમમાં ઘેરાયેલા હતા, એમાંના કેટલાક અકારણ કૂર હતા અને સમસ્ત જનમંડળના હિત કરતાં અમુક અમુક વર્ગના જ લાભને અનુકૂલ હતા. આ બાબતમાં સુધારો કરવાની જરૂર હતી. પણ તે શી રીતે કરવો ? જે જે કાયદા જેમ જેમ ખામીવાળા જણાતા જાય તે તે કાયદામાં તેમ તેમ સુધારો કરતા આવડું એ તો રાજ્ય-તન્ત્રીનું લક્ષણુઃ તત્ત્વવેત્તાનું કામ એ કરતાં ચઢીઆનું છે. તત્ત્વવેત્તાએ અમુક અમુક જ સુધારા કરવાના નથી, પણ એ સુધારા માટે સામાન્ય ધોરણુ-એકાદ મહાન વિચાર-શોધી આપવાનો છે. અને તે એન્થામે શોધ્યો. એન્થામ કહે છે કે લોકો, અમુક કરવું જ જોઈએ અને અમુક ન જ કરવું, એવા વગર વિચારના આગ્રહો પકડી બેસે છે; પરંતુ વિચારદષ્ટિએ જોતાં જણાશે કે ‘જોઈએ’ એવું સ્વતઃ જગતમાં કાંઈ જ નથી. સર્વ નીતિ-અનીતિ એના સુખદુઃખરૂપ પરિણામને લઈને જ છે. મનુષ્ય માત્ર પોતપોતાના સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો પરિહાર કરવા પ્રવર્તે છે, પણ તેમ કરવા જતાં એ જનમંડળના સુખની હાનિ ન કરે તે-ટલા માટે કાયદા કર્યા છે. એ કાયદા એને જનમંડળને દુઃખ કરતો અટકાવે છે, અને સુખ કરવામાં પ્રેરે છે. આ રીતે, જનમંડળનું સુખ એ કાયદાનું ખરૂં ધોરણુ છે. આ તાત્પર્ય-વાળા સંવિચાર વિચારના આગ્રહો પકડી બેસે છે. એન્થામ કહે છે—

કોઈ ટુંકું હોય, કોઈ ગાઠ હોય કોઈ આણું હોય, કોઈ દૂર હોય કોઈ પાસે હોય ઇત્યાદિ બેઠ હોય; પણ બધી ગણતરી કાઢી છેવટે એમ કહી શકાય કે આ સુખ આ કરતાં એકન્દરે વધારે છે.

(૨) કેટલાક કર્તવ્યાચરણમાં એક ખાસ સુખ માને છે એ માનવાને કારણ નથી.

(૫) દરેક મનુષ્ય પોતપોતાના સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો પરિહાર કરવા યત્ન કરે છે.

(૬) કાપલ કૃત્રિમ સુખદુઃખ—પારિતોષિક અને શિક્ષા—સ્ત્રીને વ્યક્તિની આત્મિકલક્ષી સ્વચ્છન્દી પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકે છે, અને જનમંડલનું સુખ સધાવવા યોજના કરે છે.

(૭) ધરાદાપૂર્વકે કરેલું કૃત્ય—એ કૃત્યમાં જ સારાખોટાપણું રહેલું છે: કેવા બાવથી, શા હેતુથી એ કરેલું છે એ જ્ઞેવાનું નથી.

આ યેન્યામનો જનસુખવાદ. એ વાદમાં મિત્રે કેટલાક મહત્વના સુધારા કર્યા:—

(૧) વાચકને સહજ સમજાયું હશે કે યેન્યામના મત પ્રમાણે, મનુષ્ય બ્યારે સમસ્તજન-મંડળનું સુખ સાધવા પ્રવર્તે છે, અને જનમંડળના સુખ માટે પોતે દુઃખ વહોરે છે, ત્યારે પણ ખરું જોતાં પરિણામે એ પોતાના સુખ અર્થે જ તેમ કરે છે. મિત્રે આ જનસુખવાદના અન્તરમાં રહેલી સ્વાર્થપરાયણતા દૂર કરી. દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સુખ (સુખમાં દુઃખાભાવનો સમાવેશ થાય છે.) શોધે છે એ ખરી વાત; પણ મનુષ્યમાત્રને પોતપોતાના સુખ માટે સરખો જ હક છે; માટે દરેકે સમસ્ત જનમંડળનું સુખ સાધવા યત્ન કરવો જોઈએ: આ રીતે ‘ધણીમાં ધણાનું ધણામાં ધણું સુખ’ એ નીતિનું ધોરણ દે છે. યેન્યામે જનસુખવાદનું પ્રતિપાદન કર્યા છતાં, ગૂઢ સ્વાર્થપરાયણતાને એ વાદના મૂળમાં રહેવા દીધી હતી. મિત્રે સ્વાર્થપરાયણતાનું મનુષ્યહૃદયમાં અસ્થિતત્વ સ્વીકાર્યું, પણ કર્તવ્યના હેતુ તરીકે જનસુખને રચાવ્યું.

(૨) બીજો ફેરફાર મિ. મિત્રે એ કૃષ્ણ કે સુખના પ્રકાર માન્યા: મિ. મિલના મત પ્રમાણે કેટલાંક સુખ એવાં છે કે જેની જોડે અન્ય સુખની સરખામણી ન કરી શકાય: ઉદાહરણ તરીકે, સુખી હુકરનું જીવન એ દુઃખી મનુષ્યજીવન કરતાં પસન્દ કરવા લાયક થતું નથી. અને એ જ રીતે મનુષ્યજીવનમાં કેટલાંક સુખો એવાં છે કે જેના કરતાં બીજાં સુખો માપમાં વધારે હોવા છતાં પસન્દ કરવા જેવાં નથી: ભારે આવે પ્રસંગે સુખની સરખામણી શી રીતે કરવી ? મિ. મિલ કહે છે કે જોએને બંને તરફનાં સુખનો અનુભવ હોય તેઓનો અભિપ્રાય પ્રમાણ.

(૩) મિ. યેન્યામે કર્તવ્ય કરવામાં કરનારને જે વિલક્ષણ સુખ આવે છે એની અવગણના કરી હતી. મિ. મિત્રે એ સુખને ગણતરીમાં લેવા લાયક ગણ્યું.

હવે, જનસુખવાદના આ સ્વરૂપમાં પ્રેક્ટિસર સિનવિકે શો ફેરફાર કર્યો એ જોઈએ. પ્રો-

દ્વેસર સિન્નવિક ઉપરના જનસુખવાદીઓની બે વાત સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે: (૧) એક તો એ કે સુખ એ જ્ઞ કર્તવ્ય છે; (૨) ખીજું એ કે સારા-ખોટાપણું ધરાધાપૂર્વક કરેલા કૃત્યને જ લાગુ પડે છે, એ કૃત્યની પાછળ રહેલા હેતુ-ઉદ્દેશને લાગુ પડતું નથી: અર્થાત્ અમુક કૃત્ય એના કરનારની દૃષ્ટિએ, * એનો ઉદ્દેશ હેતુ વિચારતાં બલે સાઈ હોય; પણ નીતિશાસ્ત્ર તો એ કૃત્યના સુખદુઃખરૂપ પરિણામને જ જુલે છે. એ કૃત્ય ધરાધાપૂર્વક થએલું હોય એટલે બસ. (૩) સુખના પ્રકાર અને માપની બાબતમાં પ્રો. સિન્નવિક ભિન્ન કરતાં બે-ધામ સાથે વધારે મળે છે. સિન્નવિક સુખની જાતો માને છે, પણ તે એવી રીતે નહિ કે અમુક-જન-તરું સુખ અમુક જાતના સુખ કરતાં માપમાં ગમે તેટલું ઓછું હોય છતાં એ ઉચી જાતનું હોવાથી હમેશાં પસંદ કરવું જ જોઈએ. પ્રકાર અને માપ બંને એકઠાં ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ, અને મનુષ્યની સામાન્યજીવિમાં તેમ જ એની વર્તણૂકમાં બંને ઉપર એકઠું ધ્યાન અપાઈ શકતું આપણે જોઈએ છે.

આ શિવાયની ઘણી બાબતોમાં પ્રોફેસર સિન્નવિકનો એમના પૂર્વાચાર્યો સાથે મતભેદ છે.

(૧) એક તો એમણે બે-ધામને અસન્ત અગ્રાહ એવો જ “જોઈએ”—પદાર્થ એનો જનસુખવાદમાં સ્વીકાર કર્યો. પ્રો. સિન્નવિકે જોયું કે સુખ એ કર્તવ્ય છે ખરું, પણ સુખ અને કર્તવ્ય બે શબ્દ એકાર્થી જ નથી. સુખજીવિ અને કર્તવ્યજીવિ બે જુદાં છે: અમુક કૃત્ય સુખકર છે, માટે કરવું જોઈએ—એવી, સુખકર કૃત્યના સંબંધમાં જૂદી કર્તવ્યજીવિ થાય છે,

(૨) બે-ધામ—દરેક મનુષ્ય હમેશાં પોતપોતાનું જ સુખ સાધે છે એમ માને છે, અને તે છતાં સમસ્તજનમંડળનું સુખ સાધવાનો ઉપદેશ કરે છે. ખરું જોતાં, બે-ધામ જનસુખવાદી ગણાવા જાય છે, છતાં છે સ્વસુખવાદી. દરેક સમસ્તજનમંડળનું સુખ શોધવું જોઈએ એવી—બે-ધામ દરેક મનુષ્ય ઉપર ફરજ માનતો નથી, પણ દરેકજણ પોતાનું સુખ શોધવામાં સમસ્તજનમંડળનું જ સુખ શોધે એવી સ્થિતિ સંપાદન કરવાનો ઉપાય માત્ર બતાવે છે: અને એ ઉપાય તે કાયદો. આ રીતે બે-ધામના સિદ્ધાન્તમાં છેક સુધી જનસુખવાદના પાયામાં સ્વસુખવાદ જ રહે છે. સ્વસુખવાદ પ્રો. સિન્નવિકને માન્ય નથી. કેવળ સ્વસુખાર્થે જ સર્વ કૃત્ય કરવાં એ મનુષ્યની સામાન્યજીવિથી પણ નિન્દા ગણાય છે—એમ સિન્નવિક જણાવે છે.

(૩) મિ. ભિલ સ્વસુખવાદી નથી. પણ દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સુખ સાધવા યત્ન કરે છે, એટલા ઉપરથી એણે જનસમસ્તનું સુખ સાધવા યત્ન કરવો જોઈએ એમ શા આધારે માનવું એનો ખુલાસો ભિલથી અપાતો નથી. તેમ આ સિદ્ધાન્ત સ્વયંપ્રકાશ સાત્ય છે એમ પણ એ કહેતા નથી. તેઓ દલીલ કરે છે કે “દરેક મનુષ્યનું સુખ એને પોતાને માટે સાઈ છે, અને તેથી જનસમસ્તનું સુખ જનસમસ્તને માટે સાઈ છે.” પ્રોફેસર સિ-

* પ્રો. સિન્નવિક “Subjective rightness” અને “objective rightness” એવો ભેદ કળૂસ કરે છે, પણ છેવટે નીતિશાસ્ત્ર તો “objective rightness”નો જ વિચાર કરવાને બંધાએલું છે એમ જણાવે છે.

જનિકને મિ. મિલના વાદમાં બે ખામીઓ જણાઈ એક તો એ કે મિ. મિલ “છ” ઉપરથી “જોઈએ” ઉપર ઉડે છે: દરેક મનુષ્ય પોતાનું સુખ સાધે છે એટલા ઉપરથી સાધવું જોઈએ એ શી રીતે ક્ષતિ થાય? મિ. મિલ વસ્તુસ્થિતિ (Psychological Hedonism) અને કર્તવ્ય (Ethical Hedonism) વચ્ચે ગોઠાવો કરે છે. મિ. મિલની ખીણ બૂલ એ છે કે “દરેક” ઉપરથી એ “સમસ્ત” ઉપર કુદકો મારે છે: ‘દરેક’ પોતાનું સુખ સાધે છે, માટે સમસ્તે સમસ્તનું સાધવું એ દલીલ ક્ષયવાર કબૂલ શખીએ; પણ “દરેક” પોતાનું સાધે છે, માટે દરેકે સમસ્તનું સાધવું” એ સિદ્ધાન્ત શી રીતે નીકળ્યો? અને આ જ (દરેક મનુષ્યે જનસમસ્તનું સુખ સાધવું એ જ) જનસુખવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. આ રીતે પ્રોફેસર સિજવિકે મિ. મિલની જનસુખવાદની દલીલ નિર્બળ ગણે છે.

(૪) પણ એટલા ઉપરથી જનસુખવાદને એ ઠોડી દેતા નથી. પ્રોફેસર સિજવિકે એ વાદને સ્વયં પ્રકાશ સત્ય માને છે. મનુષ્યના સામાન્યનીતિના વિચારોનું પરીક્ષણ કરીને એમાંથી એ બતાવી આપે છે કે એ વિચારોમાં ઘણું ખરું જનસુખવાદનું ધોરણ જ રહેલું હોય છે, અને એ વિચારમાં કોઈ કોઈવાર ને વિરોધ અને ગોઠાવો હોય છે એનું નિરાકરણ પણ જનસુખવાદ વડે જ થાય છે. આ રીતે, “છ” ઉપરથી “જોઈએ” ઉપર, અને “દરેક” પોતાના ઉપરથી જન“સમસ્ત” ઉપર આવવા માટે પ્રો. સિજવિકે દલીલની જરૂર જોતા નથી, અને દલીલ શક્ય પણ માનતા નથી; અને કહે છે કે એ સત્યો જોને “સ્વયં પ્રકાશ” જણાતાં ન હોય એને એની ખાતરી કરી આપવાનો ખીજો કરો ગાર્ગ નથી.”

(૫) પણ પ્રોફેસર સિજવિકે ઉમેરે છે કે જેમ જન સમસ્તનું સુખ સ્વતઃસિદ્ધ કર્તવ્ય છે, તેમ સ્વસુખ પણ તેનું જ છે. બંનેના હકો ખરા છે એમ મહાર્ગ અન્તઃકરણ કહે છે. પણ જ્યારે એ બે રહામા રહામી ગોઠવાઈ જાય ત્યારે શું કરવું? એક કર્તવ્યચીર તરીકે હું કદાચ કહું કે સ્વસુખનો ભોગ આપી જનસમસ્તનું સુખ સાધવું. પણ વીરતા અને તત્ત્વ-વિચાર એ બે એક નથી. અત્રે તો આપણે તત્ત્વવિચારથી નક્કી કરવાનું છે કે “સ્વ” અને “સમસ્ત” ના સુખ વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે શમાવવો? આ વિરોધ ઔદિક દૃષ્ટિએ અસ-માધેય છે.* એનું સમાધાન, ધર્મવિચારના પ્રદેશમાં ઉતરી, પરસ્પૃક માનીને કરીએ તો જ થાય એમ છે; અર્થાત, આ જીવનમાં જનસમસ્તનું સુખ સાધવા જતાં ને દુઃખ સહન કરવામાં આવે છે, એની જોડ પર જીવનમાં પૂરી પડે છે એમ માન્યા વિના છૂટકો નથી.

આ રીતે, —સદ્ગુણ અને સુખ વચ્ચેનો આ જીવનનો વિરોધ, પર જીવનમાં શમવો જ જોઈએ, એ શાશ્વત હોઈ શકે જ નહિ, હોય તો વિશ્વવ્યવસ્થામાં મોટી વિપત્તિ આવે, અને વિશ્વવ્યવસ્થામાં વિપત્તિ હોઈ શકે જ નહિ એમ માનીને જ મનુષ્યશુદ્ધિ વિશ્વનો અર્થ

* અત્રે વાચકને અસન્તોષ થશે કે પ્રો. સિજવિકે નીતિશાસ્ત્રે તો આનું સમાધાન આપ્યું નહિ. પ્રો. સિજવિકે પોતે આ અસન્તોષના ઉત્તરમાં જણાવે છે, કે જો બધાં શાસ્ત્રો અમુક સ્વતઃસિદ્ધ (axioms) થા જોને સિદ્ધવત્ માનતાની જરૂર પડે છે તેવાં (postulates) સત્યો પૂર્વક આવે છે એમ માનતા હો તો નીતિશાસ્ત્રનું આ એક સિદ્ધવત્ માની લીધેલું સત્ય છે એમ સમજજો.

કરવામાં—વિચાર કરવામાં—પ્રવૃત્ત થાય છે, એવો જે મહાન જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટનો મત એનો પ્રો. સિજવિકના વિચારમાં સ્પષ્ટ પ્રવેશ દેખાય છે.

આ પ્રમાણે ઇર્ષ્યહીન વર્તમાન નીતિશાસ્ત્રમાં, ત્યાંના એક મહાન નીતિશાસ્ત્રીના શા સિદ્ધાન્ત છે એ આપણે જોઈએ. હવે આવતા અંકમાં આથી તદ્દન ઉલટા-સ્થાને છેડે જ જઈને બેઠેલા-એક બીજા મહાન વિચારકના સિદ્ધાન્ત વિશ્લેષીશું.

* * * * *

મિ. આર્થર લિલિ એમના “Buddha and Buddhism” નામના પુસ્તકના એક પ્રકરણમાં જણાવે છે કે બૌદ્ધ ધર્મ ધણી જૂનાં વખતમાં નાંવે બ્રાહ્મીન નાંવે અને અમેરિકામાં ફેલાએલો હતો. અંગ્રેજી શબ્દ ‘Wednesday’ અમેરિકામાં બૌદ્ધ ધર્મ જો નાંવેના ‘Woden’ (વોડન) દેવના નામ ઉપરથી થયો છે, અને એ જ આ દેશમાં ‘બુધવાર’ કહેવાય છે. ‘બુધ’ અને ‘બુદ્ધ’ ની એકતા સ્થાને કેટલાક વાંધા લેશે. અને ગ્રોઈસર મંકરમૂલર જેવો શબ્દશાસ્ત્રી પણ ‘વોડન’ અને ‘બુદ્ધ’ શબ્દને જોડવાનો આ યત્ન હસવા જેવો માને છે. પણ ગ્રોઈસર હોમ્બો નામના ગ્રામીન ખંડેરની શોધ કરનાર એક વિદ્વાને આ સંબંધમાં કેટલોક અગત્યનો પુરાવો એકઠો કર્યો છે: એ જણાવે છે કે બૌદ્ધ સ્તૂપને ઘણાં જ મળતાં એવાં બાંધકામો ગ્રામીન નાંવેમાં નજરે પડે છે, અને આ દેશમાં જેમ સ્તૂપ બુદ્ધના જ કહેવાય છે, તેમ નાંવેનાં એ તરેહનાં ચણતર વોડન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ ચણતરમાં ઇ. સ. પહેલાં સૈકાના બાકિદૂપન રાજાઓના સિંહાની નકલો, તથા ‘સ્વસ્તિક’ ‘નન્દાવર્ત’ ‘ત્રિરત્ન’ વગેરે બૌદ્ધ ધર્મનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ સ્તૂપ પાસે જેમ સ્તંભ કુંડ વૃક્ષ વગેરે હોય છે તેમ આ ચણતર પાસે પણ હોય છે. અને બંનેના જુદા જુદા ભાગો સરખાવી જોતાં બે વચ્ચે ધણું જ મળતાપણું નજરે પડે છે. નાંવેનું મહોટામાં મહોટું સ્તૂપાકાર ચણતર ‘બાહર’ નામના દેવનું કહેવાય છે. અને ‘બાહર’ એ એક શાન્ત, નમ્ર અને ક્ષમાશીલ દેવ છે—જે નાંવેના લોકની ઉગ્ર પ્રકૃતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. વિશેષમાં એ જોવા જેવું છે કે આવાં ચણતર બાકિદૂપાથી યુરોપના રસ્તા ઉપર છેડે નાંવે સુધી ઢેઢેકાણે નજરે પડે છે. વળી નાંવેમાં એક ગ્રામીન દંતકથા છે કે ‘અસ’ નામના લોક ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને એ ‘અસ’ લોકોની મૂળ બૂમમાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં બુદ્ધ ધર્મ લાખત થઈ ચૂક્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે.

મિ. આર્થર લિલિ અમેરિકાના સંબંધમાં પણ આવી જ હકીકત રજૂ કરે છે. અમેરિકા ખંડ પહેલ પહેલો કૌલમ્બસને જ જડ્યો હતો, એ બાબત હવે ધણી શંકા લેવામાં આવે છે. પ્રસિદ્ધ ક્રેન્ચ વિદ્વાન ક્વાત્રેફેલ્સ, અમેરિકાના મૂળ વતનીઓમાં ગૌર સ્થાપ અને પીત ત્રણે રંગના મનુષ્યો નજરે પડે છે તે ઉપરથી, એવું અનુમાન કરે છે કે એ ત્રણે જાતના લોક આ ગોલાર્ધમાંથી જઈને ત્યાં વસ્યા હશે: જવાના માર્ગે પણ ધણી છે—એફેરિંગની સામુદ્રધુની આગળ એશિયા અને અમેરિકા ખંડ એક એકને લગભગ આવે છે; કામ્બેચા-

ટકા અને અધારકા-આગળથી પણ અમેરિકા ધણો પાસે છે; અને આટલાંટિકમહાસાગ-
રમાં જૂમધરેખા ઉપર આવેલો આફ્રિકાથી અમેરિકા તરફ એક મોટો સમુદ્ર સ્રોતનો
પ્રવાહ છે અને એવો જ 'કૃષ્ણ સ્રોત' (Black stream) નામનો એક ખીણે પ્રવાહ
જાપાનની પાસે છે. પરંતુ આ કરતાં પણ ઘણો વધારે મજબૂત પુરાવો ચીન અને જાપા-
નના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ચીનના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચીનથી ૨૦,૦૦૦ લી (એક
લી=૪૮૬ વાર) દૂર 'કૂ સાંગ' નામનો એક દેશ કહ્યો છે, અને ત્યાં યૌદ્ધધર્મોપદેશકો
મોક્ષ્યાનીવાત લખી છે. જાપાનના કૃષ્ણ સ્રોતને માર્ગે જતાં ૨૦,૦૦૦ લી દૂર કાલિફોર્નિયા
(ઉત્તર અમેરિકાનો એક ભાગ) આવી ઉછું રહે છે. અને 'કૂ સાંગ'-શબ્દનો મૂળ અર્થ પણ
'છેક પૂર્વ' એવો થાય છે. રિસ્ની નામનો એક દ્રૌય વિદ્વાન જાપાનના ગ્રંથો ઉપરથી સિદ્ધ
કરે છે કે જાપાનના લોકને 'કૂ સો' નામનો એક દેશ જાણીતો હતો, અને ત્યાં તેઓએ
ધર્મોપદેશકો મોકલ્યા હતા. ચીનના પ્રાચીન ગ્રંથકારો પ્રમાણે 'કૂ સાંગ'માં તાંબુ, રૂપું અને
સોનું મળે છે, લોહું મળતું નથી; અને આ વર્ણન અમેરિકાને લાગુ પડે છે. હુમ્બોલ્ટ અને
લાપ્લાસ—એ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિઃ શાસ્ત્રીઓએ આપણા અને મેક્સિકોના લોકોની જ્યોતિર્વિદ્યા
વચ્ચે કેટલુંક મળતાપણું શોધી કાઢ્યું છે. મેક્સિકોના લોકોના 'નવ રત્નપતિઓ' આપણા
નવગ્રહની સાથે મળતા આવે છે, અને તેઓને અદ્ભૂત નક્ષત્રો પણ જાણીતાં હતાં. આપણે
ત્યાં રાશિઓનાં પ્રાણી કલ્પ્યાં છે, તેની જ કલ્પના મેક્સિકોમાં પણ જોવામાં આવે છે:
અને એમાંનાં કેટલાંક પ્રાણી અમેરિકામાં મૂળ હતાં જ નહિ એવાં છે. વળી યૌદ્ધ રત્નપત્રની
આકૃતિઓ પણ સ્થળે સ્થળે જુડે છે, અને કવાટઝકાટલે પશુચર જાન્ય કરી પુષ્પ ચટાવવાનો
રિવાજ—દાખલ કર્યાની વાત સંભળાય છે. ખીજું—ધર્મસંસ્કારો, ઉપવાસો, મન્ત્રોપદેશો, સ્વસ્તિક
ચિહ્ન વગેરે પણ યૌદ્ધ ધર્મનાં જેવાં જ જોવામાં આવે છે. આપણામાં અને યાહુદી લોકોમાં
જેવી જળજળપ્રલયની કથા છે અને એમાંથી એક જ માણસ બચ્યો કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે
મેક્સિકોના લોકોની પણ દત્તકથા છે. આ સામ્ય એટલું બધું છે કે કેટલાક ભલા ક્રિસ્ત્યન
પાંદરીઓએ આ બધી વાર્તાઓ સાંભળી અનુમાન કર્યું હતું કે સેતાને 'ક્રિસ્ત્યન ધર્મ વાર્તા-
ઓનાં અનુકરણ કરી મેક્સિકોમાં દાખલ કર્યાં હતાં! સૌથી વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ છે
કે મેક્સિકોના યુદ્ધની છબીઓ અને મૂર્તિઓ હિન્દુસ્તાનના યુદ્ધને તદ્દન મળતી આવે છે:
વળી આ મેક્સિકન યુદ્ધનું નામ 'Xaca' (એક્સાકા) છે, જેની પાસરી નામનો એક વિદ્વાન
'શાક્ય'—મુનિ સાથે એકતા કરે છે.

ઉપરનાં અનુમાનો સર્વ નિર્વિવાદ સત્ય છે એમ કહેવાનું આ લેખકનું તાત્પર્ય નથી.
પણ એટલું તો ખરું જ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આપણે સ્વર્મે પણ ન ધારીએ તેવે સ્થળે
અને તેવી રીતે એમના જ્ઞાનનો પ્રવાહ પ્રવર્ત્યો છે. એ સ્થળો અને એ રીતો શોધી કા-
ઢવાના આજ કાલ અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, અને ધીમે ધીમે પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી
ગૂઢ હકીકતો ઉપર નવો નવો પ્રકાશ પડતો જાય છે. ઉપર જણાવેલો પુરાવો યૌદ્ધ ધર્મના
વિસ્તારનો સંપૂર્ણ નિર્ણય કરી શકતો નથી, પણ એ એક વિચારવા જેવો છે એમાં કો-
ઈ બધી ના કહી શકશે નહિ.

“ઇતિહાસની આરસી.”

૧

ગ્રીસ અને રોમ.

“Politics are vulgar when they are not liberalized by history, and history fades into mere literature when it loses sight of its relation to practical politics.”—Sir John Seeley.

આદિકાળના જનસમાજ અનેક અસાધારણ પુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે, અને આર્થિક તેમ જ સંસ્કૃતીય જીવનના સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ ગણી શકાય એવા નમૂનાઓ પણ દર્શાવ્યા છે. દક્ષિણ તરીકે, ઇજિપ્ટમાં બહુ જૂના વખતમાં ઘણી સ્થાનિક વસ્તીઓ હતી—જેઓનું બજવાન રાજ્યોના હાથ નીચે એક મહારાજ્ય બનવાનું હતું, અને જેમનામાં વિદ્વાન ધર્મગુરુઓ પણ હતા. પણ આ સર્વ લાભ છતાં, ઇજિપ્ટના જનસમાજની સ્થિતિ સન્તોષકારક નહોતી. રાજ્ય જીવન હતું, ધર્મગુરુઓ ઘણા ખોટા ખોટા સિદ્ધાન્તો ઉપદેશતા હતા * તથા લોકો અજ્ઞાન અને ઉઝાડ હોઇ, ઘણું ખર્ચ તંગીમાં જીવન ગુજારતા. ઇજિપ્ટના ગ્રામીણોને આ દોષો દૂર કરવાનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો નહતો. જનસુધારણા—સામાજિક અભિવૃદ્ધિ શક્ય છે એની એમને કલ્પના પણ નહતી. માટે આપણે એમ કહીએ તો સાચું કે આદિકાળના ઉત્તમોત્તમ જનસમાજમાં પણ જનસુધારણાનું કામ ભાગ્યે જ શરૂ થયું હતું.

૧. ગ્રીક લોકોએ કલા સાહિત્ય અને આધિભૌતિક શાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રામ પ્રહેલવહેલું ઇજિપ્ટના લોક પાસેથી મેળવ્યું. પણ આ સર્વ વિષયમાં એમણે એમના પોતાના ખાસ ગુણો દાખલ કર્યા. તેઓ જ્ઞાનને માટે અતિ ઉત્સુક, વિચારમાં ઘણા ગહાદુર, અને ખીજ સર્વ પ્રજા કરતાં વધારે સાક્ષાત્ હતા; અને મનુષ્યને જે જે વિષયમાં રસ આવે છે એ સર્વમાં મનુષ્ય-બુદ્ધિનો સ્વતંત્ર નિર્ગલ (બંધનરહિત) ઉપયોગ કર્યા વિના એમને સન્તોષ થતો નહિ. તેઓએ કલા,—સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં શું શું કર્યું એ ગણાયવાની અત્રે બંદર નથી. પણ તેઓએ રાજ્યશાસ્ત્રની બાબતમાં કેટલી ફતેહ મેળવી અને તેઓ ક્યાં ક્યાં નિષ્ફળ થયા એ ટુંકમાં જોઈ જઈએ.

ગ્રીક લોકો યુરોપમાં આવી વસ્યા, સારે તેઓની જૂદી જૂદી સ્થાનિક વસ્તી થઈ હતી, અને તેઓનું સમાજજીવન આદિકાળના જનસમાજના જેવું, એટલે કે જાતિના (ક્ષત્રીય) ધોરણ ઉપર રચાયેલું, હતું. તેઓના ઇતિહાસમાં, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને

*પ્રાચીન ધર્મ અને રાજ્ય સંબંધે પ્રહેલા કરતાં હાલ આપણને વિશેષ માહિતી મળેલી છે, અને આપણું દક્ષિમિન્દુ પણ વધારે ન્યાયી અને વિચારવન્ત થયું છે—અને તેથી આ બંને ઉક્તિઓ થોડી ઘણી બૂલભરેલી હશે છે.

અંધન્સના ઇતિહાસમાં રાજ્યબંધારણના તત્ત્વ તરીકે જાતિને બદલે જનિવાસસ્થાનને ધીમે ધીમે દાખલ થતું આપણે જોઈએ છીએ. અને એમાં વધતાં વધતાં સ્થાનિક વસ્તીઓનાં નગર થયાં; અને નગરવાર રાજ્યવ્યવસ્થા થઈ, નગરવાર રાજ્યવ્યવસ્થા એ રાજ્યબંધારણનું એક ખાસ સ્વરૂપ છે, અને તે ગ્રીક લોકોએ પહેલવહેલું રચ્યું. હાલના ‘રાજ્ય’ શબ્દના અર્થમાં, ગ્રીક નગર એક ખરેખરે રાજ્ય હતું; એ જનમંડળમાં રાજકીય મુસદ્દીપણને વફાતરને અને રાજ્ય ચલાવવાની નિપુણતાને પૂર્ણ પ્રસંગ અને અવકાશ હતો. દરેક જનસમાજ અનુદિપૂર્વક પણ વિકસતો હોય છે, પણ ત્યારે અનુદિપૂર્વક એના વિકાસ માટે કાયદા વગેરે સરચાઓ રચવામાં આવે છે, ત્યારે એમાં ખાસ મનુષ્યવિચારની ખુબી દાખલ થાય છે. ગ્રીક જનસમાજ અનુદિપૂર્વક સુધારણામાંથી આગળ વધી અનુદિપૂર્વક સુધારણાની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતો હતો; એના પ્રયત્નો ‘સ્વાતન્ત્ર્ય’ અને ‘સમાન કાયદા’ પ્રાપ્ત કરવા તરફ વળવા માંડ્યા હતા.

અંધન્સ, એની કીર્તિની ટાચે, ગ્રીક રાજકીય વિચારનું મૂર્તિમંત સિખર હતું. પણ એના ઇતિહાસકારો અને રાજ્યપુરુષોના શબ્દો તરફ નજર ફેરવીએ છીએ તો જણાય છે કે તેઓના વખતનો ગ્રીક સમાજ તેમને સંગીન સ્થિતિમાં લાગતો નહોતો. તત્ત્વગાનીઓ ફરી ફરીને આ પ્રશ્ન ઉપર આવીને ઉભા રહેતા કે—સદગુણ એટલે શું, અને તે કેવી રીતે શીખવી શકાય? અને આ પ્રશ્નને તત્ત્વગાનના એક રમુજ કે જણવા એવા પ્રશ્ન તરીકે જ નહિ, પણ તુરંત ઉપયોગના અને ધણી જ જરૂરના પ્રશ્ન તરીકે તેઓ ગણતા હતા. તેઓને જણાતું હતું કે—એમના સ્વદેશજન્યો સ્વાતન્ત્ર્યનો જ વિચાર કર્યા કરતા હતા, પણ સંયમ તરફ ભાગ્યે જ લક્ષ દેતા હતા. અને એ મહાન પુરુષોને ધીસનું ભવિષ્ય પણ સૂઝતું હતું; તેઓ કહેતા હતા કે, કેવળ સ્વાતન્ત્ર્યલિલાઈ ગ્રીક પ્રજા કોઈક વખતે, એના કરતાં વિકસતામાં ઓછી પણ સંયમમાં ચઢતી પ્રજાને હાથે માર ખાશે. થયું પણ એમ જ. પહેલાં મેસિડોનિયન અને પછી રોમન લોકોએ એમના ઉપર સત્તા મેળવી.

હવે તર નીતિના ધોરણને અમારે ગ્રીક જનસમાજે કયી કયી જાળતમાં ખૂણ કરી એ આ જ આપણે ગ્રીક તત્ત્વગાનીઓ કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. (૧) એક તો ગ્રીક લોકોમાં, સધળા દરજ્જાનાં મનુષ્ય તરફ જે બંધુભાવ હોવો જોઈએ તે નહોતો. ઉપલા વર્ગના લોકો—જેઓ ગ્રીક રાજ્યમાં ભાગ લેવાને લાયક ગણાતા—તેઓને જ સ્વાતન્ત્રતા ભોગવવાનો હક હતો. દલાન તરીકે, અંધન્સ શહેરમાં ફક્ત વીસેક હજાર જ એવા શહેરીઓ હતા કે જેમને લોકપયોગી કર્તવ્ય કરવા માટે કુરસદ આપવામાં આવી હતી; એ કરતાં વધારે મોટો વર્ગ ગ્રામીણો હતા, અને સધળું જાડી મહેનતનું કામ એમને માથે નાંખવામાં આવ્યું હતું. ગ્રીક લોકોના ગણમાં ગણા પુરુષોને પણ સ્વભાગમાં

* રાજ્યશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે અસલ જાતવાર રાજ્ય હતાં; અર્થાત્ અમુક જાતિના લોકોનું એક રાજ્ય—જેમકે હજુ, જર્મર, યાદવ, વગેરે. પછીથી દેશવાર થયાં—એટલે જૂદા જૂદા જાતના લોક પણ એક દેશમાં વંશી એક રાજ્યમાં જોડાયા—જેમકે વર્તમાન રાજ્યો.

નહતું કે ગુલામગીરી વગર સુધરેલું જીવન શક્ય છે. હવે આપણે એથી ઉલટું એમ જોઈ શકીએ છીએ કે ગુલામગીરી એ સુધરેલા જીવન સાથે અસંગત છે. કેળવણી સંસ્કાર અને વિનયની રેવો અમુક વર્ષોના લોકમાં જ બન્ધાય એટલું ખસ નથી. સામાન્ય લોકમાં—અર્થાત્ બંદોળા પ્રજાવર્ગમાં—એની કેવી અસર થાય છે એ જ દરેક સામાજિક સંસ્થાની ખરી કસોટી છે. (૨) ખીજું, આપણે જોને નમ્રતાના ગુણો કઢીએ છીએ તેવા ગુણોની—જેમકે ક્ષમા, સ્વાર્થસાગ, પરમતસદિષ્ણતા વગેરેની—તેઓમાં મોટાટી ખામી હતી. તેઓની અહંતાને લીધે શહેરોમાં ગરીબ અને તવંગર, અમીર અને આમ, અંધન્સના મિત્રો અને રૂપાર્થના મિત્રો વચ્ચે વિખવાદ ઉત્પન્ન થયા. સ્વપક્ષનો જય પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ સાધન ખોદું ગણાતું નહિ—પ્રતિપક્ષી સામે નિન્દા, દગલખાજ અને પરરાજ્યની મદદ. માગવા સુધીના માર્ગો લેવામાં આવતા. પક્ષપરાયણતાના દોષો અને નીતિના ગુણો—જોને સાથે વસતા. ગ્રીક જનસમાજમાં મનુષ્યસ્થાવરને વિકસવાનો પહેલો પ્રસંગ મળ્યો, અને તે સારા તેમ જ ખોટા પરિણામ તરફ પૂર્ણ જુસ્સાથી વિકસ્યો.

૨. રોમનોમાં કાંઈ પણ ખાસ ચમત્કાર નહતો. તેઓએ કલા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં લાગ્યે જ કાંઈ અપૂર્વ કાર્ય સંપાદન કર્યું છે. પણ ગ્રીક લોકોમાં જે વ્યાવહારિક સદ્-ગુણોની ખામી હતી, એ સદ્ગુણો રોમન લોકોમાં પૂરેપૂરા હતા. તેઓ ધૈર્યવાળા અને નિયમ—પદ્ધતિ—વાળા હતા, દિસાજ અને નોંધના શોખીન હતા, ટંટામાંથી વચલો રસ્તો કાઢવામાં અને કાયદાના વિધિ ઘડવામાં કુશળ હતા. ગ્રીક લોકો ‘સ્વાતન્ત્ર્ય અને સમાન કાયદા’ની ભાવના પાછળ દોડ્યા, પણ સંયમ અને અધિકાર માટે માનનો મદિમા જૂલી ગયા. રોમન લોકો અધિકારને માન આપ્યું અને આજ્ઞા પાળવી એની કિંમત પૂરેપૂરી સમજતા હતા, અને તેથી તેઓએ ગૃહ તેમ જ રાજ્યમાં એ સદ્ગુણને સજડ વળગી રહ્યા. પણ તાજાના લોકોને સ્વતન્ત્રતાના હકો બક્ષવામાં તેઓ ધણા સરળ હતા. તેઓએ ગુલામોને છોડરોને અને સ્ત્રીઓને મિલકત ઉપર અમુક હક આપ્યા. અને જ્યારે તેઓનું રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું, અને પરદેશીઓ સાથે તેઓ પ્રસંગમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને પણ પોતાના—રોમન શહેરીઓના—ખાસ હકો છૂટે દાંયે આપ્યા. અંધન્સ અને રોમની પરદેશીઓ પ્રત્યેની રાજ્ય નીતિ વચ્ચે આ મોટો તફાવત હતો. અંધન્સને તાબે થતું એટલે અંધન્સને ખંડણી બન્દી અને એનો તિરસ્કાર સહન કરવો; રોમને તાબે થતું એટલે દુનીઆના મોટામાં મોટા શહેરના શહેરીપણામાં જે લાભ અને શોભા રહેલાં છે તે પ્રાપ્ત કરવાં. રોમન લોકોની આ સામાન્યનીતિ કાંઈક વિચારવાળા સ્વાર્થથી અને કાંઈક વધારે ઉંચા હેતુઓથી પ્રેરાયેલી હતી. રોમન લોકોમાં રાજ્ય કરવાની સ્વાભાવિક આવડ હતી. એ ગુણને લીધે, એમના તાજાના લોકોના રિવાજો અને સંસ્થાઓ સમજવાની તેઓને વૃત્તિ યદ. એ અવલોકનને પરિણામે તેઓને જણાયું કે એ સર્વ રિવાજો અને સંસ્થાઓમાં અમુક ન્યાય અને સમ-વસ્તુ તરત રહેલું છે. આ તત્ત્વને તેઓ ‘law of nations’—યાને ‘પ્રજાઓનો કાયદો’ કહેતા. આ એક મદાન શોધ હતી, જેણે રોમના રાજ્યતન્ત્રીઓના તથા કાયદાના વિદ્વાનોના વિચારોને વિશાળ કર્યા. રોમન લોકોએ જ્યારે ગ્રીક ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેઓને એક ખીજું તત્ત્વ જણ્યું—જે પૂર્વોક્ત ‘પ્રજાઓના કાયદા’ કરતાં પણ વધારે

વિશાળ હતું. આને તેઓએ ‘law of nature’—એટલે ‘પ્રકૃતિનો કાયદો’ એવું નામ આપ્યું. આ કાયદાને રોમના વિદ્વાનોએ સદાચારના ધોરણ રૂપે રચાવ્યો અને જેમ અને તેમ પોતાની વર્તણૂકને તેમજ દેશના કાયદાના સ્વરૂપને એને અનુસરતાં કરવાં—એ તરફ પોતાનો પ્રયત્ન વાળ્યો. ઓક તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તેઓએ આ જ્ઞાન મેળવ્યું, છતાં આગામી પાલન જે રોમન પ્રજાનો ખાસ ગુણ હતો અને જેની ઓક શોધમાં તદ્દન ખામી હતી—એમાં ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. રોમનો જેમ એક પછી એક દેશ જીતતા તથા વ્યવસ્થિત કરતા જતા હતા, તેમ તેમ તેઓ પોતાનો કાયદો પણ યોગ્યવિચારાનુસાર વિકસાવતા હતા: ન કામો બંધતો તોડી નાંખતા હતા, અને વ્યવહારપરાયણ જનસમાજને અનુકૂળ પડતા નવા નિયમો ધડતા હતા.

પણ ઓક લોકોથી જે મહાપ્રશ્ન સમાધાન ન થઈ શક્યું, તેનું રોમન લોકોથી પણ ન થઈ શક્યું: તે એ કે—સામાન્યજનને સદ્ગુણી શી રીતે કરવા? ‘પ્રકૃતિનો નિયમ’, માત્ર વિદ્વાન જનોના જ મન ઉપર અસર કરતો: અર્થાત્ જેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મકેળવણી અને વિચાર તરફ વળણ હોય તેઓ ઉપર જ એ ઉપયોગી થતો. પણ જે પ્રાકૃત સામાન્ય—જન છે તેઓ તો એનો બિલકુલ લાભ લઈ શકતા નહતાં: તેઓ તો હ-મેશાં બધ કૂર અને પાપાચરણમાં સંકોચ વિનાના જ રહેતા. ઓગરડસના વખતનો જન-સમાજ બારે દુર્ગુણો અને બેઠેગોથી ભરેલો હતો. કેટલાકને જણાવા માંડ્યું હતું કે ફૂની-આમાં સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણ વધારે ફાવે છે, અને તેથી તેઓ નવી જાહેરાતથી નાપસન્દ કરતા. તે વખતના કેટલાક કવિઓએ જનસમાજની સ્થિતિ સંબંધી મશ્કરી અને તિરસ્કાર ભર્યાં કાવ્યો રચ્યાં છે, તેમાં તેઓ જણાવે છે કે—આ નવા સામાન્ય કરતાં તો અસહનું ન્હાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાઈ હતું—કે જ્યારે દારિદ્ર્યનો દુષ્ટતા ઉપર અંકુશ હતો.

(અપૂર્વ.)

[વસન્ત ઓફિસ.]*

મિસિસ ઍની બિસેટ અને સુધારકો.

“બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ”ના માસિક મેગઝીનના ડિસેમ્બરના અંકમાં મિસિસ ઍની બિસેટ વિધવાવિવાહના વિષય ઉપર બે પાનાંનો હુંકો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાંના કેટલાક વિચારો ગંભીર હોઈ મનન કરવા જેવા છે.

પુરુષો એક સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી બીજી વારંવાર કરી શકે છે, તો એવી છૂટ સ્ત્રીઓ માટે પણ કેમ ન રાખવી એ પ્રશ્ન વિશે મિસિસ ઍની બિસેટ લખે છે કે: “પુરુષના પત્નીનો દમો કુદરતી ભેદ છે. સ્ત્રી પોતાના દેહમાં ગર્ભને લાંબા મહિનાઓ સુધી ધારણ કરી રહે છે તે દરમિયાન તેણીનો પતિસ્નેહ વધારે કામલ વધારે અધીન અને વધારે અવલંબી બને છે. જે ગદન શારીરિક અને બાવમય બલોથી તેણીના શરીરમાં બાલકનું શરીર બંધાય છે તે પોતાના મહિનાઓ સુધી ચાલતા વ્યાપારથી સ્ત્રીના આખા સ્વભાવ ઉપર મજબૂત અસર કરે છે, અને પોતાના બાલકના પિતા તરફ તેણીની ઉત્તમોત્તમ અને બલિષ્ઠ લાગણીઓ ઢળે છે. એ પુરુષ, જેના સર્ગશક્તિ સ્પર્શથી પોતે માતા બની, અને પોતાના શરીરમાંથી બાલકના શરીરનો અન્નજન્ય અવતાર થવા પામ્યો, તે તેણીને માટે અનન્ય યર્થ રહે છે.” એટલે મિસિસ ઍની બિસેટ જણાવે છે કે શુદ્ધ પ્રેમી પત્નીનો સ્નેહ શુદ્ધ પ્રેમી પતિના સ્નેહ કરતાં કુદરતી રીતે જ વિશેષ છે. અને શુદ્ધ સ્નેહનું પાન ફરેલું હોય એવી સ્ત્રી વિધવા થતાં, શુદ્ધ સ્નેહ અનુભવેલી હોય એવી પુરુષ વિધુર થતાં ફરી લગ્ન કરવા ઇચ્છે તે કરતાં ઓછી ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક જ છે. વળી ખરા પ્રેમી પુરુષો વિધુર થયા પછી ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ છતાં પણ તેનો લાભ લેતા નથી એ જાણીતું છે.

મિસિસ બિસેટના લેખમાં બીજી દલીલ એ છે કે હિંદુઓનો લગ્નનો આદર્શ અસંતોષક હોય છે. વિધવર્ત્તક લગ્નવિધાયી તેઓ સ્ત્રી-પુરુષનાં સ્થૂલ આ બંધના શરીરનું લગ્ન થયું, માને છે એટલું જ નહીં પણ તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીરનું અને તેમનું બલોભવનું લગ્ન થયેલું પણ પશુ માને છે. આ દલીલ પુરુષના પુનર્વર્ત્તનનો પણ નિષેધ કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. અને તેથી મિસિસ બિસેટ સૂચવે છે કે જે સુધારકો હિંદુઓમાં પુરુષોનાં પણ પુનર્વર્ત્તન અટકાવવા મથે છે તેઓ હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ જાળવી રાખનારા અને ખરા સુધારકો છે, પરંતુ એથી ઉચકું જેઓ વિધવાઓનાં પુનર્વર્ત્તન કરાવવા મથે છે તેઓ હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ ઉતારી પાડનારા કુધારકો છે. બાલ વિધવાઓની દુઃખી નિરાશ્રિત કર્તવ્યહીન સ્થિતિ માટે મિસિસ બિસેટને લાગણી છે અને વર્તમાન બાલ વિધવાઓના અસ્તિત્વને તે હિંદુ સમાજનું દુષણ ગણે છે. પણ એ દુષણનો ઉપાય વિધવાપુનર્વર્ત્તનથી કરવો અને હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ હલકો પાડવો એને તેઓ સદુપાય ગણી શકતાં નથી.

તેઓની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે હિંદુ સમાજમાં એક તરફથી બાલવિધવાઓ અને વિધવાઓની સંખ્યા ઘટે પણ તેને બદલે બીજી તરફથી મોટી ઉમરની કુમારિકાઓની સંખ્યા વધે એને સમગ્ર હિંદુઓનો મોટો આગ બકરી કહાડતાં હાટ પેહા જેવું ગણે છે તે ગોચર જ છે.

છેવટે તેઓ પોતે બે ઉપાયો સૂચવે છે:—

(૧) બાલકને તદ્દન અટકાવી દેવાં. આથી બાલક વિધવાઓ થતી જ અટકશે.

(૨) વિધવાઓને કેળવણી આપી તેમને મહેતીઓ, ઘણાઓ, દાકતરો બનાવવી. આ બાબત વિશેનો એમનો શબ્દે શબ્દે અમારે માન્ય છે. એ લખે છે કે: “વિધવાઓને સમાજ-સેવા માટે યોગ્ય કરવી કે તેઓ એ સેવાનું મહાવ્રત લઈ શકે. પશ્ચિમમાં હજારો સ્ત્રીઓ કુંવારી રહે છે અને પોતાનું જીવન સમાજસેવામાં અર્પી જગતનાં પાપોનું નિવારણ થવા માટે ધર્મ-ધ્યાન પ્રાર્થના આદિમાં, અથવા ગરીબ માંદાઓની માવજતમાં કે બાલકોને કેળવણી આપવામાં કે નિરાધાર બાલકો અને જુદોની રક્ષક થવામાં ગાળે છે. હિંદમાં એમના જેવા વર્ગનાં અભાવને લીધે આવાં યુષ્કાર્યો માટે યોગ્ય માણસોની કટલી બધી ખોટ પડે છે! અને એવાં એવાં કાર્યો માટે હિંદુ સ્ત્રીઓ મળતી ન હોવાથી ખ્રીસ્તી ધર્મની સ્ત્રીઓથી કામ ચલાવી લેવું પડે છે. બીજા દેશોની માફક હિંદમાં પણ આવાં કામ અસંખ્ય છે; અને તે ઉમદા અને ખરી નીતિનાં છે, તથા શાંત અને સુખી ઉપયોગિતાનાં છે. જે જે કોઈ હિંદુ વિધવાને પોતાનાં કુટુંબકર્તવ્ય પુરતાં ન હોય તેને માટે ખરા કર્તવ્યપ્રદેશ આ છે. નિરપાર્થ અને કુટુંબજન વિનાની સ્ત્રીઓની સેવા શિવાય કોઈ પણ સમાજ નબી શકતો નથી. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય અને આવી સેવા માટે દૈની સૂચના થયલી ગણાવી જોઈએ. અને વળી આ પ્રમાણે સમાજસેવાનાં મહાવ્રતમાં જોડાણે ગાળેલાં જીવનમાં પતિસુખ અને સંતતિસુખના અભાવનો કેવો મીઠો બદલો મળી રહે છે!”

ધર્મિષ્ઠ હિંદુઓની જે મોટી સંખ્યા મિં ગિસેટના અભિપ્રાયને માનનીય ગણે છે તેમનું અમે આ શબ્દો તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અમારે માત્ર એમાં એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે સમાજસેવાના મહાવ્રતમાં જોડાવાનું હિંદુ વિધવાઓને છે એટલું જ નહીં પણ હિંદુ સંધવાઓને પણ છે. પાશ્ચાલ દેશોમાં ધણી ધણી ઉદાર દયાશીલ અને આમદી સ્ત્રીઓ પોતાનાં કુટુંબકર્તવ્ય સારી રીતે કરવા ઉપરાંત અનેક તરેહની સમાજસેવા કરવામાં પોતાની શક્તિ પોતાની વગ અને પોતાના વખતનો ઉપયોગ કરે છે અને એથી તેઓ પોતાનું જીવન વધારે ઉચ્ચ વધારે ઉપયોગી અને વધારે સુખી કરી શકે છે તેની સાથે સમાજને પણ અનેક રીતે સુધારી શકે છે.

મિં ગિસેટ બાલકને તદ્દન બંધ પડે એવી મઝા દર્શાવે છે તેથી અમને સંતોષ થાય છે. પણ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવવાની જરૂર છે. આ લેખમાં તેઓ છોકરા છોકરીનાં કટલી ઉમ્મરે લગ્ન થાય તો બાંધ નહીં એ હદ દર્શાવતાં નથી, અને ન્હાની વયમાં છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓ વધારે મરે છે એ નોંધીને પછી તેઓ ઉમેરે છે કે ચૈદ વર્ષની ઉમ્મર પછી છોકરાઓનું મૃત્યુપ્રમાણ વધારે હોતું નથી. એટલે એમના લેખનો અર્થ એમ પણ થાય કે ચૈદેક વર્ષના છોકરા સાથે એથી કંઈક ન્હાની ઉમ્મરની છોકરીનું લગ્ન કરવું એ બાલકમ નથી. ઋતુ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં છોકરીનું લગ્ન અવસ્ય કરવું એવો હિંદુ ધર્મનો આદેશ છે એમ જોઈએ માને છે તેમને આનું મત અત્યંત પ્રિય થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. મિં ગિસેટ પણ હિંદુ ધર્મનો એવો આ દેશ છે એમ સ્વીકારે તો પછી જાહેરે તેઓ બાલકમ માટે ગમે તેવા તીવ્ર શબ્દોમાં તિરસ્કાર દર્શાવે પણ તેઓનું શિક્ષણ બાલકમ-પરિણામિ જ નીવડવાનું.

વળી મિ. બિસેંટ લખે છે કે અહીં વિધવાઓની મોટી સંખ્યા છે તો યુરોપમાં મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની મોટી સંખ્યા છે. હવે એમાંથી એક જાતનો વધારો અવશ્ય ક્યારે હોય કે પુલિંગ સંતાન કરતાં સ્ત્રીલિંગ સંતાન વધારે સંખ્યામાં જન્મે કે વધારે સંખ્યામાં ઉછરે એવો કુદરતી નિયમ હોય તો જ. પરંતુ એવો કોઈ કુદરતી નિયમ હજી સુધી સિદ્ધ મનાયો નથી યુરોપમાં મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની મોટી સંખ્યા છે તેમ મોટી ઉમ્મરના અવિવાહિત મરદોની પણ મોટી સંખ્યા છે. વસ્તુતઃ એવું જણાય છે કે ત્યાં ઘણા પુરુષો અને ઘણી સ્ત્રીઓ લગ્ન કરતાં જ નથી; પછી તે ઇચ્છાને જ અમાવે, કે પસંદ પડતું સામું માણસ ન મળી આવવાથી, કે લગ્ન દુઃખરૂપ છે એવી સમજ હોવાથી, કે પરણી છોકરાં થાય તેમને યોગ્ય રીતે ઉછેરવા માટે પાસે પુરતાં સાધન ન હોવાથી, કે નીતિહીન સ્વચ્છંદને વશ થઈ જવાથી, કે એવાં ગમે તે એક વાં અનેક કારણોને લીધે હો. વિધવાઓ ફરી પરણશે તો કુમારિકાઓ માટે તેટલા વર ઓછા રહેશે—આ બંધની સોરઠીમાં દરેક સ્ત્રીને એક જ ટિકિટ આપવી, કેમકે નહીં તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ખીલકૂલ ટિકિટ મળ્યા વગર રહી જશે—એવા લય માટે લેશ પણ કારણ નથી. અને હાલના જમાનાનો પ્રવાહ જોતાં અમને તો લાગે છે કે વિધવાઓ ફરી પરણે કે ન પરણે પણ હિંદુ સમાજમાં ધીમે ધીમે મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની સંખ્યા વધતી જ જવાની; અવિવાહિત રિયતિમાં આખો બવ ગાળનાર સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા વધતી જ જવાની. બાળલગ્ન ઘટયાં છે અને વધારે વધારે ઘટતાં જાય છે. આજના પિતાઓ ત્રીશ વર્ષ ઉપરના પિતાઓ કરતાં પોતાનાં સંતાનને પરણાવતાં ખેલાં વધુ વધારે વિચાર કરે છે અને અનેક જાતના સંસારમાં પડે છે. હાલના યુવાનો પણ લગ્ન કરતાં ખેલાં પોતાની રિયતિ સામે જુલે છે, કન્યાની કેળવણી વગેરે વિશે ઈતેન્નર હોય છે અને “ચાંસો કરવા આવે તેને ના કેમ કહેવાય.” એ આગલી નીતિને કેવલ અવગણે છે. વળી હાલના ગૃહસ્થોમાંથી એકવાર ધર્મમંત્ર થતાં “મ્હારે નથી પરણવું.” એમ કહેનારા અને કરનારા ઘણા નીકળે છે. અને કન્યાઓમાં પણ મોટી ઉમ્મરની થતાં “મ્હારે નથી પરણવું” એમ કહેનારી શું નહીં જ નીકળે? અમને તો લાગે છે કે ઉચ્ચ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રસાર વધતો જશે તેની સાથે એવી ન પરણનારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ વધશે. બહુ જ ધીમે ધીમે વધશે એ ખરું પણ વધ્યા વગર નહીં રહે એ નિઃસંશય. અને નવા વર્ગને સ્વાતંત્ર્ય જોઈશે, ધંધા જોઈશે, વારસાના અને માલ મિલકતના સ્વામિત્વના હક્ક જોઈશે, અને ધણું ધણું જોઈશે. પુરંપના સંસારમાં લગ્નનો ખનાવ જેમ ગૌણ રથાને છે તેમ હિંદુ સ્ત્રીના સંસારમાં પણ થઈ જતાં જમાનાઓ યશે એ ખરું પણ દીર્ઘદર્શા હિંદુઓએ એતવું જોઈએ છીએ કે કાલજલનું આકર્ષણ એ દિશામાં છે અને પાણી ખેલાં પાળ બાંધતા જવાની અગત્ય છે.

મિ. બિસેંટ હિંદુઓના લગ્નના આદર્શ વિશે લખે છે. પણ જગતમાં સર્વત્ર આદર્શથી નીચી નીતિ અને નીતિથી નીચા કાયદા. વળી હિંદુઓ લગ્નમાં રથુલની સાથે મુદ્દમ શરીરનું અને આ બંધની સાથે બવોલવનું લગ્ન થયલું માને છે એ અક્ષરે અક્ષર ખરું હોય તો હિંદુ પુરુષો પણ એકથી વધારે વાર લગ્ન કેમ જ કરે? હિંદુ પુરુષો એક સ્ત્રી મુલા પછી બીજી પરણે છે એટલું જ નહીં પણ એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી પણ કરે છે, મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મપુસ્તકોમાં પણ પુરુષે અનેક સ્ત્રી કર્યાની છુટ છે. એટલે મિ. બિસેંટ ને આદ-

શૈલી વાત કરે છે તે હિંદુ ધર્મના પ્રાચીન પુસ્તકોમાંની પણ નથી. હિંદુઓની ક્ષમ ક્રિયા અને તે વખતે લેવાતાં શપથ અત્યંત ઉચ્ચ છે એ ખરું. પણ એ વિષે જે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એક તો એ શપથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોઈ તેનો અર્થ પરંપરાગત વસ્તુઓમાંનાં ધણી જ થોડાં સમજે છે. બીજું, શપથો લેનારાં પુરેપુરો અર્થ સમજતાં હોય તો પણ તે પાળવામાં આગળથી જે પ્રજ્ઞાલિકા આવી આવી હોય તેને અનુસરવાને જ તેઓ બંધાય છે. હિંદુ ધર્મ પાળનારી મૂલ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ધણી નાતોમાં વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છુટ પરા પૂર્વથી આવી આવે છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની જે યોડી નાતો હાલ એ છુટ આપતી નથી તેમણે તે હવેથી આપવી એ જ સુધારાવાળાઓની માગણી છે. એ માગણીની સામે મિ. બિસેટ હિંદુ ધર્મમાં બોધેલ શરીરીનાં સ્વરૂપ ઉપરથી અને એ ધર્મની લગ્નક્રિયા ઉપરથી ધ્યાનમાં આવતો આદર્શ આગળ કરે છે. એથી ઉલટું અમારું કહેવું એવું છે કે આ પ્રશ્ન આદર્શનો નથી, સંસારનીતિનો છે, અને હિંદુઓનો આદર્શ ગમે તેટલો ઉચ્ચ હોય પણ હિંદુસંસારમાં તો પતિએ અનેક પત્ની વસવાની નીતિ સ્વીકારાયેલી છે એ નીતિ પાશ્ચાત્ય દેશોની એકપત્નીત્રતની નીતિ કરતાં બે-શક નીચી છે; અને એ બાબતમાં હિંદુસંસારની લગ્નનીતિ પાશ્ચાત્ય નીતિનું દર્શન થતાં હવે ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે. બીજું, સુધારકોની માગણી એવી નથી કે વિધવાએ અવશ્ય પુનર્લગ્ન કરવું. તેઓ એટલું જ માગે છે કે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં વૈધવ્ય ધર્મ પાળવો કે પુનર્લગ્ન કરવું એ બેમાંથી કયો રસ્તો કાવશે તેનો સ્ત્રીને પોતાની મેજે નિર્ણય કરવાની અને એ નિર્ણય પ્રમાણે વર્તવાની પુરી છુટ હોવી જોઈએ; પુરુષ ધરભગ થતાં જેમ તેને છે તેવી, જે વિધવા સૂક્ષ્મ શરીરનું બલોભવતું લગ્ન થઈ ગયાની પ્રતીતિ વાળી હશે, જે વિધવાએ હિંદુધર્મનો લગ્ન-આદર્શ ખરેખર પોતાનો કરેલો હશે અને એ આદર્શ પાળવો એવું કર્તવ્ય સ્વીકારેલું હશે તે આ બેમાંથી કયો રસ્તો લેશે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ જે વિધવાએ એ આદર્શની વાત પણ સાંભળી ન હોય અને સાંભળી હોય તો પણ તે સમજ્યા જોઈએ તેનામાં જ્ઞાન ન હોય તેની પાસે પરાણે પુન્ય ન કરાવવું એટલી જ સુધારાવાળાઓની માગણી છે. અને તેઓની દલીલ એવી છે કે અસંખ્ય હિંદુ નાતોમાં પ્રવર્તતા પુનર્લગ્નથી જે ઉચ્ચ આદર્શને હાનિ આવતી નથી તે ઉચ્ચ નાતોમાં પણ પુનર્લગ્ન પ્રવર્તવાથી આવવાની નથી; અને સર્વ હિંદુ પુરોહિતોને આપેલી છુટથી હિંદુ સંસારની નીતિને ક્ષતિ થતી નથી તો તેવી છુટ ઉચ્ચ નાતની વિધવાઓને પણ આપવાથી ક્ષતિ થવાની નથી.

છેવટ, મિ. બિસેટ પતિપત્નીના સ્નેહ વિષે લખે છે. ખ્રિષ્ટિય વાતાવરણમાં ઉછરેલી એ બાઈ સ્નેહની દલીલ આગળ કરે એ સ્વાભાવિક છે. અમારો આશય એવો નથી કે હિંદુ પતિપત્નીઓમાં સ્નેહ નથી. પણ સામાન્ય રીતે બોલતાં અમે નિઃસંશય કહીશું કે ખ્રિષ્ટિય ગૃહસંસારમાં સ્નેહનું જોડણું મહત્ત્વ છે તેટલું હિંદુ ગૃહસંસારમાં નથી. એથક હિંદુઓમાં કે ઇંગ્લેન્ડમાં જ્યાં જ્યાં શુદ્ધ સ્થાયી પ્રેમ હશે ત્યાં ત્યાં શું વિધુરને કે શું વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર જ પાપરૂપ જણાયા વગર નહીં રહે. પણ શું હિંદુઓમાં કે શું ઇંગ્લેન્ડમાં એવી પ્રેમપરાયણ વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે. વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન એ વ્ય-

દિત્તો માટે નહીં પણ સામાન્ય વર્ગ માટે છે. અને એ સામાન્ય વર્ગ પરત્વે જોઈએ છીએ તો બ્રિટિશ પ્રજામાં છુટ છે એટલે લાં સ્નેહનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવા છતાં પણ પુર્વિવાહો થાય છે, અને તેમાંના ઘણા પ્રથમ વિવાહો જેવા જ શુદ્ધ અને ધર્મસ્ત નીવડી પ્રથમ વિવાહના જેવાં જ નિષ્કલંક કુટુંબોના આદિકારણ બને છે. માટે આપણી ઉચ્ચ નાતોમાં પુનર્વિવાહ થતા નથી તેનું કારણ પતિપત્નીના સ્નેહમાં જેવાનું નથી. બાલ વિધવાઓને તો પતિસુખનો કે તેના ઉપર સ્નેહનો અનુભવ જ થયલો હોતો નથી. છતાં તેઓમાંની ઘણી ખરી મોટી ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી પણ પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર સુદર્શ કરતી નથી. એનાં કારણ સ્નેહથી ભિન્ન હોવાં જોઈએ. તેમાંનાં મુખ્ય અમે અમારી સમજ પ્રમાણે જણાવીએ. એક તો હિંદુ સ્ત્રીઓની પરંત્રતા, સૈકાઓથી ચાલતા આવેલા આ ચાર-વિચારને બંધે આપણામાં કુલીનતા આદિનાં. જે રૂપ બંધાયાં છે તેનો પણ અમે આમાં સમાવેશ કરીએ છીએ, કારણ કે તે સર્વ ઓછે વતે અંશે પરંત્રતામાં પરિણમે છે. ખીજું લોકમતનું બલ. ‘હું બ્રાહ્મણી છું, હું ક્ષત્રણી છું, હું કપોલ છું, હું કાયરંચ છું, મહારાથી નાતરૂં થાય ? !’ એ જાતના ટેકનો પણ અમે આમાં સમાવેશ કરીએ છીએ, કેમકે સામાન્ય કેળવણી અને સામાન્ય બુદ્ધિનાં માણસમાં એવો ટેક તે લોકમત નાતમતના બલનું પ્રતિફલ જ છે. પુનર્વિવાહમાં દૂષણ નથી એવું નવું મત પ્રવર્તીતવા સુધારકોએ યત્ન કરી જેટલે અંશે તેઓ જાણ્યા છે તેટલે અંશે આ લોકમતના બલનું તેમણે ખંડન કર્યું છે. આ તેમણે દેશની અને સમાજની મોટી સેવા કરી છે. કેમકે લોકમતનું બલ અનિરુદ્ધ પ્રવર્તે તો છોકરીને જન્મતાં દૂધ પીતી કરવાની અને એવી અનીતિનો પણ અટકાવ થવાનો સંભવ બહુ થોડો રહે. ઉચ્ચ વર્ણની હિંદુ વિધવાઓ પુનર્વિવાહ કરતાં ખંચાય છે તેનું ત્રીજું કારણ એ છે કે નીતિમાં પ્રતિજ્ઞામાં અને જીવનમાં પતિત થયા વગર આપણા સંસારમાં પુનર્વિવાહ કરવો લગભગ અશક્ય છે. નીતિપર, કુલીન, અને પ્રતિષ્ઠિત ઘણી વ્યક્તિઓ પુનર્વિવાહ કરે અને તેઓ એક ખીજાને પોતપોતાના સંસારમાં ઉપયોગી થઈ શકે સારે જ આ મુશ્કેલીનો અંત આવે. સુધારકોએ પુનર્વિવાહ કરેલાં જોડાંની સંખ્યા વધારવા યત્ન કર્યો છે અંશે પણ તેમાં તેમણે આ ધોરણ ઉપર જોઈએ તેટલું લદા આપેલું નથી. દુઃખીને આશ્રય આપવાના, સંસાર સામે બંડ કરવાના અને એવા એવા ઉત્સાહમાં જેવાં જોઈ તેઓએ કેવાં સ્ત્રી પુરુષ તેમને ઓથે આવે છે તે જોયું નથી, અને તેથી કેટલોક દરજ્જે તેમણે પોતાને હાથે જ પોતાની વકીલાત લૂંટી પાડી છે. અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે વિધવા અને તેને પરણવા માગતો પુરુષ એ બંને નીતિમાન હોય અને એક જ નાતનાં હોય તથા પુરુષને આગલી સ્ત્રી હપાત ન હોય એવા પુનર્વિવાહોને જ ઉત્તેજન આપવું તથા કોઈ આખી નાત કે આખું તડ એકદમ પુનર્વિવાહના સ્વીકારનો કાયદો કરે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો; આ બે રસ્તા ગમે તેવા ધોમાં અને વિકટ લાગતા હોય પણ ઉચ્ચ વર્ણમાં પુનર્વિવાહનો સ્વીકાર જોડો મોડો પણ આ બે રસ્તે સંભવે છે; સુધારવાળાઓ જે રસ્તા વિશેષ પ્રદણ કરે છે તે અસારે સરજ છે ખરા, પણ એ માર્ગે તેમનો જય કદાપિ સંભવતો નથી.

ભગવદ્ગીતા અને ભાગવત ધર્મ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૯૫ થી.)

ગયા લેખમાં મેં જણાવ્યું કે વૈશંપાયન અને જનમેજય પહેલા, અને સૂત અને શૌનક પછી—એમ જે સાધારણ રીતે જ્ઞાનવામાં આવે છે એ જૂઠા ભરેલું છે; ઋગ્વેદી શૌનક પહેલા, અને યજુર્વેદી વૈશંપાયન પછી, એ કૃમ વધારે સંભવિત છે. વળી આ વાત જનમેજયના ‘સર્પસત્ર’ થી દઢ થાય છે. ‘સર્પસત્ર’-શબ્દ તાંડ્ય મહાબ્રાહ્મણમાં આવે છે, ત્યાં ‘સર્પ’ નામના લોકોએ દાખલ કરેલી સત્ર (એક પ્રકારનો યજ્ઞ) ની પદ્ધતિ એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. (સ્કંડ ૧૫, અધ્યાય ૨૬). આ જ અર્થમાં ‘સર્પાણામયન’ શબ્દ જોવામાં આવે છે, અને “સર્પાઃ સત્રમાસત” એવું બ્રાહ્મણવાક્ય પણ નજરે પડે છે. ‘અયન’ એટલે સત્રની પદ્ધતિ. અગિરસોએ જે સત્રની પદ્ધતિ દાખલ કરી એ ‘અગિરસામયન’ કહેવાય છે, અને આદિત્યોએ દાખલ કરેલી સત્રપદ્ધતિ તે ‘આદિત્યાનામયન’ નામે જોળખાય છે, સારાંશ, ‘સર્પાણામયન’ કિંવા ‘સર્પસત્ર’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘સર્પોએ દાખલ કરેલી સત્રની પદ્ધતિ’ એવો થાય છે. બલિકરાએલા પશુવાચક શબ્દની પાછળ ‘મેઘ-શબ્દ લગાડીને ‘ઋગ્વમેઘ’, ‘ગોમેઘ’, ‘પુરુષમેઘ’ શબ્દો થયેલા છે. પણ સઘળાં સત્રોનાં નામ સત્રકરનારવાચક શબ્દને સત્ર-શબ્દ લાગીને થયેલાં છે. બલિ જનેલા પશુના નામ ઉપરથી કોઇ પણ સત્રનું નામ પડેલું નથી. જે ‘સર્પમેઘ’-શબ્દ હોત તો ‘સર્પનો હોમ’ એમ અર્થ કંપવો બરાબર હતો. પણ આ તો ‘સર્પ-સત્ર’-શબ્દ છે, એટલે ‘સર્પનો હોમ’ એમ અર્થ કરવો પૂર્વોક્ત કારણથી બિલકુલ બરાબર નથી.

ત્યારે જનમેજયના ‘સર્પસત્ર’ ની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી ? જે માર્ગ છે. જનમેજયે સર્પસત્ર કર્યાની કથા હતી ખરી; પણ અર્થ બરાબર સમજાયો નહિ, યજ્ઞની બાપા સમજાઇ નહિ, અને બળતી કથા ગોઠવી કાઢવામાં આવી—એ એક માર્ગ. એક ‘સર્પ’ જાતિના માણસે જનમેજયના બાપનું ખુન કર્યું એટલા માટે બધા ‘અર્પો’ને કતલ કરવાનો જનમેજયે હુકમ કાઢ્યો, એ મૂળ વાત; પાછળથી ‘સર્પસત્ર’ અને ‘સર્પવધ’ એ બે વચ્ચે ગોટાળો થયો, અને એ ગોટાળાના કારણથી જનમેજયનો ‘સર્પસત્ર’-સાપનો હોમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો—આ બીજો માર્ગ. આ ગોટાળાની પહેલી આશૃતિ. પછી, સર્પ એ એક જાતના લોકનું નામ છે એ વાતનું સ્મરણ જ જરૂર રહ્યું, અને સર્પ-શબ્દનો સાધારણ (સાપ) અર્થ થઇ, શૌનકના સત્રમાંથી એક તદ્દન અવૈદિક એવો જનમેજયનો સત્ર જન્મ્યો, અને એમાં ‘સૂત’ ને રથાને ‘વૈશંપાયન’ ની સ્થાપના થઇ. એ ગોટાળાની બીજી આશૃતિ. ગમે તે માર્ગ હો અને ગમે તે આશૃતિ હો—પણ જનમેજયનો સર્પસત્ર એ સત્રમાં વૈશંપાયન, વૈશંપાયનના ચુર વ્યાસ ઇત્યાદિ સઘળી હકીકત, એનાં ઉપાંગો સહિત, કેવળ કંપના ચટ્ટિની દરે છે.

હમ એ કામ અર્થે જ છે એમ કહ્યું એટલે જાત કુળ વગેરે મ્હોટાઇનો પ્રસંગ રહ્યો નહિ. સ્ત્રી અને પુરુષ એવા બે જ વર્ણ થયા, વધારે વર્ણની જરૂર રહી નહિ. આ પ્રાચીન વૈદિકી કાળ. વૈદિકી કાળ એ ચાર વર્ણનો કાળ. પરાશર-દ્વૈપાયન, શંતનુ-સત્યવતી, પાંડુ-

કુન્તી, એ સઘળાં માણસો વેદની બહારનાં એટલે કે પ્રાગ્વૈદિકી કાળનાં હતાં. અને શૌનકી કાળના વેદાનુયાયી લોકને એમની પહેલપહેલી જ માહિતી થઈ. પછી પરશૌનકી (શૌનક પછીના) કાળમાં આ સર્વને વેદાનુયાયી બનાવવામાં આવ્યા. “ક્ષત્ર”-શબ્દ મૂળ “ક્ષિ” ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો હોવાથી, પૂર્વે એનો અર્થ ‘રાજ’ થતો. ‘ક્ષત્રિય’-શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘રાજનો સગો’; અર્થાત્ જ ક્ષત્રિય વર્ણ વધારે જૂનો હરે છે. મૂળની ધણી ખરી વિદ્યા ‘ક્ષત્રિયો’ પાસે એટલે કે રાજાઓ પાસે હતી, અને પછી તેઓએ બ્રાહ્મણોને શીખવી—એ કથા શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. શૌનકી કાળ ચાર વર્ણોનો હતો, પણ તેમાં બ્રાહ્મણની પાયરી પહેલી હતી એમ માનવાને આધાર જણાતો નથી. પરશૌનકી કાળના આરંભમાં બ્રાહ્મણની પાયરી પહેલી નહોતી, પણ ત્યાર પછી બિહુકોએ સળવળાટ કર્યો, અને તેથી તે પહેલી થઈ. ક્ષત્રિયોનો સોમપાન કરવાનો અધિકાર છોડાવી દીધો એ કાળ આ બિહુકોનો મધ્યાહન કાળ સમજવો. મહાભારતમાં શકુંતલ સરખા આખ્યાનમાં સૂક્ષ્મ જ્ઞેનારને તે તે કાળ તે તે શ્લોકમાં સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આદિ પર્વનો ૭૪ મો અધ્યાય લો. એમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

‘નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સસાદ્ વિદ્યતે પરમ્,
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિદ્યતે.’ ૧૦૧

‘અશ્વમેધસહસ્ત્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્,
અશ્વમેધસહસ્ત્રાદ્ હિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે.’ ૧૦૨

‘રાજન્ સત્ય પરં બ્રહ્મ, સત્યં ચ સમયઃ પરઃ,
મા ત્યાક્ષીઃ સમયં રાજન્, સત્યં સંગતમસ્તુતે.’ ૧૦૩

‘સર્વવેદાધિગમનં સર્વતીર્થાવગાહનમ્,
સત્યં ચ વચનં રાજન્ સમં વા સ્યાન્ન વા સમમ્.’ ૧૦૪

‘સ ચાપિ નિરનુક્રોશઃ ક્ષત્રયોનિઃ પિતા તવ
વિશ્વામિત્રો બ્રાહ્મણત્વે લુબ્ધઃ કામવશં ગતઃ’ ૭૫

૧૦૫ મો શ્લોક પ્રાગ્વૈદિકી (વેદ પહેલાંના) કાળનો હરે છે: એટલે, આ શ્લોકના કર્તા ‘વ્યાસ’ આપદીકરાના સંબંધવાળા જે બે સુત વિશે આપણે ગયા અંકમાં કહી ગયા તેમાંના હરે છે.

૧૦૨ શ્લોક શૌનકી કાળનો હરે છે: એટલે, આ શ્લોકના કર્તા ‘વ્યાસ’ બ્રાહ્મણ હતા, સત્યની પાયરી કર્મકાંડની પાયરી કરતાં ઉપરની સમજનારા હતા.

૧૦૩ શ્લોક પરશૌનકી કાળનો, પણ તે કાળના આરંભબાગનો જ, એટલે કે ઉપનિષદકાળનો. આના કર્તા ‘વ્યાસ’ પણ બ્રાહ્મણી જ, માત્ર એટલો જ બેદ કે આ ઉપનિષદી હતા, કર્મકાંડી નહોતા.

૧૦૪ શ્લોક પરશૌનકી કાળનો, પણ પાછળના ભાગનો, એટલે કે તીર્થ-માહા-
ત્મના કાળનો. એ બતાવનાર 'વ્યાસ' જ્ઞાતિથી જ હતા, એટલે સત્યની પાયરી ઉપલી જ
હતી છે.

૭૫ શ્લોક પરશૌનકી કાળનો, પણ તે છેક પાછળના ભાગનો એટલે કે બિહુકી
પેટભર કાળનો. એના કર્તા 'વ્યાસ' બિહુકી હતા, એટલે વિશ્વામિત્ર (ક્ષત્રિય)ની નિન્દા કરી છે.
'બિહુકી' વ્યાસની રહામે 'ક્ષત્રિય' વ્યાસનો હાથ પણ આજના ભારતમાં ટેકેકાણે
અમકી ગયો છે. 'બિહુકી' વ્યાસ વિશ્વામિત્રને જેમ જેમ પાડતા જાય છે, તેમ તેમ 'ક્ષત્રિય'
વ્યાસ એને ચક્રવર્તી જાય છે. વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને દર્શવડે ઉપર ચડાવ્યો, અને સાક્ષાત્
બ્રહ્મદેવની રહામે પડી એમણે પ્રતિશ્ઠિ સર્જી—આ વર્ણુન 'બિહુકી' વ્યાસની રખડા કરનાર
'ક્ષત્રિય' વ્યાસનું હોતું જોઈએ. બિહુકી વ્યાસે પરશુરામને ક્ષત્રિયાન્તકર કરીને ચડાવ્યા;
'ક્ષત્રિય' વ્યાસે બીજમ પાસે એમનો પરાજય થયાનું વર્ણુન કરી એમને નીચે પાડ્યા. બીજમ
ઉત્તરાયણ થતાં મુઘી બાણશયા ઉપર પડ્યા રહ્યા હતા, એ 'ઉપનિષદી' વ્યાસનું વર્ણુન.
'વ્યાસ'-શબ્દ મૃગ જાતિવાચક હતો, એને વ્યક્તિવાચક કર્યો, અને એ વ્યક્તિનો દ્વિપાતન
સાથે અભેદ માન્યો—આ દામ રપટ 'બિહુકો'નું જ.

આવા બીજા પણ વ્યાસ હતા. 'કર્મકાંડી' વ્યાસે રાજસ્ય અને આશ્વમેધ પાંડવો ઉપર
લાદ્યો. 'વૈષ્ણવી' વ્યાસે કૃષ્ણ સાથે વિષયુનો અભેદ કરી, અવતારવાદ મહાભારતમાં ઘુસાડ્યો.
'સૈની' વ્યાસે શિવનું માહાત્મ્ય, અને સૈનસિક પર્વમાં એનો ઘણો ખરો ભાગ પેસાડ્યો.
'સૌરી' વ્યાસે સૂર્ય પાસે યાંત્રી મળ્યાનું વર્ણુન કર્યું; 'શાક્તી' વ્યાસે સુદના આરંભમાં અ-
ર્જુન પાસે શક્તિનું સ્તોત્ર કરાવ્યું. 'પતિવ્રતાનું માહાત્મ્ય ગાનારા' વ્યાસે ગાંધારીના પાતિ-
વ્રતનું લાંબું લાંબું વર્ણુન કર્યું. આમ હોવાથી એક વાતનાં અનેક કારણ વર્ણુવેલાં જોવામાં
આવે છે. બીજે દુર્યોધનની જનધમાં ગદા મારી, એ પૂર્વની ઐતિહાસિક યિના. 'પતિવ્રત'
વાળા વ્યાસ કહે છે કે પતિવ્રતા ગાંધારીનો શાપ આ વખતે દુર્યોધનને નડ્યો; 'બિહુક'
વ્યાસ કહે છે કે મૈત્રેય ઋષિના શાપનું કષ્ટ દુર્યોધનને મળ્યું; બક્તના રક્ષણ માટે પરમેશ્વર
લગાડી પણ કરે છે એમ સમજનાર 'વૈષ્ણવી' વ્યાસ કહે છે કે કૃષ્ણે જનધની નિશાની કરી
અને તે નજરે પડી કે તુરત બીજે એ ટેકાણે પ્રવાર કર્યો; પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી એ
વીરનું લક્ષણ બતાવનાર વ્યાસ કહે છે કે 'જનધ ઉપર ગદા મારીને પ્રાણ લઇશ' એવી
સજામાં બીજે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે આ પ્રસંગે એણે પૂર્ણ કરી. આ ચારમાંનું એક કારણ
ઐતિહાસિક માનવાની જરૂર નથી. 'જનધ ઉપર ગદા મારી બીજે દુર્યોધનને ૭૫ લીધો'
એટલી હકીકત ખરી માનવાને કોઈ પણ તરેહની હરકત જણાતી નથી. આ પ્રમાણે આ-
જનું મહાભારત એ એકનંદરે ખીચડી છે. કોઈએ થોડા ઘણા એખા નાંખ્યા છે, કોઈએ
થોડી ઘણી દાગ નાંખી છે, કોઈએ થોડા ઘણા મશાલો નાંખ્યો છે. એકે એક નાંખ્યું
તો ખીલતએ ખીલું નાંખ્યું, એકે એક વખત તો ખીલતએ ખીલ વખત—એમ ભાર
એકઠો થઈ આજનું મહાભારત બન્યું છે. અર્થાત્ જ, આ મન્ય એકે હાથે કે એક કાળે
બન્યો નથી—

રાજનરામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

ખેડૂતો માટે પરસ્પર નાણાં ધીરવાની પેઢીઓ.

ગયા અંકમાં અમે આ પેઢીઓ સંબંધી બિલ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું એનું તથા એ બિલના ઉદ્દેશ તથા સ્વરૂપનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું. દરેક કલમ શા શા હેતુથી દાખલ કરી છે અને અમુક સૂચનાઓ સરકારે શા શા કારણથી બાબુપર મૂકી છે એ બાબત સર રેન્ડલ ઇન્ફેક્સનના વિવેચનનો સાર પૂરેપૂરો આપ્યો. હવે આજ આ બિલના ગુણદોષ તપાસીએ છીએ. પરન્તુ તેમ કરતા પહેલાં ગયા લેખને અન્તે નંજીવેલી વાત અંત્રે પુનઃ નજીવવાની જરૂર છે કે—આ બિલ એક અનમાયશ દાખલ જ રચવામાં આવ્યું છે, એની ફોલ્લમંદી ભવિષ્યને ખોજે છે, અને તેથી એ સંબંધી કાંઈ પણ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારવી એ ભ્રમભરેલું છે. છતાં એના કેટલાક ગુણ-દોષ યોગી ધણી ખાતરીથી દર્શાવી શકાય એમ છે, અને તે અત્રે દર્શાવીશું.

૧. ગુણો.

(૧) આ બિલમાં એક ખાસ ખુશી થવા જેવું એ છે કે—સરકારે આ મંડળીઓમાં માત્ર દૂરથી શુભચિન્તન કરીને બેસી ન રહેતાં, દ્રવ્ય અને દૃષ્ટરેખ એમ ઉભય આકારમાં ભાગ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે. યૂરોપમાં જ્યાં જ્યાં આવી પેઢીઓ ઉઘડી છે ત્યાં ત્યાં સરકાર તરફથી આ બંને તરેહનો આશ્રય આપવામાં આવ્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યના આશ્રયનો ધણા જૂના કાળથી વહીવટ પડેલો હોવાથી આવા આશ્રયની ખાસ જરૂર છે. પ્રજા-પક્ષની કેટલેક ઠેકાણે એવી ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ કે સરકારે દ્રવ્યની બાબતમાં કબૂલેલું ઉત્તેજન યોડ્યું છે, અને તે પણ માત્ર ચરુઆતને માટે જ છે. “કપસરે હિન્દ” પત્રના લેખક—જે ધણું કરીને આપણા પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત મિ. વાઝ છે એમ કહેવાય છે—એ તો એટલે સુધી વધીને કહે છે કે સરકારની આ યોજના તદ્દન નકામો છે: ખેડૂતોને એમની હાલની દયામણી રિયનિમાંથી મુક્ત કરવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે સરકારે પોતે જ એમને ને-હતાં નાણાં આજે વ્યાજે પૂરાં પાડવાં. એ લખે છે:—

“ While the ryot cries aloud for bread you give him a volume of new law to comfort him. It is not by this new-fangled legislation that he will be cured of his indebtedness, freed from his creditors, able to till his patch of land with greater resources and energy, and grow to blades of corn where he now grows one !.....The system in our opinion, is absolutely unworkable. It will never make a head, and it will therefore prove a dismal failure from the very outset.....A simple transaction with a single individual which he (the peasant) understands and which he will honestly carry out within a reasonable time, is what he wishes for. He wants from 50 to 500 Rupees. Give him that sum at once, on easy and simple terms, as the felahs now receive it from Egyptian National Bank, without much ado, red-tape and indescribable circumlocution. By all means institute your own

agency of intelligence.....The genius and statesmanship of Lord Cromer saw early enough how the felabeen were to be treated.....The plan was simplicity itself and underlying it was the fundamental thesis that it was the State which should come forward with the obligation demanded of it by common sense and self-interest."

આ પેદીઓની ફતેહમંદી વિશે અમને પણ કંઈક સંકેત છે, પણ અમે ઉપર જણાવેલી સૂચના તો પસન્દ કરી શકતા નથી. ખેડૂતોની તદ્દન રાજ્ય ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાની ટેવ જતે દહાડે બહુ નુકશાનકારક છે, તથા ખાનગી નાણાં ધીરનાર વર્ગનું સધળું કામ સરકારે જ ઉપાડી લેવું એ ખેડૂત વર્ગને બદલે એક બીજા નાણાં ધીરનાર વર્ગને બીજા માગતો કરવાનો માર્ગ છે. એટલું જ નહિ, પણ ચારે તરફથી વધતા જતા ખર્ચના વખતમાં સરકારને એવી સૂચના કરવી કે વીસ કરોડ ખેડૂતને નાણાં ધીરે એ બિલકુલ વ્યાવહારિક ડાપણું ભરેલું નથી. સરકાર હાલ જેટલી મદદ આપવાનું કબૂલે છે તે કરતાં વધારે મદદ માટે, તેમ જ હાલ જે શરૂઆતે માટે જ મદદ આપવાનું કહે છે તેને બદલે બધાં સુધી પેદીઓ રહે ત્યાં સુધી મદદ આપવાને, સરકાર પાસે માગણી કરવી એ વધારે સાફ છે. તે જ સાથે આશા છે કે સરકાર આ પ્રયોગ શ્રદ્ધા અને દૃઢતા પૂર્વક કરશે, અને આરંભની નિષ્ફળતાથી પાછા હટી ન જતાં, બધાં સુધી આ મહત્ત્વની વસ્તુ જરો ત્યાં સુધી પોતાનો ટેકો બિલકુલ સિધ્ધિ થવા નહિ દે.

(૨) આ બિલના સ્વરૂપમાં વખાણવા જેવી બીજી બાજબ એની સાદાઈ અને તે તે સ્થિતિને અનુકૂલ થવા માટે પ્રાન્તિક સરકારને પેદાકાનૂન કરવાની બહુાળી છૂટ એ છે.

(૩) વળી, આ યોજનાનો લાભ માત્ર ખેડૂતો માટે જ ન રાખતાં, કારીગરો માટે માટે પણ ગુણ્યો છે એ વિશાળતા પ્રશંસનીય છે. મિ. રાનેડે આ પ્રકારની પેદીઓ વિશે સને ૧૮૯૧ માં લખેલા પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે:—

"The question of credit, as observed above does not concern Agriculturists alone. It equally concerns Spinners and Weavers, Carpenters and Smiths, Dyers, Potters, Brass and Copper Silk and Embroidery Workers, and Shop-keepers, Carriers and all the Trades and Professions that are now practised in this Country." Mr. Ranade's paper read before the First Industrial Conference, at Poona, in 1891.

૨. ખામીઓ.

આ બિલના દોષો પૈકી મુખ્ય ત્રણે પ્રમાણે જણાવે છે:—

(૧) સરકારે આ બિલ ઘડવામાં ખેડૂતો અને ગરીબ કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવા કરતાં એમના માનસિક ગુણો કેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે. અમારું એમ કહેવું નથી કે

માનસિક શુણ્ણી કૃણવણી અનિદ છે—અને એટલા માટે જ, સધળાં નાણાં સરકારે જ પૂરાં પાડવાં જોઈએ એ “કયસરે હિન્દ” પત્રની સૂચનાને અમે નાપસન્દ કરી છે. પરન્તુ એટલું નિર્વિવાદ છે કે ખેડૂતોને અને કારીગરોને થોડે વ્યાજે જોઈતાં નાણાં મળી શકે એ આ મંડળીઓનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, અને એ કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય તો આ મંડળીઓ નિષ્ફળ થઈ ગણાશે. વાચકને સ્મરણ હશે કે સર ફ્રેડરિક નિકલ્સનના લખાણમાંથી ગયા અંકમાં અમે જે ઉતારો ટાંચેા હતો એમાં “previous thrift” (પહેલાં કરેલી કરકસર) એ શબ્દો અમે ઇટાલિક ટાઇપમાં મૂક્યા હતા. એમ કરવામાં અમારું તાત્પર્ય પ્રકૃત ખિલના એક મુખ્ય લક્ષણ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું હતું: આ ખિલ માની લે છે કે ખેડૂતે પહેલી કરકસર કરવી, અને કરકસર કરીને જે નાણાં એકઠાં થાય તેમાંથી પેદીઓ રચવી: સરકારે બાંધેલી આ આશા અમને બહુ દૂર જણાય છે. હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતો સાધારણ રીતે ઉગાઉ છે એમ માનવું તદ્દન બૂલભરેલું છે. આ દેશ ઉપર અસર કરી રહેલાં બીજાં અનેક આર્થિક કારણોને લીધે ખેડૂતોનું દારિદ્ર્ય દિનપર દિન વધતું જાય છે, અને એમને વ્યવસ્થા નથી તો વારંવાર પડે છે એટલે વાણીયાને ઘેર ગયા શિવાય છૂટકો થતો નથી. તેઓ નાણાં બચાવે અને પછી પેદીઓ રચે એ બનવું બહુ મુશ્કેલ છે, બદલે અશક્ય છે. પ્રથમ તો એમણે લગલગ સધળાં નાણાં જોડે વ્યાજે સરકારે અને બીજાં લોકોએ મળી પૂરાં પાડવાં જોઈએ. અને આમ બારે વ્યાજમાંથી મુક્ત થવાથી જતે દહાડે એમની પાસે કાંઈક સંધરે થશે, અને પછી જ તેઓ પેદીઓમાં વધારે ભાગ લઈ શકશે. એ જ કમ અમને સંભવિત લાગે છે. પેદીઓમાં શરૂઆતથી એમને થોડો ધણો ભાગ મેળા કરવા માટે થોડીક માસિક યા વાર્ષિક રકમ ભરવાની આવશ્યકતા હોવી જોઈએ. સિવદ્વાલોડમાં આવી પેદીઓ છે તેમાં દરેક મેમ્બરે દરગાસે વા દરવર્ષે અમુક રકમ ભરવી પડે છે. પણ તે સાથે, બહારની થાપણ સંખ્યાની મંડળીઓને છૂટ છે. ટુંકામાં, તાત્પર્ય કે સરકારે હાથ ખેડૂતોની કરકસર ઉપર ધણો ખરો આધાર રાખ્યો છે, તેને બદલે જોડે વ્યાજે નાણાંની સગવડ કરા આપવા તરફ વિશેષ કાળજી ધરાવે તો વધારે સારું.

(૨) સરકારે ખિલમાં જે નિયમ કર્યા છે તે જોતાં, પૂરતાં નાણાં એકઠાં થવામાં ધણી અડચણો નડશે એમ લાગે છે. અને જોને પરિણામે જે આ નવી યોજના અશક્ય નીવડશે તો કદાચ ગરીબ ખેડૂતો ઉપર અને હિન્દુસ્તાનના લોકના પ્રજા તરફના શુણ્ણ ઉપર ગેરવાજબી નિન્દાને વરસાદ આવી પડશે. આ મંડળીઓ ફતેહમન્દ નીવડવામાં એક મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલતા અમને એ લાગે છે કે આ દેશના ખેડૂતોની સ્થિતિ ધણી કંગાલ હોઈ, તેઓ પોતે બચાવેલાં નાણાં (‘previous thrift’)માંથી પેદીઓ ઉઠી કરે એ અશક્ય છે. બહારની મદદ લીધા વિના ચાલે એમ નથી, અને આ ખિલ તો ચોખ્ખું ઠરાવે છે કે કાંઈ પણ બહારનો માણસ આ પેદીઓને નાણાં ધીરી શકે નહિ. ખરી વાત છે કે આ પેદીઓનો ઉદ્દેશ ખેડૂતોમાં પરસ્પર સાહાય્ય કરવાનો છે, બહારના લોકને વ્યાજ કમાવી આપવાનો નથી. પણ આ ફક્ત અમને બૂલ બરેલી લાગે છે. આ પેદીઓ બહુ થોડે વ્યાજે નાણાં રાખે, અને એક માણસ પાસેથી અમુક રકમ કરતાં વધારે ન રાખે, અને તે પણ સરકારની પરવાનગીથી—એટલાં બન્ધન દાખલ કરવામાં આવે તો સરકાર જે બચ રાખે છે કે

વાણીઆ બધી પેદીઓ પચાવી પડશે એને માટે કારણ નહિ રહે, અને પૈસાની છૂટ રહેશે : પૈસાની છૂટ એ આ પેદીઓની કૃતેહમન્દી માટે ઘણી જ જરૂરની બાબત છે, પછી એ બંને વાણીઆને હાથે થાય. વાણીઓ આ પેદીદારા ખેડૂતોને ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરે, અને સરકારની દેખરેખ અને પરવાનગીથી જ એ નાણાં પેદીને હાથે વસૂલ થાય—તે પછી વાણીઆ સ્થાને અકારણ દેપ શા માટે રહેવો જોઈએ એ સમજાવું નથી. યુરોપમાં સરકારની મદદથી ઉભી થએલી બે પ્રકારની પેદીઓ છે : કેટલીક પેદીઓ તદ્દન ખેડૂતોના હિત ખાતર જ ઉભી કરવામાં આવી છે, અને તે ઉભી કરનાર ખેડૂતો અને મહોટા જમીનદારો છે. બીજી કેટલીક પેદીઓ પૈસાવાળા લોકોએ કરી છે, અને તેમાં નાણાં ધીરનાર અને લેનાર ઉભયવું હિત સમાયેલું છે. નાણાં લેનાર ખેડૂત જેમ ઓછે વ્યાજે નાણાં મેળવી શકે છે અને ખાનગી દેવાદાર તરીકેની પરવશતાથી મુક્ત રહે છે, * તેમ નાણાં ધીરનાર વર્ગને નાણાં રહેલાઈથી વસૂલ થઈ શકે તે માટે સરકાર તરફથી પેદીઓના હક રૂપે કેટલીક મદદ મળે છે ડું આ રીતે, નાણાં ધીરનાર વર્ગ સ્થાને સરકારનો કોઈ પણ તરેહનો ગેરવાજબી દેપ નથી, ઉલટું એ વર્ગને ખેડૂતોના હિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને આપણી સરકારે પણ ગામડાંમાં ધીરધાર કરનાર વર્ગ તરફ એવીજ નિર્દોષવૃત્તિ રાખવી ઘટે છે. વળી આ બાબતમાં આશ્ચર્ય લાગે અમને એક એ છે કે આ. મિ. લિલિ જેવા સરકારના મહોટા અમલદાર નવી કેળવણી પામેલો પ્રખ્ત વર્ગ ખેડૂતો તરફ આ બાબતમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરે એમ માગણી કરે છે, અને બીજી તરફથી આ બિલમાં આ કર્તવ્ય કરવાનો એ વર્ગને પ્રસંગ સરખો પણ મળતો નથી. કેળવાયેલો વર્ગ શું ખેડૂતોને મહેતાજની માફક શીખામણ આપે એટલું જ સરકાર

* "Under the direct system of lending, creditors exercise a moral tutelage or dominion over the debtors who sink in diguity. The relation between a private debtor and creditor have a tendency, in course of time, to develop mutual misunderstanding and bitterness. The Emancipation of the population from this source of moral degradation by interposition of the Banks has proved of the highest value as an agency for the education of the people in the best virtues of Citizenship."

§ "The men who have money and want to invest it safely, find that they have not to hunt after their debtors, inquire into their solvency, and go to law to test the result. The man who has saved money which he wants to lend goes to the Bank, pays down his money as a Depositor, or buys the Bonds of the Bank, and when the sixth-monthly instalment falls due, he signs the Coupon and cashes it. An immense waste of power, time and money is thus saved to him and to the debtor. The business becomes specialized, like any other business, all risks are avoided, and all the benefits of a secure investment and cheap loan are secured to the *wounded and needy* classes."

કરે છે? ખેડૂતો એવી શીખામણને એમની ગ્રામ્ય ભાષામાં 'પારકા છોકરાને જાતિ કરવા' ની માને તો એમાં શું આશ્ચર્ય? માટે આ મંડળીઓના મેમ્બર શિવાય ખીજાં કોઈનાં નાણાં સ્વીકારવાં નહિ એ નિયમ અમને અનિષ્ટ લાગે છે. હુંકામાં, Co-operative Credit Societies (પરસ્પર નાણાં ધીરવાની મંડળીઓ) ના સ્વરૂપને ઘોડુંક ગીણું કરી Agricultural Banks (ખેડૂતોને નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ) ના સ્વરૂપ તરફ વલણ રાખ્યું હોત તો સાફ હતું.

૩. આ મંડળીઓની આર્થિક કૃતેહમન્દીમાં ખીજું વિધન એ નડશે કે ખેતીનાં પાક શિવાય કોઈ પણ સ્થાવર યા જંગમ મિલકત ગીરો કરી એ ઉપર નાણાં કરવાની આ બિલમાં મના છે ખેડૂતોનાં રૂપાનાં ઘરેણાં કેટલી કિંમતનાં છે, એમાં કાંઈ દગો છે કે નહિ વગેરે તપાસ કરવી ગામડામાં કઠણ પડે એમ ધારીને સરકારે જંગમ મિલકત બાતલ કરી દશે. સરકારે ધારેલી આ મુશ્કેલી બહુ ભારે છે એમ માનીએ, પણ સ્થાવર મિલકત પણ ગીરો ન કરી શકાય એ નિયમને આ કારણ લાયુ પડતું નથી. કારણ, સ્થાવર મિલકતની કિંમત ગામડામાં બહુ રહેલાકથી નક્કી કરી શકાય એમ હોય છે. પણ સ્થાવર મિલકત ગીરો કરવા સ્હામે બાજકાલ સરકારને ઘણો આગ્રહ છે એ જ આ નિયમનું મુખ્ય કારણ જણાય છે. પરંતુ આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે વાણીઆને ઘેર જમીન ગીરો મૂકવામાં જે ગેરફાયદા રહેલા છે એ આ મંડળીઓને ત્યાં ગીરો મૂકવામાં રહેલા નથી. સરકાર તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગીરોની છૂટ આપવાથી નાણાં જમીનમાં ભરાઈ પડવાનો ભય છે. પરંતુ આ સ્હામે ઈલાજ છે :— અંગઉધાર નાણાં જે રીતે વસૂલ કરી શકાય છે તે જ રીતે આ પણ વસૂલ કરી શકાય; અને દેવાદારની જાતથી એટલે કે દિવાની કેદથી એ વસૂલ કરી શકાય, એવી કલમ નાંખવામાં બાધ નથી. વળી મંડળી નાણાં ધીરે એના દરતા-વેળમાં હમેશાં આવી કલમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પણ દાખલ કરી શકાય. ખીજું, સરકાર એમ માને છે કે આ મંડળીઓ જે નાણાં ધીરશે એ દેવાદાર વિશે પૂર્ણ વાકેફગારી સાથે જ ધીરશે: આવી એક બીજા વિશે સંપૂર્ણ માહિતી એ આ બિલનો પાયો છે એમ સરકારે વારંવાર જણાવ્યું છે. તો પછી ગીરો જમીનમાં નાણાં ભરાઈ પડશે એમ ઘણી ધાસ્તી રાખવાનું શું કારણ છે? એકંદર બને જાણુની દલીલો ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરકારે ગીરો વિગદ જે નિયમ દાખલ કર્યો છે એ આ મંડળીઓની કૃતેહમાં વિધનકર થઈ પડશે. યુરોપની મંડળીઓમાં પણ ગીરો રાખવાની પરવાનગી છે. *

(૪) ખેડૂતો નફો વહેંચી શકે નહિ એવી એક કલમ છે. એક તો ખેડૂતની જવાબદારી 'અન-સિમિટેડ' રાખી છે; અને વિશેષમાં નફો વહેંચી લેવાની બંધી છે. એટલી મુશીબતો માથે વહોરવાનું ખેડૂત પસંદ કરશે ?

(૫) આ ઉપરાંત, 'સમરિપ્રોસીજર' થી હુકમનામું મેળવવાનો આ મંડળીઓને

* ખેલનિયમની Le Caissa Hypothecain અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની Swiss Mortgage Banks ગીરોમંડળીઓનું બિ. રાનડેએ એમના પૂર્વોક્ત નિબંધમાં વર્ણન આપ્યું છે એ વાંચવા જેવું છે.

હક બદલો નથી એ પણ એક મોટી ખામી છે. આ હક સુરેષની મંડળીઓને છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ દેશમાં નવાં ગામડાના લગભગ બધા દાવા 'સમરિ પ્રોસીજર' થી ચૂકે એમ ઇચ્છવા જેવું છે ત્યાં આ હકની ઇચ્છતા સિલેક્ટ કમિટિને સમ-જાયા વિના નહિ રહે.

(૧) કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે સરકારે આ મંડળીઓ તરફથી અમુક ટકા બ્યાનની 'ગેરેન્ડી' (ખાલ્સધરી) આપવી જોઈએ. એથી લોકને આ મંડળીઓમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય અને એની કૌતુહલમદી સુનિશ્ચિત થઈ જાય. આ મતમાં અમે મળીએ છીએ. સરકારે રેલ્વે કંપનીઓને ગેરેન્ડી આપી આજ સુધીમાં કરોડો રૂપિયા રેલ્વે ખાતર ખર્ચ લખ્યા છે તો ખેડૂતો કે જેમનાં નાણાંથી જ આ દેશનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે એમ કહીએ તો ચાલે એમના ઉદ્ધાર માટે બ્યાનની ગેરેન્ડી આપવી એમાં કાંઈ વધારે પડતું નથી.

(૭) લોર્ડરિપન અને સર બેરિંગ (ઇન્જિનના હાલના મુખ્ય અધિકારી લોર્ડ કોમર)ના વખતમાં આપણા ઇલાકામાંથી કેટલાક દેશહિતીથી સજ્જનોએ જે યોજના સરકાર આગળ મૂકી હતી અને જેને હિન્દી સરકારે અનુમોદન આપ્યું હતું પણ જે સેક્રેટરી ઓફ રેટના કુરા-અહથી પડી ભાગી હતી, તેમાં એક માગણી એવી હતી કે સરકારે જમીનની મહેસૂલ વધારવી નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી મંડળીએ કરેલી જમીનની કિંમત તથા ઉપજની ગણતરીમાં વારંવાર ફેર પડે, અને અવ્યવસ્થા થાય. આ બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, પણ હાલમાં સરકાર યાવચ્ચન્દ્રિવાકશૈ જમાબંદી કાયમ કરાવવાની નીતિ પસંદ કરે એમ લાગતું નથી.

છેવટે, આ બિલના શુણ્દોષનું વિવેચન સમાપ્ત કરતા પહેલાં, મિ. રાનડેની યોજના વાચક આગળ મૂકીશું:—

મિ. રાનડે એમના "Re-Organization of Real Credit in India." નામના નિબંધની (જેમાંથી અમે ઉપર વારંવાર ઉતારા ટાંક્યા છે) એની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"The State need not expend its Funds. The Funds will be forthcoming to any amount if it only promises to organize the Agency, and set it at work. The Post office and Savings Banks Deposits are ready to hand. All that Government has to do is to organize District or City Committees of Indian Capitalists to empower them to receive deposits at fixed rates and lend them at slightly higher rates to the borrowers on the security of lands or houses etc, the excess rate providing for a gradual amortization of the debt in a definite period, Insurance charges and working expenses. The Loans of these District Committees should be allowed priority over all other debts, and exempted from all duties, and certain and speedy execution should be permitted to them.....What holds true of agriculture holds equally good in this country about every other Trade and Industry."

‘ મિ. રાનડેની સૂચના ઘણી સાદી છે:—સરકારે પોતે નાણાં ખર્ચવાની કાંઈજ જરૂર પડે એમ નથી. પોસ્ટ ઑફિસ સેવિંગ બેંક (જેને મિ. રાનડે વાજબી રીતે લોકની આપણુ જ માને છે) એનાં નાણાં ઉપયોગમાં આવી શકશે. સરકારે જિલ્લા અને શહેરના નાણાંવાળા ગૃહસ્થોની કમિટિઓ નીમવી અને એમને અમુક વ્યાજે નાણાં જમે માંડવાની સત્તા આપવી, અને એથી જરા ઉંચે વ્યાજે જમીન અને ઘર વગેરે ઉપર ખેડૂતને ધીરે એવો નિયમ કરવો. વ્યાજ ફક્ત એટલું જ હોયું ‘રાખવું’ કે જેટલામાંથી મંડળીઓના કામકાજનું તથા ઘર ઉપર બીમા વગેરેનું ખર્ચ નીકળે, તથા ધીમે ધીમે એ મંડળીઓનું દેવું કપાતું આવે તથાદિ. ’

અર્થાત્ મિ. રાનડેની સૂચનાનો આપણા હાલના જિલ્લા મુખ્ય બેંક એ છે કે (૧) માત્ર ખેડૂતનાં જ નાણાં ઉપર અને સરકારની જૂજ અને પરિમિત મદદ ઉપર જ આધાર રાખીને ખેસવાતું નથી, (૨) મંડળીઓને જમીન ગીરો રાખવાની છૂટ છે, તથા (૩) એ નાણાં જલદી વસુલ થઈ શકે તે માટે સમરિ પ્રોસીજરની માગણી છે. આ ત્રણ મુદ્દાના બેંક છે, અને અમને લાગે છે કે સરકારે તન મન અને ધનથી આ ચોજના પાર પાડવાનો વિચાર હશે, તો આગળ જતાં મિ. રાનડેની સૂચનાનુસાર હાલના જિલ્લામાં યા એ ઉપરથી ઘડાએલા નવા કાયદામાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા વિના ચાલશે નહિ.

[વસન્ત ઑફિસ]

માણસ અને તેનું બંધારણ.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૩૪૪ થી.)

૪. કામ.

પ્રાણીજાતના બંધારણમાં જુરસા તેમ જ લાગણીઓનું રૂપ લેનાર જે પદાર્થ છે તેને કામતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એ કામતત્ત્વ સ્થૂળ ભુવનના ઇશ્વરો કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ જે કામ લોકનો પદાર્થ (astral plane) તેનું બનેલું છે. તેની સાથે નીચલાં બે શરીરો પ્રાણુ માર્ફતે જોડાયેલાં રહે છે. એ ચારે સાથે મળીને ચાર પશુતરવો થાય છે. જે માણસ તથા બીજાં બધાં પ્રાણીઓમાં પ્રકટ હાલતમાં જોવામાં આવે છે.

માણસ તથા જનવર વચ્ચે જે આટલો બધો તફાવત જોવામાં આવે છે તે પાંચમા તત્ત્વ મનને લીધે છે. જેટલો વખત માણસ જુરસા, લાગણીઓ અને ઇન્દ્રિયો ત્રણે રહે છે તેટલો વખત તે જનવર સરખું જ છે. કારણ કે કામના તે રૂપમાં કોઈ ઉંચી જાતનું

બાન રહેતું નથી. અને જેટલો વખત એ પ્રબળ રહે છે તેટલો વખત મનનું જોર ચાલતું નથી અને તેથી માણુસ જનવર તરિકે વર્તે છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમાંના કોઈ એક અથવા વધારેના સંબંધમાં આવ્યાથી પ્રાણીને જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ બાન. એવી લાગણી થયા પછી અને એવી લાગણી થાય છે એવું જે લાગે છે તે સ્વભાન (self-consciousness). લાગણીઓના રૂપમાં પ્રકટ થનાર કામતત્ત્વ છે અને લાગણી અને થાય છે એવું બાન ધરાવનાર તે મન છે. માટે જનવરોનો જીવ તે કામ છે અને માણુસનો જીવ તે કામ અને મનનો સંયોગનું પરિણામ છે.

જેમ પ્રાણુતત્ત્વ બરોડા માર્દિત વિક્રિયામાં આવી શરીરમાં ફરે છે, તેમ કામતત્ત્વ શરીરમાં ગુચ્ચવાદને રહેલું છે તથા શરીરની બહાર પણ ચોતરફ રહેલું છે. કામતત્ત્વમાં તરે-હવાર રંગો રહેલા છે કે જે જૂદી જૂદી લાગણીઓ તથા જૂદા જૂદા વિચારોથી પણ પળમાં ફર્યા કરે છે. વિશ્વ દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો એ કામતત્ત્વના રંગો જોઈ શકે છે અને તેપરથી માણુસની લાગણીઓને તથા ગુણાવગુણને પરખી શકે છે. દરેક માણુસનું કામતત્ત્વ એક સરખી હાલતમાં હોતું નથી તેથી સાધારણ માણુસમાં જ્યારે બાકીનાં તત્ત્વો નીચલી સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂદાં પડે છે, ત્યારે કામરૂપ શરીરના આકારમાં ગોઠવાઈ જવાને બદલે ઝાંખું વાદળોના ધાબાના રૂપમાં દેખાય છે. પવિત્ર અને ખીસેલી મનશક્તિવાળા માણુસનું કામરૂપ ચળકતું અને સ્થૂલ શરીરના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે.

સાધારણ માણુસના અને મનશક્તિ ખીસેલા માણુસના કામતત્ત્વના રૂપમાં પણ તફાવત હોય છે. તેમ જાનેની ક્રિયામાં પણ તફાવત હોય છે. જેવી રીતે નીચલાં ત્રણ તત્ત્વો સ્થૂલ જીવન ઉપર જીવને સ્થૂલ ઉપાધિ તરિકે કામ લાગે છે, તેમ કામતત્ત્વ મનને ઉપાધિ અથવા શરીર તરિકે કામ લાગે છે. પણ સાધારણ માણુસનું કામતત્ત્વ તેટલું ખીસેલું નહીં હોવાથી તેનું મન તેને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી શકતું નથી. જેમ એક બાળક પોતાના શરીરને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી શકતું નથી તેમ પવિત્ર અને કેળવાયેલી મનશક્તિવાળાનું કામતત્ત્વ સ્થૂલ ઉપાધિથી છુટું પાડી શકાય છે અને શરીરના જેવો આકાર ધારણ કરાવીને તેના પાસે કામ કરાવી શકાય છે.

ગુપ્તવિદ્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે જીવ ત્રણ રીતે સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂદો થઈ શકે છે. (૧) બરૂં હંધમાં પડ્યા પછી સ્થૂલ ઉપાધિમાંથી કામરૂપના સૂક્ષ્મ ભાગ સાથે ઉપલાં તત્ત્વ જૂદાં પડે છે અને તેનું જગત્ત્વ અવસ્થામાં બાન રહેતું નથી. (૨) મરણવેળાએ જૂદાં પડે છે અને (૩) ગુપ્તવિદ્યાના અભ્યાસીઓ ચોક્કસ રીતોથી પૂરેપૂરાં બાન સાથે સ્થૂલ ઉપાધિથી પોતાને જરૂર પડે ત્યારે બહાર નીકળી નીકળી શકે છે. પણ તેમ કરવા પહેલાં કરનારનું કામરૂપ સૂક્ષ્મ બંધારણવાળું તથા મનના તાબામાં રહે તેવું થયેલું હોવું જોઈએ.

કામતત્ત્વ સ્થૂલ ઉપાધિ અને મનની વચ્ચે હોવાથી એ બન્ને પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે. જેવી રીતે સ્થૂલ જીવનનો પદાર્થ સાત હાલતમાં વહેંચાયેલો છે તેવી જ રીતે કામલો-

ક્રમાં પણ સાત હાલતનો પદાર્થ રહેલો છે. કામરૂપના બંધારણમાં જેમ જેમ સૂક્ષ્મ હાલતમાં વહેલો પદાર્થ વધારે હોય તેમ તેમ તેને ઉપાધિ તરીકે સારી રીતે વાપરી શકાય છે; અને સ્થૂલ શરીરમાંથી જૂદું થયા પછી ગમે તેટલે દૂર જવાને શક્તિમાન થાય છે. એ કામ રૂપમાં જો કામલોકના નીચલા વિભાગનો પદાર્થ વધારે હોય તો તે અપમાં આવવાને માટે નાલાયક થાય છે.

કામરૂપનું બંધારણ સૂક્ષ્મ કે ઘટ્ટ રહેવાનું કારણ સ્થૂલ ઉપાધિ અને મન એ બન્નેની હાલત ઉપર રહેલું છે. સમજ્યા વગર માંસ, દારૂ વગેરે ચીજો અને તમોગુણી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાથી સ્થૂલ ઉપાધિમાં તમો અને રજો ગુણવાળા આણુઓ દાખલ થવા માંડે છે અને તેથી લગતા તેવા તમો અને રજો ગુણી આણુઓ કામરૂપના બંધારણમાં પણ દાખલ થાય છે. સ્થૂલ જીવન ઉપર જેટલી વસ્તુઓ છે તેને મળતો કામિક જીવનનો ભાગ (astral counterpart) રહે છે.

કામ ક્રોધ લોભ વગેરે વિકારો જેનામાં પ્રજ્ઞા હોય તેનું કામતત્ત્વ સ્થૂલ છે એમ સમજવું. વનસ્પતિ ઉપર જીવનારા માણસો કરતાં માંસાહાર કરનારા માણસોમાં આ વિકારો વધારે હોય છે. વિકારો જે માણસના તાબામાં રહેતા હોય તે માણસનું કામરૂપ સૂક્ષ્મ જાણવું. સ્થૂલ ઉપાધિ ઉપર બહારની વસ્તુઓથી જે ધુન્નરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કામતત્ત્વની માર્ફતે જ મન ઉપર જાય છે. અને ત્યાર પછી મનમાં તે વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે તેમજ મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારોને સ્થૂળ જીવન ઉપર શબ્દના કે કર્મેના આધારમાં પ્રકટ થવા માટે કામતત્ત્વની ઉપાધિ માર્ફતે પસાર થવું પડે છે. એમ હોવાને લીધે પવિત્ર વિચારોથી મનમાં જે નાશુક ધુન્નરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ ધુન્નરીઓ તે વિચારોથી પ્રકટ થતાં કામરૂપમાં થવી જોઈએ. મનમાં પવિત્ર વિચારો જ આવવા દીધાથી કામરૂપ પોતાની મેળે જ સૂમ બંધારણવાળું થતું જાય છે અને જુરસા તથા લાગણીઓ ઓછાં થતાં જાય છે.

ખોરાકની અસર જેમ મન ઉપર થાય છે તેમ મનની અસર સ્થૂલ શરીર ઉપર પણ થાય છે. વાદ અને બકરીનાં જેવાં મન છે તેવાં તેમનાં શરીર છે. નિદોષ પ્રાણીઓનાં વિકરાળ શરીર હોતાં નથી, તેમ જ વિકરાળનાં નિર્બળ હોતાં નથી. તેજ પ્રમાણે પાપી કપટી અને પવિત્ર તથા નિદોષ માણસના ચહેરા ભિન્ન હોય છે. તેથી મન હમેશાં પવિત્ર વિચારોમાં અને શરીર સાર્વિક ખોરાકથી પવિત્ર રાખવાનું ધર્મમાં દરમાન છે.

બર જિંદમાં પડ્યા પછી ઉપલાં તન્વો સ્થૂલ ઉપાધિથી છુટાં પડતાં હોય તો માણસ રોજ મરણ પામી સવારે જીવતું થતું હોવું જોઈએ; પણ તેમ નથી ગુપ્તવિદ્યાના ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી માણસ સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂદો પડે છે પણ તે સ્થૂલ ઉપાધિના ત્રણ નીચલાં તત્ત્વોથી અને મરણપેળાએ તો માત્ર સ્થૂલ શરીરથી ઉપલાં જીવે તત્ત્વ જૂદાં પડે છે, અને ત્યાર પછી હાયા શરીરને સ્થૂલ જીવન ઉપર રહેવા દઈ કામરૂપ સહિત ઉપલાં તત્ત્વો ગમલોકમાં જાય છે. જ્યાં કામરૂપ છુટું પડી વીખરાઈ જાય ત્યાં સુધી મન સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી ઉપલાં સર્વ તત્ત્વોને ક્યાં રોકાઈ રહેવું પડે છે. દરેક માણસનું કામ-

રૂપ એક સરખા વખતમાં છૂટું પડતું નથી. જેમ માણસને વિવિધ બોગો બોગવવાની 'લા-લસા' વધારે હોય તેમ તેનું મન તેના કામરૂપ સાથે એટલું તો ગુંચવાઈને 'એક' થયેલું રહે છે કે તેને છૂટું પડતાં બહુ વખત લાગે છે અને કેટલાક પાપીઓનાં કામરૂપથી તેનું ત-મામ મન છૂટું પડી પશુ શકતું નથી. એવાનો કેટલોક ભાગ કામરૂપની સાથે જ નારા પામે છે. જે માણસે જીવતી સ્થિતિમાં કામરૂપને તાબામાં રાખ્યું હોય તેને મરણ પછી દુનિયાનું ખેંચાણ થતું નથી તેથી તેને કામલોકમાં વધારે વખત રહેવું પડતું નથી તેનું તમામ મન કામ રૂપની સાથે જ નારા પામે છે જે માણસે જીવતી સ્થિતિમાં કામને તાબામાં રાખ્યું હોય તેને મરણ પછી દુનિયાનું ખેંચાણ થતું નથી તેથી તેને કામલોકમાં વધારે વખત રહેવું પડતું નથી. તેનું તમામ મન કામરૂપથી છૂટું થઈ ઉપલાં તરવો સહિત સ્વર્ગમાં જાય છે. પછી છૂટું પડેલું કામરૂપનું 'ખોખું' વીખરાઈ જાય છે અને તેના પદાર્થ તેના જીવનને લગતા પદાર્થોમાં મળી જાય છે.

પ્રોફેસર ગેટ્સ નામના અમેરિકન સરકારના વિદ્યાભાતાને લગતા એક વિદ્વાને એક એવી શોધ કરી છે કે દરેક જાતના વિચારો ચોક્કસ રંગ બતાવે છે. અને તેપરથી અમુક માણસ કેવા વિચાર ધરાવે છે તથા કેવા સ્વભાવનો છે તે પરખી શકાય. તે પરખવા માટે તેણે એક કાચની નળી બનાવેલી છે જેમાં ચોક્કસ જાતનું રાસાયણિક મિશ્રણ રાખવામાં આવેલું છે. આ મિશ્રણમાં માણસ ટુંક મારે એટલે તેમાં ચોક્કસ રંગો બધાય છે જેપરથી તે માણસના વિચાર તથા સ્વભાવ જાણખી શકાય છે. આ શોધપરથી કામરૂપમાં રંગો હોય છે એ વાતની સાબિતી મળે છે.

૫. મન.

મન એટલે જે વિચાર કરે છે તે. નીચેનાં ચાર તત્ત્વો તે એક ધરને સ્થાને છે, અને તેમાં વસનાર ધણી તે મન છે. આપણામાં મન ન હોય તો આપણે જનન-ર જેવા જ છીએ. મનની જીવતી હાલતમાં બે સ્થિતિ હોય છે: નીચલું મન અને ઉપલું મન. નીચલું મન તે ઉપલાનો એક ભાગ અથવા પ્રતિબિંબ (reflection) રૂપે પડતા એક કિરણ રૂપે છે જે કામની સાથે જોડાઈ રહે છે અને ઉપલું મન ઉપરનાં બે અમરતરવો સાથે જોડાઈ રહે છે. નીચલું મન કામ અને ઉપલા મનની વચ્ચે રહેલું છે. જેમ બે લોહચુંબકની વચ્ચે રાખેલી સોય બેમાંથી એકને વળગી જાય છે તેમ નીચલું મન, ઉપરથી ઉપલા મન સાથે અને નીચેથી કામ સાથે, આકર્ષણના બળ પ્રમાણે ખેંચાયલું રહે છે.

સાધારણ માણસમાં કામનું જોર વધારે તેથી તેનું મન કામ તરફ ખેંચાયલું વધારે રહે છે, અને તેને કામ-મન કહે છે. જે તેને કામથી છૂટું કરવામાં આવે તો તે ઉપલા મન સાથે જોડાઈ જાય. જેમ એક રાજાનો છોકરો બાળપણથી બીખારી સાથે રહેતો હોય તો તે પોતાને એક બીખારી તરિકે માને છે તેમ નીચલું મન કામ સાથે રહેવાથી પોતે જે માનથી બરપૂર એવા ઉપલા મનનું કિરણ છે તે વાત જાણી જાય છે અને કામનું સ્વરૂપ બની જાય છે.

શરીરમાં હું હું એવું સ્વભાવ (self-consciousness) ધરાવનાર મન છે. તે મનમાં સ્મરણશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને વિદ્યાન રહેલાં છે.

નીચકું મન તે ઉપલા મનનો જ એક ભાગ અથવા કિરણ છે, પણ તે કામરૂપ અને રથૂલ ઉપાધિના બંધન (Limitation) માં પડેલું હોવાથી પોતાનું કુદરતી બલ દેખાડી શકતું નથી સાધારણ રીતે મન શબ્દ કામ-મનના અર્થમાં વપરાય છે.

મનની શક્તિના વધવાનો આધાર રથૂલ ઉપાધિ ઉપર રહેલો છે. ઉપાધિ સારી કે ખામી વાળી હોય તે પ્રમાણે મન પોતાનું વધારે કે ઓછું બળ દેખાડે છે. જેમ એક જ પ્રકારનો અગ્નિ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેલ અને બતીઓની મારેતે જૂદી જૂદી જ્વાલનો પ્રકાશ આપવાને શક્તિમાન થાય છે તેવી જ રીતે મન એ જૂદી જૂદી ઉપાધિ પ્રમાણે જૂદું જૂદું રૂપ લે છે. જ્યાં કામરૂપ જોશવર હોય અથવા મગજમાં કાંઈ ખામી હોય ત્યાં મન સારી રીતે પ્રકટી આવતું નથી.

ઉપકું મન ઉપલી ત્રિપુટી (મન-બુદ્ધિ-આત્મા) માંનું એક હોવાથી અમર છે અને તે વારંવાર અવતાર ધારણ કરે છે. જેમ એક અર્થેથી બાને બાને ખોરાકની જરૂર હોય ત્યારે તે પોતાનો અમુક ભાગ બહાર કઢાડી ખોરાક લઈ પાછો ખેંચી લે છે તે જ પ્રમાણે દર અવતારે ઉપકું મન પોતાનો થોડો ભાગ નીચલાં ચાર તત્ત્વો સાથે જોડી દૃષ્ટ તેની મદદથી અનુભવ લે છે. અને એ પ્રમાણે ઉપકું મન પોતાના બુધન ઉપર વધારે અને વધારે જ્ઞાનથી ભરપૂર થતું જાય છે, ક્રિયા અને વિચાર શક્તિ પણ મનમાં રહેલાં છે.

આપણા બંધારણમાં આવતાં દરેક તત્ત્વો પોતાના નીચલાં તત્ત્વોને ઉપાધિ તરિકે વાપરે છે અથવા તેઓની મારેતે જ પ્રકટ થઈ શકે છે, મનની ઉપાધિ કામ છે. કામની પ્રાણ; પ્રાણની છાયાશરીર, અને છાયાશરીરની રથૂલ શરીર. નીચલાં ચાર તત્ત્વો મનની ઉપાધિ તરિકે કામ આવે છે અથવા તો મન અને નીચલાં તત્ત્વોને વાદિત્ર વગાડનાર અને વાદિત્રના જેવો સંબંધ છે: નીચલાં ચાર તત્ત્વો વાદિત્ર છે અને મન તેનો વગાડનાર છે, જે વાદિત્રની બનાવટ અણખ હોય અથવા તે ભાગેલું તૂટેલું હોય તો વગાડનારો ગમે તેવો પ્રવીણ હોવા છતાં તેમાંથી મધુર અવાજ નીકળતો નથી. તેમ મન એકની ઉપાધિમાં શેક્સપિયર જેવું પ્રકટ થાય છે અને બીજાનામાં મૂર્ખ કે દિવાના જેવું પ્રકટ થાય છે. સૂરજનાં કિરણ જેવા રંગના કાચમાંથી પસાર કરવામાં આવે, તેવો પ્રકાશ દેખાય. તે જ પ્રમાણે મનનું છે. વળી જેમ આરસી પર ધુળ પડેલી હોય તો તેમાં સૂરજનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી; અને આરસી સાફ છીંધાથી તેમાં એવું પ્રતિબિંબ પડે છે કે તેની સાથે પણ જોઈ શકાતું નથી, તે પ્રમાણે ઉપલા મન અને નીચલા મનનો સંબંધ છે. નીચકું મન ઉપલાની આરસી છે પણ તે સદા કામની ધુળથી ખરડાયેલું હોય છે, અને જ્યાં સુધી કામની ધુળને તેના પરથી સાફ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપલા મનનું જ્ઞાનમાં તેનામાં આવી શકતું નથી. જો નીચલાને કામની રજથી છૂટું કરી શકાય તો જ્ઞાનની તંગી નથી.

* ameba—એ ઝીણામાં ઝીણું જન્મ છે.

કામતત્ત્વમાં જુસ્સા તથા વિષયોના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા રહે છે તેથી તે બહારની વસ્તુથી ખેંચાય છે. અને તે જૂદે જૂદે વખતે કેવી વલણુ લેશે તે તે વખતે સંબંધમાં આવનારી વસ્તુની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે, મનમાં વિચાર કરવાની શક્તિ હોવાથી અઅમુક કામ કરવાથી ફાયદો થશે કે નહીં તેનો વિચાર કરીને વર્તે છે, બહારની વસ્તુઓ જેમ ખેંચે તેમ ખેંચાઈ જાય તે કામ; પણ બહારનું આકર્ષણ ગમે તેવું હોય છતાં અમુક રીતે જ વર્તવું એવો નિશ્ચય કરનાર તે મન જનનવરમાં કામ તત્ત્વ પ્રકટ છે: મન નથી.

પેટ ભરીને જમેલા હોવા છતાં સારું ખાવાનું જોવામાં આવે તો લાગણા ખાવા મંડી જવું, સવારે બિછાનેથી વહેલા ઉઠવાની ઇચ્છા છતાં ન ઉઠવું, અને નકારી ટેવો છોડવાનો ઇરાદો હોતા છતાં ન છોડવી એ નબળા મનનાં લક્ષણ છે. એવા માણસમાં કામતત્ત્વનું પ્રબળ સમજવું. કેટલાક માણસો એટલા નબળા મનના થાય છે કે અમુક મત ખરું છે એમ જાણતા હોય પણ રખેને મિત્રો મશ્કરી કરે અથવા એવી બીજી કોઈ ધાસ્તીથી ખરું મત આપતા નથી આવા માણસો આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે જ હમેશાં દોરવાયા કરે છે. તેનામાં પણ કામતત્ત્વનું વિશેષ જોર સમજવું. આ ખામીઓ દૂર કરવા જવી છે અને તે થયા સિવાય શુભવિધાના અભ્યાસી ધર્મ શકાય નહીં.

ઉપલા અને નીચલા મન વચ્ચે જે સંબંધ છે તે અંતઃકરણ કહેવાય છે.

૬-૭. બુદ્ધિ—આત્મા.

નીચલાં તત્ત્વોની માફક આત્મા-બુદ્ધિ એ દરેક જાણનાં જૂઠાં જૂઠાં તત્ત્વ નથી. આત્મા—બુદ્ધિ કે જેને 'મોનાડ' (monad) અને વ્યક્તિત્વ તથા કહેવામાં આવે છે તે દરેક માણસમાં બંધનથી પર વસ્તુ છે. તમામ સૃષ્ટિમાં એ એક જ છે. સૃષ્ટિમાં હસ્તી ભોગવતી વિદ્યુત, લોહ-ચુંબક વગેરે તમામ શક્તિઓનું તે મૂળ છે. તે એક હોવા છતાં મનની માફક જોતાં તેમાં ભિન્નતા ભાસે છે. બુદ્ધિ અને અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ આત્માની ઉપાધિ તરિકે છે. તેની માફક જ આત્મા જૂઠાં જૂઠાં ભુવનો ઉપર પ્રકટ થઈ શકે છે. સૃષ્ટિમાં સાતે ભુવનમાં જે કોઈ હીલચાલ 'ઇવોલ્યુશન' (evolution) યાને પ્રકટીકરણની થાય છે તે બધી આત્મા—બુદ્ધિના બળથી થાય છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રવચનું કારણ પણ આત્મા—બુદ્ધિ જ છે.

સૂર્યનાં કિરણ જે જગા ઉપર પડતાં હોય ત્યાં ઉના રહી સૂર્ય તરફ જોઈએ તો તેનાં કિરણ અસ્પૃશ્ય દેખાય. પણ સૂર્યની અંદર ઉના રહીને જોઈએ તો માત્ર તેનું અખંડ અન્યાણું જ ભાસે. આત્માનું પણ એ પ્રમાણ છે. આત્માનું પ્રતિબિંબ દરેક જીવમાં પડતું હોવાથી તે જૂદો જૂદો દેખાય છે પણ મૂળ એક છે.

એક હોવા છતાં અનેક દેખાય છે એવું કારણ માયા અને અજ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી દરેક જીવ ચેતાને જૂદો માને છે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાનમાં છે. જ્યારે તેને ચેતાની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને 'હું મુક્ત છું' એમ ખાતરી થાય છે. તેમ થવા માટે વિવેક-વૈરાગ્યની માફક જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાન સિવાય આત્મા ઝોળખી શકાતો નથી.

‘ઔસા.’

દરેક માણસ, દરેક જીવ તેમ જ દરેક જડ પદાર્થની આસપાસ એક અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થ ફરી વળેલો વિશ્વદૃષ્ટિવાળાઓના જોવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજી ‘ઔસા’ કહે છે. તેની અંદર નાના પ્રકારના રંગ હોય છે. જૂદા જૂદા પ્રકારના સ્વભાવ અને વિચાર ધરાવનારાઓના ઔસામાં જૂદા જૂદા રંગ વત્તા-ઓછા જોવામાં આવે છે. એ ઔસામાં સઘળાં તત્ત્વોના પદાર્થ રહેલા છે. એક નીરોગી માણસના શરીરની આસપાસ એક બે ઈંચને સુમારે ફરતો તે જોવામાં આવે છે. બીજા ઔસા પ્રાણુતત્ત્વનો છે. તે જ પ્રમાણે મન અને કામનો પણ જોવામાં આવે છે. વિશ્વદૃષ્ટિવાળાને એ ઔસા ચમકતા તરેહવાર રંગોવાળા ઈંડાના આકાર જેવો છે. મનમાં વિચાર આવ્યાથી કે કામમાં જુસ્સો આવ્યાથી તે પ્રકારનાં તત્ત્વોમાં ધુન્નરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેમાં જૂદા જૂદા રંગ જોવામાં આવે છે. ઔસા ઉપરથી કોઈ માણસના ગુણ કહી શકાય છે. જેમાં જે તત્ત્વ વધારે ખીસેલું હોય તેમાં તે તત્ત્વના રંગ વધારે જોવામાં આવે છે. પવિત્ર માણસ અને પેગમ્બરોના ઔસા બહુ અને ચકચકિત સુનેરી રંગના હોય છે. પાપીના કાળાચપર હોય છે. બચ્ચાંના દૂધ જેવા રંગેરી હોય છે.

જીવનોની સાબિતી.

આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોમાં પણ વત્તા-ઓછી શક્તિ હોય છે એ સમજ્યા પછી જીવનોની સાબિતી સહજ થશે. શ્રવણેન્દ્રિયનો આપણે દાખલો લઈએ. કોઈ પણ અવાજ બધારે હવામાં તેની ધુન્નરીઓ દાખલ થાય ત્યારે આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. એ ધુન્નરીઓથી આપણા કાનનો પડદો હાલવા માંડે છે અને જેવો જોતા કાનનો પડદો તેવું તે સાંભળે છે. જો ધુન્નરી ઘણી ધીમી હોય અને આપણો પડદો હાલતો ન હોય તો આપણે સાંભળી શકતા નથી. અથવા ધુન્નરી ઘણી જ ઝડપથી ચાલતી હોય તો પણ આપણે ફટલીક વાર અવાજ મહણુ કરી શકતા નથી. તે પ્રમાણે દરેક માણસની સમજવાની શક્તિમાં તફાવત હોય છે. એ શક્તિમાં જો વધારો થાય તો હાલના કરતાં ઘણું વધારે આપણે દેખી શકીએ, સાંભળી શકીએ અને સમજી શકીએ. વિશ્વદૃષ્ટિવાળાઓએ પોતાની શક્તિમાં વધારો કરેલો હોય છે જેથી તેઓ આ જીવનોને જોઈ શકે છે અને સમજી શકે છે. ને આપણે પણ વધારો કરીએ તો યઈ શકે. અમેરિકામાં હાલ ઘણાં માણસો તે પ્રમાણે પોતાની શક્તિનો વધારો કરવા લાગ્યાં છે. એ વધારાથી બીજા ઘણા માણસના વિચાર એવી શક્તિવાળા માણસ પરખી શકે છે. થોડા વખત ઉપર સંવિધાના રાજરાણીનાં જે બચકર ખૂનખયાં તેની વિગતવાર હકીકત એક માસ પહેલાં વિશ્વદૃષ્ટિવાળા બે બાઈઓએ કહી હતી. વળી ડૉ. બેલ્કનના સમક્ષ જેન ડ્રાઈડન નામની એક છોકરીએ આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ વાંચી શકવાનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. આ બધાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો જોયા પછી હવે કોઈને તેમાં શંકા રહેવાનું કારણ જ નથી.

એકલજ રસ્તમજ દાદાચાનજ.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ: રાજનગરનો દરબાર.

[બાલસિંહજી, પોલીટીકલ એજન્ટ સર વિલ્યમ નિકલસન, કર્નલ ટેલર એડમિ-
નિસ્ટ્રેટર, મી. ઑસ્ટિન, દિવાન વિઠ્ઠલજી, મેધરાજ, બાયાતો, હજુરીઓ
તથા વારાંગનાઓ પ્રવેશ કરે છે.]

સર વિલ્યમ નિકલસન—મહારાજ બાલસિંહજી, આપના પિતા મહારાજ જોરાવરસિંહજીના
મૃત્યુથી સરકાર બહુ દીલગીર છે. તેઓ સરકારના એક વફાદાર મિત્ર હતા.
તેઓ જુના જમાનાના પશુ પોતાની રૈયતનું હિત વધારવામાં કાળજીવાળા રાજા
હતા. તેમના મૃત્યુ પછી રાજનગરની ગાદીના વારસ તરીકે સરકાર આપને
કબૂલ રાખે છે. પશુ હજી આપ સગીર ઉમરના હોવાથી સરકારે આ રાજ્યનો
કારોબાર ચલાવવા માટે મારા મિત્ર કર્નલ ટેલર તથા આપના પિતાના વિશ્વાસુ
દિવાન આજમ વિઠ્ઠલજી ને બન્ને અત્રે હાજર છે તેમને જોઈટ એડમિનિસ્ટ્રેટર
નીમ્યા છે. આપ ગાદીને લાયક થાશે ત્યાં સુધી તેઓ સરકારની દેખરેખ નીચે
રાજ્ય ચલાવશે. દરમ્યાનમાં આપે ફિટઝજેમ્સ કોલેજમાં લીધેલી કેળવણીને વધારે
ઉંચે શિખરે લઈ જવા માટે મી. ઑસ્ટિન જેઓ પોતાની જગાનો ચાર્જ લેવા
માટે અહીં હાજર થઈ ગયા છે ને જેમની વિદ્વતા ને લાયકાઈ માટે બે મત
છે જ નહિ તેમના સમાગમમાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવો. કુમાર શ્રી મેધરાજજી,
તમારે સરકારનો ફરવ સ્વીકારી રાજ્યના તેમ જ તમારા જાતના હિત માટે
ઉદ્યોગી રહેવું. મહારાજ જોરાવરસિંહજી તરફથી તમને જે રકમ મળતી તે
નિયમસર મળ્યે જશે. તમને ગરાસ આપવા બાબતમાં મહારાજ બાલસિંહજી
ચોતે ગાદીએ આવ્યા પછી પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી ગોઠવણ કરશે. મહારાજ
બાલસિંહજી, હું આશા રાખું છું કે આપના પિતાનું રાજ્ય આપને યોગ્ય કા-
ળમાં સરકારના વહીવટથી વધારે આબાદ થયેલું આપને સોંપવાનો શુભ પ્રસંગ
મારી કારકીર્દીમાં આવશે. તે પ્રસંગને વહેલો આણુવો એનો આધાર આપની
યોગ્યતા ઉપર જ રહેશે.

બાલસિંહ—સર વિલ્યમ નિકલસન સાહેબ, મારા પિતાની છાયા તમે રાજ્યની તાલીમ લેવાની
ને હું આશા રાખતો હતો તે નિષ્ફળ ગઈ. તેમના અચાનક મૃત્યુથી અમારા
રાજ્ય-દરબારમાં જે ગમગીની પ્રસરી રહી છે તેનો ચિતાર આપી આપને તક-

લીકુ આપવા ઇચ્છતો નથી. આજે આપે પધારી જે શ્રમ લીધો છે તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. રાજ્યનો ભાર માથે આવતાં પહેલાં હું વય અને બુદ્ધિથી તે સહી શકું તેવો થવા માટે હું જાતે જ ઉદ્દેશિત છું. દરમ્યાનમાં કાબેલ અને અનુભવી રાજ્યદક્ષ પુરુષોના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહે તે ઉચિત જ છે. દેશી રાજ્યના હિત માટે અંગ્રેજ સરકાર બહાદુર જે ચિંતા રાખે છે તે માટે અમે તેમના ઉપકારી છીએ. મને રાજ્યવિદ્યા ને રાજ્યકળા શીખવવા મી. ઓરિન સાહેબ જેવા વિદ્વાન પુરુષની નામદાર સરકારે નીમણૂક કરી એ તેમની નિરવાર્યા ઉચ્ચ વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરે છે.

મેઘરાજ—(સ્વગત) સરકારના રાજ્યમાં દંભ પૂજ્ય છે. માટે મારા હૃદયનો અગ્નિ બળા-કારથી દાબી દઇ હું પણ ચાલ વચનની જાળ પાથરું. કહું છું કે ‘વચ્ચને કા દરિદ્રતા.’ (પ્રકાશ) મે. સર વિશ્વમ સાહેબ, આપની સલાહ ચોગ્ય છે ને હું તે પ્રમાણે વર્તીશ. બાલસિંહજી, સરકારમાં વારસ કરવા માટે મેં જે અરજીઓ આપી તથા બીજો પ્રયાસ કર્યો તે તમામ તમે ભૂલી જાઓ. એ તો ધર્મયુદ્ધ હતું. તેમાં તમે જીત્યા ને હું હાર્યો, એટલે એ પ્રકરણ ખલાસ થયું. હવે મારા સરખું કામકાજ મને ચીંધવામાં આવશે તો કૃતાર્થ થઇશ.

સર વિશ્વમ નિકલસન—મેઘરાજજી, તમારા શબ્દો સાંજળી હું બહુ ખુશી થયો છું. અગાઉ દેશી રાજ્યમાં રાજાના મૃત્યુ સમયે આંતર યુદ્ધના પ્રસંગો આવતા તે હવે સર્વોપરી સત્તાના ન્યાયકૃત્યથી અટકે છે. આથી શાંતિ, અને શાંતિથી રાજા પ્રજાનું સુખ જળવાઈ રહે છે.

વિકૃલજી—હજી જો કે મરહુમ મહારાજાનો શોક છોડાયો નથી તો પણ આજના શુભ પ્રસંગની ખુશાલીમાં રાજ્યના રીવાજ મુજબ નાચ રંગ થવો જોઈએ, તેથી આપ સૌની સંમતિથી હવે તે હું શરૂ કરાવું છું.

(વારંગનાઓનો નાચ શરૂ થાય છે.)

બાલસિંહ—સચ્ચર કરો! દિવાનજીને સૌની સંમતિ હજી મળી નથી. મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુનો કારી જખમ હજી મારા હૃદયમાં તાજો જ છે. તેવે પ્રસંગે તમારી કળાનો મારાથી અનાદર થાય તે સ્વાભાવિક છે, માટે તેવા અનાદરનું તમને કારણ જ ન આપતું એ ઉચિત છે.

સર વિશ્વમ નિકલસન—આપના દિવાન સાહેબ રાજ્યના રીવાજથી બહુ સારી રીતે વાકેફ છે. હું જો કે આ દેશનાં નીચ નાચ તથા સંગીતની કંદર કરી શકું તેમ નથી, તો પણ હું રાજ્યના રીવાજને માન આપું છું. માટે મંગલચરણમાં જ રાજ્યના રીવાજનો તમો અનાદર કરો તે ઠીક નહિ.

બાલસિંહ—જેવી આપની ઇચ્છા.

મોતીબા—(જખી જોઈને સ્વગત)—આ તેના મિત્ર બાલસિંહની જખી હશે. બાઈ કહેતા હતા કે મેં એક તેમની પાસેથી મંગાવી છે. તે આજે આવી હશે. પણ મેં તો બાઈ ઉપરના તેમના કાગળો વાંચીને જ તેમની પરીક્ષા કરી છે. સુંદર મન સુંદર આકૃતિમાં રહે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

[જખી જોવાં કરે છે.

દુર્મિલા—બા સાહેબ, જખી કેમ તાકી તાકીને લુપો છે ? આ જખી બાઈના મિત્ર બાલસિંહજીની છે.

મોતીબા—બાલસિંહની છે તેથી શું યઈ ગયું ?

દુર્મિલા—યઈ એ ગયું કે તમને તે એવી ગમી ગઈ કે તમે તે હજી હાથમાં ને હાથમાં જ રાખી છે.

મોતીબા—હાથમાં રાખ્યા વિના તે જોવાય ખરી કે ?

દુર્મિલા—જોવા જોવામાં તન્નાવત છે. આ જખી તો તમારા મનમાં વસી ગઈ છે.

મોતીબા—લે આ તારી જખી. [એમ કહી જખીનો ધીમેથી ધા કરે છે.

દુર્મિલા—હાં હાં ! વખતે કુટી જશે તો બાઈ વદશે.

મોતીબા—તો તો તારે જ વાંક નીકળશે. કહીશ કે દુર્મિલા જેમ તેમ લવતી હતી એટલે એ તેનો ધા કર્યો.

દુર્મિલા—શ્યો ત્યારે બાઈને તે પાછી આપી આવું ?

મોતીબા—ચાલી જા ! જ્યાં પડી છે ત્યાં બસે પડી.

દુર્મિલા—ત્યારે હું બાઈને કહું છું કે તમે તો તે ફેંકી દીધીને વળી મને લેવા પણ દેવાં નથી.

મોતીબા—જા, તારે કહેવું હોય તે કહેજે.

દુર્મિલા—આ સખીએ મારી સાક્ષી છે તેમને હું સાથે લઈ જાઉં છું. તેમના પુરાવા વિના બાઈ મારી વાત માનશે નહિ.

મોતીબા—બસે લઈ જા તેમને સાથે. હું કંઈ કરતી નથી.

દુર્મિલા—(ખીજી સખીઓને જનાન્તિકે)—તમે સૌ હમણું, ધીમેથી પાસેના ઝોરડામાં જાઓ. હું બોલાવું ત્યારે આવજો.

[દુર્મિલા શિવાય બધી સખીઓ જાય છે. દુર્મિલા સંતોષ રહે છે.

મોતીબા—(છખી હાથમાં લઈ, છાતી સાથે ચાંપીને)—અહા પ્રિય છખી, તારા તરફ જે કૃત્રિમ ધૃષ્ટતા મેં બતાવી છે તે માટે તું મને માફ કરજે. પ્રિય છાલસિંહ, તારી છખી જોયા પહેલાં પણ હું તને જ વરી ચૂકી હતી. તેમાં આ છખી જોઈ ત્યારથી તો હું ઘેલી જ બની ગઈ છું. (છખી ફરી જુલે છે.) શું મારા અવિવેકથી આપ ગુસ્સે થયા છો? મારા અપકૃત્યનું આપ મને પ્રાયશ્ચિત બતાવો. હવે મારે તમને મનાવવા કેમ? હ્યો આ હોડીએ પોઢો ને હું ગાઈ આપનું મન રંજન કરું.

[છખીને હોડીના ઉપર સુવાડે છે ને હોડીનાને પોતાના હાથવતી હીંચકા નાખે છે.

એક વાર કરો મને માફ, પ્રિય મુજ પ્યારા રે;
વરસાવો દીનાનાથ, દયામૃત ધારા રે. એકં

મુજ બાળાનું ચોરું ચિત્ત, કરી મને ઘેલી રે;
તે સ્વસ્થ થશે તમ સંગ, રમતાં કેલી રે. એકં

અખજાપર કરવો ક્રોધ, ધટે નહિ શરા રે;
નહિ તો થાશે પ્રિય નાથ, કાળજીનું થૂરા રે. એકં

દુર્મિલા—(આગળ આવીને)—વાહ, બા સાહેબ, વાહ! સખીઓ, અહીં આવો.

[સખીઓ ફરી પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્મિલા—જોયું આ? કહેવું કાંઈ ને કરવું કાંઈ. કેવાં પકડાયાં છે?

સખીઓ—

જોઈ જોઈ તમારી ચતુરાઈ આ વાર;
અમે જાણ્યા હવે તમ પ્રાણ-આધાર. જોઈં

મુગ્ધાની લીલા અમે, જોઈ થયાં દિલ્લમ્ભ;
તમ અવયવ ઉપર હવે, કામ થયો આશ્લ.
નવ મૌવનથી તમે સુંદર અપાર. જોઈં

(પારંગનાઓ નાચ કરે છે તથા ગાય છે.)

સર વિલ્લમ નિકલસન—કચેરી બરખાસ્ત !

[સૌ જાય છે.]

મેઘરાજ—(જતાં જતાં સ્વગત)—પોલીટીકલ એજન્ટ મને કહ્યું કે તમારે રાજ્યના તથા તમારા જાતના હિત માટે ઉદ્યોગી રહેવું. મારો પણ એ જ ઉદ્દેશ છે, માટે તેનું કહેવું હું અક્ષરે અક્ષર પાળીશ. જ્યાં સુધી બાલસિંહ જીવતો છે ત્યાં સુધી મેઘરાજ એક ક્ષણ પણ આરામ લેનાર નથી.

[જાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ: વસંતપુરનું અંતઃપુર.

[મોતીબા તથા તેનાં સખીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલી સખી—હવે તો, બાં સાહેબ, આપે અંગ્રેજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અક્ષર પણ આપ આપના નામ પ્રમાણે મોતી બેવા કાઢો છો.

મોતીબા—અંગ્રેજ રાજ્યભાષા છે, 'વળી તે ભાષામાં ઉત્તમ પુસ્તકો લખાયેલાં છે માટે તે શીખાય તો સાફ, બાપુ જીના વિચારના હોવાથી તે ભાષા શીખવવા માટે મારે મારે કોઈ મહત્ત્વ સાહેબને રાખે તેમ નથી. એટલે દિમત્તમાઈ દુરસદ વેળાએ જ શીખવે તે જ મારે શીખવાનું છે. તેઓ મારે માટે કેટલો શ્રમ લે છે ! તેણે જ મારામાં અંગ્રેજ વિદ્યા શીખવાનો અભિલાષ પેદા કર્યો.

બીજી સખી—પણ આ વાત તમારાં નવાં માછને પસંદ નહિ પડે તે કહેશે કે બાપડીને વળી અંગ્રેજ શીખવાનું શું કામ ?

મોતીબા—તેમની સમજણ પ્રમાણે તેમનું કહેવું ખોટું નથી. અંગ્રેજ વિદ્યા કેવળ કમાવાને માટે અથવા અંગ્રેજોની સાથે વાતચીત કરવાને માટે શીખાતી હોય તો તેનું કહેવું બરાબર છે. પણ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાના સ્વામીને દરેક રીતે અનુકૂળ તથા સચિત્ર થવા માટે તેણે આ જમાનામાં ગણ્યાતી તમામ પ્રકારની નિપુણતા સંપાદન કરવી. તેટલા માટે તેણે નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા, કાવ્ય વિગેરે શીખવાં.

ત્રીજી સખી—પણ આપણું ક્યાં દહી સગપણ પણ કરવામાં આવ્યું છે ! મહારાજ ગજો-

,, પ્રસિંહજી જે વર ખોળા કાઢશે તેને આપને વરવાતું છે. માટે આત્મારથી કેમ કહી શકાય કે તેને તમારી વિદ્યા અનુકૂળ પડશે કે કેમ ?

મોતીબા—હું તો કેવળ સામાન્ય વિષય ઉપર બોલતી હતી ત્યાં તું કાં મારા ઉપર ઓઢાડી દે છે ?

ત્રીજી સખી—એ તો હું સુમજી. તમે બલે વાત ઉઘાવી દેવા ધારતાં હો, પણ અમે કાંઈ મૂઢ નથી. તમારે તો અંગ્રેજી લાણેલા વિદ્વાન રસિક રાજકુમારને પરણવું છે તે અમે જાણ્યું.

મોતીબા—ધારતી હો તો બલે એમ ધાર. તું મને કેવા વરને વરવા છાએ છે ?

ત્રીજી સખી—મારી ઇચ્છા શું કામની ? મારા હાથમાં હોય તો હું તો તમને રાજનગરના બાલસિંહજીને પરણાવી દઉં.

મોતીબા—તે તો નવાં માથાના ઓરમાન બાઈ થાય એ કે નહિ ?

ત્રીજી સખી—હા એ જ. તેઓને ગાદીના હકદાર ઠરાવવા સાહેબ આવ્યો હતો ત્યારે હું ત્યાં હતી. મેં તેમને જોયા. તે તો સાક્ષાત્ કામદેવનો અવતાર છે.

પહેલી સખી—ને, બા, તમે સાક્ષાત્ રતિનો અવતાર છો.

બીજી સખી—તમે બેઉ કહો છો તો કોક, પણ કાંમ ને રતિનો મેલાપ કેમ થાય તેનો કાંઈ તમને ઉપાય સજે છે ?

મોતીબા—માંહી માંહી શું બકો છો ? આવી મરકરી જ્યા દો.

[દુર્ગિલા બાલસિંહની છબી લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

મોતીબા—સખિ દુર્ગિલા, તું ક્યાં હતી ને આ શું લાવી ?

દુર્ગિલા—હું હિમતસિંહજી બાઈ પાસેથી આવું છું. તેણે મને આ છબી તર્જન બતાવવા મોકલી છે.

[છબી મોતીબાને આપે છે.]

છઞ્છાવર તમ પામશે, ધરો હૃદયમાં ધીર;

મનવાંચિત કરશે નહી, સઘ તમારા વીર.

પડશે રાખો નહિ તેની પાસે લગાર.

જેઈ.

દુર્મિલા—આ સાહેબ, હિમતસિંહભાઈ અહીં આવતા જણાય છે.

[હિમતસિંહ પ્રવેશ કરે છે. સૌ તેનાં દુઃખડાં લે છે.]

હિમતસિંહ—જે અમુલ્ય ચીજની હું રોજ વાટ જોતો હતો તે આજે આવતાં તરત તમને જોવા મોકલી આપી.—બેન, તમે શા માટે શરમાઓ છો ?—ઈશ્વરનો હું બે બન.

• ક્ષિપ્ર માટે ખાસ ઉપકાર માનું છું, એક તારા જેવી ડાહી, સરળ ને પ્રેમાળ બેન આપી તે માટે; ને બીજું ખાલસિંહ જેવો મિત્ર આપ્યો તે માટે તને મારા મિત્ર કેવા લાગે છે ? તેનામાં રૂપ પ્રમાણે જ શુષ્ક છે.

મોતીબા (શરમાઈને)—તમારા મિત્ર, એટલે કહેવું શું ?

હિમતસિંહ—મારી વહાલી બેન, તને યોગ્ય વર મળે તેનો હું નિરંતર વિચાર કરું છું. વાતચીતમાં હું હમેશાં તારી વૃત્તિનો અભ્યાસ કરું છું આપણામાં ઓઝણનો રીવાજ તેથી કુંવરીઓ ઇચ્છાવર ઝાંધી પરણી શકે ? ગાય ને કન્યા જ્યાં દોરીએ ત્યાં દોરાય એવી પ્રથા આપણામાં ચાલતી આવે છે. પણ આવો અનર્થ મારી બેનને ન ભોગવવો પડે તે સારૂ માત્ર મિત્રના પત્રો તને હું વંચાવતો આવ્યો છું. તેના પત્રો સાધારણ માણસના નિર્મૂલ્ય પત્રો જેવા નથી. તેનું હૃદય, તેનું જ્ઞાન, તેની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો તેઓ સારો ચિતાર આપે છે. તેના મનની મેં તને ઝાંખી કરાવી છે. હવે આ છબીથી તેના તનની પણ તે ઝાંખી કરી હશે. જોલ જોઈએ, તેની સાથે તારું સગપણ કરવામાં આવે તે તારી મરજીને અનુકૂળ છે કે કેમ ?

[મોતીબા બહુ શરમાય છે ને દુર્મિલાને જવાબ આપવા નિશાની કરે છે.

દુર્મિલા—આ સાહેબ બહુ શરમાળ છે, તેથી તે તમને જવાબ નહિ આપે, પણ તેના તરફથી હું જવાબ આપું તે પહેલાં મારે આપને પૂછવું જોઈએ કે ખાલસિંહજી સાથે તેમનું સગપણ કરવા આપ કેવી રીતે સમર્થ છો ?

હિમતસિંહ—મેં બાપુની સાથે વાત કરી છે. ખાલસિંહ હવે ગાદીના વારસ ધ્યાં એટલે બાપુએ પોતાનો વાંધો છોડી આપ્યો છે, ને માજીએ પણ સગપણ માટે સંમતિ આપી છે. માત્ર બાની ઇચ્છા હોય તો હવે તે નક્કી કરવાનું છે.

દુર્મિલા—મેં ખાસાહેબના વિચાર જાણ્યા છે. તે તો મનથી મ્યારનાંજો ખાલસિંહજીને વરી ચુક્યાં છે.

હિમત્તસિંહ —હું ઘણો જ ખુશી થયો. હવે બાંપુ પાસે જઈ દિવાનજીને આ વેવિસાર્જ કરવા માટે રાજનગર મોકલવાનું કહીશ. હમણાં રાજનગરનાં શોક છે, પણ તેથી વાતચીત કરી નક્કી કરવામાં અડચણ નથી. હથ્થર મારા ને તમારા મનોરથ પૂરા કરે !

[જાય છે.]

મેલીબા—

વરી છું મનથી વરીશ તનથી, બાલસિંહ નૃપવર મુજ કંથ;
તમ સાથે હું રહેલ સુખથી, કરીશ ભવસાગરનો પંથ.
ભાગ્યશાળી હું બ્રાત માહરો, મુજ હિત માટે છે ઉત્કંઠ;
મેળવશે મુજ પ્રાણનાથને, માળ રોપશે કંઠે કંઠ.

[સૌ જાય છે.]

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨. અંક ૧૨.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્-દર્શન.

"The great bulk of the Indian press mainly concerns itself with what may be called *administrative politics*. But it must be admitted that, while this branch has its own importance, what may be called *fiscal and industrial politics*, as involving the wider and more permanent interests of the country, demand a closer and a more regular study.....In my humble opinion, these questions should be more generally studied by our politicians and journalists than is the case at present; and *their views should be more largely diffused among the classes that take an interest in public affairs.*"

G. Subramania Iyer.

હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક પ્રશ્ન ઘણો વિકટ છે, અને વિકટ છે તેટલો જ મદરતનો છે.
જે સંબંધી આપણા વિચાર નેમ અને તેમ વધારે સ્પષ્ટ, ચોક્કસ અને
નજાતી. વિ સફારણુ થવાની ઘણી જરૂર છે એટલા માટે આ પત્રમાં એ બાબત
મિતજાતી. વારંવાર ચર્ચા કરવામાં આવે છે.
આર્થિકનીતિ

● "Some Economic Aspects of British Rule in India." [ઉદાત્તિક રાષ્ટ્રવા-
ચકનું વક્તવ્ય એચ.સી.સી. અને મૂલ્યાંકન.]

અમારા વાચકોને સારી રીતે યાદ હશે કે હમણાં થોડાક વખત ઉપર, મિ. બરજેસ્ટ પાદશાહે “ ઇન્ડિયન ટેકસ્ટાઇલ જર્નલ ” માં હિન્દુસ્તાનને પરદેશી માલ ઉપર જકાતી નીતિ લાભકારક છે કે બિનજકાતી એ વિષે વિદ્વાતભરેલી ચર્ચા કરી હતી, એની સર્વ દલીલો અમે અમારા વાચકો આગળ મૂકી હતી, તથા એ રહામે અમારા વાંધા દર્શાવ્યા હતા. હાલમાં, ભાવનગરના માણ રેવેન્યુ કમિશનર મિ. લલ્લુભાઈ સામળદાસે ‘ ઇસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ ’ પત્રમાં એ જ પ્રશ્નને ફરી ઉપસ્થિત કર્યો છે, અને એમણે પણ મિ. પાદશાહના મિત્તાનને ટેકો આપ્યો છે.

મિ. લલ્લુભાઈની દલીલમાં ત્રણ મુદ્દાઓ છે:—

(૧) તેઓ કહે છે કે આ પ્રશ્નને કેવળ આર્થિક પ્રશ્ન તરીકે ન વિચારતાં સર્વ પ્રકારે એટલે કે સામાન્ય જનસ્થિતિ ઉપર અમુક આર્થિક નીતિની શી અસર થશે ઇત્યાદિ ધ્યાનમાં રાખીને—વિચાર કરવો જોઈએ. અને એ રીતે વિચાર કરતાં, નૈતિક—રાજકીય—અને સામાજિક સર્વ રીતે જકાતી નીતિ નુકશાનકારક જણાય છે. આ અભિપ્રાયના સમર્થનમાં તેઓનું એમ કહેવું છે કે જર્મની અને અમેરિકા (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)—જ્યાં જકાતી નીતિનું પૂર્ણ જોર છે—તે કરતાં ઈંગ્લંડ—જ્યાં બિનજકાતી નીતિ ચાલે છે—ત્યાંના સામાન્ય લોક વધારે સુખી છે: ઈંગ્લંડમાં જેવો સુખી અને બળવાન “ middle class ” મધ્યમ વર્ગ છે તેવો અમેરિકા કે જર્મનીમાં નથી. ઈંગ્લંડના લોક ચોખ્ખા છે તેવા અમેરિકાના નથી: અમેરિકામાં પ્રતિનિધિઓની પસંદગી વખતે અમુક પુરુષો અમલદારીએ આવશે તો આપણા માલનું સંરક્ષણ થશે એવી સ્વાર્થચુદ્ધિથી પુષ્કળ લાંચ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ જકાતી નીતિ હાનિકારક છે. જેઓ વારંવાર યુરોપિયન અને દેશી વચ્ચે સરકાર બિનભાવ રાખે છે એમ પોકાર ઉઠાવે છે તેઓએ જાણવું જોઈએ કે જકાતી નીતિ દાખલ થનાથી આવા બિનભાવના પ્રસંગો વધશે, આપણા જનસમાજમાં પણ એક એકથી વિરુદ્ધ સ્વાર્થો ઉત્પન્ન થશે અને દરેક જણુ રાજ્યતંત્રનો પોતાના લાભમાં ઉપયોગ કરવા યત્ન કરશે.

મિ. લલ્લુભાઈની આ દલીલ જો યથાર્થ હોય તો એ બેશક ઘણી વજનદાર છે. પણ એ યથાર્થ છે ખરી? ઈંગ્લંડનો મધ્યમ વર્ગ ઘણો સુખી અને બળવાન છે—જેવો અમેરિકા જર્મનીમાં મળવો અશક્ય છે એ વાતની કોઈ ના પાડશે નહિ. પણ આ સ્થિતિનું ખરૂં કારણ મિ. લલ્લુભાઈ ધારે છે તે કરતાં અમને જુદું જ લાગે છે. ઈંગ્લંડનો મધ્યમ વર્ગ આટલો પ્રબળ થયેલો છે એનું એક કારણ એ દેશનું રાજકીય બંધારણ છે, અને બીજું કારણ એ દેશમાં સંઘાથી કારખાનાં ચલાવવાની યુક્તિ બીજા દેશો કરતાં પહેલી અને ખરે વખતે હાય લાગી એ છે. આ બીજા કારણને લીધે એના ઉદ્યોગો સૌ કરતાં વહેલા અને વધારે ઝડપથી ખીલ્યા; વિશેષમાં, હિન્દુસ્તાનનો મોટો બજાર એમને ખુલ્લો—બિનજકાતી—હાય આપ્યો; અને એ જ વખતે યુરોપની બીજી પ્રજાઓ અનેક યુદ્ધ લડી પાપમાલ યર્ધ ગર્ધ હતી, એમનાં હોત્રો ખેતી અને કારીગરીનાં પરાક્રમેથી છવાવાને બદલે સંધિરથી ખરડાયાં હતાં, અને માંદામાંથી વિચ્છેદ ધૂંધવાયા અને સળગ્યા કરતો હતો—જેને

પરિણામે એ પ્રભ ઇંગ્લંડ નેડે પરદેશના વેપારમાં હરીફાઈ ન કરી શકી એટલું જ નહિ પણ પોતાને પણ ઇંગ્લંડનો માલ ખરીદવાની જરૂર પડી. આવા અનેક સંજોગો ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિ વધવામાં કારણભૂત થયા અને પછી લક્ષ્મીના મહાનિધમાનુસાર એક વખત વધવા માંડેલો પૈસો ઉકરડાની માફક કાણે કાણે વધતો ચાલ્યો. આ વૃદ્ધિમાં ઇંગ્લંડે પોતે સ્વીકારેલી બિનજકાતી નીતિ બાબેજ એ સમૃદ્ધિનો સન્તોષકારક ખુલાસો કરી શકે એવું કારણ છે; ઉલટું, એ નીતિ જ ખીળ દેશોએ સ્વીકારી હતી એનો જ લાભ એણે પોતે લીધો છે. મધ્યમ વર્ગની સમૃદ્ધિ એ મજૂર વર્ગને પણ લાભકારક થાય છે, અને તેમાં વળી ઇંગ્લંડનું રાજ્ય-બંધારણ મજૂર વર્ગના સ્વાતન્ત્ર્ય અને સુખ તરફ ખીળ દેશના કરતાં વધારે લક્ષ આપતું હોવાથી, એ વર્ગ સૌ કરતાં ઇંગ્લંડમાં વધારે સુખી જોવામાં આવે છે. હવે ખીળ દેશોના આન્તર કલહ જેમ જેમ શમતા જાય છે, ત્યાંના નીચલા વર્ગના સુખ ઉપર રાજ્યતન્ત્રીઓ તરફથી વિશેષ ધ્યાન આપાતું જાય છે, તેમ તેમ જકાતી નીતિ સ્વીકાર્યા છતાં પણ એ દેશમાં નીચલા વર્ગની સ્થિતિ સારી થતી જોવામાં આવે છે. સેવિંગ્ઝ બેંકમાં જમે થતાં નાણાં ઉપરથી નીચલા વર્ગની સ્થિતિ વિશે કાંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકતું હોય તો નીચેના આંકડાઓ* શું સૂચવે છે એ વિચારો:—

દેશ	માણસ દીકે જમે. પા. શિ. પે.
રનમાર્ક.	૧૫-૧૧-૬૪.
ફિનલેન્ડ.	૧૩-૮-૨૪.
જર્મની.	૭-૧૦-૬૪.
નોર્વે.	૭-૮-૭૪.
ઑસ્ટ્રેલિયા.	૭-૬-૪.
બેલ્જિયમ.	૬-૭-૦૪.
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ.	૬-૪-૧૦.
ઑસ્ટ્રેલિયા-હંગરિ.	૫-૮-૩૪.
સ્વીડન.	૫-૧-૫૪.
ફ્રાન્સ.	૪-૮-૮૪.
ગ્રેટ બ્રિટન.	૪-૨-૫૪.

આમાં ગ્રેટ બ્રિટન શિવાયના બધા દેશ જકાતી નીતિનું અવલંબન કરે છે—અને એ સર્વ કરતાં ગ્રેટ બ્રિટનની સેવિંગ્ઝ બેંકમાં માથા દીકે જમે નાણાં ઝાઝામાં ઝાઝાં છે.

સ્વીડનનો દાખલો બહુ બોધક છે. સ્વીડન લાંબા વખત સુધી બિનજકાતી નીતિને વળગેલું હતું—એણે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં જકાતી નીતિ સ્વીકારી, અને ત્યાંની સેવિંગ્ઝ બેંકની ઇ. સ. ૧૮૮૬ અને ૧૯૦૧ ની થાપણ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ફેરફાર છે:—

ઇ. સ. ૧૮૮૬ | પાઉન્ડ—૧૩,૧૫૫,૦૦૦

ઇ. સ. ૧૯૦૧ | ૨૯,૭૧૨,૦૦૦

* આટલા આંકડાઓ અમે ‘યુનાઇટેડ ક્વિટિયા’ના એક અંકમાંથી લીધા છે.

બિનજકાતી આર્થિક નીતિના સંબંધમાં ઇંગ્લંડનો દાખલો લેવાની બલામણુ કરનાર ગૃહસ્થાને એક એ પણ સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે કે ઇંગ્લંડની બિનજકાતી નીતિ કારી-ગરીના માલ સંબંધે શરુ થઈ નહતી—પણ અનાજનો પ્રશ્ન જ એની આગળ ઉપરિચિત હતો. અનાજ, અને કારીગરી માટે જોઈએતા કાચો માલ (જેમ કે રૂ વગેરે) પરદેશથી વગરજકાતે આવવા દેવાનો પ્રશ્ન આપણા દેશમાં ઉભો જ થતો નથી. પરદેશથી અનાજ લાવવાની આ દેશને કદી પણ જરૂર પડવાની નથી, અને કાંઈક પરવડી શકે એવે ભાવે જ કાચો માલ અત્રે થઈ શકતો નથી તે, તથા કારીગરીના સંચા વગેરે જરૂરી સાધનો વગર જકાતે પરદેશથી ન આવવા દેવાં એમ કોઈ જ કહેતું નથી.

મિ. લક્ષુભાઈ ઇંગ્લંડ અને બીજા દેશની રાજકીય શુદ્ધિ વિષે જે કહે છે એનો ખુલાસો પણ ઇંગ્લંડ અને એ દેશોના જનસ્વભાવના બેદથી તેમ જ રાજકીય બંધારણના બેદથી જ ખરેખરો થઈ શકે છે. જકાતી નીતિ દાખલ થઈ એટલે સરકારી પક્ષપાતના પ્રમંગલો વધશે—એ દલીલ સૌથી વધારે વજનદાર છે, અને એની યથાર્થતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. પણ આ દેશ પરદેશી હરીફાઈથી એવો પાપમાલ થઈ જતો જોઈએ છીએ કે આ પક્ષપાતના ફક્ત બયથી જ જકાતી નીતિ નાપસન્દ કરવી એ અમને ભૂલભરેલું લાગે છે આખરે અિટિશ પ્રજાની ન્યાય શુદ્ધિ ઉપર અને દિવસે દિવસે આપણે હિન્દુસ્તાનના સત્વતન્ત્રમાં વિશેષ ભાગ મેળવીશું એવી આશા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. આ આશા છેક મૃગતૃષ્ણા જ છે એમ નથી: કે.ઈ પણ પ્રજા ખરા નિશ્ચયથી દૃઢ આગ્રહથી અને સાચા હૃદયથી અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરે તો તેમાં કદી પણ નિષ્ફળ ન થાય એ પરમાત્માનો મહા નિયમ છે, અને એ નિયમ ઉપર અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે—એ નિયમને સિદ્ધવત્ માનીને જ આપણે દેશોદ્ધારની વાત સરખી પણ કરી શકીએ છીએ: રાજ્યશાસ્ત્ર માત્રનું એ postulate એટલે કે જરૂરી તરીકે સ્વીકારી લીધેલું સત્ય છે.

મિ. લક્ષુભાઈ જે એમ બય બતાવે છે કે જકાતી નીતિ દાખલ થવાથી આપણામાં જુદા જુદા સ્વાર્થો બંધાશે, અને માંહેમાંલ કલહ ઉપજશે એ સંબંધમાં એટલું જ કહેવાતું કે એ સ્થિતિ હજી ઘણી-ઘણી દૂર છે, અને એ પ્રાપ્ત થશે તે દહાડે પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાની જરૂર પણ નહિ રહે.

(૨) મિ. લક્ષુભાઈની બીજી દલીલ એ છે કે બિનજકાતી નીતિ નીચે હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગો હજી સુધી ફતેહમન્દ નીવડ્યા છે, અને તેથી જકાતી નીતિ અવલંબવાની જરૂર નથી. પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં તેઓ સૂતર-ઉન અને ગુણુપાટનાં કારખાનાંઓની તથા સોનું-સોાદું—અને કાલસાની ફતેહમન્દી બતાવે છે.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે આ ફતેહમન્દી ભાગ્યે જ સન્તોષકારક ગણી શકાય એવી છે, અને જેટલી છે તેટલી જકાત ન હોવાને લીધે થઈ નથી પણ જકાત ન હોવા છતાં થઈ છે. વળી બીજા કેટલાક ધંધાઓમાં પણ જે તેજ દેખાય છે એ પરદેશી મૂડીને લીધે છે, અને એ ધંધાઓની સર્વ વ્યવસ્થા પરદેશી કંપનીઓને હાથ હોવાથી એનો સંબંધો નફો પરદેશ જ ચાલ્યો જાય છે.

મિ. લક્ષ્મીભાઈએ પહેલો ઘખતો. ચતુર અને સ્તરાજી કાપડનો લીધો છે અને દિન્દુ-સ્તાનની સ્થિતિ બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે કેવી સુધરતી જાય છે એ જતાવવા માટે સરકાર તરફથી "Moral and Material Progress of India" નામે જે લેખો વખતે વખત પ્રકટ થાય છે એના હેલા અંકનો આધાર ટાંકી તેઓ જણાવે છે કે આપણાં કારખાનાંઓમાં હવે પહેલાં કરતાં વધારે અને ઝીણો માલ થાય છે, અને જાડો માલ તો આખા દિન્દુસ્તાનને આપણાં કારખાનાં જ પૂરો પાડે છે એટલું જ નહિ પણ ચીન આફ્રિકા વગેરે સ્થળે પણ ચલાવે છે, આ કારખાનાં વખતે વખત મન્દીમાં આવી પડે છે એ વાત મિ. લક્ષ્મીભાઈ કબૂલ કરે છે: અને એનાં કારણ તરીકે એજન્ટોની કમિશન પદ્ધતિ, જાપાનની હરીફાઈ, રૂની મોંઘવારી, નવી ચલણ નીતિ, જે ભારે દુકાળ, અને દરેક વર્ષે મું-જાઈમાં થતી મરકી—એટલાં ગણાવે છે.

મિ. લક્ષ્મીભાઈને સદજ લક્ષમાં રહેલું જોઈએ કે એમણે ગણાવેલાં આ કારણોમાંનાં ઘણાં ખરાં તો લગભગ નિર્ણય નેવાં—દહ લાંબો વખત ચાલે એવાં—છે, અને એ કારણથી જ પરદેશી હરીફાઈ રદામે કાંઈ જાકાની આશ્રયની માગણી કરવી પડે છે.

પહેલાં કરનાં હવે કાંઈક વધારે અને ઝીણો માલ ઉત્પન્ન થાય છે એટલાથી મિ. લક્ષ્મીભાઈને બલે સન્તોષ થતો હોય, પણ અમને તો આ દિશામાં દહ ઘણું ઠરવાનું બાકી જણાય છે, અને એ યઈ શકતું નથી તેમાં મુખ્ય કારણ પરદેશી કાપડની હરીફાઈ છે. મિ. લક્ષ્મીભાઈને સુનિશ્ચિત હોવાનું જોઈએ કે આપણા દેશમાં ઝીણું કાપડ તૈયાર થતું નથી તેનું મુખ્ય કારણ આવડની ખામી નથી, પણ પરદેશી માલ જેટલું એ સોધું કરી શકતું નથી એ જ છે. દહ આ ધનમાં આપણે કયે રથાનેડું છીએ એ નીચેના આંકડા ઉપરથી સમજી શકાય : (આ અને આ પછી આવતા સર્વ આંકડા અમે "Financial and Commercial Statistic of British India—Tenth Issue 1903."માંથી લીધા છે).

ધ. સ. ૧૯૦૨-૩માં દિન્દુસ્તાનમાં બધી મળીને ૨૦૧૪ મિલ તોંધ ઉપર છે, જેમાંની—

૧૧૩ ફક્ત સૂતર કાંટે છે;

૮૪ સૂતર અને કાપડ બંને કાંટે છે;

૩ ફક્ત કાપડ કાંટે છે.

હું આ આખો લેખ લખ્યાપછી મિ. સુબ્રમણ્ય આચરનો સુનર-કાપડના ઉદ્યોગ સંબંધનો એક લેખ અમારા વાંચવામાં આવ્યો છે એમાં, આપણો એ ઉદ્યોગ દહ કેવી બાંધવા-રથામાં છે એ એમણે ખુબ સારી રીતે જતાવ્યું છે. ફરી વિચારી જોતાં, એમાં કાંઈક વિ-શીષ જણવાજોગ બોલાવેલ જણાશે તો તે અમે આગળ ઉપર આપીશું.

* એમાંથી ૧૨ બધ કરતામાં આવી હતી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે હજી વણવાનો ધન્યો આપણા દેશમાં કેટલો થોડો છે. ઘણીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવી એનો અર્થ એટલો જ કે જકાતના પ્રમાણમાં એ માલ મેંધા થવાનો અને તેટલે અંશે એ જકાત તે અહીંયાંના વાપરનાર ઉપર એક આઠકતરો કર રૂપ થવાની; એથી કાંઈ પરદેશથી માલ આવતો અટકવાનો નથી. પણ આ દલીલ કેવી ખોટી છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે: સને ૧૮૯૪ના ડિસેંબરમાં અમુક નંબર ઉપરના પરદેશી કાપડ ઉપર પાંચ ટકા જકાત નાંખવામાં આવી કે તુરત જયામાં ચુંવાળીસ કરોડ યાર્ડ અને કિંમતમાં સાત કરોડ રૂપીઆ જેટલો કાપડની આયાતમાં ઘટાડો થઈ ગયો.

	૧૮૯૩-૯૪	૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬
યાર્ડ.	૨,૧૩૦,૩૭૦,૨૩૯	૨,૨૫૮,૩૩૯,૦૪૨	૧,૭૧૬,૦૧૦,૩૩૫
કિંમત ર.	૨૮,૫૮,૫૭,૬૮૨	૨૯,૨૦,૮૧,૪૮૬	૨૨,૨૦,૯૫,૯૧૩

વળી, અત્રે જણાવવું જોઈએ કે સને ૧૮૮૨-૮૩ પછીથી કાપડની આયાત આટલી ઓછી કોઈ વર્ષમાં જોવામાં આવી નથી. કિંમતનો આંકડો લેતાં પણ સને ૧૮૯૫-૯૬ પછીથી ઓછામાં ઓછો આંકડો સને ૧૮૯૫ ૯૬ નો છે. ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં પાંચ ટકા જકાત ઘટાડીને ડાઠ ટકા કરવામાં આવી, અને આપણા દેશનાં કારખાનાંના અમુક પ્રતિના માલ ઉપર સ્થામી જકાત નાંખવામાં આવી—ત્યારે જ ધીમે ધીમે વિસાવતના માલની આયાતમાં જીવ આવવા લાગ્યો.

વળી એ જ અરસામાં હિન્દુસ્તાનના નિકાસના—

	સને ૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬	૧૮૯૬-૯૭	૧૮૯૭-૯૮
યાર્ડ—	૧૯૩,૧૧૩,૩૨૬	૧૮૫,૩૬૭,૩૪૫	૧૪૬,૮૮૯,૮૮૨	૧૩૧,૧૯૭,૭૫૫
સને ૧૮૯૮-૯૯	૧૮૯૯-૧૯૦૦	૧૯૦૦-૦૧	૧૯૦૧-૦૨	
યાર્ડ—	૧૩૦,૩૬૫,૫૩૭	૧૩૭,૦૫૮,૩૭૪	૧૩૦,૯૩૨,૮૦૨	૧૪૫,૦૦૨,૨૯૮

—ઉપરના આંકડા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ તો જણાય છે કે સને ૧૮૯૪ના ડિસેંબરમાં જકાત પડી ત્યાર પછીથી નિકાસમાં ઘટાડો થયો. આ અરસામાં મિલોની સંખ્યા અને થાપણમાં વધારો થયો છે, છતાં નિકાસમાં ઘટાડો થયો છે એ બાબત વિચારવા જોવી છે. આ બનાવનો ખુલાસો પરદેશી માલની આયાતમાં થએલા ઘટાડાથી થઈ શકે છે : એટલે કે, જકાતની નીતિને પરિણામે દેશી માલનો હિન્દુસ્તાનમાં ખપ વધ્યો અને પરદેશી માલનો ખપ એટલો ઘટ્યો. છતાં હજી દેશી કાપડ માલે લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપીઆના પરદેશી કાપડને આ દેશમાં ખપવું અટકાવવાનું છે;—જે માટે સરકાર તરફથી અનેક તરેહની મદદની અપેક્ષા છે.

ઉનનાં માલનાં કારખાનાં જોતાં પણ, અમને એ ઉદ્યોગ સંરક્ષણ વિના કાવી શકે એમ લાગતું નથી. રા. લક્ષ્મીભાઈ લખે છે કે “ઉનનાં કારખાનાંમાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં પહેલાં કરતાં બમણો માલ નીકળે છે, અને એ કે આ કારખાનાંની સંખ્યામાં ૬ ને બદલે ૪-એટલે ઘટાડો થયો છે તથાપિ લૂમ સેંકડે ૧૧ ટકા અને સિપ્પડલ ૪૪ ટકા વધી છે.” આ દુર્ગત માત્ર ઉપર, ઉપરથી જ સન્તોષકારક દેખાય છે. આ ચાર મિલોમાંની માત્ર બે જ સારી સ્થિતિમાં છે, અને તે પણ સરકાર તરફથી લરકર અને પોલિસ માટે જે માલ ખરીદવામાં આવે છે તે કારણથી એટલે કે એક પ્રકારના સંરક્ષણને લીધે જ છે. જે મિલોને આ આશ્રય મળ્યો તે ફોલ્ડમન્ટ થઈ નહિ અને કેટલીક પાંચ સાત વર્ષ ટકા મેંચ ચાલી આખરે બંધ પણ થઈ ગઈ. વળી એ બંને યુરોપિયનોનાં હાથમાં છે, અને ચારે જ મળીને પૂરા ત્રીસ કરોડ વસ્તીના દેશમાં ત્રણ હજાર માણસો પણ નિભાવી શકતી નથી. ૧૮૯૨ ની સાલમાં પાંચ મિલો હતી અને એમાં કુલ ૨૯૬૧ માણસો કામ કરતાં હતાં; ૧૯૦૨ માં ચાર મિલો છે અને ૨૮૫૪ માણસો કામ કરે છે-અર્થાત્ છેલ્લા દસકામાં કામે લાગેલા માણસોની જૂન સંખ્યામાં પણ ઘટાડો થયો છે. મિ. એન્થોન “Financial and Commercial Statistics of British India-1903” એ લેખમાં કબૂલ કરે છે કે “જે તરેહના ઉનના માલની આ દેશમાં વિશેષ ખરીદી છે એ તૈયાર કરવામાં યુરોપની મિલો સાથે આ દેશની મિલો હરીફાઈમાં બેઠાં નહીં હાડી શકે એમ નથી.” આપણા દેશમાં છેલ્લાં પંદર વર્ષથી લગભગ એ કુદરતનો ઉનનો તૈયાર માલ દરેક વર્ષે પરદેશથી આવ્યાં કરે છે, અને અને ૧૯૦૦ની સાલ સુધી લગભગ એટલું જ વગરવણું બેન આપણે પરદેશ ચલાવે ગયા છીએ (એટલે આપણે ત્યાં બેનની ખોટ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી) આ થોડી દિલગીરીની વાત નથી. માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષથી આપણા નિકાસમાં બેનના માલમાં જૂન વધારો જોવામાં આવે છે, પણ આવાનમાં કાંઈ જ ફેર પડ્યો નથી. એથી સમજાય છે કે પરદેશી માલ સાથે આપણો માલ આ દેશમાં હરીફાઈ કરી શકતો નથી, અને તેથી બીજા દેશ જ્યાં દસકા માલનો ખર્ચ હશે ત્યાં એ ચડે છે. આ પણ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં હોય તો આપણે સન્તોષ માનીએ, પરંતુ તેમ પણ નથી. વગરવણા બેનના નિકાસમાં પહેલાં કરતાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો છે, એ ઉપરથી આપણને એમ અનુમાન થાય કે એટલું આપણે ત્યાં કાપડ વણાતું હશે; પરંતુ એના પ્રમાણમાં કાપડની પેટાશ વધી નથી, તેમજ માલના નિકાસમાં પણ જૂન તફાવત છે-એટલે હાલમાં વગર વણ્યા બેનના નિકાસમાં થએલા ઘટાડો દુકાળમાં જનાવર મરી ગયાં એ કારણથી જ થયો છે એમાં સંદેહ રહેતો નથી.

શણનો ધ-ધો સારી સ્થિતિમાં છે. શણનો માત્ર પરદેશથી આપણે ત્યાં ખિલકુલ આવતો નથી. અને આપણે ૧૯૦૧-૨ની સાલમાં લગભગ ૧૨ કરોડ રૂપિયાનું વગરવણું શણ, અને લગભગ ૯ કરોડનો તૈયાર માલ-ચુણપાટના કાચગા તથા કાપડ-પરદેશ મોકલ્યો હતો. વળી બીજું ખુશી થવા જેવું એ છે કે વગરવણા શણના નિકાસમાં જેટલો વધારો થયો છે તે કરતાં વણેલા માલમાં વિશેષ થયો છે. આ ધ-ધો (કાનપુર જાદ કરતાં) હજી માત્ર જંગામાં જ છે, અને તે પણ ઘણો ખરા કલકત્તાની આસપાસ જ ભરાઈ રહેલો છે; અને અમારી જૂવ

ન થતી હોય તો, ઘણું ભાગે એ મૂરોપિઅનોના જ હાથમાં છે. ખીજા પ્રાન્તોમાં આ ધન્યો દાખલ કરી શકાય એમ છે કે કેમ એ વિષે સરકારે તપાસ કરાવવી જોઈએ, અને એમાં ફતેહની આશા જેવું જણાય તો ખાસ આશ્રય આપીને શણું વાવેતર તથા કારખાનાં કરાવવાં જોઈએ.

હવે આપણે રેશમનાં કારખાનાં તપાસીએ:—

૧૮૯૩ | ૧૮૯૪ | ૧૮૯૫ | ૧૮૯૬ | ૧૮૯૭ | ૧૮૯૮ | ૧૮૯૯ | ૧૯૦૦ | ૧૯૦૧ | ૧૯૦૨

રેશમ મિ- લનીસંખ્યા	૧૮	૨૭	૨૮	૨૯	૩૧	૩૧	૩૩	૩૯	૧૨	૧૦
કામે લાગે લાં માણુ- ની સંખ્યા	૩૦૪૫	૩૧૪૩	૩૫૮૬	૩૯૧૪	૨૭૯૫	૨૭૭૩	૩૦૯૨	૩૨૨૦	૩૧૦૨	૩૦૪૦

અમે નથી ધારતા કે આ આંકડા કોઈ પણ હિન્દિતૈપીને સન્તોષ ઉપજાવી શકે. વળી સને ૧૮૮૬ થી તે આજ સુધી દોઢ કરોડની આસપાસની કિંમતનું રેશમી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં દર વર્ષે આપ્યાં કરે છે, અને દિનપરદિન આપણા રેશમી કાપડનો પરદેશમાં ખપ ઘટતો ગયો છે: છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેટલો ઘટી ગયો છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે:—

૧૮૮૨-૮૩

૧૮૮૩-૮૪

૧૮૮૪-૮૫

૧૮૮૫-૮૬

રેશમીમાલ

નોનિકાસ

રૂ. ૩૦,૬૯,૨૮૯

૩૧,૫૩,૭૫૦

૩૫,૯૪,૬૪૮

૩૬,૬૧,૦૨૪

૧૮૮૬-૮૭

૧૮૮૭-૮૮

૧૮૮૮-૮૯

૧૮૮૯-૯૦

રેશમીમાલ

નોનિકાસ

રૂ. ૩૫,૫૬,૯૩૨

૨૪,૫૮,૨૪૩

૩૫,૨૯,૩૯૩

૩૧,૮૪,૭૯૧

૧૮૯૦-૯૧

૧૮૯૧-૯૨

૧૮૯૨-૯૩

૧૮૯૩-૯૪

રેશમીમાલ

નોનિકાસ

રૂ. ૨૬,૭૮,૫૭૭

૨૫,૦૯,૩૯૩

૨૬,૮૯,૪૧૬

૩૧,૩૦,૯૪૬

	૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬	૧૮૯૬-૯૭	૧૮૯૭-૯૮
રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૨૫,૭૩,૧૧૬	૨૭,૨૧,૬૮૫	૨૩,૯૦,૮૨૪	૧૮,૪૩,૫૫૫
• •	૧૮૯૮-૯૯	૧૮૯૯-૧૯૦૦	૧૯૦૦-૧૯૦૧	૧૯૦૧-૧૯૦૨
રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૧૭,૪૯,૦૧૮	૧૭,૫૩,૮૦૯	૧૭,૮૮,૧૯૬	૧૭,૨૭,૫૩૫

અર્થાત્ જોતાં જોતાંમાં આપણે રેશમી કાપડનો નિકાસ અડધો થઈ ગયો.

હિન્દુસ્તાનના ખનિજ પદાર્થોમાં હાલ કોલસા લોટું અને સોનું મુખ્ય છે. એ ત્રણમાં કોલસાની ખાણોના ધંધા સારી રીતિમાં છે. લોહા માટે યલ આવે છે, અને એની ફો-હમન્દી માટે ખે મત છે. લોહાનો કાતર ચપ્પુ વગેરે પરદેશી જનાવટનો માલ ૧૮૮૨-૮૩ માં દર વર્ષે ૮૬ લાખ રૂપીઆનો આવતો તેને ઠેકાણે ૧૯૦૧-૦૨ માં ખે કરોડનો આવ્યો છે-આ અટકાવવાનો કાંઈ જ ઇલાજ નગરે પડ્યો નથી !

સોનાની ખાણોનું મુખ્ય સ્થાન મહીસર પ્રાન્તનાં કોલર નામનાં ક્ષેત્રો છે. નિમ્નમના રાજ્યમાં સને ૧૯૦૬ સુધી જૂનું સોનું નીકળતું હતું; ૧૮૮૯ પછી જલદેશમાં કાંધક નીકળવા માંડ્યું છે. અને ધારવાડ અને સાંગલી સંસ્થાનમાં અમલ સોનાની ખાણો હતી એ ફરી ઉધાડવાનો વિચાર આવે છે પરંતુ આજ તો ઉપર જણાવેલી મહીસરની ખાણોમાંથી જ બધું સોનું નીકળે છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને એ બધું દર વર્ષે સાડાબાર લાખ તોલા, ત્રણ કરોડ રૂપીઆનું-ઉગ્ગંડ ચડે છે. આથી હિન્દુસ્તાનને ફાયદો છે એમ અમે ખુશીથી કબૂલ કરતા; પણ “દક્ષિણ દિન્દુસ્તાનનાં ક્ષેત્રો લંડનમાં સ્થપાએલી કંપનીઓ ચલાવે છે” એમ જ્યારે સરકારના રિપોર્ટમાં વાંચીએ છીએ ત્યારે ખુશી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. લોર્ડ વેલિંગ્ટન કમિશન આગળ શું, ગ્રેફેસર ગ્રાબેએ જોડું કહ્યું હતું* કે “મારી જમીનનો મારાથી હાલ ઉપયોગ ન થઈ શકે તો હું એને એમની એમ પડી રહેવા દઉં અને જ્યારે મારો હાથ પહોંચતો થાય ત્યારે એનો ઉપયોગ કરું, પણ ખીજે ઉપયોગ કરી નહીં કાઢી જાય અને મને કડકો રોટલો નાંખે એમ તો ન થવા દઉં” ?

* “If I had a vast property myself, I would rather allow that property to remain as it is, with the consciousness that I may make full use of it when I have the means, rather than allow somebody else to come and use it and give me only a pittance, the outsider getting all the rest; it is my property.”

આ 'ભેળાવડાને 'Indian National' (હિંદની પ્રજના) એવું ઉપપદ આપવું ન જોઈએ કેમકે હિંદમાં એક પ્રજા નથી, —એવા વાંધા હદિ કદી સંભળાયા છે; ખાસ કરીને હિંદમાં એક પ્રજાની ભાવના પુષ્ટ ન થાય એવું ઇચ્છનારા અને ઇન્ડિઅન નેશનલ કોન્ગ્રેસના વિરોધીઓ એ સંસ્થાના આરંભકાળમાં એવી દલીલ કરતા હતા. પણ એ દલીલ ખોટી પડી છે. અર્વાચીન કાળમાં પ્રવર્તતાં જગોએ હિંદમાં એક પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ભૂત કરી છે એ વસ્તુસ્થિતિ નિર્વિવાદ રીતે પ્રકટ થઈ છે. પ્રજાના આ સમવાયમાં અને એ સમવાયને પુષ્ટિ આપનારા હિંદુસ્તાનનાં અનેક મંડળોમાં તથા વર્તમાનપત્રોમાં, સાર્વજનિક પ્રશ્નોત્તરો જે વિવેચન થાય છે તે અમુક કોમના, અમુકધર્મના, અમુક વર્ણના કે અમુક પ્રાન્તના પૃથક્ દિતના દષ્ટિગિન્દુથી થતું નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનની પ્રજાના દિતના દષ્ટિગિન્દુથી થાય છે. સ્વદેશ વિશે વિચાર કરનાર દરેક હિંદવાસી પોતાને હિંદુસ્તાનનો શહેરી ગણે છે; અને દેશની અધોગતિ, દેશનું દારિદ્ર્ય, દેશના વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગની નબળી દશા, દેશના રાજ્યકાર્યોમાં દેશની વાણી માન્ય હોવાની આવશ્યકતા દેશના વતનીઓની શક્તિઓ ખીલવવા તેમને પૂરેપૂરો ઇનસાફ મળવા તેમનાં કેટલાંક સંકેટ દૂર કરવા માટે ઉપાય લેવાની સરકારની ફરજ એ સર્વ માટે હિંદવાસીઓ જે મચન અને આગ્રહ કરે છે તે માત્ર પ-રોપકારવૃત્તિથી નહિ પણ પ્રજાવૃત્તિથી કરે છે, અયોગ્ય દૂર થઈ યોગ્યની સ્થાપના થાય એટલી જ ઇચ્છાથી નહિ પણ હિંદ દેશનું અને હિંદની પ્રજાનું દિત થાય એ ઉત્કંઠાથી કરે છે. દેશના એક ભાગમાં નહિ પણ સર્વત્ર પસરી રહેલી આ વૃત્તિ પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ભૂત થવાની જ સક્ષી પૂરે છે. અલગત એ ભાવના નવીન છે અને ઇંગ્રેજ કેળવણીથી તથા પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ તે માટે તેના અસ્તિત્વ વિશે તેના ખરાપણા વિશે શક લાવવાનું કારણ નથી. આ દેશમાં ઇંગ્રેજ કેળવણીનું સંસ્થાપન કરનાર મહાન રાજ્યકર્તાઓએ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી આ જ કલ્પના કરી હતી. હિંદુસ્તાનમાં ઉગ્મી કેળવણી ઇંગ્રેજમાં આપવાનો મુખ્ય આગ્રહ કરનાર લોર્ડ મેકડોલેએ તે વેળા બાપણ કરતાં કહ્યું હતું કે ' એમ અને કે હિંદુસ્તાનની લોકમુદ્ધિ આપણી (ઇંગ્લાંડની) રાજ્યપદ્ધતિ નીચે વૃદ્ધિ પામે અને આખરે એ પદ્ધતિથી અગાડી જાય, આપણી દૈયત ઉપર સારી રીતે રાજ્ય કરવાથી તેમની શક્તિ આપણે એવી ખીલવીએ કે તેઓ વધારે સારી રાજ્યપદ્ધતિને યોગ્ય થાય: યુરોપના જ્ઞાનથી સંપન્ન થઈ તેઓ કોઈ ભવિષ્ય જમાનામાં યુરોપની સંસ્થાઓની માગણી કરે. આવો દિવસ હદિ પણ આવશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. પણ તે દિવસ આવતો અટકાવવા કે વિલંબિત કરવા હું કદિ પણ પ્રયત્ન કરીશ નહિ. જ્યારે એ દિવસ આવશે ત્યારે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના એ પરમ વિજયનો દિવસ જનશે. એક મહાન દેશના લોક દાસત્વના અને વહેમના અતિ ગોડા ખાડામાં ડુબેલા આપણને જડયા, આપણે તેમના ઉપર એવી રીતે રાજ્ય કર્યું કે શહેરીઓના જંધા હક માટે તેમને ઇચ્છા અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ, એ કીર્તિના અધિકારી એક માત્ર આપણે જ થઈશું. ' ખરેખર એ કીર્તિને અધિકાર ઇંગ્લાંડે મેળવ્યો છે જ. હિંદુસ્તાનને સુભાગ્યે દેશમાં ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય સ્થપાયું છે. તેથી દેશમાં શાન્તિ અને સલાહની સર્વત્ર સ્થાપના થઈ છે. લોકોને કેળવણી તથા જ્ઞાન આપવા લોકોનાં બાધિ તથા દુઃખ દૂર કરવા, લોકોના જનમાલનું રક્ષણ કરવા, લોકોને ન્યાય આપવા, લોકોની સવડ વધારવા અનેક અનેક ઉપાયો બ્રિટિશ સરકાર તરફથી યોગ્ય

છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની અને મનુષ્યમંડલોની સ્વતંત્રતાને માન આપવાની અને તેને સંબંધે ઉત્પન્ન થતા બધા પ્રશ્નોનો સમતાથી નિર્ણય કરવાની જે યુરોપીયન ભાવના ઇંગ્લાંડમાં વિશેષ ઉદ્ઘાસ પામેલી છે તેની અસર હિંદુસ્તાનને થયા વિના રહે એ આવી રિચતિમાં અશક્ય છે. ઇંગ્લાંડના સારા રાજ્યથી અને ઇંગ્લાંડે આપેલી સારી કેળવણીથી એ ભાવના હિંદુસ્તાને અદ્યક્ષ કરી છે, અને તેને લગતા સર્વ વિચારો, સર્વ સૂત્રો, સર્વ ધોરણો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયાં છે. પ્રયત્ન કરેથી પણ તે હવે જા્ય તેમ નથી. આને જ પરિણામે એકપ્રજાતવની ભાવના આ દેશમાં ઉદ્ભૂત થઈ છે, આને જ પરિણામે પ્રજાના સમવાય પોતાના હક અને હિતનો વિચાર કરવા મળે છે; આને જ પરિણામે રાજ્યની, બાપા-રની, સંસારની, ધર્મની, સર્વ પદ્ધતિઓને સ્વતંત્રતાની અને પ્રજાતવની દસોટીમાં કસાવવું પડે છે. પોતાનું કુટુંબનું કે નાતજાતનું હિત જાળવીને બેસી રહેવામાં કર્તવ્યતાની સમાપ્તિ થતી નથી.

કોન્ગ્રેસની સંરચા બ્રિટિશ સરકાર તરફ રાજ્યભક્તિમાં ન્યૂન છે એમ જે પહેલાં ઉદ્ગાર કરવામાં આવતા તે હવે બંધ પડ્યા છે. રાજ્યકર્તાની અને પ્રજાની સર્વની ખાતરી થઈ છે કે બ્રિટિશ રાજ્યની કોઈ પણ રૈયત કરતાં કોન્ગ્રેસ રાજ્યભક્તિમાં પછાત પડે તેમ નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થિર રહેવા આખું હિંદુસ્તાન ઇચ્છે છે તેમ કોન્ગ્રેસ પણ ઇચ્છે છે. બ્રિટનનું અને હિંદુનું હિત સંયુક્ત જ છે. અને સ્વાર્થ ખાતર જ નહિ પણ અત્તાકરણના ઉભંગથી હિંદની પ્રજાની ભક્તિ બ્રિટન તરફ દૃઢ છે. બ્રિટનનું પ્રતાપી રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં પૂરેપૂર્ણ વિજયવંત થાય, બ્રિટિશ પ્રજાની ઉત્તમ ભાવનાઓનો લાભ હિંદુસ્તાનને યથાર્થ રીતે મળે, હિંદુસ્તાનને સુખી કરવામાં બ્રિટનું સર્વ રીતે કૃતેહમંદ થાય એ પરિણામ કોન્ગ્રેસના પ્રયાસને અન્તે રહેલું છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સ્થાયિત્વ સામે આગર બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની ભક્તિ સામે એમાં કોઈ ભાગ અંશ નથી.

હિંદુસ્તાનનું શ્રેય એકપ્રજાતવના દૃષ્ટિગિન્દુથી સાર્વજનિક વિષયોનો વ્યવહાર કરવામાં સમાયેલું છે એ વાત ધ્યાનમાં ન રહ્યાથી ઘણી હાનિ થઈ છે અને થાય છે. જૂત કાલના ઇતિહાસમાં પ્રજા સમસ્તાનાં હિતનું વિસ્મરણ થયાથી કેવાં પરિણામ થયાં છે તે દાકતર બાં-ડરકરે સને ૧૯૦૩ની સાલમાં શેલાપુરમાં તથા અમદાવાદમાં સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં બાપણ કરતાં યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું હતું. હાલ પણ એ વિસ્મરણ કેટલેક ઠેકાણે થાય છે. મુસલમાન કોમનો કેટલેક ભાગ હિંદુસ્તાનના બીજા લોકથી પોતાનું હિત જુદું છે એમ માની કોન્ગ્રેસથી અલગ રહે છે. હિંદમાં એક જ પ્રજા છે. હિંદના બધા લોકોનું હિત એક પ્રજા તરીકે જ સિદ્ધ થાય છે અને થવાનું છે, હિંદની કોઈ કોમનું હિત બીજી કોમથી વિરુદ્ધ છે જ નહિ અને હોય તો ગણનાને પાત્ર નથી, એ વાત આ મુસલમાન વર્ગ જૂલી જા્ય છે. અલખત, સ્વતંત્રતાની ભાવના અનુસાર સર્વ કોમો સરખી ગણનાને પાત્ર છે, અને જે કોમ પાછળ રહી ગઈ હોય કે દુર્દેશને પામી હોય તે આગળ આવવાને તથા સુગતિ પામવાને હકદાર છે. પણ આખી પ્રજાના અબ્યુદયથી એવી કોઈ કોમનો અબ્યુદય વિરોધી નથી. આખી પ્રજાના અબ્યુદયનો લાભ એવી કોમને પણ મળશે, અને આખી પ્રજા અબ્યુદય પામેથી તે એવી કોમનો ઉદ્ધાર કરવામાં વધારે સામર્થ્ય વાપરી શકશે. મદ્રાસમાં ગયા ૧૯૦૩ ડીસેમ્બર

માસમાં મંગેલી કોન્ગ્રેસમાં 'રીસેપ્શન કમીટી' (સ્વાગતકારી મંડળ) ના પ્રમુખ ઓનરેબલ નવાબ સૈયદ મહમદ પોતાના મુસલમાન બન્ધુઓને આ જ ઉપદેશનાં વચન કહ્યાં હતાં, અને આખી પ્રજાના હિતના કાર્યમાં સામીલ થવા તેમને વિનંતિ કરી હતી. મદ્રાસમાં પ્રથમ મંગેલી કોન્ગ્રેસમાં મિ. બદરુદ્દીન તૈયબજી સરખા અગ્રગણ્ય મુસલમાન ગૃહસ્થ પ્રમુખ સ્થાને હતાં એ દૃષ્ટાન્ત આ સંબંધમાં નવાબ સાહેબે નિર્દિષ્ટ કયું હતું, અને એવો સંયોગ બન્યો કે એ જ અરસામાં મુસલમાન કોમની કેળવણીના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા મુંબાઈમાં મંગેલા કોન્ફરન્સમાં ઓન. મિ. જરિટસ બદરુદ્દીન તૈયબજી પ્રમુખ સ્થાને હતા ત્યાં તેમણે પણ કોન્ગ્રેસ સાથે પોતાને પૂર્વે થયેલા સંબંધની વાત કહી સંભળાવી અને કહ્યું કે નોકરીમાં જોડાયા પછી મારાથી કોન્ગ્રેસના કાર્યમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી પણ મારી લાગણી તે સંસ્થા તરફ પ્રથમ જોવી જ કાયમ છે, અને આ કોન્ફરન્સનો પ્રયાસ કોન્ગ્રેસથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાનો નથી એમ ખાતરી થયા પછી જ હું અહીં સામિલ થાઉં છું. આવા સુર અને અગ્રેસર મુસલમાન ગૃહસ્થોના વિચાર મુસલમાન વર્ગે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. કોન્ગ્રેસની સ્થાપનાના આરંભ કાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સર સૈયદ અહમદે મુસલમાનોને કોન્ગ્રેસથી અલગ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ ગૃહસ્થે પોતાની કોમ માટે કેટલાક સ્તુલ પ્રયાસ કર્યા છે, પણ, આ બાબતમાં પોતાની કોમનું તેમ જ પોતાના દેશનું ખરું હિત તેમણે લક્ષમાં લીધું નથી. મુસલમાન મર્મ હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ખીજ દેશોમાં પણ છે, અને તે ધર્મ સંબંધી ઉપાયો સર્વ મુસલમાનો મુસલમાન તરીકે લઈ શકે છે એ ખરું છે, પરંતુ અમુક દેશના વતની તરીકે અમુક દેશમાં ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થા, સસારવ્યવસ્થા, ઉદ્યોગવ્યવસ્થા અનુભવનાર તરીકે તેમણે તે દેશની પ્રગત્તે સર્વ ઉપાય લેવાના છે. હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાનો અબ્યુદય થયા સિવાય મુસલમાન કોમનો કે કોઈ પણ કોમનો અબ્યુદય થઈ શકશે એમ બનવાનું નથી. સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાની અને પ્રજાત્વ બાંધનારી યુરોપથી આવેલી બાવનાના બળથી ચાલતા કાર્યપ્રવાહમાં હિંદુસ્તાનની બંધી કોમોને હક મળ્યા સિવાય મુસલમાનોને હક મળશે, હિંદુસ્તાનની ખીજ કોમોથી જુદા પડી મુસલમાન કોમ પોતાનું જુદું પ્રજાત્વ બતાવી શકશે, પોતાની કેળવણીની કે પોતાના ઉદ્યોગની કે પોતાની સામાજિક ઉત્તિની જુદી વ્યવસ્થા ચલાવી શકશે એ અસંભવિત છે. સર સૈયદ અહમદે મુસલમાનોને કેળવણી આપવા માટે અલિગઢમાં જુદી કોલેજ સ્થાપી છે અને તેમાં સારી કેળવણી અપાય છે; પણ, જે જૂલ-બરેલા વિચારથી મુસલમાનોનું હિત ખીજ કોમોથી જુદું માનવામાં આવે છે તે વિચાર જુદી કોલેજના બંધારણમાં અન્તર્ભૂત રહેલો હોવાથી તેનાં અનિષ્ઠ પરિણામ થાય છે જ. મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનના ખીજ લોકો સાથે સંબંધ નથી, મુસલમાનો તો જુદા જ છે. ખીજ હિંદવાસીઓ પ્રત્યે કે હિંદ પ્રત્યે તેમની કંઈ ફરજ નથી, એવી સંકુચિત બુદ્ધિ અલિગઢ કોલેજમાં બણી નિકળનાર યુવકોમાં જોવામાં આવે છે એ ફરિઆદ સુર મુસલમાન ગૃહસ્થો તરફથી સાંભળવામાં આવી છે. કોમના વિચારને પ્રજાત્વના વિચારને સ્થાને મુક્યાનું આ પરિણામ છે. ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં સર્વ અન્તર્યવ્યવસ્થા સર્વ જનો માટે એક હોવાનાં જ સુદૃઢ થયાં છે તે આવા પ્રયત્નો કરનાર જૂલી જાય છે. મહાદેવ ગોરિંદ રાનડે, દાદાભાઈ નવરોજજી, ધીરેન્દ્રશાહ મહેતા, રમેશચંદ્ર દત્ત, ઉમેશચંદ્ર બોનરજી, કાલીચરણ બેનરજી, બદરુદ્દીન તૈયબજી, વગેરે હિંદુ, પારસી, ખ્રીસ્તી, મુસલમાન જનો સમસ્ત હિંદી પ્રજાને પોતાની ગણી

આખા દેશના હિત માટે પ્રયાસ કરનાર થયા છે અને અમુક એક કોમનું પ્રજાત્વ બીજી કોમના પ્રજાત્વથી જુદું ગણવાની વૃત્તિ તેમને થઈ નથી તે બધી કોમોના સહવાસનું, બધી કોમોએ સાથે કેળવણી લીધાનું, બધી કોમના યુવકો અને અંગ્રેસો જાહેર કોમોમાં સરખી રીતે સામીલ થયાનું પરિણામ છે. દરેક કોમ પોતપોતાની કેળવણીની જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવા માંડશે, દરેક કોમ બીજી કોમથી જુદું પોતાનું હિત સાધવા પ્રયત્ન કરવા જશે, દરેક કોમ જાહેર કોમો માટે પોતાની જુદી સંસ્થા રચવા ઇચ્છશે, તે પ્રજાત્વની ભાવના ક્ષીણ થવા માંડશે, હિંદી પ્રજના સમવાયને બદલે જુદી જુદી કોમોના સમવાયને મહત્ત્વ અપાશે અને દેશના અભ્યુદયના માર્ગમાં અવરોધ પ્રતિબંધ થશે. બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વ્યવસ્થાપકોને પણ આ જ કારણોસર સેન્ટ્રલ નેશનલ કોલેજ કરવાની વિનંતિ કરવી પડે છે. કોલેજથી આગળ વધી મુસલમાનોની જુદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની સૂચના તે મેહોમેડન કોન્ફેડરેન્સમાં થઈ છે તે આ હાનિકારક વૃત્તિનું પરિણામ દર્શાવે છે. મુંબઈની એક મહોદી પારસી નિશાળને કોલેજનું સ્વરૂપ આપવાની એકવાર થયેલી સૂચનાને વિચારવંત પારસી ગૃહસ્થોએ આગળ વધવા દીધી નથી તે તેમની દીર્ઘદષ્ટિ બતાવે છે.

મદ્રાસમાં મળેલા ઇન્ડિઅન નેશનલ સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં ઓન. મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકરે પણ આ પ્રજાત્વભાવનાને અનુસરવાનો બોધ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે 'સુધારાની ઘટનાનો આરંભ કરતાં દેશના લોકોનો જૂતકાલનો ઇતિહાસ તથા ઉચ્ચતમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં લેવાં જોઈએ, પણ ઉત્કર્ષમાં આગળ વધતાં કેટલીક ભાવનાઓનો વિરોધ ઉભો થાય છે. અને તેમાંથી રસ્તા કાપી અગાડી જવું પડે છે. આપણે આપણા પોતાના સ્થાનમાં છુટા પડી ગયેલા વસીએ છીએ એ વિચાર હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. બંગાળી, મદ્રાસી, પંજાબી, અને મુંબાઈવાસી, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર, હિંદુ અને મુસલમાન પોતપોતાને માર્ગે જતા અને પોતપોતાનું હિત સાધવામાં મગ્ન રહેતા એ દિવસો હવે ગયા છે. આપણો જીવનમાર્ગ અતિ વિશાલ થયો છે અને તે માટે બળવાન પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે પ્રયત્ન ન કરવાનો હોય તો તો અલગત સંસારસુધારો અને બધા સુધારા નકામા જવા, અને ટ્રાન્સવાલમાં તથા ઓસ્ટ્રેલીઆમાં આપણને સંધરે નહિ તો તે માટે આપણે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પરંતુ પ્રજાત્વની ભાવનાને અનુસાર મથન કરવામાં અગાડી દૃષ્ટિ નાખવી પડે છે, પ્રજામાં જે જે સમાયેલા છે તે સર્વની શક્તિ, તે સર્વની જુદિ, તે સર્વનું નીતિબળ સંપાદન કરી સુધારો કરવાનો છે.' મિ. ચંદાવરકરનાં આ વચન સર્વ દેશહિતકોએ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ, પ્રજાત્વની ભાવનાને અનુકૂલ પદ્ધતિ ધડવામાં હિંદુઓ તે જ હિંદુસ્તાનની પ્રજા છે, કે મુસલમાનો તે જ હિંદુસ્તાનની પ્રજા છે એમ કહી માની એસવું જોઈએ નહિ. તેમ જ, હિંદુઓનું જુદું પ્રજાત્વ છે અને મુસલમાન, પારસી, ચાહુદી વગેરેનો સમાવેશ થતો નથી, અગર મુસલમાનોનું જુદું પ્રજાત્વ છે અને હિંદુસ્તાનની બીજી કોમો તેમાં આવી જતી નથી એમ ક્ષણ બર પણ માનવું ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં એક જ પ્રજા છે અને પ્રજાત્વની ભાવનાવાળી એક જ ઉત્કર્ષપદ્ધતિ છે.

રાજકીય અને સંસારી ઉન્નતિને, તેમજ કેળવણીના પ્રસારને, સર્વ સંસ્થાઓને આ સૂત્ર લાગુ પડે છે. અને તે માટે કોન્ગ્રેસની પેઠે સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં પણ આ સૂત્રનું

વિવરણ આવશ્યક હતું. 'ગઈ' સાલના કોન્ફરન્સમાં ડૉક્ટર બાંધરકરે કહ્યું હતું તેમ સંસાર સુધારાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 'National Efficiency' નો છે, અર્થાત્ પ્રજાત્વમાં સામર્થ્ય આણવાનો છે. સામર્થ્ય વિના પ્રજાત્વ જીતવી શકાતું નથી, સંકલ્પ કરી શકાતું નથી. સોશીઅલ કોન્ફરન્સને હિંદુ જનોનો જ મેળાવણો બનાવી દેવાતું કેટલાક જનો કહે છે તે વિચાર પ્રજાત્વની ભાવનાથી વિરોધી હોઈ અયોગ્ય છે. હિંદની સમસ્ત પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિ માટે, સર્વ વર્ગોના સામાજિક ઉદ્ધાર માટે એક સમવાયની આવશ્યકતા છે.

પ્રજાત્વની ભાવનાની પુષ્ટિ માટે આ વિવેચન કરતાં મદ્રાસ કોન્ફ્રેસમાં પ્રમુખ બાબુ લાલ મોહન ઘોસે આપેલી એક ચેતવણી ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરની છે. તે એ કે પ્રજાની ભાવના કેળવવી જોઈએ, પ્રજાત્વની ભાવના સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની ઉદ્ધારતાને યોગ્ય થવી જોઈએ. તેમ ન હોય ત્યારે પ્રજાની વાણી તે ઇશ્વરની વાણી ('vox populi vox dei') એમ બનતું નથી; પણ ખ્રિસ્તી દેશોમાં પૂર્વે પ્રોટેસ્ટન્ટોને રીબાવી રીબાવી મારી નાખ્યા ત્યારે કેથોલિક સમુદાય હર્વે પામતો, અને ક્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બંધાયું ત્યારે આરંભમાં હજારો નિર્દોષ મનુષ્યોની કતલ કરવામાં આવી અને તેમના રક્તના પ્રવાહમાં ઉન્નત પુરવાસીઓ આનંદથી નાચ્યા, એવા બનાવોમાં પ્રકટ થયું હતું તેમ લોકની વાણી તો કાઠકવાર દૈત્યની વાણી ('vox populi vox diaboli') બની જાય છે. એ બાબુ લાલ મોહન ઘોસેનું કહેવું સત્ય છે. પ્રજાત્વની ભાવનાની જાગૃતિ સાથે એ ભાવનાને અનુસાર આપણે સમસ્ત જીવનવ્યવહાર થવો જોઈએ. જે સ્વતંત્રતા સમાનતા અને ન્યાયની આપણે માગણી કરીએ છીએ તે આપણાથી બને તેટલી સર્વને આપવા આપણે તત્પર થવું જોઈએ. પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ધારતા સાથે જ ટકી શકે છે. પ્રજાત્વની ભાવનાવાળી ઉદ્ધાર પ્રજાઓ પણ દુનિયામાં બીજી પ્રજાઓના પ્રજાત્વની અવગણના કરતી નથી; તેમ પ્રજાત્વની એ ભાવના જાળવવા સાર પ્રજા જનોએ પોતાના દેશમાં પણ અવગણના પામેલા વર્ગો તરફ ઉદ્ધાર વૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ.

રમણલાલ મહીપતરામ.

સર ઑલીવર લૉન્ અને પદાર્થવિજ્ઞાન.

સર ઑલીવર લૉન્ નામે વિદ્વાન પદાર્થવિજ્ઞાનની વાત કરતાં કહે છે કે “ પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાં પણ સર્વત્ર એકાકાર વસ્તુ પ્રતિપાદન કરેલ છે; અને હજી પણ એ જ વાત સિદ્ધ કરવા તરફ વલણ છે.” દૃષ્ટાંતો! હાથ એક પછી એક મુદ્દા બતાવી સર્વ એકમય છે એવો સિદ્ધાંત દોર્યો છે. પ્રથમ સત્તા ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે બાંસે છે તે અંતે એક ગણવી જોઈએ, કેમકે પદાર્થવિજ્ઞાનની ધણી વખતથી બણાતી ધાતુ એવી છે કે ગતિ ઉચ્છ્વિતા તે જ પ્રકાશ વૈદ્યુતાત્મક શક્તિ ઇત્યાદિ સર્વ જુદી જુદી શક્તિઓ વસ્તુતઃ એક જ છે; એ વિષય તો હાંથા વખતથી સિદ્ધ થતો આવે છે. પરંતુ ખીજું બાણુવા જેવું એ છે કે જીવન સર્વત્ર એક છે. કોટ પતંગથી આરંભી કુંજર મનુષ્ય ઇત્યાદિ સર્વે જીવન એક ખીખ સાથે સંબદ્ધ છે: તે એટલે સુધી કે ગમે તે એક જ જીવ-ખીજ અગણિત ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી તથા વનસ્પતિ જીવોમાં પરિણામ પામે છે.

ત્રીજું એ કે પદાર્થવિજ્ઞાનના ધોરણ મુજબ પદાર્થ માત્ર છેવટે તેના કારણશૂદ્ધ મૂળ પદાર્થો ને ને લગભગ સિત્તર છે તેમાં પર્યવસાન પામે છે એ વાત પણ હાલના જમાનામાં તો સિત્તર મૂળ પદાર્થોને વળી એક જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી જાય છે અને કહે છે કે તેના બેદનું કારણ જુદા જુદા અણુસમૂહો છે.

ચોથું, એક બ્રહ્માંડમાં એક જ સરખો સર્વત્ર એક જ ન્યાય પ્રવર્તે છે. બ્રહ્માંડમાં ને ને ધારા ને ને ધોરણ આજકાલ જોવામાં આવે છે તેનાં તે જ કરોડો વર્ષો પૂર્વે હતાં અને અનાદિ કાળથી અવિચ્છિન્ન ધારામાં ચાલ્યાં આવે છે, આવશે-એ જ પ્રકૃતિનો એક જ સરખો ન્યાયપ્રવાહ વહાં કરે છે.

વળી મનુષ્યજાતિમાં જોવા જઈએ તો સ્વભાવમાં તેમ જ દેહકાલાદિકને ઉચિત કર્મમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. ને એવી રીતે મુગ તથા કલ્પ જતાં ધણે દેર પડવાનો; અને એટલું જ નહિ પણ જમાના જમાનામાં પણ દેર રહે છે. જુદે જુદે સ્થળે તેમ જ કાળે કંપેલી ઇશ્વર કે કોઈ અન્ય દિવ્યશક્તિ પણ એટલે અંશે ભેદ ધરાવે છે. એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે પણ ખરો સાર એ જ છે કે ઇશ્વરશક્તિ-પછી ગમે તેટલો તેના પ્રકારમાં ભેદ હોય-તે સર્વત્ર આવશ્યક છે. અને એ શક્તિ તો એક જ છે. વિરુદ્ધ કે નાના-ભાવની કલ્પના કરવામાં માણસો માત્ર પોતપોતાના મનના જ વિવિધ પ્રકાર બતાવે છે.

છઠ્ઠો પ્રકાર એ કે સર્વનિયંતા પરમેશ્વરનું એક જ યુક્તિ પ્રમાણે અનંતયાતુર્ય સૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિ-યુક્તિમાં એકાકાર તત્ત્વ વ્યાપી રહેલ છે; અને તે સર્વસ્થાને એક સરખું છે એ વાત સહ કોઈને બ્રહ્માંડ સંબંધી સમષ્ટિદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સહજ સિદ્ધ થશે. સમષ્ટિનો અથ વ્યપ્તિ છે; અને વ્યપ્તિ એ નાના સ્વરૂપમાં સમષ્ટિ પોતે જ છે એમ તપાસ કરવાથી ધણી અગમ્ય વાતોની ઘડ બંધ બેસતી આવશે. બ્રહ્માંડને એક યંત્રમળ

માનીએ તો પણ મનુષ્યજીવન તે ધંત્રી બિન્ન કે તટસ્થ નથી પરંતુ તેના એક ભાગજ છે. અનુભવથી કદાચ એમ જાણીએ કે માણસ સ્વતંત્રપણે વર્તેન કરવા સમર્થ છે પણ તે માત્ર એટલે જ દરજ્જે કે માણસ પોતાને સૃષ્ટિસમૂહથી અલગ માને છે; દૃષ્ટાંત તરીકે માણસ સેતુબદ્ધ રમે છે; પાણી અટકાવી પાજ બાંધે છે. ઉપરાંત યજ્ઞ જે જ આધાર વિનાની વસ્તુઓ પડી જાય તેવીને ટેકા આપી સ્થિર કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિની વચ્ચે આવી, ગતિ વિગેરેમાં અમુક બેદ માણસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એ પ્રકૃતિનો ધર્મ, સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે; નહિ કે સૃષ્ટિ બહારથી માણસ આ પ્રમાણે કરવા સમર્થ છે. કારણ કે મનુષ્ય પોતે સૃષ્ટિ-રચનાનો જ એક ચેતન ભાગ છે.

બીજી રીતે હજી તપાસતાં માલમ પડે છે કે મનુષ્યજાતિ પરમાત્માની નિકટ છે; કારણ કે અન્ય પ્રાણીઓ તેમ નિર્જીવ પદાર્થો કરતાં તે નિકટતા ધરાવે છે. જેમ એકાદ માણસનું અંગ કપાઈ જતાં દાકતર પાસે લઈ જઈ તેની સારવાર અને દવાદાર કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા પણ મનુષ્યરૂપી તેના દ્વિતીય આ બધું કામ લે છે. જ્યારે કોઈને એ વિષે અધિક જ્ઞાન મેળવવા જીજ્ઞાસા હોય છે ત્યારે તો પછી પરમાત્માના સ્વરૂપની તેની કૃતિ નીતિ ધૃત્યાદિની સવિસ્તર હકીકતથી પરિચિત થવું આવશ્યક છે. આમાં એટલું તો અચૂક ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રકૃતિનો એકે ધારો આપણે ઉદ્ધવન કરતા નથી; અર્થાત્ પ્રકૃતિના નિયમે આપણાથી ભાંગી શકાય એવા નથી.

“અન્ય પ્રકારે તપાસતાં લાગે છે કે જે જે શુણ્ણ કે દોષ અમુક અવયવમાં છે તે જ શુણ્ણ કે દોષ અવયવમાં આવેલો જ જોઈએ; અથવા જે જે અંશમાં, તે તે અખિલમાં-એ ધારો સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ. દૃષ્ટાંત લેઈ જોઈએ તો વ્યાખ્ય વસ્તુમાં જે જે દયા રનેહ છત્યાદિ જોવામાં આવે છે તે તે વ્યાપક પરમેશ્વરમાં હોવાં જ જોઈએ.” આ ખ્રીસ્તી પ્રક્રિયા પ્રમાણે છે. ઉપર પણ કટલાક પ્રત્યાખ્યાનયોગ્ય વિષયો ગયા, છતાં ચર્ચાના પ્રદેશમાં તે-માથી એકે નથી ઉતાર્યા તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે આંધીવર લોજના પોતાના મતનું સ્વતંત્ર દર્શન કરાવવું એ ઉદ્દેશ માત્ર આ લખાણનો છે. અત્રે પણ એ જ ઉદ્દેશ માની ચર્ચાપ્રકરણ ખુલ્લું કરવા ઇચ્છા નથી થતી. સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતી આ બાબત છે કે પરમેશ્વરને સચુણ્ણ માની આ પ્રપંચનું મનન કરવાનું ઉચિત છે; બીજું એ ખ્યાનમાં લેવાનું કે તેના મતનું પ્રતિપાદન તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રતિકૂલ નથી; પછી તે ગમે તેટલું ખ્રીસ્તી ધર્મને રસ્તે આડકતરી રીતે દોરી લઈ જવું હોય; એટલા ઉપરથી જ તે વિદ્વાન્ બતાવે છે કે “શુણ્ણ તેમ જ દોષ પરમેશ્વરમાં હોવા જોઈએ એમ કદાચ પૂર્વપક્ષ થાય; પરંતુ તેનું સમાધાન એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક દોષ અર્થાત્ જાણી જોઈને દુષ્ટતા વાપરવી એ ધર્મ પ્રકૃતિનો નથી; કારણ કે અન્ય પ્રાણીઓમાં એવું જોવામાં આવતું નથી.” આ બાબત સિદ્ધ કરતાં તેનું કહેવું એવું સમજાય છે કે અર્ધદૃઢ જીવમાં એવા દોષો દેખાય છે. છેક હ-લકાં પ્રાણીઓમાં નહિ, અને છેક ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યોમાં નહિ, ત્યારે માત્ર વચલા લાગમાં દે-આતા દોષો જ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટ બાવને પામતાં નિર્મૂળ થાય છે; અને પરમેશ્વરમાં તો તેટલા માટે જ એ હોવા ન જોઈએ અને નથી.

આ પ્રમાણે સર ઔલીવર લોન્ગે પોતાના પદાર્થવિજ્ઞાનનું ખર્ચ રહસ્ય પ્રકાશ કર્યું છે અને ઉપરાંત પણ જણાવે છે કે “ સ્પટિકમ—સંસારમાં દુઃખ છે. વનસ્પતિમાંથી પ્રાણીમાં પ્રવેશ એ ભોક્ષવસ્થા દુઃખનો કાળ અને દુઃખનું સ્થાન છે. અને એ દુઃખનાં કારણો સ્થિતિભેદ સિવાય બીજાં કંઈ અપાય એવાં નથી. જંગલી પ્રાણીઓ તેમ જ મનુષ્યો દોષ તેમ જ દુઃખને યોગ્ય વશ છે પરંતુ એ દુઃખનો અંત મનુષ્ય જાતિની સ્થિતિમાં આવી જશે કે ઉચ્ચતર ગતિએ હજી જવાનું છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં એવું ખતાવે છે કેટલીકવાર ને અલુહક શક્તિ અમુક માણસોમાં પ્રતિભા જેવી પ્રકટ થાય છે તે ઉપરથી અનુમાન બાંધવામાં વાંધો નથી કે ઉચ્ચતર ગતિ હજી મનુષ્યને છે. ત્યારે આ ઉચ્ચતર સરણિ કયાં અટકશે તે નક્કી નથી. ” હવે આ વાતમાં પણ આપણે અમુક અંશે અનુકૂળતા માની ઉદ્દેશ માત્ર વિચારી ચઢ્યા છોડવી યોગ્ય ગણીએ છઈએ. છેવટે મહાત્મા કવિ ટેનીસનની અગાધ લીટીઓ લખી પોતાના વિદ્વતાબરેલ બાપણનો અંત લાવે છે કે જેમાં પણ સર્વ એકાકાર અખંડ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યાની મતલબ છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

બલિ આખ્યાન.

પાતાલલોકમાં એક સમયે બલિ નામનો એક મહાત્મા અસુર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ બલિ વિશેષાચનનો પુત્ર હતો, અને દૈત્યરાજ્યનું ચક્રવર્તિપણું તેને હતું. એણે પોતાનું સામ્રાજ્ય એટલું પ્રવર્તાવ્યું હતું કે તેનાથી સર્વ કોઈ ત્રાસ પામતું હતું. અનેક પ્રકારના ભોગ અને ઔશ્ધર્થ તેનું દાસત્વ કરતાં હતાં. એક દિવસે પોતાના પ્રાસાદશિખરમાં તે ખેડે હતો. એ સ્થાન અનેક ભોગ્ય વસ્તુથી ભૂષિત હતું, અને તે એવું રમણીય હતું કે ત્રિલોકમાં પણ તેના જેવું બીજું સ્થાન ન હોવાથી તે સર્વને ચક્રિત થવાનું કારણ હતું. અનેક અદ્ભુત ભોગ્યપદાર્થોનો ઉપભોગ કરતાં એક દિવસે તેને એ જ ભોગપદાર્થ નીરસ લાગ્યા. સ્વસ્થ થઈ એનું કારણ શોધતાં તેને થયું કે—

“ અહો ! આ અનેક ભોગ ઉપભોગથી મને શું લાભ છે ? આ ત્રિલોકના રાજ્યથી પણ શું ? એકનું એક આ રાજ્ય, એકના એક આ ભોગ, આ લક્ષ્મી, આ સ્ત્રી, આ સંબંધી, સર્વ એના એ, હું પણ એનો એ ! એકના એક પદાર્થનો ભોગ ઉચ્છિદ્રાલ સમાન છે. એથી

પ્રાણોને લજ્જન કેમ નથી આવતી ? સત્ય છે કે ખાધેલો લાડુ ખાઈ શિશુ જનને આનંદ થાય છે. પણ એ તો માત્ર શિશુવ્યવહાર છે; દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ અને યુગોના યુગો, ઉચ્છિદ્ધ ભોગ ભોગવવા એ પ્રાણને ઘટે નહિ. દિન પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિન એ પરંપરા જેમ ચાલી જાય છે તેમ જ દિન અને રાત્રિનાં કાર્યોની અને ભોગોની પણ પરંપરા ચાલી જ જાય છે. દિનનાં કાર્ય દિને, રાત્રિનાં કાર્ય રાત્રિએ, યથામતિ, યથાશક્તિ, અઘાપિ પર્યંત કયે ગયો; પણ એથી અર્થ શો સિદ્ધ થયો ? આ સર્વ વિનાશી પદાર્થ છે. પણ એ સર્વથી જ પદાર્થ પર હોઈ અવિનાશી છે તે શું છે ? કે જે પ્રાપ્ત કર્યાથી કૃતકૃત્ય અને પ્રાપ્તપ્રાપ્ય થવાય ?”

આ વિચારમાં ને વિચારમાં તે જીડો ઉતરી પડ્યો. આ આત્મનિમજ્જનથી તેને કાંઈક સુખ થયું હોય એમ તેના મુખ પરથી લાગ્યું; કારણ અંતરમાં જે સુખ અનુભવ્યું હતું તેની છાયા તેના વદન પર છવાઈ હતી. આનંદ શાથી થયો હતો ? ચિંતન કરતાં ચિત્ત સ્વસ્થ થવાથી તેને પૂર્વના કોઈ પ્રસંગની સ્મૃતિ થઈ આવી હતી. એ પ્રસંગ શો હતો તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

[* * બલિની આ સ્થિતિ વહેલી મોડી સર્વ અધિકારીઓને અનુભવવી પડે છે. અનેક ભોગ ભોગવતાં જેમની વૃત્તિ બહિર્મુખ રહે છે તેમને તો આવો વિચાર સંભવે જ નહિ—ધણે અશે આમ લાગશે, પણ ખરું જોતાં મનુષ્યપ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેના ચિત્તની વૃત્તિ અંતર્મુખ થયા વિના રહેતી જ નથી. સર્વ પ્રકારના મનુષ્યને ભોગની પ્રાપ્તિ થતાં એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. ઇષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં ક્ષણવાર ચિત્ત અંતર્મુખ થાય છે. એ સમયે જ આનંદ થાય છે તે બ્રહ્માનન્દનો જ એક પ્રકાર છે. ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્ત સ્વસ્થ થતાં તેમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપના આનંદાંશનું પ્રતિબિંબ પડે છે, આને જ વિષયાનંદ કહે છે. કારણ કે એ આનંદ મૂળે તો બ્રહ્માનંદ છે પણ તે ભોગ્ય થવાનું કારણ કોઈ વિષય છે. આટલું તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બેજ પ્રકારના મનુષ્યને સામાન્ય છે. પ્રાકૃત બુદ્ધિ આ સ્થિતિમાં, અંતર્મુખ સ્થિતિમાં, બહુ વાર ટકી રહેતી નથી. એટલે કે પ્રાકૃત જનનું ચિત્ત એટલું બધું ચંચલ હોય છે કે તે તેમને આ સ્થિતિમાં સ્થિર રહેવા દેતું નથી. વિષયવાસનાના પ્રાબલ્યથી તેમનું ચિત્ત વિષય પ્રતિ આકર્ષાઈ જાય છે, અને અંતર્મુખતાથી બ્રહ્મ થાય છે. પ્રાકૃતબુદ્ધિને પણ તેમના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગ એવા આવે છે કે તેમને આ અંતર્મુખ અવસ્થામાં પરાણે રહેવું પડે છે. સ્મશાનપરાગ, અત્યંત પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ, વિજેર પ્રસંગી આવા છે. પણ આવી જે ક્ષણો વસ્તુગત્યા જ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી, એટલે તેમને બહિર્મુખતાને વશ થવું પડે છે. સંસ્કૃત બુદ્ધિ, અર્થાત્ જ બુદ્ધિએ સંસ્કાર પામેલી છે, તેમને પ્રાકૃત બુદ્ધિના જેવા જ અનેક અનુભવો થતાં—સત્સંગ સમ્બાલ આદિના યોગથી વિવેક ઉદય પામે છે. તેમની વૃત્તિ વારાફરતી અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ થતાં થતાં એક કાળ એવો આવે છે કે જ્યારે તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી તેમાં બ્રહ્માનન્દનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે તે વિષયાનન્દ છતાં તેમાં વિષયથી પર પણ કાંઈ અંશ છે એવી મતિ થાય છે. સંસ્કૃત બુદ્ધિના વિષયાનંદમાં અને પ્રાકૃત બુદ્ધિના વિષયાનંદમાં ભેદ એ જ છે કે સંસ્કૃત

શુદ્ધિને જ્યારે વિષયનાન્દમાં કાંઈક અસૌકીક તત્ત્વની ઝાંખી થાય છે ત્યારે પ્રાકૃત શુદ્ધિને તેમાં બધું લૌકિક જ દેખાય છે. આ ભેદ તેમના અંતઃકરણની શુદ્ધિના પ્રમાણને લઇને છે.

પ્રાકૃત શુદ્ધિને જ્યારે અસાધારણ પ્રસંગોમાં પણ અંતર્મુખતા સ્થિર રહેતી નથી ત્યારે સંસ્કૃત શુદ્ધિને તો સામાન્ય પ્રસંગો પણ એ સ્થિતિમાં સ્થિર કરવાને બસ છે. કારણ કે સંસ્કૃત શુદ્ધિ પોતાના સંસ્કાર વડે જ આ માટે સજ્જ થઈ રહી હોય છે, એ સંસ્કાર દ્વંદ્વ યતાં યતાં તેનો પરિપાક થાય એટલો જ વિલંબ હોય છે. કવચિત્ એમ પણ હોય કે અંતઃકરણ પરિપાકને પામ્યા છતાં દૈવ પ્રતિકૂલ હોય તો એવી સ્થિતિના મનુષ્યોને માત્ર એ પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધના અરતની જ પ્રતીક્ષા કરવાની છે.

પુણ્યનો ઉદય યતાં, દૈવઅનુકૂલ યતાં, તેમની અંતર્મુખતા સ્થિર થઈ જાય છે. આવા સુભાગીઓને તો સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રસંગ પણ એક મહાન નિમિત્ત થઈ પડે છે. એ જ પ્રમાણે બાલને પણ જે ભોગ તેને નિત્યના હતા, તે જ ભોગથી પરિતૃપ્તિ થઈ, તે પરિતૃપ્તિના યોગે તેની વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ. અને ત્યાં જ સ્થિતિ થઈ. તે વિચારમાં ઉડા ઉતરી પડ્યો આત્મનિમગ્નજનનો આનંદ અનુભવ્યો. આત્મનિમગ્નજનનું ફળ એ થયું કે પૂર્વ પ્રસંગની સ્મૃતિરૂપ એક મણિ તેને પ્રાપ્ત થયો.

એ મણિ શો હતો, તે હવે જોઈએ.*]

પૂર્વના જે પ્રસંગની સ્મૃતિ થઈ આવી તેથી તે બોલી ઉઠ્યો:—“અહો ! પૂર્વે મેં આ સ્થળે જ મારા આત્મતત્ત્વનું પિતા વિરોધનને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો અને તેમણે તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો હતો. મેં પૂછ્યું હતું કે:—‘એવો સીમાંત કયો છે કે જે પ્રાપ્ત થવાથી સકલ સુખ દુઃખ શમી જાય છે, અને જમ માત્ર શાંત થઈ જાય છે ? જ્યાં મનોમોહ ઉપશાંત થાય છે અને સકલ એપણાઓ નિર્મૂલ થાય છે ? જ્યાં વસ્તુ માત્ર ઉપરની રચિ અરચિ જતી રહે છે અને પરમ વિશ્રાંતિ મળે છે ? જ્યાં અત્યંત આનંદ વર્તે છે તે ધામ મને કહો કે જ્યાં મને પરમ અને ચિર સ્થાયી વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય.’”

“મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે:—‘હે પુત્ર ! એક અતિ વિસ્તૃત અને વિપુલ દેશ એવો છે કે જ્યાં અનેક બ્રહ્માણ્ડો ઉપજે છે અને તેમનો લય પણ થાય છે. એ દેશમાં પૃથ્વી આદિ પંચભૂતો નથી, પર્વતો નથી, સાગર પણ નથી, વન પણ નથી, નદી પણ નથી, તીર્થ પણ નથી, સરોવર પણ નથી. ત્યાં એક જ મહાન રાગનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે. એ રાગનું નામ મહાદ્યુતિ છે. એ રાગ જ સર્વકૃત છે, સર્વજ છે, સર્વ છે, અને તૂષ્ટીમ્ (મૌન-) અવસ્થામાં જ રહે છે, તૂષ્ટીમ્ જ છે. એ રાગએ એક મંત્રિ સંકલ્પેલો છે, અને તે સર્વદા મંત્રજોનુષ્ઠ—વિચારપૂર્વક—સર્વ ઘટના ઘટાવે છે. કાર્ય સુધારિત છતાં અનભિમત હોય તો તેને વિધટાવે છે, નાશ કરે છે, અને દુર્ઘટ કાર્યને ક્ષણ માત્રમાં ઘટાવી લે છે, સિદ્ધ કરે છે. એ મંત્રીના પોતામાં કાંઈ ભોગવવાની કે કશું જાણવાની શક્તિ નથી, છતાં રાગનો પ્રેરેલો કાર્ય માત્ર કરે છે. સર્વ કાર્યનો એક કર્તા મંત્રી હોઈ રાગ કૈવલ્યમાં, એકાંતમાં, અને સ્વસ્થ પેડે સ્થિર રહે છે.”

ઓ સાંભળી બલિએ પૂછ્યું:—“હે પિતા! જ્યાં આધિ વ્યાધિ છે જ નહિ એવો તે એ કયો દેશ છે? તે શાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે? એવો તે એ રાજ્ય અને એનો મંત્રી કેવો બલવાન છે કે મેં કે જેણે રમત માત્રમાં આખી જગજગલને વશ કરી છે તેનાથી પણ ન જીતાય?”

વિરાચન કહે છે:—“હે પુત્ર! એ મંત્રી એવો બલવાન છે કે તે દેવ અને અસુરના ગણ છે તેથી લક્ષ ગણા એકદા થાય તો પણ જીતી શકાય એમ નથી. અનેક અર્થ શાસ્ત્રનો પ્રહાર તેના પર થાય તો પણ તેને તો તે પુષ્પ જેવાં સુકોમલ જ લાગે છે. એ મંત્રીને જીતવાનો એક જ માર્ગ છે. તે તેના પ્રભુથી જ જીતાય છે. એવો એ દુર્લભ છે. અન્ય કોઈ રીતે તેના પર જય કરવાની ઇચ્છા કરવી તે મહા મેરુને તેના સ્થાનેથી ઉમેડી ફેંકી દેવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં વિશેષ દુર્લભ છે. યુક્તિથી એ મંત્રી ક્ષણ માત્રમાં વશ થાય છે, પણ યુક્તિ વિના તેનો પરાજય કરવા જતાં તે વિપદરનાગ પેઠે આખા શરીરમાં દાહ ઉપજાવી મૂકે છે.

હે પુત્ર! આ દેશ જ્યાં સુખ દુઃખ વિનાશ પામે છે તે મોક્ષ છે. સર્વ પદોથી પણ પર એવા ભગવાન આત્મા એ દેશના રાજા છે. તેણે કલ્પેક્ષો મંત્રી તે મન છે. એમના જયની પરમ યુક્તિ એ જ છે કે સર્વ વિષયો પ્રતિ સર્વથા પરમ અનાસ્થા રાખવી. એ વિરાગ વડે જ મનરૂપ મહા મદોન્મત્ત માતાંગ અંકુશમાં આવી શકે છે.

અધિકારભેદે ચિત્તજયના ક્રમ ત્રણ છે. જેઓ અશિક્ષિત છે તેમણે પોતાના બેવહાર કાલના ચાર ભાગ કરવા. એમાંથી બે ભાગ વિષયભોગને માટે રાખવા; એક ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અધ્યયન માટે રાખવો, અને એક ભાગ ગુરુશુશ્રુષા માટે રાખવો. શિક્ષિતોએ એક ભાગ ભોગ માટે, બે ભાગ ગુરુશુશ્રુષા માટે, અને એક ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થના ચિંતન માટે રાખવો. અને શિક્ષિતોએ બે ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્ય માટે, અને બે ભાગ ધ્યાનપૂર્વક ગુરુપૂજન માટે રાખવા. હે પુત્ર, આ પ્રમાણે પ્રણવશાત્ તથા વિચારવશાત્ ચિત્તનું ઉપશમન, તૃષ્ણાનો સંત્યાગ, અને આત્માવલોકન પ્રાપ્ત કરે જેમ સમુદ્ર જલિથી પૂરાય છે અને જલિ સમુદ્રવડે જ સંભવે છે તેમ વિચારથી ભોગનિવૃત્તિ તથા ભોગ પ્રતિ દોષદૃષ્ટિયા વિચાર ઉદ્ભવે છે. અર્થાત્ વિચાર અને ભોગગર્હા એ બે પરસ્પર ઉપકારક છે. દેશક્રમને અનુસરી જેમાં સ્વરૂપ દોષ જ હોય. એવે માર્ગે ધન ઉપાર્જન કરી એ ધને કરી અંગજન અને સાધુ જતાં માનપૂર્વક અર્ચન કરી સાધુસંગમર્થા ઉદ્ભવતા વિષયવૈરાગ્ય અને વિચારવિભવથી તને આત્મજ્ઞાન થશે.”

બલિ કહે છે:—“મારા ચારવિચારી પિતાએ પૂર્વે મને આમ કહ્યું હતું, અને ઈશ્વર પ્રસાદથી આ સ્મૃતિ મને થઈ છે અને તેથી હું સપ્રભોધને પામ્યો છું. અત્યારે મને ભોગ પ્રતિ અસ્તિ સ્ફુટ થઈ છે, અને શમરૂપી અમૃત પીને હું સ્વસ્થ અને વિશ્રાંત થયો છું. આ મારા આંતર રીતલ સ્વરૂપ-શમદશા-નું આજ સુધી મને જ્ઞાન ન હતું એ કેવું આશ્ચર્ય છે! આ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થતાં સુખ દુઃખના પરિણામ શાંત થઈ જાય છે અને સમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

[* * બલિને સ્મૃતિ થઈ ત્યાર પછીના તેના ઉદ્દગારમાંનો “ અહિ ” એ શબ્દ બહુ સચક છે. જે સ્થાનમાં આત્મરૂપિતાએ પુત્રને ઉપદેશ કીધો હતો તે જ સ્થાનમાં આ સ્મૃતિ થઈ. આ પરથી કાંઈ એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે અન્ય સ્થાનમાં એવી સ્મૃતિ ન થાય. પૂર્વ સંસ્કારનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થવો તે સ્મૃતિ. એ સંસ્કારો ચિત્તશરીરમાં પડી રહે છે અને તેને જગાડનાર કાંઈ નિમિત્ત મળે ત્યારે પાછા જોડે છે, અને એ ચિત્ત શરીર પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે જ હોય છે. તેથી કાંઈ પણ સ્થાનમાં સ્મૃતિ થવાનો સંભવ છે. અહિં સૂચન એટલું જ સમજાય છે કે સુમ સંસ્કારને જગાડનાર જે અભિવ્યંજકની આવશ્યકતા છે તે આના સ્થાનમાંથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ચિત્તદ્રવ્ય મનુષ્યમાં છે તેમ સર્વમાં છે, જૂત માત્રમાં છે; અને જેને આપણે આકાશ-અવકાશ-કહીએ છીએ તેમાં પણ છે; એટલે ચિત્તસ્ફુરણ થતાં તેવાં સ્ફુરણ આસપાસ તેના સંબંધમાં રહેલી વસ્તુ વિગેરેના ચિત્તદ્રવ્યમાં પણ થાય છે. એ સંસ્કાર એક વાર થયા કે સમ્પત્તિ સંસ્કાર એક બીજાને ત્રેરે છે અને પોષે છે. તેથી જ, બલિનું ચિત્ત સ્વસ્થ થતાં જે વિચારના સંસ્કાર પૂર્વે તે સ્થાનમાં થયા હતા તેનું જ્ઞાન તેને થયું. તેનો પિતા આત્મરૂપ હોવાથી તેના કરેલા ઉપદેશથી સાં થએલા સંસ્કાર બહુ દૃઢ હતા તેથી તેની અસર આ પ્રમાણે રહી શકી એટલું જ નહિ પણ પુનઃ ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં જળવાઈ રહ્યું. એવી શકા ઉઠે કે, જ્યારે જડ સ્થાનમાં અને ત્યાંના અવકાશને વિષે આ સંસ્કાર સંબંધાયા ત્યારે બલિનામાં કેમ નહિ? અને જે હોય તો તેને જડ નિમિત્તનું શું પ્રયોજન? વિરોધના ઉપદેશના સંસ્કાર બલિના ચિત્તમાં થએલા તો ખરા, પણ અધિકારની ન્યૂનતાને લીધે, માત્ર બીજાત્મક જ રહેલા. ચિત્તદ્રવ્ય પણ એક પ્રકારનું નથી. એમાં પણ સ્થૂલ સૂક્ષ્મના ભેદ છે. અને વિચારના શુદ્ધિ અશુદ્ધિ આદિ ભેદ કરીને, એકવ્યક્તિગત ચિત્તદ્રવ્યમાં કાંઈ અમુક પ્રકારનું દ્રવ્ય વિશેષ ક્રિયાવાન હોય છે. વ્યક્તિગત ચિત્તદ્રવ્યમાં તેનો જે પ્રકાર વિશેષ ક્રિયાવાન, અને તેથી શીઘ્રચાલી હોય છે તે પર જે સંસ્કાર થાય છે તે બહુ સુગમ રીતે થાય છે, અને દૃઢ થાય છે. અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યમાં જે સંસ્કાર થાય છે તે બહુ સૂક્ષ્મ રીતે રહે છે. પ્રથમ કલા તે સંસ્કાર સમ્પત્તિ છે તેથી તેની ક્રિયા સ્થૂલ હોય છે અને તેને ઉદ્દ્યુદ્ધ થતાં વાર લાગતી નથી, તરત જગી હોય છે. બીજા પ્રકારના સંસ્કાર વિજ્ઞાતીય હોય છે તેથી તેની ક્રિયા સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તે વિશેષ કરીને દૃઢ થતાં સુધી અનુદ્યુદ્ધ રહે છે, સતેલા રહે છે. તેમની જે આ-તર ક્રિયા થતી હોય છે તે અમુક મર્યાદાએ પહોંચતા સુધી આપણા અણુજાણનાં જ થયાં કરે છે. આ જ અધિકારની ન્યૂનતા. આવી ન્યૂનતા, સામાન્ય ચિત્તદ્રવ્ય જે સર્વત્ર પ્રસરેલું રહે છે, જડ વસ્તુના સંબંધમાં પણ છે તેમ જ આકાશમાં પણ છે, તેમાં એટલી બધી હોતી નથી. સામાન્ય ચિત્તદ્રવ્યમાં પણ અમુક સંસ્કાર વિશેષ સંબંધાઈ રહે એમ થઈ શકે છે. જે સ્થાનમાં અધ્યાત્મવિદ્યાનો વિચાર થતો હોય, કાંઈ પૂજન અર્ચન થતું હોય તે સ્થાન અને અન્ય સ્થાનમાં પણ વ્યક્તિગત ચિત્તના જેવા જ ભેદ છે. તેમ જ જે સ્થાનમાં વ્યક્તિ-ચાર થતો હોય, દુષ્ટ કૌંના જ વિચાર થતા હોય, તે સ્થાન અને ઉપર કલાં તે સ્થાન એમાં બહુ ભેદ છે. આટલા મટે જે સ્થાન એક જ પ્રકારનાં કાર્ય માટે નિર્માણ થઈ તેમાં તે જ કાર્ય થયાં કરે તો તેથી તે સ્થાનમાં તેવાં કાર્ય કરવાં સુગમ પડે છે. દેવસેવા, ધ્યાન, વિગેરે માટે આવાં સ્થાન રાખવાનું કારણ આ છે. તેમ જ તીર્થ આદિ જે જે સ્થાન પ-વિત્ર ખણાય છે તેનું એક કારણ આ પણ છે.

અહિં વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પૂર્વે પણ એ જ વિરોધન ઉપદેશ હતો, અને એ જ બલિ શ્રોતા હતો, અને આ વખતે પણ એ જ વિરોધન ઉપદેશક અને બલિ શ્રોતા હતો. વળી પૂર્વે વિરોધન સાક્ષાત્ ઉપદેશક હતો, આ સમયે એનો ઉપદેશ ઉપદેશક હતો. વિરોધન તો માત્ર ઉપદેશ દ્વારા, પરતઃ, પરોક્ષે, વક્તા હતો; છતાં તે સમયના કરતાં આ સમયે બલિને તેનો ઉપદેશ ઉપકારક થયો તેનું કારણ એ જ કે પૂર્વ ઉપદેશના સંસ્કાર અનુદ્વિગ્ધ અવસ્થામાં પડી રહી પોતાનું કાર્ય કરતા હતા. પૂર્વે બલિનો અધિકાર ન્યૂન હતો, આ સમયે એનો અધિકાર વધ્યો હતો, અને એ અધિકારિવૃદ્ધિ, એ અધિકારવૃદ્ધિને પરિણામે પૂર્વ ઉપદેશના સંસ્કારથી સખલ થતી જતી આંતર ક્રિયા, અને ઉપદેશસ્થાનમાંના શુદ્ધ સંસ્કાર એ સર્વનો યોગ થતાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને એ વિચારમાં જ તક્ષીન થતાં એ સર્વની એકતા થઈ. એનું પરિણામ પૂર્વ ઉપદેશની શુદ્ધ સ્મૃતિ, અને તેને પરિણામે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઝાંખી રૂપ આત્મલાભ.

હવે આપણે બલિના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. એણે પોતાના પિતાને પૂછ્યું હતું કે એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સુખ દુઃખ સમી જાય છે, ભ્રમ માત્ર નાશ પામે છે અને જ આનંદ મય હોઈ પરમ વિશ્રાંતિ આપે છે? સામાન્ય રીતે મનુષ્યના વ્યવહારમાં દુઃખ ન હોય એમ તો ઘણા મનુષ્યો ઇચ્છે છે, પણ સુખ પણ ન હોય એમ ઇચ્છનાર કોઈ દેખાતું નથી. વળી કહેવાય છે કે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રનું મૂલ સુખની ઇચ્છા છે, ત્યારે અહિં સુખનો પણ અભાવ કેમ ઇચ્છ્યો હશે? સુખનાં બે સ્વરૂપ છે: એક વિષયસુખ અને બીજું નિવિષય સુખ. ઉપર આપણે કહ્યું છે કે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં વૃત્તિ જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે તેમાં આત્માના આનંદાંશનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી સુખ થાય છે, અને તે વિષયવાનંદ કહેવાય છે, અને એ બ્રહ્માનંદ રૂપ બિંબનું એક પ્રતિબિંબ માત્ર છે. ચિત્તની વૃત્તિ ચંચલ હોવાથી એ રિચતિ બહુ રહેતી નથી અને તે અન્ય વસ્તુ પ્રતિ આકર્ષાય છે, અને તેથી થતું સુખ નષ્ટ થાય છે. એમ વિષયવાનંદ અનિત્ય છે, એક પછી એક એમ અનેક વિષયો આનંદાભાસ આપી વિશમે છે. પણ તેથી તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જે વિષય વિષે સુખભાવના દૃઢ થાય છે તે પ્રતિ રાગ ઉપજે છે અને રાગ પણ એક પ્રકારનો બંધ છે. દુઃખ વિષે જે દ્વેષ થાય છે તે જેમ એક પ્રકારનો બંધ છે, તેમ જ રાગ પણ એક પ્રકારનો બંધ છે. રાગ અને દ્વેષ, અને તેના કોઈ વાર કારણ રૂપ અને કોઈવાર પરિણામ રૂપ સુખ દુઃખ પણ એક પ્રકારનો સંગ છે. અને આત્મ સ્વરૂપ નિઃસંગ છે, એટલે સગ માત્ર આત્મલાભને બાધકર્તા છે, માટે ત્યાગ્ય છે. સુખથી જે કદી કાંઈ તૃપ્તિ મળતી હોય તો પણ તે પરિતૃપ્તિ તો નથી જ. જે એમ હોય તો અન્ય વિષયની અપેક્ષા જ ન રહે. પણ એમ કાંઈ હોતું નથી. અધિકાર વધતાં હૃદયતર વિષયોમાં સુખ મનાવા માંડે છે, પણ એ સર્વને અંતે અતૃપ્તિ જ રહે છે; તેથી એક કાલ એવો આવે છે કે જ્યારે સુખ માત્ર અનિત્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સુદૃઢી પ્રવૃત્તિ માત્ર જે સુખની શોધ માટે છે તે વિષયસુખ નથી પણ કાંઈક એવું સુખ છે કે જે મળ્યા પછી મેળવવા ચોગ્ય કાંઈ અવશ્ય રહેતું જ નથી. આ જ બ્રહ્માનંદ, સ્વરૂપવાનંદ, આત્માનંદ છે. એ સુખ મેળવવાનું નથી, પણ એ સુખ આપણે પોતે જ છીએ એટલું માત્ર સાક્ષાત્ અનુભ-

ધવાનું છે. એવો સાક્ષાત્કાર થતાં સુખને શોધનાર પોતે જ સુખમય-આનંદ સ્વરૂપ થઈ રહે છે. આમ થવા માટે ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થવાની આવશ્યકતા છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે આપણને માત્ર શારીર ક્ષિપાથી જ શ્રમ લાગે છે. પણ જોડ્યો શ્રમ શરીર-આધારથી થતો નથી તેટલો મનોવ્યાપારથી થાય છે. એ ચિત્તચાંચલ્યથી થતો પરિશ્રમ માત્ર વિચારકો જ અનુભવે છે. સારે અંતેક જન્મના ચિત્તચાંચલ્યથી જે પરિશ્રમ થતો હશે તે સહજ વિચારી લેવાય એમ છે. આવા પરિશ્રમથી સુકત થવું, ચાંચલ્યનું શમી જવું, એ જ પરમ વિશ્રાંતિ ચિત્ત જવારે પોતાના વિષય પ્રતિ દોડવું બંધ થાય સારે જ આવી વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ વિશ્રાંતિ થવા માટે જોઈ માત્રમાં અભેદ અનુભવવો જોઈએ. ત્યાં ત્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં આત્માના જ દર્શન થવાં જોઈએ. આમ થતા પછી ચિત્ત વિષયાભિસુખ થયાં છતાં પણ તેને શ્રમ રહેતો નથી. આટલા માટે આ પદને સુખ દુઃખ વિનાનું ભ્રમ રહિત, અને પરમ વિશ્રાંતિનું સ્થાન કહ્યું છે.

આ સ્થાન મોક્ષ છે, એનો સમ આત્મા છે, અને તેનો મંત્રી મન છે. આ વાત વિ-
શેષને પોતે જ સ્પષ્ટ કરી છે.

(અપૂર્ણ.)

૫. હ. મહેતા.

નીરવ કવિ,

જેઓ કાનને મધુર લાગે તેવા જન્મમાં શબ્દની વિચિત્ર શુંથણી કરી, બોલની છટાથી લોકને મોહિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેને અત્યંત લોકો કવિ તરિકે માન આપે છે. આવા કવિ તથા કાવ્યની પરીક્ષા કાનથી કરાય છે. કવિતા એ તાલ પ્રમાણે વંચાય તથા હિઆ-
રામ અને તેની સાથે શરીર પણ તેના તાલના તરંગ ભંગ પ્રમાણે નૃત્યે એવી જાતની ક-
વિતા આરબી, ઉર્દુ, હિન્દી, ફારસી, ગ્રન્થાલી, બંગાળી કે સંસ્કૃત વગેરે ભૂતી તેમ જ નવી
બાષામાં કાંઈ જોઈ નથી. બાઠ, ચારણ, અને શીઘ્ર કવિ કહેવડાવનાર કયામટો વગેરે આ
જાતના કવિ છે. એમને બીજું નામ આપતાં ' સામ્પ્રિક કવિ ' કહિયે તો કાંઈ જોઈ નથી;
કેમકે તેમનામાં શબ્દચમત્કારની યોજના વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. કદાચ
કાંઈ હોય તો તેમ રસિકને રુચિ ગણી સકાય તેહું નથી જ હોવું.

સહજ્ય રસજ્ઞો કવિતાની શોધમાં હંચે હંચે હો છે. તેઓ જ્યોત્સના વાક્ય સાંભળી
પ્રશ્ન થતા નથી: મોક્ષ ભવો શબ્દોથી માત્ર મ્હોતા નથી. જે વાત કાને પડતાં ધડીભર

આનન્દ ઉપજાવે છે તે ઉઝા ઉઝા અન્તરને આડે છે કે નહિ હોતો જ તેઓ પહેલો વિચાર કરે છે. જે વાતથી અન્તરના ગેબી ઉઝાણમાં સંતાયેલો ભાવ ઉઠી ના પડે, સૌન્દર્યની કોઇ કોઇ અભિનય મૂર્તિ મન રૂપી આંખ આગળ ખડી ન થાય, હૃદયવીણા કોઈ એક નવીન તાનથી અંકાર પામી ન જાય તે હૈયું ભાવથી ભરાઈ ઉભરાઈ ન જાય, હોને આવા રસગો કવિતા કહેતા નથી. ઇંગ્લેન્ડના ધણાય કવિઓ હન્દરચનામાં શેક્સપિયરના ગુરૂ યથા પડે હોવા છે. ધણી છોકરીઓનાં પદો પણ એ જગતવંધ કવિભૂષણની કવિતા કરતાં સાંભળતી વેળા, કદિક વધારે મધુર લાગે છે. કવિ જયદેવના 'ગીતગોવિન્દ' માં જેવું પદમાધુર્ય જણાય છે તેવું અભિગ્નાનશાકુંતલ કે ઉત્તરરામચરિતની શરૂઆતમાં વચ્ચે કે છેક છેડેય ક્યાંક જોવામાં નથી આવતું. નૈપથના ભારે શબ્દો આગળ રતનાવલીની અલંકાર વિનાની સરળ રચના જરા પણ ટકી શકે હોમ નથી. સુરુચિવાળ રસગો છતાંય શેક્સપીયર, કાલિદાસ અને ભવ ભૂતિને મનથી માને છે: પ્રાણુથી પૂજે છે; ને નૈપથના અંકાર ભર્યા છંદો એક કોરે મૂકી રતનાવલીમાં કવિએ કોરેલી સૌન્દર્યની સરળ કાન્તિ પર તરસી નજર હારે છે. કારણ, શબ્દની ચંચળીમાં ચમત્કૃતિ ઉપજાવવી તે ભાષા સાથેની એક રમત બતાવવા સરખું છે. આ નિબંધમાં ભાવને કાવ્યને આત્મા માન્યો છે. જેમ પોશાકની કિંમત રૂપથી હોમ શબ્દના માધૂર્યની કિંમત ભાવની સુન્દરતાથી છે. તેટલા માટે કાવ્યની પરીક્ષામાં શબ્દ અને ભાવનો સંબંધ જોવા જેવો છે.

જેઓ જગતમાં મહાનરૂપ કે રસગુરુઓ કહેવાયા છે હોમના વિચાર પ્રમાણે કવિતાનો એક બીજો પણ પ્રદેશ છે. તે ધણો જ ઉંચો અને રહોમમાં ન પામી શકાય હોવો છે. જે લખાયું તે કાવ્ય અને જેણે લખ્યું તે કવિ, એ તેઓ કબૂલ રાખતા નથી.

હોમના મત પ્રમાણે લખેલા ચિત્રમાં કવિતાની દ્રક્ત છાયા જ આવી શકે છે. ખરૂં કાવ્ય તો એક અનિર્વચનીય અમૃત છે. માણસની અધુરી અને અપવિત્ર ભાષા એને ધારવા કે વહવા સમર્થ નથી. જેનું હૃદય જેટલી ઘડી એવી વિલાસભૂમિમાં વિહરતું હોય તેટલી ઘડી તો, તે હિમાચલના આડગ ધૈર્યની પેઠે, આકાશના અનન્ત વિસ્તારની ઠેઠે, શાન્તસિન્ધુની ધોર ગેબીરતા પેઠે, ગોગલીન તપસ્વીના ધ્યાનની પેઠે, શાન્ત અને શૂન્ય રહે. તે તો દ્રક્ત અંતરથી એ સ્વર્ગીય “એક જ બિન્દુ એ ઝરણું” પામી કૃતાર્થ થાય. લોકમાં જાણીતા વાક્યોમાં કે લોકમાં વપરાતી અક્ષરીમાં તેઓ કાંઈ પણ ઉતારી શકતા નથી. લોકો કામણમાં દોડવા ધારે છે ને દોડી શકતા નથી, વાત કહેવા ઉંચા નીચા થાય છે પણ હોટેલ્સ હરફ સરખાય આવતો નથી: કવિની પણ એ જ દશા થાય છે ત્હારે હોને જડ યા શૂન્ય રહેવું પડે છે. જણાવી નાંખવા તે જેટલા પ્રયત્ન કરે છે તે સહુ નિષ્ફળ નીવડે છે અને જણાવવાની વૃત્તિ સુદૃઢ જતી રહે છે.

કોઈ પણ વત્તવના અંતરમાં ઉતરવા જેની આક્રમ્મ કહ્યું કરતી નથી હોવા માણસો આ સત્યને હલકું ગણી હસી કહાડે એ અણસંભવતું નથી. એમને એમ લાગવાનું કે કોઈ પણ ક્યોંકરણ્યા વિના કવિની અસૌકારિક સંપત્ત મળી જાય એના જેવું બીજું સૌભાગ્ય શું ?

ઈન્દ્રા યદ્દ કે આ કવિના દિવ્યાસન પર બે!! ને વીણાપાણિ સરસ્વતી સાક્ષાત્ રહામે ખડી થવાની—કુદરત પોતાના પ્રિય છુવનનાં ગેબી બાર ઉઘાડતાની અને સંસારે કાન્ધ કુંજ મૃતિ ધારશે. આના સરખું સુલભ સુખ શું? પણ આને આવેશ માણસની મરણને તામે છે કે મહિ અને બધાના બાળમાં દરકોઈ વખતે હોય કે હોઈ શકે કે નરિ એનો આપણે આ નિ-બંધમાં હવે ધીરેથી વિચાર કરવાનો છે. લલિત પદોને ગોઠવી કોઈ લેખ તૈયાર કરાયને ધા-રિયે તે પ્રમાણે મીઠી વાણીથી લોકને ખુશ પણ કરાય. પરન્તુ ઈન્દ્રાએ કરીને કાંઈ કુદરતી કળાનો પૂજક અને સૌન્દર્યનો મેવક થઈ શક્યો છે? મરણ પ્રમાણે પોતાના હૃદયને કોઈ પીગળાવી શક્યો છે? ઈન્દ્રા, બુદ્ધિને ચલાવી શકે છે, મનને પણ કંઈ કંઈ દોડાવે છે પણ શક્તિ અને સ્વભાવનું મૂળ ઈન્દ્રાને અજ્ઞપ્રયું છે.

ચન્દ્રમા મૃદુ મૃદુ હસે છે; નદી સરસ તરંગના તાનમાં પોતાનું દુઃખગાન રેસે છે. ઝાડનાં પાતરાં ધીસ દિલોલમાં વનનો વિલાસ વિસ્તારે છે, એ સદુ વત યજ્ઞાય અભ્યાસે કરીને લખી શકે. પણ ચન્દ્ર ન્હારે હસે છે ત્હારે ત્હેનો સાથે સાથે આ સંસારના કેટલાં હૃદય કુદરતની કમનીય શોભાના સુખ શીતલ સ્પર્શથી કે આનન્દના ઉન્નત્યસથી દરતી પડે છે? કાણુ એ રવ રેલતી નદીને તીરે બેસી ત્હેના ચાન્ત સંગીતના સૂરની સાથે પોતાના નિ-રાગની લેહમાં હર ખોલે છે? નાનુક વેલડીના આવકારથી દુનિયાના ભોગ સુખના આવકારને કેટલા અવગણી શકે છે?

હરખ, શોક, ક્રોધ અને પ્રીતિ વગેરે ભાવોની બાપા, આવના બાર પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં રૂપ ધારે છે. જે હરખ, શોક, ક્રોધ કે પ્રીતિ આખાં હોય છે તે તરત જ્હાર નીકળી પડે છે. બાપ ત્હેવી જ બાપા હોય છે. મનુષ્યનું મન યોગ દરખથી વીનળી શું વંચય યદ્દ જ્ઞાય છે; યોગ આનન્દમાં અધીરું યદ્દ પડે છે ને હસતું રોડી નથી શકતું યોગાં દુઃખે આંસુ ની-ગળી પડે છે. યોડી નીસના પરિણામે આંખો લાય યદ્દ જ્ઞાય છે ને ગાજ જાય છે. યોડી પ્રીતિ જ આછી પાણીની નદી પેડે કલકલ કરતી પ્રેમકોલ આપ્યા કરે છે. પણ જે દર્પે શરારના રોમે રોમમાં અમી-શો રેસે છે, જે દુઃખ ઝેરના કળાની પેડે હૃદયના મર્મસ્થાને લાગે છે, જે ક્રોધ અખંડ ચિતાની માફક મનને બગડા જાગ્યાં કરે છે અને જે પ્રીતિ એક ચતના સમજાની પેડે અહતી યદ્દ આત્માને આનન્દ અને નિરુનન્દના અધિકારથી ઉમે લઈ જાય છે તે કદાપિ પણ જોઈ શકાય કે સાંભળી શકાય ત્હેવી બાપમાં જતાવી શકાતું નથી.

કવિતાની બાપા આ નિયમને તામે છે. ન્દાના કવિની સંપત્ત ખંધી સખ્દમાં સખ્દાય છે. તેથી મ્હોટા કવિમાં સખ્દ આછા ને રસગંભીરતા વધારે. પણ ન્હારે કેહનાં હૃદયમાં કવિતાનું એ ચાન્ત અમીઝરણ પ્રજલ વેગે બ્હેતું હોય, ન્હારે મનકલ્પનાની જલદી પાંખપાં હડીને તારામાં કુદરતના સંગમતા લેખે વાંચતું હોય, અને પવનની રોચ કે સામરને તળાવે, અંધ-કારમાં કે પ્રકાશમાં બધેય એક સરખી ગતિથી દોડતું હોય, ન્હારે જ્ઞાન નવીન ઉપજ્ઞાનરુપી ટિપ્પણમાં ડુબી જાય અને બુદ્ધિ શોષથી યાડીને તરંગમાં લપાતા નરંગની પેડે હરખમાં સખ્દ જાય ત્હારે બધથી બ્હેજાકળી બાપ પોતાની મેગે જ જ્ઞાન યદ્દ જ્ઞાય છે. કેણુ કેન્દ્રી વાન હવે જણાવી શકે? કુદરત નીરવ, કાન્ધે નીરવ. કવિ જે ત્હાં જ્ઞાન-શો નીરવ યદ્દ જ્ઞાય છે.

ભાવની લહરિ નીરવે ઉઠે છે, નીરવમાં લીલા કરે છે ને નીરવમાં લીન થાય છે. મુગ્ધા જેમ આરસામાં પોતાનું રૂપ ધણું સુંદર લાગતાં ચકિત નજરે જોયાં જ કરે છે, જ્યોત્સ્નિકામાં જ્વલતી રાત્ર આપે જ સુખથી હસે છે ને વનનો વાયુ પોતાનાં દુઃખ જેમ પોતાના ધરમાં રહે છે, કવિ પણ એમ જ પોતાના ભાવમાં પૂરાઈને જડ-શી ચેતન પોતે પોતામાં હુએ છે. કોની પાસે શું કહેવું, કોઈ શું કહેશે, લોક વખાણુશે કે નીદશે, ખુશ થશે કે નારાજ થશે, એવા વિચારો ધડીબર પણ એવા સુખ અને સૌન્દર્યભર્યા હૃદયમાં જગા, પામતા જ નથી. માન અપમાન, સંપત્ત વિપત્ત, પાસે દૂર, કે જીવન ને મરણ પણ, એ વેળા એની પાસે, અતિ ઉંચા શિખરની ટોચે એસી ધ્યાન ધરતા યોગીની આગળનો નજીવા કોલાહલ ભરી દુનિયાની માફક એને હલકાં અને દૂરનાં જ થઈ પડે છે. સંસાર છે કે નહિ એ પણ એને તે વેળા જણાતું નથી. એની પોતાની હયાતી એ ત્હારે ધડી બર માટે, જગદ્વ્યાપિ સૌન્દર્યના સાગરમાં સમાયલી જ રહે છે.

જેઓ દૈવની કૃપાથી કે કુદ્રતના કોઈ અભણ પ્રભાવથી એવી શક્તિ પામ્યા છે અને આલૈકિક કવિત્વ પ્રસંગોપાત્ત આમ અનુભવે છે તેઓ તો આપણે ત્હેમને જાણીએ કે ન જાણીએ ત્હોય તેઓ કવિ છે, કુદ્રતના સાધક છે સિદ્ધ છે અને માનવ જાતિની દિવ્ય આંખ છે. તેઓ વિરામી છતાં વિલાસીની પેઠે રાગી અને રોહશીલ છે. તેઓ બહારથી કઠોર સ્વ-ભાવના જણાય ત્હોય અંદરથી અળળા સરખા કામળ હોય છે. વૈરાગ્યમાં જ ત્હેમનો ભોગ અને તૃષ્ણામાં જ ત્હેમની પરમ તૃપ્તિ છે. ત્હેમની ઇચ્છાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ જગતમાં સુખ રેલાવવાની અને હિત સાધવાની જ હોય છે. ત્હેમની આશાઓ એ વસન્તઋતી કોકિલ પેઠે અમી સારવતી જ હોય છે. ધર્મે ત્હેમને કઠોર વ્રત સરખો નથી. ધર્મ અને જીવન, સુખ અને સાધના એ સહુએ ત્હેમની પાસે એક અને અદ્વિતીય છે. સગીર ત્હેમના સ્વર્ગોપમ શુચિ સ્પર્શથી જ શીતળ અને સૌરભ ભર્યો થયે આપણે જીવીએ છીએ નહિ તો આ સ્વાર્થી સંસારમર્યામાં આપણે કંઠારનાએ મરણ શરણ થયા હતા. પૃથ્વી ત્હેમની પગ રજથી જ માણસને રહેવા યોગ્ય થઈ શકી છે નહિ તો એ મહા ભયંકર વિકટ અરણ્ય કે રણ સરખી લાગત. કવિના ઉપયોગથી જ માનવી ભાવા સચવાઈ છે અને ત્હેને લીધે આપણે શોક દુઃખ અને વિપદના સમયમાં જળતા હૃદયને શાન્ત કરિયે છીએ નિરાશામાં આશ્વાસન લઈએ છીએ; ને દયા, ઉત્સાહ, શાન્તિ, પ્રીતિ વગેરે ઘણા ભાવો વહીયે છીએ; નહિ તો પિ-શામીથીયે ઘણી કઠોર ચાત.

ભક્તિ આમ કવિયોના હૃદય વનનું નિત્ય વિકસતું કુસુમ છે અને આરાધના એ ભક્તિ-વિલાસ ભર્યા હૃદયનું કુદરતી રુદન છે.*

અમિનવ.

* બંગાળમાં 'એમર્સન' સમાન જણાતા નિબંધકાર શ્રી કાલી પ્રસન્ન ઘોષના એક બંગાળી લેખ ઉપરથી.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી).

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ: રાજનગરમાં સ્વરૂપબાનો મહેલ.

[સ્વરૂપબા, ધોળીબા તથા સ્વરૂપબાની ઘસી પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—સાસુજી, વસંતપુરના દિવાન રાજનગરમાં જે ત્રણ વાર આંટા ખાઈ ગયા. મારા સમરાજીના શોકને લીધે અસાર લગી મેં તેમની વાત તમને કહી નથી. પણ આજે મહારાજ બાલસિંહજીના જન્મદિવસનો શુભ પ્રસંગ છે ત્યારે તમને કહું છું કે વસંતપુરના મહારાજ ગજેન્દ્રસિંહજીનો પોતાની કુંવરી મોતીબાના બાલસિંહજી સાથે વેવિસાગ કરવાનો વિચાર છે. તો તેમાં તમારો શું અભિપ્રાય છે ?

સ્વરૂપબા—ઘણી જ સારી વાત. હું પણ બાલસિંહના સગપણનો વિચાર કર્યો કહી છું. બદનગરની કુંવરી સાથેનું બાલનું સગપણ મને દરેક રીતે પસંદ હતું. પણ તે કુંવરી મરી ગઈ, પછી તમારા સમરાજી દેવશોક થયા, એટલે અસાર મુખી બાલનું સગપણ ઘઈ રાક્યું નહિ.

ધોળીબા—તમે મોતીબાને જોયેલાં છે, એટલે તેનાં રૂપયુક્ત તમે જાણો છો. હું ધારૂં છું કે બાલને તેનું જોડું દરેક રીતે મુખી થવાનું.

[બાલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, પ્રણામ કરૂં છું. બાબી, તમને પણ પ્રણામ કરૂં છું.

સ્વરૂપબા—એટા, અમર રહેા !

ધોળીબા—બાલ, દીર્ઘાયુષી થાઓ ને સેંકડો વર્ષ ગાદી બોમવી પ્રજાને મુખી કરો !

બાલસિંહ—કેમ, બાબી, આજે અહીં તરદી લીધી છે ?

ધોળીબા—એક તો આપના જન્મદિવસનો માંગલિક દિન છે તે સુખમાં બામ લેવા માટે, ને બીજું તે સુખમાં બને તો ઉમેરો કરવા માટે.

બાલસિંહ—તે સુખમાં ઉમેરો કેવી રીતે કરવા પાડે છે ?

ધોળીબા—તે આપને મારાં સાસુજી કહેશે.

સ્વરૂપબા—મારાં વહાલા બાલસિંહ, તારા પિતાના મૃત્યુના દુઃખશિવાય હું દરેક રીતે સુખી છું. આપણા રાજ્યનું કામકાજ સરકારની દેખરેખ નીચે સારી રીતે ચાલ્યું જાય છે તે આ છ માસના અતુલ્ય ઉપરથી જાણ્યું. તને પણ હવે છ માસની અંદર ગાદી મળવા સંભવ છે. પણ આપણું આવું મોટું રાજ્ય છતાં તારૂં ફરીને સગપણ થતાં આટલી બધી દીલ થાય એ દીક નહિ. આ ધોળીબાહું એક કહેણ લાવ્યાં છે. હમણાં તો સગપણ સરકારની સંમતિ લઈને થાય ને સરકાર પણ સંમતિ આપે, પણ તે તમારી સંમતિ લઈને. માટે આમ સરકારની મારફત લેવાતા કરતાં તમારી પરબારી જ સંમતિ લઈએ તો સાફ.

બાલસિંહ—એવડામી માફ કરો, પણ અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રભાવ જ એવો છે કે તેનો જોને કાંઈક પાસ લાગ્યો હોય તે પોતાની સંમતિ વિનાનો વિવાહ કબૂલ કરશે નહિ.

સ્વરૂપબા—દીક ભારે, તમારા મિત્ર દિમત્તસિંહની બેન મોતીબાનું તમારી વેરે સગપણ કરવાનું ધોળીબાહું કહેણ લાવ્યાં છે.

બાલસિંહ—(સ્વગત) મને પણ આ બાબતની મેઘરાજે વાત કરી છે. તે કહે છે કે કુંવરી રૂપમાં સામાન્ય છે. હું તેના કહેવા ઉપર આધાર રાખતો નથી. પણ રાજદરબારની હવા એરી, તેમાં વળી મેઘરાજની બેન રૂપાળાનો બે કુંવરીને પટ લાગ્યો હોય તો કોણ જાણે કેવી હોય. સ્ત્રીઓના વખાણ ઉપર આધાર રાખવો પોસાય નહિ. માટે જોયા પારખ્યા વિના કેમ હા પડાય? (પ્રકાશ) માતૃશ્રી, આપ તથા મારાં બાકી મારે માટે ચિંતા રાખો છો તે આપના મારા તરફના સ્નેહને લીધે; ને તે સ્નેહ હું વિસરી શકીશ નહિ. પણ વિવાહની બાબતમાં આપ મને બે સ્વતંત્ર રહેવા દેશો તો હું આપનો બહુ આભાર માનીશ. તમે ખાત્રી રાખજો કે તમારી સંમતિ લીધા વિના હું પરણીશ નહિ.

સ્વરૂપબા—આ તો અમારે તારી સંમતિ લીધાને બદલે તારે અમારી સંમતિ લઈને પોતાનું લગ્ન કરવું એવું કંઈ રીવાજથી ઉલટું બની શકશે? તું તારૂં પોતાનું કેવી રીતે સગપણ કરવાતો? આપણા ઐઝલના રીવાજને લીધે તું કેવી રીતે યૌવ્ય સ્ત્રી ગોતી લેવાનો?

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, હું ધારું છું કે મુશ્કેલી બહુ છે, પણ મુશ્કેલી એ જ રજપૂતની કસોટી છે. એક વખત નિશ્ચય કરી પછી મુશ્કેલીને લીધે તે પડતો મૂકે તેને હું રજપૂત કહીશ નહિ.

સ્વરૂપબા—પણ તું વિચાર કર કે કહેણ પાછું ઠેલવાથી તારા મિત્રને, ગજેંદ્રસિંહ મહારાજને તથા રૂપાળીબાને કે મારાં માટે શું?

બાલસિંહ—કહેણ પાછું ઠેલવાની જરૂર નથી. કહો કે વિચાર કરી જવાબ આપીશું.

ધોળીબા—ભાઇનું કહેવું ખરું છે; પણ હું ધારું છું કે ભાઇને મોતીબા એક વખત રૂબરૂ થયાં હોત તો ભાઈ આવો જવાબ દેત નહિ. પણ આપણામાં કેવી રીતે કન્યા વરની રૂબરૂ કરી શકાય? બાલસિંહ વાણીઆમાં પણ જ ન બની શકે તે રજાપૂતમાં કેવી રીતે બની શકે?

બાલસિંહ—હું મુસ્કેલી કબૂલ કરું છું, પણ મુસ્કેલી જ ક્ષત્રીને પાણી ચઢાવે છે, પછી કાર્ય ગમે તે હો.

સ્વરૂપબા—હાલના જુવાનીઆ વૃદ્ધનું કંઈ માનવાના નહિ. તેઓ તો ઠોકર લાગે સારે શીખે.

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, આજે સરકારનો તાર આવ્યો છે કે મારે ઓરિન્ટ સાહેબની સાથે છ માસ હિંદુસ્થાનની મુસાફરીએ જવું. આજે જ રાતની ટ્રેનમાં અમારે ચાલવાનું છે, માટે હું તમારી રજા લેવા આવ્યો છું.

સ્વરૂપબા—આજને આજ જવાનું કંઈ કારણ?

બાલસિંહ—અહીંથી અમારે પરબાઈ મોહનપુર જવાનું છે. ત્યાં આજથી છઠ્ઠે દિવસે પ્રજના પ્રતિનિધિઓની વાર્ષિક સભા ભરાવાની છે. તે જોવા માટે અમારે આજે જ ચાલવું જોઈએ.

સ્વરૂપબા—તે જોવાની એટલી બધી શી જરૂર છે?

બાલસિંહ—દેશી રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું કંઈ પણ તત્ત્વ દાખલ થઈ શકે કે કેમ તે તેમ કરવાથી ફાયદા છે કે નહિ તે જાણવા માટે આ સભા અવસ્ય જોવી જોઈએ.

સ્વરૂપબા—પણ આપણી ગરીબ ખીચારી પ્રજાને ક્યાં રાજ્યકારોબારમાં ભાગ જોઈએ છીએ? આપણને એવાં નવાં લક્ષણો પોસાય નહિ.

બાલસિંહ—દેશી રાજ્યની અધમ રિયતિ જ્યાં સુધી તેમની પ્રજા અજ્ઞાન રહેશે ત્યાં સુધી મટવાની નથી સુધરેલાં રાજ્યોની પંક્તિમાં ગણાવા માટે દેશી રાજ્યોએ જરૂરના સુધારા દાખલ કરવા જોઈએ.

સ્વરૂપબા—પણ હું ધારતી નથી કે પ્રજના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી એટલે દેશી રાજ્યનો ઉદ્ધાર થઈ સુઓ.

બાલસિંહ—હાલ પ્રજાને લગામ સોંપવાની વાત નથી. પણ રાજ્યના સારથિના કાર્ય ઉપર

સ્વરૂપગા—મારા પદાલા બાલસિંહ, તું કદી ગાફલ રહીશ નહિ. શુદ્ધ, શરવીર તે સાબધ રહેજો.

બાલસિંહ—તમને મારાથી નારાજ થવાનું એક પણ કારણ આપીશ નહિ.

સ્વરૂપજ્ઞા—મારો કુંવર સસથી કદી ચણિત થાય નહિ, અને જીવાનીનો ગેરઉપયોગ કરે નહિ એની તમને ખાસ બલામણુ કરે' છું.

બાલસિંહ—તમારા ફરજદમાં એવી શંકા પણ તમારે લેવી નહિ જોઈએ.

ઓરિટન—શણી સાહેબ, આપના કુંવર અને તકલીફ આપે તેવા છે નહિ, તેા પણ હું ૬-
મેશાં તેની સાથે હોઈશ એટલે આપને કોઈ પણ પ્રકારે બીવાતું નથી.

સ્વરૂપબા—(દાસીના હાથમાંથી કંઠાવટી તથા શ્રીફળ લઈ, બાલસિંહને માંલેલો કરી તથા શ્રીફળ આપી તથા તેના ગળામાં પુષ્પનો દાર પહેરાવી)—બેટા, આવ મા-
રી પાસે. (તેનું માથું સુધી, માથે હાથ મૂકીને).

કુંવર, દેશ વિદેશ ફરીને પહેલા આવજો રે. કુંવર૦

ધર છે છેડા પૃથ્વી કરો, ધર સમાન નહિ સુધર ચહેરો,

આવી અહીં તમ રાજ પિતાનું પાળજો રે. કુંવર૦

માત તમારી દહાડા ગણુશે, તમ વિષ્ણુ તેને કંઈ નવ ગમશે,

વિયોગનું દુઃખ તેનું સત્ત્વર દાખજો રે. કુંપર૦

દિન દિન પત્ર ખુશીના લખજો, યાદ હમેશાં ચામતે કરજો,

કુટુંબવતસલતા નિત્ય હરમાં રાખજો રે, કુંવર૦

પુરુષારથ ચારે કરવાનું, સાધન આપેલું કર્તાનું,

તે નિજ વપુ-રક્ષાને કરજ બ માણુએ ર. કુંવર

મન, વાણી ને કર્મ થકી તમ, શુદ્ધિ જાળવજો રધુવર સમ,

સ્થળે સ્થળે કાત્રીનું નૂર દીપાવળે રે. કુંવર૦

[સૌ જાય છે].

પ્રવેશ ૬ ફો.

સ્થળ: દિવાન વિઠ્ઠલજીનું ઘર.

(નીલકંઠ તથા તેની સ્ત્રી ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે.)

નીલકંઠ—વહાલી, તું જાણે છે, હું તને શા માટે બહાણું છું ?

ગોદાવરી—તમે મુંબઈથી બણી ગણીને અહીં આપ્યા, હાલ નવરા ધૂપ જવા છે. કાંઈ ધંધો નહિ એટલે મારા મહેતા થઈ બેસા છે.

નીલકંઠ—પણ હું મુંબઈથી રજામાં અહીં આવતો ત્યારે પણ કેમ બહાણતો ?

ગોદાવરી—ત્યારે પણ નવરા જ કે નહિ ? જ્યારે ધણી નિરુદ્ધમી ત્યારે તેનું જોર ચારે ખાઈડી ઉપર.

નીલકંઠ—તું એમ ધારે છે કે ખીજે ઉદયમ હું કરી શકું તેમ નથી ?

ગોદાવરી—ત્યારે તમને કેટલું રોકી રાખ્યા હતા ?

નીલકંઠ—મારા પોતાના પ્રત્યેની, તારા પ્રત્યેની ને કહું તો સુધરેલી આલમ પ્રત્યેની મારી ફરજ. સ્ત્રીને કેળવણી આપી પુરૂષે તેને પોતાના બેરોબર કરવાની છે.

ગોદાવરી—અમારે તો તમારા બેરોબર થાવું નથી. વળી મને તમે જાતે બહાણો ત્યારે જ હું બણી શકું. નહિ તો નહિ ?

નીલકંઠ—પગારદાર રાખી શકું એટલી મારા પિતાની સંપત્ત છે. પણ હું તારે માટે ગવર્નસ સપ્તું તેની તેઓ કદી સંમતિ આપે નહિ. પણ તું જાણે છે કે પિતાશ્રી જુના વિચારના છે. તેઓ સ્ત્રીકેળવણીના ચુસ્ત દિમાયતી નથી. નહિ તો. ત્રીશ વર્ષની પોતાની દિવાનગીરી દરમ્યાન તેઓ સ્ત્રીકેળવણીને કેવા મક્કમ પાયા ઉપર લાવી શક્યા હોત ? તું જ વિચારી જો ને કે સ્ત્રીકેળવણીનો દિમાયતી કોઈ દિવસ પોતાના એક અબણ કુમારિકા સાથે લગ્ન કરે ?

ગોદાવરી—તે અમારાથી બહુલી સ્ત્રી તમને શું વધારે સુખ આપવાની હતી ? અમે શું તમારા કલામાં નથી ? અમે શું તમારે સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી નથી ?

નીલકંઠ—તારી કેળવણીની ખામી મને શા શા દુઃખમય વિચારો કરાવે છે તે તું ક્યાંથી સમજી શકે ? જો, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી કવિઓની કવિતા વાંચતાં જો આનંદ થાય તેમાં તને હું કેવી રીતે બાગણી કરી શકું ? સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી કવિતાઓ

તો એક બાબુ રાખે! પણ આપણા ગુજરાતી ઠવિઓની કવિતા પણ તારાથી ક્યાં બરાબર સમજી શકાય છે ? ખરો પ્રેમ શું તે પણ તું સમજી શકે તેમ નથી. મારા વિચારોને તારા વિચારો વચ્ચે જમીન આસમાનનો તફાવત છે. તમારે સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ તથા સાફ સાફ ખાવાનું હોય તો આનંદ. ધર તમારે મન દુનિયા છે. તમે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ ભેગી થાઓ તો પારકાની નિંદા અગર વિષયની વાતો સિવાય બીજો કંઈ તમને વિષય જડતો નથી. સ્ત્રી ને પુરુષો ભેગાં યજ્ઞગાનની વાતો કરે તેની તો આશા જ રી ? સ્ત્રીના અગ્નિગાનની અવધિ છે. સ્ત્રીઓના ઈન્દ્રિયગાનને લીધે આપણામાં કેટલા બધા વહેમ ધુસી ગયા ? તમને કહીએ કે ચંદ્રગ્રહણ પૃથ્વીની છાયામાં ચંદ્રમા આવવાથી થાય છે તો તમે હસશો. તમને સુવાવડમાં લેડી દાકતરની સારવાર નીચે રહેવાનું કહીશું તો મોટું કસાણું કરશો. આરોગ્યવિદ્યાના મૂળ તત્ત્વની તમને ખબર નથી. પોતાનાં બાળકોને ઉછેરતાં પણ આવડતું નથી. ધરસંસારનો તમામ બોળો. અમારે ભોગવવો પડે છે ધરનો દિસાળ પણ તમને રાખતાં ન આવડે. આપણો ધરસંસાર સુધારવામાં તમે જ વિદ્યારૂપ છો. બાળલક્ષ્મ, દરજ્યાત વૈધવ્ય, દરજ્યાત લક્ષ્મ, ન્યાતવરા, આદિ કુચાલો તમારે લીધે જ જડ ધાલીને પ્રવર્તે છે ને ક્રમે કરીને ખસતી નથી.

ગોદાવરી—તમે અંગ્રેજી બણી બી. એ. થયા માટે અંગ્રેજના રીવાજ બધા સારા ને આપણા ખરાબ ઠ્યા, નહિં વાર ? તેઓમાં શું ખરાબ રીવાજ નથી ? શું આર્ય સ્ત્રીને માંસ મદિરા ખાતી જોવાને તમે ખુશી છો ? તેને પર પુરુષોની સાથે નાચતી જોવાને ખુશી છો ? તેમને પોતાના ધણીના એકાદ બે દોષ માટે કોર્ટથી છેડા છુટકો માગતી જોવાને તમે ખુશી છો ?

નીલકંઠ—અંગ્રેજોના બધા રીવાજ સારા એમ હું કહેતો નથી. પણ બ્યારે આપણા રીવાજો સુધારવાનું કહીએ ત્યારે પારકાના ખરાબ રીવાજો જતાવી સંતોષ પકડવો એ બોલું. હું હિંદુ સંસારને દરેક રીતે સુખમય જોવા ઈચ્છું છું. આપણા હાલના જમાના કરતાં હવે પછીનો જમાનો બળ, બુદ્ધિ ને ધન, તથા નીતિ ને ધર્મમાં આપણાં કરતાં ચડીઆતો જોવા આવુરું છું. પણ આપણા કુચાલને લીધે હાલ તો આપણી અધોગતિ જ થતી દેખું છું. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પુરુષોને પોતાની સાંસારિક દરજ્જે અદા કરવામાં સહાયતા આપશે નહિ ત્યાં સુધી અધોગતિનો પ્રવાહ બદલાશે નહિ.

ગોદાવરી—તમે સ્ત્રીઓનો દોષ કહાડો છો, પણ દોષ તો પુરુષોનો છે કે તેઓ સ્ત્રીઓને અબણુ રાખે છે.

નીલકંઠ—પણ તમને અગ્નિ એટલું બધું પસંદ છે કે ગાનને માર્ગે ચડતું ગમતું નથી. પિતા પોતાની પુત્રીને વિદ્યા આપવા કરે ત્યાં મા જ આડી આવે. કહેશે કે હવે પુત્રી મોટી થઈ, એને શાળાએ મોકલાય નહિ. આથી જ સ્ત્રીઓ ભણે છે તે પણ ધણી ખરી અર્ધદગ્ધ રહે છે.

ગોદાવરી—તારે તમે પુરુષો સ્ત્રીઓ પાસે જ્યાંઓ છો ખરા, નહિ તો સ્ત્રીનું ધાર્યું થાય ને પુરુષનું ધાર્યું ન થાય એમ બને ?

નીલકંઠ—પુરુષ ધર સંસારનો બોળે એકલો સહન કરી શકતો નથી એટલે આખરે કંટાળીને તેને કેટલોક બોળે નાખી દેવો પડે છે.

ગોદાવરી—તમે તો કંટાળ્યા નથી ના ?

નીલકંઠ—મેં તો નિશ્ચય ક્યોં છે કે તારી ધમ્મજા હશે ત્યાં સુધી હું તને બળે અભ્યાસ કરાવી રહેતે રહેતે મારો બાર તું જ ઓછો કરી શકે તેવી તને બનાવવી.

ગોદાવરી—મારા વહાલા, જે કાર્ય મારા માબાપે કર્યું બોધતું હતું તે આપના ઉપર આવી પડ્યું છે, કહે છે કે પાકેલ થડે કાંઠા ચડતા નથી, પણ મને તેથી ઉલટું અભ્યાસ કરવામાં આનંદ થાય છે, તેથી આપનો સહવાસ પણ મને વિશેષ મળે છે.

નીલકંઠ—મને પણ તને શીખવવામાં ઝોર મળત મળે છે. વિષયવાર્તા ને પારખી કુપક્ષી કરવા કરતાં પુરુષો પોતાની સ્ત્રીને બણાવી ગણાવી ગાલી કરે તો હિંદુ સંસાર કવો સુધરે !

[ચાકર પ્રવેશ કરે છે.]

ચાકર—ભાઈ, પિતાશ્રીને તમારું કામ છે. (ચાકર જાય છે.)

નીલકંઠ—પિતાશ્રી અહીં જ આવતા જણાય છે. તું હમણાં ઝોરામાં જા. (ગોદાવરી જાય છે. વિદુલજી પ્રવેશ કરે છે.)

વિદુલજી—નીલકંઠ, આજ રાત્રે મહારાજ બાલસિંહજી મુસાફરીએ સીધાવે છે. આ રાજતું મેં જુલુ ખાધું છે, મહારાજ જોડાવસિંહજીએ મરતી વખતે બાલસિંહજીનો હાથ મને સોંપી તેની રક્ષા કરવાનું મને કહી ગયા છે. બાલસિંહજી અહીં હતા ત્યાં સુધી હું મારાથી બનતી તેમની સંભાળ રાખતો, પણ હવે તેઓ બહાર જાય છે તારે મારાથી તેમને માટે કાંઈ બની શકે તેમ નથી, કેમકે મારાથી આ નગર છોડી બહાર જઈ શકાય તેમ નથી. તું જાણે છે કે મેધરાજ બાલસિંહજીનો કદામાં કદો શત્રુ છે. આ રાજ્યમાં એવો હુશીઆર ને વિશ્વાસુ માણસ નથી કે જોને હું મેધરાજની ચેષ્ટા જોવાનું તથા તેની સાથે બાલસિંહની ચુમપણે રક્ષા કરવાનું સોંપી શકું. તું મારો એકનો એક પુત્ર છે, માટે તને જોખમનું કામ સોંપતાં પહેલાં મેં ધણો વિચાર ક્યો. પણ આખરે નિશ્ચય ક્યો કે તારા શિવાય આ કામ બજવાનું નથી. તારી શી ધમ્મજા છે.

નીલકંઠ—પિતાશ્રી, એ કાર્ય હું ખુશીથી કરીશ. ઇશ્વરનો હું ઉપકાર માતું છું કે આપણી સન્મ-
ભક્તિ બતાવવાને આ પ્રસંગ આવ્યો.

વિઠ્ઠલજી—પણ કાર્ય બહુ વિકટ છે. તારે બહુ ચેતીને ચાલવાનું છે. આમાં માફ શીખવ્યું
તને કાંઈ કામ લાગવાનું નથી. તારે ફક્ત તારી લુશીઆરી ને શૌર્ય ઉપર આ-
ધાર રાખવાનો છે.

નીલકંઠ—પિતાશ્રી, નિશ્ચિંત રહો. યુનિવર્સિટીની કેળવણી પુરી કર્યા પછી અહીં ઘેર નકામું
બેસી રહેતાં મને કોડીઓ ચડતી હતી. વળી નવલકથાઓ તથા ઇતિહાસો વાંચી
ખાતમીદાર અગર એવું કામ કરવાની મને બહુ હોંસ હતી. તેમાં આ તો બાવતું
હતું ને વૈધે બતાવ્યું તેમ થયું છે.

વિઠ્ઠલજી—ત્યારે કર તૈયારી, કેમકે તારે ગમે ત્યારે જવાનું થાય. ઇશ્વર તારા કાર્યમાં તને
ફત્તેહ ને જશ આપે ? બેટા, એકવાર મને બેટી લે. (બેટે છે.) સંન્યવિદ્યામાં
આ તારો પ્રથમ પાઠ છે. તેમાં તું પાસ થઇશ તો તારે ઉચ્ચી પદવીએ આવતાં
વાર લાગશે નહિ. (જાય છે.)

નીલકંઠ—ક્યાં ગઈ ? અહિં આવ.

[ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે.]

તારા અભ્યાસમાં વિઠ્ઠ આવ્યું.

ગોદાવરી—વિઠ્ઠ શું આવ્યું ? તમે ને સસરાજી છાની છાની વાત કરતા હતા તે હું જરાએ
સાંભળી શકી નથી.

નીલકંઠ—મારે અગત્યના કામ સર બહાર ગામ જવાનું થશે.

ગોદાવરી—પણ તે ક્યાં ?

નીલકંઠ—તે હજી નક્કી નથી.

ગોદાવરી—તે અમારે સ્ત્રીનો અધિકાર તમારી વાત જાણવાનો નહિ હોય ?

નીલકંઠ—અમારી વાત જાણવામાં કાંઈ વાંધો નહિ, પણ પારકી વાત જાણવામાં વાંધો ખરો.

ગોદાવરી—કીક, પણ તમને કોઈ આલવાનું થશે ?

નીલકંઠ—વખતે અમજ રાતે જ ચાલવાનું થાય. વખતે એકાદ બે દિવસ પછી.

ગોદાવરી—તમારૂં કામ સફળ કરીને આવજો. મારે માટે નિશ્ચિંત રહેજો. હું પુરતલો વાંચ્યા કરીશ ને આપના પિતા તથા માવૃશ્રીની ચાકરી કરીશ.

નીલકંઠ—તું જો કે બહુ બહુલો નથી છતાં ડહીને ચુલુવાળો છે. ને તેથી જ તેં મારૂં મન પ્રસન્ન કર્યું છે. ઇશ્વર ઇચ્છે તો તારી ન્યૂનતા યોડા વખતમાં દૂર કરી તને એક આર્ય સ્ત્રીનો નસુનો બનાવી દેશ. હું મારો સામાન પેક કરવા બેઠો છું. જતા પહેલાં તને અવશ્ય મળીશ. (જતાં જતાં સ્વગત)—મેઘરાજ, હું તારો કાળ છું. તારી વાંસે જુદા જુદા વેશ લઈ હું રૂંધોં કરીશ. તું મને ઝોળખીશ નહિ, તેમ બાલસિંહ, તું પણ મને ઝોળખીશ નહિ. આ કુટુંબે તારા રાજ્યનું અન્ન વ્રણાં વરસો થયાં ખાધું છે. હું જ્યાં સુધી જીવતો છું ત્યાં સુધી તને આંચ આવનાર નથી, કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી જ આ માણસ બહાર પડવાનો.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ: રાજનગરનું રેલ્વે સ્ટેશન.

[રેલ્વેના નોકરો, બાલસિંહ, ઓરિન્ટલ કનેલ રેલ્વર, દિવાન વિઠ્ઠલજી, હજીરીઓ, બાવાના વેશમાં મેઘરાજ, જોશીના વેશમાં નીલકંઠ, તથા છતારઓ પ્રવેશ કરે છે.]
(ટીકીટ આદીસમાં ગામે ગામની ટીકીટ આપવામાં આવે છે.)

નીલકંઠ—કેમ, દિવાનજી, આપનું નામ વિઠ્ઠલજીભાઈ? “બ, વ, ઉ” વૃપભ. આપની નામ-રાશિ વૃપભ છે. હમણાં આપને શતિની મહાદશા આવે છે.

વિઠ્ઠલજી—મારે હમણાં જોશ જોવરાવવાની પુરસદ નથી. મારે ઘેર આવજો.

નીલકંઠ—પણ મારે આજની દ્રેનમાં જવાનું છે. દીવા આગળ ચાલો હું તમારો હાથ જોઉં. (ધીમેથી) મારે તમને કંઈ ખાનગી કહેવાનું છે. (દીવા આગળ દૂર લઈ જાય છે.) ધન, મકર, કુંભ—તમે મને ઝોળખો છો ?

વિઠ્ઠલજી—ના રે ના ભાઈ.

નીલકંઠ—હું આપનો પુત્ર નીલકંઠ. કાંઈ બોલતા નહિ.

વિઠ્ઠલજી—તું બીલકુલ ઝોળખાતો નથી.

નીલકંઠ—પણ હોડાની ડીઝમાં હલો છે તે બાવાને જોળખ્યો? તે મેઘરાજ. મારી ફીકર રાખવી નહિ. વિવેકસ્વર સાથે જ છે. (કોઇક નજીક આવે છે.) આપને હાથે જથ છે. શનિવારનાં આપે એક ટાણાં કરવાં. શનિસ્વર આપને નડે છે. કોઇ બ્રાહ્મણ પાસે શનિસ્વરના મંત્ર જપાવજો. હવે હું રજા લઉં છું. કાંઈ દક્ષિણા દેશો કે?

વિઠ્ઠલજી—આવા હુશીઆર જોશીને મારે દક્ષિણા આપવી જોઈએ. (દક્ષિણા આપે છે.) જોશી બાવા, પધારજો.

મેઘરાજ—(સ્વગત)—ઘેરથી વસંતપુર જવાનું મિય કરી હું અહીં આવ્યો છું. વસંતપુરમાં મારી બેન રૂપાળીને કાગળ લખ્યો છે કે બાલસિંહને ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ કરે. બાલસિંહનો મિત્ર હિમતસિંહ ત્યાં છે, વળી તેની બેન મોતીબા સાથેના સગપણનું હજી નફી થયું નથી; એટલે જરૂર બાલસિંહ ત્યાં જવાનો. ત્યાં તેનો ઘાટ ધડવાનો મને ઠીક લાગ આવશે. હાલ તો મારી વેશ ધરવાની કળા અજમાવવા જુદા જુદા વેશમાં તેની પાછળ ફરવું ને ચેષ્ટા કરવી. તેમાં પણ લાગ શવે તો કામ સાધતાં ક્યાં વાર લાગે છે?

(ગાડી સ્ટેશનમાં આવે છે.)

વિઠ્ઠલજી—(બાલસિંહજીને તથા ઑરિટનને પુલના દ્વાર પહેરાંવી તથા ગજરા આપી) વહેલા પધારજો. શરીરની રક્ષા કરજો.

કર્નેલ ટેલર—Good bye, Maharaja Sahab, Good bye, Mr. Austin.
(શેઠ્ઠડ કરે છે.)

(ઉતારીએ સૈ ગાડીમાં બેસી જાય છે ને ગાડી ચાલે છે.)

[સૈ જાય છે—

અંક ૧ લો સમાપ્ત.

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

“ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨ અંક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ, સંવત ૧૯૬૦.

આત્માવલોકન.

“ વસન્ત ”—પત્રને આજ બે વર્ષ થયાં. એ દરમિયાન એણે ગુજરાતને કાંઈ પણ
સેવા કરી ? આ પ્રશ્નનો છેવટનો ઉત્તર આપવાનો હક અમારા વાચકોનો છે; તથાપિ એ
સંબંધી કાંઈક વિચાર કરવાની ફરજ અમારી છે. ખરૂં જોતાં, કોઈ પણ સાર્વજનિક સં-
સ્થાના જીવનમાં આટલો કાળ એને વિષે અભિપ્રાય બાંધવા સાર લાગ્યે જ પૂરતો ગણાય
છે; છતાં, કાંઈક પાછળ નજર નાંખી આગળ ચાલવું એકન્દરે સામકારી થશે એમ સમજ
અત્રે સહજ આત્માવલોકન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આત્માવલોકન એ આત્મસુધારણાનો માર્ગ છે; અને આત્માવલોકનમાં દોષ તેમજ ગુણ
ઉભયના અવલોકનનો સમાવેશ થવો ઘટે છે. દોષ તપાસવાથી જેમ સુધારાનો અવકાશ
સમજાય છે, તેમ ગુણ જોવાથી કર્તવ્ય કર્યાનો નિર્ભજ સન્તોષ ઉપજે છે, અને સ્વશક્તિમાં
વિશ્વાસ આવી આત્મા ઉત્સાહી અને સ્વાશ્રયી બને છે.

કબૂલ કરવું આવશ્યક છે કે આજ પર્યન્ત આ પત્રમાં અનેક-અનેક દોષો આવ્યા
છે. ધણાં કર્તવ્યો અમને સૂઝ્યાં જ નહિ હોય; ધણાં સૂઝ્યા છતાં અમલમાં મૂકી શકાયું
નથી; કેટલાંક શિથિલ રીતે કરવામાં આવ્યાં છે; અને કેટલાં તદ્દન ઉજટાં પણ થયાં હશે.
આ સર્વ માટે ક્ષમા યાચીને હિસાબ પતાવવા કરતાં, તેમ જ દરેક સૂઝ મોપવું ચિન્તન

કર્મ કરવા કરતાં—અમુક મોટા દોષોને તારવી કાઢી ભવિષ્યમાં એને થતા અટકાવવાનો બનતો પ્રયાસ કરવો એ વધારે સાચું છે.

મોટા દોષોનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાં અનિયમિતતા-વિલંબ એ સૌથી પ્રથમ નજરે ચઢે છે. પરન્તુ આ દોષ હવે ઝડપથી ઘટતો આવે છે એટલી અમારા વાચકને પ્રતીતિ થઈ હશે; અને ઇશ્વર કૃપા તો અમે એટલે સુધી આશા દર્શાવી શકીએ છીએ કે થોડા વખતમાં આ દોષ તદ્દન વિલુપ્ત થઈ જશે એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિભાસ નિયમિત પ્રસિદ્ધિ એ આ પત્રનું ખાસ લક્ષણ થઈ પડશે. આ રથને એટલું જણાવવાની છૂટ લઈએ છીએ કે આજ સુધી ચાલતો આવેલો વિલંબ લખાણના દારિદ્ર્યને લીધે થએલો નહતો, પણ કોષ્ઠક અનિર્વચનીય દૈવયોગ જ એમાં કારણભૂત હતો—જે દૈવયોગે આ લેખક ઉપર અણધાર્યો વ્યવસાય કર્તવ્યરૂપે ઉપગમી, એના ધૈર્યને પૂર્ણ કસોટીએ ચઢાવ્યું હતું, અને એવી ક્ષણે પણ આણી હતી કે જે દરમિયાન “વસન્ત” નું આયુષ્ય સર્વથા પરમાત્માત્માને જ ચરણે છે એમ કહ્યા વિના છૂટકો ન હતો. પરન્તુ એ અન્ધકારમાં પણ આજ અગને કોષ્ઠક તેજની રેખાઓ નજરે પડે છે. જે દૈવયોગે વિલંબ ઉપગમ્યો અને તાત્કાલિક શિથિલતા ઉત્પન્ન કરી, એણે જ આ હૃદયને અપૂર્વ અનુભવ પણ કરાવ્યા—આ ઐહિક જગતની પાર લઈ જઈ, મૃત્યુનાં મંગળદાર ઉઘાડી આપી, એ મહાન રહસ્યની મુખેમુખ જાંખી કરાવી, અનેક સંશયો ટાળી નાંખ્યા, નિશ્ચયો ઉપગમ્યા, અને આત્મભાવનાને પહેલાં કદી પણ નહિ અનુભવેલી એવી વિરાગતા અને આદ્રતા અર્પી. એ અનુભવને વાચક આગળ તાદશ કરી આપવાની આ લેખકમાં શક્તિ નથી, પણ એ અનુભવે જે સંસ્કાર મૂક્યા છે તે બળપ્રે-અબળપ્રે પ્રલક્ષ યા પરાલક્ષ રીતે અનેક તરેહથી આ કલમ ઉપર અસર કર્યો વિના નહિ રહે;—એટલી આ અન્ધકાર વચ્ચે તેજની રેખા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ખીજી ખામી, આ પત્રમાં (કેટલોક ભાગ આદ્ય કરતાં) નિશ્ચિત અને સન્તોષકારક યોજનાની છે. હાલ આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભાવનાઓના સંગમ ઉપર વશીએ છીએ, અને તેથી એ બે ભાવનાઓની સરખામણી નિરન્તર કરતા રહેવાની ઘણી આવશ્યકતા છે—એવા હેતુથી અત્રે પશ્ચિમના ઇતિહાસ સંબંધે તેમ જ સાંના લોકની સામાજિક આર્થિક રાજકીય અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે નિયમસર વખતો વખત લખવામાં આવે છે. વળી આ સાથે સરખામણી માટે જોઈતી ખીજી રકમ—આપણી પોતાની સ્થિતિ—એ જો કે વાચક આગળ હમેશાં રજૂ જ છે, છતાં એ સંબંધી કેટલીક ચોક્કસ અને નિષ્પક્ષપાત માહિતી પણ જરૂરની ગણી છે, કારણ કે એ વિના આપણા વિચારો આત્મનિન્દક યા મિથ્યાસન્તોષી રહેવાનો ભય છે. પરન્તુ આ શિવાય ખીજી ઘણી બાબતો રહે છે કે જેમાં યોજનાની ખામી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કેળવણી એ આ દેશના સર્વ હિતનું આધારસ્થાન છે, અને તેથી એ વિષયને પણ યોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. તથાપિ આ વિષયના નિરૂપણમાં આજ સુધી જે કાર્ય થયું છે તેમા ઘણા સુધારાનો અવકાશ છે, અને ભવિષ્યમાં એ નિરૂપણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું પાપ તે માટે અમે બનતી યોજના કરીશું.

‘સાધન-સ્’ એ આ દેશની વિવિધ જરૂરિયાતોમાં પ્રધાન પદ ભોગવે છે, અને તેથી એ વિષયના પશુ આજ સુધીમાં અને ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ વિષયનો મોટો ભાગ ‘લેખોરેટરિ’ એટલે પ્રયોગશાળામાં જ યથાયોગ્ય રીતી શકાય એવો હોય છે, અને તેથી આ વિષયને જોડતો ન્યાય કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. તથાપિ લેખ-હાર પશુ વાચકની જોડલી અને તેટલી આ દિશામાં દૃષ્ટિ ઉઘાડી ધૃષ્ટ છે એમ સમજી આ વિષયને વારંવાર આગળ ધરતા રહેવાનો ચત્ર થાય છે, અને એ ક્રિયામાં જે કાંઈ ખામી જણાય છે એ સુધારવા તરફ ખતો પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

ચોક્કસની વળી ખીજ એક ખામી અમને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં નજરે પડે છે. આ વિષયની આ પત્રમાં આજ સુધી અવગણના તો કરવામાં આવી નથી, પણ એ સંબંધી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞોદ્યા લેખોમાં જોડાએ તેવી સંકલના બિલકુલ સધાઈ નથી. પૂર્વોક્ત વ્યવસાય, અને આજકાલની ચર્ચાના મહાન પ્રશ્નો નિરૂપણ ઉપાડી લેનાર અન્ય બંધુ ન મળી શકવાથી અમારા ઉપર એ ચર્ચાનો આવી પડતો કૌતંબ ભાર—એ બે કારણને લઈ ધર્મના વિષયને અમારાથી જોડાએ તેવી સેવા થઈ શકી નથી. પણ લવિષ્યમાં એ તરફ અમે પૂર્ણ લક્ષ આપતા રહીશું. આ પત્ર શરૂ કર્યું તે વખતે અમારો ધરાદો એવો હતો કે ‘સુદર્શન’ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે રોકતું અને આ માસિકમાં તે શિવાયના વિવિધ વિ-ષયો ચર્ચવા, પણ આ બે વર્ષના અતુલવર્ષી અમને જણાવા માડ્યું છે કે ‘વસન્ત’ માં તો ધર્મની ખાસ આવશ્યકતા છે: આજકાલની હિન્દુસ્તાનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મ એક મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે એટલે એને ‘વસન્ત’ ના પ્રદેશની બહાર રાખવો બરાબર નથી, એટલું જ નહિ પણ આપણો નવીન વર્ગ—જે ‘સુદર્શન’ કરતાં ‘વસન્ત’ તરફ વધારે વળે છે—એને સ્ફુલ્લ અને કોલેજમાં શ્વાર્મિક શિક્ષણ તદ્દન અલભ્ય હોવાથી, એ તરફ એની સચિ ઉત્પન્ન કરવી અને એ તરફનો કાર્ષક માર્ગ ખતાવવો એ ખાસ જરૂરી ખાખત છે. પણ આ કાર્ય યથાશક્તિ સન્તોષકારક રીતે કરી શકવા માટે, અન્ય વિષયો અમારા મિત્રો ઉપાડી લે એટલી અમારી એમને વિનંતિ છે.

ઉપર જણાવેલા વિષયો તો આજ સુધીમાં થોડા ઘણા પણ ચર્ચવામાં આવ્યા છે, પણ એક મોટો વિષય—સાહિત્યચર્ચા—એ તો લગભગ રહી જ ગયો છે એમ કહીએ તો આતે. “કલાપી”, “અખો”, “મીરાંબાઈ” અને “સરસ્વતીચન્દ્રનું અવલોકન” (જેમાંનું છેલ્લું તો સાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરી સમાજચર્ચાના ઉદ્દેશથી જ લખાએલું છે,) એ ચાર લેખ શિવાય આ બે વર્ષમાં ભાગ્યે એક પણ મહત્વનો સાહિત્યને લગતો લેખ પ્રકટ થયો છે. સન્તોષ એટલો જ છે કે જેટલું લખાયું છે એ ઉત્તમ લેખોને હાથે લખાએલું હોય આ પત્રને શોભાઈ થયું છે. હવે પછીથી આ વિષય અમારા વાચક આગળ વધારે વાર આવશે.

ઉપરમાં, એક મોટામાં મોટી ખામી લક્ષમાં રાખવાની તે અન્યાવલોકનની છે. અન્યા-વલોકન લેખકની એક જાહેરખબર માત્ર છે એમ સમજવાનું નથી: નિષ્પક્ષપાત અને વિ-ચાર પૂર્વક કરવામાં આવતું અવલોકન, નવીન લેખકો ઉપર અજળી રીતે ઉત્તમ અસર કરે છે; પ્રકૃત વિષયમાં એક પ્રકારનો પ્રભાવત ખાંધે છે; અને આવતા જમાનાના સાહિત્યને વિ-

શુદ્ધ રૂપ આપવામાં કારણભૂત નીવડે છે. એ ઉપરાન્ત વિશેષમાં એક સેવા એ એ કરે છે કે વાયકને આસપાસની સાહિત્યની હવા સંબંધે વાકેફ રાખે છે. પરન્તુ આ ખામી આજ સુધી અમારા લક્ષમાં આવી ન હતી એમ ન હતું, માત્ર અવલોકન માટે આવેલા અન્યો વાંચી જવાનો અમને વખત ન હતો એટલું જ કારણ હતું. વળી આ આખતમાં અમે એક નવીન માર્ગ ઉદઘાડવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. આજ સુધી આપણાં માસિકોમાં ગુજરાતી અન્યો જ અવલોકવાનો રિવાજ છે, પણ અમને લાગે છે કે સારા સારા અંગ્રેજી અન્યો અવલોકવામાં આવે તો ગુજરાતને મહત્વની સેવા થાય. આપણામાં કેવળ ગુજરાતી જાણનાર વર્ગ ઘણો મ્હોટો છે—જેને ખીજ સુધરેલા દેશોના સાહિત્ય વિષે તેમ જ આજ કાલ વિવિધ વિષયો ઉપર ત્યાં કેવા વિચારો પ્રકટ થઈ રહ્યા છે એ સંબંધે માહિતી મળવાનું કાંઈ જ સાધન નથી; એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગમાં પણ મ્હોટો ભાગ એવો છે કે જેને જોઈએ તેવી લાયસેરી યા ખાનગી પુસ્તકનો ઉપયોગ નહિ મળી શકવાથી ચાલતા જમાનાની સાથે રહેવું કઠિન થઈ પડે છે. આ જરૂરિયાત સહજ પૂરી પાડવા માટે, યદ્યપિ આખા અન્યોનું ભાષાન્તર યા એનો સમગ્ર સુર આપવો તો અશક્ય છે તથાપિ કોઈ કોઈવાર જાણવાજોગ લેખના વિષયનું સૂચન જેટલું પણ કાંઈક કરી શકાય તો તે કરવા જેવું છે.

ઉપર પ્રમાણે, આ પત્રના મુખ્ય મુખ્ય દોષો અને એમાં સુધારાવધારાની દિશા અમને નજરે પડે છે. હવે અમારા વાચકની પરવાનગીથી—એક બે ગુણી પણ ગણાવીશું. થોડાક ગુણો તો ઉપર અમે દોષોની સાથે જ સૂચવી ગયા છીએ. વિશેષમાં માત્ર બે ઉપર ભાર ખાસ મૂકવા જેવો છે, અને તે એટલા માટે કે ભવિષ્યમાં એને અમે અધિક વિકસાવવા માગીએ છીએ.

એક તો અમે આજ પર્યન્ત પશ્ચિમની લોકસ્થિતિ—એના સામાજિક આર્થિક રાજકીય અને ધાર્મિક ઇતિહાસ અને વર્તમાન અવસ્થા—સંબંધે નિયમસર લખતા આવ્યા છીએ, એ આપણા વર્તમાન જમાનાની ખાસ જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. અમારા જૂના વાચકોને સ્મરણ હશે કે ‘સોળમા સૈકામાં ઈંગ્લેન્ડનાં ગામડાની શી સ્થિતિ’ હતી એ જાણીને શું ?—એમ કેટલેક ઠેકાણે વસન્ત-ઝાંઝિસના આર્ટિકલો ઉપર ટીકા થઈ હતી. પણ જેઓએ ઉડા ઉતરીને વિચાર કર્યો હશે એમને સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે તે વખતની સ્થિતિ આપણા ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રશ્ન ઉપર બહુ ઉપયોગી અજવાળું નાંખે છે. આ માત્ર એક ઉદાહરણ છે. પણ એજ દક્ષિણિન્દુથી જોતાં, ઘણા આર્ટિકલો જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાકને નિરર્થક લાગતા હશે એની સપ્રયોજનતા લક્ષમાં આવશે.

આ પત્રે ગુજરાતને કરેલી ખીજ સેવા એની રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. અન્ય પત્રોની જરા પણ નિંદા કર્યા વગર અત્રે એટલું જણાવવાની અમે છૂટ લઈએ છીએ કે આપણી કૌંસે હાથ ધરેલા પ્રશ્નોમાંના મ્હોટા મ્હોટા—જેવા કે, લશ્કરી ખર્ચ (Military Expenditure), આર્થિક અપવાહ, (Economic Drain), હિન્દનું દારિદ્ર્ય (India's Poverty), હિન્દની આર્થિક નીતિ (Fiscal Policy), ખેડૂતોની

જમાવવી કરજ નાણાં પેઢીઓ (Land Assessment, Agricultural Banks &c.) વગેરે પ્રશ્નો પરત્વે આ પત્રે કાંઈક હિસાબમાં ગણવા જેવી સેવા બજાવી લાગે છે. આ વિષયોમાં દરેક પ્રશ્નજને વિચારો ધરાવવાની જરૂર છે અને તે સંગીન અને ચોક્કસ હોવા જોઈએ એમ અમારો દૃઢ અભિપ્રાય હોવાથી “ સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ” એ ‘ વસન્ત ’ સૂત્રને અમે પૂર્ણ જોસથી અમલમાં મૂક્યું છે.

• આ આત્મપરીક્ષણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં, એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે.

કેટલાકને આ પત્ર કાંઈક ‘ નીરસ ’ લાગતું હશે. ઉત્તમ રમની જરા પણ અવગણના કર્યા વિના અમે એટલું આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે—આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં લોક જને ‘ રસિક ’ લખાણ કહે છે એવાં લખાણોમાં મગજ અને હૃદયનું તેજ ક્ષીણ કરવું એ અમને દેશદ્રોહ સમાન લાગે છે. આ કારણથી, અમે રસોટોનો ઉપદેશ સ્વીકારી ‘ કવિઓ ’ને ઘણું ખર્ચ અમારા પ્રદેશની બહાર રાખ્યા છે. અમે ખરા કાવ્ય રસની રહામે નથી. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કવિતા—ખરી કવિતા—એ પરમાત્માની વાણી છે, અને એ અમૃતના પાન ઉપર મનુષ્યહૃદય અનાદિકાળથી જીવતું આવે છે. પણ જેટલો ખરી કવિતા માટે અમને આદર છે તેટલો જ—તેટલો જ પ્રમાણમાં—એના ખોટા અનુકરણ માટે અનાદર છે. અને અમે માનીએ છીએ કે એવાં ‘ રસિક ’ કહેવાતાં સૌ લખાણો કરતાં એક શુદ્ધ આંકડાઓથી ભરેલું કોષ્ટક અનેક ગણું વધારે કિંમતી છે. અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે આ પત્રને લોકપ્રિય કરવાનો અને વધારે ગ્રાહક આકર્ષવાનો આ માર્ગ નથી. પણ જ્યાં એ ઉદ્દેશ નથી, ત્યાં એ માર્ગ લેવાની જરૂર પણ નથી.

છેવટે, અમે અને અમારું વાચક, મંડળ એ બે સંજન્યે એટલી જ પ્રાર્થના કે—

“ સહ ચીર્યં કરવાવહૈ તેજસિવ નાવધાતમસ્તુ મા વિદ્ધિવાચહૈ । ”

સૂર્યમંડલ.

સૂર્યમંડલમાં સૂર્ય તથા સૂર્ય પરિતઃ બ્રહ્મણ કરનારા ગ્રહોનો તેઓના ચંદ્રોસહિત સમાવેશ થાય છે. ઉક્ત ગ્રહો આઠ છે:—

૧ મકર્ધુરી (બુધ): ૨ વીનસ્ (શુક્ર): ૩ અર્ધ (પૃથ્વી): ૪ માર્સ (મંગલ): ૫ જ્યુપીટર (બૃહસ્પતિ): ૬ સેટર્ન (શનિ): ૭ યુરેનસ: ૮ નેપ્ચ્યુન. આપણી પૃથ્વીને એક ચંદ્ર છે, તેમ માર્સ (મંગળ) ને બે ચંદ્ર, જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) ને ચાર, સેટર્ન (શનિ) ને આઠ યુરેનસને ચાર તથા નેપ્ચ્યુનને એક ચંદ્ર છે.

આ સર્વ ગ્રહો સૂર્યપરિતઃ બ્રહ્મણ કરે છે તે વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ગુરુતાકર્ષણ-શક્તિથી તેના નિયમો પ્રમાણે તેઓની ગતિ થયાં કરે છે, એ શક્તિનો આદ્ય દ્રશ્ય મુરો-પમાં ઇંગ્રેજ વિદ્વાન ન્યૂટન દત્તો, અને તેના નિયમો તત્પશ્ચાત્ અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ

પૂર્ણતામાં આપ્યા છે, તે ગણના પ્રમાણે ગણતાં યુરેનસની ગતિમાં કિંચિત્ અંતર લાગ્યું. નિયમોની ગણના પ્રમાણે તેની ગતિ અમુક હોવી જોઈએ, અને વસ્તુતઃ તે અન્ય હતી, તે ઉપરથી જર્મેન વિદ્વાન બેસલે અનુમાન કર્યું કે આનું કારણ એ હોતું જોઈએ કે અન્ય કોઈ ગ્રહનું તેના ઉપર આકર્ષણ થતું હોતું જોઈએ. આ ઉપરથી લૅવેરીયર અને એડમ્સ નામના બે વિદ્વાનોએ તે ગ્રહ કદાપી યુરેનસની ખરી ગતિ પ્રમાણે એ કલ્પિત ગ્રહ આટલે દૂર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કર્યું. આ અનુગતિસ્થાન પ્રતિ દૂરદર્શક યંત્રથી શોધ કરતાં નવો એક ગ્રહ પ્રાપ્ત થયો તેનું નામ નેપ્ચ્યુન પાડ્યું. આ રીતે નેપ્ચ્યુનની શોધ ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં થઈ. આ ઉપરથી ગુરુવાકર્ષણના નિયમોની સત્વતા સિદ્ધ થઈ.

હવે આ સર્વ ગ્રહો એક સૂર્ય પરિતઃ ભ્રમણ કરે છે, તો એ ગ્રહો શી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા હોવા જોઈએ, અને તેઓની રચનામાં શાં તત્ત્વો હોવાં જોઈએ તે વિચારવાનું છે. આપણે ગ્રહ અર્થાત્ પૃથ્વી કેવી છે અને કીયાં કીયાં તત્ત્વો તથા પદાર્થોથી રચાયેલી છે એ તો પ્રસક્ત પ્રમાણથી અધિગત છે, તો હવે અન્ય ગ્રહોનું અવલોકન કરતાં શું પરિણામ આવે છે તે જોઈએ. સૂર્યનાં કિરણો કાચ ઉપર પડતાં સપ્તરંગ દૃષ્ટિએ પડે છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી કિરણપૃથક્કરણયંત્ર (સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) નામનું એક યંત્ર રચવામાં આવ્યું છે. દરેક ગ્રહ ઉપરથી જે તેજનાં કિરણો આપણી પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે કિરણોનું ઉક્ત યંત્રથી પૃથક્કરણ કરતાં બિન્ન બિન્ન રંગો દૃષ્ટિએ પડે છે અને તેમાં અમુક જાતની રચામ અથવા અન્ય રંગની રેખાઓ દેખાય છે. તે પ્રમાણે શોધ કરતાં એમ લાગે છે કે આપણી પૃથ્વી ઉપરનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગ્રહો ઉપર પણ છે. અને સામાન્યતઃ સર્વ ગ્રહોનાં તત્ત્વો બહુધા એક જ છે એમ માનવામાં આવે છે, પણ તેના પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

હવે સૂર્યની રચનામાં કીયાં તત્ત્વો આવેલાં હોવાં જોઈએ તે આ યંત્રથી નક્કી થઈ શકે છે. જે સ્થૂલ સૂર્યનો ગોલ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તેમાં ઘણી ધાતુઓ તથા તત્ત્વો અકલ્પ્ય ઉષ્ણતાને લીધે ધનદ્રવીભૂત સ્થિતિમાં છે. તે ગોલને સૂર્યબિંબ (ફોટોસ્ફીયર) કહે છે આ સૂર્યબિંબ પરિતઃ પારદર્શક હવાઓનું એક મહાન આવરણ આવેલું છે. આ પારદર્શક હવાઓ આ આવરણમાં જવલતી સ્થિતિમાં છે. આ આવરણને ઈંગ્રેજીમાં ક્રોમોસ્ફીયર કહે છે, જે ખત્રાસ સૂર્યગ્રહણને પ્રસંગે દૃષ્ટિએ પડે છે, પરંતુ તે શિવાય અન્ય પ્રસંગે યંત્ર વિના દેખાતું નથી. આ આવરણમાં મહાન સંક્ષોભ થયાં કરે છે અને સમયે સમયે જળતી હવાના મહાન ઉલ્લેખો ઉઠે છે. સૂર્યબિંબ તથા આવરણમાં અઘાપિ પર્વત બિન્ન બિન્ન વિદ્વાનોએ નીચે લખેલાં તત્ત્વો છે એમ શોધ કરી છે:—આયર્ન (લોહ), ટીટાનિયમ, કૅલ્શિયમ, મૅગ્નેશિયમ, નીકેલ, કૉબાલ્ટ, કૉન્યમ, બૅરીયમ, સોડીયમ, મૅગ્નેશિયમ, કૉપર (તાંબુ), હાઇડ્રોજન, પેલેડીયમ, વૅનેડીયમ, મોલીબ્ડીનીયમ, સ્ટ્રોન્શિયમ, લેડ (સીસું) યુરેનિયમ, એડમીનીયમ, સીરીયમ, કૅમ્બીયમ, ઑકસીજન. આ શિવાય અન્ય બે તત્ત્વો છે જે અઘાપિ પર્વત પૃથ્વી ઉપર ઉપલબ્ધ નથી. આમાંનું એક તત્ત્વ હીલિયમ છે એમ ફ્રેન્કલેન્ડ વિદ્વાન અનુમાન કરે છે. અને તે સત્ય હોય તો અન્ય તત્ત્વ રેડીયમ કેમ ન હોય ? આપણી પૃથ્વી ઉપર રેડીયમની શોધ હવે થઈ છે તો તે વાત સિદ્ધ થતાં હવે વિલંબ લાગશે નહીં.

સૂર્યમિંબ ઉપર સ્થાન લાંછનો છે એમ વિદ્વાનોએ જોયું છે. આ લાંછનો ચિરકાલથી પરિમાણમાં ન્યૂનાધિક થતાં જાય છે તે ઉપરથી તેઓ એવું અનુમાન કરે છે કે સૂર્ય પોતાની અક્ષરેખા ઉપર ચક્રવર્તી બ્રમણ કરે છે તેથી તે લાંછનો ન્યૂનાધિક દેખાય છે. કારણ કે એક લાંછન બ્યારે વરતુતઃ આપણી સન્મુખ આવે ત્યારે તે પૂર્ણાકાર દેખાય, અને તત્પચાત્ સૂર્યના બ્રમણથી તે એક પાર્શ્વ જણું જાય ત્યારે ન્યૂન દેખાતું જાય કારણ કે સૂર્ય એક ગોળ છે.

સૂર્યની ઉષ્ણતા શી રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ અને સતત તે શી રીતિએ ટકા શકે છે તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન વિદ્વાનો બે કલ્પનાથી સમાધાન કરે છે:—તેમાંનો પ્રથમ ઉલ્કાપાતવાદ (મીટીઓરીક થીઅરી) અને દ્વિતીય સંક્રામનવાદ (ક્રાન્ડે-સે-શન થીઅરી). ઉલ્કાપાતવાદ એવો છે કે સૂર્યમંડળનાં શત્રુ અંતરિક્ષ સ્થાનોમાં ધણાં જ ન્યૂનાધિક પરિમાણના પદાર્થો બ્રમણ કરી રહેલા છે. તેઓ સૂર્યપ્રતિ આકર્ષાય છે અને તેમાં જઈ સતત પડ્યા કરે છે. આ આરક્ષણથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વૃદ્ધિ પામવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આમ થવાથી અન્ય પદાર્થો સૂર્યની આંદર એકત્ર થવાથી તેનું પરિમાણ વૃદ્ધિ પામતું જાય. દ્વિતીય સંક્રામનવાદ એવો છે કે સૂર્યમિંબ શનૈઃ શનૈઃ સંક્રામણું જાય છે અને સંકુચિત થવાથી તેમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાદ પ્રમાણે સૂર્યનું પરિમાણ ન્યૂન થતું જાય. પણ સૂર્યનું પરિણામ ન્યૂનાધિક થતું આપણને દેખાતું નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ઉક્ત બંને વાદ પ્રમાણે એકત્ર રીતિએ ત્યાં કાર્ય થતું હશે; કારણ કે પ્રથમવાદ પ્રમાણે પરિમાણ વૃદ્ધિ પામે અને દ્વિતીયવાદ પ્રમાણે તે ન્યૂન થાય તો અંતે પરિમાણ એટલુંતે એટલું રહે. હમણાં જ યુરોપીય વિદ્વાનોએ રેડીયમ નામની નૂતન ધાતુની શોધ કાઢી છે. તે ધાતુ એવી છે કે તેમાં ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશનાં કિરણો સતત નીકળ્યાં જ કરે છે તો પણ તેના પરિમાણમાં તેમ જ તેની ઉષ્ણતા કિંવા પ્રકાશમાં ન્યૂનતા થતી નથી. આ નૂતન ધાતુની શોધ ઉપરથી આ કાલના વિદ્વાનો એમ કલ્પના કરે છે કે—સૂર્યમાં તે કિંવા તેવી જ જાતિનું કોઈ અમુક તત્ત્વ અથવા પદાર્થ હોવો જોઈએ, કે જેમાંથી ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ નીકળ્યાં જાય તેમ છતાં તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા થાય નહીં.

હવે સૂર્ય અહોની ઉત્પત્તિ શી રીતિએ થઈ અને તે કયા પદાર્થથી નિર્મિત થએલા છે તે વિચારીએ. પૂર્વે કહ્યું છે કે ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણના બહુ પદાર્થો સૂર્યમંડળનાં અંતરિક્ષ સ્થલોમાં બ્રમણ કરતા રહે છે અને તેઓનો આકર્ષાઈ સૂર્યમાં પાત થાય છે, તેવી જ રીતિએ અહોની સંનિધિમાં બ્રમણ કરતા પદાર્થો આકર્ષાઈ અહોમાં એકત્ર થઈ જાય છે. આમ થવાથી સમય જતાં અહો મોટા થતા હોવા જોઈએ. આ અનુમાન પ્રમાણે એમ ઉદ્ભવે છે કે ઘણા જ પ્રાચીન સમયમાં અહોનું પરિમાણ અદ્ય હોતું જોઈએ; એ જ અનુમાન લંબાવવાથી એમ પણ યશે કે તેથી જ પણ ઘણા જ પ્રાચીન સમયમાં અહો બહુ જ સ્વસ્થ હશે, અને તેથી પણ પૂર્વે જણ્યું તો એમ સ્પષ્ટ યશે કે જ્ઞના આ સમયમાં સૂર્ય તથા અહો સ્વાએશ છે તે સર્વે પદાર્થ કિંવા તત્ત્વ અંતરિક્ષમાં એક અતિ સદૃશ પદાર્થ તરીકે વિસ્તૃત થએલો હશે, અને તેની પણ પૂર્વના કાળમાં તે અત્યંત સદૃશ આણુરૂપે અને તેથી પણ પૂર્વે એક અગ્રાકાર સમૃદ્ધ (નિશ્ચલસ માસ) રૂપે હશે.

સર્વ અહોની ગતિના માર્ગ એટલે કક્ષાઓ પ્રાપ્તઃ એક જ સપાટીમાં આવેલી છે, અને સર્વ અહોની ગતિ પણ એકજ દિશાપ્રતિ થાય છે. આ ઉપરથી કાન્ડ અને લાખ્દાસ નામના વિદ્વાનોએ એમ અનુમાન બાંધ્યું કે આપણા સૂર્યમંડલની આઘસ્થિતિ એક અત્રાકાર સમૂહ ('નેબ્યુલસ માસ') ના ગોળારૂપે હશે અને એમાં ચક્રવત્ ભ્રમણની એક ધણી મંદગતિ હશે. આ ગતિથી સમય જતાં અંદરનાં રમઝકણોની આકર્ષણ તથા વિકર્ષણ શક્તિથી આ અત્રાકાર સમૂહનો ગોળો શનૈઃ શનૈઃ ચપટો થતો ગયો; અને અંતે તે ચપટા ગોળાને સ્થાને એક અત્યંત પોહોળા ચપટી સ્થાલી જેવું થઈ ગયું. હજુ પણ ગતિથી આ ચપટી સ્થાલીના અંતિમ ભાગો વિચ્છિન્ન થઈ પૃથક્ થયા. આ વિચ્છિન્ન ભાગ પણ પોતાને મળેલી ગતિથી ભ્રમણ કરવા લાગ્યા અને આમ ભ્રમણ કરતાં કરતાં તે સંકુચિત થઈ ગોળાગ્રહરૂપે થઈ ગયા, અથવા તે વિચ્છિન્ન ભાગ પણ ગોળારૂપે એકાએક ન થતાં, સ્થાલીરૂપે ભ્રમણ કરતાં કરતાં તેમાંથી પણ અન્ય ભાગ વિચ્છિન્ન થયા. તે ભાગો તેના ચંદ્ર (સેટીલાઇટ્સ) થયા અને અંદરનો મધ્ય ભાગ સંકુચિત થઈ ગ્રહરૂપે થયો.

આ માત્ર વિદ્વાનોની કલ્પના છે, તે ધરોજર હોય એમ લાગશે; પરંતુ આ કલ્પનામાં કોઈ અમુક નિયમ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કારણ કે અમુકજ સ્થલેથી ભાગને વિચ્છિન્ન થવાનું કારણ શું ? તથા તેવી રીતિએ વિચ્છિન્ન થએલા ભાગને અમુક જ સ્થલે પુનઃ ભ્રમણ કરતાં સંકુચિત થઈ એકલા ગ્રહો થવાનું કારણ શું ? તથા અન્ય સ્થલોમાં એકાએક સંકુચિત ન થતાં પુનઃ ભ્રમણ કરી ચંદ્રો થયા પછી સંકુચિત થઈ ગ્રહરૂપે થવાનું કારણ શું ? આના સમાધાન માટે એક જ કલ્પના છે તે એ કે ભાગો સૂર્યથી જેમ જેમ સમીપમાં વિચ્છિન્ન થતા ગયા તેમ તેમ સૂર્યની આકર્ષણશક્તિની પ્રજ્વલતાને લીધે ચંદ્રો ઓછા થતા ગયા અને છેક સમીપના ગ્રહો તો બલિષ્ઠ આકર્ષણશક્તિને લીધે એકાએક સંકુચિત થઈ ચંદ્ર વિનાના ગ્રહો થયા.

પૂર્વોક્ત કલ્પના શીવાય કોઈ અંતિમ નિયમિત કલ્પના વિદ્વાનો કરી શક્યા નથી. પણ તે સમજવાને આપણે યત્ન કરીએ, ગ્રહોના ચંદ્રોની ગણના કરીએ તથા તેમાંથી કોઈ નિયમ શોધી કાઢીએ. સૂર્યની પાસેના જે ગ્રહો અર્થાત્ મર્ક્યુરી (બુધ) તથા વીનસ (શુક્ર) ને એકે ચંદ્ર નથી. તૃતીય ગ્રહ અર્થાત્ પૃથ્વીથી ચંદ્રની સરખાત થાય છે. પૃથ્વીને એક ચંદ્ર છે, માર્સ (મંગળ) ને જે ચંદ્રો છે, જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) ને ચાર ચંદ્રો છે, સેટર્ન (શનિ) ને આઠ ચંદ્રો છે, યુરેનસને અઘાપિ પચૈત ચાર ચંદ્રો તથા નેપ્ચ્યુનને એક જ ચંદ્ર અધિગત થયો છે. આ ઉપરથી એવો નિયમ ફલિત થાય છે કે, સૂર્યથી જેમ ગ્રહો દૂર જતા જાય છે તેમ ચંદ્રોની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. આનું કારણ એમ હોવું જોઈએ કે સૂર્યની સમીપના ગ્રહોને સૂર્યનો પ્રકાશ ધણો મળે તેથી તેમને ચંદ્રની આવશ્યકતા નહીં હોય, અને જેમ જેમ ગ્રહો દૂર તેમતેમ સૂર્યની ઉપજુતા તથા પ્રકાશ ઓછાં થયાં તેથી ચંદ્રોની આવશ્યકતા લાગતી ગઈ, અને જેમ જેમ દૂર તેમ એની સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ કરવી પડી. આ નિયમ પ્રમાણે અંત્ય જે ગ્રહો યુરેનસ તથા નેપ્ચ્યુનને ધણા ચંદ્રો હોવા જોઈએ. આ તર્ક સત્ય હોવો જોઈએ કારણ કે તેઓના સર્વ ચંદ્રો અઘાપિ પચૈત દૃષ્ટિગત થયા નથી પણ ભવિષ્યમાં કેમ ન થાય ?

હવે અહો ઉપર વસિત છે કે નહીં તે વિષયમાં વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આપણી પૃથ્વી ઉપર વસિત છે તો સર્વ અહો ઉપર વસિત હોવી જ નોંધએ, એમ સાદૃશ્યના ન્યાયથી ક્ષિત થાય છે. ઇશ્વરે એક જ સૂર્યની સત્તા નીચે સર્વ અહો સમાનરીતિએ મુક્યા તે છતાં તેમાંથી એક જ અહ પૃથ્વીને વસિતવાન કરી અન્યને વસિતહીન મુક્યા એ વાત અગમ્ય છે. ઇશ્વરને આપણી પૃથ્વી ઉપર વિશેષ અનુગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી, માટે સર્વ અહો ઉપર ચારેત હોવી જ નોંધએ અને તે ઉત્પન્ન થવાના તથા નાશ થવાના નિયમો પણ હોવા જ નોંધએ. તે નિયમો પ્રમાણે દરેક અહ ઉપર વસિત હશે જ અથવા કાંઈ ઉપર યઈ નાશ પામી જશે તો હજુ કેટલાક ઉપર ઉત્પન્ન યઈ હશે અથવા હવે યઈ થશે. દરેક અહમાં આપણા જેવી જ વસિત છે એમ માનવાનું કારણ નથી. પૃથ્વીની પ્રકૃતિ ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ ઇત્યાદિને અનુકૂલ આપણી વસિત છે તે જ પ્રકારે અન્ય અહોની પ્રકૃતિ, ઉષ્ણતા, પ્રકાશ ઇત્યાદિને અનુકૂળ ત્યાંની વસિત હોવી જ નોંધએ. જેમ આપણા દેહમાં પૃથ્વીતત્વ પ્રધાન છે તેમ જ અન્ય અહોની વસિતના દેહોમાં પ્રત્યેક અહના નિર્માણનું તત્વ પ્રધાન હોવું જ નોંધએ. આ જ નિયમ પ્રમાણે સૂર્ય ઉપર પણ વસિત હોવી નોંધએ એમ માની શકાય. આપણી પૃથ્વી ઉપરનો મનુષ્ય અન્ય અહ ઉપર જઈ શકે તો તે ત્યાં રહી કે જીવી શકે નહીં, કારણ કે આ પૃથ્વી ઉપર પણ વાતાવરણમાં જલુનથી ઉડતા મનુષ્યો ધણે જાણે જાય છે સારે તેમનાથી આસામજવાસ ખરોખર લઈ શકાતો નથી તથા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ છૂટે છે. વિદ્વાનો એમ માને છે કે આપણા ચંદ્ર ઉપર આ સમયમાં વસિત નથી, પૂર્વકાલમાં હશે પણ અધુના તો ત્યાં જલ અથવા વનરપતિ કાંઈ નથી. સારે ત્યાં પૂર્વકાલમાં વસિત હશે અને પશ્ચાત્ નાશ પામી હશે. અમુક કાલચક્ર વસિતનું છે, અમુક નાશનું તથા અમુક ઉત્પત્તિનું છે એ સર્વ નિયમો આપણા શુદ્ધસાક્ષોમાં છે તે પ્રમાણે ચંદ્ર ઉપર હાલ નાશનું કાલચક્ર પ્રવર્તિતું હશે.

આપણી પૃથ્વીની સમીપનો અહ માર્સ (મંગળ) છે. તેને માટે વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે તેમાં વસિત છે અને તેમાં મહાન પ્રજ્વલિકાઓ છે તથા હિમનાં મહાન ક્ષેત્ર છે. આ અહનો રંગ રક્ત દેખાય છે, તો ત્યાંની વનરપતિ રક્તવર્ણની હોવી નોંધએ. ત્યાંના લોકોને આપણી પૃથ્વી હરિત-વર્ણી કેમ નહીં દેખાતી હોય ?

અન્ય અહો આપણી પૃથ્વીથી ઘણા દૂર છે તેથી દૂરદર્શક યંત્રથી પણ ત્યાંનું કાંઈ જાન યઈ શકતું નથી. આટલે પ્રસક્ત પ્રમાણનું અનુમાન તેઓ સંબધે કાંઈ નથી.

આ પ્રકારનું આપણું સૂર્યમંડલ છે. આવાં અનેક સૂર્યમંડલો અખિલ વિશ્વમંડલમાં છે અને તે ઘણાં જ દૂર છે. આકાશમાં જે સ્થિર તારા દેખાય છે તે તે સૂર્યમંડલોના સૂર્યો છે. તેઓ અત્યંત દૂર હોવાથી આટલા સ્વલ્પ પણ દેખાય છે, પરંતુ તેમના અહો તો આપણને દેખાતા જ નથી કારણ કે તેઓ ઘણા જ નાહાતા અને દૂર છે. એક સૂર્યમંડલને એક અંકરે માનીએ તો અખિલ વિશ્વમંડલમાં એવાં અનેક અંક છે અને તે સર્વનું અખિલ વિશ્વ તે એક મહાન અંક છે. તે મહાન અંકને આપણા શાસ્ત્રોમાં 'બ્રહ્માણ્ડ' કહેલું છે.

આ પ્રકારે આપણું સૂર્યમંડલ એક અંડ છે અને આપણા શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે તેની સીમા ત્રણ ખર્વ માઇલની છે. અર્થાત્ ઉક્ત સીમા પર્વત આ સૂર્યમંડલના અંડમાં એક આકાશતત્વ (એથેરીક મેટર) વિસ્તૃત થઈ રહેલું છે. તેમાં અન્ય અત્ય અંડો તરે છે જે આપણને દૃશ્ય ગ્રહોરૂપે નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણી પૃથ્વીનું પણ છે. આ પૃથ્વીઅંડની સીમા પચાસ હજાર માઇલની છે. આમાંના સપ્તમાંશમાં પૃથ્વી તથા જલતત્વ પ્રધાન પદાર્થ રહેલો છે અને શેષમાંશમાં પૃથ્વીતત્વ આકાશ રહેલું છે. તેની અંતિમ સીમારેખાએ એવી સ્થિતિ છે કે ન્યૂ પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ વિરમે છે, અર્થાત્ હાં પૃથ્વીની આકર્ષણ તથા વિકર્ષણ શક્તિઓ સમાન થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ ગ્રહો સંબંધે સમજવું. માત્ર તેઓની સીમા ભિન્ન ભિન્ન સમજવી. આપણા આ સૂર્યમંડલઅંડનું મધ્ય બિંદુ આપણો સૂર્ય, અને જેમ આપણા સૂર્યની ગતિ થાય તેમ તેની સાથે આ સર્વ ગ્રહોની ગતિ થાય છે. અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ કહે છે કે આપણો સૂર્ય હકચુંલીસ નક્ષત્ર પ્રતિ દિનપ્રતિદિન ખસતો જાય છે અને તેની સાથે અખિલ સૂર્યમંડલ પણ જાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય કોઈ મહત્ સૂર્ય આસપાસ ગ્રહવત્ આપણો સૂર્ય ભ્રમણ કરતો હશે, કે જેની આસપાસ અન્ય સૂર્યો તેમનાં મંડલો સહિત તેવે જ પ્રકારે ભ્રમણ કરતા હશે. આ વાત આપણાં ઉપનિષદોથી સમર્થિત થાય છે.

તેમાં એમ કહેલું છે કે સમગ્ર વિશ્વમંડલનાં તત્ત્વોના ચાર વિભાગ છે:—૧ પ્રકૃતિતત્વ અથવા પૃથ્વીતત્વ; ૨ આકાશ તત્વ; ૩ પ્રાણુતત્વ; ૪ મનસ્તત્વ. આપણી પૃથ્વી પ્રકૃતિતત્વનો એક ગોળો છે, અને તે અન્ય ગ્રહોવત્ આકાશતત્વનાં સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્ય બિંદુ આ આકાશતત્વનો સૂર્ય છે, (જે સૂર્યને આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ,) અને આ આકાશતત્વ આ સૂર્યની સત્તા પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તૃત છે. હવે આ આકાશિક સૂર્ય (દૃષ્ટિગત છે તે) પોતે તેવા અન્ય સૂર્યોની પેઠે પ્રાણુતત્વના સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્ય બિંદુ પ્રાણુતત્વનો એક મહાન્ સૂર્ય છે. આ તેના મધ્ય બિંદુ મહાન્ સૂર્યની સત્તા જ્યાં પર્વત પહોંચે છે ત્યાં પર્વત પ્રાણુતત્વ વિસ્તૃત છે. આ પ્રાણુતત્વનો સૂર્ય તેવા અન્ય સૂર્યોની પેઠે મનસ્તત્વના સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્યબિંદુ તેનો એક સૌથી મહાન્ મનસ્તત્વનો સૂર્ય છે. આ મનસ્તત્વ આ સૌથી મહાન્ સૂર્યની સત્તા પર્વત વિસ્તૃત છે. આ પ્રકારે સરલતાથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણી પૃથ્વી ચાર તત્ત્વોની અંદર આવેલી છે, તે એવે પ્રકારે કે:—પ્રથમ મહાન્ મનસ્તત્વ—તેની અંદર તેનો ઉપભાગ પ્રાણુતત્વ—તેની અંદર તેનો ઉપોપભાગ આકાશતત્વ—અને તેની અંદર તેનો ઉપોપોપભાગ પ્રકૃતિતત્વ અથવા પૃથ્વીતત્વ. આપણી પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોમાં આ ચાર તત્ત્વો રહેલાં છે, અને સૈમ તત્ત્વોમાંનાં અવશિષ્ટ ત્રણ તત્ત્વો મનસ્તત્વથી બાજુ છે તેથી આ સમયે આપણી શક્તિથી દુર્ગમ્ય છે.

નવનીતરાય નારાયણલાલ મહેતા.

ગામડાંની પંચાયત

અને

તેના પુનરુજ્જીવન સમ્બન્ધી વિચાર.

ગામડાંની પંચાયત સંબંધી ચર્ચા, મી. મલબારીના હિંદુસ્થાનની સરકાર ઉપર મો-
ટીવેલો આશામયી પત્રથી અને સરકારે વાળેલા તેના નિરાશાસ્પ્યક ઉત્તરથી એટલી બધી
વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસારને પામી છે કે તેના સંબંધી આપણા આ ગુજરાતી માસિકમાં પુનઃ
નિરૂપણ કરવું આપાતતઃ નિરૂપણી ગણાય, તો પણ વિચારણીય વાચકોને જણાવું હશે
કે વર્તમાનપત્રોની ચર્ચા ઘણે ભાગે એકદેશી છે. પ્રજામતને પ્રાધાન્ય આપનારાં વર્તમાન-
પત્રો આ પંચાયતના પુનરુજ્જીવનમાં દેશના ઉદયની ભારે આશા રાખે છે, અને સરકારના
ઉત્તરને સઘળી રીતે વખોડી કાઢે છે. કેટલાક સરકારના મતનું અવલંબન કરનારાં પંચાયત-
ને એક ભૂતકાલનું સ્વપ્ન માને છે અને તેના પુનરુજ્જીવનની આશા એ દુશ્વળ સમજે છે.
આવા વિચારબેદના પ્રસંગે તે તે વિચારોનો સમન્વય કરી પંચાયતની સંરચા કેટલે અંશે
સફલ થાય તેવી છે અને હાલના રાજ્યબંધારણમાં ગામડાંના રહીશોના સ્થાનિક દિવસ
સંબંધી હકો કેટલા જળવાયા છે, અને તે હકોની મર્યાદાના વિસ્તારથી પંચાયતનો ઉદ્દેશ
થોડે ઘણે અંશે પશુ ચરિતાર્થ થાય એમ છે કે શી રીતે એ આખત દિગ્દર્શન કરવું અત્ર
યોગ્ય ગણ્યું છે.

આપણા દેશના સમાજના બંધારણનું અવલોકન કરનારને ૨૫૯ જણાય છે કે આપણા
સમાજનો પાયો એક એક કુટુંબ છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે વ્યક્તિથી સમાજનું
બંધારણ ઉદય પામતું નથી. સામાજિક સુધારણાના દિમાયતીઓ આ આરંભનો ભેદ લ-
ક્ષમાં ધણી વખત રાખતા નથી અને તેથી પશ્ચિમમાં સામાજિક સુધારણાના ને ને વિષયો
સફલ થયા છે તે તે ઉપાયો આ ભૂમિમાં કંતો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અથવા ધાર્યા પ્રમાણે
ઇત્દાર્થની સિદ્ધિ કરી શક્યા નથી. મન્યાદિ સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદન પામેલી તથા ધણી કાલથી
વ્યવહારમાં મૂકાયેલી આ કૌટુંબિક વ્યવસ્થાથી આપણાં ગામડાંઓનો સમાજ એકતંત્રથી વ્ય-
વહાર કરતો હતો. પ્રત્યેક ગામડું પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડે એવા જનોથી રચાયેલું હતું.
દરેક ગામડામાં ખેડુત વર્ગ, એક અથવા તેથી વધારે પુરોહિત (ગોર, બ્રાહ્મણ), હજમ, કુંભાર,
સુધાર તથા લવાર અને ગામનો અગ્રણી પટેલ આટલા અંશે હોય છે. આ અંશોથી બ-
નેલો ગ્રામજનો સમાજ તેમની જરૂરીઆતોને લક્ષમાં રાખતાં પૂર્ણ હતો અને તે એકતંત્રથી
વ્યવહાર કરતો. આ સમાજના રચનાર કુટુંબોના અગ્રણી પુરુષો પંચાયત બની ગામની
સાધારણ ભાગલાગની તકરારો નજીવા ચુન્યા અને ટંટાશીસાહેનો ચુકાદો કરતા, અને
પોતાના ગામનો ફડચો બીજા ગામવાળા અથવા રાજ્યના અમલદાર કરે તો તેમાં તેઓ
પોતાની હિનતા સમજતા. આ પ્રકારની ગામજનો સમાજની આંતર વ્યવસ્થા હતી એટલું
જ નહિ પણ બીજા ગામડાંના નિરંકુશ અને તોફાની લોકોના હુમલામાંથી બચવા સાર
પ્રત્યેક ગામ પોતાના ખરચે રખવાળો રાખતા, અને પ્રસંગે ગામના લોકો સામે ટક્કર
પણ ઝીલતા આ પ્રમાણે મુલકી, ન્યાય, અને પોલીસની વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક ગામ પોતાની

આવશ્યકતાના પ્રમાણમાં પૂર્ણ ગણાતું. આ કારણથી રાજ્યકર્તાને તેમના રક્ષણ પાલન સંબંધીને બોલે પણ એછો થતો અને ખાસ મોટી તકરારોના પ્રસંગે ન્યાયમંદિરે ચલાવવા પામતા.

ઉપર બતાવેલા આપણા ગામડાના સમાજના બંધારણમાં કોઈ અપૂર્વતા રહેલી છે અને તેનો સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એ વાર્તા ઈંગ્લેન્ડ સરકારની કાર્યદક્ષ નજર બહાર ગઈ ન હતી. મદ્રાસ ઇલાકામાં પંચાયતનું ધારણ કાયદેસર ગણ્યું છે. આપણા ઇલાકામાં પણ વિશેષ પોલીસ એક્ટની રચના ગામડાના આ પ્રકારના બંધારણને લક્ષમાં રાખી બનાવવામાં આવી છે. ગામના અગ્રણી પટેલને શિર બંદોબસ્તનું જોખમ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને પટેલની કોર્ટ કરેલા ચુકાદા ઉપર જો કે તે ઉઘી દૃષ્ટિથી તુચ્છ લાગે, તો પણ માત્ર હાઇકોર્ટની જ સત્તાનો અંકુશ છે.

આ પ્રાચીન ગ્રામસમાજ તથા પંચાયતના બંધારણની શિથિલતા પરરાજ્યના અને મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લેન્ડ સરકારના અમલ પછી થવા લાગી, અને તેનાં મુખ્ય કારણો ત્રણ જણાય છે. પ્રથમ તો પશ્ચિમની પ્રજાના સહવાસથી તથા રેલવે આદિ સાધનોના પ્રસારથી તથા હુન્નરકલાની વૃદ્ધિથી નગરવાસ પ્રતિ લોકોની અભિરચિ વધતી ગઈ. નગર સાથે સંબંધ સંપનાર કુટુંબો પોતાની મિથ્યા મહોટાઇનું અભિમાન ધારણ કરી પોતાનાં સગાંરનેહીઓનાં ગામડાંનાં કુટુંબો સાથેનો સંસર્ગ એછો કરતા ગયા, અને તેના પરિણામમાં પરસ્પરને મદદ કરવાના તથા કરકસરથી વ્યવહાર નીભાવવાના ઉત્તમ શુભો નગરવાસીમાંથી હુમ થવા લાગ્યા. ખીજું પશ્ચિમની કેળવણીના પ્રભાવથી અને તે પ્રજાના સામાજિક બંધારણના અભ્યાસની અસરોથી સુધરેલી મણાતી પ્રજા વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય આપવા લાગી અને કુટુંબને ગણ્યું કરવા લાગી, અવિભક્ત કુટુંબની સંરચાને એક ખેડી અથવા સાંકળરૂપે ગણવા લાગી, અને સહજ કમાણી કરનાર એક પુરુષ કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયો કે કંઈનું કંઈ બહાતું કાઢી પોતાની ગૃહવ્યવસ્થા જૂદી પાડવા લાગ્યો. આથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી કે અવિભક્ત કુટુંબની સંરચામાં કંઈ હોય જ નથી અથવા પશ્ચિમના સંસર્ગથી આપણે સમાજના સંબંધમાં સઘળું જોયું જ છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે અવિભક્ત કુટુંબની સંરચામાં દોષો છે, અને સામાજિક સંરચામાં પશ્ચિમની સુધારણાના સંસર્ગથી આપણે વ્યક્તિના કેટલાક ઉત્તમ કર્તવ્યપરાયણતા, કાર્યદક્ષતા આદિ શુભોને પ્રકટ કરી શક્યા છીએ. તો પશુ ગ્રામસંરચાની શિથિલતામાં આ પશ્ચિમનો સંસર્ગ ધણું નિમિત્તોમાંનું એક નિમિત્ત છે. એટલું જ અત્ર તાત્પર્ય છે. ઉપરનાં બે નિમિત્ત ઉપરાંત ત્રીજું ગ્રામસંરચાને શિથિલ કરનાર કારણ પટેલના પોતાના દોષો છે. પટેલના અવિચારીપણાથી સ્વાર્થસિદ્ધિની લોહુપતાથી અને જુલમી સ્વભાવથી ગ્રામતંત્ર શિથિલ થવા લાગ્યું. પ્રાચીનકાળમાં પટેલના દોષો અંકુશમાં રહેતા, કારણ કે ગામની પ્રજા ગામનો ત્યાગ કરીને જતી રહે તો, તેની ઉપજનો પોકો લાગતો. હાલ પટેલને તે પ્રકારનો અંકુશ નથી. ધણે સ્થળે તેમને રોકડ દરમાયો મળે છે અથવા જમીનનું પગલ હોય છે. આ પગલ અને રોકડ રકમ પુરતી હોતી નથી. અને તેથી ગરીબ પ્રજાની કનડગત પટેલોના હાથે થાય છે. વળી ધણે સ્થળે ગામના શાહુકારને ઘેર પટેલો મળ્યાના દાખલા છે, અને તેવા પટેલમાં પ્રજાની લાગણી નિર્મલ થવા જોવી હોય

છે. પટેલનું જે સ્થાન છે, મોભો અને તેના ઉપરનો પ્રભુનો અંકુશ હતાં તે હાલ પટેલના અતિદોષોથી અને સરકારના પગારદાર તલાકીના દબાવણથી નિરૂત થયાં છે.

આમસંસ્થાની આ પડતી દશ આપણા દેશહિતેથી નેતા પુરુષોની નજર બહાર નથી. મી. મલબારી જેવા લોકલાગણીવાળા પુરુષે ગામનાં પંચાયતનાં પુનરુન્નયન કરવાના આશયથી એક પત્ર નામદાર વાઈસરૉયને મોકલ્યું હતું. તે પત્રમાં તેમણે નીચેનાં કારણો પંચાયતનાં પુનરુદ્ધારમાં આપ્યાં હતાં :—

(૧) લોકલ કંડના એક આનાના કરની ઉપજ તે તે ગામોના લાભમાં ખરચાતી નથી. ગામની પંચાયત રક્ષણ તો આ નાણાંનો સ્થાનિક ઉપયોગ સારો થાય.

(૨) કલેક્ટરને અમુક મુલકી અથવા પોલીસ કામમાં મદદ કરવા સારું પંચ નીમવાની સત્તા છે. નફારા અને બદમાશના નામની વાદ પોલીસને ત્યાં રહે છે, તો શા સારું સારું અને ગામની લાગણી ધરાવનાર મનુષ્યોને કાયદેસર મંડળરૂપે સ્થાપવા ન જોઈએ ?

(૩) બંગાળા અને મદ્રાસ પ્રદેશમાં પંચાયતનો વહીવટ ચાલે છે અને તે સફળ નીવડે છે તો મુંબઈ પ્રદેશમાં પણ તેનું કાયદેસર બંધારણ થવામાં આવે નથી.

(૪) પંચાયતને પોતાનો વહીવટ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યાથી સ્વરાજ્ય કરવાની શક્તિ ફળવાશે. મુખશબ્દનાં અને શ્રાવ્યિક ફળવણીનાં કામોમાં તથા દુષ્કાલના સમયમાં દુઃખી જનોને મદદ કરવાના પ્રસંગમાં સરકારને સાહાય્ય આપનાર નાનાં મંડળો આથી રચાશે. મુલકી પોલીસ, તથા ન્યાયનાં નજીવાં કામોના ચુકાદા કરવાની ચોગ્યતા તેમનામાં કાળે કરીને આવશે. બહોલ કરવાના પ્રસંગ મળ્યા સિવાય કામની બાહોશી આવતી નથી.

(૫) સર્વે અને સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરોમાં “ સરકારી પડતર ” જમીન લખવામાં આવે છે. અને લેન્ડરેવન્યુકાંડ પ્રમાણે ગૌરવરણ વાસ્તે જમીન ઇલાચથી કાઢવાની સત્તા સરકારને મળેલી છે. તો પણ નગર પાસેનાં ગામડાંમાં નગરવાસીઓ બંગલા તથા વિનાદનાં સ્થાનો બાંધવા એટલા બધા તાત્પર થયા છે કે ગામડીઆઓને જે કંઈ ઘોડી ધણી જમીન વિતાર કરવાને મળી હોય છે તે પણ જતી રહેવાને પ્રસંગ આવ્યો છે. ગૌરવરણની જમીન હોય છે તો પણ સરકાર તેનો ખીજો ઉપયોગ કરવા ધારે તો ગામલોક સરકાર વિરુદ્ધ પોતાના ઉપભોગને હક કાયદેસર સાબીત કરી શકે તેમ નથી, અને આ સંબંધમાં વરિટ ન્યાયમંદિરના મુકદ્દમા સરકારના લાભમાં ઉતર્યા છે (જુઓ ઈ. લો. રિ. મુંબઈ વૉ. ૧૪ પૃષ્ઠ ૨૧૩ તથા મુંબઈ વૉ. ૨૧ પૃ. ૬૮૪) આથી લોકોને હક તરીકે પડતર જમીન ભોગવવાની નથી.

(૬) કદાચ ગૌરવરણ આદિ ગામના લોકોના ઉપયોગની જમીન હંમેશને માટે બક્ષીસ અથવા ઇનામ તરીકે સરકાર પાળવી ચોગ્ય ન ગણે તોપણ ગામની પંચાયત ગામના સમાજ તરફથી ખાતેદાર તરીકે ધારણ કરી શકે એવી ચોગ્યતા સરકાર વગર અડચણે કરી શકે તેમ છે. જમીન ઉપરની માલકી સરકાર બંધે રાખે, પણ ખાતેદાર તરીકેના કાયદેસર હક ગામના પંચાયતને પ્રાપ્ત થાય તો પણ અમે સંતોષ માનીશું.

ઉપર પ્રમાણે પોતાની દિમાપતનાં કારણે આપી મી. મલખારી પોતાની દરખાસો અથવા માગણીઓ સ્પષ્ટ રૂપમાં સરકારે સમક્ષ મૂકે છે:—

(૧) દરેક ગામમાંથી અથવા ગામડાના અમુક સમુદાયથી લેવાતો લોકલક્ષ્ડેનો એક આનાનો કર તે ગામમાં અથવા સમુદાયમાં વપરાવો જોઈએ.

(૨) લોકલક્ષ્ડેનો કરનો ઉપરનો હિસ્સો એક સ્થાનિક પંચાયતથી ખરચાવો જોઈએ, આ સ્થાનિક પંચાયત નિદાન સાત વર્ષે તાલુકા લોકલખોડેની સંમતિથી ડિરેક્ટ લોકલખોડેનીમે.

(૩) ગામડી નિશાળોને પ્રાથમિક કેળવણીમાં મદદ તરીકે રકમ આપવાની તથા ગામના સાર્વજનિક લાભવાળાં કામોમાં નાણાં વાપરવાની સત્તા તે પંચાયતને આપવી.

(૪) દરેક ગામમાં હાલ જેમ વહીવટના બળથી ચાલે છે તેમ નહિ, પરંતુ ગામના પોતાના કાયદેસર હક તરીકે અમુક ક્ષેત્રફળ ગાયરણુ સાર તથા બાગ અને વિનોદનાં સ્થાન તરીકે જૂદું રખાવું જોઈએ. અને એવા ક્ષેત્રફળને ધારણ કરવાની સત્તા ગામની પંચાયતને મળવી જોઈએ. દરેક ગામ સાર દસ એકર કરતાં ઓછી જમીન મુકરર થવી જોઈએ નહિ, પણ તેની સાથે હાલ જેટલી પ્રાપ્ત હોય અને તે જગે હોય તો તે કમી થવી જોઈએ નહિ.

(૫) સરકારી અમલદારોએ ગામની પંચાયતને એક સામુદાયિક સરચા તરીકે સઘળાં વ્યાવહારિક કામમાં મથવી જોઈએ.

ઉપરની દરખાસોના સંબંધમાં સરકારે ગોળગોળ ઉત્તર આપ્યું છે જેના મુદ્દા નીચે મુજબ છે:—

(૧) વિનોદનાં સ્થાનના સંબંધમાં મુંબઇ સરકારને હિંદુસ્થાનની સરકાર તરફથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સાર્વજનિક ઉપયોગની જમીન ન હોય ત્યાં ગામની આસપાસ તેવા ઉપયોગની જમીન સરકારે કાઢી આપવી.

(૨) લોકલક્ષ્ડેનાં નાણાં તે તે ગામોમાં પંચાયતની મારફત ખરચાવાં જોઈએ અને પંચાયતને તે નાણાં ખરચવાની કાયદેસર સત્તા મળવી જોઈએ—તે સંબંધમાં સરકાર ગામડાના સામુદાયિક જીવનતંત્રનો ભંગ થયેલો જોઈએ, મલખારી જેવા દેશહિતથી સાથે શોકમાં ભાગ લે છે. આ જીવનતંત્ર પુનઃ જામત થાય તેવી યોજના કરવા સરકાર ધણી ખુશી છે. મુંબઇ હલાકામાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારના રાજ્યના પ્રવેશ પહેલાંથી સામુદાયિક જીવનનુશ્ઠ શરૂ થાઈ છે, અને તેનો નાશ સત્તર થવામાં પશ્ચિમની સંસ્થાઓ ધણે અંશે કારણરૂપ નીવડી છે. મુંબઇ હલાકામાં આ સામુદાયિક જીવનતંત્રને જામત કરવાના સરકારે વખતો વખત કરેલા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે; અને સરકાર “કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીઝ બિલ” (જેકુ-તોની નાણાં ધીરવા વગેરેની પરસ્પર મદદ આપવા માટેની પેઢીઓનું બિલ) પસાર થવા ઉપર ગામડાંમાં ઐક્યબલ જામશે એવી આશા રાખે છે.

(૩) પંચાયતને નાણાં ખરચવાની સત્તા આપવામાં નીચેની ત્રણ ગર્ભિત તકરારો ખડી કરવામાં આવી છે:—

(બી) લોકલઈડનો અમુક ભાગ અમુક ગામ અથવા ગામના મંડળમાં મુકરર, કરી આપવાની દરખાસ અમલમાં સર્વાશે મૂકી શકાય તેમ નથી.

(વ) કેટલીક કાયદાની હરકતો છે અને તે ઉપરાંત તેમનાં ખરચ અને હીસાબ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ઘણી અગવડ પડે તેમ છે.

(ક) કરંથી ઉરરાવેલી મોટી રકમો ખરચવાનું કામ જ્યાં સ્વરાજ્યની શક્તિ નિર્મૂલ્ય થઈ છે તેવાં ગામડાંમાં ગામની પંચાયતને સોંપવામાં ભારે જોખમ છે.

વાચકને સદાજ સમજાશે કે ઉપરનું ઉત્તર મી. મલખારીના હેતુઓને લક્ષમાં રાખી અપાયું નથી, પણ માત્ર મીઠા શબ્દોનું સમાચાસન છે.

મુખ્ય સરકારને લખવા માત્રથી ગૌચરણુ વિગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગની જમીનમાં કેટલો વધારો થાય છે એ એક બે વર્ષના જમાનથીના તથા એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ થયા પછી જણાશે.

લેન્ડરવન્યુકેડમાં આવી સાર્વજનિક ઉપયોગની જમીન ઇલાયધી કાઢી મૂકવાની સત્તા સબ્હેના અમલદારને તથા કમીશનરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, પણ પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આવી જમીન પુસ્તી છે અને ગામના લોકો તે જમીન ઉપર પોતાનો કાપદેસર હક પ્રતિપાદન કરી શકે તેમ છે કે કેમ ? આ બંને પ્રશ્નનું ઉત્તર અભાવમાં જ આવી શકે તેમ છે. સરકાર આવી જમીનનો પોતે બીજો ઉપયોગ કરવા ધારે તો કાયદાથી તેમ કરવામાં પ્રબ પ્રતિબંધ નાંખી શકે તેમ નથી, એમ આપણે પ્રથમ સૂચવી ગયા તે હાહાકારનાં શ્લોકથી સ્પષ્ટ છે. ગૌચરણુ જમીનના સંબંધમાં જ્યાં સર્વે વખતથી પડતર જમીન ઓછી હોય છે એવાં ગામોમાં આવી જમીન ઇલાયધી કાઢેલી હોતી નથી. જ્યાં ખેતીનો ફેલાવો અધિક છે, જ્યાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું ચાલે છે અને જ્યાં પાસેના નગરવાસીઓનો મકાન વિગેરે બાંધવાનો વેગ વધારે હોય છે, ત્યાં આવી ઇલાયધી જમીન જણાતી નથી અને કદી હોય છે તો તે ગામના દોરના પ્રમાણમાં નહિ જેવી હોય છે. આવાં ગામોમાં ખેડુતો શેઠા પડતર રાખી નમાવ કરે છે. પણ રજારી વિગેરેનાં દોરને હરકત ઘણી પડે છે. આવી જમીન નહિ હોવાથી ખેડુતોનાં ખેતરો રજારી વિગેરેનાં દરજ્જાં દોરથી બેગાઈ જાય છે. તેના પરિણામમાં ખીંગાની અત્રે મારેમાગની ફરીઆદો વધે છે, અને ગામના લોકમાં કુસંપની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમને માત્ર બે ચાર વીધા જમીન ખેડવાની હોય છે તેને વધારે શેઠા પડતર રાખવું તે પણ આવકના પ્રમાણમાં મરવડે તેમ નથી. આ બાબત વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો તે નગર અને મોટા કસ્ટાના ગામોની આસપાસના ગામડાંમાં કેટલી જમીન ગૌચરણુની છે, ગામનાં દોર કેટલાં છે, અને તે બેનું પ્રમાણ કેટલું આવે છે તેના આંકડા તારવી કાઢવાથી સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

વિનોદનો સંદાન સંબંધમાં મી. મલખારીની ઉચ્ચ અભિલાષા, સરકાર તેવી જમીન કાઢી આપે તો પણ, સફલ થાય એવાં ચિહ્ન આપણી હાલની ગામડાંની પ્રજામાં જણાતાં નથી. તેમનામાં બાગ બગીચામાં વિનોદ કરવાની અને આરામ લેવાની જોખિ પ્રકટ કરે એવો કેળવણીનો પ્રસાર અવાપિ થયો નથી. ગ્રામીન માસસંસ્થામાં આવી સામુદાયિક ઉ-

મયોગની જમીન ધર્માદાર પે રહેલી હોય છે. લગભગ દરેક ગામમાં ગામડાના લોકોને રૂએ તેવાં ગામ બહાર શિવાલય અથવા માતાના મંદિરનાં સ્થલ હોય છે. તે સ્થલ પ્રાચીન રમ્ય હોય છે. અને ખુદ્ધા બાગમાં આવેલાં હોય છે. આવાં સ્થલો આપણી પ્રાચીન પૂર્ત કર્મો કરવાની જ્ઞાના ધસારાને લીધે, અને શ્રીમાનોએ પોતાના દ્રવ્યની લોક કલ્યાણાર્થે વ્યય કરવાની દિશા વર્તમાન સમયમાં બદલેલી હોવાને લીધે, છૂંટી દશામાં આવી ગયાં છે. સરકાર તરફથી મળતા રોકડ હકો તથા દેવસ્થાનને લગતી જમીનનો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી; ધર્માદાર પંચ આ બાબત ઉપર બરાબર લક્ષ આપતા નથી, અને કેટલેક પ્રસંગે તેઓ પોતે જ અપ્રમાણિક હોવાથી આ સાર્વજનિક સ્થલોની દુર્દશા થયેલી છે. આ સ્થલોના પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ પ્રયત્ન વલણ થાય તો વિનોદ અને વિહારનાં સ્થલો સાર તત્કાલ પુન પાડવાનું કારણ રહે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સરકાર જેમ પ્રાચીન રાજ્યનાં ભવ્ય મકાનો અને દેવસ્થલોની સુરક્ષા કરવા હાલ કાયદાથી તત્પર થઈ છે તેમ પ્રજાએ પણ આવાં નાનાં રમ્ય સ્થલોનો ખીંગાડ ન થાય તેવી યોજના કરવાની આવશ્યકતા છે.

વળી પ્રાચીન ખુદ્ધા જગ્યાનો સારો ઉપયોગ કરવા તરફ ગામડાંની પ્રજા દોરાય તેવા હેતુથી આપણા ગુજરાતનું હિત જમણે હેંડે ધર્યું છે એવા મી. લિલીના પ્રશ્ન પ્રયત્નને અત્ર આલેખવાની જરૂર છે. દુષ્કાલના વર્ષોમાં આપણી ગુજરાતની રવાભાવિક વૃક્ષધરાની શોભા ઘણાં ગામડાંમાંથી નિવૃત્ત થઈ છે. સરકારી પડતર જમીનમાં તળાવોની પાળ ઉપર અને ખુદ્ધા બાગોમાં નવાં વૃક્ષ ઉછેરવાથી આરામનાં સ્થળોનો તથા નૈસર્ગિક શોભાનો વધારો થવા સંભવ છે એમ ધારી મી. લિલીએ સરકારને એવી દરખાસ કરી હતી કે આવી સરકારી પડતર તથા સાર્વજનિક ઉપયોગની ખુદ્ધા જમીનમાં કોઈ મનુષ્ય આંખા વિગરે ફલાઉ ઝાડ ઉછેરે તો ફલનો માલીક તે ઉછેરનાર થાય અને તે બાબતની સરકાર લેખી સનદ આપે; અને જો સરકારને ખાસ કારણસર તે જમીન બીજા ઉપયોગમાં લેવી પડે તો તે ઝાડ સરકાર ખોદી નાંખે અને તે બાબત ઉછેરનારને નુકશાની મળે નહિ. આ દરખાસ સરકારે મંજૂર રાખી છે, અને સ્થાનિક અમલદારો આ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપે તો ગામડાંમાં કેટલાંક રમ્ય સ્થલોનો વધારો થવા સંભવ છે.

હિદુસ્થાનની સરકાર લખે છે કે “ મુંબઈ ઇલાકામાં સામુદાયિક જીવનતંત્રને જાગ્રત કરવાના કરેલા ઉપાયો નિષ્ફલ નીવડ્યા છે. ” પરંતુ આ પ્રયત્નો કયા તેના ઉલ્લેખ થયો નથી, કયા પ્રયત્નોમાં સરકાર નિષ્ફલ ગઈ તે પ્રજા સમજી શકતી નથી. કદાચ ઉત્તરનો આશય એવો હોય કે સરકારે સ્વરાજ્યના બંધારણને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા ઘડ્યા છે, અને તેમાં ઐક્યબલ પ્રજાનું પ્રકટ થવાની આશા રાખવામાં આવી હતી અને તે નિષ્ફલ થઈ છે, તો તે વિચાર પણ પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જેમાં સ્થાનિક પ્રજાનું મત કાયદેસર લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું છે અને જેમાં સ્થાનિક વહીવટ કરવાનું બંધારણ જીવનતંત્ર રૂપે રહ્યું છે એવા મુંબઈ સરકારના ત્રણ કાયદા આજ સુધીમાં ઘડાયા છે.

(૧) ડીરટ્રીક્ટ મ્યુનિસીપલ એક્ટ.

(૨) લોકલ બોર્ડ એક્ટ.

(૩) વિલેજ સેનીટેશન એક્ટ.

આ ત્રણ કાયદા-વિના અન્ય કોઈ કાયદામાં પ્રતિબોધ રચાનિક પદ્ધતિમાં અંકુશ આ ઇલાકામાં નથી. પ્રથમનો કાયદો મોટાં નગર અથવા કરગાના ગામોને લાગુ પડે છે, અને તેથી ગામડાંની અવસ્થાને લગતા આપણા વિષયમાં તેની યોગ્યોચ્ચનાની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે. વિસેન્ઝ સેનિટરિયન ઍક્ટ જે જે ગામોમાં લાગુ પડે છે તે તે ગામોમાં તે ન્યૂન-ધિક અંશે સફલ નીવડ્યો છે, અને જ્યાં સફલ નથી નીવડ્યો ત્યાં રચાનિક અમલદારની સેનિટરી કમીટી અથવા સેનિટરી બોર્ડના મેમ્બરો સાથે પ્રતિપક્ષ રૂપે રહેવાની ટવધા નિષ્ફ-લતા જુદાઈ છે. આ કમિટીના મેમ્બરોમાં સ્વતંત્ર વિચાર જણાવવાના અંકુરો અમલદારોના આપણા સ્વભાવથી દુષ્ટિ જામ છે, અને મુનીસીપલ મેમ્બરોની મોટા ગામોમાં જે પ્ર-તિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠા નાનાં ગામડાંના સાધારણ ગાનવાળા મેમ્બરોમાં હોય નહિ એ સ્વાભા-વિક છે. તેમના વિચારસ્વાતંત્ર્યને કેળવીને બહાર પાડવાનું કામ રચાનિક અમલદારનું છે. તેમને સુચ્ય ગણી તેમના વિચારની અવગણના કરી પોતાના જ વિચારને કમીટીના દરા-વના રૂપમાં પ્રકટ કરવાની જ્ઞતિ રચાનિક અમલદારોની હોય ત્યાં સુધી ગામડાંમાં ઐક્ય-બલ જામે એ બનતું અસંભવરૂપ છે. આથી સેનિટરી કમીટીની એક બે સભ્યની નિષ્ફલતા પંચાયતના પદ્ધતિની વિરોધી ફલીલ તરીકે કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રદર્શિત થઈ હતી તે ખરા હેતુને અસફળમાં રાખવાથી બહાર આવે છે. પ્રજામાં ઐક્યજાતની ખામી દર્શાવી સરકાર આ પ્રસંગમાં વિરમે છે. પરંતુ રચાનિક અમલદારો પ્રજાના વિચાર અને વાણીના સ્વાતંત્ર્યને તરછોડી કાઢે છે એ ખામી સરકારની નજરે ઉપર ચડી નથી. બને પક્ષથી યથા કાર્યમાં નિષ્ફલતા નીવડે તો એક પક્ષ ઉપર દોષનો બોલો નાંખી દેવો એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

હવે આપણે લોકલબોર્ડના ઍક્ટમાં રચાનિક કરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપજ રચાનિક ઉ-પયોગનાં કામોમાં વાપરવા સંબંધમાં ગામના લોકોને કેટલો હક છે તે તપાસીએ. લોકલબો-ર્ડનું બંધારણ આપણા વાયકને સુવિધિત હોતું ધરે છે, પણ તેના ફંડની વ્યવસ્થા કરવાના નિયમ કંઈક ગુચ્છવાડા બરેલા છે, અને તેથી મી. મલબારીનું લક્ષ્યખિંદુ તે નિયમને નહિ જાણનારના હૃદયમાં ઉતરી શકે તેમ નથી.

પ્રત્યેક ડીરેક્ટરી અથવા જિલ્લામાં એક લોકલફંડ હોય છે અને તે નીચેની આવકોનું બને છે:—

- (૧) એક આનાના કરની ઉપજ.
- (૨) રોલ અને ફેરી (હોડી ફેરવાવો કર) ની ઉપજ.
- (૩) ઝેરી પદાર્થના વેચાણ સંબંધી ફી, ફંડ વિગતેની ઉપજ.
- (૪) રેતી કાંકરની ઉપજ.
- (૫) સરકાર તથા લોક તરફથી આવેલી નાણાંની મદદ.
- (૬) દારના અતિક્રમણના કામદા મુજબની કામગીરી ફી.

ઉપરની છ પ્રકારની આવકનાં સાધનોમાંથી એક આનાના કરની ઉપજ એ મુખ્ય સાધન છે. આ ઉપજ સરકારના મહેસુલી અમલદારો સરકારની જમીન મહેસુલ સાથે આકારના એક રૂપિયા ઉપર એક આનાના નિયમથી ખેડૂત પાસેથી ઉધરાવે છે, અને સરકાર ત્રિજેરીમાં લોકલફંડ ખાતે જમા ધાય છે. આ ઉપજ વસુલ કરવાના ખર્ચને બાદ આપી ને રકમ રહે તે લોકલફંડની ઉપજ તરીકે ગણાય છે. આ એક આનાના કરની ઉપજ દરેક તાલુકા લોકલખોર્ડની સત્તા મર્યાદામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે તો પણ સંબંધ બંડોળ પ્રથમ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલખોર્ડની સત્તા નીચે ગણાય છે. આ બંડોળમાંથી ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલખોર્ડ પ્રથમ નીચેની બાબતોનાં ખર્ચનો આંકડો કાપી લે છે:—

- (૧) સઘળા લોકલફંડના નોકરોના પગાર તથા પેન્શન વિગેરેનું ખર્ચ.
- (૨) સઘળા લોકલખોર્ડના હિસાબની તપાસણીને લાગતું ખર્ચ.
- (૩) સરકારી ઓફિસમાં લોકલફંડના કામ સાફ રોકાયેલા નોકરોના પગાર તથા પેન્શન કોન્ટ્રીબ્યુશનને લગતી રકમ.
- (૪) ડિસ્ટ્રીક્ટની અંદર આવેલી કેન્ટોનમેંટ કમીટી તથા મ્યુનીસીપલ બોર્ડની હદમાંથી ઉત્પન્ન થનારી એક આનાના કરની ઉપજનો કે ભાગ તે તે કમીટી અથવા બોર્ડને આપવો પડે છે. વળી યોગ્ય લાગે તો સંબંધ કર તે તે હદનો તે તે કમીટી અને બોર્ડને સોંપવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં પ્રતિબંધ એવો છે કે આ ઉપજનો કે ભાગ તે તે કમીટી અથવા બોર્ડ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ખર્ચવો જ નોંધવો.
- (૫) ઉપર બતાવ્યા મુજબ કેન્ટોનમેંટ કમીટી અથવા મ્યુનીસીપલ બોર્ડની હદની અંદરથી ઉત્પન્ન થયેલી એક આના કરની રકમ વળી થવા પછી જે રકમ રહે તેનો કે ભાગ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ પ્રાથમિક કેળવણી સાર કાપી લે.
- (૬) ડિસ્ટ્રીક્ટના મોટા રસતાઓ બનાવવા તથા તેની મરામત કરાવવા, તથા શીતળા કલાવવા સંબંધનું ખર્ચ તથા દવાખાનાં અને એવાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામેનું ખર્ચ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલખોર્ડ કાપી લે.

આ પ્રમાણે એકંદરે છ પ્રકારના ખર્ચની રકમ કાપી લીધા પછી જે શેષ રકમ રહે તેની કાળવણી કરી, દરેક તાલુકા લોકલખોર્ડને તા. ૧ લી નવેમ્બર સુધીમાં ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલખોર્ડ ખર્ચવા લાયક આવકની રકમ લખી જણાવે છે અને તે આંકડા ઉપર તાલુકા લોકલખોર્ડનું બજેટ બંધાય છે. આ કાળવણી કેવળ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે અને તેના ઉપર તાલુકા લોકલખોર્ડના કંઈ અંકુશ નથી. તાલુકા લોકલ બોર્ડ તો જે રકમ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ આપે તે ઉપર જીવવાનું છે. આના પરિણામમાં દરેક તાલુકાને પોતાની મજા ઉપજના પ્રમાણમાં ખર્ચવાની રકમ મળતી નથી. પોતાની મજા આવક અને ખર્ચવાને મળતી રકમનું પ્રમાણ દરેક તાલુકા લોકલ બોર્ડમાં બરાબર

સમવાતું નહિ હોવાને લીધે, તથા ડીરટ્રીકટ લોકલ બોર્ડ, ઉપર કહેલી (૬) હી રકમ સંબંધી ખરચમાં વાસ્તવ અંકુશ નહિ રાખતી હોવાને લીધે લોકલ કોર્ડની રકમનો ધણો ભાગ રચા- નિક ગામોના સુધારામાં વપરાતો નથી, અને આ મુદ્દા ઉપર મી. મલખારીનો કટાક્ષ છે. ડીરટ્રીકટ લોકલ બોર્ડના નિરંકુશપણથી તાલુકા લોકલ બોર્ડનાં અગત્યનાં કામો પર્ષોનાં પર્ષો પર્ષે તાણીની સવડ નથી એવા શેરથી બજેટ મીટીંગમાં બાકીમાં રાખવામાં આવે છે. આ અવ્યવસ્થા આપણા લોકપ્રિય કમિશનર મી. સિલ્વી સાહેબની નજર ઉપર તેઓ ન્યારે સુસ્તના કલેક્ટર હતા ત્યારે આવી હતી, અને તેમણે એવો પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો કે લો- કલ કોર્ડના એક આનાની ઉપજનો ૩૦ ટકા જેટલો ભાગ તે તે તાલુકા લોકલબોર્ડની હદમાં વપરાવો જ નોંધ્યો, આ નિયમ સુરતમાં લગભગ બરાબર જળવાયો હતો, પણ અમદા- વાદ અને બીજા જિલ્લામાં તે જળવાતો નહતો અને તે ઉપરથી ૩૦ ટકાના નિયમનો અતિ દેશ તેમણે ઉત્તરપ્રાંતમાં કરાવ્યો છે. પણ આ નિયમ કાયદામાંથી પ્રકટ થતો નથી, પણ કારોબારી અમલદારના હુકમમાંથી જન્મ પામેલો છે. એટલે તે અમલદારના બદલાવાથી અથવા પાછળના અમલદાર તે બાબત પુરતું લક્ષ ન આપે તો પુનઃ ડીરટ્રીકટ લોકલબોર્ડ પોતાનું નિરંકુશપણું પ્રકટ કરી શકે તેમ છે. વળી બીજા પ્રાંતોમાં આવો નિયમ છે કે નહિ તેની ખાતરી નથી. આથી કાયદામાં અથવા તે ઉપર થયેલી કાનૂનોમાં મો. સિલ્વીએ દાખલ કરેલો અથવા તેના જેવો નિયમ જ્યાં સુધી પ્રવેશ પામે નહિ ત્યાં સુધી વિશેષ ફલની આશા રાખવા જેવું નથી. આ સંબંધમાં અમે દીવાન બહાદુર અબ્બાસાલભાઈના પ્રેરિત મત સાથે મળતા આવીએ છીએ અને રપ્પ જજીવીએ છીએ કે રચાનિક અમલદારની વિવેકબુદ્ધિ (discretion=મુનસરી) ઉપર જ આધાર રાખવામાં પ્રગ્તે ધણું નુકશાન સહન કરવું પડે છે. બધા અમલદારો અને મર્નરો મી. સિલ્વી અથવા લોર્ડ કર્ઝ જેવા હોતા નથી, અને કારોબારી સત્તાએ રચાપેલા નિયમ અમલદારોના બદલાવાથી વારંવાર બદલાય છે. હિંદુસ્થા- નની સરકાર આ સંબંધમાં મી. મલખારી ઉપરના ઉત્તરમાં લખે છે કે લોકલબોર્ડો ગામના રહીશોના પ્રતિનિધિરૂપ છે અને ૩૦ ટકાનો નિયમ જે લોકોને અતુક જણાયો હશે તો તે તે બોર્ડો સ્વીકારશે. પણ લોકલબોર્ડો કેવલ પ્રગ્તના પ્રતિનિધિઓની બનેલી નથી, સર- કારી અમલદારોના મતનું પ્રાધાન્ય સર્વે પ્રવર્તે છે. તાલુકા લોકલબોર્ડના મેંબરો સર્વે જાણે છે કે ડીરટ્રીકટ લોકલબોર્ડો ખરચમાં મોટો હીસ્સો કાપી લે છે અને તેથી તાલુકાનાં કામો એમને એમ પડી રહે છે. આટલું જાણ્યા છતાં કયા લોકલબોર્ડોના મેંબરો કઈ મીટી- ગમાં ડીરટ્રીકટ લોકલબોર્ડોના સમક્ષ આ વકરાર બજેટ વખતે મૂકી છે? ન્યારે સરકારને પણ આ નિયમ યોગ્ય લાગે છે તો કાયદામાં તેને દાખલ કરવામાં પ્રતિબંધ શો છે તે સ- મજી શકાતું નથી.

હાલ જે નિયમ પ્રવર્તે છે (૩૦ ટકાનો નિયમ સર્વે અમલમાં નથી) તે નિયમથી જે ગામે લોકલ કોર્ડની રકમ જેટલી બરી હોય તેના પ્રમાણમાં તે ગામને દસ દસ વર્ષ સુધી કંઈ લાભ મળતો નથી. કદાચ ચારા-રિપેરની આંટમાં મદદ આપાય છે, અને ચારામાં જ સમજેલા રચાનિક સુધારો સમાઈ જાય છે. આથી અમુક ગામગોના સમુદાયમાં અમુક વર્ષે સરાસરી આટલા પ્રમાણની રકમ ખરચાવી જ નોંધ્યો એવો કાયદાથી નિયમ સ્થપાવાની

જરૂર છે. આ રીતે પંચાયતનું સ્થાપન કરી તેમના હાથે લોકલેવડની રકમ ખર્ચવામાં ને કાયદાની હરકત રજુ કરવામાં આવી છે તે તો કાયદાના સઠજ સુધારાથી દૂર થઈ શકે તેમ છે.

ખીજું સરકાર તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ખર્ચ અને હીસાબ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ઘણી અગવડ પડે તેમ છે. પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તાલુકા લોકલબોર્ડના ગામોના 'ગ્રૂપ' એટલે કે સમુદાય વાર પંચાયતની સ્થાપના થાય અને તેના ખર્ચનો હીસાબ તાલુકા લોકલબોર્ડ તપાસે તો કામમાં વધારો થવાનો સંભવ બહુ રહેતો નથી.

ત્રીજી બીજી દલીલ સરકારે એવી રજુ કરી છે કે જ્યાં સ્વરાજ્યની શક્તિ નિર્મૂલ્ય થઈ છે ત્યાં ગામની પંચાયતને કરથી ઉધરાવેલી રકમ ખર્ચવાની સત્તા આપવામાં ભારે લેખમ છે. પણ આ હરકત તો બી. મલબારીએ પોતે જ પ્રથમથી જણાવી હતી. તેઓ કહ્યું હતું છે અને પ્રત્યેક દેશ દિલ્લીથી કહ્યું કરશે કે જૂનો થવાનો સંભવ છે. જૂનો જોઈ થવા પામે એવી યોજના અથવા અંકુશો મૂકો. પણ જૂન થવાનો ભય જ આગળ કરવામાં આવે ત્યારે તો કોઈ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ ખીસી શકે નહિ. અમારા મત પ્રમાણે તો સ્વરાજ્યની કેળવણીનો પ્રથમ પાયો જ જૂન છે. હાલનું ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યજાધારણ નમુનારૂપ થઈ છે, તે પ્રથમથી તેવું નહતું. સમય સમયના અનુભવના આધારે તે જાધારણ સુધરી હાલ સામાન્ય પ્રજા, ઉમરાવ અને રાજના વિચારોના સામ્યને પ્રકટ કરનાર થઈ પડ્યું છે.

સ્થાનિક કામો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ દરેક તાલુકા લોકલબોર્ડ એક વર્કિંગ કમીટીને સોંપે છે. આ વર્કિંગ કમીટી લોકલબોર્ડના મેમ્બરોમાંથી પ્રકટ થયેલી હોય છે, આ કમીટીને સઠજ બડોળુ રૂપ આપવામાં આવે અને તાલુકા લોકલબોર્ડના એક એક ગ્રૂપ અથવા ગામના સમુદાયવાર એક એક પંચાયતની સ્થાપના થાય અને તે પંચાયતને એક સમૂદાયિક સંસ્થા (Corporate body) તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, અને તે પંચાયત વર્કિંગ કમીટી સાથે રહી સ્થાનિક કામો ઉપર દેખરેખ રાખે અને તે પંચાયતને લોકલ બોર્ડ સલાહ આપનાર મંડળ (advisory body) તરીકે સ્વીકારે તો પ્રજાને અને સરકારને ધણે લાભ થવા સંભવ છે. પ્રજાને લોકલેવડનાં નાણાં સ્થાનિક કામોમાં વપરાશે એવો વિશ્વાસ રહેશે, અને સરકારને સ્થાનિક હરકતો અને આવકમક કામો નજર ઉપર સતત આવશે.

“ ઇતિહાસની આરસી. ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૭૧ થી)

૨

ક્રિશ્ચિયનિટિ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન: એમાંથી લેવા જેવો બોધ.

પાછળના અંકમાં આપણે જોયું કે સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમ એ શ્રીક પ્રજાનું અને અધિકારમાન એ રોમન પ્રજાનું ખાસ લક્ષણ હતું. શ્રીક પ્રજા આત્મસંયમને અભાવે પડતીમાં આવી. રોમન પ્રજામાં આ ખામી નહતી તેથી તે રાજ્ય વિસ્તારવામાં અને ચલાવવામાં ફતેહમન્દ નીવડી. પરંતુ એક મહાપ્રશ્ન—પ્રાકૃત જનોને અર્થાત્ સામાન્ય જનમંડળને શી રીતે સુધારવું ?—એનું સમાધાન એ એમાંથી એકે પ્રજા કરી શકી નહિ.

રોમન સામ્રાજ્યના ઉત્તરકાળમાં ક્રિશ્ચિયનિટિ અસ્તિત્વમાં આવી.

(૧). ક્રિશ્ચિયન ધર્મસંધ શરૂઆતમાં કાઇસ્ટ ઉપર શ્રદ્ધાથી, એ પાછો પૃથ્વી ઉપર ઉતરશે એવી આશાથી, અને એના ઉપર અને પોતામાં પરસ્પર પ્રેમથી જોડાએલા યોગ્ય માણુ-સોની મંડળીરૂપ હતો: એમાં કશો રાજકીય અર્થ નહતો. બાઇબલનો ઉત્તરાર્ધ જે ક્રિશ્ચિયન પંથનું પ્રથમ પુસ્તક છે એમાં ક્રિશ્ચિયનોએ સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા કરવી અને નવીન સુધારણાનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવું, એવો કાંઈ ઉદ્દેશ જોવામાં આવતો નથી. જગતમાં જે કાંઈ ખોટું હોય તે સર્વથી દૂર રહેવું, અને કાઇસ્ટ પાછો પૃથ્વી ઉપર આવી ખેંચા ઉપર જાય મેળવી જગત ઉપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપે એની વાટ જોવી—એટલું જ તેઓ સમજતા હતા. એના આવતા સુધી એના ભક્તોએ સહનશીલ થયું અને રાજ્યના હુકમને તાબે રહેવું આવશ્યક હતું. ત્યારે આ જગતના રાજાઓ ક્રિશ્ચિયન પંથમાં બળ્યા, ત્યારે જૂદી જ તરેહના ધર્મસંધો અસ્તિત્વમાં આવ્યા: આ ધર્મસંધો તે પૂર્વેની ખાનગી મંડળી મટી, રાજ્યની સાથે કાર્યભારમાં ભાગ લેનારાં જળવાન મહાજનમંડળ બન્યા હતા. શરૂઆતમાં જે એમ માનતા હતી કે ક્રિશ્ચિયનો દુનીઆમાં છતાં દુનીઆ સાથે એમને લેવા દેવા નથી, એ માનતા જે કે તદ્દન લુપ્ત થઇ નહિ—તો પણ એમાં ધણો ફેરફાર થયો અને હવેથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ રાજ્યધર્મ બન્યો, અને દરેક ક્રિશ્ચિયન રાજ્યમાં કાયદાથી એ પગાવવામાં આવ્યો.

રોમન સામ્રાજ્યની કેટલીક સામાજિક શક્તિઓ સાથે બાઇબલનો ધર્મ અને બાઇબલની નીતિ બળ્યાં, અને એને પરિણામે જૂદી જૂદી કોમના અસલી ધારાઓમાં સુધારો થવા માંડ્યો, અને કોમવાર રાજ્યપદ્ધતિ બદલાઈ દેશવાર રાજ્યો રચાવા લાગ્યાં, અને એમાં જે પ્રજાનું ઐક્ય અને બંધુબાવ જોઈએ એ ક્રિશ્ચિયનિટિએ પૂરાં પાડ્યાં. રોમન સામ્રાજ્યે હવે નવું રૂપ ધારણ કર્યું. એક મહારાજાને બદલે, મહારાજા અને પોપ (મુખ્ય ધર્મગુરુ) એનું એક જ રાજ્ય થયું. અને ત્યાં ત્યાં ક્રિશ્ચિયન ઉપદેશકો જઈને વસ્યા, ત્યાં ત્યાં તેઓએ પોતાની સાથે કેટલીક વિદ્વાતા, ઉદ્યોગ અને કળા દાખલ કર્યાં.

આ ક્રિશ્ચિયન રોમન કૌટુંબિક પંથે રાજ્યશાસ્ત્રમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો—અને

તે એ કે રાજકીય સત્તાને ધર્મના પાયા ઉપર સ્થાપી. આ ક્રિશ્ચન ધર્મગુરુઓનો સદા એ જ ઉપદેશ હતો કે મનુષ્ય હમેશાં ભૂલ કરનાર અને સ્વચ્છન્દી (આત્મસંપ્રભરિત) પ્રાણી છે, અને એને નિયમમાં રાખવા માટે રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક કાયદાની જરૂર છે. બરાબર રૂપમાં મૂકવામાં આવે, તો આ સિદ્ધાન્ત મનુષ્યસ્વભાવની ખરી સમજણ ઉપર સ્થાપિત છે. પણ ધર્મગુરુઓ એ સિદ્ધાન્તને બહુ વધે સૂધી ખેંચી ગયા અને એને ખોટું સ્વરૂપ આપ્યું. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે પાપી છે એટલું જ કહીને એ ન અટક્યા પણ મનુષ્યને જે જે સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ અને પ્રેરણાઓ થાય છે એ હમેશાં ખરાબ—અસન્માર્ગી જ હોય છે, અને એ ઇચ્છાઓને તથા બુદ્ધિવિલાસોને હમેશાં દબાવવાથી અને મારવાથી જ મનુષ્ય સારો થઈ શકે છે એમ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. વળી સાધારણ રીતે અધિકારને માન આપ્યા વગર રાજ્ય ચાલી ન શકે, એટલી વાતથી જ તેઓએ ખસ ન કર્યું; પણ જે રાજ્ય અને જે ધર્મ હાલ ચાલે છે એને જ કાંઈ પણ તર્ક વિતર્ક કે આનાકાની કર્યા વગર માન આપવું જ જોઈએ એવો તેઓએ આગ્રહ કર્યો—અને ફુનીઆના રાજ્યાધિકારીઓ અને ધર્માધિકારીઓ પણ આખરે મનુષ્ય જ છે અને તેઓ પણ ખીજા મનુષ્યોની પેઠે ભૂલ કરે છે તથા સ્વચ્છન્દી નીવડે છે, એ વાતનું તેમને લક્ષ રહ્યું નહિ. પોપ (ધર્મગુરુ) અને રાજાઓ ઇશ્વરદત્ત સત્તા ભોગવે છે, અને એ સત્તાની સ્થાપના થવું, બદલે દીકા કરવી એમાં પણ પાપ રહેલું છે એવો મત પ્રચલિત થયો. મધ્યયુગની ક્રિશ્ચિયનિટીએ ઉત્તમ ચારિત્રના નમૂનાઓ ઉત્પન્ન કર્યા, અને જે મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ થીક તત્ત્વજ્ઞાન અને રામન કાયદાઓથી થઈ ન શક્યું તેનું નિરાકરણ કેમ કરવું એનો માર્ગ પણ બતાવ્યો. મનુષ્ય માત્ર એક જ પરમ પિતાનાં બાલક છે, અને તેથી સર્વેએ પરસ્પર બંધુભાવ રાખવો જોઈએ—એ સારો ઉપદેશ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન માણસ પણ સમજી શકે અને ઉપયોગમાં લઈ શકે એવો હતો, અને એ વડે આખો જનસમાજ એક બંધુભાવમાં જોડાઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ ઉપદેશ કર્યા છતાં જનસમાજને હમેશાં નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જ અવગણવાનો જોઈએ, આચાર વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય આપી સઘળી જવાબદારી એને જ શિર સંભરી જોઈએ એ વાત ક્રિશ્ચન ધર્મોપદેશકોએ સતત સ્મરણમાં રાખી નહિ. ખીજા ઉપર અંકુશ રાખવામાં તેઓ સખ્ત હતા, પણ પોતાની ફરજ ભૂલી જતા. તેઓ સત્ય કરતાં સંપ્રદાય માટે, નીતિ કરતાં સાંકડી ધાર્મિકતા માટે, વધારે કાળજી ધરાવતા. તેઓ પોતાને લોકના ‘બરવાડ’ કહેવડાવતા, પણ લોકો તો બરવાડ વગરનાં બકરાંના જેવી અનાથ દશામાં પડ્યા હતા.

(૨). હવે આપણે પ્રાચીનકાળ છોડી અર્વાચીનકાળ ઉપર આવીએ, અહીં જોતાં ઇતિહાસના પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા અત્યંત બેદ પાડવા એ બરાબર નથી. કાંઈ પણ જમાનાનાં માણસો જૂતકાળને છેક લુપ્ત કરી નાંખી તદ્દન નવો જ માર્ગ ઉપજાવી શકતાં નથી: જૂતકાળમાંથી ઉતરી આવેલી ટેવો અને માન્યતાઓથી યુક્ત રહીને જ હરેક નવો જમાનો શરૂ થઈ શકે છે.

એમ કહીએ તો ચાલે કે અર્વાચીન (ઈ. સ. સોળમા સૈકા પછીનો) જનસમાજ બે પ્રવૃત્તિઓથી ઘણાયો છે: એક ધર્મને લગતી અને ખીજી વિદ્યાને લગતી. આ બંને પ્રવૃત્તિઓ એકબેકની સાથે બહુ જ ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે. સોળમા સૈકામાં મોટેસ્ટન્ટ ક્રિ.

ક્રમનોએ સાંપ્રદાયિક પંથ રહામે પોકાર ઉઠાવી નવો ધાર્મિક ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો ન હોત તો નવી વિદ્યાએ ખગોળશાસ્ત્ર—આયુર્વેદશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં જે પરાક્રમે ક્યાં છે એ બાબે જ બની શક્યાં હોત. તેમ જ આ નવી વિદ્યા અને સાહિત્યનો ઉત્સાહ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોત તો પોપની સત્તા અને રૌમનક્રિયોલિક તત્ત્વજ્ઞાનને શિથિલ કરવાં અશક્ય હતાં. આ પ્રમાણે જેમ એક તરફથી વિદ્યા અને ધર્મ બને એક એકને સાહાય—કારક થયાં, તેમ બીજી તરફ તેઓ રહામરહામાં પડ્યાં. આ સર્વનો વિગતવાર દત્તિકાસ આપવાનું આ સ્થાન નથી. માત્ર થોડું સૂચન જ અને કરી શકશે.

નવા ધર્મસુધારકોનું એમ કહેવું હતું કે સત્ય અને કર્તવ્યનો નિર્ણય પોપના શબ્દ અને સંપ્રદાયને અવલંબીને બાધબંધનો અર્થ કરવાથી થઈ શકતો નથી: એ નિર્ણય માટે દરેક મનુષ્યે પોતપોતાની બુદ્ધિનો—મનોદેવતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આના જવાબમાં સાંપ્રદાયિકોનું એમ કહેવું હતું કે જો દરેક માણસને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે બાધબંધનો અર્થ કરવાની છૂટ હોય તો કોઈ પણ પ્રકારનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત અને નિયમ બની શકે નહિ. તેઓએ, રહામા (પ્રોટેસ્ટન્ટ) પક્ષવાળાઓમાં માંદોમાંદા કેવા મતભેદ છે, અને એમાંના કેટલાક બાધબંધનો સ્વછન્દી અર્થ કરીને વિચાર અને આચારની કેવી ભયંકર વિલક્ષણતાઓનું સમર્થન કરે છે એ બતાવી આપ્યું. આ આક્ષેપના જવાબમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના આગ્રણીઓને નવા સિદ્ધાન્તને ચોક્કસ સ્થાપવાની જરૂર પડી. એમણે પોતાના સર્વમાન્યસિદ્ધાન્ત તરીકે એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ સ્વીકાર્યો કે મનુષ્ય જન્મથી તદ્દન પાપી છે. આ વખત સુધી પ્રોટેસ્ટન્ટોની સંખ્યા ન્હાની હતી. અને તેમાં પણ સાચા હૃદયના યૂગ બાધબંધને વગગી ચાલનારા રાજ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનો એથી પણ યોગ્ય હતા. જેઓની સંખ્યા ન્હાની હોય તેઓ રહામા પક્ષ પાસે પરમતસાહિષ્ણુતા માગે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેઓ દુર્મેશાં આ સહુશુષ્ક ઉપર બાર મૂકતા. અને દરેકને પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર અને આચાર કરવાની છૂટ છે એ મત બહુ આગ્રહથી પ્રતિપાદન કરતા. આ સિદ્ધાન્તની એમના પોતાના વર્તન ઉપર પણ અસર થતી, પણ જ્યાં તેઓના હાથમાં સત્તા હતી, ત્યાં ત્યાં રહામા પક્ષને (રૌમન ક્રિયોલિક સંપ્રદાયને) ચગદી નાંખવા ચૂકતા નહિ. અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ એક વખત રથપાઈ ગયો એટલે પ્રત્યેક જણને વિચારની સ્વતંત્રતાનો દાક છે એ પોતાનો જ સિદ્ધાન્ત હવે તેઓએ નિર્ણયે. આ પરમત-અસાહિષ્ણુતા તદ્દન ખોટી અને વિનાશકારણ હતી એમ સમજવાનું નથી. ધર્મસુધારાની દિલ્લચાલને પરિણામે વિવિધ નવા મનોબળ, અને એ સર્વ ઉપર કોઈ પણ તરેહનું વ્યાવહારિક નિયંત્રણ રાખ્યું ન હોત તો તેઓમાં અભ્યવસ્થાનો પાર રહેત નહિ.

આ ધર્મસુધારો જે ‘ રેફર્મેશન ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમાં બેશક ઘણાં ફોરો હતા. પણ એ સર્વ ફોરો મણુનરીમાં લીધા છતાં પણ એટલું કમ્પૂત ક્યાં વિના ચાલશે નહિ કે જનસુધારણાના દત્તિકાસમાં આ ખરેખર એક આગળ પગથું હતું. એક તો, રૌમનક્રિયોલિક સંપ્રદાયની નીતિ રહામે પોકાર ઉઠાવી આખા ક્રિશ્ચન પંથની નીતિમાં એણે સુધારો કર્યો. બીજું, આજ સુધી જે સત્તા બધી પોપમાં જ એકત્રિત થઈ રહી હતી એમાં વિભાગ પાડ્યો, અને ધાર્મિક જીવનપ્રવાહનાં એક કરતાં વધારે સ્થાન ઉત્પન્ન કર્યાં. ત્રીજું, જો કે

વિચારસ્વાતન્ત્ર્યનો નવો મત કેટલીક વખત વિચિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો, તથાપિ એ એક રીતે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો: દરેક માણસને સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાની ટેવ પડી, અમુક ધર્મમંડળમાં આપણે દાખલ હોઈએ એટલે એની મેળે આપણું ધાર્મિક કલ્યાણ થઈ જ ન્યાય એવી ભ્રાન્તિ હવે દૂર થઈ, અને દરેકને પોતપોતાની જવાબદારીનું જાન થવા માંડ્યું.

ક્રિશ્ચન પંથનો આ ઇતિહાસ અત્રે, એક માત્ર ઇતિહાસ—પ્રાચીન બનાવ—તરીકે જ યા પરધર્મ ઉપર કાંઈ ખાસ શોખથી, આપ્યો નથી. એ ઇતિહાસ બહુ બોધદાયક છે, અને આપણા વર્તમાન ધાર્મિક સુધારાના માર્ગે ઉપર કેટલુંક ઉપયોગી અજવાળું નાંખે છે. વાચકને એક વાત સહજ સમજાઈ હશે, ન સમજાઈ હોય તો સમજાવી દેઈએ, કે મનુષ્ય-જાતિનો અબ્યુદય પ્રાકૃતજનના અબ્યુદય શિવાય અશક્ય છે. જનતા એ એક જીવન્ત સંઘાત—દેહ છે, અને એનું કાંઈ પણ અવયવ વગર કેળવાએલું રાખવામાં આવે તો એ ઉપેક્ષાની અસર આપ્યા શરીરમાં વ્યાપી જાય છે. ગ્રીસ અને રોમ બહુ બુદ્ધિમન્ત અને પરાક્રમી રાજ્યો હતાં, પણ પ્રાકૃતજનને શી રીતે સુધારવા એનો માર્ગ તેઓને જાહેર ન હોવાથી તેઓ એક મહત્વના અંશમાં નિર્મળ રહ્યાં, અને આખરે જનસુધારણા નવા તત્ત્વ માટે—ક્રિશ્ચિયનિટિ માટે—માર્ગ કરવો પડ્યો. ક્રિશ્ચિનિટિએ બંધુભાવના સાદા ઉપદેશથી આખા જનમંડળને એક સૂત્રમાં પરોવ્યું. વસાહાવતાર ભગવાન જેમ પોતાનું શરીર વિસ્તારતા ગયા અને છેવટે જળમાં ડુબેલી પૃથ્વીને બહાર ઉઠારી કાઢી, તેમ ક્રિશ્ચન પંથ પહેલાં એક નહાના મંડળાકારમાંથી વધતાં વધતાં સર્વત્ર યુરોપમાં પ્રસરી ગયો અને ઉપેક્ષામાં ડુબેલા જનોના ઉદ્ધાર કરી આખા જનસમાજમાં વ્યવસ્થા આણી. ક્રિશ્ચન પંથની કૃતેહનાં ઘણાં બહિરંગ-બહારનાં કારણો હતાં, પણ એક મહત્વનું અન્તરંગ-અન્દરનું કારણ એ પન્થનો સાદો બંધુભાવનો ઉપદેશ એ જ હતું. પણ નવો જનસમાજ ન્યાં કાંઈક વ્યવસ્થિત થયો કે તુરત એમાં રાજા અને પ્રજાનો ભેદ શરૂ થયો: સર્વ સત્તા પોપ અને રાજામાં એકત્રિત થઈ, અને એમના આશ્રય નીચે ધર્મગુરુઓ પણ સામાન્ય પ્રજાના હિતની અવગણના કરી પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ લક્ષ આપવા લાગ્યા. બંધુભાવનો ઉપદેશ માત્ર શબ્દમાં રહ્યો. રોમન લોકની નિયન્ત્રણા અને અધિકાર માટે માનની ભાવના નવા આકારમાં અમલમાં આવી. પોપનું વાક્ય પ્રમાણુ, આખા જનસમાજ વગર વિચારે એની આજ્ઞા પાળવી, અને પોપ અને એના હાથ નીચેના ધર્માધિકારીઓને દ્રવ્યાદિથી સંતોષવા એટલે મનુષ્યનું સર્વ ધાર્મિક કલ્યાણ સિદ્ધ થઈ ગયું એવી વિપરીત સમજણ પ્રચાર પામી. અને આ સમજણ રહ્યો નવા ધર્મસુધારકો—પ્રોટેસ્ટન્ટો—એ પોકાર ઉઠાવ્યો. તેઓએ વિચાર અને કર્તવ્યના સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના ઉપજાવીને પોપની સત્તાને તોડી, પરન્તુ પોતામાં વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે તુરત પોતે પણ વિચારસ્વાતન્ત્ર્યને બેડીઓ પહેરાવી.

રોમન કૃંચાલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પન્થોનો આ ઇતિહાસ આપણા દેશની છેલ્લી બે ત્રણ પચ્ચીશીની ધાર્મિક હિલચાલનું સ્મરણ કરાવે છે. રોમન કૃંચાલિક ધર્મગુરુઓથી અને એમના ચાલતા ધર્મથી અનેક રીતે કંટાળી જેમ હ્યૂયરે નવો પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારો ચલાવ્યો, તેમ જ આપણે ત્યાં પણ બ્રાહ્મણોથી અને એમના ચાલતા ધર્મથી કંટાળી રાજારામ મોહનરાયે

‘બ્રાહ્મધર્મ’ ઉભો કર્યો. યૂરોપના ધર્મસુધારકોએ રોમન કૃષ્ણાલિકા અન્યોને અગ્રમાય માની બા-
ધખલમાં જ ખરા ધર્મનું ગાન શોધ્યું, તેમ આપણે ત્યાંના સુધારકોએ પણ પુરાણોને છોડી
વેદ (ઉપનિષદ) નો ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ કર્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં જેમ અનેક મતમ-
તાન્તરોની અવ્યવસ્થા જાગી, તેમ અત્રે પણ આદિ જ્ઞાનસમાજ, સાધારણ જ્ઞાનસમાજ,
આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ વગેરે અનેક મંડળો ઉત્પન્ન થયાં. અને જેમ યૂરોપમાં જતે દ-
હાડે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે ધર્મહીનતા અને સંશયવાદને દાર ઉઘાડી આપ્યાં, તેમ આપણા દેશમાં
નવા સુધારાએ પ્રાચીન ધર્મ ઉપર અઘરાઈ શરૂઆત કરી ધર્મ માત્ર ઉપર અઘરા અને
બેદરકારી ઉત્પન્ન કર્યો. વળી જેમ યૂરોપનો ધર્મસુધારો સાહિત્યની જોડે જોડાઈ આવ્યો હતો
તેમ આપણો ધર્મસુધારો પણ કેળવણીના વિસ્તાર સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. એટલુંજ
નહિ પણ, ઐદિક સુખની ઇચ્છા એ જેમ યૂરોપના અર્વાચીન યુગનું ખાસ લક્ષણ છે તેમ
આપણો આ નવો યુગ પણ એ જ ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલો છે.

યૂરોપમાં જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે દરેક જાણને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું અને સ્વા-
તંત્ર્ય સાથે જવાબદારી ઉભી કરી, તેમ આપણા નવીન ધર્મસુધારાએ પણ દરેક જાણ માટે
પોતપોતાનો ધર્મ શોધી લેવાની છૂટ અને દરજ્જા ઉભય ઉત્પન્ન કર્યો.

યૂરોપના મધ્યયુગના રોમન કૃષ્ણાલિકા પંડિતો અને સન્તોએ જગતને ધણો અસાધારણ
ઉપકાર કર્યો છે, અને એવા વિદ્યાવ્યાસંગ અને ઉડી ધાર્મિકતાના નમૂના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં
પણ મળવા અશક્ય છે. *આ વાત જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટો તાદન જૂલી ગયા, તેમ આપણે ત્યાં
પણ બ્રાહ્મણોએ એમની વિદ્યાથી અને ધાર્મિકતાથી જનસમાજને કરેલી સેવા નવા સુધાર-
કો જોઈ ન શક્યા. પુરાણ અને સ્મૃતિઓને તેઓએ સ્વાર્થપરાયણતા અને મૂર્ખ. બાલિશતાનાં
પોથાં ગણ્યાં. નવા તેજથી અજાગેલી એમની દૃષ્ટિ સારા ખોટા વચ્ચે શાન્ત વિવેક કરવા
અશક્તિમાન થઈ. વળી જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટોની દૃષ્ટિ આ દુનીયા તરફ—ઐદિકતા તરફ—વિશેષ
વળેલી હતી, તેમ આપણા ધાર્મિક સુધારકો પણ ત્યાગ—સંન્યાસ—નિવૃત્તિમાર્ગે એ બાવનાથી
તાદન વિમુખ હતા.

આપણો ધર્મસુધારો યૂરોપના ધર્મસુધારા કરતાં બે ત્રણ વાતમાં જૂદો પડે છે. એક
તો એ કે યૂરોપનો સુધારો ધણે ભાગે દ્યુધરથી જન્મ પામ્યો છે એટલું જ નહિ પણ એના
વિસ્તાર માટે યૂરોપ એવું અને એના અનુયાયીઓનું સવિશેષ આભારી છે. રાજા રામમોહનરાય
આપણા અર્વાચીન ધર્મસુધારાના આદ્ય પ્રવર્તક છે ખરા, પણ એમણે અને એમનાં અનુયાયી
મંડળોએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હોત તો પણ આજની નવી કેળવણીને પરિણામે ધર્મસુધારો
થવા વિના રહેત નહિ. દ્યુધરે બાધખલને પ્રમાણ માન્યું; આપણા નવા સુધારકો વેદાપી
ગળને પકડી રહ્યા નહિ અને નવો પવન જ્યાં ખેંચી ગયો ત્યાં અવશ રીતે ખેંચાતા ગયા.
આપણા નવા ધર્મસુધારાનું સામ્ય પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ કરતાં પણ અમને રોમન “Law of
Nations.” ‘પ્રજાઓના કાયદા’ સાથે વિશેષ લાગે છે. રોમન લોકો જેમ નવી પ્રજાઓ
સાથે સંબંધમાં આવતા ગયા અને એમના રીત રીવાજો જોઈ પોતાના કાયદામાં

ફેરફાર કરતા ગયા, તેમ આપણા નવા ધર્મસુધારકો આઠબલ વગેરે પરધર્મનાં પુસ્તકો ભેષ હિન્દુ ધર્મના વિચાર ફેરવતા ગયા. પણ રોમનો પોતે રાજ્યકર્તા હતા, અને ખીજ પ્રભુઓ જેમના રીવાજો એમણે અવલોક્યા એ છતાંએલી પ્રભુ હતી, એટલે રાજ્યકર્તા પ્રભુને ને પોતાની ભતતું અભિમાન રહે તે રહ્યું, અને તેથી એમના પોતાના જૂના કાયદાનો તિરસ્કાર કર્યા વગર એમાં ફેરફાર કર્યો. એથી ઉલટું, આપણા સુધારકો છતાંએલી પ્રજાના હોષ, એમણે જે નવા ધર્મો અવલોક્યા એ રાજ્યકર્તા પ્રજાના હતા, અને તેથી તેઓ સ્વાભિમાન ભૂલી રાજકર્તા પ્રજાના ધર્મ ઉપર મોહી પડ્યા, અને સ્વધર્મનો તિરસ્કાર કર્યો. આ જ કારણથી ખીજું એ પરિણામ નીપજ્યું છે કે દ્યુધરે જેમ યૂરોપને હલાવ્યું તેમ આપણા દેશને આ સુધારકો હલાવી શક્યા નહિ: એમનો પ્રયત્ન હમેશાં દૂષણો અને ઝંખો જ રહ્યો છે ત્રીજું, યૂરોપના ઇતિહાસમાં દ્યુધરનો પ્રયાત્ન અપૂર્ણ છે. આપણે ત્યાં ધર્મસુધારો યુગે યુગે થાય છે. ‘જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું ઉત્પન્ન થાઉં છું’ એ વચન પાળી પ્રભુ અને સન્તોરૂપે વખતોવખત જન્મ લે છે. અને આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાળના સન્તોમાં ઇશ્વરની ખાસ પ્રેરણા નજરે પડે છે-તે એવી રીતે કે પ્રાચીન ધર્મના સંદર્શને ખડિત કર્યા વગર એના અસંદર્શ રહામે જ તેઓ પોતે ઉઠાવે છે. કબીર તુકારામ વગેરેએ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ધર્મ ઉઠારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એમના ઉપદેશો આખા દેશમાં ઐશ્વરી ચૈતન્ય ભરત કર્યું હતું, જેની અસર અઘાપિ સુધી સર્વથા હ્રમ થઇ નથી. પણ આપણા આધુનિક ધર્મસુધારકોએ આરંભમાં પ્રાચીનકાળ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, પણ લોકમાં એમનો ઉપદેશ પ્રસારે તે પહેલાં તો જલ્દી જલ્દી નીચીને પ્રમાણ માનવાનું જે પરિણામ આવ્યું તે એમણે—અને તે એ કે ધર્મ-સંસ્થા—વ્યવસ્થા અશક્ત થઈ પડી; અને વ્યવસ્થાના મહાનિયમોનો અનાદર થતાં ધાર્મિક વૃત્તિ વિશેષી થઈ ગઈ. આર્યસમાજીઓ વેદને પ્રમાણ માની અવ્યવસ્થાથી મુક્ત રહ્યા, પણ એમના આદ્ય ગુરુ દયાનંદસરસ્વતીમાં પ્રથમથી જ ધાર્મિક રસ-માધુર્ય, કોમળતા, આર્દ્રતા—એનો અભાવ હતો અને તેથી જો કે એમનામાં ધર્મનો આશ્રદ અને ધર્મખાતર લડવાનું બળ વિશેષ નેવામાં આવે છે, અને એ ગુણથી ઘણા ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ રહામે એમણે ટક્કર લીધી છે, તથાપિ ખરૂં મનુષ્યહૃદયને પીગળાવે એવું ધર્મતત્ત્વ એમને અપરિચિત હોવાને લીધે એમનો પંથ હજી ફાળી શક્યો નથી. સ્વામીનારાયણનો પંથ પણ અર્વાચીન ધર્મસુધારાઓમાં આવે છે, પણ એની સુધારાની રીત જૂદી છે—જેનું વિવેચન કરવા જતાં બહુ વિષયાન્તર થઈ જવાનો ભય છે. માટે આટલેથી જ યૂરોપના અને આપણા ધર્મસુધારાનો વિષય સમાપ્ત કરીશું.

[વસન્ત—ઓક્ટોબર.]

બસિ આખ્યાન,

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૧૯ થી.)

કોઈ પણ દેશ છતાં આટલે ક્યાં તો રાજ્યને વશ કરવો જોઈએ કે ક્યાં તો મંત્રીને વશ કરવો જોઈએ. રાજ્ય અને મંત્રીનો પરસ્પર સંબંધ એવો હોય છે કે એકની સ્થિતિને બીજો, અનુકૂલ થઈ રહે છે. અહિં રાજ્ય અને મંત્રીનો ને સંબંધ બતાવ્યો છે તે પરથી સમગ્રતા છે કે મંત્રિ રાજ્યને વશ છે. તેના જ નિર્દેશનાં કાર્ય માત્ર કરે છે. તેનામાં ભોગ-શક્તિ પણ નથી તેમ જ્ઞાનશક્તિ પણ નથી, માત્ર ક્રિયાશક્તિ છે. અર્થાત્ મન કેવલ જડ છે અને અન્યની પ્રેરણાથી કાર્ય માત્રમાં પ્રવર્તે છે. જડ છતાં દીર્ઘ અભ્યાસથી તેની પ્રકૃતિ જ એવી થયેલી છે કે તે આત્માને જ વશ રહે છે, અન્ય કોઈને વશ થતું નથી. આટે જ કહ્યું છે કે, “ દેવ અસુરના ગણ જોટલા છે તેથી લાગુ ગણા હોય તો પણ તે જીતી શકાય એમ નથી. ” સમષ્ટિને વિષે જે જે કાર્ય દેવ અને અસુરો કરે છે, તે જ કાર્ય અ-ષ્ટિને વિશે શુભ અશુભ વૃત્તિઓ કરે છે. સદ્ગુણ દુર્ગુણ પણ એ જ દ્વંદ્વ ક્રિયામાં છે, અને એના જ જેવાં દ્વંદ્વ અહિં જણાય છે તે સર્વનો આ સુરસુર-ચૈષ્ણીમાં આંતર્યા છે. એ દેવ અને અસુરો અર્થાત્ શુભાશુભ વૃત્તિઓ—વાસનાઓ ગમે એટલી બલવાન હો, છતાં એ બે વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ વૃત્તિઓ સપ સર્પીને રહે તો ફીરસમુદ્રથી જગતમાંથી ઔદિક અબ્યુદ્ધય રૂપ અમૃત બલે પ્રાપ્ત થઈ શકે, છતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો એથી નથી જ. ભારે તે શાથી છે ? મનરૂપી મંત્રીના પ્રભુ એવા આત્માથી જ મનોગત્ય સિદ્ધ થઈ અંતે મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મલાભ-સ્વરૂપાનુસન્ધાન—યહાં આટે ચિત્તગત્ય આવશ્યક છે. એ જ્યોતો ને ક્રમ અહિં આપ્યો છે તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. મનુષ્યો એક બીજાથી જનુ વિચિત્ર પ્રાણિનાં હોય છે આટે સર્વને આટે એક નિયમ હોય તો તેથી લાભ કરતાં દાનિ વિશેષ છે, આટે સર્વને અનુકૂલ હોય એવા નિયમોની જરૂર છે. પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના એ નિયમો જુદા જુદા આપી શકાય નહિ આટે મનુષ્યના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર માન્યા છે: અશિક્ષિત, શિક્ષિત, અને સુશિક્ષિત. એ ત્રણ વર્ગની સ્થિતિને અનુસાર ત્રણ નિયમવડે તેમના વ્યવહારશાસ્ત્રને યોજ્યો છે. એ આપણે ઉપર જોયું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે એ ક્રમમાં ભોગની ઉત્તરોત્તર નિર-ત્તિપર લક્ષ રાખ્યું છે, એટલાં જ નહિ પણ ભોગને જ્યાં આખા વ્યવહાર કાલનો અર્ધ ભાગ આપ્યો છે ત્યાં પણ, તેને નિયમમાં રાખવા આટે, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો વિચાર અને શુરુ શુ-શ્રૂપાર્શ્વ અંકુશ રાખી એમ સૂચવ્યું છે કે માત્ર ભોગમાં જ નિરંકુશ પ્રવૃત્તિ સર્વથા અનિષ્ટ છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિચાર એ ભોગલાલસાને નિયમક છે ખરો પણ શુરુ શુશ્રૂપાર્શ્વ અંકુશની આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેને અભાવે એ વિચાર મનુષ્યને ઉન્માદ ઉતારી પાડે એવો બધ રહે છે. માનવસુહિની પણ મર્યાદા છે, અને જ્યાં એ મર્યાદા આવી રહે ત્યાં કોઈ શુરુની અપેક્ષા રહે છે, આટે તે આટે પણ એ ક્રમમાં કોઈક સમય રાખ્યો છે.

એ ક્રમમાં ત્રણ મુખ્ય કર્તવ્ય દેખાય છે. ભોગનિરતિરૂપ તૃપ્તિનો સંલોગ, વિચાર,

અને એ બેને કૃતલેક અંશે પરિણામરૂપ આત્માવલોકન. ભોગ ભોગવતાં તેની સાથે જ ભોગ્ય વસ્તુનાં સ્વરૂપ, તેમનાં સ્થાન, વિગેરેનો વિચાર, અધ્યાત્મ વિચારને પરિણામે, આવે છે. એટલે ધીમે ધીમે એ ભોગલાલસા શમે છે. અર્થાત્ વિચારથી ભોગગર્હા હ્રદભવે છે. વળી ભોગલાલસા ઝાઝી થતાં જ ભોગ્ય વસ્તુ ચિત્તને પૂર્વે અસ્થિર બનાવી દેતી હતી તે વસ્તુ પ્રતિ ચિત્ત આકર્ષાતું નથી, એટલે તે સ્વસ્થ રહી શકે છે, અને ચિત્ત જેમ સ્વસ્થ તેમ તેવાં ચિત્તવાળાને આત્માવલોકનનો અવકાશ વિશેષ આત્માભિમુખ થવાથી ભોગલાલસા પણ શિથિલ થતી જાય છે. આ પ્રમાણે તૃષ્ણાનો સંત્યાગ, વિચાર, અને આત્માવલોકન પરસ્પર ઉપકારક છે, અને એ સર્વનું મહોત્તર પરિણામ કૃતાત્મતા છે.

આત્મલાભ થતાં જ પરમ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તો માત્ર અનુભવ ગમ્ય જ હોવાથી તેનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી પણ જેમણે એક પલ માત્ર પંચ શાંતિ અનુભવી હોય તેમને તો તેનો કાંઈક વિચાર આવી શકશે.*]

આ પ્રમાણે પ્રબોધ પામીને બલિ રાજાએ સ્વરૂપનું ચિંતન આરંભ્યું. ‘હું કોણ’, ‘આ કોણ’ એ પ્રશ્નો વિચારવા માંડ્યા. વિચાર કરતાં પોતાના ગુરુનું સ્મરણ થયું અને ધાર્યું કે, અમારા અજ્ઞાનની શાંતિને અર્થે ગુરુથી શુક્રાચાર્યને શરણે જવું એ જ ઠીક છે. એમ ધારી બેઠું આંખ બંધ કરી શ્રી શુક્રાચાર્ય પ્રભુનું ધ્યાન કર્યું. ધ્યાન કરતાં જ થી શુક્રાચાર્ય લાં પધાર્યા. પુષ્પાદિ પૂજનસામગ્રી વડે ગુરુશ્રીનું અર્ચન કરી તેમની પ્રાર્થના કીધી કે “હે! ગુરો! ‘હું કોણ’ આપ શ્રી કોણ’, ‘આ શું’ ‘તે’ શું’, એ સર્વ વિષે કાંઈક બોધ આપી કૃતાર્યે કરો.”

પ્રશ્ન સાંભળી લઈ ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—‘હું દેવલોક* જતાં માર્ગમાંથી અહિ આવ્યો છું. વિસ્તારથી શું વિશેષ છે. મોટે સિદ્ધાન્તસચ્ચ જ હું તને કહું છું તે સાંભળ. આ, તે, હું, તું, જે જે કાંઈ છે તે સર્વ, ચિત્ માત્ર છે. ચિત્ અને ચેતની બેદબુદ્ધિ એ બંધ છે અને ચિત્ત ચેતનાવથી રહિત થતાં ચિત્ થાય છે એ જ મોક્ષ છે. સર્વ શાસ્ત્રના સારોદારરૂપ આ સિદ્ધાન્ત છે, તેનો નિશ્ચય કરીને, બુદ્ધિ વડે આત્મવિચાર કરતાં આત્મ સાક્ષાત્કાર થશે. હું તો હવે જાણી છું. કારણ કે કોઈ સુર કાર્યનું નિયોજન કરવા સમર્થિઓ એકઠા થયા છે ત્યાં મારે જવું છે.

આમ કહી ભગવાન શુક્ર આકાશ માર્ગે ચાલ્યા, અને બલિ રાજા આત્મચિંતન કરવા ધ્યાનનિષ્ઠ થયા. પ્રણવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ગુરુપ્રસાદથી સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ અને આત્મ સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થયો. ધણી કાલ આ રિયતિમાં રહ્યા પછી, ઉત્થાન પામીને, પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં યોગ્યતા. કર્તવ્ય સમાપ્તિ થતાં મુખી અહંમત્વાદિ વાસનાના લાગમય ચિત્તથી સર્વ પ્રકારના કાર્ય યથાશક્તિ કર્યાં. ગમે તેવા પ્રસંગે અને લોકવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયા છતાં, સર્વને હ્રદય-પુંડરીકમાં નિષ્ઠ કરી, નિરોધી, પરમ પદને પામ્યા.

[* * શુક્રાચાર્ય દૈત્યગુરુ હતા. પૃથ્વીપર તે કાલમાં જ મનુષ્ય જાતિ હતી તે આજનીના જ જેવી નહતી. તે કાલના મનુષ્યો જ દૈત્ય દાનવાદિ નામે ઓળખાય છે. એ દૈત્ય

દાનવો જ્યારે આ પૃથ્વી પર હતા ત્યારે તેમની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમનામાંથી કોઈ ગુરુ પદને યોગ્ય થયું નહતું. તેથી અન્ય ગ્રહ કે જેમાં તે તે ગ્રહોનાં સ્થિત્યાદિને અનુકૂલ જીવે રહે છે તેમાંથી કોઈ આગળ વધેલી જીવકોટિમાંના ઉત્તમ જીવો આવી પોતાનાં કરતાં ઉત્તમ ક્રમમાં પાછળ હોય એવી જીવકોટિના જીવોને સહાય કરતા. દેવગુરુ શુક્રાચાર્યની સ્થિતિ શુક્રમાં હતી. એ વાત એમનાં નામથી જ સૂચવાય છે. શુક્રાચાર્ય પૃથ્વીપરની મનુષ્ય-જાતિનું ગુરુપદ સ્વીકાર્યું એ એક બીજી વાત પણ સૂચવે છે. તે એ છે કે આપણા સૂર્ય મંડલની બધા ગ્રહોને પરસ્પર આકર્ષણરૂપ જે સંબંધ ખગોલવેત્તાઓ સ્વીકારે છે, અને તે ઉપરાંત જ્યોતિષ શાસ્ત્રદ્વારા તેમનો જે ધાર્ડો સંબંધ મનાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નિકટ સંબંધ સર્વ ગ્રહોને છે. તે એકે એક ગ્રહના જીવોને અન્ય ગ્રહમાંથી ગુરુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જુદા જુદા ગ્રહોમાંના જીવોમાં પરસ્પર વ્યવહાર હો કે ન હો, પણ પ્રત્યેક ગ્રહના જીવોના અગ્રણ્યોને તો પરસ્પર વ્યવહાર હોવો જ જોઈએ, એમ તેમનું સ્વરૂપ તથા તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ શું છે તે વિચારતાં સહજ સમજાશે.

ધ્યાન કરતાં શુક્રાચાર્યનાં દર્શન થયાં એ વાત એવી છે કે તે માનનાર તેને માને છે, કારણ કે એવી ઘણી વાતો તેણે પુરણોમાં વાંચી હોય છે; અને એ વાત નહિ માનનાર એને માત્ર હસી જ કાઢે છે. એમાંથી એકેને-ગ્રહાણુ કે અગ્રહાણુને, એનું તાત્પર્ય શું હશે તે જાણવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. પણ જગત્સુ એવી વાતોનાં કારણ શોધે છે. એવા જગત્સુઓને એ વાત સમજાવા એટલી જ સૂચના કરવી બસ છે કે, આપણા સૂર્યમંડલમાં જે કોઈ છે તેને પરસ્પર બહુ ધાર્ડો સંબંધ છે. કારણ કે તે સર્વ સૃષ્ટિના એક જ પ્રકારના પ્રદેશોમાં સ્થિત છે. એ પ્રદેશોનાં વ્યવસ્થિત તે તે પ્રદેશ તથા જુદા જુદા પ્રદેશની વસ્તુઓ એક બીજાને અસર કરે છે. મનુષ્યનું સંકલ્પબલ એવું નિઃસીમ છે કે તે વડે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના અધિકારાનુસાર તે આ સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિક અંશે વ્યવહાર કરી શકે છે. જેઓએ શુક્રાચાર્યની પેઠે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી આપણા સૂર્યમંડલની કારક-કોટિમાં સ્થાન મેળવ્યું હોય છે તેઓને સંબંધે તો, આ સૂર્યમંડલ એક પ્રકારનું મંદિર છે, અને તેના જુદા જુદા ગ્રહો એ મંદિરના ઝોરણો છે. જેમ આપણે આપણા ઘરના એક ઝોરણમાંથી બીજામાં સહજ જઈએ છીએ અને આવીએ છીએ, તેમ તેઓ પણ પ્રત્યેક ગ્રહમાં બહુ સહેલથી આવજા વિગેરે વ્યવહાર કરી શકે છે.

શુક્રાચાર્ય સૂર્યમંડલની કારક કોટિમાંના એક છે, એમ એઓ પોતે જ સૂચવે છે. કારણ કે એમણે જ કહ્યું છે કે, કોઈ સુર કાર્યને માટે સમર્પિઓની સમા મળી છે ત્યાં તેમને જઈ હવું.

શુક્રાચાર્યનાં જે દર્શન બલિને થયાં તે બતાવે છે કે અમુક અધિકારી જીવો સૃષ્ટિના કોઈ પણ પ્રદેશમાં જઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ જુદા જુદા પ્રકારની જે જે સૂક્ષ્મ ઉપાધિદ્વારા સૃષ્ટિ કાર્ય કરે છે તે દેહમાં પ્રકૃત્યાપૂરણદ્વારા સ્થૂલ દેહ પણ ધારણ કરી શકે છે. ધ્યાનનિહ દશામાં તેમનાં દર્શન એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ થઈ શકે છે. બલિને સ્થૂલ દેહે કે સૂક્ષ્મ દેહે દર્શન થયું હશે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી, તેથી બલિને કયા દેહનાં દર્શન થયાં તેનો નિશ્ચય થઈ શકે એમ નથી.

બલિ રાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં માત્ર સિદ્ધાન્તસંગ્રહનો જ બોધ કરીને શુદ્ધાર્થ વિ-
રામે છે. વળી એ બોધ પણ બલિરાજને કાંઈ નવો નહતો. છતાં તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ
બહુ હતો. તે થવાને વિશ્વંબ માત્ર એટલો જ હતો કે, કોઈ સદ્ગુરુનો સંસર્ગ થઈ તેના
સાક્ષાત્કારનો માર્ગ સુગત થાય. એ સામગ્રી એ ગુરૂશ્રીના સંબંધથી મળી. એટલા બલિ
જેવા અધિકારીને એ કરતાં વિશેષ બોધની અપેક્ષા નહતી. જેની અપેક્ષા હતી તે સત્સંગ
હતો અને તે થતાં જ તેનો તે બોધ તેને ઉપકારક થયો.

સત્સંગ એક પારસમણિ છે. એ વિચાર બહુ ગૂઢ છે. ઇશ્વરપ્રસાદ, ગુરુપ્રસાદ, આદિ
શબ્દો આપણે બોલિએ છીએ ખરા પણ તેનો અર્થ આપણે ઘણીવાર સમજતા હોતા નથી.
સત્પુરુષોના સર્વ દેહો સાધનદ્વારા શુદ્ધ થએલા હોય છે, અને તેથી તેઓ ભવ્ય ભાવ, ભવ્ય
વિચાર આદિને યોગ્ય થયેલા હોય છે. જીવાસુઓના દેહ એટલા શુદ્ધ ન હોવાથી તેમનાથી
એવા ભવ્ય ભાવ કે વિચાર ઉપજવી શકાતા નથી. કારણ કે તેમ થવા માટે જે અમુક
સ્પન્દ તેમના દેહોમાં થવા જોઈએ તે તેવી શુદ્ધિને અભાવે તેમાં થઈ શકતા નથી, તેમ
જ શુદ્ધિ થયા પછી પણ તે શુદ્ધિના પ્રમાણુ માટે કોઈ બાહ્ય વ્યક્તિ તેમ થયાની ખાતરી
આપે નહીં ત્યાં સુધી તેની શ્રદ્ધા દૃઢ થતી નથી અને તેથી યોગ્ય સ્થુરણ થતું નથી.
આવી ખાતરી કરી આપવી એ સદ્ગુરુનું કામ છે. તે પ્રમાણે જે બોધ આવશ્યક હતો
તે પર દૃઢ સંકલ્પથી નિશ્ચય કરી ધ્યાન કરવાની આગ્રા આપી એને એના અધિકારનું પ્ર-
માણુ આપ્યું. એ બોધ આપતાં જે એતનસ્પન્દ ઉપદેશકના ચિત્તદેહમાં થએલા તેની
પ્રતિક્રિયા બલિના ચિત્તદેહમાં થવાથી તેમાં તેવી ક્રિયા થવા માટે જે અભિવ્યંજકની અ-
પેક્ષા હતી તે પૂરી પડી. તેને પરિણામે બલિને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થઈ.

આ પ્રમાણે ગુરુનું કાર્ય શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષાદ્વારા તેની શ્રદ્ધાનું સ્થાપન, અને
યોગ્ય અભિવ્યંજકનું દાન, એ બે છે, એ વિચારવંતને સમજના વિના રહેશે નહિ.

સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામી વ્યવહાર, વ્યવહારમાં યોગ્ય, આત્મનિષ્ઠ રહી, બલિરા-
જએ સર્વ પ્રાપ્ત કર્તવ્યો કર્યાં, એ વિષે વિવેચનની અગત્ય નથી; કારણ કે ભગવદ્ગીતા,
તથા પુરાણોમાં જનકાદિના આવાં દૃષ્ટાન્તો પ્રસિદ્ધ છે. *]

પ. હ. મહેતા.

આર્થિકવર્તમાન કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો જય.

(એક આર્થિક વિદ્વાનનો સ્વાતંત્ર્યવચન.)

જ્યારે સને ૧૮૯૮ માં અન્વેષણશાળા 'Research Institute' ની કામચલાઉ યોજના બહાર પડી, ત્યારે આર્થિકવર્તમાન કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર સંશોધન ઉત્પન્ન થયો; તે સંબંધમાં ઘણા ગૃહસ્થો ચર્ચા કરવા લાગ્યા; પરંતુ ઘણાં યોગ્ય તે યોજનાનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા હતા. એવું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું કે આ સંસ્થાનું કર્તવ્ય પરીક્ષણ કામ નહિ, પણ શિક્ષણકામ દર્શાવવું; તે તદ્દપરાંત ઇંગ્લાંડ ને અમેરિકાની " અન્વેષણશાળાઓ, " ફ્રાન્સની " કોન્ફરન્સ, " અને જર્મનીની " સેમીનેરીઆ " ના નામથી ઓળખાતી શાળાઓમાં જે ધોરણે જિંદગી કેળવણીનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેજ ધોરણે પૂર્વોક્ત શાળાઓમાં પણ જ્ઞાન અપાવવું. અત્યારે આ દેશમાં કેળવણી માટે જે વ્યવસ્થા છે, તેમાં પ્રતિબંધકતા પ્રાપ્ત ન થાય તેટલા માટે એવું પણ કહેવાયું છે કે આ શાળામાં ક્રેડિટ્યુએટને અનુકૂળ ને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા વિષયો અભ્યાસક્રમ રાખવો; આ અભ્યાસક્રમ કુદરતી રીતે અમુક ધર્મ અથવા વિદ્યાને લગતો હોવો જોઈએ; આવી શાળામાં સામાન્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બહુજ યોગ્ય અવકાશ રહેવો જોઈએ. તે વખતે એવા ખર્ચ પડ્યા હતા કે મી. જે. એન. તાતાનો વિચાર આ શાળામાં સારી રીતે મદદ આપવાનો છે. આ શાળામાં આ તેમજ બીજા દેશના દુનિયાનું જ્ઞાન અપાશે. ૧૮૯૯ ના વર્ષની શરૂઆતમાં મી. ખાદશાહે લોકોને આ યોજનાનો ઉદ્દેશ સમજાવવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મુસાફરી કરી. જે સંસ્થા હજી સુધી માત્ર દરખાસ્તના રૂપમાં જ હયાતી ભોગવે છે, તેના આશયના સંબંધમાં શંકાસ્પી જે ઝાઝળાં વાદળાં આવી રહેતાં હોવાતાં હતાં, તે મી. ખાદશાહે વીખેરી નાંખ્યાં. આ ગૃહસ્થ જ્યારે ઇખતિયા પધાર્યા, ત્યારે તેમની સાથે મ્હારે દૂકી વાતચિત થઈ; અને ત્યારપછી એક મ્હારા વિદ્વાન મિત્ર સાથે આ સંબંધમાં જે લાંબી ચર્ચા થઈ તે ઉપરથી મ્હને લાગ્યું કે મી. તાતાનો મ્હાન આશય કેટલેક અંશે સમજવાને લું સમર્થ થયો હું. વિચાર કરતાં જણાય છે કે દાસ્તીય શોધો માટે તેમજ ઉપયોગી અને હુમરની કેળવણી માટે ઉપયોગી શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં આર્થિકબુદ્ધિને પશ્ચિમનું જે ગુરુપદ સ્વીકારવું પડે છે, તેમાંથી તેને (બુદ્ધિને) મુક્ત કરવાનો મી. તાતાનો આશય હોવો જોઈએ. મ્હને તુરંત જ જણાયું કે આ સંસ્થાથી કેળવણીની શ્રેણીનાં ઉપક્રમાં પગથીઆં સુધારવાની વ્યવસ્થા થશે, પરંતુ નીચલાં પગથીઆં તો જે જીંદગી સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિમાં રહેશે. " પાયોનીઅર " પત્રમાં મુંબઈવાસી મી. વૉલેસ નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થે આપેલા એક કામગીરી મ્હારો આ વિચાર દૃઢ થયો. તે ગૃહસ્થે એમ બતાવી આપ્યું કે જ્યાં સુધી કારીગરો અને લેબોરેટરીમાં કામ કરનારા આસીરટરો આ વિષયમાં બરાબર કેળવાય નહિ, ત્યાં સુધી આ શાળાનું અન્વેષણ કામ અશ્વિનિદન રીતે ચાલશે નહિ. જ્યાં સુધી આપણા ક્રેડિટ્યુએટની અવસોક્ત તથા તોલન શક્તિ સારી રીતે અભિવૃદ્ધિ પામી હોય નહિ, ત્યાં સુધી આ શાળામાં જે કામ કરવું છે, તેના ખર્ચ સ્વરૂપે તેઓ બરાબર જાણશે નહિ. આ ઉપરથી આખી શ્રેણીની સુધારણા કેવી રીતે થઈ શકે ?—

એ પ્રશ્ન મ્હારા અંતઃકરણમાં સ્થૂંચે, ને તેનો ઉત્તર પણ પ્રશ્નજ સ્થિત કર્યો; તે એ કે :—
કેળવણીના પ્રારંભથી જ શરૂઆત કરવી. મનુષ્ય ગમે તે ધર્મો અહણુ કરવા ઇચ્છે, તેમાં
શિક્ષણની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તેને સારી રીતે સહાય કરે છે. અધ્યાપક, કારીગર, વેપારી,
રાજ્યાધિકારી, ખેડત, આ પૈકી સર્વ ધર્માકારીઓને આધ્યાવસ્થામાં તેઓએ અહણુ કરેલી
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તેમના અભ્યુદયને ઉપકારક હોય છે. મારે કેટલાંક બાળક છે, ને મ્હારા
મિત્રના ઉપર પણ તે સંબંધમાં ઇશ્વરની કૃપા છે. આ અમારાં બાળકો ઉપર પૂર્વોક્ત શા-
સ્ત્રીય પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવાનો અમે સને ૧૮૯૯ માં નિશ્ચય કર્યો.

શિક્ષણ કેવી રીતે શરૂ કરવું ? ક્યાં શરૂ કરવું ? કઈ પદ્ધતિ અનુસરવી ? ને આ
સંબંધમાં જોઈતી ખબર, પુસ્તકો, અને સાધનો ક્યાંથી મેળવવાં ? વગેરે મુશ્કેલીઓ પ્ર-
થમ દર્શને ઉભી થઈ. પરંતુ આ મુશ્કેલીથી અમારો ઉત્સાહ નરમ પડ્યો નહિ. “ક્રીડીશ
એસોશીએશન” ની વાર્ષિક સભામાં પ્રેફેસર આર્મસ્ટ્રોંગે જે વાત રૂપે કીધી, તેના ઉપ-
રથી અમે અમારૂં શિક્ષણ શરૂ કર્યું. અત્યાર સુધી આ દેશની નિશાળોમાં વાંચન, લેખન ને
ગણિતની ત્રિપુટી શીખવવામાં આવતી. પ્રેફેસર સાહેબે આ ત્રિપુટીમાં “બુદ્ધિની કેળ-
વણીના તત્ત્વ” નો વધારો કર્યો. શિક્ષણની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં સ્મરણશક્તિ ઉપર વિશેષ
ભાર મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ બુદ્ધિની કેળવણી ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું
અપાતું નથી. સમજ્યા વગર સ્મરણશક્તિ ઉપર જે અસલ ભાર આવી પડે છે, તેથી તે
શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે, શરીર ને મન નબળાં થાય છે, અને અંતઃકરણ અધમ થાય
છે. ગતવર્ષમાં ડૉ. રામસ્વામી આયંગરે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં ટુંકી નજરનો સામાન્ય વ્યા-
ધિ સારી રીતે પ્રવર્તેલો છે, એ વાત તો પ્રયોગદ્વારાએ સિદ્ધ કરી આપી હતી. ફ્રાંસિસ
વોર્નરની માફક આ ગૃહસ્થ આપણી શાળામાં બહુતા દરેક બાળકની આરોગ્યતા અને મા-
નસિક ટેવોના સંબંધમાં પ્રતિવર્ષ રીપોર્ટ બહાર પાડવાની પદ્ધતિ દાખલ કરે, તો બેશક તે-
થી હિન્દને ઘણો લાભ થાય. ડૉ. આયંગર બાલ-મનના અધ્યયનની પદ્ધતિની તરફેણમાં
છે. તે કહે છે કે પૂર્વોક્ત ટુંકો નજરની વ્યાધિનાં કેટલાંક કારણોમાં સ્મરણશક્તિના ઉપર
જે બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે તે મુખ્ય છે. દરેક શહેરમાં જનસમૂહનું સાઈ કરવાની
ઈચ્છા રાખનારા ઘણા યુવાન ને વિદ્વાન ડાકટરો હોય છે, તેઓ બાળકોમાં જે શારીરિક
બામીઓ જોવામાં આવે છે, તે શોધી કાઢવામાં, તેમ જ તે વ્યાધિ મટાડવામાં, શિક્ષક
તેમજ માતાપિતાને મદદ કરે, તો ઘણાં બાળકો અકાલિક વ્યાધિ, નબળાઈ ને મૃત્યુના સપાટા-
માં આવી પડતાં બચે.

અમે પ્રથમથીજ બુદ્ધિને કેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો. વસ્તુદ્વારાએ શિક્ષણ આપવાની
પદ્ધતિ કે જે હાલ ઈંગ્લંડમાં બહુ ચર્ચાઈ રહી છે, અને પ્રેફેસર આર્મસ્ટ્રોંગે જેનો મુખ્ય
ઉપદેશક છે, તે પદ્ધતિ અમે કેટલેક અંશે અમલમાં મૂકી આ અંગ્રેજ વિદ્યાને પોતાનાં
બાળકોને તે પદ્ધતિદ્વારાએ શિક્ષણ આપ્યું હતું. ઈંગ્લંડના કેટલાંક મુખ્ય મહોતાશ્રમોની
સભા સમક્ષ તે શિક્ષણની કસોટી થઈ હતી; અને બાળકો તે કસોટીમાં ફતેહમંદ પણ
નીકળ્યાં આવ્યાં હતાં. એ વિદ્વાન પ્રેફેસરનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે બાળકોને સં-
ગીન જ્ઞાન વસ્તુદ્વારાએ આપી શકાય.

એ આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. વસ્તુકારણે કેળવણી આપવાના પ્રયોગો આરંભ્યાં; ને એક પ્રયોગમાં તો એકદલ અને દ્વિદલ બી લીધાં, બંને પ્રકારનાં બી પાણીમાં પલાળ્યાં, ઉપરની કોતરી ઉપેક્ષી, ને આંતરભાગનું નિરીક્ષણ કર્યું. વળી દલની સંખ્યા ગણાવી. એક નોટબુકમાં આ અવલોકનનો સાર લખાવ્યો. દરેક જનતાનાં કેટલાંક બીમાં જુદાં જુદાં વાસણમાં રોપાવ્યાં, તેને લીમવા દીધાં, તેઓના ફળમા બદલ નીકળ્યા, અને તેમાં પાંદડાં ઉભ્યાં; આ પાંદડાં ખરી ગયા પહેલાં તેને તપાસ્યાં, ને ત્યાર પછી સાચાં પાંદડાં સંલિપ લાંબાં પાતળાં થક દ્રશ્ય થયાં. આ પાંદડાંને જોતાં જ તે માંહેથી નસોનો એક જણાયો. કેટલાં પાંદડાંની નસો જાળીના આકારની ને કેટલાંકની સીધી લીટીના આકારની દેખાઈ. આટલું જાન થયા પછી બાજકો ખેતરમાં ગયાં અને ત્યાં એકજગ ને દ્વિજગ છોડા શોધી કાઢવા લાગ્યાં. તેઓ બહુ પ્રસન્ન દેખાતાં હતાં અને એમ માનતાં હતાં કે તેઓએ કાંઈ નવીન શોધ કરી છે. ત્યાર પછી તેઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું પુસ્તક બતાવ્યું. અને કેટલાક છોડાનાં નામ શીખવવામાં આવ્યાં. આ પરિણામથી તે પ્રસન્ન થયો, ને આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. આ પદ્ધતિના કાપા દેખીતા છે, પરંતુ તેનાં પરિણામ બહુ ધીમાં છે. આ દેશમાં હાલ જે પરીક્ષણપદ્ધતિ ચાલે છે તે આ પદ્ધતિને બાપ કતો છે. અભ્યાસના શુષ્ક કરતાં જરૂરથી ઉપર હાલમાં વિશેષ ધ્યાન અપાય છે. તેમ છતાં અમે તો તે પદ્ધતિ પકડી રહ્યા, અને હવે પણ તે આગુ રાખી છે.

જાણેલી વસ્તુ ઉપરથી અજાણી વસ્તુ ઉપર જવું, તેનું નામ શોધ. દર્શન તરીકે જુઓ—કે નાનું બાજક એ એક રમતું, રોતું અને ઉધનું પ્રાણી છે; નમાવરયામાં તે આનંદ માને છે; અનિયમિત વખતે પોતાને કુધા, તૂંચા લાગે છે; ભેદ માત્ર અનન્ય-જયા તેની વૃત્તિ થાય છે. વગેરે પોતાના સ્વાનુભવ સિવાય આસપાસની રિયલિટી તેને કાંઈ જાન હોઈ શકતું નથી. પોતાના દિનચર્યાના અનુભવ રૂપી પાયા ઉપર સર્વ સામાન્ય જ્ઞાનનો વિસ્તાર થયો જોઈએ; એટલે કે પોતે જે ખાય છે, પીએ છે, પહેરે છે, ને પોતાના ઉપર આસપાસના પદાર્થોથી જે અસર થાય છે એ સર્વ વિદ્યુએથી બાજકના જ્ઞાન-રૂપી દૃષ્ટિમર્યાદાનાં વર્તુલો વધવાં જોઈએ. જો કે બાજકોને વિવિધ પદાર્થો ને દેખાવો ક્રમ-સર ને વ્યવસ્થાપૂર્વક બતાવવામાં આવતા નથી, તો પણ આ વાત તો રપટ છે કે તેઓ એ દ્વારા જ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. આ જગત્તુ ગુચ્છવાયેલા રેશમના કોકડા સમાન છે. જેવી રીતે ગુચ્છવાયેલું કોકડું ઉઠેલું અપકૃષ્ટ છે; તેવી રીતે આ જગતમાં વ્યવસ્થા સ્થપિત કરવી એ મહા-દુર્ધટ છે. આ કાર્ય કેટલાકને ગાંડાઈ બરેલું લાગશે; પરંતુ તે કરવાની આવશ્ય-કતા છે. જો તમે વ્યવસ્થાપૂર્વક જ્ઞાન નદિ આપો તો બાજકો સ્ક્રમ જુદા બરેલા પ્રમા-દ્વારા તમને તેમ કરવાની રજા પાડશે.

“ કિન્દર-ગાર્દન ”, “ પદાર્થ-પાઠ ”, “ કુદરત-અધ્યયન ” અને “ જ્ઞાનમન-અ-બ્યાસ ”—આ વિષયો પ્રાથમિક કેળવણી સાથે સંબંધ રાખનારું પુસ્તકોમાં અને માસિક પત્રકોમાં હમણાં ચર્ચાના જેવામાં આવે છે. દરેક વિષયનો આદ્ય એ જન્માવ છે કે જ-જાને પોતાના અનુભવકાર્યને જ્ઞાન આપવાની કાર્યવાહી કરવી, પરંતુ જેને બાલ-વિદ્યાર્થી

વિષય ધર્મ તરીકે લેવાનો હોય, તેને છેલ્લો વિષય 'આલમન-અભ્યાસ' સૌથી વધારે ઉપ-યોગી થઈ પડશે. બાળકની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક અભિવૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે છે આ વાત શિક્ષકે અવશ્ય જાણવી જોઈએ. બાળકમાં કેટલી શક્તિઓ છે ? તે દરેક કેવી રીતે ને કેટલે સુધી કેળવી શકાય ? વગેરે બાબતનું જ્ઞાન મેળવવાને માનસશાસ્ત્ર મદદ કરશે. બાળકના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરનારને જાણશે કે બાળક રમતથી ઠી થાકતું નથી; પરંતુ તે રમતમાં હમેશાં વિવિધતા હોવી જોઈએ. બાળકને અમુક બાબત મોટે કરાવવા કરતાં તે કરી લાવવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. બાળક માત્ર ગ્રહણ કરી શકે એવું પ્રાણી છે, એમ્બ્રિયો; પરંતુ તે સ્વાનુભવ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવું પ્રાણી છે. બાળક હમેશાં પ્રશ્નોદ્ધારક જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. જ્યારે તેને કોઈ વિષયમાં મુશ્કેલી લાગે છે. ત્યારે તે આખાપને પ્રશ્ન પૂછે છે. તે પ્રશ્નો ગમે તેવી છાકરવાદીભરેલા લાગે તો પણ તેનો ખુલાસો તો કરવો જ જોઈએ. કારણ કે ખુલાસો મળતાં સુધી બાળક શાંત થતું પણ નથી. જે ખુલાસો તેને આપવામાં આવ્યો હોય તે પોતાના સ્વાનુભવ રૂપી એરણ ઉપર ટકી શકે છે કે નહિ તે જોવાની તે જેમ અને તેમ વહેલી તક લે. હજુ બરાબર ચાલતાં પણ ન શીખ્યું હોય એવા બાળકને પણ જે ચીજ તેના રસ્તામાં આવે છે, તેને લઈ પોતાના મોઢામાં મૂકતાં, અને જમીન સાથે પછાડી તેને બોલાવતાં કોણે જોયું નહિ હોય ? ત્રણ વર્ષના એક બાળકને એક ઢાંગલી આપશો; તો તે થોડો વખત તેની સાથે રમશે, તેને લગવશે, ખવરાવશે, તેને પાર-જામાં સુવાડશે, અને ત્યાર પછી તેના ધીમેથી કકડા કરી નાંખશે, અને છેલ્લે તેની જિજ્ઞાસાશક્તિ તૂટી જશે ત્યારે તેને ટૂંકી દેશે. જેને આધુનિક કેળવણીકારો " જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસાશક્તિ " કહે છે, તેને આપણા અજ્ઞાન લોકો " તોફાન કરવાની ટેવ " માને છે !!

દરેક શિક્ષકને તૈયાર કરેલી યોજના બહુ પ્રિય થઈ પડે છે. હાલમાં ઉપયોગમાં આવતી બીજી તૈયાર કરેલી ઘણી ચીજો માફક બાળકને શીખવવાની યોજના પણ, લાંબા વખત પહેલાં, જર્મનીમાં તૈયાર થયેલી છે. તેનો યોજક ફ્રાન્સેલ નામનો મહાત્મા છે, અને તે યોજના કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પ્રખ્યાત છે. અમેરિકામાં આ વિષય ઉપર " પેરેગ્રાઇઝ ઓફ ચાઇલ્ડ્રેડ " નામનું ચુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ પદ્ધતિની કેટલી બક્ષીસો છે તે બાબત સવિસ્તર હકીકત " કિન્ડર ગાર્ટન " ના વિષયમાં આપવામાં આવી છે, માટે આ ઠેકાણે પિછપેપણ કરવાની જરૂર નથી.

(અપૂર્ણ).

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

અમરુશતકનું ભાષાન્તર.

(એ સ્થળ-ધી કેટલાક વિચારો.)

પ્રેમારુપક બનું !

કૃપાવત્ર મળ્યું. શું આપ અમરુશતકના ભાષાન્તર વિષે મારા વિચાર પૂછાછો ? સને-
હી ! આપ જાણતા તો હશે કે ભાષાન્તરનું કાર્ય સ્વતઃ પુસ્તક રચવા કરતાં પણ કઠિન
છે. અને તેમાં પણ કોઈ ઉત્તમકવિના કાવ્યનું ભાષાન્તર તો વિશેષતર કઠિન છે. મોટા
વિદ્વાનોનાં પણ તેમાં તો પાદરખલનો ઘવાં છે ને થાય છે. ને તે પાદરખલનો સાક્ષરવર
કેશવલાલ કહે છે તેમ “ પૂર્વકવિના હૃદયની સાથે અનુવાદકારનું હૃદયસંમેલન નહિ થવાથી
જ થાય છે. ” સ્નેહી ! તમે શું એમ પૂછો છો કે સાક્ષરવર કેશવલાલનું હૃદય મદાકવિ
અમરુના હૃદય સાથે ગાઢ આલિંગન કરી શક્યું છે ખરું ? ઉત્તર આપતાં મારે અચકાતું
પડે છે ને “ ના ” નો ઉપ્પોદ્ગાર કાઢવો પડે છે. આના સમર્થનમાં હું તમોને થોડાં
દૃષ્ટાંતો આપું છું તે ધીરજથી તપાસજો.

નમુના માટે આ ૧૬ મો શ્લોક જુઓ.

પદ્યાદ્યેપિદીર્ઘચન્દનરમઃપુષ્પપ્રસન્નાદિયં

શય્યા સંપ્રતિ કોમલાક્ષ્મિ પુરુષેત્યારોપ્ય માં વક્ષસિ ।

ગાઢૌષ્ઠપ્રહર્ષમાકુલતયા પાદાગ્રસંદર્શકે-

નાકુષ્મામ્બરમાત્મનો યદુચિત ધૂર્તેન તત્પ્રસ્તુતમ્ ॥

આમાં કોઈ નાધિકા સખીપ્રતિ કહે છે કે હે સખિ ! ગઈ રાત્રે મને પ્રિયતમે ઉતરી,
કેવી રીતે ઉતરી ? મને પ્રિયતમે કહ્યું કે “ કામલાંગિ ! તારૂં સેપન કરેલું ચંદન આલિં-
ગનેથી ખરી ગયું છે ને તે ખરી પડેલા ચંદનના રંગકળોને પુંજે (પુંજ શબ્દમાં અતિ-
શય સેપન કર્યાનો ધ્વનિ છે.) હમણાં શય્યા પરના (કાંણુ) યથેસી છે. ” આવાં મધુર
વચનો બોલી મને પ્રિયતમે છાતી ઉપર લીધી. અને ગાઢ ચુંબનો ને દંતકસો કરી છેલ્લે
આકુસવ્યાકુલ-હર્ષમાં બેભાન-કરી. પછી પોતાના પાદોએ મ્હારું અંબર ખેંચી તે કપટીએ
પોતાનું જ ઉચિત હતું તે કર્યું. ” આ ઉપરના શ્લોકનો શબ્દાર્થ ને ભાવાર્થ છે. હવે સા-
ક્ષર-શ્રી કેશવલાલનું ભાષાન્તર ને ટીકા જુઓ.

ભાષાન્તર.

“ જો આ ચંદનની ગરી રજ ધણી આલિંગને સેજમાં ”

“ તે તની ખુંચશે તને કરીં ખરી હર હર હેજમાં ”

“ ચૂમી ચસ્યશીને ઠી કરીં મને બેબાકુળી પાવતા ”

“ અકોડે હરોં સાણુડો સ્વૌય સહી ! પૂર્વા સહે કોડ ત્યાં ”

ટીકા.

“ અહીં મનાવાયેલી સ્વીયા પ્રાપ્તિનાયિકા છે. અનુનય પૂર્વેની પ્રણયમાનની અવસ્થામાં ચન્દનનો લેપ સૂકાઈને રજરૂપે ગરી પડ્યો એવા ભારે હૃદયના તાપથી પ્રદર્શિત વિપાદનામે વ્યભિચારી ભાવ ગમ્યમાન છે.—જેને લીધે ‘ તન્વી ’ પદની સાર્થકતા છે. ચન્દનની રજ પણ ખુંચશે એમ કહેવાથી નાયિકાની કૃશતા અને સુકુમારતાના અતિશયનો ધ્વનિ છે. ‘ સ્વીય ’ આદિ પદે ઉલટી કીડા છે એમ જણાવ્યું છે, તેની સાથે નાયિકાની લજ્જા પણ સૂચવી છે. ” (જુઓ ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૪ મું.)

હવે જરા વિચારો.

શ્લોકમાં ને ટીકામાં જ પૂર્વાપર વિરોધ લાગે છે ખરો ? ટીકામાં લખ્યું છે કે ‘ પ્રણયમાનની અવસ્થામાં હૃદયતાપથી ચન્દનનો લેપ સૂકાઈને રજરૂપે ગરી પડ્યો ’ પણ મૂળમાં ને ભાષાંતરમાં તો આશ્લેષથી—ખરી પડ્યાનું છે. વળી “ વિપાદથી કૃશ થઈ માટે ‘ તન્વી ’ નું સાર્થકપદ વાપર્યું છે ” એમ લખે છે. પણ મૂળમાં તો ‘ દામલાંગી ’ જ છે. “ ચન્દનની રજ પણ ખુંચશે એમ કહેવાથી નાયિકાનો કૃશતા ને સુકુમારતાના અતિશયનો ધ્વનિ છે. ” મને લાગે છે કે કૃશતાનો ભાવ સા. કેશવલાલભાઈએ કપોલકલ્પિત ઉમેર્યો છે. ‘ સ્વીય ’ આદિ પદે ઉલટી છે તેની સાથે નાયિકાની લજ્જા પણ સૂચવી છે. ” હું ધારું છું કે ‘ સ્વીય ’ શબ્દ જો ‘ પાયના ’-શબ્દનું વિશેષણ થતું હોત તો ઉલટી કીડાનો અર્થ ગમ્યમાન થાત ખરો. પણ ભાષાંતરના શાદૂલવિકીરિતમાં સા. કેશવલાલભાઈએ ‘ સ્વીય ’ શબ્દ એવે સ્થાને મૂક્યો છે કે જે પાયાનું વિશેષણ થવામાં અસમર્થ છે. કાવ્ય વાંચતાં તો ‘ સ્વીય ’ શબ્દ ‘ કાડ ’ નું જ વિશેષણ સમજાય છે ને તેથી સા. કુવ કહે છે તે ઉલટી કીડાનો અર્થ આકાશપુષ્પ જેવો થાય છે.

‘ રે કોમલાક્ષ્મિ ! પુજ્જમ્સાદાત્ શય્યા સંપ્રતિ પરુષા. આ શબ્દોમાંના પુંજ શબ્દમાં જે ધ્વનિ સમાયેલો છે ને ઉપર અર્થ કરવામાં મેં દર્શાવ્યો છે તે ભાવ, તથા (ચન્દન રજકણ પ્રસંગે કંઠણ થયેલી શય્યા કામલાંગીને ખુંચે તત્પર્યં) ચન્દનના કરતાં પણ સ્ત્રીની દ્રેમગતા વધારે છે આ ભાવ સા. કેશવલાલભાઈના લક્ષ્યમાંથી ખસી ગયા છે. ને તેનું ભાષાંતર પણ મૂકી દીધું છે. સ્નેહી ! આ બધી ભૂલોની આપણે ક્ષમા કરીશું; પણ ચક્રાચિત્તં ધૂર્તેન તત્પ્રસ્તુતમ્ આનું ભાષાંતર “ પૂર્વા શટે કાડ લાં. ” આવું રસને કલુષિત કરનારું કરે તેની ક્ષમા કેમ આપી શકાય ? આથી કેટલો રસભંગ થાય છે તે જોશો ? “ મારો સાળુડો હરી શટે મારા કાડ પૂર્વા ” આવું અતિશય નિર્લજ્જતાનું—સામાન્યના વચન જેવું—વચન કાંઈ કુળવધુ બોલે ખરી ? સા. કેશવલાલભાઈ કહે છે કે આમાં ‘ મનાવાયેલી સ્વીયા ’ છે. રસજોને તે આ છેલ્લું પદ વાંચતાં આવું નિર્લજ્જપણે બોલનારી સામાન્યપર કાંઈક તિરસ્કાર ભાવ છૂટે છે ને મહાકવિ અમરના કાવ્યનું આ ભાષાંતર જ ન હોય એમ ભાસ થાય છે.

સ્નેહી ! શું તમે એમ કહો છો કે આ કે આ રીતે જોતાં તો કોઈનું પણ બાપાંતર નિર્દોષ હોવું કઠણ છે ? ના ના. આપ જુઓ. આ રીતે જોતાં પણ કોઈ બાપાંતર એ-
છા દોષવાળું કે નિર્દોષ પણ થઈ શકે છે ખરૂં. આને માટે હું તમને અમરશતકના જ
શ્લોકનાં બે જૂદાં જૂદાં બાપાંતરો દર્શાવી પ્રતીતિ કરાવી શકીશ. આ જ બાપાંતરમાં છપા-
ચેશે ૧૧ મો શ્લોક વાંચો.

શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિંચિच्छનૈઃ

નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં ^૩ નિર્વર્ણ્ય પત્નુર્મુરવમ્ ।

વિસ્તબ્ધં ^૪ પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગण्डस्यर्ली

લજ્જાનમ્રમુલ્લી પ્રિયેણ હસતા વાલા ચિર ચુમ્વિતા ॥

આનો પ્રસંગ ચીતરવા એ સાક્ષરમણિના જ શબ્દો વાંચો. “ પિયુ પોટ્યા છે, સખીઓ સિધાવે છે ને નામિકા પણ પયારીમાં સુઈ જાય છે, પરંતુ હૃદયને ડોળી નાંખતો પ્રેમ તેને સૂવા દેતો નથી. પિયુનું મુખકું નેત્ર ભરીને નિરખવા તથસ્થા કરતી; પરંતુ લા-
જની મારી નજર પણ માંડી ન શકતી મુઝા પિયુ ઉંઘતા લહી, મેડી સૂતી જોઈ, પિયુ જાગે નહિ એવી રીતે (ખડખડાટ થાય નહિ એવી રીતે) ધીરેધીરે પયારીમાં બેડી થાય છે ને તૃપ્ત નેત્રથી પિયુના મધુરા મુખારવિંદનું પાન કરે છે. ઝાંખીની ઝંખનાની તૃપ્તિ, શત્રિનો સમય, એકાન્ત સ્થળ, પિયુની નિદ્રા (વાસ્તવિક રીતે પિયુને નિદ્રા નથી પણ તેનો નિદ્રાનો ઢોંગ છે.) આ સર્વ ઉદીપનસામગ્રી બેગી મળવાથી ચુંબનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ” ને વિસ્તબ્ધ થઈ ચુંબન પણ કરે છે. પણ એટલામાં તો પ્રિયતમા ગણસ્થળે રોમાંચ ઉભાં થાય છે, જપરથી પતિ તો જાગે છે ને મેં આ શું કર્યું ? એવા વિચારે બાળા લજ્જાઈ જાય છે, મોં નીચું ઢાળી જાય છે. અને હાસ્ય કરતા પ્રિયતમ પ્રિયતમાને ચિરં (દીર્ઘસમય) ચુંબન કરે છે.

દવે આ બાપાંતર જુઓ.

“ જોઈ મેડી સૂતી, ઉડી નયનથી ધીરે જોયા નેન બે ”

“ સુતેલા ^૨ પિયુનું નિહાળી મુખકું સાનંદ સારી પટે ”

“ મુઝા ચૂચ્ચશી ચૂમોને નિરખતાં રોમાંચ ગણસ્થળે ”

“ ઢાળે મ્હો શરમે નીચું; તહિં ગ્રહી વ્હાલો હરીને ચૂમે. ”

હવે એ જ શ્લોકનું સ્વર્ગવાસી સાક્ષરવર હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવનું આપાંતર જુઓ :

“ શય્યાસ્થાન સૂતું વિશોકી, ઉડી કે' મંચેથી ધીમે ધીમે ”.

“ મિથ્યાનિદ્રિત સ્વામીકેડે સુખડું ન્યાળી બહુવાર એ ”.

“ નીરાંતે કરીં સુખનો નિરખો છઠ્ઠો રોમાંચ ગણ્યથજે ”.

“ લાગે નીચું કરંતી વકત્ર, હસતે મુઝા સુખી છઠ્ઠો પ્રિયે. ”

(કુંજવિહાર શૃંગારમુંદ છ પંદ્ર ૪ થું શ્લોક ૭૭ મો.)

આ બંને આપાંતરોને મૂળ સાથે સરખાવવા માટે તેમાં ૧—૨—૩—૪—૫ આંકો મૂકેલા છે. તે ઉપર વિચાર કરતાં સમન્વયે કે બે આપાંતરોમાં કયું ચડે તેવું છે ? (૧) કિંચિચ્છન્નૈઃ એનો સંપૂર્ણભાવ માત્ર ‘ ધીરે ’ શબ્દમાં આવી શકતો નથી. માટે તે કરતાં “ ધીમે ધીમે. ” પ્રયોગ વિશેષ યોગ્ય છે. (૨) નિદ્રાવ્યાજને બદલે ‘ બે નેનો મીચી સૂતેલા ’ કહેવા કરતાં ‘ મિથ્યાનિદ્રિત ’ કહેવું સામિગ્રાહ્ય છે. (૪) વિસ્તર્યં પરિચુમ્બ્ય ‘ વિશ્વાસથી સુખન કર્યું ’ તેને રથાને ‘ ચક્ષુશી સૂચ્યું ’ કહેવા કરતાં ‘ નીરાંતે સૂચ્યું ’ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. વળી (૫) ચિરં. નો તો અર્થ જ પહેલા આપાંતરમાં નથી. બન્યું ! આ બે આપાંતરોમાં મને તો સ્વર્ગવાસી સાક્ષર હરિલાલભાઈનું જ આપાંતર ચદતું લાગે છે. ને જો તેમણે પણ ‘ શય્યાસ્થાન ’ શબ્દને રથજે ‘ શય્યાવાસ ’ કે એવો જ ખીલો કોઈ શબ્દ મૂકી થોડો ફેરફાર કર્યો હોત તો આપાંતર વિશેષ સાદું થાત.

બન્યું ! આમ દરેક શ્લોક તપાસતાં વિસ્તાર ધણો થાય ને તેમ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી. પરંતુ ઉત્તમ આપાંતરકારો આપાંતર કરતાં બાવીશ બાવીશ પુસ્તકો ઉપયુક્ત કરતાં છતાં ને પૂરતી સાચવણુ રખતા છતાં પણ આપાંતરમાં કેવી ભૂલો થાય છે તે જ સમન્વય તો બસ છે. વિસ્તારનો બધ રહે છે તો પણ આ એક શ્લોક તપાસી ૫૧ ની સમાપ્તિ કરીશ. જુઓ શ્લોક ૧૨ મો.

સુસોડ્યં સલિ સુપ્યતામિતિ ગતાઃ સહ્યસ્તતોડનન્તરં

પ્રેમાલેશિતયા મયા સરલયા ન્યસ્તં મુખં તન્મુખે ।

જાતેડલીકનિમીલને નયનયોર્ધૂતસ્ય રોમાઞ્ચતો

લજ્ઞાસીન્મમ તેન સાપ્યપહ્તા તત્કાલયોગ્યૈઃક્રમૈઃ ॥

સખિ ! તું ચર્મ જા. તારા પતિ તો પોદી ગયા. એમ કહી સાહેલીઓ તો ગર્હ. પછી મેં તરત જ પ્રેમના આવેશમાં ભોળપણુ તેમના સુખ ઉપર સુખ મૂક્યું. ત્યાં તો તે

કપટીને રામાંચનેભવ થયો. જે ઉપરથી હું તેમનો આંખો મીંચી ઢોંગ કરી સ્ફુર્જ-
સનો ડોળ સમજાવે લગ્નવાદ ગણ. પણ હે સખિ ! તે લગ્ન રતિચતુરે તત્કાલ
ભગ્ય ઉપસારોને (સુખનાલિંગનાદિવડે) મટાડી દીધી.

હવે આ જ્ઞાની બે ભાષાંતરે જુઓ.

“ ૧. પિયુ, સુખો અવ ’ કહી સિધાવી સાહેલી, કે ”

“ સુખ વાલથી વિવશ ચે તેના સુખે ભોળિયે. ”

“ જેવું વિલોકોને હું કપટી કરા કરા ફેલે એ ”

“ લગ્નમાં તોય ફેંદથી કંઈ વેગે હરી વાલોડે. ”

(અમરુશતક ૫૪ ૧૦ સું)

“ સખિ સ્મરે ’ ૧ કહિ ગમ આવી પછી ત્યાહરે, ”

“ જેવું સુખ મુજ મેં ઉમળકે મૂક્યું સુખે તેહને. ”

“ જેવું મીચવું દગતણું લુચ્યાનું રામાંચથી ”

“ તે પાશ્વરિકમે મુજ હતી તે લાજ તેણે લીધી. ”

આ ભાષાંતર ૫૪ ઉપરના ૧૧ માં શ્લોકમાં નિદ્રાવ્યાજ ના ભાષાંતરમાં જેવી
અસ્પષ્ટતા હતી તેવી શું ? (૧) જ્ઞાતેડલોકાન્ઠિતિલને ને મારે “ એ ફેલ કરી ”
આવા ભાવદર્શક શબ્દો પાયા છે એ શું અસ્પષ્ટ નથી ? આવી અસ્પષ્ટતા કરતાં તો
“ નાપયું ફેકટ માં જાતણું ” એમાં સારી અર્થસ્પષ્ટતા છે. ૨ યોગ્યેઃ ક્રમેઃ માં
ઉપર દર્શાવ્યું તેમ જિનચુનાદિનો ભાવ છે. કાંઈ “ ફેંદ ” બંદનો અર્થ જ નથી.
એના કરતાં તો “ ફેંદ ” આ શબ્દો વિશેષ સારા છે.

સહજ સમજાશે. માં પણ સાઈ ભાષાંતર કર્યાનું માન તો સ્વર્ગવાસી સાક્ષર
સાક્ષીભાષને જ આ શે. તો પણ તેમણે જો ‘ સ્ત્રી આ ’ આવા શબ્દો મૂળનો
આધાર પાયા ન હોત, અને તે જ સ્થાને માનાર્થ બહુ વચનના શબ્દો
પાયા હોત: તે જ છે. માં “ લાજ લીધી ” આવા ગ્રામ્ય શબ્દો ન વાપરવાનો વિ-
કે રાખ્યો હોત. બે વિશેષ સાઈ થવા સંભવ હતો.